

ZALAI MÚZEUM

MÜLLER RÓBERT 60 ÉVES

14

2005
ZALAEGERSZEG

ZALAI MÚZEUM

nka

Nemzeti Kulturális Alapprogram

14

2005

ZALAEGERSZEG

Közlemények Zala megye múzeumaiból
Mitteilungen der Museen des Komitates Zala
Publications of the museums of Zala County

Szerkesztőbizottság:
HORVÁTH LÁSZLÓ, MÜLLER RÓBERT, NÉMETH JÓZSEF, VÁNDOR LÁSZLÓ

Sorozatszerkesztő:
VÁNDOR LÁSZLÓ

Szerkesztő:
STRAUB PÉTER

Technikai szerkesztő:
FRANKOVICS TIBOR

Angol fordítások:
KREITER ESZTER, KVASSAY JUDIT

Nyomdai előkészítés:
TÖRÖKNÉ MIHÁLYFI IZABELLA, BICSKEI JÓZSEF (borítóterv)

nka

Nemzeti Kulturális Alapprogram

KÉSZÜLT A NEMZETI KULTURÁLIS ALAPPROGRAM TÁMOGATÁSÁVAL

Címlap borítón: Aranyozott ezüst korongfibula (Keszthely-Fenekpuszta, Lipp Vilmos ásatása)

Hátsó belső borítón: 6–7. századi madárfibulák Keszthely-Fenekpusztáról és Vörsről

Hátsó borítón: Aranyozott bronz nagyfibula (Keszthely városi temető, Lipp Vilmos ásatása)

Kiadja
a Zala Megyei Múzeumok Igazgatósága

Felelős kiadó: Vándor László
Szerkesztőség:
Zala Megyei Múzeumok Igazgatósága,
H-8900 Zalaegerszeg, Batthyány u. 2.
Telefon: 36 (92) 314-537
e-mail: muzeum@zmmi.hu
HU-ISSN 0238-5139

MÜLLER RÓBERT 60 ÉVES

TARTALOMJEGYZÉK:

VÁNDOR LÁSZLÓ:	Köszöntő	5
MÜLLER RÓBERT PUBLIKÁCIÓI (összeállította: Straub Péter)		7
TROGMAYER OTTÓ:	A korai neolitikum edény-idoljairól Farkas L. Gyula szakvéleménye a Hódmezővásárhely-Gorzsa Kovács tanya lelőhelyen Gazdapusztai Gyula régész által 1955-ben feltárt hamvasztott csontokról	11
P. BARNA JUDIT:	Sormás–Török-földek településtörténeti áttekintése. A középső neolitikum <i>The history of a settlement at Sormás–Török-földek. Middle Neolithic</i>	17
M. VIRÁG ZSUZSANNA:	Középső rézkori kerámialeletek Zalavár-Basaszigetről (A Balaton-Lasinja kultúra tipológiájának és belső kronológiájának kérdéseiről) <i>Middle Copper Age Ceramic Finds from Zalavár-Basasziget (Some considera- tions about the typology and chronology of the Balaton-Lasinja Culture)</i>	37
K. ZOFFMANN ZSUZSANNA:	Embertani leletek a rézkori Balaton-Lasinja kultúra Keszthely-Fenekpuszta lelőhelyen feltárt gödreiből	53
HORVÁTH LÁSZLÓ:	Grave of a Celtic warrior from Magyarszerdahely (Zala county) <i>Kelta harcos sírja Magyarszerdahelyről (Zala megye)</i>	61
K. PALÁGYI SYLVIA:	Terrakotta Venus szobrocska Balácáról <i>Terracotta Venus figurine from Baláca</i>	75
HORVÁTH LÁSZLÓ:	Ló alakokkal díszített római kori edény Magyarszentmiklósról (Zala megye) <i>Horse figure decorated Roman pottery from Magyarszerdahely (Zala County)</i>	81
VÖRÖS GABRIELLA:	„Láthatatlan“ mellékletek a madarasi szarmata temetőben (Adatok egy fából készített tárgytipushoz)	91
NAGY MARGIT:	Kora népvándorlás kori gyermeksír amulettekkel Mártélyről (Csongrád megye) <i>5th century child grave with amulets and iron bell from Mártély (Csongrád County)</i>	97
GALLINA ZSOLT:	5. századi sírok Ordacsehi-Csereföldön	129
LŐRINCZY GÁBOR – STRAUB PÉTER:	Alpi típusú övgarnitúra a szegvár-oromdűlői 81. sírból <i>Alpine-type belt set from Szegvár-Oromdűlő, grave 81</i>	137
GARAM ÉVA:	Avar kori női fejdíszek	169
TÓTH ENDRE:	Zur Herkunft und Ikonographie der Scheibenfibeln der Keszthely-Kultur <i>A Keszthely-kultúra korongos fibuláinak eredetéhez és ikonográfiájához</i>	183
KISS GÁBOR:	Egy bizánci övcsat Keszthely-Dobogóról <i>A Byzantine belt buckle from Keszthely-Dobogó</i>	203
KÖLTŐ LÁSZLÓ:	Előzetes jelentés a Kereki homokbányában feltárt avar temetőről	215
SZŐKE BÉLA MIKLÓS:	Az avar – frank háborúk kezdete <i>The beginning of wars between Avars and Franks</i>	233
KVASSAY JUDIT:	Árpád-kori településnyomok Letenye vidékén (Az M7 és M70 autópályák nyomvonalán 2003-ban végzett régészeti kutatások eredményei) <i>Árpadian Age settlement-remains in the surroundings of Letenye (Results of the archaeological survey of 2003 along the motorways M7 and M70)</i>	245
GYULAI FERENC:	Archaeobotanikai kutatások a Balaton környékén <i>Archaeobotanical researches around Lake Balaton</i>	263
PETÁNOVICS KATALIN:	Régészet és néprajz – költészet és valóság <i>Archaeology and Ethnography – Poetry and reality</i>	299
VISY ZSOLT:	Verespatak aranya	311

Köszöntő

A zalai múzeumügy történetében kiemelkedő szerepet játszik dr. Müller Róbert, a megyei régészet-tudomány egyik első képviselője. A zalai föld rejtett titkait sokáig csak amatőrök, vagy messziről idetevett kutatók vallatták, majd Valter Iona rövid zalai tartózkodása után Ő volt az első, aki hosszú távon is eljegyezte magát ezzel a vidékkel, amikor 1967 augusztusában a zalaegerszegi Göcseji Múzeumban segédmuzeológus-régészként elhelyezkedett.

De ha kicsit előbből kezdjük az életutat, akkor az első mondat így szól: 1944. január 13-án született Szombathelyen. 1962-ben érettségizett Keszthelyen, majd ezt követően 1967-ben régész, 1969-ben történelem tanári oklevelet szerzett.

A Göcseji Múzeumba kerülve úttörő feladatokra vállalkozott. Hozzáfogott a göcseji „szegek” vidékének régészeti felderítéséhez, melynek eredményeként 1971-ben az itt végzett terepbejárásaiból írt disszertációjával summa cum laude egyetemi doktori címet szerzett. Szinte folyamatosan vette a tudomány lépcsőit, 1973–1976 között az MTA Régészeti Intézetében Gerevich László aspiránsa lett, ekkor készült el „A mezőgazdasági vaseszközök fejlődése Magyarországon a késő vaskortól a török kor végéig” c. nagyszabású értekezése, amellyel a történelemtudomány–régészet kandidátusa lett. Ezt a kötetét, mint alampunkát ismeri a régészet-tudomány.

Ezek a tudományos eredmények az akkor még Veszprém megyéhez tartozó Keszthelyen születtek, ahová Müller Róbert 1970. február 1-én került, mint a Balatoni Múzeum régésze. A Zala megyéhez visszakértült múzeumnak 1979. október 1-én lett az igazgatója.

Müller Róbert neve teljesen összefonódott a Keszthely környéki legfontosabb ásatásokkal. A fenékpusztai késő császárkori erőd feltárásán 1970 és 2002 között kisebb-nagyobb megszakításokkal dolgozott. Az 1980-as évek első felében résztvevője annak a hatalmas munkának, amely a Kis-Balaton térségében folyt, ahol feltárta a Zalaszarab-Borjúállás-szigeti Karoling-udvarházat és temetőjét. Jelentősebb Keszthely-környéki feltárásai sorába illeszkedik a gyenesdiási avar temető, a Hévíz-Egregy római kori település kutatása, vagy Keszthely-Fenékpusztán a pusztaszentegyházi-dűlőben egy kora avar kori germán temető feltárása. A legutóbbi években aktív résztvevője volt az M7-es autópálya nyomvonalán végzett kutatásoknak.

Tudományos tevékenységének gazdagságát és sokrétűségét publikációi bizonyítják, ezek közül számos témát tett „láthatóvá”, kiállítások formájában valószínűleg meg. Ilyen volt pl. „A Balaton és az ember” c. állandó kiállítás 1986-ban Keszthelyen, a „Hét évezred a Balatonnál” c. kiállítás Németországban, Ausztriában és Szlovéniában, a „Germánok a Balatonnál” Ausztriában, és az „Attila az Isten ostora” Finnországban.

Müller Róbert aktív résztvevője a tudományos és a kulturális közéletnek is. Az MTA Régészeti Bizottságának, az OTKA Régészeti Szakbizottságának, a KÖH Ásatási Bizottságának tagjaként, valamint a Zala Megyei Közgyűlés Kulturális Bizottságának és Keszthely Város Képviselőtestületének tagjaként sokat tett mint a magyar régészet, mint Zala megye kulturális élete érdekében.

Müller Róbertet ma mindenki ismeri és tiszteli a magyar régészetben. A 60. születésnapjára összeállított tisztelegő kötetünkben megjelent tanulmányok szerzői igazolják mindezt. Müller Róbert nyugdíjba ment a Balatoni Múzeum éléről, de nem a szakmából. Ugyanúgy dolgozik tovább, s akik körülötte vannak, szinte észre sem vették ezt a papírforma szerinti változást. Tervei vannak, új nagyszabású feltáráson dolgozik, s egy élet munkájából további feldolgozások és eredmények születtek.

E kötettel kívánunk Neked, Robi még sok-sok munkás és eredményes évet!

dr. Vándor László
megyei múzeumigazgató

Müller Róbert publikációi

1970

Zalaegerszeg története a honfoglalásig a régészeti leletek alapján. In: Fejezetek Zalaegerszeg történetéből. Szerk.: Simonffy E. Zalaegerszeg 1970, 5–15.

1971

Régészeti terepbejárások a göcseji 'Szegek' vidékén és településtörténeti tanulságai. — *Archäologische Bodenforschungen im göcsejer 'Szegek' Gegend und ihre siedlungsgeschichtliche Lehren.* Zalaegerszeg 1971.

Adatok a honfoglaló magyarság földműveléséhez. — *Daten zur Landwirtschaft der landnehmenden Ungarn.* Ethn 82 (1971) 249–261.

A zalalövői császárkori tumulusok. — *Die Hügelgräber aus der Kaiserzeit in Zalalövő.* ArchÉrt 98 (1971) 3–23.

1972

A pötrétei későbronzkori kincslet. — *Der spätbronzezeitliche Schatzfund von Pötréte.* VMMK 11 (1972) 59–74.

Adatok a Nyugat-Dunántúl középkori népi építészetehez. — *Angaben zur mittelalterlichen Volksarchitektur West-Transdanubiens.* VMMK 11 (1972) 195–210.

A pogányszentpéteri ásatás. In: A Thúry György Múzeum jubileumi emlékkönyve (1919–1969). Nagykanizsa 1972, 265–282.

1973

A középkori településhálózat kutatásának problémái. In: A településtörténeti kutatás módszerei. Veszprém 1973, 61–68.

Törökkori ideiglenes szálláshelyek a fonyódi járásban. Somogy 1973/3, 111–119.

1974

A tófeji kemence (A magyar mészégető kemencék típusai). — *Der Ofen von Tófej.* ZalGyűjt 2 (1974) 17–40.

Vaseszközök Gyirmót-Sebes-tagról. Arrabona 16 (1974) 63–73.

1975

Die Datierung der mittelalterlichen Eisengerätfunde in Ungarn. Acta ArchHung 27 (1975) 59–102.

A fonyódi járás középkori településhálózata. Levéltári Évkönyv 6 (1975) 35–60.

Az eke és a szántás története Magyarországon (recenzió). Acta ArchHung 27 (1975) 235–237.

1976

Római-kori leletek Zalaszentgrótról. — *Funde aus der Römerzeit in Zalaszentgrót.* ZalGyűjt 6 (1976) 33–66.

A rákoscsabai és a balatonalmádi vaseszközlelet új keltezése. — *Die neue Datierung der Eisengerätfunde von Rákoscsaba und Balatonalmádi.* ArchÉrt 103 (1976) 263–277.

Régészeti adatok a hódoltsági terület településhálózatának megváltozásához. MTA VEAB Értesítője 2 (1976).

Die ungarischen Kalkbrennöfen. ZAM 4 (1976) 69–82.

1978

V. századi bronzművesműhely maradványai Keszthely-Fenékpusztáról. — *Reste einer Bronzewerkstätte aus dem 5. Jh. in Keszthely-Fenékpuszta.* ArchÉrt 105 (1978) 11–29.

Késő népvándorlás kori vaseszköz lelet Fonyód-Ilona-berekből. — *Eisengerätfund aus der Spätvölkerwanderungszeit von Fonyód-Ilonahain.* SMK 3 (1978) 5–11.

IX. századi sírok Nagypálból. — *Beerdigungen in Nagypáli aus dem späten IX. Jahrhundert.* ZalGyűjt 8 (1978) 31–46.

1979

The Iron Implement Find in Nagyvenyim. AlbReg 17 (1979) 245–249.

A keszthely-fenékpusztai erőd északi kapujának feltárása 1971-ben (Ásatási jelentés). — *Die archäologische Erschliessung des Nord-Tores von Keszthely-Fenékpuszta im Jahre 1971 (Ausgrabungsbericht).* VMMK 14 (1979) 123–156.

1980

Die bosnische Sense. Acta ArchHung 32 (1980) 437–442.

1981

Mészégető kemencék Magyarországon. In: Iparrégészet (Égetőkemencék). Szerk.: Gömöri J. Sopron 1981, 5–65.

Későrómai sírok Keszthely Zsidi útról. — *Spätromische Gräber von der Zsidi Strasse, Keszthely.*

ZalGyűjt 16 (1981) 21–32.

Ezüst berakásos kengyel pár. ÉÉT 1981/22, 703–704.

1982

A mezőgazdasági vaseszközök fejlődése Magyarországon a késővaskortól a törökker végéig. — Die Entwicklung der eisernen Agrargeräte in Ungarn von der Späteisenzeit bis zum Ende der Türkenherrschaft. ZalGyűjt 19 (1982).

1983

Késővaszkori vaseszközlelet Petneházáról. — Späteisenzeitlicher Eisengerätfund aus Petneháza. JAMÉ 18–20 (1975–1977) 1983, 61–74.

1984

Neue Ausgrabungen in der Nähe von Zalavár. In: Interaktionen der mitteleuropäischen Slawen und anderen Ethnika im 6.–10. Jahrhundert. Red.: Šalkovský, P. Nitra 1984, 185–189.

1985

Fundorte. In: Awaren in Europa. Schätze eines asiatischen Reitervolkes 6.–8. Jh. Hrsg.: Meier-Arendt, W. Frankfurt am Main 1985, 90–95.

A középkori vaseszközök kutatása. — Die Forschung der eisernen Geräte. In: Középkori régészetünk újabb eredményei. Szerk.: Fodor I. – Selmeczi L. Budapest 1985, 427–441.

1986

A Balaton és az ember. Keszthely 1986.

Funde aus dem 9.–10. Jahrhundert im Gebiet der I. Etappe des Kleinbalatons. In: Cirill és Metód tévékenysége Pannoniában. Szerk.: Király P. Budapest 1986, 163–168.

Koraközépkori szövöszék rekonstrukciója Zalaszabar-Borjúállás szigetről. — Rekonstruktion eines frühmittelalterlichen Webstuhls aus Zalaszabar-Borjúállás Insel. ZalGyűjt 25 (1986) 37–42.

Lelőhelyismertetések. In: Régészeti kutatások a Kis-Balaton térségében I. Az Alsó-Zalavölgy régészeti emlékei (Tájékoztató az 1980–85. évi kutatások eredményeiről). Szerk.: Vándor L. Zalaegerszeg 1986, 13–14.

Lieux de trouvaille. In: L'or des Avars dans le Bassin des Carpates VIe–VIIIe siècle. Paris 1986, 94–98.

1987

Viselet- és ékszertörténet a római kortól a népvándorláskor végéig. In: Müller R. – Petánovics K. – M. Virág Zs.: Ékszer- és viselettörténet. Keszthely 1987, 15–25.

A kerámiakészítés története a római kortól a törökkerig. In: Müller R. – Petánovics K. – M. Virág Zs.:

A kerámiakészítés története. Keszthely 1987, 17–24.

A halászat régészeti emlékei. In: Müller R. – Petánovics K.: A halászat története. Keszthely 1987, 3–5.

Die spätrömische Festung Valcum am Plattensee. In: Germanen, Hunnen und Awaren. Schätze der Völkerwanderungszeit. Hrsg.: Bott, G. Nürnberg, 1987, 270–281, 581–583.

Megjegyzések Fenékpusztá történetéhez. — Bemerkungen zur Geschichte von Fenékpusztá. ZalMúz 1 (1987) 105–122.

XI. századi sir Rezi-Gyöngyösi csárdánál. — Ein Grab aus dem XI. Jh. bei der Bauernschenke von Rezi-Gyöngyös. ZalGyűjt 26 (1987) 75–80.

1989

Vorbericht über die Freilegung des Grabes eines hohen Militärs aus der Mittelawarenzeit in Gyenesdiás. ComArchHung 1989, 141–164.

Römerzeit/Völkerwanderungszeit/Spätkarolingerzeit. In: Sieben Jahrtausende am Balaton. Von der Ur- und Frühgeschichte bis zum Ende der Türkenkriege. Red.: Müller, R. Mannheim, 1989, 51–71, 84–97.

1990

Der Häuptling von Gyenes. Awarzeit in der Umgebung von Keszthely. Wien 1990.

A földművelés fejlődése a kezdetektől a törökker végéig. In: Müller R. – Petánovics K.: A földművelés története. Keszthely 1990, 3–10.

1991

Chronologische Fragen des Gräberfeldes von Gyenesdiás. ZalMúz 3 (1991) 35–39.

Ethnische Verhältnisse im 9.–10. Jahrhundert in der Umgebung von Keszthely und Zalavár. FGSMÖ 4 (1991) 163–172.

Történeti összegzések a Balaton tudományos tanulmányozása sorozatban. In: 100 éves a Balaton-kutatás. Tihany 1991, 140–146.

Keszthely középkori topográfiája. — Die mittelalterliche Topographie von Keszthely. DDTs 3 (1991) 145–158.

1992

Neue archäologische Funde der Keszthely-Kultur. In: Awarforschung I. Hrsg.: Daim, F. Wien 1992, 251–307.

Gräberfeld und Siedlungsreste aus der Karolingerzeit von Zalaszabar-Dezsősziget. Antaeus 21 (1992) 271–336, 551–572.

1994

Keramikformen des 9.–10. Jahrhunderts in der Gegend Keszthely-Zalavár. In: Slawische Keramik in

Mitteleuropa vom 8. bis 11. Jahrhundert. Hrsg.: Staňa, Č. Brno 1994, 63–82.

A balatonaligai vaseszközök. — Eisengeräte aus Balatonaliga. VMMK 19–20 (1993–1994) 1994, 177–193.
Karoling udvarház és temetője Zalaszabar-Borjúállás szigetről. In: Honfoglalás és régészet. Szerk.: Kovács L. Budapest 1994, 91–98.

1995

Keszthely természeti viszonyai, története és a mai Keszthely. Keszthely 1995.

Darnay Kálmán a régész. In: Darnay Kálmán 1864–1945. Szerk.: M. Sikes Cs. Sümeg, 1995, 21–30.

La cultura di Keszthely. In: Gli avari. Un popolo d'Europa. Cur.: Menis, G. C. Udine 1995, 165–172.

Ein karolingerzeitlicher Herrenhof in Zalaszabar (Ungarn, Komitat Zala). SPFFBU E 40 (1995) 91–100.

1996

Ein Nebenschauplatz, die Befestigung von Fenépuszta. In: Frühmittelalterliche Machtzentren in Mitteleuropa. Brno 1996, 127–139.

Római kor/Hunok-germánok/Keszthely-kultúra. In: Évezredek üzenete a láp világából (Régészeti kutatások a Kis-Balaton területén 1979–1992). Szerk.: Költő L. – Vándor L. Kaposvár–Zalaegerszeg 1996, 85–102, 130–131, 135–139.

Über die Herkunft und das Ethnikum der Keszthely-Kultur. In: Ethnische und kulturelle Verhältnisse an der mittleren Donau vom 6. bis 11. Jahrhundert. Hrsg.: Bialeková, D. – Zábajnik, J. Bratislava 1996, 75–82.

Chancen und Aufgaben in Gegenwart und Zukunft in den Museen von W-Transdanubien (Ungarn). In: 7. österreichischer Museumstag. Klagenfurt 1996, 13–25.

A magyar múzeumok esélyei és lehetőségei. MagyMúz 1996/1, 43–46.

Die Festung 'Castellum' Pannonia Inferior/Die Keszthely-Kultur/Die Awaren und die Landwirtschaft/Das Gräberfeld von Gyenesdiás. In: Reitervölker aus dem Osten. Hunnen und Awaren. Hrsg.: Daim, F. Eisenstadt 1996, 91–95, 265–274, 365–371, 411–416.

1997

Keszthely térbeli alakulásának története. Hévíz 1997/3, 37–43.

Die Agrotechnik der Späteisenzeit im Karpatenbecken. ZalMúz 8 (1997) 91–98.

Die Umgebung des Zala Flusses im 8.–10. Jahrhundert. In: Mitteleuropa im 8.–10. Jahrhundert. Red.: Čaplovič, D. 1987, 74–80.

1998

Ein frühvölkerwanderungszeitliches Grab aus Sármellék-Égenföld. SpecNova 12 (1998) 259–263.

Langobard herceg sírja Fenépusztán. Egy igazi régészeti szenzáció Zalában. Zalai Hírlap 1998. 07. 04, 6.

1999

A keszthely-fenépusztai régészeti lelőhely. História 21/5–6 (1999) 7.

Sági Károly temetőfeltárása a keszthely-fenépusztai erőd déli fala előtt (1963–1967). ZalMúz 9 (1999) 153–179.

Keszthely. In: Vendégváros Zala megye. Főszerk.: Lackner L. Miskolc 1999, 15–28.

Egy 1849-es hirdetmény. Hévíz 7 (1999) 36–42.

2000

Balatonyörök természeti környezete/Balatonyörök régészeti leletei. In: Balatonyörök múltja és jelene. Szerk.: Molnár A. Balatonyörök 2000, 7–36.

Der Untergang der Antike und Ihr Nachleben im nördlichen Pannonien. In: Slovenien und ihre Nachbarländer zwischen Antike und Karolingischer Epoche. Hrsg.: Bratož, R. Ljubljana 2000, 241–254.

A középkor agrotechnikája. In: A középkori magyar agrárium. Szerk.: Bende L. – Lőrinczy G. Ópusztaszer 2000, 27–44.

Keszthely története a kezdetektől a törökörök végéig. In: Keszthely története I. Szerk.: Müller R. Keszthely 2000, 32–125.

Ein germanisches Grab der Frühawarenzeit aus Keszthely-Fenépuszta. Acta ArchHung 51 (1999–2000) 2000, 341–357.

Die Entfaltung des Straßensystems und die räumliche Entwicklung der Stadt Keszthely bis Ende der Türkenzeit. In: Mittelalterliche Häuser und Strassen in Mitteleuropa. Hrsg.: Font, M. – Sándor, M. Budapest–Pécs 2000, 175–181.

2001

Régészeti-történeti emlékek a Kis-Balaton térségében. In: A Kis-Balaton térsége. A Balaton-felvidék természeti értékei II. Szerk.: Futó J. Veszprém 2001, 85–95.

A római- és a népvándorláskor Zala megye területén. In: Zala megye ezer éve. Főszerk.: Vándor L. Hely és é.n., 17–24.

Adatok a Kis-Balaton és a Keszthelyi hegység történetéhez/Keszthely. In: A Kis-Balaton és a Keszthelyi hegység. Szombathely 2001, 53–71, 143–150.

2002

Die Goten des Alatheus und Saphrax/Die Langobarden in der Umgebung von Keszthely/Die Keszthely Kultur/Germanische Funde aus der Befestigung in Fenépuszta/Die Germanen des Gräberfeldes Keszthely-Fenépuszta Ödenkirche Flur/Das Familiengräberfeld Keszthely, Fenéki-Straße/Eine streifen-

plattierte Gürtelgarnitur aus dem awarischen Gräberfeld von Gyenesdiás/Die Karolingerzeit im unteren Zala-Tal und am westlichen Ende des Plattensees. In: Germanen am Plattensee. Red.: Windl, H. Traismauer 2002, 7–9, 17–25, 29–35, 43–47.

Hunnien, alaanien ja unkarialisten historiaa ja arkeologiaa löytöjä. In: Attila, jumalan Ruoska. Lahti 2002, 6–13.

Die Bevölkerung von Fenékpuszta in der Frühawarenzeit. — Fenékpuszta népessége a korai avarkorban. *ZalMúz* 11 (2002) 93–101.

Szentgyörgyvár földrajzi környezete és régészeti emlékei. In: Szentgyörgyvár története. Szerk.: Müller R. Zalaegerszeg 2002, 9–25.

Foederati/Keszthely-kultúra. In: Közponok a Zala mentén. A Göcseji Múzeum állandó kiállítása. Főszerk.: Vándor L. Zalaegerszeg 2002, 47–48.

Balatonyörök-Zsöllehát/Esztergályhorváti-Alsóbárándpuszta/Gyenesdiás-Alsógyenes/Gyenesdiás-Döngelég/Hévíz-Hévízdomb/Káptalantóti-Bodók/Keszthely-Fenékpuszta/Keszthely-Dobogó/Keszthely halimái bányászudülő/Keszthely városi temető/Lesenceistvánd/Lesencetomaj/Raposka/Rigács/Vállus/Vindornyaszőlős/Zalaszabar-Borjúállás/Zalaszabar-Dezsősziget/Zalaszabar-Kis-esztergály/Zalaudvarnok. In: Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa I–II. Hrsg.: Szentpéteri, J. Budapest 2002, 40, 132, 148–149, 161, 183, 191–193, 226, 302, 304, 403, 414, 426–427.

2003

Eine römische Villa in Hévíz. *GZ* 17 (2003) 1–2.

A romanizált lakosság az 5–6. században/Germánok és alánok a Dunántúlon az 5. században/A lango-bardok. In: Magyar régészet az ezredfordulón. Főszerk.: Visy Zs. Budapest 2003, 289–293, 298–302.

2004

Letenye-Hergyó földek/Rigyác-Alsómező/Zalaszent-jakab-Sagodi erdő. In: Régészeti feltárások az M7–M70 autópálya tervezett nyomvonalán. Összefoglaló jelentés az 1999–2003-ban végzett feltárásokról. Szerk.: Horváth L. – Frankovics T. Becsehely 2004, 16–17, 28, 36.

A keszthely-fenékpusztai erdő. In: Keszthely város Festetics örökségek rekonstrukciója. Pécs 2004, 9–19.

A régi Keszthely képeslapokon (Válogatás a Balatoni Múzeum gyűjteményéből). — Das alte Keszthely in Ansichtskarten (Auswahl aus der Ansichtskartensammlung des Balaton Museums). Keszthely–Veszprém 2004.

A keszthelyi Fő tér. *ZalMúz* 13 (2004) 193–205.

Római-kori épület feltárása Hévíz-Egrefy város-részén. *Hévíz* 12 (2004) 56–66.

Régészeti összefoglaló az Esztergályhorváti-Alsóbárándpusztán feltárt Karoling kori temetőről. — Archäologische Zusammenfassung des karolingerzeitlichen Gräberfeldes von Esztergályhorváti-Alsóbárándpuszta. In: Karoling-kori emlékek (Régészet és antropológia). Szerk.: Tóth G. Szombathely, 9–31.

Római kori épület Hévíz-Egrefy az Attila utcában. — Römerzeitliches Gebäude in Hévíz-Egrefy, Attila-Strasse. Budapest 2004.

2005

Das Grab 1982/5. des awarischen Gräberfeldes von Gyenesdiás. In: Heinrich-Tamaska, O.: Studien zu den awarenzeitlichen Tauschierarbeiten. Innsbruck 2005, 151–156.

Keszthely tegnapelőtt...tegnap...és ma. — Keszthely. vorgestern...gestern...und heute...Keszthely 2005.

Szerkesztések

Sieben Jahrtausende am Balaton. Von der Ur- und Frühgeschichte bis zum Ende der Türkenkriege. Mannheim 1989.

Die Fragen des Neolithikums und der Kupferzeit. — A neolitikum és a rézkor kérdései. In: *ZalMúz* 2 (1990) 7–114.

Chronologische Fragen des 7.–10. Jahrhunderts. — A 7–10. század kronológiai kérdései. In: *ZalMúz* 3 (1991) 3–109.

Die Fragen der Bronzezeit. — A bronzkor kérdései. In: *ZalMúz* 5 (1994) 3–235.

Chronologische Fragen der Völkerwanderungszeit. — A népvándorláskor kronológiai kérdései. In: *ZalMúz* 6 (1996) 3–94.

Chronologische Fragen der Eisenzeit. — A vaskor kronológiai kérdései. In: *ZalMúz* 8 (1997) 5–101.

Hrabovszky D.: Néhány levelek Balatonról, és Balaton mellyékről. Keszthely 1998.

Zalai Múzeum 9. Zalaegerszeg 1999.

Keszthely története I. Keszthely 2000.

Keszthely története III. Keszthely 2000.

Zalai Múzeum 11. Zalaegerszeg 2002

Szentgyörgyvár története. Zalaegerszeg 2002.

A régi Keszthely képeslapokon (Válogatás a Balatoni Múzeum gyűjteményéből). — Das alte Keszthely in Ansichtskarten (Auswahl aus der Ansichtskartensammlung des Balaton Museums). Keszthely–Veszprém 2004.

Keszthely. tegnapelőtt...tegnap...és ma. — Keszthely. vorgestern...gestern...und heute...Keszthely 2005.

2005. március 30.

Összeállította: Straub Péter

Trogmayer Ottó

A korai neolithikum edény-idoljairól

1955 nyarán a Hódmezővásárhely melletti Gorzsa határrész északkeleti felében a „Vörös Partizán” termelőszövetkezet bekötő utat épített. A gépek újkőkori (Körös-kultúra) telepmaradványokat bolygattak meg a „Kovács tanya” elkülönítő nevet kapott lelőhelyen, melyet sokan összekevernek a határrész másik részén feltárt késő neolit tell településsel (Keleti tanya). Gazdapusztai Gyula a vásárhelyi múzeum régésze a korszak lehetőségei szerinti leletmentő-hitelesítő ásatást végzett, melynek során néhány kisebb jelentőségű objektum megfigyelése mellett különleges tárgyra bukkant.

Az ember — madár — alakú edényke másodlagos helyzetben feküdt a gépek által feldúlt területen. Múzeumba kerülése után kimosták a belsejében levő sárga agyagot, s benne a far részben kalcinált csontdarabkákat találtak. A töredékeket a helyi kórház egyik sebésze emberi maradványoknak határozta meg (GAZDAPUSZTAI 1957).

A hetvenes évek elején, amikor az *Idole* kiállítást készítettük szerettem volna újabb szakértői vizsgálatokat végeztetni, de a kérdéses maradványokat nem találtuk meg, azok csak 2004 év őszén kerültek helyükre.

Farkas Gyula professzor véleménye e cikk függeléké, ezért itt csak annyit említek meg, hogy a „gorzsai Vénusz” edény-idol belsejében egy 60 év körüli férfi elégetett koponyájának néhány töredéke volt. Kézenfekvő lenne hamvasztásos sírra gondolni, ám az elmúlt fél évszázad leletei alapján az úgy ennél sokkal bonyolultabbnak látszik.

Hazai leleteink között tudomásom szerint eddig négy edény-idolt ismerünk, melyek egyik azonos vonása az arc kiképzése. Az orrot kis bütyök jelzi, a szemeket pedig ferde bevágások, a száj jelzésére pedig egyetlen esetben sem került sor.

Az említett edények — Öcsöd, Rákóczi falva, Felgyő (1. kép 1), Gorzsa (1. kép 2) — közül az első három függeszthető edényke volt, erre utalnak a derék

magasságában elhelyezett átfúrt bütykök, valamint a két oldalt átfúrt peremrész. Három esetben a stilizált lábak mellett a naturalisztikusan kialakított far egyértelműen anthropomorf jelleget mutat. (GAZDAPUSZTAI 1957).

A negyedik, a Felgyőn ugyancsak a Körös-kultúra környezetében lelt tárgy aszkosz-szerű kialakítása arra indította Csalog Józsefet, hogy minden esetben madár idolról beszéljen (CSALOG 1959, 201). Többen, így magam is kételkedtünk feltevésében (TROGMAYER 1972, 7), ámde be kell látnom, hogy mai ismereteink birtokában hipotézisét nem szabad elvetnünk. Könnyen lehetséges, hogy az orrnak vélt kis bütyök a csórt formázza, ezért nincs a száj jelölve, ámde az a későbbi, már Haçilar korú edény-idolokon is előfordul, de a száj később csaknem mindenütt megvan. Itthon, a maszk-szerű arckiképzésű későbbi idolokon is hiányzik néha a száj jelölése.

Típusunk pontos párhuzamainak töredékei a Theszalonikétől nyugatra fekvő Nea Niklomeideia protoszklo korú településen kerültek elő, öt edényke töredékeiként, bizonyítva a hazai és a macedoniai lelőhelyek egykorúságát, esetleges rokonságát, különösen a kultuszok területén (RODDEN 1964, 565).

Jelen kis írásomnak nem célja az arcs edények, edény-idolok sorának feldolgozása, csupán a száj nélküli típus lehetséges értelmezéséhez fűzők néhány gondolatot.

Úgy vélem, hogy a „gorzsai Vénusz” nem hamvasztásos temetkezés nyomát őrizte meg, hanem a kora újkőkori koponyakultusz sajátos hazai emléke. Nem új találmány, hogy a kultuszok sokkal nagyobb területen mutathatnak rokonságot, mint az egyes kultúrák tárgyi hagyatéka, így halvány nyomaik is különlegesen fontosak.

A halotti kultuszok vizsgálatánál bebizonyítható, hogy Anatólia, Palesztína korai, még kerámiát nem ismerő újkőkori kultúrái, amiként a Körös-kultúra emberei is halottaikat a településen belül temették el.

Az már más kérdés, hogy igen kevés, az egykori lakosság lélekszámához képest elenyésző számú csontvázra bukkantunk. Lehetségesnek tarthatjuk, hogy a társadalom valamilyen okból kiemelt egyedei lettek örök nyugalomra a házak között, a többiek sorsáról sem tudunk.

Egy különös jelenségsoporra azonban feltétlenül fel kell figyelniünk, ez pedig a meglehetősen ritkán előforduló koponyakultusz, mely területenként szinte kivétel nélkül a legkorábbi újkőkori időszakhoz kapcsolódik. A korai Natoufien időszakban Eynanban egy esetben öt, egy másik esetben kilenc elkülönített koponyát találtak. Haçilar legkorábbi rétegében is lettek egy koponyacsoportot. Az egyik legfontosabb megfigyelést Jerikó legalsó rétegében (PPNA) tették, ahol házak padlója alatt koponya nélküli vázakat tártak fel. A koponyákra a házban lettek, sorokba, vagy körökbe rendezve. A felette levő rétegben ugyancsak voltak fej nélküli vázak, csak hogy ez esetben az állkapocs is a váz mellett maradt. A koponyák ez esetben is a lakótérben voltak, de most már egyenként. Az elkorhadt lágyrészeket gipszes keverékkel kiegészítették, a szemeket kagylókkal pótolták, azaz portrékat akartak visszaformázni a megmaradt csontfelszínre (KENYON 1957).

A nevezetes jerikói tíz koponyán kívül az Ain Mallaha melletti Beiszámum-ban és a Hermon hegység déli részén fekvő Ramadban is kerültek elő hasonló koponyakultusz maradványai. Ez utóbbi radiokarbon kora 6200 BC. A jerikói leletek (PPNB) 8000 BC korúak. A hazai Körös leletek 6000 BC körüliek (MÜLLER-KARPE 1968, 349).

Çatal Hüyük szentélyeiben, avagy lakótereiben is

megtalálhatók az eredetileg prémbe vagy textilbe csavart halottak maradványai. Különös megfigyelés, hogy több esetben a már csaknem teljesen hústalanított halottat temették így. Gyakori a koponyafestés, azaz pontosabban a halott fejének gyakrabban vörös, ritkábban kék vagy zöld színezése. Mellékletként fából készült ládikák, edények voltak a vázak mellett.

Különösen fontos számunkra, hogy itt kerültek napvilágra azok a falfestmények melyeken sárkány-szerű hatalmas madarak között, fej nélküli ember alakok menekülnek(?), vagyis a jerikói mítosz egyik megjelenítésére bukkantak (MELLAART 1967).

Nehezen tudok megszabadulni attól a gondolatától, hogy a „gorzsai Vénusz” madárember figurája valamilyen ehhez hasonló kultusz helyi változata. Nem lehet véletlen, hogy a Nea Nikomedeián lelt töredékek is valaminő aszimmetrikus edények darabjai, melyek talán szintén madárembereket ábrázoltak (RODDEN 1965).

Az már aztán a fantázia világába tartozik, hogy ezek az alakok a későbbi mítoszok Hárpia alakjait formázzák-e. A háрпиák asszonyképű, madártestű szörnyek, akik gyermekeket és lelkeket ragadtak el a szélnél is sebesebben.

Összegezve mondanivalómat: Öcsöd, Gorzsa, Rákóczipfalva és Felgyő különös edénykeit, legyenek azok ember, madár, vagy akár madárember ábrázolások a korai újkőkori koponyakultusz emlékeinek tartom, és úgy vélem, hogy ezek a közel-keleti párhuzamokhoz hasonló kultusz Kárpát-medencei megjelenési formáját jelenthetik.

Irodalom:

CSALOG 1957

Csalog J.: *Újkőkori idolkaink arcformájának kérdéséről.* — *Sur la question de la forme de visage de nos idoles néolithiques.* ArchÉrt 84 (1957) 207–211.

CSALOG 1959

Csalog J.: *Öcsöd Kendereshalom.* ArchÉrt 86 (1959) 201.

GAZDAPUSZTAI 1957

Gazdapusztai Gy.: *A Körös kultúra lakótelepe Hódmezővásárhely-Gorzán.* — *La colonie d'habitation de la civilisation de Körös í Hódmezővásárhely-Gorzsa.* ArchÉrt 84 (1957) 3–13.

KENYON 1957

Kenyon, K. M.: *Digging up Jericho.* London 1957.

MELLAART 1965

Mellaart, J.: *Earliest Civilisations of the Near East.* London 1965.

MELLAART 1967

Mellaart, J.: *Çatal Hüyük.* London 1967.

MÜLLER-KARPE 1968

Müller-Karpe, H.: *Handbuch der Archaeologie II. Jungsteinzeit.* München 1968.

RODDEN 1964

Rodden, R.: *An European Link with Çatal Hüyük.* In: *The Illustrated London News.* April 11. 1964.

RODDEN 1965

Rodden, R.: *An Early Neolithic village in Greece.* *Scientific American* 212 (1965).

TROGMAYER 1969

Trogmayer, O.: *Die Bestattungen der Körös-Gruppe.* MFMÉ 1969/2, 5–15.

TROGMAYER 1972

Trogmayer, O.: *Frühneolithische anthropomorphe Gefässe.* In: *Idole.* Wien 1972.

Szaktelemény a Hódmezővásárhely-Gorzsa Kovács tanya lelőhelyen Gazdapusztai Gyula régész által 1955-ben feltárt hamvasztott csontokról

Az 55.47.2 számmal ellátott hamvasztott csontok vizsgálatára vonatkozóan Nemeskéri–Harsányi közölt 1968-ban egy részletes útmutatást. A megküldött csontmaradványokról (2–7. kép) ennek figyelembe vételével fogalmazzuk meg véleményünket.

A csontmaradványok megtartási állapota

A csontok felszíne világos és sötét színű foltokkal tarkított, főként fehér színű. Ez megfelel a Nemeskéri–Harsányi módszer alapján a b/szürkésfehér fokozatnak. Megemlítjük, hogy az idézett módszer szerint szín alapján tizenegy (a-k) változat fordulhat elő. A legjobban kiégetett első (a) fokozat színe krétafehér, a legkevésbé égetett csontok színe szénfekete (k) fokozat.

A csontmaradványok nagysága, valamint színe alapján arra lehet következtetni, hogy a hamvasztás nem volt teljesen tökéletes, közepes mértékű és nem túl magas hőmérsékleten történt, de kétségtelen, hogy hamvasztott csontokról van szó.

A vizsgálatra megküldött csontmaradványok száma tizenhét. Nagyságuk változó. A nagyobb darabok 50 x 31 mm, 36 x 32, illetve 36 x 22 mm nagyságúak. A további csontok mérete ezeknél kisebbek, a legkisebb 7 x 5 mm-es.

A csontok nagysága szerint Chochol öt változatot különböztet meg. A harmadik változat szerint a csontmaradványok közepes — 11–50 mm — nagyságúak, makrofragmentáltak.

A csontmaradványok nagyságából következtetni lehet a hamvasztás mértékére, valamint arra, hogy azok gyermek, vagy felnőtt egyéntől származnak-e.

A csontmaradványok nagysága és vastagsága egyértelműen kizárja, hogy azok gyermekcsontok lennének, egyben előbbi véleményünket is alátámasztják, azaz az égetés nem volt tökéletes.

Mivel kevés számú csontmaradvány került elő és feltételezzük, hogy az ásatás során az összes csontdarabot megmentették, az is elképzelhető, hogy a megmentett csonttöredékek a máglya széléről származnak, vagy a hamvasztás során annak széle felé estek le, míg a nagyon kicsi töredékeket nem is szedték össze a hamvasztást követően.

A hamvasztott csontok lehetnek nem, vagy alig deformáltak. A vizsgált maradványokon deformáltság nyoma nem figyelhető meg, ami szintén a nem tökéletes égetést támasztja alá.

A csontok eredete

A hamvasztott csontok esetében egyik legfontosabb kérdés az, hogy azok ember, vagy állat csontjai voltak-e. Az állatcsontokra jellemző, hogy a kompakt állomány vasta-

gabb, mint az emberi csontokon. Ez különösen jellemző a hosszú, csöves csontokra.

A vizsgált csontmaradványok egyértelműen arra utalnak, hogy azok lapos koponyacsontok. Kompakt állományuk vékony, a külső és belső kompakt réteg között minden csontmaradványon jól látszik a szivacsos állomány. A csontok nagysága, valamint szerkezeti tulajdonságaik alapján nagy valószínűséggel feltételezhetjük, hogy azok felnőtt embertől származnak.

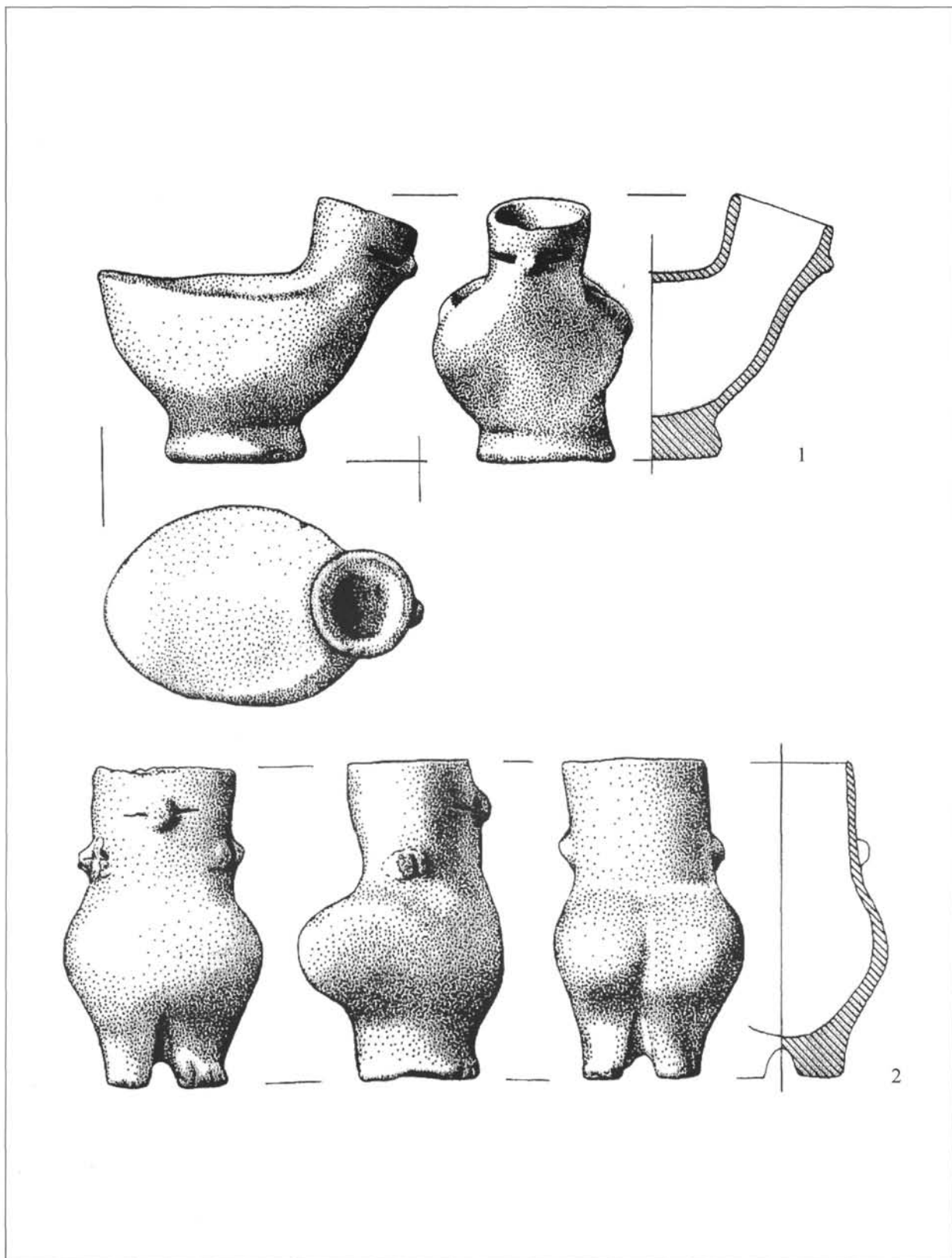
Ezt a véleményünket a legnagyobb csontmaradvány anatómiai jellegei is alátámasztják. Ennek a megközelítően háromszög alakú csontdarabnak a külső és belső felszínén is erőteljes csontkiemelkedés figyelhető meg. Megítélésünk szerint ez a csonttöredék a nyakszirtecsont maradványa lehet, melyen a protuberantia occipitalis externa és interna jól felismerhető. Mindkét kiemelkedés erőteljes, és a külső felületen levő protuberantia occipitalis externa nagysága alapján még azt a feltételezést is megengedhetjük, hogy a maradványok felnőtt férfítől származnak. Ezt nagyobb biztonsággal csak a postcranialis maradványok, vagy fogak alapján lehetne bizonyítani, ilyenek azonban nem állnak rendelkezésre.

Szerencsés esetben, amikor a hamvasztás nem volt tökéletes és az egész csontvázból vázrészek, különösen fogak maradtak meg, pontosabb elhalálozási életkor is meghatározható. Előbbiekből kitűnik, hogy a vizsgálható csonttöredékek csak koponyacsontok maradványai, amelyek az említett pontosabb elhalálozási kor megállapítását nem teszik lehetővé. Van azonban egy 19 x 17 mm nagyságú csonttöredék, amelynek a külső felszínén megítélésünk szerint varrat nyoma figyelhető meg, a belső felszíne viszont teljesen sima. Ennek alapján feltételezhetjük azt, hogy legalább matusus, de az is lehet, hogy senilis, 60 év körül meghalt egyén maradványai lehetnek.

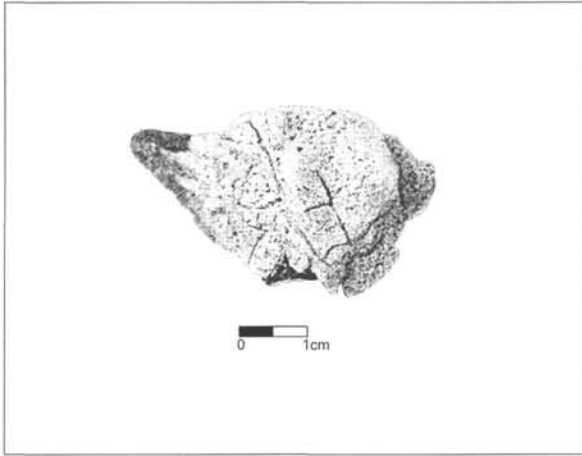
A vizsgálat összegzése

A Hódmezővásárhely-Gorzsa Kovács tanya lelőhelyről származó csontmaradványok egy közepes mértékben hamvasztott matusus, vagy senilis korú, 60 éves életkor körül meghalt férfi koponyájának töredékei lehetnek. Ennek alátámasztására szolgálnak a két legfontosabbnak ítélt csontmaradványról készült és mellékelt felvételek. Posteraniális maradványok nincsenek. Eszerint csak az egyén koponyáját hamvasztották el, illetve csak annak maradványait helyezték a sírba. A leletek részletesebb szövettani, vagy DNS elemzése a hamvasztás miatt véleményünk szerint nem megoldható, mivel a csontmaradványok nagyon törékenyek és az égetés miatt a szerves állomány azokból kiégett.

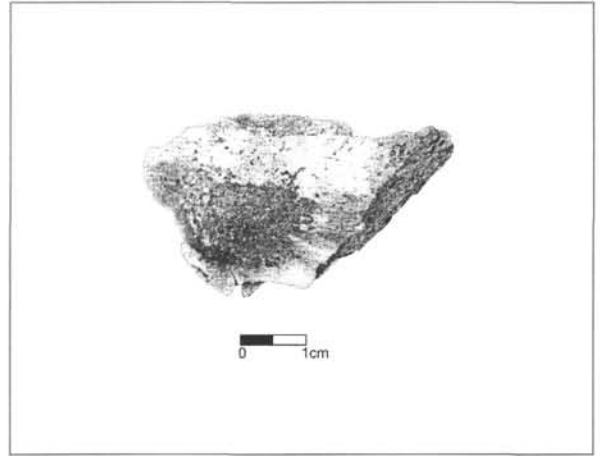
Farkas L. Gyula

1. kép: 1: Felgyő-Újmajor; 2: Gorzsa-Kovács tanya

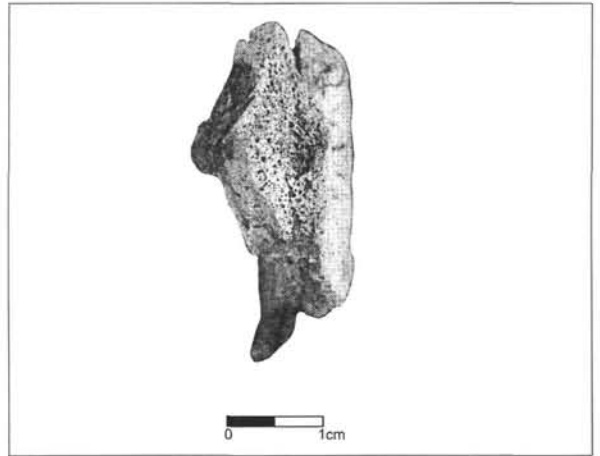
2. kép: Nyakszirtpikkely külső felszíne

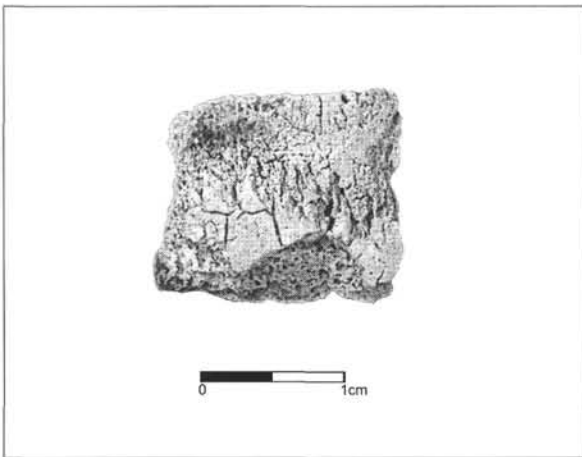
3. kép: Nyakszirtpikkely belső felszíne

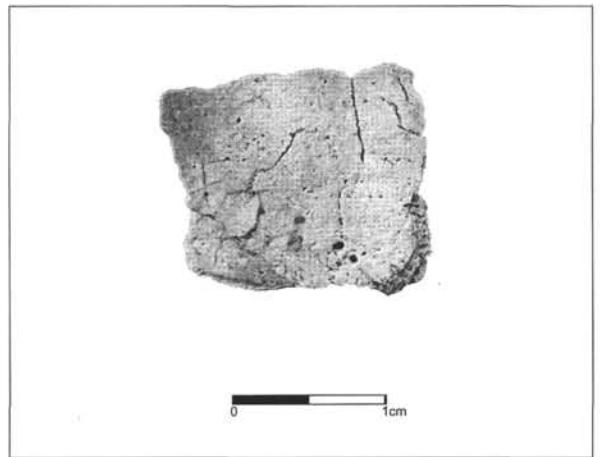
4. kép: Nyakszirtpikkely jobb oldalról

5. kép: Nyakszirtpikkely bal oldalról

6. kép: Koponyacsont töredékének külső felszíne

7. kép: Koponyacsont töredékének belső felszíne

P. Barna Judit

Sormás–Török-földek településtörténeti áttekintése. A középső neolitikum*

A lelőhely Zala megyében, Nagykanizsától 6 kilométerre nyugatra fekszik (1. kép 1), feltárását az M7-es autópálya építési munkálatait megelőző munka keretein belül végeztük, 2002. tavaszától 2003. augusztusáig, Fekete Csanád, P. Barna Judit, majd Száraz Csilla vezetésével. Összesen 27 700 m² területen 446 objektum került feltárássra, melyek többsége, 270 objektum a középső és késő neolitikum fordulójára, illetve kezdetére — Sopot-kultúra és korai lengyeli kultúra — keltezhető. A lelőhely igazi jelentőségét e két újkőkori kultúra települései, hátrahagyott gazdag lelet-anyaguk,¹ s főként az általuk létesített két nagy kör-árok-rendszer adja (1. kép 2).

Kis mértékben további hét kultúra települései is előkerültek a lelőhelyen. E munka a lelőhely középső neolit településtörténeti adatait foglalja össze, azaz a Starčevo-kultúra, a Dunántúli Vonaldíszes Kerámia Keszthelyi-csoportjának, valamint a Malo Korenovokultúra emlékeanyagát. A Sopot- és lengyeli kultúrák településeit egy későbbi tanulmányban tervezzük bemutatni. A lelőhelyen kisebb mértékben képviselt további korszakok: Balaton-Lasinja, tűzdelt-barázdás díszű kerámia kultúrája, Halomsíros kultúra, késő középkor.

Az M7-es autópálya nyomvonala É–D-i lefutású dombok déli lejtőjének előterében halad. Ez a terület neolitikus viszonyok között is kedvező feltételeket kínált a földművelésnek, ez magyarázza a környék sűrű újkőkori betelepültségét.

Sormás–Török-földek lelőhely egy 182,5 méter B.f. magasságú dombon, főként annak déli platóján és lejtőjén terül el, K–Ny-i irányban kb. 480 m hosszan. É–D-i kiterjedése pontosan nem határozható meg, mivel északról egy erdő határolja, a feltárástól délre azonban még néhány száz méterre követhetők a felszíni leletek. A tervezett út nyomvonala 40–65 méter szélességben, ÉK-ről DNy-i irányban enyhe ívvel kanyarodva keresztirányban szelte át a települést. A légvonalban kelet felé pár száz méterre eső, szintén

dombháti Sormás–Mántai-dűlő lelőhellyel több kapcsolódási pont is kimutatható. A dombok közti völgyben folyó Mántai-patak É–D-i irányú völgye közös határt képez a lelőhelyek közt.

A leletanyag restaurált és leltározott. A feltárás során következetesen törekedtünk a különböző természettudományos vizsgálatokhoz — C¹⁴-es kormeghatározás, nyersanyag-meghatározások, archaeobotanikai és archaeozoológiai vizsgálatok, stb. — szükséges minták begyűjtésére, melyek rendelkezésre állnak, vizsgálati eredményekkel azonban jelenleg sajnos még nem rendelkezünk.

A Starčevo-kultúra települése és leletei

A legkorábbi megtelepülés a Starčevo-kultúra egy kis lélekszámú csoportjához köthető. Rövid és minden bizonnyal csak átmeneti jellegű itt tartózkodásuk nyomait összesen 28 objektumban találtuk meg. öt objektumban (169., 283., 291., 292. és 362. objektumok) tisztán jelentkezett a leletanyag, míg hat objektumban a Starčevo-kultúra leletei a később rájuk átsótt fiatalabb kultúrák leleteivel együtt kerültek elő (176., 204., 211., 287., 312., 333., 358. és 361.). További tizenkét, különböző korú objektumban, valamint szórványként fordult elő még egy-két, nyilvánvalóan másodlagos helyzetű Starčevo-cserép.²

A Starčevo-kultúra egyrétegű települése a feltárt terület nyugati szélére, egy jól körülhatárolható, kb. 1500 m²-es területre esik, mely a nyomvonal közepén, ill. északi felében terül el (1. kép 3). A szórványként előkerült kora neolit leletanyag is mind erről a területről származik. A települések elhelyezkedése azt sejteti, hogy a feltárás délen talán igen, északon azonban — ahol az objektumok szóródása enyhe sűrűsödést is mutat — biztosan nem érte el a Starčevo-telep szélét. A sormási telep kis kiterjedésével és alacsony intenzitásával a Starčevo-kultúra dunántúli települései közt átlagosnak mondható (KALICZ 1990, 40–41).

A Starčevo-kultúra települései a Dunántúlon is, mint az egész elterjedési területen, változatos földrajzi környezetben találhatóak, így a sormásihoz hasonló magas dombháton is. Jellemzőnek mondható, s jól beleillik a kultúra dunántúli településtörténetébe az is, hogy vízközeli, É–D-i irányú dombháton találjuk a telepét, hiszen a kultúra népessége ilyen, a Drávát tápláló patak völgyeken keresztül terjeszkedett észak felé (KALICZ 1990, 40; KALICZ 1993, 87; KALICZ et al. 1998, 155). Ennek oka a Kárpát-medence termelőgazdálkodás előtti ökoszisztémájának természetes mozaikosságában, kevertségében rejlik, melyben a folyóvölgyek mintegy „zöld folyósóként” megkönynyítették a Starčevo-telepek mozgását (KERTÉSZ–SÜMEGI 1999; BÁNFFY 2004a, 357). A telep a lelőhelyet keletről határoló Mántai-pataktól meglehetősen távol esik; a telepeknek a vízfolyásoktól való távolabbi fekvése szintén jellemző a kultúrára. Nem zárhatjuk ki azonban azt sem, hogy a telep nem a Mántai-patakra, hanem a platótól nyugatra, kb. 150 m-re eső völgyben folyó csatorna előzményére, egy hajdan természetes, ma már szabályozott vízfolyásra települt. Eddigi adataink szerint a Starčevo-kultúra dunántúli településhálózata laza, az egyes telepek meglehetősen nagy távolságra fekszenek egymástól (KALICZ 1990, 40; KALICZ et al. 1998, 156), ezért is szembetűnő, hogy a sormási lelőhelytől Becsehely (I)-Bükkaljai dűlő³ mindössze néhány kilométer távolságra fekszik. Hasonlóan feltűnő földrajzi közelség figyelhető meg Lánycsók és Babarc viszonyában (BÁNFFY 2001, 47).

A Starčevo-telep objektumai közepes méretű, kerek vagy ovális hulladékgödrök voltak, melyeket eredetileg nyilván anyagnyerés céljából ástak. Szélességük 1–2 méter, hosszuk 1–4 méter közt változik, mélységük nem éri el az egy métert. Betöltésük szürkésbarna, faszén- és paticsmorzsás volt, rétegek nem különültek el. Gödörkomplexumok — melyek a kultúra eddig megismert lelőhelyein jellemzők — itt nem fordultak elő. Házalap, vagy lakóházra utaló más régészeti jelenség — a kevés paticsleletet leszámítva — szintúgy nem került elő.

A leletanyag döntő többsége kerámia-töredék, melyekhez kevés patics, agyagnehezékek töredékei (3. kép 10–11) és kőeszközök (penge-, magkő- és őrlőkő töredékek) társulnak. A gödrök állatsont maradványokat nem szolgáltattak.

A kerámialeletek általános jellemzése:

Összesen 329 db Starčevo-cserép került beleltározásra. Ez a mennyiség a közölt, hasonló korú dunántúli leletgyűtésekhöz képest meglehetősen csekély, s ez a datálásnál is nehézséget okoz. A kerámia anyagára az erősen pelyvás soványítás jellemző, színe vörös, vörösesbarna, ritkábban sárga, egy esetben szürke. A homokos soványításra csak elvétve

találunk példát. Az égetés oxidációs. Az égetés alacsony hőfokára utal a jellegzetes szendvics-törésselület. A talaj roncsoló hatása miatt a kerámia felülete erősen lekopott, többnyire nem állapítható meg, hogy eredetileg volt-e rajtuk vékony agyag bevonat/slip, illetve polírozott volt-e a felület. A kerámia vastag falúak (6–14 mm), csak egy-két esetben fordul elő a 2–3 mm-es falvastagság (3. kép 2). A minőség alapján finom- és durva kategória nem válik el élesen, különbség legfeljebb a felületkezelésben mutatkozik: egy-két esetben találkozunk gondosan simított felületű töredékekkel (3. kép 7), illetve bevonat/slip alkalmazásával is, de az egyenetlen, durva felület az általános. Egy kívül barbotinál díszített tárolóedény belső oldalán jó állapotban maradt meg a barna slip (4. kép 7).

A leletanyagban a következő formák, díszítések és jellegzetességek ismerhetők fel: viszonylag több töredék képviseli a kelyhek, tálak, fazekak és tárolóedények típusát, míg mindössze egy-két töredék határozható meg, mint tölcséres nyakú palack (3. kép 14), ember alakú edény, miniatűr edény (3. kép 8–9), illetve agyagnehezék része.

Kelyhek. Élesebb hasvonalú, homorúan ívelt felső résszel, a hasvonalon bütyökkel (3. kép 1), párhuzamát Becsehely I. lelőhelyről ismerjük (KALICZ 1990, 73, Taf. 46, 6). Lekerekített hasú, gömbös forma (3. kép 2, 5). Bár a töredékek nem illeszthetők össze, szinte biztosan ez utóbbi példához tartozik egy közép magas csőtálp (3. kép 6). A kehely pereme alatt és a has lekerekített törésvonalán elhelyezett lapos, ovális bütyök körül fekete festés nyomai maradtak fenn, s a felületen vékony slip is megfigyelhető. Formai párhuzama Vörs-Mária-asszony szigetről ismert (KALICZ et al. 2002, 4. kép).

Tálak. Gömbös hasú tálak, esetenként bütykökkel díszítve (3. kép 7, 12). Ez a forma profilálatlan (3. kép 16) és profilált aljjal (3. kép 17–18) egyaránt előfordul. Mély tál, egyenes fallal (2. kép 1), párhuzama Gellénházáról említhető (H. SIMON 1996, Abb. 2, 4). A csőtálpakból alacsony- és közép magas forma is előkerült, ezek akár tálakból, akár kelyhekből is származhatnak (3. kép 4, 6), mindkettő enyhén gömbölyödő forma. Az edényalak közt a kissé megvastagított kiképzés dominál (2. kép 7, 9), de előfordul a talpgyűrűs kiképzés is (2. kép 6).

Egy lábtöredék *anthropomorf edényből* származik (3. kép 19 a-c). Ritka tárgytípust képvisel, ezért részletesebben is ismertetjük. Anyaga erősen pelyvás, kívül élénk vörös, belül világosszürke. A láb rövid, zömök, tömör, a lábujjakat nem jelölték. A talp egyenes, minden bizonnyal a töredékhez tartozó edény állófelületként szolgált. Bánffy Eszter a legközelebbi analógiának tekinthető szentgyörgyvölgy-pityerdombi lelet értékelése kapcsán megállapította, hogy az

anthropomorf edény ritka, de jellemző kultikus lelete a délkelet-európai korai neolitikus kultúrkörnek, ahol több anthropomorf edény vagy üreges szobor ismert (BÁNYFFY 2004a, 270–272, Fig. 144). A Starčevo-kultúrából Mostonga I. és II. lelőhelyről említ két példát (KARMANSKI 1968, Taf. XXI; KARMANSKI 1977, Taf. III), ezek közül az elsőként említett darabot tarja a szentgyörgyvölgyi lelet legjobb párhuzamának, a sormásihoz azonban a második áll közelebb. Egyetlen eltérésként a mostongai darab gyűrűs talpkiképzése említhető. Ezt az edényt Sergej Karmanski a Körös IIb fázisba sorolta, s oly módon rekonstruálta, hogy annak felépítése nagyjából megfelelt az emberi test anatómiai rendjének (KARMANSKI 1977, Taf. III, R1). A Körös-kultúra kistökei szórvány lábtöredéke szintén közeli formai analógia (FOGAS 2003, 3. kép 2 a-c). Bánffy Eszter további párhuzamokat hoz a Körös-Criş kultúrkörből,⁴ valamint a Karanovo-kultúrából⁵ is. A közép-európai vonaldíszes kerámia kialakulási idejére keltezett szentgyörgyvölgy-pityerdombi anthropomorf edény-töredék nem annyira a közép-európai vonaldíszes kultúra ember alakú edényeihez kapcsolódik, hanem sokkal inkább a délkelet-európai korai neolitikum, különösen a Starčevo-Körös-kultúra hasonló edényeihez. Így nem meglepő a sormási és a szentgyörgyvölgyi darabok hasonlósága. Az egyetlen lényeges különbség a szentgyörgyvölgyi töredék sarkát díszítő vonaldíszben rejlik, a sormási példány ugyanis díszítetlen. A lelet ritkaságánál fogva is kiemelkedő, s Sormáson ez az egyetlen tárgy, mely a kultikus szférához tartozik.

Két töredék képviseli a *miniatur edényeket*. Az egyik egy cilindrikus talpgyűrűn álló kónikus alsó részű edényke töredéke (3. kép 8), párhuzama Pityerdombról említhető (BÁNYFFY 2004a, 238, Fig. 111, 24/11). A második példány némiképp kiszélesedő és megvastagított aljú, talán meredek falú fazék formáját utánozza (3. kép 9).

Fazekak, tárolóedények. A leggyakoribb formák a töredékekből ítélve a durvább- és nagyobb edények, azaz a fazekak és tárolóedények lehetnek, ezekhez tartozhatott a bordával, illetve a barbotinnal díszített oldaltöredékek nagy része (4. kép 11, 15). A fazekakon kétféle peremkiképzés fordul elő: rövid, enyhén kihajló (2. kép 2); rövid, cilindrikus (2. kép 3; 3. kép 13). Ez utóbbi példány pereme ujjbenyomkodásokkal tagolt. Mindkét forma párhuzamai a klasszikus és a késői fázis lelőhelyein is megvannak, pl. Lánycsokon (KALICZ 1990, 64–65) és Gellénházán (H. SIMON 1996, Abb. 2, 2, 5; Abb. 6, 4; Abb. 9, 3, 5; Abb. 11, 2; Abb. 12. 1, 3). Tárolóedények. Cilindrikus nyakú, ujjbenyomkodásokkal tagolt peremű (2. kép 5) tárolóedény töredéke, mely egy Pepelane Lug —

Linearis C — lelőhelyről közölt edényhez hasonlóból származhat⁶ (MINICHREITER 1992, Taf. 8, 9). Tölcséres nyakú tárolóedény (4. kép 14, 16) párhuzamai Gellénházáról (H. SIMON 1996, Abb. 4. 7; Abb. 7. 6) említhetők. Tárolóedényekre utalnak a vastag hurkafülek is. Bomba alakú edény. Méretétől fogva akár a talak, akár a fazekak közé besorolható (2. kép 4). Párhuzamok: Kaposvár-Deseda (KALICZ 1990, Taf. 31, 2–3, 8; Taf. 34, 3), Gellénháza (H. SIMON 2001, 21, Abb. 2, 3).

Az edényfülek közt a vízszintes állású hurkafülek a gyakoribbak, melyeken vízszintesen futó, besimitott csíkok húzódnak (4. kép 10, 12). Datáló értékkel nem bír, hiszen hasonló példákat a klasszikus fázisból — Lánycsók — és a késői fázisból — Kaposvár-Deseda, Becsehely I — egyaránt ismerünk (KALICZ 1990, Taf. 23. 1, 2, 4; Taf. 24, 12; Taf. 37, 1; Taf. 46, 9). Szalagfűl indítása csak egy töredéken figyelhető meg (4. kép 13). A szalagfűl késői jelenség a Starčevo-kultúrán belül: Gellénházáról — Spiraloïd B fázis — említhetünk példákat (H. SIMON 1996, Abb. 4, 1; Abb. 5, 3). Ide tartozik még egy megnyúlt, kissé felfelé húzott fogóbütyköt is, mely kisebb, vékonyabb falú edény/tál(?) oldalát díszíthette (3. kép 3).

A festés mint díszítő technika egyetlen esetben fordul elő, a már említett kehely külső oldalán. A festés annyira lekopott, hogy még csak következtetni sem lehet mintázatára, azaz, hogy egyenes vagy ívelt vonalú volt-e. Pusztán a fekete festés jelenléte kronológiai elemzéshez nem nyújt elég támpontot: a Linear B fázisban — Lánycsók — ugyanúgy megvan, mint a Spiraloïd B fázisban — Harc-Nyanyapuszta, Babarc, Vörs-Máriaasszony sziget —, sőt még a vonaldíszes kerámia kialakuló időszakát képviselő, de a kerámia művességben késő Starčevo-hagyományokat őrző Pityerdombon is (KALICZ 1990, 63, Taf. 13, 5; Taf. 43, 4; BÁNYFFY 2001, Fig. 3/5, 8; KALICZ et al. 1998, 162; BÁNYFFY 2004a, 248).

A díszítés főként plasztikus: különböző alakú és méretű csomókból kialakított — rátett — barbotin (4. kép 3–4, 7–8, 11, 15), bütykök és bordák alkotják. A bütykök közt a leggyakoribb az egyszerű kis méretű, félgömbös (3. kép 7, 12) vagy enyhén ovális forma (3. kép 1, 5). Dupla bütykök több töredéken is láthatók (4. kép 2–3). Ez utóbbiak akár fogóbütyökként is szolgálhattak. Egy oldaltöredéken lapos, középen benyomott bütyök található (4. kép 1). A bordák rövidek, vastak, tagolatlanok, azaz nem található rajtuk ujjbenyomkodások. Három különböző variációjuk került elő (4. kép 5–6, 9).

A rátett (csomós barbotin) a nagy edényeket — fazekakat, tárolóedényeket — díszíti. Mindig szabálytalan elrendezésű, egyetlen esetben sem rendezték mintába. Egy fazék töredékén megfigyelhető, hogy a

perem és az alatta lévő sáv simított, míg attól lefelé sűrű barbotin borítja az edény felületét, mintegy szándékosan durvítva azt (2. kép 2). Több párhuzam is ismert Lánycsokról (KALICZ 1990, Taf. 16, 8; Taf. 20, 3–4). A kannelúrszerű barbotin/chanelled barbotin alkalmazására egyetlen példát sem találunk. Ez még akkor is szembeötlő, ha figyelembe vesszük, hogy ez a díszítésfajta a DNy-Dunántúlon jóval ritkábban jelentkezik, mint a kultúra más területein, pl. a Dunántúl délkeleti részén, Horvátországban vagy a Szerémségben (M. VIRÁG–KALICZ 2001, 278; BÁNFFY 2001, 45). Valószínű, hogy a sormási kerámiának ez a jellemvonása nem annyira kronológiai,⁷ mint inkább területi sajátosság. A DNy-Dunántúl (pl.: Vörs) és Horvátország más lelőhelyein egyébként jellemző nagy, lapos, korong formájú bütyök sem jelenik meg a sormási leletegyüttesben. A bevágással tagolt bütykök szintén hiányoznak.

Bemélyített díszítés ujjbenyomkodásként, valamint hurkafüleken, hosszanti besimítások illetve karcolások formájában jelentkezik. Az ujjbenyomkodásokat egy tölséres nyakú tárolóedény nyakhajlatában, ferde sorba rendezett mintaként találjuk (4. kép 14). Ez a díszítő technika — leszámítva néhány peremet — mindössze ezen az egy töredéken fordul elő. A körömsípést nem alkalmazták.

A festés a Starčevo-kultúra Lineáris A szakaszától jelen van (DIMITRIJEVIĆ 1969, 45), a festett minták adják a datálás alapját is. Sormáson egyetlen egy példát találtunk az alkalmazására, a minta azonban nem ismerhető fel, így a datálásnál mindössze a fekete festés ténye, továbbá az edények formája, illetve díszítése vehető figyelembe. Tovább nehezíti a helyzetet, hogy lévén szó kis mennyiségű leletanyagról, az egyes formai vagy dekorációs jellemzők egymáshoz viszonyított arányát sem lehet felmérni, mivel a legtöbb esetben egy-egy előfordulásról van szó.

A Starčevo-kultúrára felállított különböző kronológiai rendszerek⁸ közül Stojan Dimitrijević kronológiai rendszerét lehet a Dunántúltra leginkább megfeleltetni (DIMITRIJEVIĆ 1974, 102–103; KALICZ 1990, 90). E rendszeren belül a sormási település kora nagy valószínűséggel a kultúra késői fázisára, annak kezdetére tehető. A datálás bizonytalanságát az okozza, hogy noha a klasszikus fázisra utaló jegyek — pl. gömbölyű formák, csomós barbotin — mellett megjelennek a késői fázis stílusjegyei is, sok igazán jellegzetes fiatalabb sajátosság mégis hiányzik: nincsenek éles bikónikus formák, nincsenek bevágott bütykök, korong alakú bütykök, rátett, tagolt bordák, valamint mély vonaldíszeket sem találunk (KALICZ et al. 1998, 163–164). A késői szakaszra utalnak a következők: mindenképp előtt a monochrom fekete festés; a kelyhek formája (az egyik kehely

párhuzamát Becsehely I-en, a másikat pedig Vörsön találjuk meg). A bomba alakú forma jelenléte — mely Stojan Dimitrijević szerint a Spiraloïd A fázis egyik jellegzetes formája (DIMITRIJEVIĆ 1969, 47) — a klasszikus fázis végére utal, H. Simon Katalin azonban még inkább az átmeneti, illetve a késői — Spiraloïd B — fázishoz köti (H. SIMON 1996, 62; H. SIMON 2001, 21). A miniatűr edények a korai neolitikum végétől váltak jellemzővé (BÁNFFY 2004, 264), a késői datálást erősítik ezek ismert előfordulásai is: Gellénháza (H. SIMON 1996, Fig. 9/2), Pityerdomb (BÁNFFY 2004, 238, Fig. 140).

A DVK Keszthelyi-csoportjának leletei és telepjelenségei

A következő megtelepülők a középső neolitikumban a dunántúli vonaldíszes kerámia (DVK), közélebről a Keszthelyi-csoportja tagjai voltak. A DVK objektumok kisebb, illetve közepes méretű hulladékgödrök voltak, melyek egy kb. 30 x 70 méter kiterjedésű (2100 m²-es) területen kerültek elő, főként az I. számú körárok-rendszer belsejében, a lelőhely keleti részén. Kilenc zárt, csak a Keszthelyi-csoport leletanyagát szolgáltató objektumot tártunk fel (28., 50., 72., 76., 78., 82., 140., 146. és 155.), további 34 objektumban, valamint mindkét árokrendszer bizonyos szakaszaiban pedig kisebb-nagyobb számban másodlagos helyzetben fordultak elő DVK-leletek.

Ha jobban megnézzük, a DVK objektumok elhelyezkedése tulajdonképpen pont egy hosszúház helyét rajzolja ki, noha a ház szerkezetére utaló cölöplyukakat nem sikerült megtalálnunk (1. kép 2, 4). A házhely keleti oldalán húzódó objektumok (50. a-b-c objektumok) egy ún. „Längsgrube” maradványai.⁹ A ház mérete pontosan nem határozható meg, ugyanis csak az északi és a keleti fal helyét jelzik az objektumok, a másik két oldal helye teljesen bizonytalan. Hossztengelye megközelítőleg ÉÉNy–DDK-i, ami megfelel az általános gyakorlatnak a közép-európai vonaldíszes körön belül.¹⁰ A ház szélessége minimum 5 méter volt, hossza akár a 25 métert is elérhette. Ez a hosszúság a vonaldíszes kerámia késői időszakában, a Keszthelyi-csoport idejében már nem számít rendkívülinek (BÁNFFY 2004a, 68; HORVÁTH 2004, 87; OROSS 2004).

A Keszthelyi-csoport kis számú objektuma mellett a szórványok viszonylagos gyakorisága ezen a területen azzal is magyarázható, hogy a hajdani DVK telep objektumait a lengyeli objektumok szinte minden esetben megbolygatták, felülrétegezték. Elképzelhető, hogy a lelőhelyen már a középső neolitikum során is jelentősebb megtelepedéssel számolhatunk, az akkori település központját azonban nem érintette a feltárás,

vagyis az említett házhelyen egy nagyobb falu szélső fekvésű, félre eső házát tártuk fel. Legvalószínűbbnek azonban azt a feltevést tarjuk, hogy a sormási telep a kis méretű, ideiglenes telepek, azaz a legfeljebb két-három generációt kiszolgáló majorságok, tanyák közé tartozott (BÁNYFY 2004b, 10). Talán e mellett szól az a tény is, hogy a szomszédos Sormás-Mántai-dűlői lelőhelyen a Keszthelyi-csoport idején kiterjedt méretű, több házat is magában foglaló település állt. Ebben az időszakban tehát a Mántai-dűlői lelőhely volt a központi fekvésű, amely mellett a Török-földek kisebb jelentőségű helynek tűnik.

A Keszthelyi-csoport kerámialeletei mindkét edénykategóriában, tehát a finom és a durva minőségben is, a formák és a díszítés terén egyaránt a megszokottak (KALICZ 1991). Két kiegészíthető edény került elő (5. kép 5–6), néhány további edényforma pedig rekonstruálható. A leggyakrabban a bomba alakú edény (5. kép 2–3, 5), a különböző tálak: a gömbszelet alakú (5. kép 12–13; 6. kép 1–6; 7. kép 4 a-b), a fordított csonka kúp alakú, a széles szájú, enyhe S-profilú (5. kép 1), valamint a mély tálak (5. kép 4). Két töredék csészéből származik (5. kép 6), egy másik talpas tál része volt (5. kép 9). A nagyobb, vastagabb oldal- és aljtöredékek tárolóedényekből (6. kép 7–9, 11–12), egy csonkakúpos, ferde ujjbenyomkodásokkal díszített nyaktöredék amfórából származhat (6. kép 10).

A finom kerámia fekete vagy szürke, ritkábban vörösesbarna színű, csillámos homokkal soványított, közepes, esetenként vékony falú. Díszítésére a szélesen és mélyen árkolt vonaldísz a jellemző, mely egyenes vonalú vagy ívelt mintákat alkot. Előfordul a perem alatt körbefutó vonaldísz (5. kép 4, 11; 7. kép 4 a-b), a patkó alakú motívum (5. kép 5, 10), a spirál (5. kép 12) és a Keszthelyi-csoportra jellemző sajátos kampós motívum (5. kép 6). Az edényfelületén körbefutó fő díszítőmotívumok közt másodlagos, térkitöltő elemek is előfordulnak, a perem alatt elhelyezett, kisebb-nagyobb félkörívek formájában (5. kép 2–3). Ebben a kerámia minőségben nem alkalmaztak plasztikus díszítést.

Ritka, de nem párhuzam nélküli a festés alkalmazása, melyre két példát találtunk, mindkétszer finom kerámián. A 29. objektumból, azaz az I. körárok-rendszer külső árkanak betöltéséből származó mély tál válltöredékén vörös (7. kép 4 a-b), míg a 66. objektumból egy ívelt barázdával díszített oldal-töredéken rózsaszín festés látható (7. kép 3 a-b). A vonaldíszek mindkét esetben a Keszthelyi-csoportra jellemzően széles vonalúak és mélyen karcoltak. Festett DVK kerámia az utóbbi időben a Keszthelyi-csoport más lelőhelyein is napvilágra került: Balatonszárszó-Kis-erdei dűlő (MARTON 2004, 85–86), Becsehely-Bükkaljai-dűlő,¹¹ Becsehely-Homokos.¹² A

fenti példák alapján egyértelmű, hogy a kerámia díszítőelemei közt a festés — a többi késői VK-csoporthoz (Zselízi-, Szakálhát- és Malo Korenovo) hasonlóan — a Keszthelyi-csoportban is használatban volt, noha gyakorisága jóval alatta maradt a karcolásnak.

A durva kerámia oxidációs égetésű, vörös vagy barna színű, az anyag soványítására homok és kavicszúzalék (6. kép 2) mellett pelyvát (6. kép 4–5) is felhasználtak. A törésfelület gyakran fekete színű. Az edényformák közt a gömbszelet — háromnegyed, illetve félgömb alakú — tálak (6. kép 1, 5; 6. kép 4, 6), a behúzott szájú mély tál (6. kép 2–3), amfóra (6. kép 10), valamint a tároló edények (6. kép 7–9) ismerhetők fel. Rendkívül ritka a díszítés: a plasztikus díszek sorában mindössze néhány fül és bütyök (6. kép 7–8, 12), bemélyített díszítésként pedig ujjbenyomkodások (6. kép 9–10) említhetők; ez utóbbiak az edények peremén (6. kép 4, 6) és felületén egyaránt előfordulnak. A házi kerámián a vonaldíszítést nem alkalmazták.

Kiemelkedő lelet a 76. objektumból származó idoltöredék (7. kép 1–2). A téglavörös, fekete foltos, homokkal és kavicszúzalékkal soványított anyagú, durván megformált idol felső teste és feje maradt meg, a mellkastól lefelé hiányzik, mindkét karja letört. Jellegzetesek az elnagyoltan megjelenített, aszimmetrikus arcvonásai: a szemeket és a száját ferde, mély vágások, az orrlyukakat beszúrások jelzik. A fej szinte tagolatlanul illeszkedik a vállakhoz, a nyakat inkább egy körbefutó karolás jelzi, mely nyaklánc vagy a nyakon viselt hatalmi jelvény ábrázolása lehet. A fej két oldalán beszúrások által kialakított fülek láthatók. Aszexuális megjelenésű, a nemi jegyeket nem ábrázolták. Női alakra utal azonban a szobor legkarakterisztikusabb részlete, a fejet pártaszerűen körbeölelő hajviselet vagy fejfedő, mely plasztikusan megformált: szemből félkörívesen a homlok fölé emelkedik, hátul, a tarkónál kidudorodik, s itt egy kör alakú karolás még inkább hangsúlyozza. A szobor hátán egy téglalap alakú mezőben elhelyezett, vékonyan karcolt fenyőág motívum látható. A nyakat övező karolás és a fenyőág-motívum közti részt hegyével lefelé lógó, sraffozott háromszög tölti ki.¹³ A szobornak szorosan vett formai párhuzama — legjobb tudomásunk szerint — nem ismert, de egyes részletei — mint pl. a pártaszerű fejfedő, a nyakdísz és a karcolt fenyőág motívum — kétségtelenné teszik a vonaldíszes kultúrkörhöz való tartozását. Roland Gläser a VK-idolok egy csoportját éppen a hajviselet és a fejdísz hangsúlyos ábrázolása alapján különítette el (GLÄSER 1993, 406–408). A fenyőág minta az egyik legjellemzőbb motívum.¹⁴ Korát tekintve és földrajzi értelemben is a legközelebbi rokon lelet e tekintetben a balatonmagyaród-kápolnapusztai szobrocška: a fe-

nyóág motívumon túl szintén aszexuális megjelenésű, továbbá valószínűleg fejdísz is volt, bár ez a szobrocscsa sérülése miatt kérdéses (P. BARNA 1999, 10, 14; 1. kép 1 a–b–c). Szintén közeli párhuzamnak tekinthető a Keszthelyi-csoport határterületéről, a Vas megyei Kisunyom lelőhelyről származó idoltorzó, melyet szarufa motívum díszít. Ez a példány zselízi korú (KÁROLYI 1984, 434, uő. 2004, 97. ábra; KALICZ 1991, 26). Mindkét említett példa a Keszthelyi-csoport lelete.

Az időrend meghatározásához a legfontosabb támpontot a festett kerámiák adják, a hosszú életű csoport késői szakaszára datálva a leletegyüttest. A festés a VK késői csoportjaiban — Szakálhát, Zseliz, Malo Korenovo — válik gyakoribbá (KALICZ–MAKKAY 1977, 91; PAVÚK 1969, TEŽAK–GREGL 1993, 31, 73). Balatonszárszó-Kis-erdei dűlő neolitikus település életének második, a kottafejes időszakkal és a Keszthelyi-csoporttal párhuzamosított fázisában a vörös festés relatív magas aránya szokatlan jelenség eddigi adataink fényében. De ezen a lelőhelyen is igaz, hogy igazán a Keszthelyi-csoport késői szakaszában — a település harmadik, a korai és a klasszikus Zselizzel párhuzamosított fázisában — nő meg a vörös festés gyakorisága (MARTON 2004, 85–86). Ezt a kronológiát erősíti meg a sormási leletek nagy fokú hasonlósága a Petriventéről, illetve Becsehely I-ről származó leletegyüttesekkel, melyek szintén a Keszthelyi-csoport végét képviselik (HORVÁTH–KALICZ 2003, 19). A késői datálásnál nagy súllyal esik a latba az a néhány import, a Malo Korenovo-kultúrából származó kerámiatöredék is, melyek a Keszthelyi-csoport leleteivel együtt kerültek elő (ld. alább).

A Malo Korenovo kultúra leletei

Önálló, kizárólag a Malo Korenovo kultúra leleteit tartalmazó objektum nem került elő, a leletek a lelőhelyen importként jelennek meg (1. kép 2). A Malo Korenovo kultúra leleteit összesen hét objektumban (9., 10., 31., 85., 126., 244. és 256.) találtuk meg (8. kép 1–7). Ezek mindegyike egyszerű hulladékgödör volt.

1. 79.9.1.3. Oldaltöredék. Szürkésbarna, szürke színű, durva csillámos homokkal soványított, közepes falvastagságú ívelt oldaltöredék, vékonyan karcolt egyenes vonaldíszekkel díszítve. 5,9 x 4,5 cm. 1 db. 9. objektum betöltéséből. (8. kép 1).

2. 79.10.10.4. Peremtöredék. Szürkésbarna, törésfelületén vörösesbarna, homokkal soványított, ívelten kihajló peremű edény peremtöredéke. A perem alatt átlósan húzott, vékonyan karcolt vonal díszíti. Pá.: 20 cm. 1. db. 10/D. objektum 2. bontási szint, ÉNy-i rész. (8. kép 2).

3. 79.31.18.10. Oldaltöredék. Fekete, törésfelületén vörös, homokkal soványított, vékony falvastagságú oldaltöredék, vékonyan karcolt vonaldíszekkel. 1 db. 31/A2. objektum, 1–3. bontási szint. (8. kép 3).

4. 79.85.1.15. Peremtöredék. Szürkésfekete, törésfelületén vörösesbarna, homokkal soványított, közepes falvastagságú edény peremtöredéke, vékony karcolt vonallal díszítve. 1 db. 85. objektum, 1. bontási szint. (8. kép 4).

5. 79.126.2.2. Oldaltöredékek. Szürkésfekete, törésfelületén vörös, homokkal soványított, közepes falvastagságú gömbös testű amfóra oldaltöredékei, vékonyan karcolt V-motívummal és ferde vonalakkal, valamint a hasvonalon elhelyezett bütyökkel díszítve. 2 db. 126. objektum, 2. bontási szint. (8. kép 5).

6. 79.244.1.2. Edénytöredékek. Fekete, törésfelületén vörös, homokkal soványított, vékony falú bikónikus tál perem- és oldaltöredékei, a vállon és a hason vékony vonaldíszekkel díszítve. Pá.: 16 cm. 7 db. 244. objektumból. (8. kép 6).

7. 79.256.1.15. Oldaltöredékek. Szürkésfekete, barna foltos, homokkal soványított, vékony falvastagságú homorú aljú tál aljtöredékei, a fenék közelében vékonyan karcolt vonaldíszekkel. 2 db. 256. objektum, 1. bontási szint. (8. kép 7 a-b).

A horvátországi törzsterületű Malo Korenovo kultúra¹⁵ importleletei kis számuk ellenére fontosak, hiszen előkerülésük körülményei relatív kronológiai adatokkal szolgáltak,¹⁶ segítségükkel pontosítható a Malo Korenovo kultúra délnyugat-dunántúli megjelenésének ideje.

A kultúra magyarországi megjelenésének időrendjéről a kutatás változó álláspontot fogalmazott meg:

1. Kalicz Nándor Becsehely I. lelőhelyen a Malo Korenovo leleteket a Drávától délre eső területről származó importnak tekintette, fellépésüket a Sopot–Malo Korenovo keverékkultúrához kötötte, melyet — mivel együtt találta a DVK Keszthelyi-csoportjának leleteivel — azzal egyidejűnek határozott meg (KALICZ 1984, 273–274; KALICZ 1988, 110).

2. Horváth László András (HORVÁTH 1996, 149–150) és Regénye Judit (REGENYE 1998, 110) a magyarországi Sopot-kultúra időrendi helyzetét vizsgálva megállapították, hogy az nem lehet egy idejű a Keszthelyi-csoporttal és a Malo Korenovo-val, így a fent említett kultúrák nem tartozhatnak egy időhorizontba.

3. Ezt és az akkor már ismert petriventei leletkontextust figyelembe véve 2001-ben Kalicz Nándor felvetette, hogy Becsehelyen a Zselízi-kultúra, a Šarka-típus, a Malo Korenovo és a Keszthelyi-csoport leletei esetleg egy idősebb fázist képviselnek, melybe utólag keveredtek a Sopot-leletek (KALICZ 2001, 10). Mivel

ezt akkor még nem látta bizonyítottnak, a fent említett kultúrák egyidejűségét és az utólagos keveredést egyaránt elképzelhetőnek tartotta.

4. Petriventén elsőprő többségben a Sopot-kultúra leleteivel együtt fordultak elő a Malo Korenovo-stílusú cserepek, ezért a néhány DVK-val talált darabot későbbi keveredéssel hozták kapcsolatba. Ugyanitt előkerültek a Malo Korenovo-kultúra festett kerámiai is, melyek külső oldalán Malo Korenovo-jellegű karcolás, belül pedig a Sopot-kultúrára jellemző vörös festés van. Ezek alapján Kalicz Nándor arra következtetett, hogy a Dél-Dunántúlon csak a késői időszakban, a Sopot-kultúra idején jelent meg a Malo Korenovo-kerámia. (HORVÁTH–KALICZ 2003, 18). Ezt az álláspontot képviselte a magyarországi Malo Korenovo-kultúráról írt szakdolgozatában Tokai Zita Mária is (TOKAI 2003, 7, 28).

A fentebb ismertetett, Malo Korenovo-importokat is tartalmazó objektumok közül öt a lelőhelynek azon a nyugati részén található, ahol a Sopot-kultúra objektumai abszolút többségben vannak, s — leleteik alapján — maguk a gödrök is a Sopot-kultúrába datálódhatnak. Két Korenovo-import azonban a Sopot-kultúra települési objektumaitól távol, a lelőhely keleti részén került elő: az egyik az I. körárok belső körárkának (31. objektum) A2 jelű szakaszából, a másik pedig egy olyan objektumból (126. objektum), amely túlnyomórészt a korai lengyeli kultúra leleteit tartalmazta (1. kép 2.). Ebből a gödörből s az I. körárokból is előkerültek azonban a DVK másodlagos helyzetben lévő leletei, a Korenovo-leletek jelenlétét tehát csakis ezekkel magyarázhatjuk. Fontos hangsúlyozni, hogy a Sopot-kultúra települése a lelőhelynek erre a részére egyáltalán nem terjedt ki, így a Sopot-kultúrával való kapcsolatot ezekben az esetekben teljes egészében kizárhatjuk, a DVK Keszthelyi-csoportjának kis számú objektuma ellenben pont erre a területre koncentrálódik.

Feltűnő, hogy a Malo Korenovo-leleteket szolgáltató Sopot-objektumok viszonylag koncentráltan, egymás közelségében helyezkednek el, míg a DVK kontextusú másik két importtöredék előkerülési helye ezektől távol esik (1. kép 2.). A Malo Korenovo-kultúra importleleteinek e két csoportja tehát térben is határo-

zottan elkülönül egymástól, ami megerősíti kronológiai különállásukat.

A Malo Korenovo-leletek magyarországi felbukkanásának kezdetéhez közvetett adatként szolgál az a tény is, hogy Becsehely (II)-Homokos lelőhelyen, mely a DVK idősebb fázisának végétől a Keszthelyi-csoport idejéig volt lakott, egyetlen egy valódi Malo Korenovo-lelet sem került elő. A lelőhelyen az idősebb fázisra keltezett leletek dominálnak, a Keszthelyi-csoport csak kisebb részben volt jelen (P. BARNA 2004a, 36).

Relatív kronológiai következtetések. A Korenovo-kultúra első dél-dunántúli megjelenése a DVK Keszthelyi-csoportjának idejére, míg második hulláma a Sopot-kultúra idejére tehető. A két sormási lelőhelyről származó Malo Korenovo-leletanyag nem teszi lehetővé a kultúrán belüli pontosabb datálást. Becsehely (II)-Homokos lelőhely főként a DVK idősebb fázisában, annak végén volt lakott, s csak kisebb részben élte meg a Keszthelyi-csoport idejét. A lelőhelyen nem találtuk meg a Korenovo kultúra leleteit, így tehát az idősebb fázis vége *terminus post quem* a Malo Korenovo kultúra délnyugat-dunántúli megjelenéséhez. Erre az időpontra abszolút kronológiai adatokkal is rendelkezünk, Becsehely (II)-Homokosról.¹⁷ A nyolc, különböző objektumokból származó minta közül a legidősebb BP 6320 +/- 90, BC 5440–5430; a legfiatalabb pedig BP 6090 +/- 70, BC 5080–4870 korú.

Összefoglalás

E munka célja elsősorban Sormás–Török-földek lelőhely középső neolitikus település-történetének áttekintése volt. Ezt a feladatot annak ellenére fontosnak láttuk elvégezni, hogy a lelőhelyen a késő neolitikum a domináns időszak. Témaválasztásunkat főként két tényező indokolta: a Starčevo-kultúra ismert dunántúli lelőhelyeinek száma a mai napig meglehetősen csekély, ezért minden új lelőhely ismertetése jelentős lehet. A másik indok pedig a Keszthelyi-csoport leleteinek és a Malo Korenovo-importok leletkontextusa, melyek kis számuk ellenére is — a szerencsés körülményeknek köszönhetően — hozzájárultak egy kronológiai kérdés tisztázásához.

Jegyzetek:

- * E munkával köszöntöm Dr. Müller Róbertet 60. születésnapja alkalmából, s kívánok boldog és aktív nyugdíjas éveket.
- 1 Különösen kiemelkedő a kora lengyeli festett kerámia és az idolplasztika. A viseleti elemeket ábrázoló leletekről ld. P. BARNA 2004b, mely egyben a lelőhelyről megjelent első összefoglalás is.
 - 2 131., 174., 177., 179., 209., 213., 222., 353., 354., 359., 360. és 364. objektumok. A II. számú körárok-rendszer egyes szakaszaiban előkerült néhány Starčevo-kerámia is biztosan másodlagos helyzetű.
 - 3 KALICZ 1977; KALICZ 1978; KALICZ 1979. A fontos Starčevo-lelőhely legutóbbi, szintén az M7-es autópálya építéséhez kapcsolódó kutatásáról Kalicz Nándor előadásban számolt be az Őskor Kutatóinak IV. Összejövetelén, Debrecenben, 2005. március 23-án. A konferencia kötete várhatóan 2006-ban fog megjelenni.
 - 4 A Körös-kultúrából a gorzszai, az öcsödi és a rákóczi-falvi edényeket említi, valamint a rákócziújfalvi töredéket. A Criș-kultúrából a Cırcea-i üreges anthropomorf edényből származó leletet, valamint egy Ostrovul Golu lelőhelyű példányt idéz. Vonatkozó irodalmát ld. BÁNFFY 2004a, 270–272! A Körös-kultúrából Fogas Ottó további párhuzamként említi egy Hódmezővásárhely-Kotacpart Vata tanyai töredéket is (FOGAS 2003, 50).
 - 5 Tsangli (Presesklo-fázis), Rakitovo. Vonatkozó irodalmát ld. BÁNFFY 2004a, 270–272!
 - 6 A nyugat-horvátországi késő klasszikus, speciális jegyeket mutató Lineáris C fázis egyidejű a baranyai és szlavóniai Spiraloíd A fázissal (MINICHREITER 1992, 75).
 - 7 Stojan Dimitrijević a kannelúraszerű barbotin hiányát, illetve meglétét datáló értékűnek tartja: a pre-klasszikus Starčevo-kultúra nem alkalmazza, míg a klasszikus szakasztól — Lineáris B fázistól — kezdve éppen ez az egyik legjellemzőbb díszítés (DIMITRIJEVIĆ 1979, 242–243). E díszítésmód hiánya a sormási leletegyüttesben részben talán kronológiai, de nagyrészt inkább területi okokra vezethető vissza: a kannelúraszerű barbotin hiányán kívül ugyanis semmi más nem támasztaná alá a pre-klasszikus datálást.
 - 8 A különböző kronológiai rendszerek összehasonlítását ld. MINICHREITER 1999, 7!
 - 9 Az 50. objektum foltja a nyelés során még összefüggően jelentkezett (= Längsgrube), de — mivel csak az objektum alja, a leginkább lemélyülő részek maradtak meg — bontáskor három külön álló gödörre vált szét (50. a-b-c). Az összesítő alaprajz ez utóbbi állapotot rögzíti.
 - 10 Az É–D-i iránytól való elhajlás mintegy 12° nyugat felé.
 - 11 Kreiter Eszter, Dr. Kalicz Nándor és Tokai Zita Mária előadása (ld. 3. jegyzet).
 - 12 Ez utóbbi esetben a vörös festés a vonaldísz barázdájában, inkrustációként jelenik meg. Közöletlen, Horváth László leletmentése (1999–2000). A neolitikus leleteket e sorok írója dolgozza fel.
 - 13 TGyM ltsz.: 79.76.2.3. H: 10,2 cm, Sz: 6,7 cm.
 - 14 A fenyőfa motívum — a hasonló szarufa motívummal együtt — a Keszthelyi-csoport területét messze meghaladó stílusjegy, példákat ld. P. BARNA 1999, 13!
 - 15 A horvátországi Korenovo-kultúra és az ottani újkőkorbán betöltött szerepe leginkább Stojan Dimitrijević (DIMITRIJEVIĆ 1961; DIMITRIJEVIĆ 1969; DIMITRIJEVIĆ 1978), Tihomila Težak-Gregl (TEŽAK-GREGL 1993) és Zorko Marković (MARKOVIĆ 1989; MARKOVIĆ 1994) munkáiból ismerhető meg.
 - 16 A kérdést részletesen taglalta a szerző „Újabb adatok a Délnyugat-Dunántúl középső neolitikuma időrendjéhez” című előadása, az Őskor Kutatóinak IV. Összejövetelén, Debrecenben, 2005. március 23-án.
 - 17 A meghatározásokat Dr. Szántó Zsuzsa (MTA ATOMKI KAL) végezte. Munkáját ezúton köszönjük. A lelőhelyről származó összes radiokarbon adatot egy másik, kronológiai témájú munkában tesszük majd közzé (ld. 16. jegyzet).

Irodalom:

BÁNFFY 2001

Bánffy, E.: *Neue Funde der Starčevo-Kultur in Südtransdanubien*. In: *Festschrift für Georghe Lazarovici*. Ed.: Drașovean, F. Timișoara 2001, 41–58.

BÁNFFY 2004a

Bánffy, E.: *The 6th Millennium BC boundary in Western Transdanubia and its role in the Central European transition (The Szentgyörgyvölgy-Pityer-*

domb settlement). Budapest 2004.

BÁNFFY 2004b

Bánffy E.: *Újkőkori és rézkori megtelepülés a Kerka völgyében. — Neolithic and chalcolithic settling in the Kerka valley*. *ZalMúz* 13 (2004) 7–28.

P. BARNA 1999

P. Barna J.: *A dunántúli vonaldíszes kerámia kultúrájának leletei Balatonmagyaród-Kápolna-*

- pusztáról. — *TLPC Finds from Balatonmagyaród-Kápolnapuszta*. *ZalMúz* 9 (1999) 7–32.
- P. BARNA 2004a
P. Barna J.: *Becsehely-Homokos. Előzetes az M7 gyorsforgalmi út 71. sz. lelőhelyén feltárt neolitikus telep kutatásáról (1999–2000)*. — *Becsehely-Homokos. Preliminary Report on the Exploration of the Neolithic Settlement at Site 71 of M7 Motorway (1999–2000)*. *MUMOSZ* 2 (2004) 33–44.
- P. BARNA 2004b
P. Barna J.: *Adatok a késő neolitikus viselet megismeréséhez a lengyeli kultúra újabb leletei alapján*. — *Some data to Late Neolithic costume according to new finds of the Lengyel culture*. *ZalMúz* 13 (2004) 29–53.
- DIMITRIJEVIĆ 1961
Dimitrijević, S.: *Problem neolita i eneolita u sjeverozapadnoj Jugoslaviji*. Zagreb 1961.
- DIMITRIJEVIĆ 1969
Dimitrijević, S.: *Das Neolithikum in Syrmien, Slawonien und Nordwestkroatien (Einführung in der Stand der Forschung)*. *ArchJug* 10 (1969) 39–76.
- DIMITRIJEVIĆ 1974
Dimitrijević, S.: *Das Problem der Gliederung der Starčevo-Kultur mit besonderer Rücksicht auf den Beitrag der südpannonischen Fundstellen zur Lösung dieses Problem*. *Materijali* 10 (1974) 93–115.
- DIMITRIJEVIĆ 1978
Dimitrijević, S.: *Neolit u sjeverozapadnoj Hrvatskoj (pregled stanja istarživanja do 1975. godine)*. — *Das Neolithikum Nordwestkroatien (Überblick über den Stand der Forschung bis 1975)*. In: *Archeološka istarživanja u sjeverozapadnoj Hrvatskoj*. Zagreb 1978, 71–129.
- FOGAS 2003
Fogas O.: *A Körös-kultúra újabb kultusztárgyai Nagytökéről (Csongrád megye)*. — *Neue Kultgegenstände der Körös-Kultur in Nagytöke (Komitat Csongrád)*. *MFME – StudArch* 9 (2003) 49–55.
- GLÄSER 1993
Gläser, R.: *Die Linienbandkeramik in Transdanubien. Beiträge zu ihrer Chronologie und Entstehung*. Heidelberg 1993.
- HORVÁTH 1996
Horváth, L. A.: *Die Stellung der Sopot-kultur im ungarischen Neolithikum und ihre chronologischen Beziehungen mit der Grossen Ungarischen Tiefebene*. *Sargetia* 26 (1995–1996), 1996, 143–168.
- HORVÁTH 2004
Horváth, L. A.: *Angaben zu den Haustypen des mittleren Neolithikums in Ungarn*. *Anteus* 27 (2004) 87–93.
- HORVÁTH–KALICZ 2003
Horváth L. – Kalicz N.: *Újkőkori település feltárása Petriventén*. — *Excavation of a Neolithic site at Petrivente*. *RégKut* 2001 (2003) 5–29.
- KALICZ 1977
Kalicz, N.: *Ausgrabungen. Becsehely*. *MittArchInst* 7 (1977) 119–120.
- KALICZ 1978
Kalicz, N.: *Früh- und mittelnolithische Siedlungen in Südwestungarn*. *FzUF* 10 (1978) 10–12.
- KALICZ 1979
Kalicz, N.: *Ausgrabungen. Becsehely I*. *MittArchInst* 8–9 (1978–79) 1979, 201–203.
- KALICZ 1984
Kalicz, N.: *Übersicht über den Forschungsstand der Entwicklung der Lengyel-kultur und die ältesten „Wehranlagen“ in Ungarn*. *MÖAG* 33–34 (1983–1984) 1984, 271–292.
- KALICZ 1988
Kalicz, N.: *Beiträge zur Entstehungsfrage der Lengyel-Kultur*. *SlovArch* 36 (1988) 105–118.
- KALICZ 1990
Kalicz, N.: *Frühneolithische Siedlungsfunde aus Südwestungarn*. Budapest 1990.
- KALICZ 1991
Kalicz, N.: *Die Keszthely-Gruppe der Transdanubische (Mitteleuropäische) Linienbandkeramik im Lichte der Ausgrabung in Kustánszeg (Westungarn)*. *ComArchHung* 1991, 5–32.
- KALICZ 1993
Kalicz, N.: *The Early Phases of the Neolithic in Western Hungary (Transdanubia)*. — *Zgodnje neolitske faze v Zahodni Madžarski (Transdanubiji)*. *Poročilo* 21 (1993) 85–135.
- KALICZ 1995
Kalicz, N.: *Die älteste Transdanubische (Mitteleuropäische) Linienbandkeramik. Aspekte zu Ursprung, Chronologie und Beziehungen*. *Acta ArchHung* 47 (1995) 23–59.
- KALICZ 2001
Kalicz, N.: *Der Neuere Forschungsstand über der Lengyel Kultur*. In: *Sites and Stones: Lengyel Culture in Western Hungary and Beyond*. Ed.: Regénye, J. Veszprém (2001) 7–12.
- KALICZ et al. 1998
Kalicz, N. – M. Virág, Zs. – T. Bíró, K.: *The northern periphery of the Early Neolithic Starčevo culture in south-western Hungary: a case study of a fan excavation at Lake Balaton*. *Poročilo* 25 (1998) 151–187.
- KALICZ et al. 2002
Kalicz N. – T. Bíró K. – M. Virág Zs.: *Vörs, Máriasszonyisziget*. *RégKut* 1999 (2002) 15–26.
- KALICZ–MAKKAY 1977
Kalicz, N. – Makkay, J.: *Die Linienbandkeramik in der Großen Ungarischen Tiefebene*. Budapest 1977.
- KARMANSKI 1968
Karmanski, S.: *Žrtvenici, statuete i amuleti sa lokaliteta Donja Branjevina kod Deronja*. *Odžaci* 1968.
- KARMANSKI 1977
Karmanski, S.: *Katalog antropomorfne i zoomorfne plastike iz okolina Odžaka*. *Odžaci* 1977.
- KÁROLYI 1984
Károlyi M.: *Az újkőkori kutatásának tiz esztendeje Vas megyében*. — *Zehn Jahre der Jungsteinzeitforschung in Komitat Vas*. *VSZ* 38 (1984) 429–440.
- KÁROLYI 2004
Károlyi M.: *Napszülöttek. Savaria földjének ősi kultúrái a rómaiak előtt*. — *Ancient cultures of*

- Savaria before the Romans*. Szombathely 2004.
- KERTÉSZ-SÜMEGI 1999
Kertész R. – Sümegi P.: *Teóriák, kritika és egy modell: miért állt meg a Körös-Starčevo kultúra terjedése a Kárpát-medence centrumában? — Theories, critiques and a model: why did the expansion of the Körös-Starčevo culture stop in the centre of the Carpathian Basin?* Tisicum 11 (1999) 9–23.
- MARKOVIĆ 1989
Marković, Z.: *Novi prilozi poznavanju neolita sjeverne Hrvatske. — Neue Beilagen zur Kenntnis des Neolithikums Nordkroatiens*. Poročilo 17 (1989) 61–81.
- MARKOVIĆ 1994
Marković, Z.: *Sjeverna Hrvatska od neolita do brončanog doba. Problem kontinuiteta stanovništva i kultura Sjeverne Hrvatska od ranog neolita do početka brončanog doba. — Nordkroatien vom Neolithikum bis zur Anfang der Bronzezeit. Das Problem der Kontinuität der Bevölkerung und Kulturen im Nordkroatien vom Frühneolithikum bis zur Anfang der Bronzezeit*. Koprivnica 1994.
- MARTON 2004
Marton, T.: *Material finds from Balatonszárszó, Neolithic settlement: connections within and without the TLPC territory*. Anteus 27 (2004) 81–86.
- MINICHREITER 1992
Minichreiter, K.: *Starčevačka kultura u Sjevernoj Hrvatskoj*. Zagreb 1992.
- MINICHREITER 1999
Minichreiter, K.: *Ranoneolitički ukopi i pogrebni običaji u naseljima Starčevačkog kulturnog kompleksa. — Early Neolithic Burials and Funerary Customs in Settlements of the Starčevo Culture Complex*. Prilozi 15–16 (1998–1999) 1999, 5–20.
- OROSS 2004
Oross, K.: *Das neolithische Dorf von Balatonszárszó (Forschungen zwischen 2000–2002)*. Anteus 27 (2004) 61–80.
- PAVÚK 1969
Pavúk, J.: *Chronologie der Želiezovce-Gruppe*. SlovArch 17 (1969) 269–367.
- REGENYE 1998
Regenye, J.: *Some questions concerning the end of the Middle Neolithic in Western-Hungary (Transdanubia)*. In: *The Late Neolithic of the Middle Danube Region*. Ed.: Draşovean, F. Timişoara 1998, 109–116.
- H. SIMON 1996
H. Simon, K.: *Ein Neur Fundort der Starčevo-Kultur bei Gellénháza (Kom. Zala, Ungarn) und seine südlichen Beziehungen*. In: *The Vinča culture, its role and its cultural connections*. Ed.: Draşovean, F. Timişoara 1996, 59–92.
- H. SIMON 2001
H. Simon, K.: *Die neolithischen Funde des Objektes 103/96 von Gellénháza-Városrét (Komitat Zala). — A 103/96 objektum neolitik leletei Gellénháza-Városrét lelőhelyen (Zala megye)*. Zalmúz 10 (2001) 19–43.
- TEŽAK-GREGL 1993
Težak-Gregl, T.: *Kultura linearnotrakaste keramike u središnjoj Hrvatskoj*. Zagreb 1993.
- TOKAI 2003
Tokai Z. M.: *A Malo Korenovo kultura és a magyarországi leletanyagának feldolgozása*. Kézirat. Szeged 2003.
- M. VIRÁG-KALICZ 2001
M. Virág, Zs. – Kalicz, N.: *Neuere Siedlungsfunde der frühneolithischen Starčevo-Kultur aus Südwestungarn*. In: *Problems of Stone Age in the Old World*. Jubilee Book dedicated to Professor Janusz K. Kozłowski. Ed.: Ginter, B. – Ddrobnowicz, B. – Kazior, B. – Nowak, M. – Połtowicz, M. Kraków 2001, 265–279.

The history of a settlement at Sormás–Török-földek. Middle Neolithic

This paper examines the Middle Neolithic phase of the settlement of Sormás–Török-földek, which was rescue-excavated prior to motorway construction. Although the Late Neolithic phase of the settlement is predominant, assessment of the earlier phases is just as important. Investigation of the Middle Neolithic phases

of the settlement was driven by two considerations. Firstly, the number of known sites of the Starčevo culture from the Transdanubian area is very small, and therefore assessment of every new site is very important. Secondly, the context of the finds of the Transdanubian Linear Pottery Culture along with

imported finds of the Malo Korenovo culture, helps to clarify the chronological relationship between these cultural groups.

The site of Sormás–Török-földek is situated at an altitude of 182,5 metres on a natural elevation. Most of the southern plateau and downhill was occupied in an east-west direction 480 metres long. The motorway cuts the settlement in a width of 40 to 65 metres in NE–SW direction with a small bend.

The excavation revealed a single-layered settlement of the Starčevo culture. The archaeological features of the Starčevo were low density and confined to the western part of the excavated area. It can be assumed that the settlement was occupied by a small number of people. Other characteristic features of Starčevo occupation are that it is situated close to water (but not right next to it) and the location of the settlement on a natural elevation in a north-south direction. The finds of Starčevo culture were found in 28 pits, but only 5 of them were closed pits (that is, contained Starčevo finds only). The refuse pits were middle-sized and round or oval in plan. Pit complexes and features indicating the presence of remains of houses (apart from some daub fragments) were not found.

The majority of finds were ceramics, daub, fragments of clay weights (Pic. 3, 10–11) and lithics (blade, core and grinding stone). An important find was a leg of an anthropomorphic vessel (Pic. 3, 19 a-c). Animal bones were not found within the occupational area of the Starčevo culture.

In the Starčevo culture, painting is present from the Linear A phase (DIMITRIJEVIĆ 1969, 45) and painted motifs provide a basis for dating. In Sormás, only one fragment was painted in black but the motif cannot be recognized, therefore the dating of the pottery can only be based on the use of black paint, and the form and the decoration of the vessels. According to the chronology compiled by Stojan Dimitrijević (DIMITRIJEVIĆ 1974, 102–103), the settlement of Sormás can be dated to the beginning of late Starčevo culture. The uncertainty of the dating is caused by the fact that among the characteristics of the classical phase of the culture, such as round forms and barbotine decoration, features characteristic of a later phase also appear in the site. However, many characteristics of this later phase are not present, such as sharp biconical vessel shapes, slashed knobs, disc shaped knobs, applied finger impressed ribs and deep smoothed line decorations (KALICZ et al. 1998, 163–164). In Sormás, the following features show characteristics of the later phase: black monochrome painting; the shape of goblets (one of the goblets has an analogy at Becsehely I. and a second goblet is analogous to one from Vörs). The existence of bomb-

shaped vessels in this site, which according to Stojan Dimitrijević is one of the characteristic shapes of the Spiraloid A phase (DIMITRIJEVIĆ 1969, 47), indicates that the chronological position of the finds can be placed to the end of the classical phase. Katalin H. Simon considered this type as being representative of the transitional or rather the later — Spiraloid B — phase (H. SIMON 1996, 62; H. SIMON 2001, 21).

Miniature vessels became characteristic from the end of the Early Neolithic (BÁNYFY 2004, 264). The late dating of the find assemblage is supported by the sites where they appear: Gellénháza (H. SIMON 1996, Fig. 9/2), Pityerdomb (BÁNYFY 2004, 238, Fig. 140).

The archaeological features of the Keszthely group of the Transdanubian Linear Pottery Culture in the settlement were middle-sized refuse pits. These were distributed within an area of 30 x 70 metres (2100 m²) and were mainly situated within a round-ditch system, enclosure (round ditch I.) in the eastern part of the site. There were nine closed archaeological features which only had finds of the Keszthely group. A further 34 features and some parts of the two round ditch system (round ditch I. and II.) also had finds belonging to the Keszthely group but some of these finds were re-deposited.

The features of the Transdanubian Linear Pottery Culture were situated in such a way that they may indicate the site of a long-house (Pic. 1, 2, 4). The features on its eastern side appear to have been a so-called "Längsgrube", elongated feature along the length of the house. The exact size of the house cannot be established because only its northern and eastern sides were marked by features. The orientation of the house was approximately N–NW, S–SE, which is a characteristic orientation of houses within the realm of Central European Linear Pottery Culture. The house was at least 5 metres wide and its length may have reached 25 metres. This length is not considered to be unusual during the period of Keszthely group (BÁNYFY 2004a, 68; HORVÁTH 2004, 87; OROSS 2004).

There is a possibility that the house was situated at the very edge of a bigger settlement but it is more likely that the settlement of Sormás was a small, temporary farmstead that was suitable to maintain two or three generations (BÁNYFY 2004b, 10). This view is supported by a presence of a nearby settlement at Sormás-Mántai-dűlő, where during the period of Keszthely group, extensive settlement existed with many houses. It may be assumed that in this period the settlement at Mántai-dűlő was more important in terms of occupation than the occupation at Török-földek.

The ceramic finds from the settlement have the characteristics of Keszthely group, both fine and coarse wares having the characteristic shapes and de-

corations (Pic. 6). Further importance of the finds is that painted sherds were also found. There are two examples of painting, one of which is red (Pic. 7, 4 a-b) while the other is pink (Pic. 7, 3 a-b). The deep and wide smoothed lines on the vessels are also characteristic for the Keszthely group. Painted vessels from the Transdanubian Linear Pottery Culture have also been found recently at other settlements such as Balatonszárszó-Kis-erdei dűlő (MARTON 2004, 85–86), Becsehely-Bükkaljai-dűlő and Becsehely-Homokos.

An important find is a fragment of a figurine from feature 76 (Pic. 7, 1–2). The figurine is red and fire clouded. The clay paste was tempered with sand and crushed pebble. Only the upper part of the figurine came to light and the arms and lower parts are missing. The figurine is asexual and the features of the remaining body do not shed light on the gender of the figurine. The upper part and the head were formed crudely and the face has characteristic exaggerated asymmetrical features. The eyes and the mouth are represented by angled, deep incisions and the nostrils by two stabbed holes. The distinction between the head and the shoulder is unarticulated and the neck is represented only by a circular incision. It is considered that this incision represents a necklace or cultic paraphernalia. On the two sides of the head stabbed holes represent the ears. Despite the asexual features of the figurine it is considered to be probably a woman because of the headdress: The headdress is flattened at the front and arched over the forehead. Her hair is apparently tied in a bun and an incised circle emphasises the protrusion of hair through the back opening (see Pic. 7, 1–2). On the back of the figurine there is an incised square in which there is a thin incised branch of pine. The space between the incision around the neck and the pine branch is decorated with a hatched triangle pointing towards the pine branch.

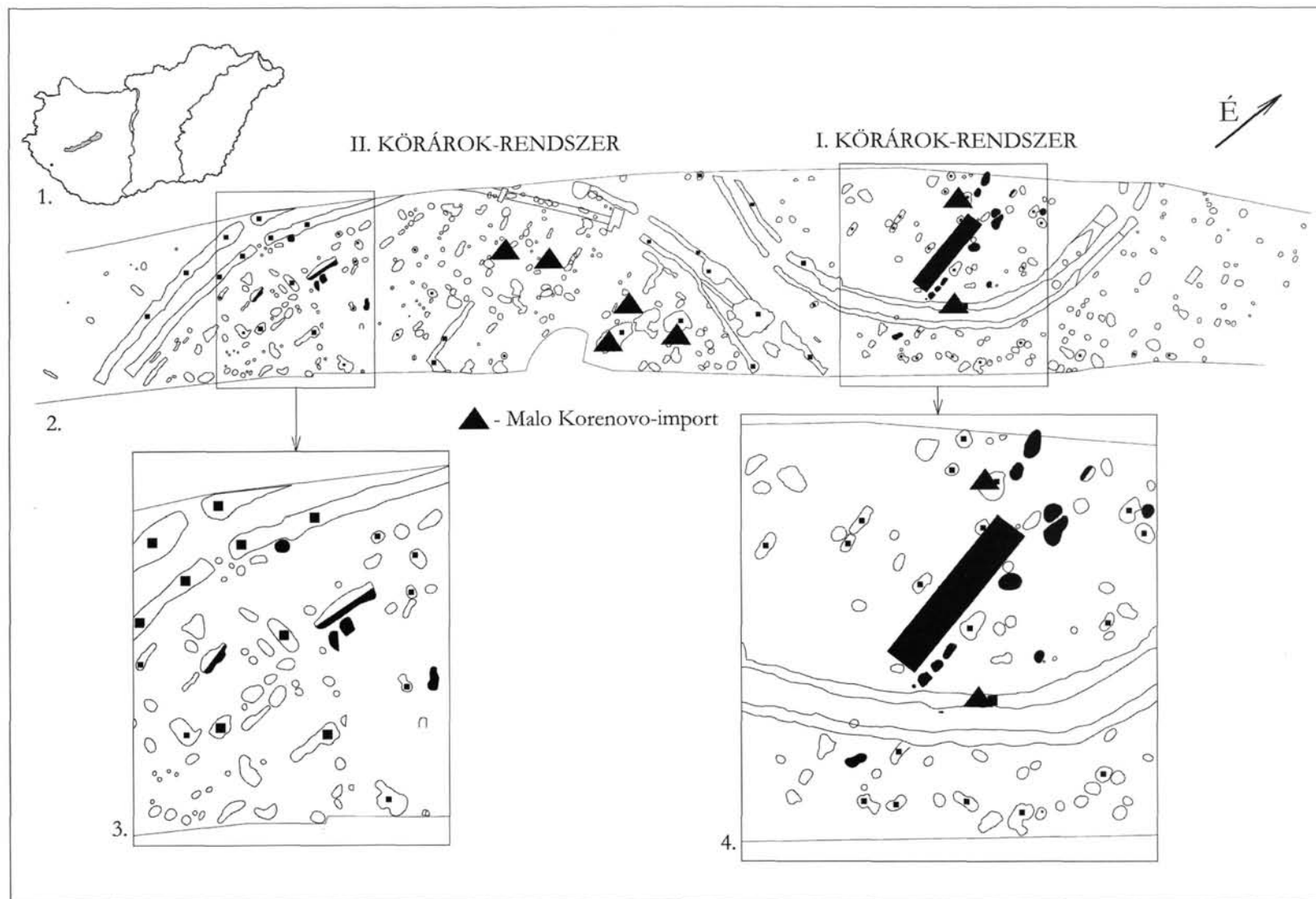
To the writer's knowledge a close analogy of the figurine is not known but it is considered to belong to the Transdanubian Linear Pottery Culture because some details of the figurine, such as the headdress, incision around the neck, and the pine branch motif are characteristic for the culture.

In the case of Malo Korenovo, closed features of the culture were not present and finds belonging to the Malo Korenovo appeared in the same contexts as Transdanubian Linear Pottery Culture. For this reason

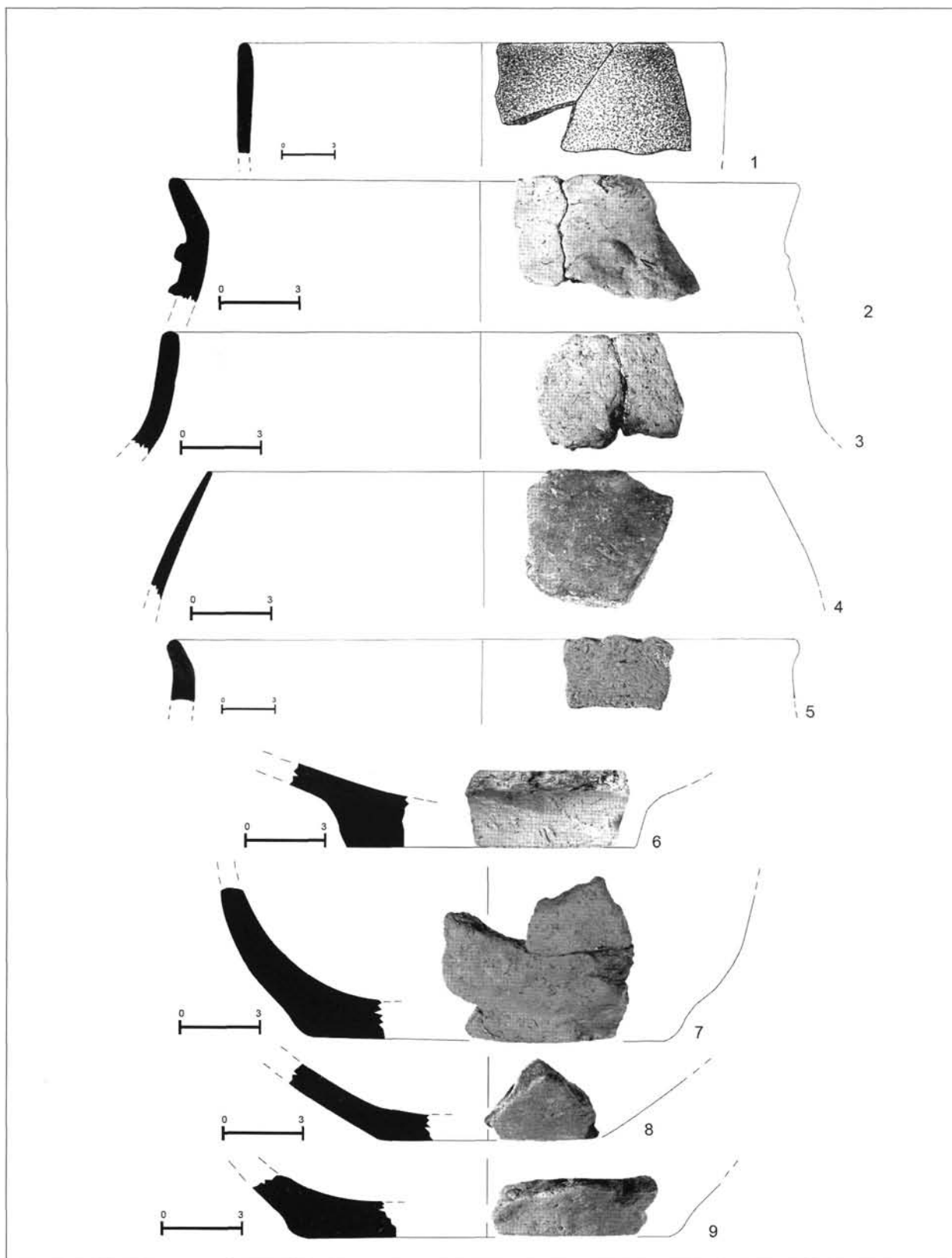
the autonomic presence of the Malo Korenovo culture cannot be assumed (Pic. 1, 2). The material finds of the Malo Korenovo culture were found in seven features (Pic. 8, 1–7), all of which are considered to be refuse pits. The occupational area of the Malo Korenovo culture lies in Croatia. Even though there were only a small number of finds belonging to the Malo Korenovo culture at Sormás, they are important because they help to refine the relative chronology and the appearance of the Malo Korenovo in south-west Hungary. Previously, the complex relationship between Neolithic cultures in Hungary and the Malo Korenovo culture has been interpreted in a number of ways. Initially finds were considered as belonging to a so-called Sopot-Malo Korenovo hybrid (KALICZ 1984; KALICZ 1988), then they were linked with the Sopot culture alone (HORVÁTH–KALICZ 2003; TOKAI 2003). Their chronological position was also assigned to the period preceding the Sopot culture (HORVÁTH 1996; REGENYE 1998). Nándor Kalicz (KALICZ 2001, 10) considered that Malo Korenovo finds appeared together with finds of the Keszthely group. He further considered that the Sopot, Malo Korenovo cultures and the Keszthely group were co-existent but he did not rule out the possibility that they were mixed in the subsequent period.

The spatial distribution of material finds of the Malo Korenovo culture suggests that the first appearance of the Malo Korenovo is contemporary with the Keszthely group, while the second wave of the culture is coincident with the Sopot culture. The material remains of the Malo Korenovo from the settlements of Sormás-Mántai-dűlő and Sormás-Törökföldök do not make possible refinement of a more detailed chronology of the appearance of the Malo Korenovo. The settlement of Becsehely (II)-Homokos was occupied mainly during the earlier phase of the Transdanubian Linear Pottery Culture and to some extent during the time of the Keszthely group. In Becsehely (II)-Homokos, material remains of the Malo Korenovo were not found. For this reason the end of the earlier phase of the Transdanubian Linear Pottery Culture is a *terminus post quem*. Thus the Malo Korenovo culture would have appeared in south-west Transdanubia after this period.

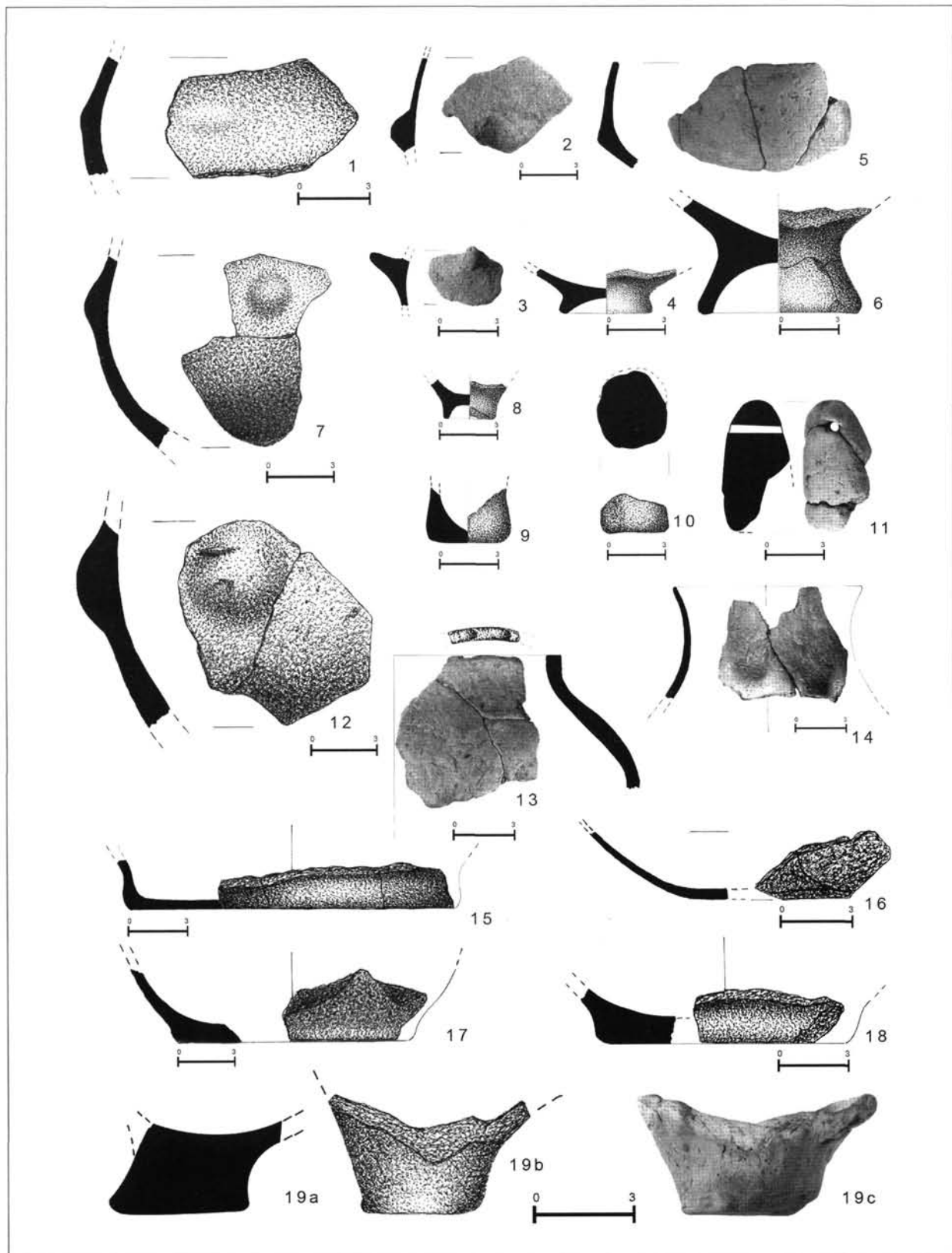
Translated by Eszter Kreiter

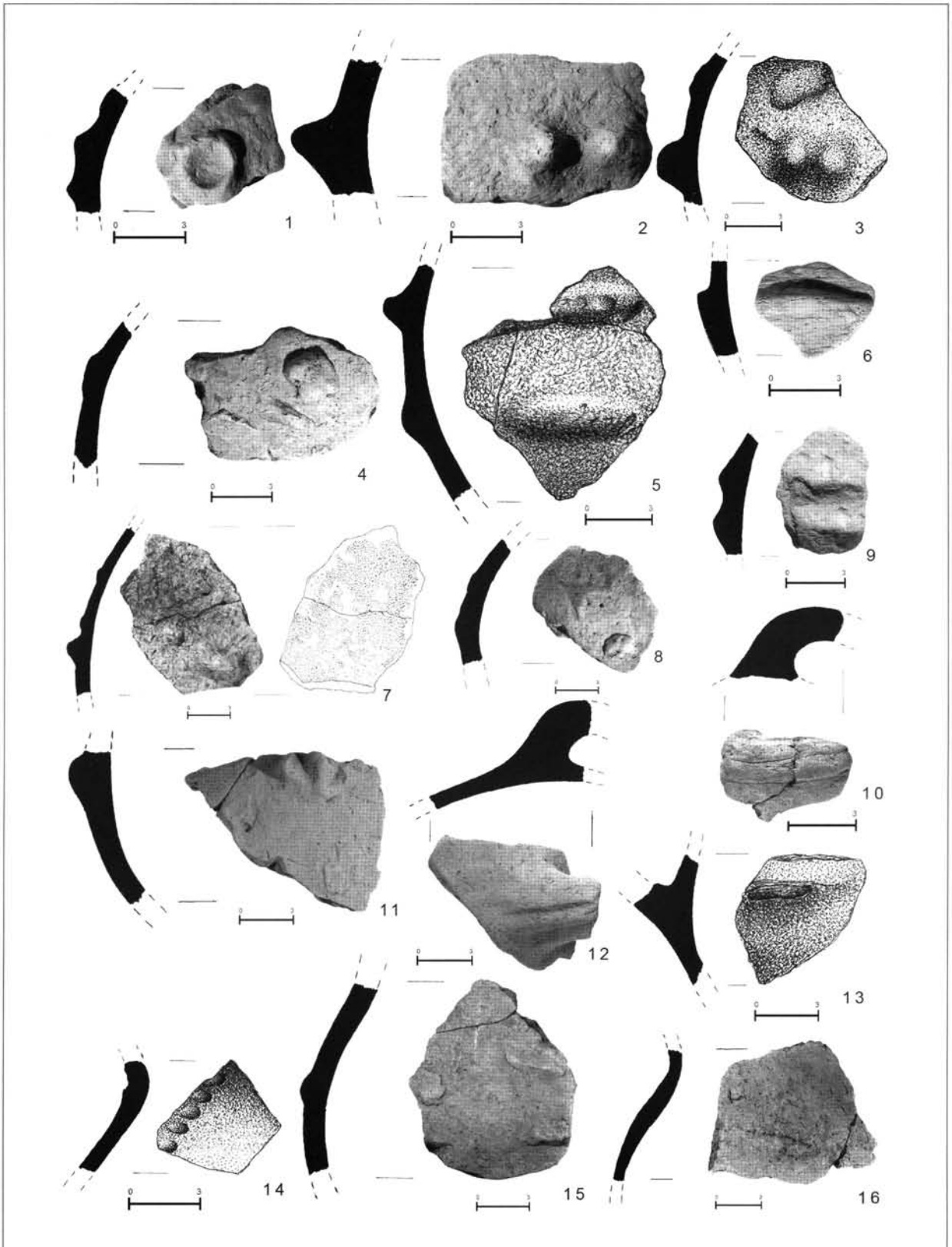
1. kép 1: Sormás – Török-földek, lelőhely – The archaeological site of Sormás – Török-földek; 2: Összesítő alaprajz Sormás – Török-földek lelőhelyről (2002–2003) – Map of all the archaeological features from Sormás – Török-földek (2002–2003); 3: A Starčevo-kultúra telepobjektumai. ■ : Starčevo-szórványok – Archaeological features of Starčevo culture. ■ : Stray finds of Starčevo culture; 4: A DVK Keszthelyi-csoportjának telepobjektumai. ■ : DVK-szórványok – Archaeological features of the Keszthely group of the TLPC. ■ : Stray finds of the TLPC

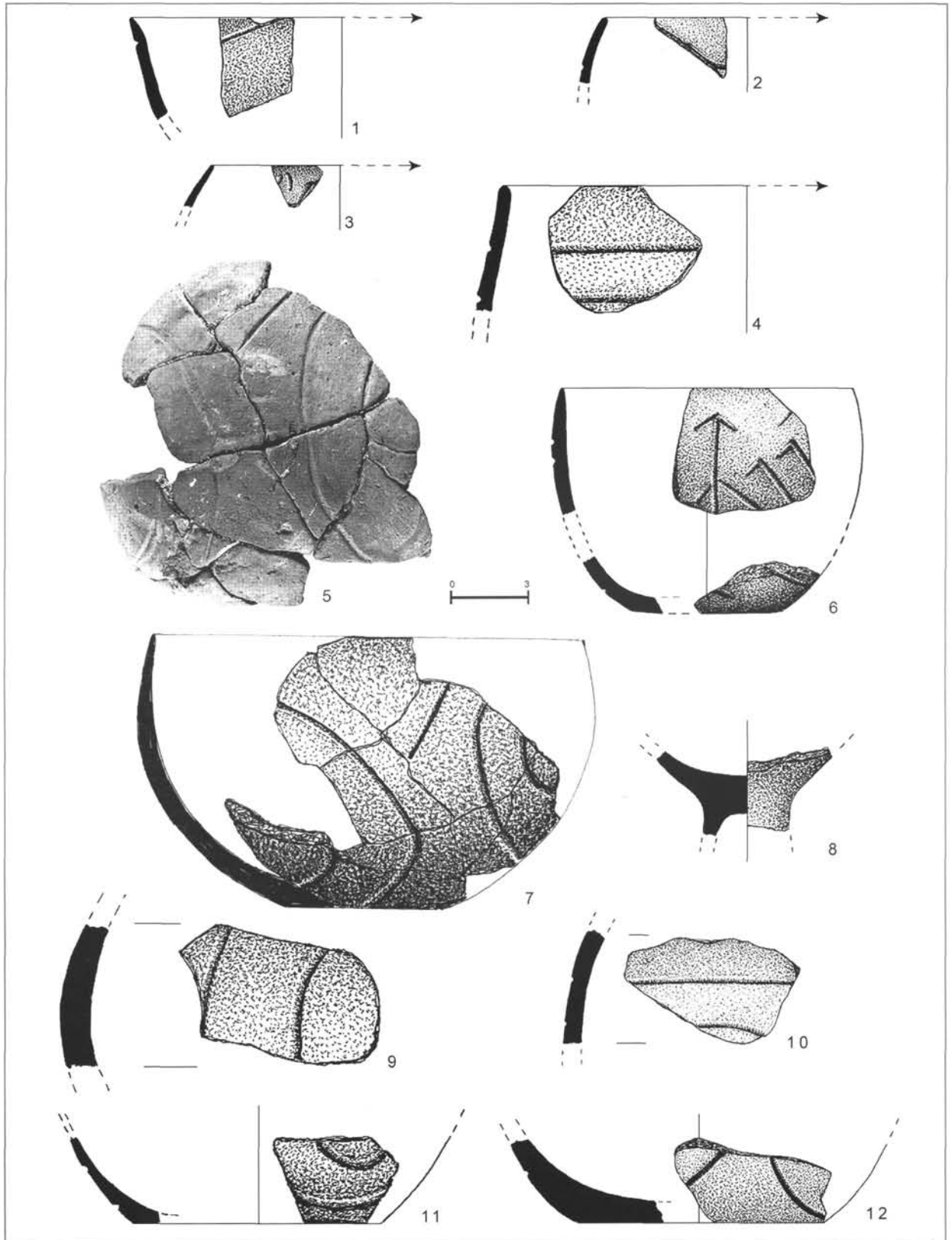
2. kép: Válogatás a Starčevo-kultúra leleteiből
 Selection from finds of the Starčevo culture

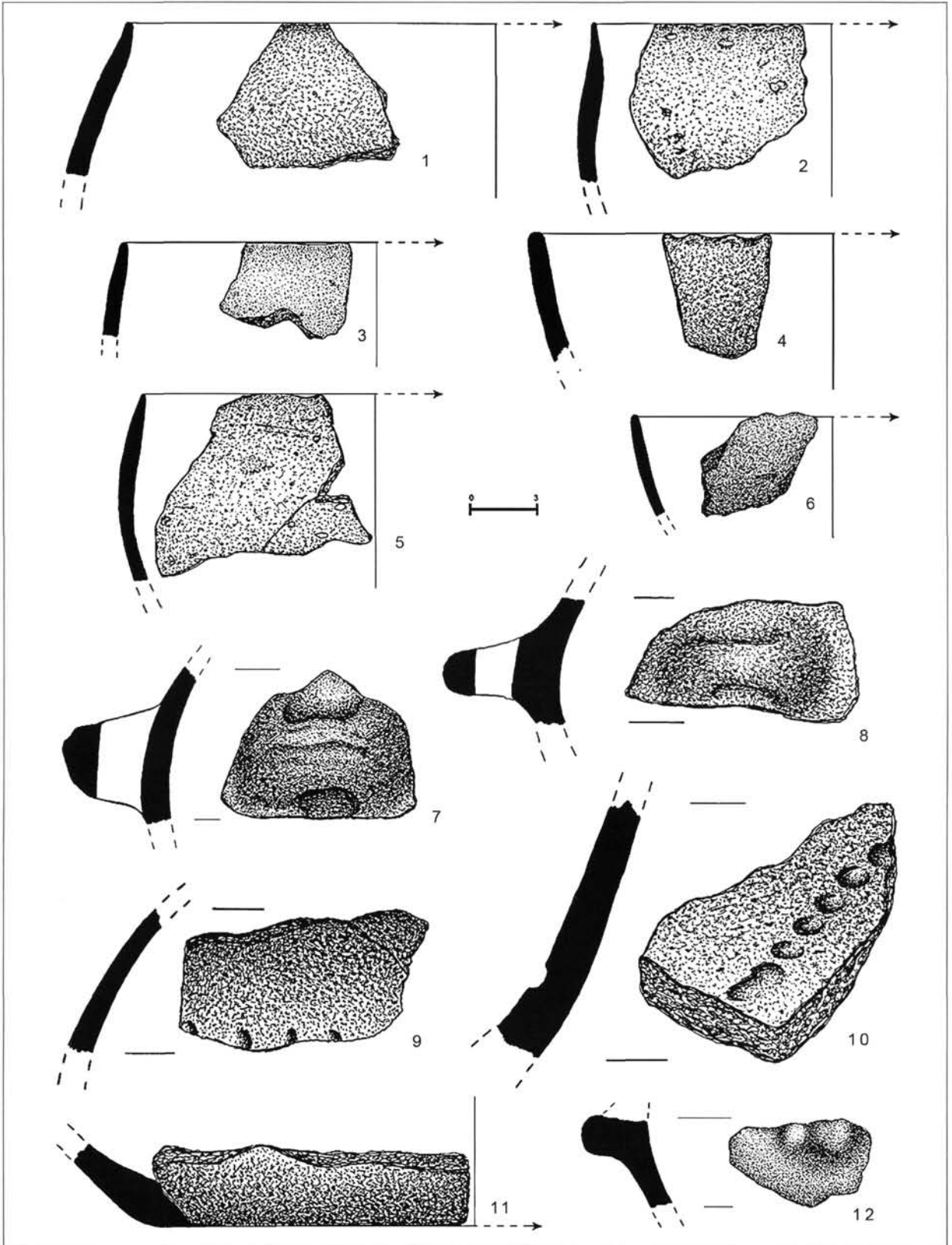
3. kép: Válogatás a Starčevo-kultúra leleteiből
 Selection from finds of the Starčevo culture

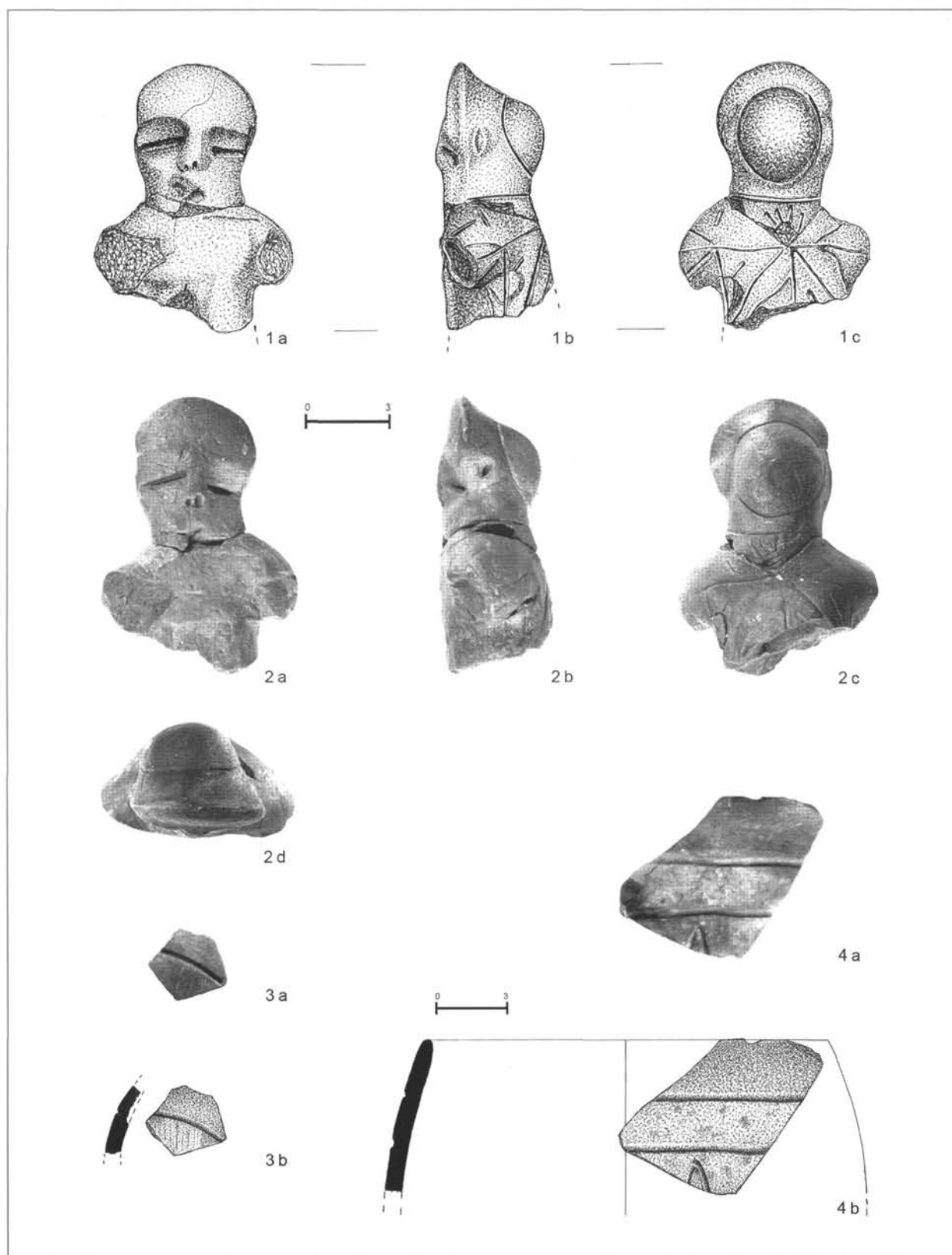
4. kép: Válogatás a Starčevo-kultúra leleteiből
Selection from finds of the Starčevo culture

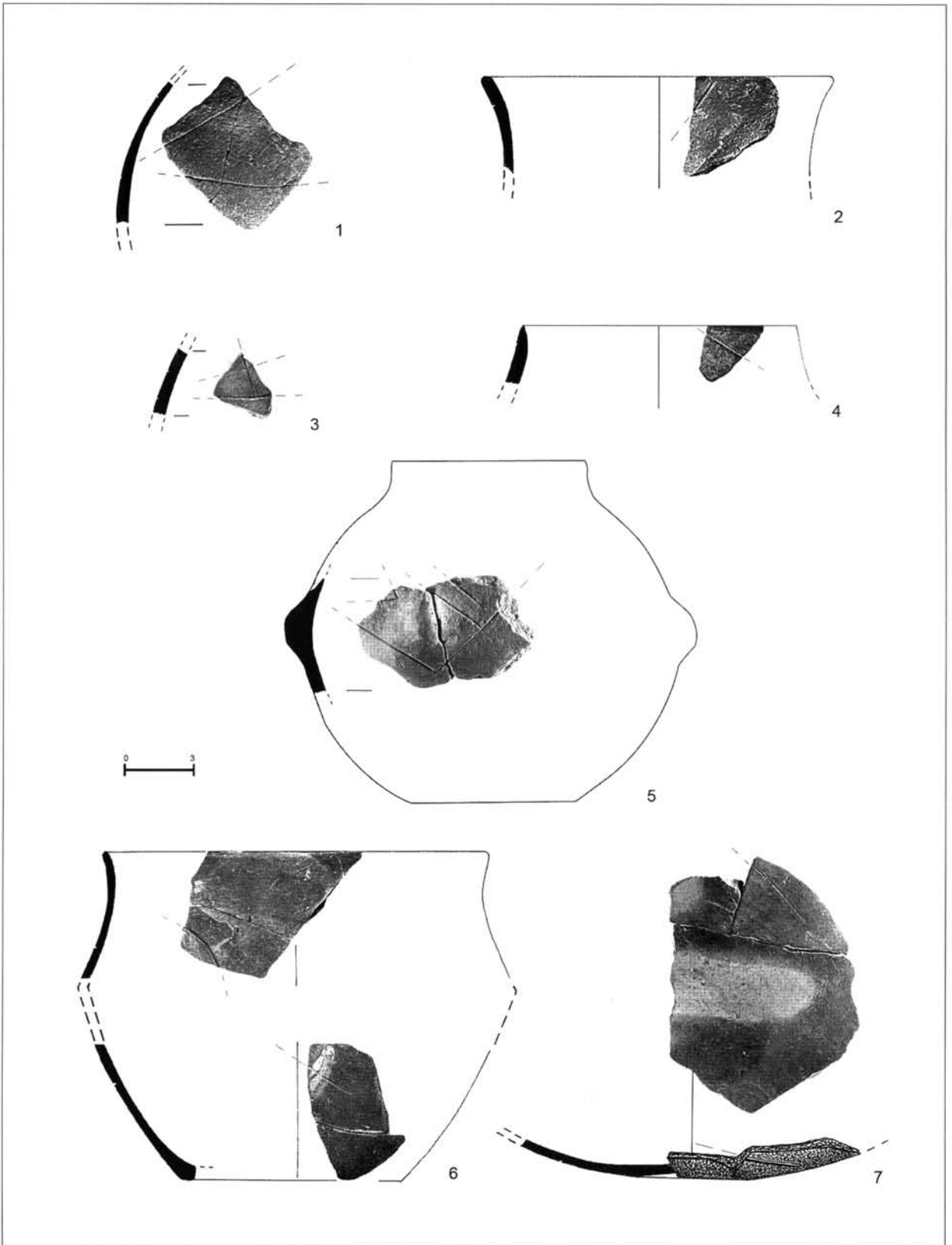
5. kép: Válogatás a DVK Keszthelyi-csoportjának finom kerámiájából
 Selection from fine wares of the Keszthely group of the TLPC

6. kép: Válogatás a DVK Keszthelyi-csoportjának durva kerámiájából
 Selection from coarse wares of the Keszthely group of the TLPC

7. kép 1 a-c, 2 a-d: A Keszthelyi-csoport idoltöredéke, 76. objektum – Fragment of a figurine of the Keszthely group (feature 76);
3 a-b, 4 a-b: A Keszthelyi-csoport festett kerámialeletei – Painted sherds of Keszthely group

8. kép: A Malo Korenovo-kultúra leletei
Finds of the Malo Korenovo culture

M. Virág Zsuzsanna

Középső rézkori kerámialeletek Zalavár-Basaszigetről (A Balaton-Lasinja kultúra tipológiájának és belső kronológiájának kérdéseiről)

A Zalavári-hát keleti peremén fekvő Zalavár-Basaszigeten, a Kis-Balaton rekonstrukcióját megelőző leletmentő ásatások során, 1984–1989 között a Balaton-Lasinja kultúra településének centrumában összesen 3200 m²-nyi területet kutattunk át (1. kép).¹ Miután a lelőhely feltárásának jelentős újdonságaival — a kultúra első ízben megfigyelt földfelszíni épületeinek nyomaival és rézleleteivel — már több ízben foglalkoztunk (M. VIRÁG 1986; 1989; 1990; 1996; 2003), most a település „szokványos” kerámialeleteinek értékeléséből nyert információkat foglaljuk össze.

A Balaton-Lasinja kultúra zalavár-basaszigeti településének kutatása során, a humuszban és az objektumokban egyaránt viszonylag kevés kerámiatöredéket találtunk. Az épületalapok mellett feltárt összesen 167 különböző méretű és rendeltetésű gödör közül mindössze 119 tartalmazott kerámialeletet. Ezek közül 83 objektumban csak kevés vagy minimális, csupán kormeghatározásra alkalmas kerámialelet került elő, nagyobb mennyiségű, tipológiailag is értékelhető leletgyűttest alkotó edénytöredék mindössze 36 gödörből származik. A településen előkerült töredékek többsége különböző edényekhez tartozik, kiegészíthető példányt nem találtunk. E jelenség egyik kézenfekvő magyarázata az edénytöredékek egy részének újbóli felhasználása lehet, amelyet a kerámiazúzalék soványító anyagként történő alkalmazása alapján valószínűsíthetünk.

A feltárt épületalapok és gödrök szuperpozíciója alapján a település életében három építési fázist különíthettünk el (M. VIRÁG 2003, 380–384; M. VIRÁG 2004). Az épületek elhelyezkedése, egymáshoz való viszonya alapján az objektumok megújítása folyamatosan történhetett, nem tapasztaltunk olyan jelenséget, amely alapján az egyes építési fázisok között a telep elhagyására következtethetnénk. A földfelszíni geren-

davázás épületek fennállásának idejét óvatosan becsülve, a település életét maximum 100 évre feltételezhetjük. A települési jelenségek értékelése során megállapított belső időrend ellenére a kerámia — a készítés technikája, az edényformák és a díszítésmódok tekintetében egyaránt — egységes képet mutat, így a tipológiai elemzést a teljes leletgyűttesre vonatkozóan összesítve végeztük el.

A kerámialeletek általános jellemzése

A kerámiakészítés technikája

Az edények *színe* általában világosbarna, illetve a barna különféle árnyalata. Hiányzik a fényezett fekete kerámia és a grafitozás. A *kerámia anyaga* többnyire gyenge minőségű, viszonylag kevés agyagot tartalmaz. Soványításra sokszor kerámiazúzalékot használtak, de gyakori a homok alkalmazása is. Az edények *felülete* általában polírozott. Az ilyen módon tömörített felület gyakran levált az edények felszínéről.

Kerámiatípusok

Tálak

A tálak között mély, fazékszerű és laposabb formák egyaránt előfordulnak, mindkét alaptípus esetében. A tál lehet díszített (2. kép 7) vagy díszítetlen (3. kép 11; 4. kép 1, 4, 7).

Bikónikus táltípus: A tálak rövid felső része enyhén domború, ritkábban egyenes vagy kissé homorú. Az alsó rész kissé homorú, vagy kónikus, de a laposabb forma esetében erősen homorodó is lehet (2. kép 4). Ez utóbbiak elképzelhetően nem önálló tálak, hanem talpas edények tálrészei voltak.

A bikónikus táltípus *változatai:* a) A felső rész általában kannelúrával díszített. A kannelúras díszítés

leginkább a kisebb tálakat jellemzi (pl. 2. kép 1–4). b) A kannelúra ritkábban a törésvonal alatt is folytatódik (pl. 2. kép 5). c) Előfordul a törésvonalról lelógó csepp alakú bütyökdísz, amely lehet díszítetlen, vagy kannelúrázott (pl. 2. kép 2–4). d) A törésvonalon vagy az edény felső részén elhelyezett korong alakú bütyök általában a mélyebb formákon jelenik meg (pl. 2. kép 6; 3. kép 8). Egyes esetekben a korong kannelúrákkal díszített (2. kép 8). e) A törésvonalon megtalálható a felső részén csörszerűen megemelkedő vízszintes fül alkalmazása is. A tál lehet díszített (2. kép 7) vagy díszítetlen (3. kép 11).

Behúzott peremű táltípus: Ritkábban előforduló forma. Az alsó rész általában kónikus.

A behúzott peremű tálak *változatai:* a) A felső rész kannelúrák díszítésű (pl. 3. kép 2; 3. kép 10). b) A felső rész díszítetlen (pl. 3. kép 6). c) Az edények öblén előfordul a korong alakú bütyökdísz alkalmazása is (3. kép 9). d) A tálak legnagyobb szélességénél megtalálható a felső részén csörszerűen megemelkedő vízszintes fül alkalmazása is (3. kép 4).

Cilindrikus felső részű táltípus: A tálak alsó része kónikus. Ritka, különleges forma a peremen felmagasodó, felülről benyomott bütyökkel ellátott tál (3. kép 5).

Kónikus tál: Ritka, különleges forma. A peremen a fentihez hasonló kiképzés látható, amely ebben az esetben vízszintesen átfúrt (3. kép 7).

Talpas tálak

A kisebb méretű *behúzott peremű*, illetve *bikónikus tálak* laposabb változatainak egy része, erőteljesen homorodó alsó résszel, elképzelhetően ehhez a formához tartozhatott. Néhány esetben a talp indítása ezt egyértelműen bizonyítja (pl. 4. kép 1).

Talprész kis számban fordul elő a település leletei között. A talpak felső része a megfigyelhető esetekben harangszerűen kiöblösödik (pl. 4. kép 9). A talprész alja az előforduló töredékek alapján erőteljesen kihajló lehetett (pl. 4. kép 11), amelyet egy esetben kannelúrával is díszítettek (4. kép 11). Megtalálható a leletek között az enyhén vagy erőteljesebben kiszélesedő aljú talpforma is (4. kép 10, 12).

Korsók

Az ívelt fülek *egyfülű korsók* részei lehetnek, bár hasonló fülek kétfülű edényekhez is tartozhattak (KALICZ 1991, 8. ábra 1–3; HORVÁTH–SIMON 2003, 21. ábra 6). Ez utóbbi forma előfordulása a kerámialeletek töredékessége miatt nem állapítható meg. Az analóg lelőhelyek példája alapján esetünkben gyakrabban az egyfülű korsótípus jelenléte valószínűsíthető. A jellemzően ovális keresztmetszetű fülek legtöbbször díszítetlenek (pl. 5. kép 17), de előfordul azok kannelúrázott mintázata is, amely lehet ferde

(pl. 5. kép 6) vagy V alakban összefutó párhuzamosokból áll (5. kép 3). A valószínűsíthetően kissé felmagasodó, peremből induló fül a törésvonalra vagy a has ívére támaszkodott.

A korsók formája általában nyújtott (pl. 5. kép 1), az ívelt típus esetében kissé zömökebb lehetett (pl. 5. kép 4).

Bikónikus forma: A nyak és az alsó rész enyhén homorú. A törésvonal fölött az edény oldala gyakran keskeny sávban párnaszerűen kidomborodik. Ez a rész többnyire kannelúrák díszű, a mintázat függőleges (pl. 5. kép 1, 10) vagy vízszintes „V” alakban összefutó kannelúrákból áll (5. kép 8, 11). A bikónikus formán ritkábban fordul elő, hogy a nyakrész vízszintes kannelúrákkal díszítik (5. kép 11).

Ívelt oldalú forma: Kissé „S” alakú. A nyakon, a perem közelében, többször előfordul a vízszintes kannelúrák díszítés. Alatta a nyaki- és hasi részen leggyakrabban háromszög alakban összefutó kannelúra dísz alkalmaztak (5. kép 2, 4–5, 7, 9, 17). A has íve fölött ritkán megjelenik a girlandszerű kannelúrázott vonalköteg is (5. kép 13).

Hordó alakú edények

Hasi részükön általában függőleges, ritkábban felül felcsúcsosodó tetejű vízszintes fület helyeztek el.

„S” profilú forma: Gyakori típus. Általában enyhén kihajló peremű, ívelt hasú, erősen öblösödő forma jellemzi (pl. 6. kép 4).

Bikónikus forma: Ritkább típus lehetett. A törésvonalat valószínűleg ennél a formánál is lekerekítették (pl. 6. kép 1).

Ívelt oldalú forma: Az edények öblén, vagy ritkábban az edény felső részén vízszintes vagy függőleges fül, illetve bütyökdísz található (5. kép 2–3).

Agyagkanalak

A rövid nyélcsővel ellátott forma jellemző a leletgyűttesben. A csőrész lehet kissé megduzzadó (4. kép 3) vagy enyhén kónikus (12. kép 2, 5–6). Ritkán a kanalak nyélcsővét is díszítették kannelúrázással (12. kép 2). A fejrész díszítésének szokására nincs adatunk a leletek között.

Fedők

Jellemző a vízszintes, kerek forma, középen egyszerű lekerekített fülel. Díszítetlenek.

Változatok: a) A fedő peremrése lekerekített (pl. 6. kép 5). b) A fedő a szélek felé megvastagodik, a perem éles szögben záródik (6. kép 7, 9).

Szűrőedény

Kisméretű edényalak sűrű átfúrásokkal (6. kép 6, 8). Teljes forma nem rekonstruálható a leletgyűttesben.

Díszítésmódok

Bemélyített díszítés

Technika: Besimított kannelúra. Kialakítása során a felület nem sérül. A kannelúrákat egymás mellett párhuzamosan, sűrűn behúzgálva készítették. Igen ritka a karcolt díszítés (5. kép 12) és a sekély pont-benyomás (2. kép 1).

Alkalmazása: 1. Tálak felső részén (pl. 2. kép 1–4, 7), ritkábban a törésvonal alatt is (pl. 2. kép 8; 3. kép 1). 2. Korsók öblén (pl. 5. kép 4, 9), öble felett (pl. 5. kép 1, 10, 15), ritkábban a nyaki részen is (pl. 5. kép 2, 4–5, 7, 9). 3. Ritkán agyagkanál nyélcső részén (4. kép 2). 4. Egy esetben edény fenékrészén (4. kép 8). 5. Egyszer fordul elő edény belsejében (5. kép 16). 6. Megjelenik csótalpas tál talprészének díszítéseként is (4. kép 11).

Motívumok: 1. Rombusz alakban egymással szemben elhelyezkedő párhuzamos zezug vonalkötegek (pl. 2. kép 2). 2. Egymás alá háromszög alakban befutó kötegek (pl. 5. kép 4–5, 7, 9). 3. Csúcsban összefutó párhuzamos ferde vonalkötegek. Ritka az üresen maradó háromszögben a vonal mellett benyomkodott pontors dísz (2. kép 1). 4. Függőleges kannelúra (3. kép 10). 5. Vízszintes kannelúrák az edények nyakán (pl. 5. kép 4–5, 7). 6. Enyhén ívelődő kannelúrákból álló vonalkötegek ritkán fordulnak elő (5. kép 14–15). 7. A leletanyagban egy edényen fordul elő a nap vagy virág alakú motívum, amelyet középen egy lencseszerű bemélyítésből és a körülötte elhelyezkedő szíromszerű bemélyítésekkel alakítottak ki (5. kép 2).

Plasztikus díszek

Alkalmazása: 1. Bikónikus mély tálakon a törésvonalon (pl. 2. kép 6) vagy a törésvonal fölött (pl. 3. kép 8). A behúzott peremű tálakon a has ívén (pl. 3. kép 1–9). 2. Kisebb bikónikus lapos tálakon a törésvonalon (2. kép 3–4). 3. Kisebb méretű hordóforma edények öblén (6. kép 2–3). 4. Különleges esetekben az edények peremén (3. kép 5).

Formái: 1. Korong alakú (2. kép 5–6, 8; 3. kép 8), ritkábban ovális lapos bütyök (3. kép 9) bikónikus mély tálakon. A bütyökdísz felülete lehet egyenes (3. kép 8) vagy kissé homorú (2. kép 8). 2. Csepp alakú, lelógó (2. kép 2–4), vagy felálló bütyökdísz (2. kép 1) a bikónikus tálak törésvonalán. A bütyök lehet függőlegesen átfúrt (4. kép 4, 7), kannelúrával díszített (2. kép 3–4), vagy díszítetlen (4. kép 1). 3. A függőleges hosszúkás bütyök (6. kép 3) ritkább, kevésbé jellemző típus. 4. A kerek legömbölyített bütyök (6. kép 2) ugyancsak kevésbé jellemző forma.

Értékelés

A település huzamosabb fennállását és az objektumok között megfigyelhető időrendi különbségeket alapul véve adódott a lehetőség, hogy kísérletet tegyünk az egységes képet mutató kerámián belül olyan tipológiai különbségek meghatározására, amelyek esetleg támpontot nyújthatnak a Balaton-Lasinja kultúra belső időrendjének megállapításához. A település leleteinek átfogó tipológiai vizsgálatát követően az egymással szuperpozícióban lévő objektumok kerámialeleteit vetettük össze. Összesen tizenhét esetben volt lehetőség egymást metsző vagy érintkező objektumok megfigyelésére; a minimális, csak kormeghatározásra alkalmas leletanyag azonban több esetben nem elégséges alapvető tipológiai eltérések megállapításához. Nem alkalmasak ilyen elemzés elvégzésére az egymást metsző lelet nélküli és leletet tartalmazó objektumok sem. Jó támpontot jelentenek azonban a viszonylag több leletet tartalmazó, egymással szuperpozícióban lévő 101., 104. és 105. objektumok, amelyek közül a stratigráfiai megfigyelések alapján a 105. bizonyult legkésőbbinek (1. kép). A három objektum kerámialeletei között mindössze az edényformák tekintetében mutatkozik különbség, amennyiben a legkésőbbi, 105. objektum leletegyütteséből hiányzik a Balaton-Lasinja kultúra egyik alaptípusa, a bikónikus tál. Ugyanakkor mindhárom objektum esetében megegyező a kerámiatechnika, a kannelúrák díszítésmód hangsúlyos jelenléte (pl. 2. kép 4; 4. kép 2; 5. kép 6, 9, 14). Mind-egyik objektumban található korsóhoz tartozó töredék is. A legidősebb 101., és a legfiatalabb 105. objektumban ugyanúgy előfordul a felső részén csőrszerűen megemelkedő vízszintes fül, az ívelt oldalú korsó (pl. 5. kép 9), és a csótalpas tál töredéke is (pl. 4. kép 9).

A kerámialeletek tipológiai egysége állapítható meg a stratigráfiailag nem értékelhető leletegyüttesek esetében is, annak ellenére, hogy a települési jelenségek által bizonyított belső időrend szerint a telep életében ezek azonos, vagy eltérő időben létező objektumok egyaránt lehettek.

A fentieket összegezve megállapítható, hogy a Zalavár-Basaszigeten feltárt település kerámiaanyaga egységes, az egymással szuperpozícióban lévő objektumok leletegyüttesei között sem tapasztalható alapvető különbség. Az objektumoknál megfigyelhető stratigráfiai eltérés a leletanyagban nem mutatható ki. A kevés leletanyagot figyelembe véve hiba lenne az egymást metsző és így időrendi eltérést mutató objektumokból származó leletegyüttesek esetében bizonyos tipológiai jegyek, edényformák jelenlétének vagy hiányának kronológiai jelentőséget tulajdonítani. A leletegyüttes részletes vizsgálata alapján világos, hogy az

alapvető edényformák és díszítésmódok a település életében mindvégig jelen voltak, olyan tipológiai különbség, amely időrendi eltérés jellemzését tenné lehetővé, a rendelkezésre álló adatok alapján nem definiálható.

A Balaton-Lasinja kultúra tipológiájáról és belső időrendjéről

A magyarországi Balaton-Lasinja kultúra meghatározása és leletanyagának részletes bemutatása Kalicz Nándor nevéhez fűződik (KALICZ 1969; 1970; 1973; 1973a; 1991; 1995). A kezdetben balatoni csoportként leírt komplexum legidősebb tagjaként megállapított leletanyag ma elfogadottan önálló kultúraként képviseli a dunántúli középső rézkor első fázisát, a Lengyel kultúra legkésőbbi szakaszát követően. Miatán a mai Alsó-Ausztria, Burgenland, Stájerország, Karintia, Szlovénia, ÉNy-Horvátország, valamint Kelet-Bajorország területének kulturális összetartozása a Dunántúllal már a kutatás kezdeti szakaszában látható volt, a magyar kutatók a Balaton-Lasinja kultúra elnevezést a kultúrakomplexum teljes elterjedési területére vonatkoztatják (KALICZ 1982; 1991; 1995; BÁNFFY 1995a; HORVÁTH 1991, 123; HORVÁTH 1996). A külföldi kutatók egy része a Stojan Dimitrijević-től származó Lasinja-kultúra elnevezést alkalmazza a komplexumra (DIMITRIJEVIĆ 1961, 84; TASIĆ 1995, 36–38; KRAMER 1988, 55; OBEREDER 1989, 7–8; MARKOVIĆ 1994, 161).

Ettől eltérő vélemény képvisel Ruttkay Erzsébet, aki nem tartja teljesen egységesnek a kultúrkört, abban eltérő színezetű típusokat, csoportokat állapít meg, de a korai Bodrogkeresztúr kultúrával egyidős, a Lengyel kultúra elemeit hordozó csoportok összességére egységesen az Epilengyel-horizont fogalmat alkalmazza (RUTTKAY 1994, 221). Az alsó-ausztriai és burgenlandi lelőhelyeket Bisamberg-Oberpullendorf néven foglalta össze (RUTTKAY 1976, 285), a karintiai és stájerországi leleteket Kanzianberg-Lasinja csoport megnevezéssel különíti el. A két csoport anyagában eltérést jelent az előbbi kerámia jellegzetességei közül hiányzó vonalas és beszúrt díszítés, valamint a perem és a törésvonal bevagdosása (RUTTKAY 1996). A díszítésében erőteljes déli elemeket (kannelúra) felmutató Balaton-Lasinja csoportot különállónak tartja (RUTTKAY 1991, 160–161, 176; RUTTKAY 1994, 222). Juraj Pavúk tipológiai különbségek alapján ugyancsak regionális csoportokat különít el az általa szélesebb értelemben bevezetett Epilengyel-Lengyel IV. horizontban (PAVÚK 2000).

A kerámiával kapcsolatosan szükséges foglalkoznunk a Balaton-Lasinja kultúra eredetének kérdésével

is, amely elsősorban a változásokra legérzékenyebben reagáló kerámiai jellegzetességeken keresztül vizsgálható. A legtöbb kutató helyi alapokból induló töretlen fejlődést valószínűsít (MARKOVIĆ 1983; DIMITRIJEVIĆ 1978, 81; TASIĆ 1986; TASIĆ 1995, 37; RUTTKAY 1991, 167–170). A kerámiában mutatkozó jellegzetességek közül a Balaton-Lasinja kultúrában is tipikus kiöntőcsöves edények, éles törésvonalú és törésvonal nélküli bikónikus tálak, a fekete polírozott áru a dél-dunántúli lelőhelyeken már a Lengyel kultúra késői fázisának második felében — Lengyel IIIb — megjelentek (KALICZ 1995, 39), majd újabb déli impulzusok vezetnek a Balaton-Lasinja kultúrát alapvetően meghatározó kerámiai jellegzetességek feltűnéséig. A Lengyel alapon kialakult java rézkori kultúrák abban különböznek egymástól, hogy észak felé haladva egyre kevesebb balkáni elem található a kerámiájukban. Ezt bizonyítják a Győr környéki feltárások leletegyüttesei is (T. NÉMETH 1994; M. EGRY 1999; 2001; 2003), amelyekben a jellegzetes edényformák feltűnése mellett már csak igen szórványosan jelenik meg a kannelúrás díszítés (T. NÉMETH 1994, 8. ábra 12). Bánffy Eszter szerint az első balkáni elemek még a Balaton-Lasinja kultúrát megelőző időszakban, az ún. nyugati úton, vagyis a későbbi elterjedési területen juthattak Közép-Európába (BÁNFFY 1990, 67–70; 1994, 240–249; 1995a; 1995b, 11–13; 1996). Korábban Károlyi Mária, a leletanyag szlovéniai összefüggései alapján, ugyancsak kereskedelmi kapcsolatok közvetítő szerepére gondolt (KÁROLYI 1992, 79–82). Bánffy Eszter véleménye szerint e kapcsolatok iránya DK–ÉNy-i volt (BÁNFFY 1999, 51–53).

Egyetérthetünk Ruttkay Erzsébet véleményével, amely szerint a Balaton-Lasinja kultúrába — szerinte Epilengyel-horizontba — utalt kultúrkörbe tartozó, különböző elnevezéssel illetett leletanyag-csoportok az egységes kultúrkörön belül nyilvánvaló regionális különbségeket fejeznek ki, amelyek között nem húzható éles határ (RUTTKAY 1991, 160–161, 176; RUTTKAY 1994, 222; KALICZ 1995, 38). A leletanyag gyarapodásával — a kétségtelen összetartozás ellenére — „regionális” különbségek mutatkoznak a dunántúli területeken is. Színesíti a képet a lelőhelyek közötti lokális eltérések kimutatása, amely a technikában megnyilvánuló sajátosságok mellett (HORVÁTH-SIMON 2003, 110–111; OROSS 2002, 301–302), bizonyos kerámiaformák, díszítésmódok lelőhelyenként eltérő jellegében mutatkoznak meg. A Balaton-Lasinja kultúrán belül például csak egy kisebb régióra, Zala megye belső területeire jellemző a sötét kannelúrozott kerámia. Jelenleg még nem világos, hogy e különbségek csak helyi jellegzetességek, vagy esetleg időrendi eltéréseket tükröznek. Stratigráfiai és kerá-

miatipológiai megfigyelések alapján belső időrend megállapítására eddig csak Horvátország, Szlovénia, Karintia és Stájerország területéről van adat (DIMITRIJEVIĆ 1976, 80; DIMITRIJEVIĆ 1979; MARKOVIĆ 1983, 262; MARKOVIĆ 1994, 161; OBEREDER 1989, 80; RUTTKAY 1996, 44–46; KRAMER 1988, 64), ezek azonban a dunántúli lelőhelyekre nem vonatkoztathatóak.

Jelenleg egységet alkotva különbség mutatkozik Szlovénia, Horvátország, Karintia és Stájerország (KOROŠEC 1958; MARKOVIĆ 1984; MARKOVIĆ 1985; MARKOVIĆ 1994, Taf. 20–24; RUTTKAY 1996), valamint a Dunántúl belső területének leletanyaga között. Az előbbi körhöz kapcsolódik a Somogy megyéből legutóbb bemutatott, a bemélyített díszítést fokozottabban alkalmazó Dráva melléki leletanyag, míg a megye északi részéből származó lelőhelyek leletegyüttese inkább a mélyített díszítés jelentéktelenebb mértékű alkalmazásával jellemezhető észak-dunántúli, alsó-ausztriai leletkörhöz kapcsolódhatnak (SOMOGYI 2000, 41).

Az Alpok nyúlványainak keleti peremén Vas megyéből újabban ismertté vált lelőhelyek a nyugat-keleti völgyekben és a Rába folyó közelében fekvő lelőhelyekkel alkotnak bizonyos egységet. Hasonló leletanyag található a Muránál és Szlovénia belső területein, láncot alkotva a későbbi Borostyánút vonalán a Száva völgyéig. A kultúra kezdetétől fennálló, itt húzódó kapcsolatok révén a kultúra kialakulási folyamata a Dunántúl többi részétől eltérő lehetett és szorosabb kapcsolat állhatott fenn a kultúra szlovéniai klasszikus fázisával (KÁROLYI 1992, 71; OROSS 2002, 302–303). Gyakoribb a díszítetlen kerámia, csak elvétve jelenik meg a kannelúrozott, illetve bekarcolt vonalköteg dísz, esetleg grafitozás (OROSS 2002, 293, 6. ábra 5–6; KÁROLYI 1992, 55–56, 6. kép; 44. tábla 1–4; 45. tábla 10). A területen ritkán előfordul a pontsorról kísért, illetve a fogazott vonalköteg díszítés (KÁROLYI 1992, 44. tábla 1; 45. tábla 10) és jellegzetes a kerámia kavicsos soványítása is.

A Zala megye területén található lelőhelyek, a közöttük megfigyelhető lokális különbségek ellenére is egységes, a szlovéniai, és a fentebb említett területek lelőhelyeitől eltérő jellegzetességet mutatnak fel, mint pl. a kannelúras díszítés erőteljes, gyakori alkalmazása. Ebből a körből kilóg a szlavóniai területek és a legfontosabb magyarországi lelőhelyek — Nagykanizsa (KALICZ 1973); Keszthely-Fenekpuszta (KALICZ 1973a); Nagykapornak (HORVÁTH 1991); Andrásida (HORVÁTH 2002) — között fekvő, maga nemében egyedülálló Letenye-Szenterkeszdombon feltárt településrészlet, amelynek különleges jellegét, az ismeretlen rendeltetéssel létre-

hozott erősítés mellett, az edénytípusokban és díszítésmódokban testet öltő sajátosságok is hangsúlyozzák (KALICZ 1995a). Különösen jellegzetesek a redukciós égetéssel készült fekete kannelúrozott korsók, gyakran grafitbevonattal. A kannelúrák mellett a bemélyített díszítés is megjelenik, míg a pontsorról kísért vonalköteg dísz meglepően kevés. Ez a díszítés a kannelúrával ellentétben, mint fentebb említettük, mindenekelőtt Szlovéniában általános, és Nyugat-Karintiában is megjelenik. A legtöbb Zala megyei lelőhelyen azonban nem jellemző: Nagykanizsa (KALICZ 1973, 10–15. tábla); Andrásida (HORVÁTH 2002, 1–5. ábra), vagy csak szórványosan jelenik meg a benyomott pontsor dísz: Zalavár-Basasziget (2. kép 1); Keszthely-Fenekpuszta II (KALICZ 1973a, 5. ábra 4); Gellénháza (HORVÁTH–SIMON 2003, 26. ábra 10); Nagykapornak (HORVÁTH 1991, 4. kép 1–5); Zalaszentbalázs-Pusztatető (BÁNYFY 1995, 25. tábla 97; 28. tábla 118; 29. tábla 121–122). Letenyén az egyik legkülönlegesebb díszítőmotívum a bekarcolt hálóminta, amelynek párhuzamai csak a Bodrogkeresztúr kultúrában fordulnak elő. Összességében megállapítható, hogy a lokális különbségek mellett lényeges tipológiai eltérés nem tapasztalható a megye északi- és déli területén eddig előkerült lelőhelyek leletegyütteseiben. Letenye példája alapján azonban felvehető, hogy Somogy megyéhez hasonlóan, egyes kerámiai sajátosságokon keresztül bizonyos lelőhelyek esetében eltérések mutatkozhatnak a megye északi és déli területein fekvő lelőhelyek között. Ezt a képet erősíti meg a Dunántúl peremterületén fekvő Tornyiszentmiklósról legutóbb P. Barna Judit által közölt leletegyüttes, amely a kerámiatechnikában és díszítésmódban megmutakozó különbözőségek alapján erőteljesebben kapcsolódik a Vas megyei, szlovéniai és nyugat-horvátországi lelőhelyekhez (P. BARNA 2003, 50–51).

A Zalavár-Basaszigeten feltárt leletegyüttesben a Balaton-Lasinja kultúra valamennyi klasszikusként leírt sajátossága felismerhető. Jellegzetességei alapján jól beilleszthető a kultúra — Dunántúl peremterületéről és Szlovéniából megismert leletektől jól elkülöníthető — Zala megyei lelőhelyei közé. A lelőhelyek között különbséget néhány edénytípus jelenléte vagy hiánya, a díszítésben felismerhető nem lényegi eltérések jelenthetnek. A lelőhelyek többségével megegyezően Basaszigeten is vezértípust képviselnek az egyfűlű korsók (5. kép 1–15, 17), valamint a behúzott peremű és bikónikus tálak variációi (2. kép 1–10; 3. kép 1–11; 4. kép 1, 4, 7). Jellegzetes és szinte kizárólagos a kannelúra alkalmazása (2. kép 1–5, 7–8; 3. kép 1–3, 10; 4. kép 2, 8, 11; 5. kép 1–17), a szlovéniai leletegyüttesek meghatározó jellegzetességei, mint a pontsor dísz, és a bemélyített

díszítés csak ritkán jelenik meg, és nem jellegzetes (2. kép 1). A kerámia viszonylag gyenge minőségűnek tartható, bár az épen megmaradt darabok alapján az edények felülete gyakran polírozott volt. A grafitozás és a fekete fényezett kerámia hiányzik a lelőhely anyagából. Ez a fajta kerámia a Balaton-Lasinja kultúra területén csak egy szűkebb területen, elsősorban Zala megye bizonyos lelőhelyein fordul elő, pl. Andrásbányán (HORVÁTH 2002, 257) és Letenyén (KALICZ 1995a).

Az edénytípusok és díszítésmódok tekintetében a basaszigeti település kerámiájához legközelebb a Keszthely-Fenekpusztáról bemutatott lelőhelyek anyaga áll (KALICZ 1973a, 1–5. ábra). Itt is ritkán, de megtalálható a kannelúras díszítés ívelt változata (KALICZ 1973a, 2. ábra 4; 5. ábra 2) és hasonló a tálak, korsók díszítésmódja is (KALICZ 1973a, 4. ábra 1–3). Ugyanakkor a Basaszigeten elvéve megjelenő pontsors dísz itt hiányzik a leletanyagból. Hasonló formájú és díszítésű korsók, illetve tálak találhatóak a letenyei lelőhelyen is (KALICZ 1995a, 10. ábra 1a-b; 11. ábra 11a-b; 16. ábra 2a-b, stb). Az edénytípusok összetétele azonban a lelőhelyek között igen jelentős, jelenleg még ismeretlen okokból fakadó különbözőséget mutat. A nagykapornaki leleteket ugyancsak a kannelúras díszítés dominanciája, valamint a karcolt díszítés kisebb arányú és a bebökött pont szórványos előfordulása jellemzi (HORVÁTH 1991, 118). A kannelúra domináns előfordulása karakterizálja a Nagykanizsa-Sáncról publikált leletgyűjtést is, amelyet elsősorban a fényezett fekete kerámia gyakori megjelenése különböztet meg a basaszigeti leletektől (KALICZ 1973, 10. tábla).

Összefoglalóan megállapítható, hogy a basaszigeti település kerámiaanyaga jól illeszkedik a Balaton-Lasinja kultúra „klasszikus” leleteit tartalmazó, csekély tipológiai különbségeket felmutató Zala megyei lelőhelyeinek sorába (BÁNYFŐ 1985; 1994; 1995; HORVÁTH 1991; 2002; KALICZ 1973; 1973a; 1995a; 2003; HORVÁTH–SIMON 1994; 2003; stb). Az egységes, mégis eltérő színezetű lelőhelyek között mutatkozó eltérések oka jelenleg nem világos. Miután a lelőhelyek többsége egyéni vonásokat mutat fel, és jelenleg azonos jegyekkel jellemezhető horizontok nem ismerhetők fel, a különbségeket inkább lokális, mint kronológiai jelentőségűnek tartjuk. Ezt támasztja alá a basaszigeti lelőhely vizsgálata is, amelynek kerámiájában, a település huzamosabb fennállása ellenére sem mutatható ki alapvető változás. A jelenleg rendelkezésünkre álló források alapján más lelőhelyek alapján sem látunk lehetőséget a kultúra belső tagolásának megállapítására.

Jelentős eltérést mutatnak a Ludanice és a Balaton-Lasinja kultúrák határterületén, Győr környékén, a

Hanság vidékén ismertté vált középső rézkori lelőhelyek (T. NÉMETH 1994; M. EGRY 1999; 2001; 2003). Jelenlegi ismereteink szerint ezen a területen csak szórványosan jelenik meg vagy teljességgel hiányzik a Balaton-Lasinja kultúrát „klasszikusan” meghatározó kannelúras díszítés. Amennyiben megtalálható, úgy annak inkább bemélyített vagy karcolt változata fordul elő, eltérő motívumokkal (pl. Lébény-Kaszás-domb: T. NÉMETH 1994, 8. kép 12). Díszítetlen formában jelenik meg az egyfülű korsó (M. EGRY 1999, 15. tábla 1–2), a bikónikus és behúzott peremű edényeket pedig a plasztikus díszítés változatossága jellemzi (M. EGRY 1999, 1. tábla 1; 2. tábla 1; T. NÉMETH 1994, 15. ábra 1–3, stb). A területen előforduló kétfülű csészék, a váza formájú edények típusa (M. EGRY 1999, 16. tábla), a füles tál típus, valamint a plasztikus díszek formavilága (T. NÉMETH 1994, 1–3) a Ludanice kör felé mutatnak (PAVÚK–BÁTORA 1995, 2–3, 7–8; M. VIRÁG 1995; 1997; 2002; HORVÁTH 2003).

A Balatontól északra fekvő területekről nagyobb feltárások hiányában jelenleg csak feltételezéseink lehetnek (M. VIRÁG 1999). A Ludanice kultúra korábban általunk vázolt magyarországi elterjedési területét (M. VIRÁG 1995) és a Győr környéki területeket tekintve azonban ebben a térségben is a késő Lengyel hagyományok erőteljesebb érvényesülésével kell számolni, amelyet a déli Balaton-Lasinja hatások különböző mértékben, észak felé haladva fokozatosan gyengülve színezték át. A Balatontól északra fekvő területeken az anyagi kultúrában olyan jelentős eltérések látszanak kibontakozni, amelyek alapján nyilvánvaló, hogy a Balaton-Lasinja kultúra dunántúli létezésének megállapításakor és elterjedési területének feltételezésekor alaposabban megismerhető (KALICZ 1970; KALICZ 1973a; stb), nagyon jellegzetes díszű Keszthely környéki, belső zalai leletek tipológiája nem általánosítható az egész elterjedési területre.

Összefoglalás

A jelenleg rendelkezésre álló információbázis alapján a korábban egységként körvonalazott Balaton-Lasinja kultúra dunántúli települési területén regionális különbségek látszanak kibontakozni. A kultúra klasszikusként körvonalazott leletanyaga Zala megye szűkebb területeire korlátozódik, elterjedési határa a korábban megállapítottól jóval délebbre húzható meg.

Valószínűleg elkülönül a Dunántúl Balatontól északra fekvő, ma még kevésbé ismert területe, ahol a késő Lengyel hagyományok erőteljesebb továbbélése mellett Balaton-Lasinja hatások is érvényesülhettek. Konkrét összefüggésekre utalnak a Győr környékén ismertté vált, Balaton-Lasinja és Ludanice kultúrák

határzónájához tartozó települések, amelyek esetében a Marcal völgyén keresztül érvényesülő kapcsolatok révén e két kultúrkör egyidejű megtelepülésével, anyagi kultúrájának keveredésével számolhatunk.

Kerámiájukat tekintve ugyancsak elkülönülnek a Szlovéniához közeli Dráva mentén és az Alpok lábainál található lelőhelyek.

A Balaton-Lasinja kultúra belső kronológiájának felvázolása a jelenlegi adatok alapján nem lehetséges. Zalavár-Basasziget értékelése és az egyes települések leletegyütteseiben tapasztalható sajátosságok alapján a lelőhelyek között jelenleg kimutatható nem lényegi

eltérések inkább lokális, semmint kronológiai jelentőségűnek tarthatóak.

A kultúra belső időrendi vázának megalkotásához szükséges valódi időrendi különbözőség kimutatása csak bőséges, tipológiailag részletesen értékelhető leletanyaggal és stratigráfiai adatokkal is rendelkező települések feltárása esetén lehetne lehetséges, amelyek vizsgálata alapján azonos jegyeket, esetleg külső kapcsolatokat is felmutató leletegyüttesekkel rendelkező lelőhelyek horizontjainak megállapítása lehetővé válhat. A kérdésben további előrelépés csak újabb leletegyüttesek közzétételétől várható.

Jegyzetek:

- ¹ Ezúton szeretném megköszönni a Balatoni Múzeum igazgatójának Müller Róbertnek, valamint a Zala Megyei Múzeumok Igazgatóságának, hogy a település folyamatos kutatásának lehetőségét biztosította számomra.
- ² A cikk lektorálásáért Kalicz Nándornak, a rajzok nyomdai előkészítéséért Csernus Erzsébetnek tartozom köszönettel.

Irodalom:

BÁNFFY 1985

Bánffy E.: *Kultikus rendeltetésű leletegyüttes a Kis-Balaton középső rézkorából*. — *A Middle Copper Age cult assemblage from the Little Balaton Area*. ArchÉrt 112 (1985) 187–192.

BÁNFFY 1990

Bánffy, E.: *Übergang des Spätneolithikums in der Kupferzeit im Komitat Zala*. ZalMúz 1 (1990) 67–70.

BÁNFFY 1994

Bánffy E.: *A Balaton-Lasinja kultúra leletei Balaton-magyaród-Homoki dűlőről*. — *Funde der Balaton-Lasinja-Kultur in Balatonmagyaród Homoki-Flur*. ZalMúz 5 (1994) 239–249.

BÁNFFY 1994a

Bánffy E.: *Újkőkori és rézkori települések Hahót és Zalaszentbalázs határában*. — *Neolithische und kupferzeitliche Siedlung in der Gemarkung von Hahót und Zalaszentbalázs*. ZalMúz 5 (1994) 97–147.

BÁNFFY 1995

Bánffy, E.: *Neolithic and Copper Age settlements at*

Hahót and Zalaszentbalázs (Zalaszentbalázs-Pusztatető, Hahót-Szartóri I–II). Antaeus 22 (1995) 157–194.

BÁNFFY 1995a

Bánffy, E.: *South-West Transdanubia as a mediating area. On the cultural history of the Early and Middle Chalcolithic*. Antaeus 22 (1995) 157–187.

BÁNFFY 1995b

Bánffy, E.: *Über den Ausklang der Lengyel-Kultur in Transdanubien*. In: *Neuere Daten zur Siedlungsgeschichte und Chronologie der Kupferzeit des Karpatenbeckens*. Hrsg.: Kovács, T. Budapest 1995, 11–28.

BÁNFFY 1996

Bánffy, E.: *Vinča impacts on Late Neolithic/Early Chalcolithic Transdanubia*. In: *The Vinča culture, its role and cultural connections*. Ed.: Draşovean, F. Timişoara 1996, 323–333.

BÁNFFY 1999

Bánffy E.: *Újabb adatok a Nyugat-Dunántúl őskorának kereskedelmi és kulturális útvonalaihoz*. — *Data to the trade and cultural routes of Prehistoric*

- Western Transdanubia*. Savaria 24/3 (1999) 51–54.
- P. BARNA 2003
P. Barna J.: *Középső rézkori és késő bronzkori településrészletek Tornyiszentmiklósról*. Régkut (2001) 2003, 47–63.
- DIMITRIJEVIĆ 1961
Dimitrijević, S.: *Problem neolitá i eneolitá sjeverozapadnoj Jugoslavii. — Problem des Neolithikums and Äneolithikums in Nordwestjugoslawien*. OA 5 (1961) 5–85.
- DIMITRIJEVIĆ 1976
Dimitrijević, S.: *Idolplastika u lasinskoj kulturi. — Die Idolplastik in der Lasinja Kultur*. GCBI 13 (1976) 77–88.
- DIMITRIJEVIĆ 1978
Dimitrijević, S.: *Zur Frage der Genese und der Gliederung der Vučedoler Kultur in dem Zwischensturm- und Donau-Drauf-Save*. VAMZ 10–11 (1977–78) 1978, 1–84.
- DIMITRIJEVIĆ 1979
Dimitrijević, S.: *Lasinjska kultura*. In: Praistorija jugoslavenskih zemalja 3. Eneolitsko doba. Hrsg.: Benac, A. Sarajevo 1979, 137–181.
- M. EGRY 1999
M. Egrý I.: *Javarézkori település nyomai Ménfőcsanak határában*. Arrabona 37 (1999) 11–64.
- M. EGRY 2001
M. Egrý I.: *Beszámoló a Győr-Marcalváros-bevásárlóközpont területén végzett megelőző régészeti feltárásokról*. Arrabona 39 (2001) 57–78.
- M. EGRY 2003
M. Egrý I.: *Rézkori településrészlet Mosonszentmiklós-Egyéni földek lelőhelyén. — Das Detail einer kupferzeitlichen Siedlung auf dem Fundort Mosonszentmiklós-Egyéni földek*. MFMÉ – StudArch 9 (2003) 95–100.
- HORVÁTH 1991
Horváth L. A.: *Rézkori település Nagykapornakon. — Die kupferzeitliche Siedlung bei Nagykapornak*. ZalMúz 3 (1991) 113–135.
- HORVÁTH 1996
Horváth, L. A.: *Die Balaton-Lasinja-Kultur und ihre südliche Beziehungen*. In: The Vinča culture, its role and cultural connections. Ed.: Draşovean, F. Timişoara 1996, 335–350.
- HORVÁTH 2002
Horváth, L. A.: *Die Siedlung der Balaton-Lasinja Kultur in Zalaegerszeg-Andráshida, Friedhof (Komitat Zala, Ungarn)*. Antaeus 25 (2002) 255–282.
- HORVÁTH 2003
Horváth L. A.: *Rézkori temetkezés a Budapest-aquincumi gázgyár mellett*. In: Vándorutak-Múzeumi örökség. Tanulmányok Bodó Sándor tiszteletére, 60. születésnapja alkalmából. Szerk.: Viga Gy. et al. Budapest 2003, 257–267.
- HORVÁTH-SIMON 1994
Horváth L. A – H. Simon K.: *A neolitikum és rézkor Zalaegerszeg környékén*. In: Zalaegerszeg évszázadai. Várostörténeti tanulmányok. Szerk.: Kapiller I. Zalaegerszeg 1997, 7–48.
- HORVÁTH-SIMON 2003
Horváth, L. A. – H. Simon, K.: *Das Neolithikum und die Kupferzeit in Südwesttransdanubien*. Budapest 2003.
- KALICZ 1969
Kalicz N.: *A rézkori balatoni csoport Veszprém megyében. — Die kupferzeitliche Balaton-Gruppe in Komitat Veszprém*. VMMK 8 (1969) 83–91.
- KALICZ 1970
Kalicz N.: *A balatoni csoport emlékei a Dél-Dunántúlon. — Funde der Balaton-Gruppe in Südtransdanubien*. JPMÉ 14–15 (1969–1970) 1970, 75–96.
- KALICZ 1971
Kalicz N.: *Letenye, Szentkeresztomb (Kom. Zala, Kr. Letenye)*. MittArchInst 1 (1971) 108–110.
- KALICZ 1973
Kalicz, N.: *Siedlungsfunde der Balaton-Gruppe in Nagykanizsa*. MittArchInst 4(1973) 19–24.
- KALICZ 1973a
Kalicz, N.: *Über die chronologische Stellung der Balaton-Gruppe in Ungarn*. In: Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur. Hrsg.: Chropovský, B. Bratislava 1973, 131–165.
- KALICZ 1982
Kalicz N.: *A Balaton-Lasinja kultura történeti kérdései és fémleletei. — The historical Problems of the Balaton-Lasinja Culture and its Metal Finds*. ArchÉrt 109 (1982) 3–16.
- KALICZ 1991
Kalicz, N.: *Beiträge zur Kenntniss der Kupferzeit im ungarischen Transdanubien*. In: Die Kupferzeit als historische Epoche. Ed.: Lichardus, J. Bonn 1991, 347–387.
- KALICZ 1995
Kalicz, N.: *Die Balaton-Lasinja-Kultur in der Kupferzeit Südost- und Mitteleuropas*. In: Neuere Daten zur Siedlungsgeschichte und Chronologie der Kupferzeit des Karpatenbeckens. Hrsg.: Kovács, T. Budapest 1995, 37–51.
- KALICZ 1995a
Kalicz, N.: *Letenye-Szentkeresztomb. Eine Siedlungsplatz der Balaton-Lasinja Kultur*. In: Neuere Daten zur Siedlungsgeschichte und Chronologie der Kupferzeit des Karpatenbeckens. Hrsg.: Kovács, T. Budapest 1995, 61–106.
- KALICZ 2003
Kalicz N.: *Az újkőkori és rézkori megtelepedés maradványai a nagykanizsai Inkey-kápolna mellett*. ZalMúz 12 (2003) 7–49.
- KÁROLYI 1992
Károlyi M.: *A korai rézkor emlékei Vas megyében*. Szombathely 1992.
- KOROŠEC 1958
Korošec, J.: *Eine neue Kulturgruppe des späten Neolithikums in Nordwestjugoslawien*. Acta ArchHung 9 (1958) 85–93.
- KRAMER 1988
Kramer, D.: *Frühe Bauernkulturen in der Steiermark*. Feldbach 1988.

- MARKOVIĆ 1983
Marković, Z.: *Prilog poznavanju razvijene i kasne Lasinske kulture u sjeverozapadnoj Hrvatskoj. — Ein Beitrag zur Kenntnis der entwickelten und späten Ladinja-Kultur in NW Kroatien.* PdravZbornik 1983, 251–262.
- MARKOVIĆ 1984
Marković, Z.: *Zu einigen Fragen des Neolithikums, Äneolithikums und der Bronzezeit im Gebiet von Nasice und Dakovo.* Zagreb 1981, 13–29.
- MARKOVIĆ 1985
Marković, Z.: *Problem ranog eneolita u Sjeverozapadnoj Hrvatskoj — Zum Problem des frühen Aneolithikums in NW Kroatien.* VAMZ 18 (1985) 1–34.
- MARKOVIĆ 1994
Marković, Z.: *Sjeverna Hrvatska od Neolita do Brončanog Doba. — Nordkroatien vom Neolithikum bis zur Anfang der Bronzezeit.* Koprivnica 1994.
- T. NÉMETH 1994
T. Németh, G.: *Vorbericht über die spätneolithische und frühkupferzeitliche Siedlungsspuren bei Lébény (Westungarn).* JAMÉ 36 (1994) 241–261.
- OBEREDER 1989
Obereder, J.: *Der Wildoner Schlossberg in der frühen Kupferzeit.* MKHLS 2 (1989) 7–9, 27–30.
- OROSS 2002
Oross, K.: *Funde der Balaton-Lasinja Kultur aus Sé-Doberdó und Körmend-Várkert.* Antaeus 25 (2002) 283–324.
- PAVÚK 2000
Pavúk, J.: *Das Epilengyel/Lengyel IV als kulturhistorische Einheit.* SlovArch 48 (2000) 1–26.
- PAVÚK–BÁTORA 1995
Pavúk, J – Batora, J: *Siedlung und Gräber der Ludanice-Gruppe in Jelšovce.* Nitra 1995.
- RUTTKAY 1976
Ruttkey, E.: *Beitrag zum Problem des Epi-Lengyel Horizontes in Österreich.* ArchAust 13 (1976) 285–319.
- RUTTKAY 1991
Ruttkey, E.: *Das Ende des Donauländischen Welt und Südosteuropa.* MAGW 121 (1991) 159–181.
- RUTTKAY 1994
Ruttkey, E.: *Neue Tonstempel der Kanizianberg-Lasinja-Gruppe.* MAGW 123–124 (1993–1994) 1994, 221–238.
- RUTTKAY 1995
Ruttkey, E.: *Jungneolithikum.* In: Lenneis, E. – Neugebauer-Maresch, Ch. – Ruttkey, E.: *Jungsteinzeit im Osten Österreichs.* St. Pölten–Wien 1995.
- RUTTKAY 1996
Ruttkey, E.: *Zur Chronologie der Kanizianberg-Lasinja-Gruppe.* ArchÖst 7/2 (1996) 43–48.
- SOMOGYI 2000
Somogyi K.: *A Balaton-Lasinja kultúra leletanyaga Somogy megyében. — Die Funde der Balaton-Lasinja Kultur im Komitat Somogy.* ComArchHung 2000, 5–48.
- TASIĆ 1986
Tasić, N.: *Sopot-Lengyel, Lasinja und Boleráz Funde in Gardina am Bosut in der Nähe von Šid.* BBAMÉ 13 (1986) 51–56.
- TASIĆ 1995
Tasić, N.: *Eneolithic Cultures of Central and West Balkans.* Belgrade 1995.
- M. VIRÁG 1986
M. Virág Zs.: *Javarézkori rézleletek Zalavár-Basaszigetről. — Middle Copper Age Finds from Zalavár-Basasziget.* ArchÉrt 113 (1986) 3–14.
- M. VIRÁG 1989
M. Virág, Zs.: *Jungsteinzeit und Frühkupferzeit. Mittelekupferzeit.* In: *Sieben Jahrtausende am Balaton.* Hrsg.: Müller, R. Mannheim 1989, 17–26.
- M. VIRÁG 1990
M. Virág, Zs.: *Vorbericht über die Ergebnisse der Freilegung der kupferzeitlichen Siedlung von Zalavár-Basasziget.* Zalmúz 2 (1990) 70–79.
- M. VIRÁG 1995
M. Virág, Zs.: *Die Hochkupferzeit in der Umgebung von Budapest und in NO-Transdanubien (Das Ludanice-Problem).* Acta ArchHung 47 (1995) 61–94.
- M. VIRÁG 1996
M. Virág Zs.: *Középső rézkor.* In: *Évezredek üzenete a Láp világából. Régészeti kutatások a Kis-Balaton területén 1979–1992.* Szerk.: Költő L. – Vándor L. Kaposvár–Zalaegerszeg. 1996, 22–33, 30–31.
- M. VIRÁG 1997
M. Virág Zs.: *Adatok Budapest középső rézkorához. A Remete barlang középső rézkori leletgyűjtése. — Angaben zur mittleren Kupferzeit von Budapest. Die mitteläneolithische Fundkomplex aus der Remete-Höhle.* BudRég 31 (1997) 5–40.
- M. VIRÁG 1999
M. Virág, Zs.: *Problems of late Lengyel development in northern Transdanubia.* In: *Lengyel '99* (Abstract book). Veszprém 1999, 58.
- M. VIRÁG 2002
M. Virág, Zs.: *Data on the Middle Copper Age archaeological topography of Budapest Environs. — Adatok Budapest középső rézkorának topográfijához.* BudRég 36 (2002) 93–114.
- M. VIRÁG 2003
M. Virág, Zs.: *Settlement historical research in Transdanubia in the first half of the Middle Copper Age.* In: *Morgenrot der Kulturen. Frühe Etappen der Menschheitsgeschichte in Mittel- und Südosteuropa.* Festschrift für Nándor Kalicz zum 75. Geburtstag. Hrsg.: Jerem, E. – Raczy, P. Budapest 2003, 375–400.
- M. VIRÁG 2004
M. Virág Zs.: *Településtörténeti és kronológiai kutatások a Dunántúlon és Budapest környékén a középső rézkor első felében.* PhD disszertáció (kézirat). Budapest 2004.

Middle Copper Age Ceramic Finds from Zalavár-Basasziget (Some considerations about the typology and chronology of the Balaton-Lasinja Culture)

Between 1984–1989, at Zalavár-Basasziget, which is located at the eastern edge of the Zalavár table land, a rescue excavation was carried out prior to works in the Small-Balaton region. The excavation covered 3200 m² and revealed a central part of a Balaton-Lasinja settlement (Fig. 1). I wish to thank to Róbert Müller, the director of the Museum of Balaton, also to the Directorate of the Museums of Zala County for providing possibility to undertake and continue research on the site.

The most prominent finds and features of the excavation, such as remains of upright constructions, have received considerable attention prior to this study (M. VIRÁG 1986; 1989; 1990; 1996; 2003). For this reason this paper investigates the most „typical“ object of the settlement, that is ceramic finds. The excavation at Zalavár-Basasziget revealed a relatively small number of ceramic objects. Alongside the foundations of buildings 167 pits were also revealed although only 36 exhibited suitable ceramic material for a typological analysis.

According to the superposition of the house foundations and the pits, three building periods could be identified (M. VIRÁG 2003, 380–384).

A very careful estimation of the life span of the upright timber structures suggests that the settlement lasted for approximately 100 years.

The typological characteristics of the ceramic finds from Basasziget show similarity to ceramic finds in other classic Balaton-Lasinja settlements in Zala-county, with only minor typological differences (BÁNYFY 1985; 1994; 1995; HORVÁTH 1991; 2002, KALICZ 1973; 1973a; 1995a; 2003; HORVÁTH-SIMON 1994; 2003). These sites are very similar in terms of material culture, although they show differences, which are considered to be local rather than chronological. This view seems to be supported by the

finds from Basasziget, where in spite of the relatively long life span of the settlement no fundamental changes in the ceramic material could be identified.

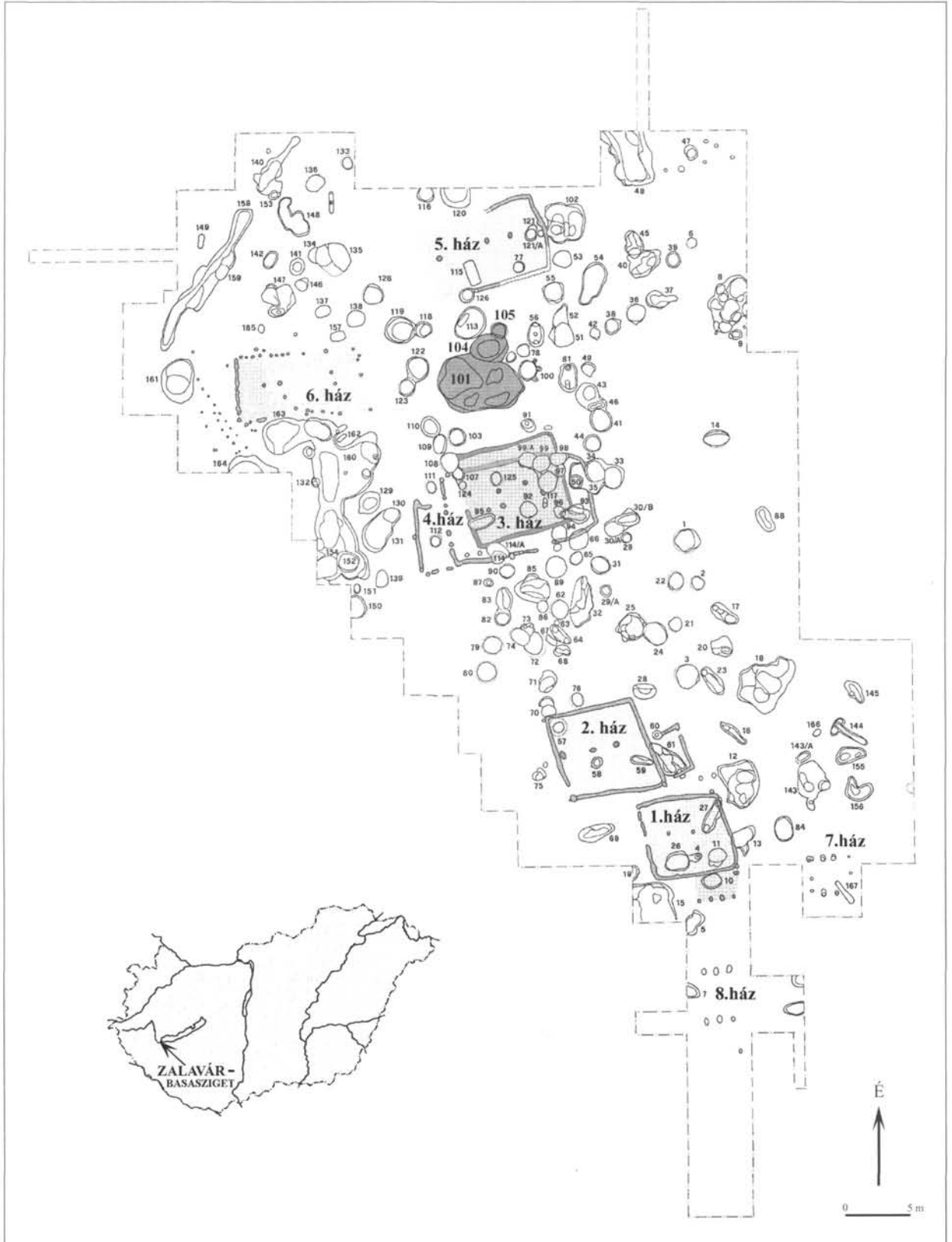
In previous studies the Balaton-Lasinja culture was thought to be homogeneous. On the basis on recent data, it can be assumed that regional differences emerged in Transdanubia. The finds of the classic phase of the Balaton Lasinja culture can be located to a smaller part of Zala County, but the border of the culture can be identified further south than it has previously been assumed.

Even though the material culture in Transdanubia north from Lake Balaton is little known, there is a high probability that a characteristic material culture can be identified there within which the traditions of both the Lengyel and Balaton-Lasinja cultures can be recognised. Furthermore, the relationship between the Ludanice and Balaton-Lasinja cultural groups can also be identified in settlements around Győr. This area is considered to be the borderland between the two cultural groups. Within the valley of the river Marcal, the interaction between the Ludanice and Balaton-Lasinja can be identified in terms of similarities in material culture, that also indicate their co-existence.

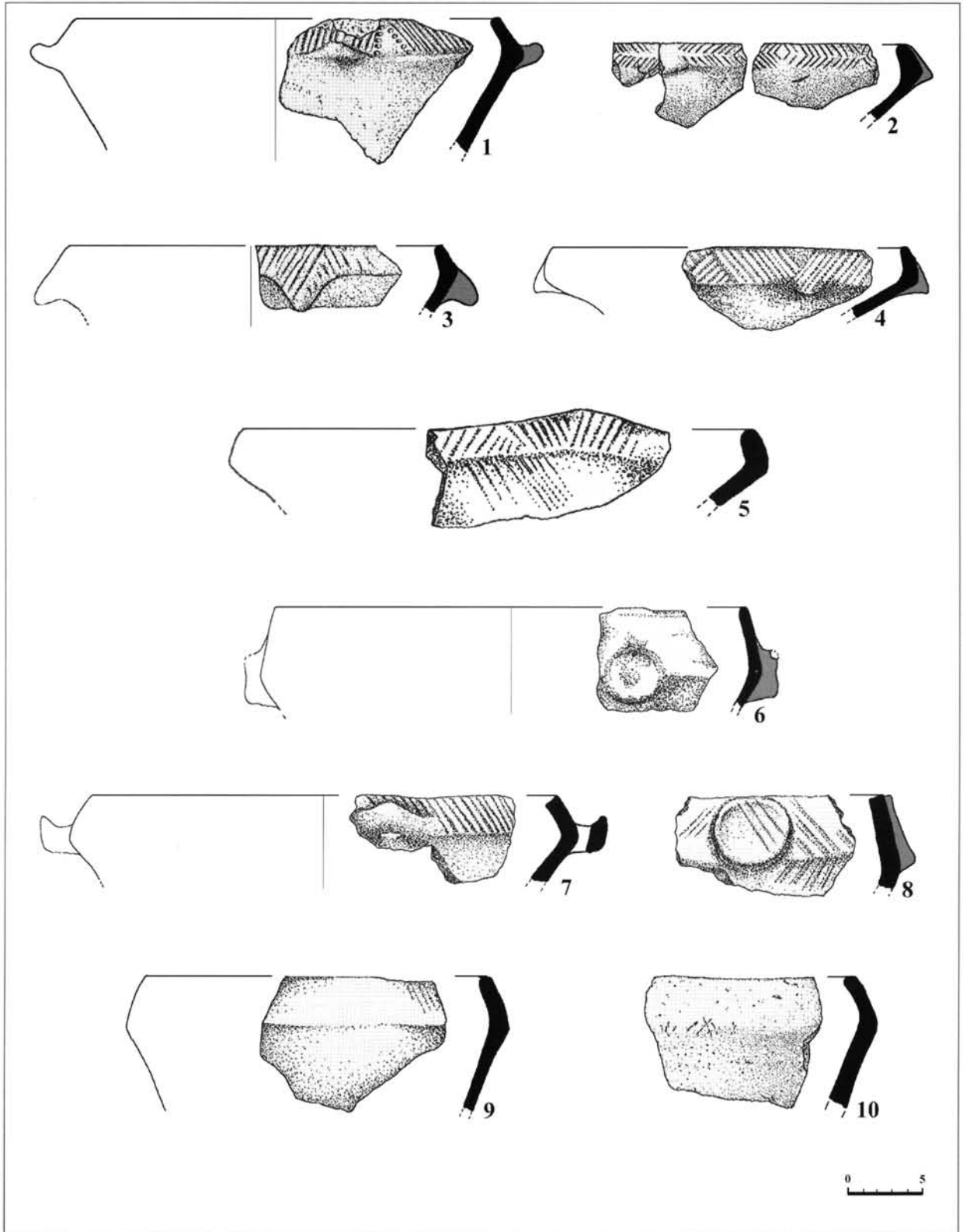
The material culture of the sites along the river Dráva, near Slovenia and the sites at the foothills of the Alps, shows considerable differences from the above discussed sites.

The available data does not allow assessment of the internal chronology of the Balaton-Lasinja culture. Evaluation of the data from Zalavár-Basasziget and from other excavations suggests that the differences between the sites in terms of material culture are a measure of local rather than chronological differences.

Translated by Eszter Kreiter

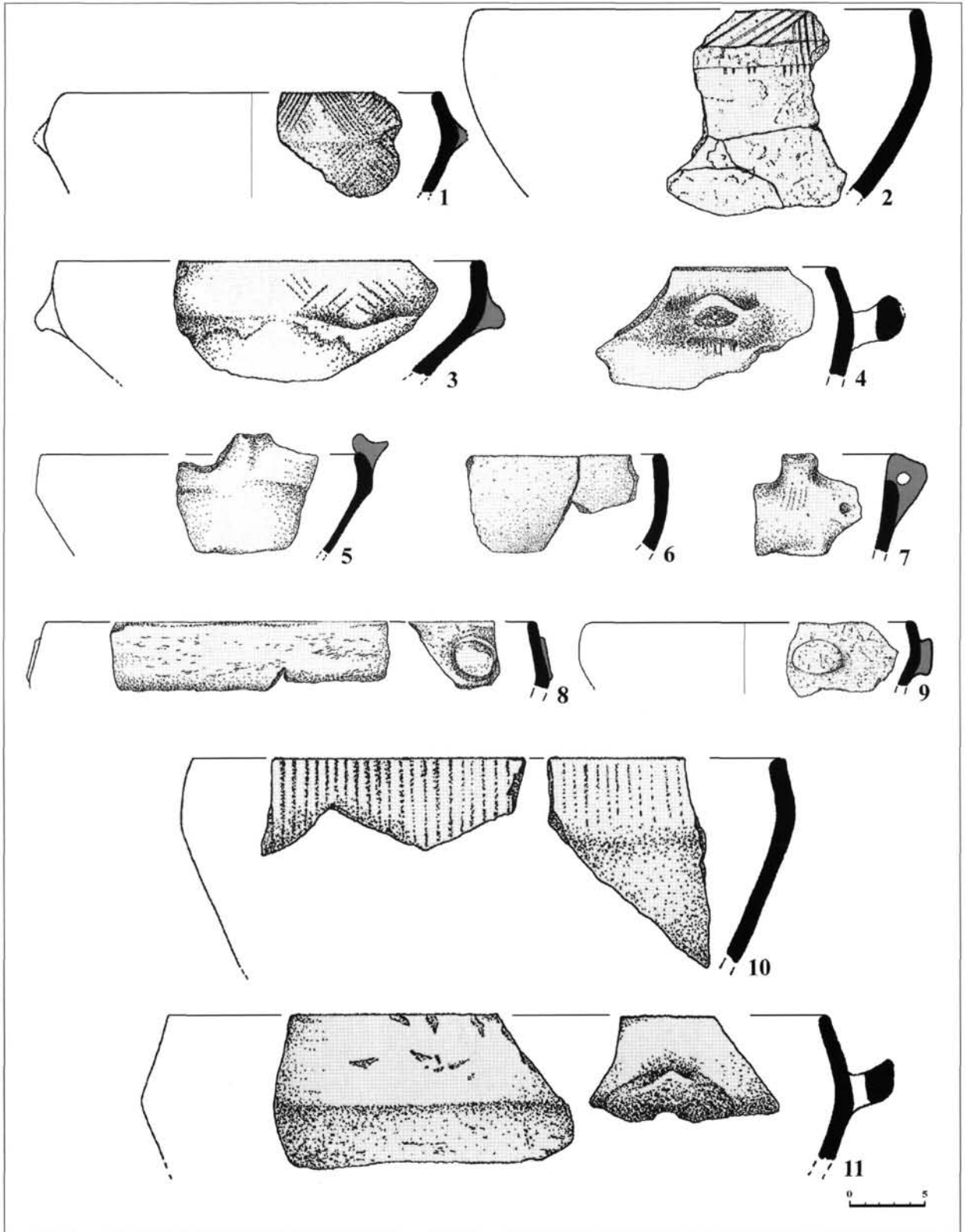

1. kép: Zalavár-Basasziget. A település feltárt részének összesítő térképe
Cumulative map of the excavated area of Zalavár-Basasziget

2. kép: Zalavár-Basasziget. Kerámiatípusok a Balaton-Lasinja kultúra településéről
 Ceramic types of the settlement of Balaton Lasinja culture from Zalavár-Basasziget

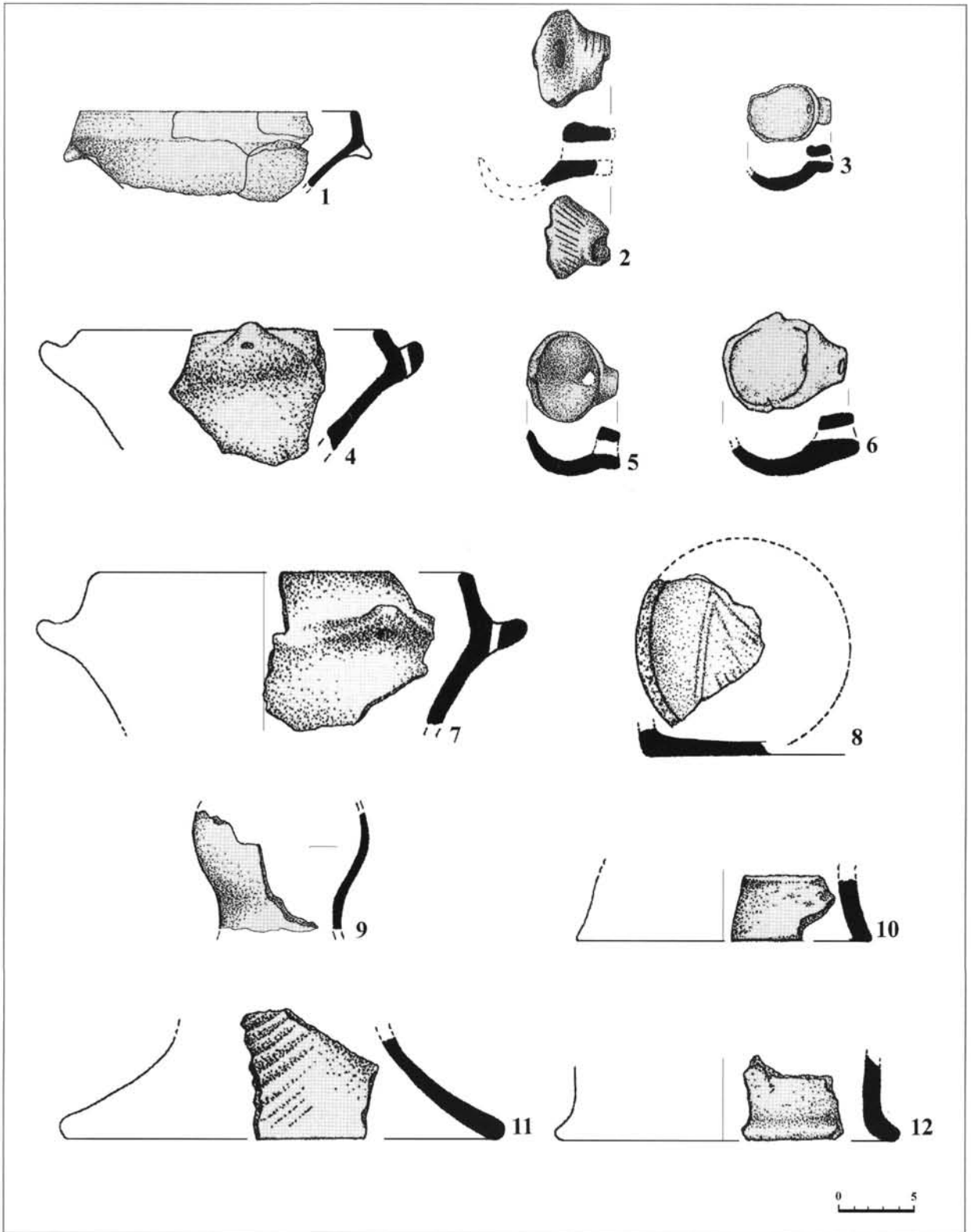
1: 3. objektum; 2: 33. objektum; 3: 35. objektum felett; 4: 104. objektum; 5: 143. objektum; 6, 9: 101. objektum;
 7–8: 161. objektum; 10: 89. objektum

3. kép: Zalavár-Basasziget. Kerámia típusok a Balaton-Lasinja kultúra településéről

Ceramic types of the settlement of Balaton Lasinja culture from Zalavár-Basasziget

1: 91. objektum; 2, 6: 3. objektum; 3, 10: 143. objektum; 4: 118. objektum; 5, 7-8: 101. objektum; 9: 30/A objektum;
11: 147. objektum

4. kép: Zalavár-Basasziget. Kerámiatípusok a Balaton-Lasinja kultúra településéről

Ceramic types of the settlement of Balaton Lasinja culture from Zalavár-Basasziget

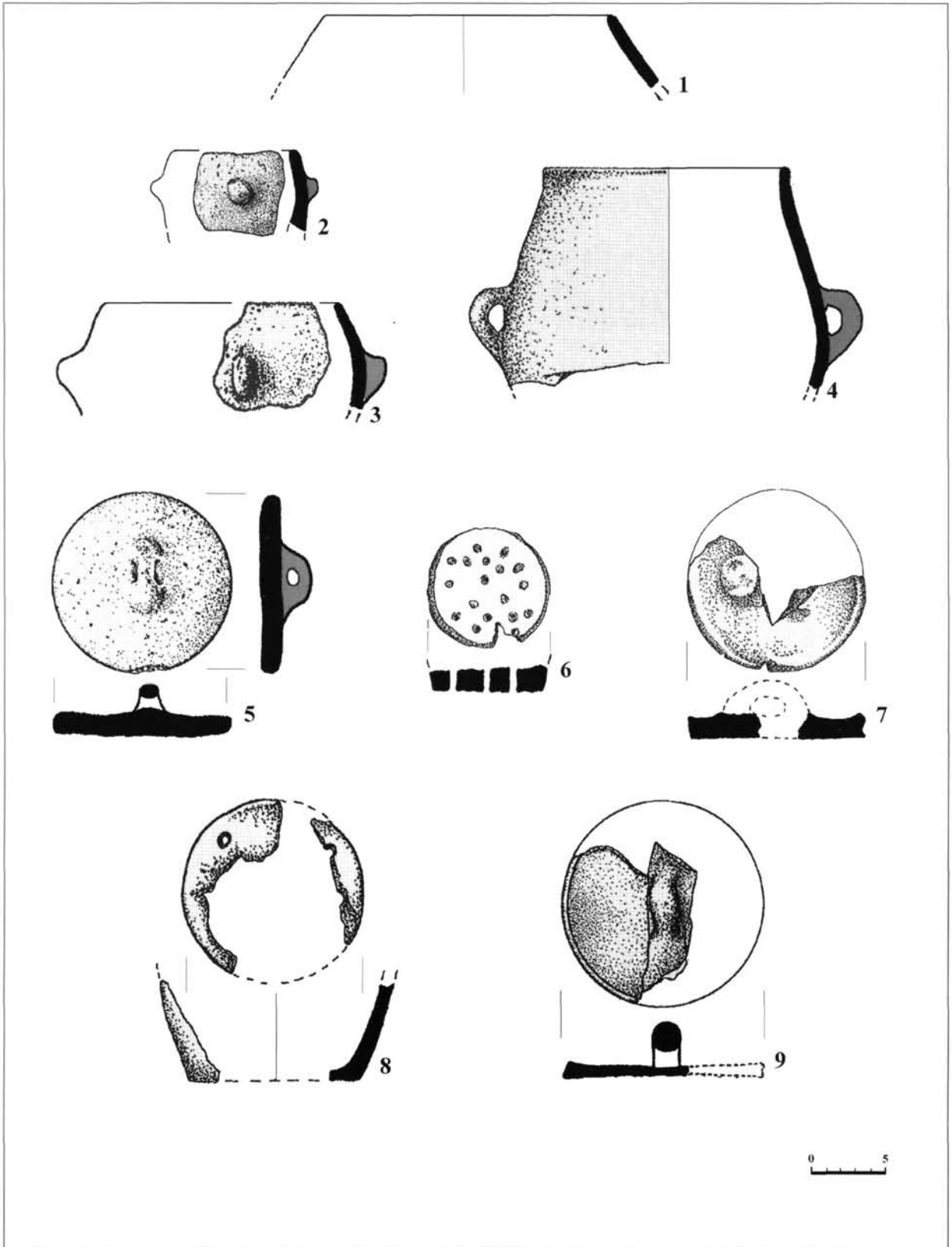
1, 5, 9: 101. objektum; 2: 104. objektum; 3: 42. objektum; 4, 7, 10, 11: 143. objektum; 6: 44. objektum; 8: 84. objektum;
12: 43. objektum

5. kép: Zalavár-Basasziget. Kerámiatípusok a Balaton-Lasinja kultúra településéről

Ceramic types of the settlement of Balaton Lasinja culture from Zalavár-Basasziget

1, 8: 156. objektum; 2, 4: 89. objektum; 5, 17: 122. objektum; 6: 104. objektum; 7: 128. objektum; 9: 105. objektum;
 10: 143. objektum; 11: 138. objektum; 12: 24. objektum; 13: 161. objektum; 14: 101. objektum; 15: 33. objektum;
 16: 35. objektum felett; 17: 122. objektum

6. kép: Zalavár-Basasziget. Kerámiatípusok a Balaton-Lasinja kultúra településéről

Ceramic types of the settlement of Balaton Lasinja culture from Zalavár-Basasziget

1, 4: 101. objektum; 2-3, 9: 33. objektum; 5: 62. objektum; 6: 154. objektum; 7: 114. objektum; 8: 143. objektum

K. Zoffmann Zsuzsanna

Embertani leletek a rézkori Balaton-Lasinja kultúra Keszthely-Fenekpuszta lelőhelyen feltárt gödreiből

Bevezetés

A Keszthely-Fenekpuszta Puszta-szentgyházi dülő lelőhelyen Müller Róbert által végzett feltárás során a 2000. évben, a középső rézkori Balaton-Lasinja kultúrába sorolható két olyan gödör került feltárássra (45. és 46. objektum), amelyekből embertani leletek is előkerültek. A jelen közlemény, amely a 2001. évben került lezárásra, e leletek ismertetését tartalmazza. Az embertani vizsgálat (1–3. táblázat) az alábbi tudományos módszereket követte:

Az egyének halálozási korának meghatározása:

SCHOUR–MASSLER 1941;

NEMESKÉRI–HARSÁNYI–ACSÁDI 1960;

JOHNSTON 1961.

A felnőttek nemének meghatározása:

ÉRY–KRALOVÁNSZKY–NEMESKÉRI 1963.

A morfológiai és metrikus jellegek rögzítése:

MARTIN 1924.

A felnőttek koponyaméreteinek és indexeinek kategorizálása:

ALEKSEJEV–DEBEC 1964.

A felnőttek embertani típusának meghatározása:

LIPTÁK 1962.

Az antropológiai anyagot a keszthelyi Balatoni Múzeum őrzi (Itsz. 2000.1.1–9), embertani feldolgozásuk lehetőségéért P. Barna Judit és Müller Róbert kollegáknak tartozom köszönettel.

A leletek leírása

A 45. objektumban egymás mellett két, a gödör másik oldalán egymásra dobálva további öt koponya került elő. A gödör töltelékföldjéből szórványosan további embercsontok kerültek napvilágra. A 46. gödörből elsősorban egy gyermekváz mellkascsonjtjai érdemelnek figyelmet, melyek anatómiai rendben,

egymással összefüggő helyzetben feküdtek a gödör fala mellett. A többi embercsont a gödör betöltéséből származó szórványlelet. A leletek leírásának sorrendje a feltárás során adott számozást követi:

45/1. lelet: 6–7 éves (fiú)gyermek

A lelet egy olyan töredékes koponyából áll, melynek arckoponyája ép, homlokcsontja és bal oldali falcsontja hiányos, a koponya további részei pedig hiányosak. A hiányzó részek felüli törésfelületek részben régiek, részben recensek, s minden bizonnyal a feltárás idejéből valók. A mandibula jobb oldali fejecse hiányzik, a törési felület itt is friss. Annak ellenére, hogy ugyancsak friss törés mentén a koponya bázisa hiányzik, a koponyával együtt az atlas, azaz az I. nyakcsigolya töredéke is megőrződött.

Az életkor meghatározásának alapját a fogazat képezte, megemlítendő viszont, hogy a sutura coronalis már részben összezsugorodott. A máris bilaterális mentum, valamint az állkapocs szegleteken megfigyelhető erős izomtapadási reliefs az azt sejtetik, hogy a meghalt gyermek kisfiú lehetett.

A korai varratelcsontosodás tényétől eltekintve, a csontokon kóros elváltozás (pl. cribra orbitalia) nem volt megfigyelhető. A bázis hiányában a fej levágására utaló nyomok egyedül az atlason lehettek volna láthatók, a csont töredékessége miatt azonban ilyen megfigyelésre nem volt lehetőség.

45/2. lelet: 1,5–2 éves gyermek

A lelet egy gyermekkoponya töredékeiből és néhány nyakcsigolya töredékéből áll. A koponya arci részéből csak a jobb oldali os zygomaticum és a jobb oldali maxilla töredéke őrződött meg. Az agykoponya is hiányos, a bal os parietaleból (falcsont) csak részletek maradtak meg, s a koponya bázisa is hiányos. Az ásatáson a lelethez csomagolt egyetlen csövescsonttöredéknek a koponyához való tartozása a klasszikus

embertani vizsgálati módszerekkel nem bizonyítható. A halálzási életkor megállapítása a fogazat alapján történt.

Kóros elváltozásként csupán a cribra orbitalia említhető. A koponyacsontokon látható törésfelületek vegyesen régi és új keletűek, a régiek esetében azonban ezúttal sem lehetett egyértelműen egyetlen esetben sem korabeli törés-vágás-ütésre utaló nyomot felfedezni. A koponya bázisa és mandibulája ugyancsak mentes erőszakos beavatkozás nyomaitól. A koponyával együtt megőrződött atlas és másik két nyakcsigolya töredékein vágásnyom ugyancsak nem látható.

A jobb oldali falcsont lateralis peremén minimális égésnyom észlelhető. Mivel azonban hasonló jelenség a jobb oldali os temporalen nincs, az inkább pörkölődés, mint égés másodlagosan, már a testtől leválasztott fej gödörbe kerülése után, feltehetően véletlenül, s nem kultikus, rituális okokra visszavezethetően következhetett be.

45/3. lelet: 17–22 éves nő

A lelet egy némileg töredékes arci résszel rendelkező koponyából és a három legfelső nyakcsigolyából áll. A halálzási életkor meghatározásának alapjául a fogazat, valamint a koponyabázis folyamatban lévő összecsontosodása szolgált. A fogak abráziója 0–1 fokozatú, a koponyavarratok elcsontosodása már megkezdődött.

A kissé vetemedett agykoponya középhosszú, középszéles, magas, meso-hypsi-metrio-, illetve akrokran. Norma lateralisban a tarkóprofil curvoccipitális, a glabella és a protuberantia occipitalis externa 0 fokozatú. Az orrgyök sekély, a töredékes csontos orrhát profilja nem állapítható meg. Az alveoláris prognathia kifejezett, a harapás fedett. Norma frontalisban a homlok széles, eurymetop, az arc igen keskeny, alacsony, leptoprosop, a felsőarc alacsony, mesen, csaknem lepten indexű. Az orrgyök széles, az asszimmetrikus orr indexe chamaerrhin, az orbita mesokonch. Általános jellegei alapján a fiatal nő gracilis mediterrán típusú lehetett.

Cribra orbitalia, vagy egyéb kóros elváltozásra utaló nyom a csontokon nem volt észlelhető. A homlokcsonton, a bal oldali metopion mérőpontonál, közvetlenül egymás mellett és egymással párhuzamosan, 10, illetve 13 mm hosszú két gyógyult vágásnyom látható. Mindkét esetben a vágás csak a külső koponyafalat érte, s mivel környezetükben repedésnyom nem látható, feltehető, hogy a vágások nem jártak együtt nagyobb erejű ütésekkel. E sérülések már jóval az egyén halála előtt begyógyultak, úgy, hogy gyuladásra utaló nyom hiányában feltételezhető, hogy a sebek el sem fertőzöttek. Az összesen 27 megmaradt

fogon caries nincs. A jobb oldali felső I2 fog esetében gyenge, az ugyancsak jobb oldali alsó szemfog esetében viszont igen erős, csaknem 40°-os rotáció alakult ki. A felső fogsorban a metszőfogaknál fogtorlódás is megfigyelhető. A csontokon lévő törésnyomok között régi és friss keletkezésű egyformán előfordul. A koponyán, illetve a nyakcsigolyákon korabeli vágásnyom nem látható, meg kell azonban állapítani, hogy a III. nyakcsigolyának csak apró, megfigyelésre alig alkalmas töredékei őrződtek meg.

45/4. lelet: *adultus korú nő*

A leletet képező koponya bázisa és arci része annyira töredékes, hogy a koponya nem rekonstruálható, morfológiai és metrikus elemzése így csak korlátozottan végezhető el. A mandibulából csak a jobb oldali fejecs őrződött meg, a csont folytatása friss töréssel hiányzik. A lelethez tartozó valamely felső (III. vagy IV.) nyakcsigolyából csak corpusának egy részlete maradt meg. A halálzási életkor meghatározásának alapját a koponyavarratok elcsontosodási állapota képezte; a fogak abráziója 1 fokozatú.

Az igen töredékes és hiányos, gracilis koponyáról csak annyi állapítható meg, hogy hosszú, igen keskeny, hyperdolichokran, a homlok középszéles, eurymetop. A tarkó curvoccipitális profilú, a glabella és a protuberantia occipitalis externa 0 fokozatú. A felsőarc igen alacsony, az orbita mesokonch. Morfológiai jellegeit is figyelembe véve, az *adultus* korban meghalt nő gracilis mediterrán típusú lehetett.

Anatómiai variációként a bal oldali asterion mérőponton jelentkező varratsont, valamint a mindkét oldalon megfigyelhető sutura supramastoidea említhető. Kóros elváltozás a csontokon nem látható. A megőrződött 11 fogon caries nincs. Erőszakos halálra utaló nyom sem a koponya, sem a nyakcsigolyák töredékein nem volt megfigyelhető. A tarkócsont szélén, a jobb oldali asterion-pont táján cca. 36 mm hosszán, félkörívben, minden kétséget kizárólag állati eredetű fognyomok/rágásnyomok láthatóak. A tarkócsonttal e helyen határos fal-, illetve halántékcsontok érintett részei, éppen úgy, ahogy a tarkócsont bázis felé eső folytatása is, hiányzik.

45/5. lelet: 6–8 éves (fiú)gyermek

A lelet töredékes, hiányos koponyából, mandibulából és az I., III. és IV. nyakcsigolyából áll. A halálzási életkor megállapításának alapja a fogazat volt. A mandibula mentumának bilaterális volta és az állkapocs szeglet erős izomtapadási reliefei alapján feltehető, hogy a gyermek esetleg kisfiú lehetett.

A kóros elváltozásként megfigyelhető cribra orbitalia vashiányos táplálkozásra utal. A bal oldali falcsonton, cca. 1,5 cm-re a halántékcsonti pikkely

felett, kisgyermek korban elszenvedett, s jóval a halál beállta előtt begyógyult ütésnyom látható kisebb méretű horpadás formájában, amely a koponya belső oldalára már nem terjedt ki. A gyógyulás folyamata fertőzés-, gyulladásméntesen történt. Sem a koponyacsontokon, sem a meglévő nyakcsigolya töredékeken erőszakos halálra utaló nyom nem volt megfigyelhető.

45/6. lelet: adultus korú férfi

A lelet töredékes koponyatetőből, a koponyabázis töredékéből, a mandibula mentumának töredékéből, valamint egy pontosabban meg nem határozható nyakcsigolya corpusának töredékéből áll. A halálozási életkor a koponyavarratok elcsontosodási fázisának alapján történt, a fogak abráziója 1–2 fokozatú.

Részletesebb morfológiai, vagy metrikus elemzésre töredékessége miatt a lelet nem alkalmas, csupán a fiatal korban meghalt férfi robuszticitása volt egyértelműen megállapítható, taxonómiai besorolása azonban még így is kérdéses.

A lambda mérőpontban és a lambdavarratban nagy méretű varratcsontok láthatóak. Kóros elváltozás nem volt megfigyelhető, a megmaradt összesen három fagon caries nincs. A megfigyelés rendelkezésére álló töredékeken erőszakos halálra utaló ütés-, vagy vágásnyom nem fordul elő.

45/7. lelet: 6–7 éves gyermek

Az igen töredékes koponya, mandibula, atlas és még néhány, pontosabban nem beazonosítható nyak-csigolya töredékei alkotta lelet részletesebb elemzésre nem alkalmas. A lelethez csomagolt néhány hosszcsontszilánk koponyához való tartozása, klasszikus antropológiai módszerekkel nem bizonyítható. A halálozási életkor meghatározásának alapját a fogazat képezte.

A töredékeken erőszakos halálra utaló nyomok nem látszanak.

45/szórvány gyermekcsontok (inf.I.)

A betöltésből előkerült csontok zöme gyermekkoponyához tartozik, de gyermek-vázcsontok töredékei is előfordultak. A csontok egyetlen egyénhez való tartozása, klasszikus embertani módszerekkel nem bizonyítható, de nem is cáfolható. Fogak hiányában csak annyi állapítható meg, hogy minimum egy, inf. I. életkorban meghalt gyermek csontjai kerültek ily módon a gödörbe. A csontokon korabeli vágás, vagy sérülés nyoma nem látszik. Néhány hosszcsont töredéke feketére pörköldött, valószínűsíthető azonban, hogy a tűz a csontokat csak gödörbe kerülésük után érthette, s így csak másodlagos jelenségről lehet szó.

45/szórvány felnőtt-csontok (ad.-mat. férfi)

A gyermekcsontokon kívül a gödör földje egy

felnőtt koponya kettő darab, kis méretű töredékét, mandibulatöredékét, illetve felnőtt ujjpereceket és radiustöredékét is tartalmazott, melyeknek egy egyénhez való tartozása ugyancsak kérdéses. A mandibulatöredék mindenesetre egy adultus-maturus korcsoportú férfire utal. A fogak abráziója 1–2 fokozatú. Az összesen 11 fagon caries, vagy valamilyen rendelkezés nem volt megfigyelhető.

A csonttöredékeken erőszakos beavatkozás, vágás, ütés, vagy törés nyoma nem volt észlelhető. Egy ujjpercecsontról a gödörben keletkezett tűz által, másodlagosan, feketére pörköldött.

46/1. lelet: 2–4 éves gyermek

Gerincoszlopának tengelyével merőlegesen a gödör falához simulva — P. Barna Judit szóbeli közlése —, egy gyermek csontvázának mellkasi részlete került elő. Az anatómiai rendben fekvő csontok mellől a koponya és a nyakcsigolyák, a felső függesztőív csontjai (scapula és clavicula) és a felső végtagcsontok, illetve az ágyékcsgigolyák és medencecsontok, valamint az alsó végtagok csontjai is hiányoztak. A 12 hátcsigolyával együtt 8 jobb és 9 bal oldali borda feküdt a gödörben, a jobb oldali legfelső bordák hiányoztak. Több csigolya corpora is hiányzott, a jelek szerint azonban ezek az ásatás során semmisülhettek meg. A megfigyelésre alkalmas csontokon, illetve töredékeken korabeli vágások nyomai nem voltak láthatóak.

Mivel az anatómiai helyzetben fekvő csontok a gerinccel merőlegesen a gödör falához illeszkedtek, az ágyékcsgigolyáknak, medencecsontoknak még csak helyük sem lett volna a gödörben. Figyelemreméltó, hogy a mellkas részét képező sternum is hiányzott, s ez egyértelműen arra enged következtetni, hogy a gödörbe egy gyermektestet nyitott mellkasrészletét dobták be, ami a gondolatsort folytatva azt sugallja, hogy a szegycsont (sternum) eltávolítása és a mellkas felnyitása a szív (és a tüdő?) kivételét célozta. A feleslegessé vált torzót ezután a valószínűleg rituális cselekmény után, a csontokhoz kötődő lágyrészekkel együtt dobták a gödörbe, a halott kisgyermek fejére, végtagjaira viszont úgy látszik a rituális ceremónia során még szükség volt. A fej/koponya kultuszát az előző, 45. gödör leletei is tanúsítják, a végtagok sorsáról viszont a jelen, 46. gödör további embertani leletei vallanak. A földből ugyanis a gyermektorzón kívül még több gyermek végtagcsontjai kerültek elő.

46/szórvány gyermekcsontok (újszülött-csecsemőkoponya, 18 év körüli fiatal férfi, minimum 8 inf. I., inf. II. korcsoportú gyermek)

A gödör töltelékföldjéből, egy feltehetően újszülött-csecsemőkoponya töredékeivel, csaknem kivétel

nélkül gyermekek vázcsontjai kerültek elő:

6 jobb és 4 bal oldali scapula.

5 jobb és 3 bal oldali clavícula, melyek sternum felőli végükön valamennyi esetben töröttek.

7 jobb és 6 bal oldali humerus, melyek közül 5 párt alkot (hosszuk: 128 és 250 mm között mozog), s melyek között előfordulnak töröttek is.

4 jobb és 4 bal oldali radius, melyek összesen 8 gyermektől származnak, s melyek minden esetben töröttek.

6 jobb és 4 bal oldali ulna, melyek distalis végük fölött valamennyi esetben töröttek. A csontok között csak egy pár figyelhető meg.

1 jobb és 2 bal oldali medencecsont.

2 jobb és 2 bal oldali femur, melyek közül kettő párt alkot (hosszuk: 210–211, illetve 172 mm), s a legidősebb feltehetően egy cca. 18 év körüli fiatal férfi csontvázának részét képezhette. A csontok közül egy össze-roppant, a többi sértetlen.

2 jobb és bal oldali tibia, melyek között töröttek és sértetlenek is vannak (az utóbbiak hossza: 140, illetve 171 mm).

A fenti leletek általános méreteik alapján főként az inf. I. és inf. II. korcsoportba sorolhatók, de néhány esetben a csontok juv. korcsoportra utalnak. Az összetartozás egyértelműen csak az azonos csontpárok esetében dönthető el, valószínűsíthető azonban, hogy a gödörből származó leletek *minimum 8 inf. I. és inf. II. korcsoportú gyermek* csontvázához tartozhattak.

A csontok több esetben sértetlenek, se vágás, se hasítás nincs rajtuk. A törött csontok esetében a törések gyakran a velőüreg kúpján túli részen, csak a csontvégeket érintették, vágás, hasítás itt sem észlelhető, s csak egyetlen femur esetében látható a csont alsó harmadának esetleg tudatos(?) összeroppantása. A megfigyelhető jelek alapján arra lehet gondolni, hogy amennyiben a leletek feltehetően rituális kannibalizmussal voltak kapcsolatban, ez nem a csontvelőre, hanem magára a húsrá irányulhatott. A csontokon, csonttöredékeken semmiféle tűz nem hagyott nyomot.

46/szórvány felnőtt-csontok (37–46 éves nő)

A gyermekcsontokon kívül a gödörből felnőtt egyén csontjainak töredékei is előkerültek (alsó kisörlő, néhány borda töredéke, bal humerus proximális fele, jobb ulna és jobb radius, jobb medencecsont, bal femur proximális vége, fibulatöredék, lábtörcsontok, bal calcaneus, bal talus, lábközépcsontok és ujjperecek), melyek feltehetően azonos egyénhez tartozhattak. A humerus és femur szivacsos állománya, illetve a medence és caput femori jellemzői alapján e felnőtt egy 37–46 éves nő lehetett.

A csontokon erőszakos beavatkozás nyomai nem látszódtak, a humeruson megmutatkozó minimális pörkölődésnyom másodlagos eredetűnek vélhető.

Az adatok értékelése

A két gödörben talált embertani leletek vizsgálata az alábbiakban foglalható össze:

1. A 45. gödör központi leleteit a két halomban elhelyezett, vagy fekvésük alapján inkább bedobott koponyák képezték, míg a 46. gödör kiemelkedő lelete a gyermekváz mellkasi részét képező, anatómiai rendben fekvő csontok.

2. A 45. gödörbeli leletek nem és életkori megoszlás szerint 1 férfi, 2 nő és 5 kiskorú gyermek csontmaradványát képezték, s a halálzási életkor szerinti megoszlás alapján elképzelhető, hogy akár egy hétagú család (poligámia: egy férj + két feleség + 5 gyermek, vagy három generáció: egy férj + 1 feleség + anyós + 5 gyermek) került feláldozásra vagy kivégzésre.

3. E koponyákkal együtt mindegyik esetben a mandibula és a néhány felső nyakcsigolya is jelen volt, annak idején tehát még nem koponyákat, hanem a testtől leválasztott fejeket helyeztek/dobták a gödörbe.

4. A leletek tanúsága szerint nehezen dönthető el, hogy rituális áldozatról, valamely tabu megszegését követő kivégzésről, vagy esetlegesen törzsek/családok közti viszály következményéről van-e szó, habár rituális áldozat esetében — mai logikával legalábbis — nehezen képzelhető el, hogy a leletek mellé semmiféle más, az áldozati rítusra utaló lelet ne került volna a gödörbe (P. Barna Judit szóbeli közlése). Azt, hogy az elföldelés egy járvánnyal, illetve betegséggel lett volna kapcsolatos, eleve kizártnak tekinthető, ez esetben ugyanis a leletek nemcsak a koponyákra és nyakcsigolyákra korlátozódtak volna.

5. Egyetlen esetben sem lehetett a fej törzstől való leválasztásáról árulkodó vágásnyomot felfedezni, az érintett nyakcsigolyáknak igen töredékes volta azonban ezt a megfigyelést eleve csaknem kizárta. A koponyákon más korabeli sérülés, akár vágás, akár ütés formájában egyetlen esetben sem volt észlelhető (a 45/3. jelzésű 17–22 éves nő, illetve a 45/5. jelzésű gyermek koponyáján látható vágás/ütés már jóval a halál előtt begyógyult).

6. A 45. gödör töltelékföldjéből még egy kisgyermek koponya- és vázcsont-töredékei kerültek elő, s ezen kívül néhány koponyatöredék kíséretében egy felnőtt férfi néhány vázcsont-töredéke is, melyek azonban nem kerültek különleges bánásmód általi elhelyezésre, s ezért szórványleletként kezelendők.

7. A 46. gödör embertani leleteinek zömét szórványleletek képezik, melyek között egy juv. korú férfi és minimum nyolc különböző életkorú gyermek vázcsontja határozható meg. Koponyára utaló leletként csak egyetlen felnőtt fog, valamint egy újszülött/csecsemő néhány koponyatöredéke került elő. Az így összesen legkevesebb kilenc egyén szórványcsontjai

esetében sem sikerült vágás-hasítás, erőszakos korabeli törés, vagy más sérülés nyomát felfedezni, sőt a gyermekek hosszcsontjai között a legtöbb sértetlen állapotban került elő.

8. A csontokon helyenként megfigyelhető égés-, vagy inkább pörkölődés nyoma a gödörbe kerülés utáni, másodlagos jelenségeként értékelhető.

9. Külön figyelmet érdemel a hosszanti tengelyével a 46. gödör széléhez simuló gyermekváz mellkasi részlete, amely csak a némileg hiányos bordasorból és a gerinc háti szakaszából áll, s amelyről — a scapula, clavícula és főleg sternum hiányában — feltehető, hogy nyitott mellkasi részletként került a gödörbe. Jellege folytán ezúttal is valamilyen vallási szertartással lenne indokolt a leletet összekapcsolni.

Összegzés

A 45. gödörbeli nyakcsigolyákkal együtt elhelyezett, illetve bedobott fejek, feltehetően egy család, belviszályt követő megtorlaskénti kivégzésére, vagy egy tabu megszegése utáni feláldozására utalnak.

A 46. gödörbeli gyermek-halott mellkasi részlete ugyancsak feltétlenül rituális kontextusban értelmezhető csak, s talán nem jár messze az igazságtól az a feltevés sem, hogy e rituális ceremónia során az áldozat szívének kivételére kerülhetett sor.

A két gödör többi embertani lelete mint szórványlelet, még akkor is, ha korabeli vágás-hasítás-törésnyom nem figyelhető meg rajtuk, minden valószínűség szerint a korabeli vallással kapcsolatos anthro-

pophagiával lehetett összefüggésben. A 45. gödörben épen talált koponyák és a mindkét gödörben szórványként előkerült hosszcsontok sértetlensége azt tanúsítja, hogy e vallási ceremóniák során megnyilvánuló kannibalizmus nem a velő-agyvelő kivételére irányult, hanem ténylegesen a megölt/kivégzett/feláldozott halott lágyrészeivel lehetett kapcsolatos.

S végül, de nem utolsósorban: ismételten le kell szögezni, hogy a 45. gödör koponyaleleteinek töredékessége az esetleges epigenetikai jelek szisztematikusan nyomonkövetését nem tette lehetővé, s így klasszikus módszerekkel e megölt egyének esetleges vérségi kapcsolatait sem bizonyítani, sem cáfolni nem lehetett.

A Balaton-Lasinja kultúra köréből kevés embertani lelet ismert (4. táblázat; 1. kép), s ezek között több tulajdonképpen nem is temetkezésből származik, hanem a régészeti adatok szerint építkezési áldozatként került földre. A leletek többnyire csontvázak, de ismert néhány hamvasztásos temetkezés is (KALICZ 1969; BÁNFFY 1985; SOMOGYI 2000). Embertanilag még egyetlen lelet sem került feldolgozásra, illetve közlésre, csupán a balatonmagyaródi lelet halálozási korának és nemének — 5 éves fiúgyermek — meghatározását ismerjük (BÁNFFY 1985). A majdani régészeti feldolgozás kísérő közleményeként publikálendő lébényi embertani leletet egy igen töredékes, s így alig értékelhető, adultus korban meghalt nő osteológiai maradványai képezik. A rézkori Balaton-Lasinja népesség antropológiai jellemzőiről tehát, a fentiek alapján még tulajdonképpen semmit sem tudunk.

Irodalom:

- ALEKSEJEV-DEBEC 1964
Aleksejev, V. P. – Debec, G. F.: *Kraniometrija*. Moskva 1964.
- BÁNFFY 1985
Bánffy E.: *Kultikus rendeltetésű leletegyüttes a Kis-Balaton középső rézkorából. — A Middle Copper Age cult assemblage from the Little Balaton region*. ArchÉrt 112 (1985) 187–192.
- ÉRY-KRALOVÁNSZKY-NEMESKÉRI 1963
Éry K. – Kralovánszky A. – Nemeskéri J.: *Történeti népességek rekonstrukciójának reprezentációja. — A representative reconstruction of historic populations*. AnthrKözl 7 (1963) 41–90.
- JOHNSTON 1961
Johnston, F. E.: *Sequence of epiphyseal union in a Prehistoric Kentucky population from Indian Knoll*. HumanBiol 33 (1961) 66–81.
- KALICZ 1969
Kalicz N.: *A rézkori balatoni csoport Veszprém megyében. — Die kupferzeitliche Balaton-Gruppe im Komitat Veszprém*. VMMK 8 (1969) 83–90.
- LIPTÁK 1962
Lipták, P.: *Homo sapiens – species collectiva*. AnthrKözl 6 (1962) 17–27.
- MANCHESTER 1983
Manchester, K.: *The archaeology of disease*. Bradford 1983.
- MARTIN 1924
Martin, R.: *Lehrbuch der Anthropologie*. Jena 1924.
- NEMESKÉRI-HARSÁNYI-ACSÁDI 1960
Nemeskéri, J. – Harsányi, L. – Acsádi Gy.: *Methoden zur Diagnose des Lebensalters von Skelettfunden*. AnthrAnz 24 (1960) 70–95.
- SCHOUR-MASSLER 1941
Schour, I. – Massler, M.: *The development of human dentition*. JADA 28 (1941) 1153–1160.
- SOMOGYI 2000
Somogyi K.: *A Balaton-Lasinja kultúra leletanyaga Somogy megyében*. ComArchHung 2000, 5–48.
- ZOFFMANN 1982
K. Zoffmann Zs.: *A Kárpát-medence neolitikus és rézkori embertani leleteinek főbb metrikus és taxonómiai jellemzői. — Main metric and taxonomic data of the anthropological finds dating from the Neolithic and Copper Ages in the Carpathian Basin*. AnthrKözl 28 (1982) 79–90.
- ZOFFMANN 1999
K. Zoffmann, Zs.: *Anthropological data of the Transdanubian Prehistoric populations living in the Neolithic, the Copper, the Bronze and the Iron Ages*. Savaria 24 (1999) 33–49.
- ZOFFMANN 2000
K. Zoffmann, Zs.: *Anthropological sketch of the Prehistoric population of the Carpathian Basin*. Acta Biol 44 (2000) 75–79.
- ZOFFMANN 2001
K. Zoffmann, Zs.: *Anthropological structure of the Prehistoric populations in the Carpathian Basin in the Neolithic, Copper, Bronze and Iron Ages*. Acta ArchHung 52 (2001) 49–62.

Jelzés	Nem és életkor	Osteológiai leletek		
45. gödör				
1.	6–7 éves	koponya	mandibula	atlas
2.	1,5–2 éves	koponya	mandibula	nyakcsigolyák
3.	juv. nő	koponya	mandibula	nyakcsigolyák
4.	ad. nő	koponya	mandibula	nyakcsigolyák
5.	6–8 éves	koponya	mandibula	nyakcsigolyák
6.	ad. férfi	koponya	mandibula	nyakcsigolyák
7.	6–7 éves	koponya	mandibula	nyakcsigolyák
szórvány	inf. I.	koponya	—	vázcsontok
szórvány	ad. -mat. férfi	koponya	mandibula	vázcsontok
46. gödör				
1.	2–4 éves	—	—	mellkascsonatok
szórvány	min. 8 gyermek	1 koponya	—	vázcsontok
szórvány	ad. -mat. nő	—	1 fog	vázcsontok

1. táblázat: A leletek anatómiai megoszlása

MARTIN (1924)	45/3 nő Juv.	45/4 nő Ad.	45/1 ? Inf. II.
1.	174	179	—
5.	97	—	—
7.	32	—	—
8.	139	128	—
9.	99	91	87
10.	121	108	99
11.	109	—	—
12.	114	108	—
13.	88	—	—
16.	27	—	—
17.	133	—	—
20.	115	—	106?
23.	500	506?	—
24.	314	—	—
25.	362	—	—
26.	124	125	124
27.	132	125	—
28.	106	—	—
29.	—	106	105
30.	—	109	—
31.	—	—	—
8/1	79,9	71,5	—
17/1	76,4	—	—
17/8	95,7	—	—
20/1	66,1	—	—
20/8	82,7	—	—
9/8	71,2	71,1	—

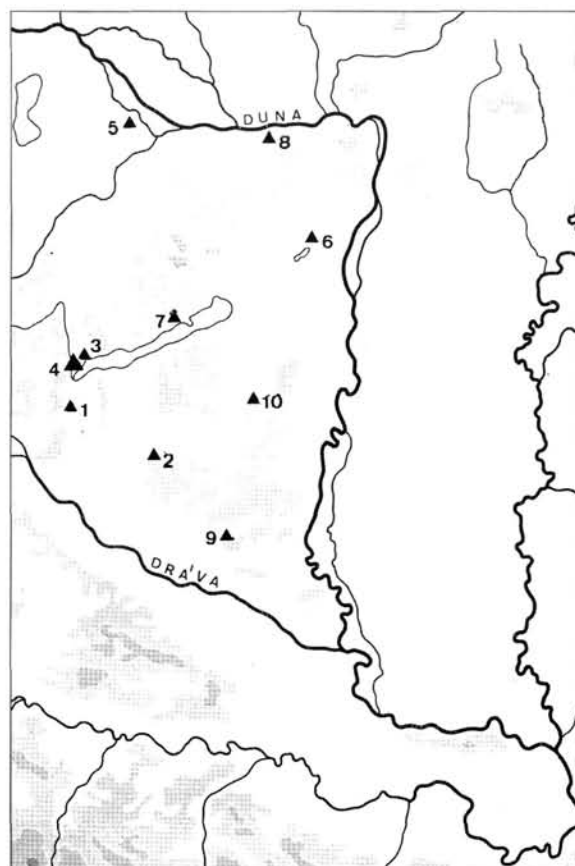
2. táblázat: Az agyagkoponyák fontosabb méretei és indexei

MARTIN (1924)	45/3 nő Juv.	45/4 nő Ad.	45/1 ? Inf. II.
40.	91	—	—
43.	100	96	89
44.	95?	—	82
45.	110?	—	98?
46.	82	—	76
47.	104	—	86
48.	60	55?	51
50.	—	23?	19
51.d.	—	—	33
51.s.	39	37,5?	33
52.d.	32	—	26
52.s.	33	29?	27
54.	26	—	23
55.	48	43?	36
57.	—	—	10
60.	—	—	40
61.	59	—	53
62.	—	—	39
63.	33	—	27
65.	—	—	—
66.	94	—	—
69.	25?	—	22
70.	47	—	40
71a	32	—	28
47/45	94,6?	—	87,8?
48/45	54,6?	—	52,0
52/51.d.	—	—	78,8
52/51.s.	84,6	77,3?	81,8
54/55	54,2	—	63,9

3. táblázat: Az arckoponyák fontosabb méretei és indexei

Sorszám	Lelőhely (Irodalom)	Leletek
1.	Balatonmagyaród-Homoki dűlő (BÁNFFY 1985)	1 gyermek
2.	Kaposvár-64/1. (SOMOGYI 2000)	2 gyermek, 1 nő
3.	Keszthely (KALICZ 1969)	1 ?
4.	Keszthely-Fenekpuszta- Pusztaszentegyházi dűlő	14 gyermek, 2 férfi, 3 nő
5.	Lébény-Kaszás dűlő (közöletlen)	1 nő
6.	Nadap (BÁNFFY 1985)	1 ? (hamvasztott)
7.	Nagyvázsony (KALICZ 1969)	1 ?
8.	Neszmély (KALICZ 1969)	1 ? (hamvasztott)
9.	Pécsbagota (KALICZ 1969)	1 ?
10.	Regöly (KALICZ 1969)	1 ?

4. táblázat: A Balaton-Lasinja kultúra temetkezései

1. kép: A Balaton-Lasinja kultúra embertani leletekkel rendelkező lelőhelyei

1: Balatonmagyaród-Homoki dűlő; 2: Kaposvár 61/1; 3: Keszthely; 4: Keszthely-Fenekpuszta Pusztaszentegyházi dűlő;
5: Lébény-Kaszás dűlő; 6: Nadap; 7: Nagyvázsony; 8: Neszmély; 9: Pécsbagota; 10: Regöly

Horváth László

Grave of a Celtic warrior from Magyarszerdahely (Zala County)

Between 1971 and 1975, 28 Celtic and 34 Roman graves were unearthed in Magyarszerdahely, close to a former sandpit. The results of the excavation were published in 1979 (HORVÁTH 1979). Celtic Corpus contains only partial results of the excavation (HORVÁTH 1979, 84–96, Pl. X–XIII; Pl. XIV, 10–12) because at the time of publication assessment of finds had not been finished. The western part of the former sandpit still exists. Within that area runs a telephone cable in NW–SE direction. At the time of the excavation it was not possible to excavate the western part of the sandpit precisely because of the telephone cable. In 1984 within the area a pit was dug to gain sand. In the wall of the pit a Celtic vessel was found with stamped decoration. The find was reported to the György Thúry Museum and a rescue excavation was launched to recover the disturbed archaeological feature. The excavation revealed a scattered Celtic cremation in a pit. With this grave the excavated number of Celtic burials from this site increased to 29. The grave was given a number 63 (Fig. 1). The burial produced an iron sword in its sheath and iron fibulae that have already been published (SZABÓ–PETRES 1992, 95, Pl. 51). However the circumstances of the finds have not been reported upon and the other grave goods were also inaccurately published. The illustration of complete grave goods with a short summary of the circumstances of the find appeared in print, although it is hard to access (HORVÁTH 1994, 108, 13–15. kép). This paper assesses the available information on the burial and discusses its archaeological and historical context.

Description of the grave and grave goods

The eastern side of the round-cornered rectangular grave was destroyed by works to mine sand. The grave was 135 x 110 cm and 150 cm deep. The metal goods, which were in a heap with ash and bone-fragments, were found in the northern part of the grave. There was also a razor with remains of textile on it, indicating

that the objects were wrapped in the textile. The soil with the bone fragments and the metal finds was ashy and charcoaly and might have been the remains of bonfire. Three pots were also found in the grave, placed diagonally in one line.

1. Fibula (Fig. 3, 1): Made of iron, heavily corroded and broken into several pieces. The foot was bolted backwards and decorated with one small and one larger spherical boss. The bosses are decorated with concave half-spherical impressions. Between the two bosses and at the end of the foot are small knobs. The edges of these small knobs are rimmed. The foot is bolted towards the bow. Its spring is upper corded with 2–2 division of the spring. Length: 16,2 cm.

2. Fibula fragment (Fig. 3, 2): Foot and bow fragment of an iron fibula. Its foot is decorated with a spherical boss. Length: 2,8 cm.

3. Iron sword with its sheath (Fig. 3, 3a-b; Fig. 6, 1a-b): The sword was enfolded three times prior to burial. It is heavily corroded and its end and parts of the sheath are missing. The reconstructed length of the sword is 85,5 cm including the 12,3 cm long hilt. The widest part of the sword is 4,4 cm while the widest part of the sheath is 5 cm. The hilt has two oval iron discs which indicate that the handle was made of organic material and oval in cross section. The shoulder of the sword where the hilt and blade meet has a step like edge. The front of the sheath exhibits carved symmetrical motifs that are characteristic to „Hungarian sword style“. The back of the sheath has a T-shaped suspension loop. The upper part of the back of the sheath and the suspension loop are also decorated with carved motifs. The decorations are heavily corroded and their shape is not always clear; the drawings are considered to be reconstructions. The end of the sheath is missing.¹

4. Shield boss and fragments of shield frame (Fig. 4, 1–2; Fig. 6, 3): The shield boss is raised and forms an elongated band. The band is pierced and profiled; the profiling is reminiscent of wings. The two ends of

the band are folded. Both ends of the shield boss were attached to the shield by three bolts. The remains of two bolts were also found in the grave. The shield was most probably made of wood because inside the frame remains of wood could be observed. The drawing shows the lay out of the band. Length: 47,7 cm, width: 5–6 cm.

5. Scissors (Fig. 4, 3): Made of iron and heavily corroded. One point is missing. Length: 27,6 cm.

6. Razor (Fig. 4, 4; Fig. 6, 2): Made of iron with a wide blade. It has a short handle which ends in a small spherical knob. One side of the razor has textile remains on it. Length: 13,4 cm, width: 4,8 cm.

7. Sharpening stone (Fig. 5, 1): Made from sand stone and rectangular in section. Length: 9,5 cm, width: 3cm.

8. Spear head (Fig. 4, 5): Made of iron in the shape of a willow leaf. Along the middle a sharp edge runs towards its socket. In the socket there are two holes. The end of the spear is folded. Reconstructed length: 23 cm, width: 3,3 cm.

9. Stamp-decorated vessel (Figures 5, 2a-b; Fig. 7). Dark grey wheeled pottery. Its opening was damaged during sand exploitation. A cordon on the shoulder is stamped symmetrically with crescent-shaped and angled dotted lines. The two types of decorations alternate each other forming 3–3 clusters. Below this there is a horizontal line of dotted circle decoration which does not form a continuous line around the circumference of the vessel but is symmetrically arranged in three groups. Height: 38,4 cm, orifice diameter: 14 cm, base diameter: 14,5 cm.

10. Bowl (Fig. 5, 3). Dark grey omphalic bowl with burnished surface. Height: 10 cm, orifice diameter: 24,4 cm, base diameter: 10,1 cm.

11. Mug (Fig. 5, 4). Dark grey mug made from well levigated clay. Its profile exhibits sudden changes in curvature. Height: 11,5 cm, orifice diameter: 16,4 cm, base diameter: 7,6 cm.

Discussion

Assessment of the Celtic burials within the cemetery revealed that they were situated in four clearly distinguishable groups. The above discussed burial (grave 63) belongs to the first group. The characteristics of this group are that ceramic vessels were placed in the graves and the cremated bones were carefully placed in the graves in small piles, possibly wrapped in a small piece of textile.² This group of graves contained the richest finds of the cemetery and may have occupied the central part of the cemetery. Grave 30 and an earlier found grave, that was taken to the Hungarian National Museum, were both graves of

warriors. These two graves also belong to this group. It is considered that the four groups of burials may represent burial grounds of small families (HORVÁTH 1979, 48, 52, Pic. 15). Many examples indicate the existence of grave groups from cemeteries of similar period. The graves are often found in clusters forming rows or groups. This patterning may be explained by kinship or social status of the dead.³

From the Celtic cemetery of Magyarszerdahely only two warrior graves (30 and 63) were excavated by an expert. Scattered finds of a sword and spear heads found within the territory of the cemetery suggest that there may have been more warrior burials in the cemetery than could be revealed by archaeologists.⁴ If one takes the stray finds into consideration, that may have belonged to warriors, the proportion of warriors still remains relatively low in the cemetery, comprising 8%. In grave 63 all the equipment that he used in life was placed in the grave. The finds include a sword, spear, shield and beauty equipment such as scissors, razor and sharpening stone. The fibulae were probably part of clothing. Even though vessels were also placed in the grave they did not contain animal bones. It may be assumed that only liquid was provided for the dead for the afterlife. Regarding the combination of grave goods, many well known analogies can be listed. Similar combinations of grave goods can be found within all the eastern Celtic territory from the second half of LT-B, although such combinations became more characteristic during LT-C (LORENZ 1978, 234; GUŠTIN 1984, 316, Abb. 4, 5).⁵ Jozef Bujna assessed the sociography of available Celtic cemeteries in the Carpathian Basin until 1980. He distinguished five groups according to region and the richness of burials. Had he known the cemetery of Magyarszerdahely he would have placed this cemetery to region "H" (North of former Yugoslavia, southern Transdanubia). Bujna assessed the material culture of 910 burials, considering their geographical position and the number and type of grave goods. Furthermore, in his categorization he also considered possible differences between LT-B1 and LT-C1b. Although his data was not complete his views are still valid in many respects. Grave 63 in Magyarszerdahely belongs to the first groups of burials within this cemetery, characterised mainly by grave goods of weapons and pottery. According to Bujna the number of graves with weapons within region "H" reaches its peak (40%) during LT-C1a and LT-C1b.⁶ This period of Celtic history is characterised mainly by expansion and, at a certain level, by settlement and consolidation (BUJNA 1982, 411).

According to the available literature, the material objects of grave 63 can be well dated. The decoration on the sheath is a good example of "Hungarian sword

style" and, together with the suspension loop, is so similar to the ones found in grave 2 in Brežice in Slovenia that they may have been made in the same workshop. The asymmetrical variation of the decoration on these objects was found in Šimanovci in Serbia and all these decoration types can be dated to LT-C1 (SZABÓ–PETRES 1992, 50; Cat. No. 104, 138).

The band-shaped shield boss belongs to pierced shield decorations. These pierced decorations exhibit a rib on the middle along their length and their edges are reminiscent of wings. Similar finds are known from north east Hungary such Bodroghalom, Farnos, Halmajuga, Piliny and Szob.⁷ Similar shield adornment without pierced decoration is known from upper Bavaria (Thauernhausen) along with long bodied fibulae that can be dated to the middle of LT (KRÄMER 1985, Taf. 63, 7). The shield boss from Magyarszerdahely exhibits long narrow ends which may have covered the ridge of a wooden shield. Identical finds to this shield decoration are not known in the literature but similar finds can all be dated to LT-C1. Typologically similar shield decorations south from Hungary without the distinctive rib on the middle are dated to LT-B2. The dating of the bipartite shield decorations which were found in grave 30 in Magyarszerdahely can also be dated to LT-B2 (GUŠTIN 1984, 319, 327; Beilage 1, 6). In terms of chronology the shield decorations with multi-profiled edges that form a triangular shape like the previously mentioned shield decorations, can be dated to LT-C1. This type is chronologically followed by shield adornments with trapezoid shaped profiles (BUJNA 1982, Abb. 5, 47). The dating of the shield boss has slightly been changed. The assessment of shield bosses from the sanctuary of Gournay also included the shield boss from Magyarszerdahely as an analogy (GOURNAY II, 70–71, Fig. 38, 1–3; Fig. 39) and similar shield bosses from Gournay were classified as belonging to Type III and dated to the end of 3rd and beginning of 2nd centuries BC. The long-bodied iron fibula with decorated foot also provides a good standpoint for dating, since similar finds can all be dated to LT-C1.⁸

The accompanying finds that were found in grave 63 can also be dated to the above discussed periods. The chronological importance of the accompanying finds is not discussed here in detail because they are general form types and can be dated to middle LT. The only exception is the stamped pottery. The symmetrically arranged crescent shaped and angled dotted lines forming 3–3 clusters alongside dotted circle decoration can be dated to LT-C. These types of decorations are characteristic of the geometric style of the Celts.⁹ The cemetery of Magyarszerdahely was published 26 years ago. Since then both international and

Hungarian researchers have contributed greatly to our knowledge about the Celtic period. In Hungary the corollary studies of Miklós Szabó expanded our knowledge about the Celtic period. In one of his studies, which is especially important for the present paper, he assessed the relationship between archaeological records and antique compilations about Celtic invasions between 280–277 BC in the Balkans. Miklós Szabó considered that the La Tène cemeteries and grave goods in the Middle Danube region, prior to the invasions and migrations into the Balkans provide important information about Celtic warriors (SZABÓ 1994, 40). In the light of this, the warrior in grave 30 from Magyarszerdahely is of great importance. Researchers generally agree that the first wave of the Celts appeared in Central and Eastern Europe and in Italy around the beginning of 4th century BC. At this period the cemeteries, dated to LT-B1, were located in the northern part of Transdanubia but at the beginning of LT-B2 a new population set up cemeteries in the Carpathian Basin. Miklós Szabó assessed the characteristic artefacts that are associated with warrior burials. These artefacts include early La Tène type swords and their sheaths, the sheaths having round endings with pierced decorations, suspension rings for the swords, rhomboid or leaf-shaped spearheads, two-pieced shield bosses, sometimes knives or scissors. Warriors with these types of artefacts took part in the invasion of the Balkans, and one of them was buried in grave 30 in Magyarszerdahely. For the development of relative and absolute chronology of the LT-B2–LT-C1 Miklós Szabó used the chronology of Rupert Gebhard (Table 1).¹⁰

	SZABÓ	GERBHARD
LT-B2	310–260	4. horizon 300/320–280
LT-C1	260–200	5. horizon 280–260
LT-C2	200–120	6. horizon 260–

Table 1: Comparative chronological table
Összehasonlító kronológiai táblázat

On the bases of the distribution of warrior graves Miklós Szabó came to the conclusions that: 1. The comment of Pompeius Trogus, that the Scordiscus tribe went back to their 'old land', near the Danube after defeat at Delphoi is in direct correlation with the archaeological data. 2. Prior to invasions in the Balkans the Celts were already settled in most parts of the Carpathian Basin (HORVÁTH 1997, 81–82).

In the light of this, the earliest grave of the cemetery of Magyarszerdahely is grave 30, although earlier it

was dated to the beginning of LT-C1. It must be noted that even though grave 30 was considered earlier previously it was still considered to represent the period of the unsuccessful campaign in the Balkans. Gebhard's fifth horizon of La Tène cemeteries in the Middle-Danube region can be placed between the invasion of 280/279 BC and the beginning of LT-C1. This is followed by the sixth horizon, which characterised by La Tène type objects. Grave 63 belongs to the beginning of this horizon.

In summary it is considered that the population of the Celtic cemetery of Magyarszerdahely arrived here from the west with the tribes who aimed to invade the Balkans. Many of them however did not return to the west but remained in the Carpathian Basin. Recent studies consider that the invasion of the Balkans was aimed at gaining more territory rather than as a looting

adventure (SZABÓ 1994, 40). In opposition to our previously held notions that the cemetery of Magyarszerdahely was used during LT-C2, it is considered here that it was probably in use until the end of LT-C1. According to the finds of a small number of graves there is a possibility that it was also used for a few decades longer, after the end of LT-C1. This cemetery belongs to the group of cemeteries that were established during the second migration wave of the Celts, in the end of the 4th or at the beginning of the 3rd century BC. The weaponry of the warrior in grave 63 is uniform and the northeastern and southern connections of the grave goods are remarkable. In the light of this it is considered that he was an eminent person in his community.

Translated by Eszter Kreiter

Notes:

- 1 After the published part: „Mouth. Type A₂, subcampanulate variety. Midrib. Broad. Overlaps. Back over front(?). Reinforce. T-type, on the reverse. Loop. Type Ic, arched, ornamented. Loop-plates. The upper loop-plate is arched, the lower one is shield-shaped, both are decorated. Chape-clamps, chape-bridge, chape-end. Missing. Chagrinage. Three pairs of ring punches enclosed by the pattern. Design. 2a₁ + 5; HSS.“ (SZABÓ-PETRES, 1992, 95).
- 2 This practice is not exclusive to this cemetery but similar examples can be found, for example at Farnos (Pest County): grave 2 and 3; Vác-Kavicsbánya (Pest County): graves 7, 10, 11, 12, 25, 30, 55; Bodroghalom (BAZ County): graves 12 and 15; Kistokaj-Kültelek (BAZ County): graves 18, 20, 24, 26, 27; Muhi-Kocsamadomb (BAZ County): graves 33, 35, 38, 43; Radostyán (BAZ County): graves 11 and 14 (HELLEBRANDT 1999); Rezi-Rezicséri homokbánya (Zala County): graves 6, 7, 12, 40, 47, 59. In grave 59 the cremated bones together with metal finds were packed in textile, which was placed in a vessel woven from bulrush (HORVÁTH 1987). Holiare/Slovakia: grave 186 (BENADIK-VLČEK-AMBROS 1957, 88; LORENZ 1978, 62).
- 3 Examples of burials in a row: Münsingen-Rain/Switzerland (HODSON 1968); Hurbanovo-Bacherov Majer, Kamenín/Slovakia (BENADIK-VLČEK-AMBROS 1957); Brno-Malomerice, Jenišův Újezd/Czech Republic (LORENZ 1978, Abb. 39). Burials in row and in clusters: Letky/Czech Republic (WALDHAUSER 1987); Rezi-Rezicséri-homokbánya/Hungary (HORVÁTH 1997, Abb. 1); Jászberény-Cseróhalom/Hungary (KAPOSVÁRI 1969); Mannersdorf a.L., Pottenbrunn/Austria (NEUGEBAUER 1992, 156–159). Examples of burials in clusters when men, women and children were buried in separate groups: Andelfingen/Switzerland (WYSS 1974, Abb. 1). Good examples of burials of small families: Nebringen/Germany (KRÄMER 1964); Bajč-Vulkanovo/Slovakia (LORENZ 1978, Abb. 54); Stránce, Radovesice, Dobrá Voda/ Czech Republic (WALDHAUSER 1987, Abb. 40); Vác-Kavicsbánya/Hungary (HELLEBRANDT 1999, Fig. 99); Belgrad-Karaburma/Serbia (TODOROVIĆ 1972).
- 4 SZABÓ-PETRES 1992, Cat. No. 42; HORVÁTH 1979, 45, stray find 6; HUNYADI 1957, 29.
- 5 Similar finds are known from an inhumation in Austria such as at Katzelsdorf (URBAN-TECHLER-SCHUTZ 1985, 13) and Pottenbrunn (NEUGEBAUER 1992, Abb. 17).
- 6 26 warrior burials belong to the first group which number seems too high (BUJNA 1982, 411–414, Tab. 14). In the territory of present Czech Republic warriors comprised a considerable proportion of society making up a range from one fifth to one third of the population (WALDHAUSER 1987, 63).
- 7 Bodroghalom: stray find (HELLEBRANDT 1999, 183, 194, Pl. LXII, 1); Farnos: grave 4 (HELLEBRANDT 1999, 25, 29, Pl. VII, 10); Halmajugra: stray find (HELLEBRANDT 1999, 166–167, Pl. LVIII, 10); Piliny: stray find (PULSZKY 1897, Pic. 74); Szob: stray find (SZABÓ-PETRES 1992, Pl. 62).
- 8 GUŠTIN 1984, Abb. 12, 6; HELLEBRANDT 1999, Pl. VII, 11. The analogy of the shield was actually found in grave 4 at Farnos (HUNYADI 1944, 80–81).
- 9 See SCHWAPPACH 1971, 131; SCHWAPPACH 1974, 109; ZIRRA 1978! For similar stamped decorations see SZABÓ 1971, Pic. 31, 35. Similar angled dotted lines decorate a pot from Manching (KRÄMER 1985, Taf. I, 5).
- 10 GEBHARD 1989, 74.

Literatur:

- BENADIK-VLČEK-AMBROS 1957
Benadik, B. – Vlček, E. – Ambros, C.: *Keltische Gräberfelder der Südwestslowakei*. Bratislava 1957.
- BUJNA 1982
Bujna, J.: *Spiegelung der Sozialstruktur auf laténezeitlichen Gräberfeldern im Karpaten-Becken*. PamArch 73 (1982) 312–431.
- GEBHARD 1989
Gebhard, R.: *Der Glasschmuck aus Oppidum von Manching. Die Ausgrabungen in Manching*. Stuttgart 1989.
- GOURNAY II. 1988
Rapin, A. – Brunaux, J.-L.: *Gournay II. Boucliers et lances*. Paris 1988.
- GUŠTIN 1984
Guštin, M.: *Die Kelten in Jugoslawien. Übersicht über das Archäologische Fundgut*. JRGZM 31 (1984) 305–363.
- HELLEBRANDT 1999
Hellebrandt, M.: *Celtic finds from northern Hungary. Corpus of Celtic Finds in Hungary*. Ed.: Kovács, T. – Petres, É. – Szabó, M. Budapest 1999.
- HODSON 1968
Hodson, F. R.: *La Tène Cemetery at Münsingen-Rain*. Bern 1968.
- HORVÁTH 1979
Horváth L.: *A magyarszerdahelyi kelta és római temető. — The Celtic and Roman Cemetery at Magyarszerdahely*. Zalaegerszeg 1979.
- HORVÁTH 1987
Horváth, L.: *The surroundings of Keszthely*. In: *Corpus of Celtic Finds in Hungary I. Transdanubia 1*. Ed.: Kovács, T. – Petres, É. – Szabó, M. Budapest 1987, 63–178.
- HORVÁTH 1994
Horváth L.: *Nagykanizsa és környékének története az újkőkortól a római kor végéig. — The history of Nagykanizsa and its surroundings between the Neolithic and the Roman Period*. In: *Nagykanizsa Városi Monográfiája I. Főszerk.: Rózsa M. Nagykanizsa 1994, 83–141*.
- HORVÁTH 1997
Horváth, L.: *Einige chronologische Fragen des keltischen Gräberfeldes von Rezi*. ZalMúz 8 (1997) 79–90.
- HUNYADY 1944
Hunyady I.: *Kelták a Kárpát-medencében*. Budapest 1944.
- HUNYADY 1957
Hunyady I.: *Kelták a Kárpát medencében. Leletanyag*. Budapest 1957.
- KAPOSVÁRI 1969
Kaposvári Gy.: *A Jászberény-Cserőhalmi kelta temető*. ArchÉrt 96 (1969) 178–198.
- KRÄMER 1964
Krämer, W.: *Das keltische Gräberfeld von Nebringen (Kreis Böblingen)*. Stuttgart 1964.
- KRÄMER 1985
Krämer, W.: *Die Grabfunde von Manching und die laténezeitliche Flachgräber in Südbayern*. Stuttgart 1985.
- LORENZ 1978
Lorenz, H.: *Totenbrauchtum und Tracht. Untersuchungen zur regionalen Gliederung in der frühen Laténezeit*. BRGK 59 (1978) 1–380.
- NEUGEBAUER 1992
Neugebauer, J.-W.: *Die Kelten im Osten Österreichs*. St. Pölten–Wien 1992.
- PULSZKY 1897
Pulszky F.: *Magyarország archeológiája I*. Budapest 1897.
- SCHWAPPACH 1971
Schwappach, F.: *Stempel des Waldalgesheimstils an einer Vase aus Sopron-Bécsidomb (West-Ungarn)*. HBzA I/2 Hamburg 1971, 131 skk.
- SCHWAPPACH 1974
Schwappach, F.: *Zur Chronologie der östlichen Frühlaténe-Keramik*. In: *The Celts in Central-Europe*. Ed.: Fitz, J. Székesfehérvár 1974, 109–136.
- SZABÓ 1971
Szabó M.: *A kelták nyomában Magyarországon*. Budapest 1971.
- SZABÓ 1994
Szabó M.: *Kelta harcosok Delphoi előtt és után. Adalékok az ókori kelták történetének egyik kritikus periódusához*. AntTan 38 (1994) 37–56.
- SZABÓ 1992
Szabó, M.: *Les Celtes de L'Est*. Paris 1992.
- SZABÓ-PETRES 1992
Szabó, M. – F. Petres, É.: *Decorated weapons of La Tène iron age in the Carpathian Basin*. Budapest 1992.
- TODOROVIĆ 1972
Todorović, J.: *Praistorijska Karaburma I. Nekropola mladjeg gvozdenog doba. — The Prehistoric Karaburma I. The necropolis of the Later Iron Age*. Beograd 1972.
- URBAN-TESCHLER-SCHUTZ 1985
Urban, O. H. – Teschler-Nikola, M. – Schultz, M.: *Das laténezeitliche Gräberfeld von Katzelsdorf und Guntramsdorf. Ein Beitrag zur Kenntnis der Trepanation bei den Kelten*. ArchAust 69 (1985) 13–145.
- WALDHAUSER 1987
Waldhauser, J.: *Keltische Gräberfelder in Böhmen. Dobrá Voda und Letky sowie Radove-Sice, Stráncé und Tuchomyšl*. BRGK 68 (1987) 25–179.
- WYSS 1974
Wyss, R.: *Grabriten, Opferplätze und weitere Belege zur geistigen Kultur der Laténezeit*. Basel 1974.
- ZIRRA 1978
Zirra, V.: *The decorated celtic pottery of Transylvania*. Dacia 22 (1978) 125–148.

Kelta harcos sírja Magyarszerdahelyről (Zala megye)

Magyarszerdahelyen az egykori homokbánya mellett 1971–1975 között 28 kelta és 34 római kori sírt tártunk fel. A két korszakban használt temető publikációja 1979-ben jelent meg. A Kelta Corpusban csak részben tehetjük közzé az ásatások eredményeit, mivel a Corpus kéziratának leadásakor még nem fejeződött be az elsődleges feldolgozás (restaurálás, rajzolás, stb.) sem.

1984 nyarán alkalmi bányászaskor egy szórthamvas sír (63. sír) pecsételt díszű edénye került elő, bejelentését követően a temetkezést feltártuk (1. kép). A sírban egy kupacban találtunk rá a fémmellékletekre (2. kép): vaskard hüvelyével; pajzdudor, a pajzs keretének töredékeivel; vas lándzsahegy; vasolló; vasborotva; fenőkő; két vasfibula (3–4; 6. kép). A pecsételt díszű edény, a tál és a csupor sorban helyezkedtek el átlósan (5; 7. kép). A temetőben korábban elkülönített csoportok (kiscsaládok?) közül az újonnan feltárt 63. sír az I. csoportba tartozik, amelyre az a jellemző, hogy a sírokban edénymellékleteket is találunk és a kalcinált csontszilánkokat gondosan kis kupacba rakták (textíliába csavarva) a fémekkel együtt. Ez a csoport a temető központi helyén volt és a leggazdagabb temetkezéseket, a fegyveres sírokat tartalmazta. A soros és a csoportos temetkezésekre számos példát lehet felsorolni a kelták lakta területekről. E mögött legtöbbször a rokoni kapcsolatok (például kiscsalád), vagy az elhunytak különböző társadalmi helyzete húzódnak meg.

A hasonló fegyverzettel és a toilette-garnitúrával (olló, borotva, fenőkő), valamint edény-mellékletekkel eltemetett halottak sírjait az egész keleti kelta területen megtaláljuk. A LT-B periódus második felétől kezdve fordulnak elő hasonló kombinációjú leletegyüttesek, de a LT-C alatt válik igazán gyakorivá. A Jozef Bujna által kidolgozott szociográfiai felosztás szerint temetők a H-régióba, a 63. sírunk pedig az I. cso-

portba sorolható. Ezen a területen a LT-C1a és C1b fázisok idején éri el csaknem a legmagasabb százalékot a fegyveres sírok aránya (40 % körüli).

A 63. sír leletei nagyon jól keltezhetőek a LT-C1a periódusra, abszolút időt tekintve a Kr.e. 3. század közepére. Szabó Miklós kutatásai alapján kijelenthető, hogy a magyarszerdahelyi temetőből korábban előkerült fegyveres sírba (30. sír) eltemetett egyén a Kr.e. 4. század végén, 3. század elején, tehát a LT-B2 periódusban a Kárpát-medencébe bejött törzsekkel együtt érkeztetett ide. Társai azonban tovább menve részt vettek a balkáni invázióban. Ezt a horizontot a fegyveres sírok jellegzetes mellékletei képviselik (kétrészes pajzdudor; korai LT-típusú kard és hüvely, az utóbbin áttört, kerek koptatóval; a kard viseléséhez tartozó karikák; rombusz- vagy levél alakú lándzsahegy; néha vágókés, esetleg olló). Szabó Miklós két fontos következtetést vont le az említett fegyverzettel felszerelt harcosok sírjainak elterjedési térképéből:

1. Pompeius Trogus megjegyzése, miszerint a scordiscusok törzse a delphoi kudarc után a Dunánál lévő „óházába” tért vissza, a régészeti leletek alapján hitelesíthető.

2. A kelták a balkáni invázió előestéjén a Kárpát-medence legnagyobb részén már megtelepedtek. Hasonlóan vélekedett korábban e sorok írója is.

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a magyarszerdahelyi kelta temető népessége a balkáni invázióra készülő törzsekkel, népcsoportokkal együtt érkezett ide nyugatról, de jó részükkel ellentétben helyben maradt. Temetők azoknak a számát gyarapítja, amelyek a második hullám idején, már a Kr.e. 4. század végén, a 3. század elején létesültek. A 63. sír harcosa a helyi közösség egyik kiemelkedő személyisége lehetett, fegyverzete uniformizált, feltűnő északkeleti és a déli párhuzamai.

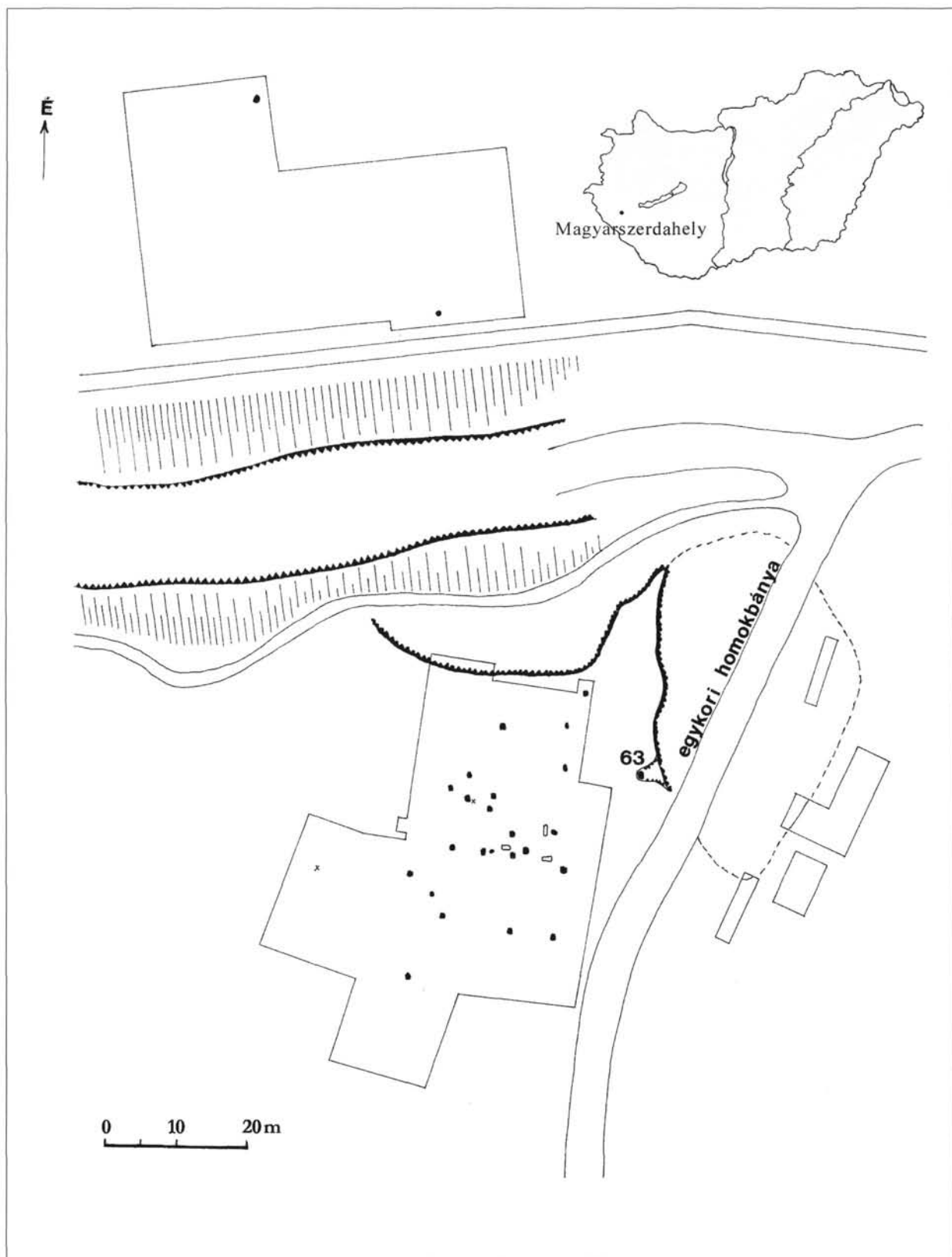

Fig. 1: Outline of the cemetery of Magyarszerdahely with grave 63
A magyarszerdahelyi kelta temető alaprajza a 63. sírral

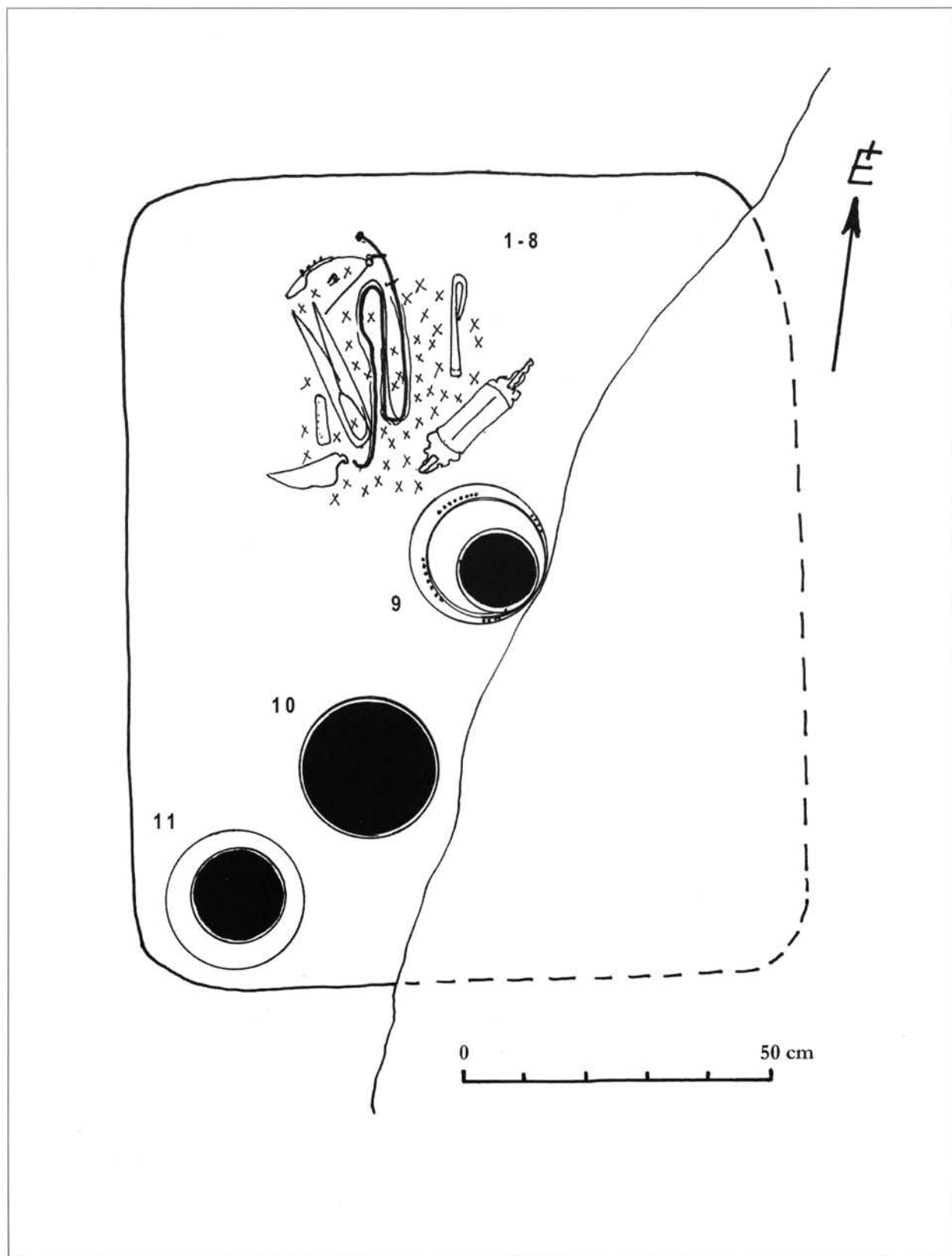

Fig. 2: Drawing of grave 63 from Magyarszerdahely
Magyarszerdahely, 63. sír rajza

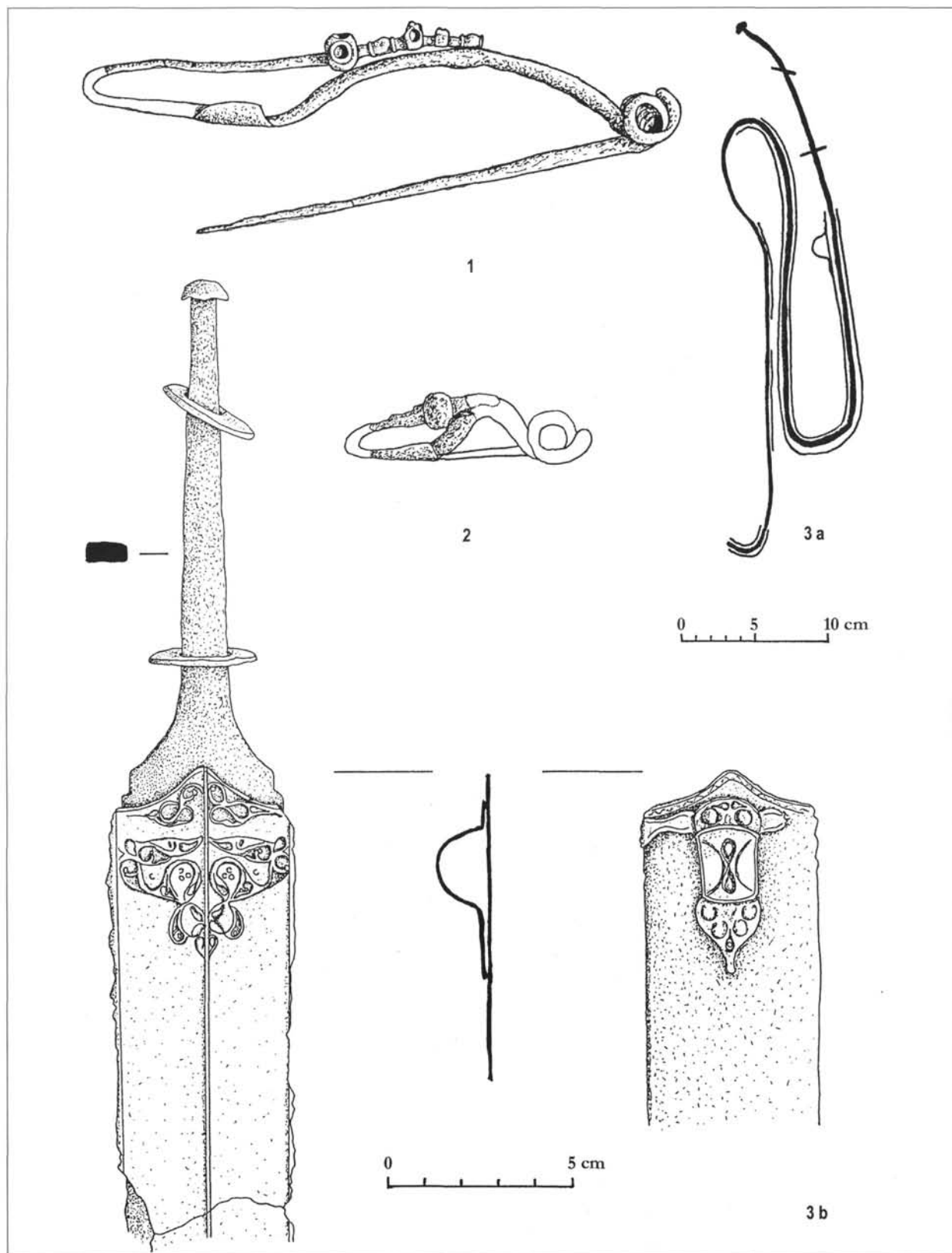

Fig. 3: Fibuale, sword and sheath from the grave. Grave 63 Magyarszerdahely
Magyarszerdahely, 63. sír mellékletei (fibulák, kard)

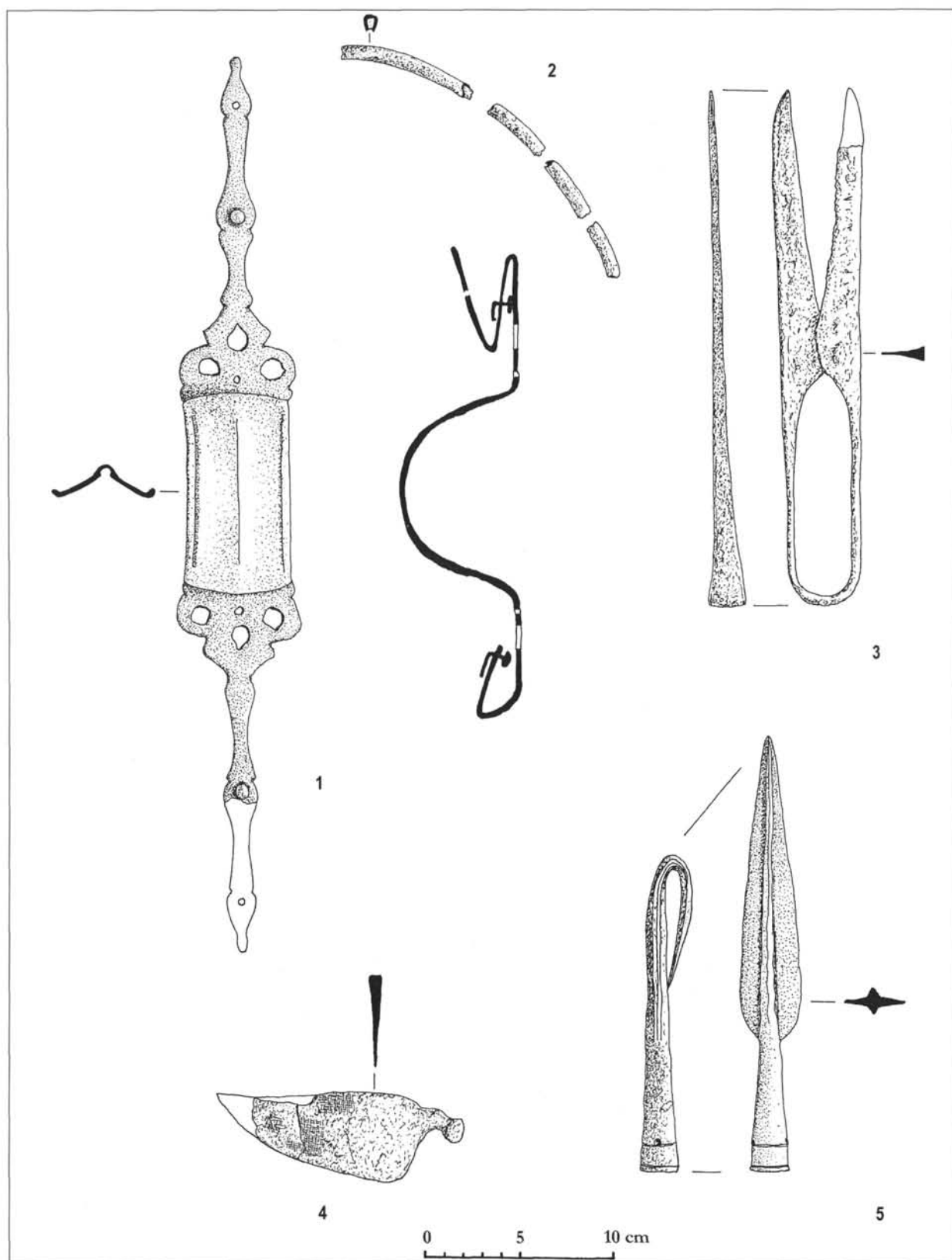

Fig. 4: Shield ornament, shield frame, scissors, razor and spear head. Grave 63 Magyarszerdahely
Magyarszerdahely, 63. sír mellékletei (pajzsdudor, pajzskeret, olló, borotva, lándzsahegy)

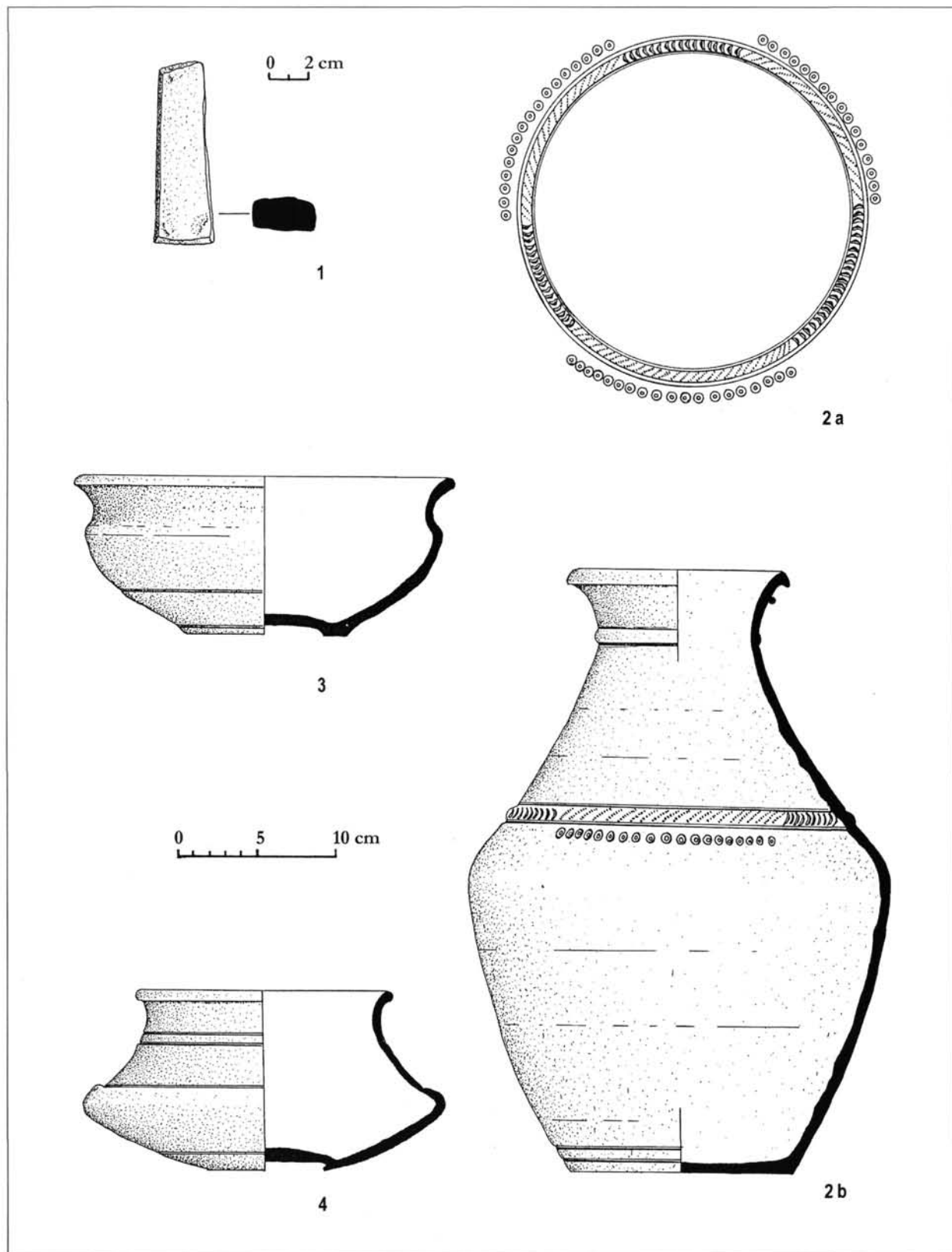

Fig. 5: Sharpening stone and vessels. Grave 63 Magyarszerdahely
Magyarszerdahely, 63. sír mellékletei (fenőkő, edények)

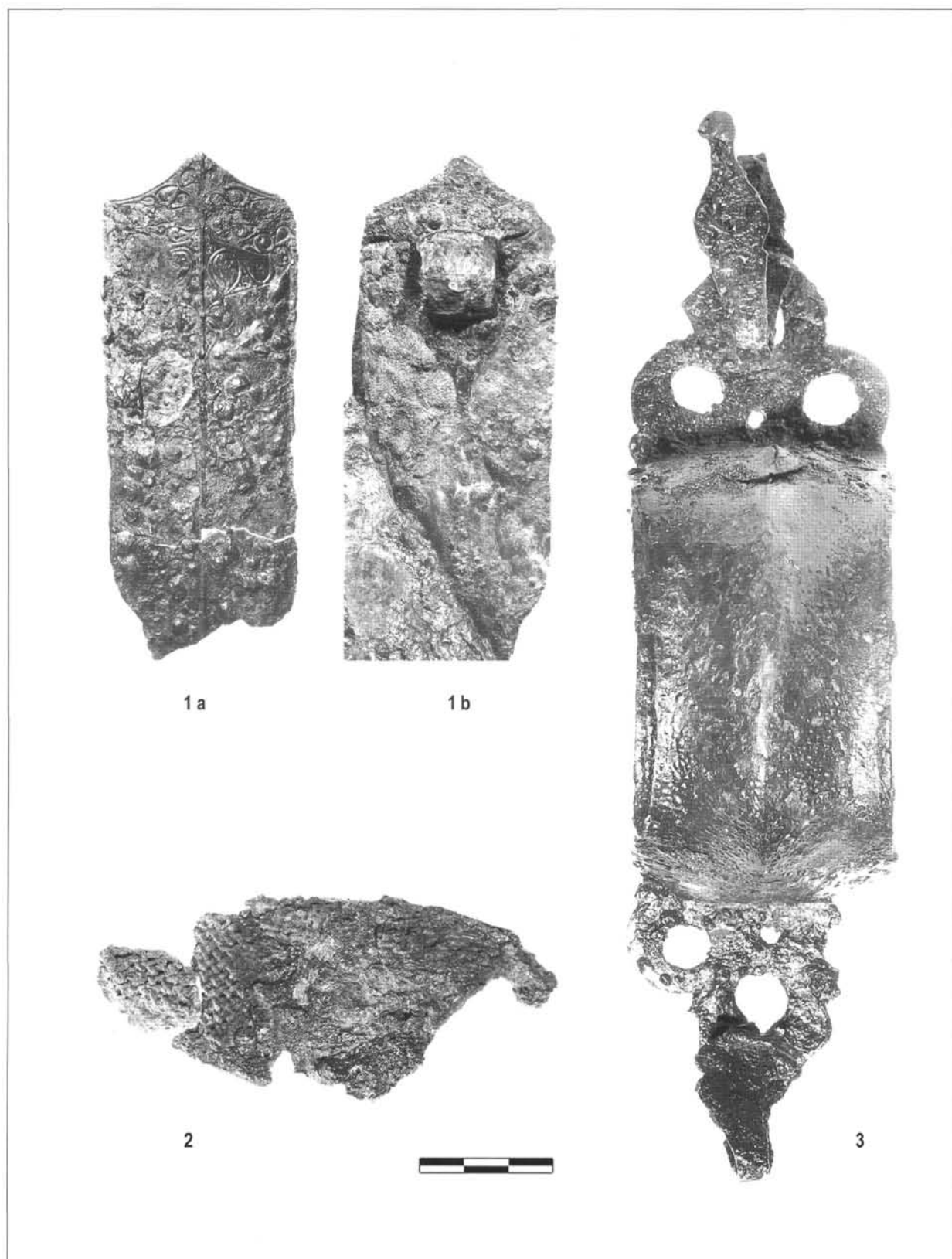
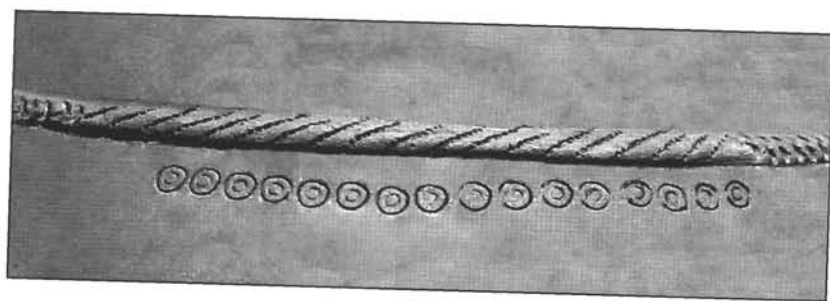

Fig. 6: Fragments of sheath, razor and shield ornament. Grave 63 Magyarszerdahely
Magyarszerdahely, 63. sír mellékletei (kardhüvely töredéke, borotva, pajzsdudor)

1

2

Fig. 7: Stamped pottery. Grave 63 Magyarszerdahely
Magyarszerdahely, 63. sír pecsételt díszű edénye

K. Palágyi Sylvia

Terrakotta Venus szobrocska Balácáról*

Venus maga a tavasz, a mindig megújuló, mindent ígérő szépség, lehetőség a kiteljesedésre és megérésre. A tavasz Venusé, hiszen Ovidius szerint nincs más, ami illene hozzá: tündököl akkor a táj, s újra kienged a föld. Föld felszíne reped, fűszál hegye gyorsan előtör, szőlőtő duzzadt vesszeje újra kihajt. És gyönyörű Venus is méltó gyönyörű idejéhez s ott áll Mars mellett régi szokása szerint (OVIDIUS Fasti IV,125–130).

A terrakotta istenszobrocskák és állatfigurák leggyakrabban sírokból származnak, de előfordulhatnak szentélyek fogadalmi ajándékaiként, illetve állhattak lakóépületek, így villagazdaságok házi szentélyeiben, larariumaiban is. Úgy látszik, semmiféle szabály, szokás nem szabta meg egy-egy szobrocska evilági — háziszentély, fogadalmi ajándék, játék —, illetve túlvilági használatát (OROSZLÁN 1930, 27; LANGE 1990, 22–25). A sírokból valószínűleg a sokkal értékesebb bronzszobrocskákat helyettesíthették (LANGE 1990, 22).

A balácai Venus-torzó a villagazdaság újabb ásatása során került elő 1982-ben a főépület déli fala közelében, a 7/B. szelvényből (1. kép 1–3; 2. kép 1–3).¹ A szobrocska szabálytalan, hasáb alakú, tömör posztamensen áll, feje, felsőteste deréktól, illetve könyöktől felfelé hiányzik. Színe vöröses-sárgásbarna, törésfelületen vöröses-barna, belül sötétszürke, szemcsés anyagú. A szobrocska töredékes. M.: 12,2 cm, sz.: 3,55 cm, v.: 4,1 cm, posztamens sz. elöl: 3,2 cm, hátul: 2,9 cm, v.: 3,4 cm, m.: 2,2–2,3 cm. A torzó felsőteste csupasz, köldökét vízszintes helyzetű ovális bemélyedéssel jelezték, csípőjét felső szélén összetekeredett, a lábfejeket ívesen, részben takaró köpeny vagy lepel borítja, amelyet elöl, bal kézzel tart a lecsúszástól. A köpeny egyik szárnyának a széle redőkbe rendeződve, sarkos végződésével omlik le a két láb között. A szobrocska bal lábára nehezedik, térdben behajló jobb lába sérült. A redők megformálásához képest bal karja és ujjai vaskosak, esetlenek. A szobrocska hátul kevésbé részletezett, a lepel közepén széles ráncba

szedett. A Venus-torzó jobb oldalán az összetekert lepel alatti ferde, jobb szélén ívesen záródó bemélyedés és bal oldalán látszó többszörös ferde mélyedés a szobrocskát készítő fazekas hüvelyk-, illetve mutató-, középső-, gyűrűs és kisujját őrizte meg számunkra. A még képlékeny agyaghasábot a fazekas bal kezében tartva, összenyomta azt, majd jobb kezével kidolgozta a részleteket. A bal kisujj számára is elegendő hely jutott, mivel — és éppen ezért — csak a szobrocska részleteinek elkészülte után illeszthették a szobrocskát a talapzatra. A talapzat és a szobortest találkozását csak részlegesen dolgozták el. A lepel fölött hátul vájat fut felfelé. Ezzel a vájattal egyben a gerincoszlopot is jelezték. Elöl, a köldök fölött ugyancsak látszik egy vájat-indítás. A jobb oldalon megfigyelhető rovátkák ujjenyomat-részletekként értelmezhetők.

A balácai Venus szobrocskában nem nehéz felismernünk Praxitelés — Kr. e. IV. század — Aphrodité ábrázolásainak hatását (SZILÁGYI 1959, 40). A balácai Venus szobrocska előképe is — ha nem is közvetlenül — a sokszor, több száz éven keresztül másolt knidosi Aphrodité szobor lehetett. Különösen feltűnő a megformálás gondolati hasonlósága a mi kis Venusunk és a Vatikáni Múzeum márvány, combját lágyan hullámzó, leomló köpenyvel borító, „Knidosi Aphrodité” szobra között (UBELL 1902, belső címlap), annak ellenére, hogy a lábak pozíciója és a kéztartás is ellentétes helyzetű. Az Aphrodité-szobrok nagy részénél, de a Venus szobroknál, szobrocskáknál is a köpeny/lepel általában a csípőnél lejjebb csúszik, láttatni engedi a Vénuszdombot (UBELL 1902, belső címlap, LIMC II. Aphrodité: pl. Nr. 688, 689, 690, 696, 742, 746 ill. LIMC VIII. Venus: 90, 95, 96). A balácai Venus szobrocska, ezekhez képest, a félig öltözött Venus pudica ábrázolások között is egy szemérmesebb változatot képvisel, egyenesebb testtartása és vékonyabb, szerényebb formái a rhodosi Aphrodité szoborra is emlékeztetnek (LIMC II 82,

Nr. 740), összességében az álló, félig öltözött Venus-ábrázolások III/B (Venus pudica) típusának császárkori változatai között találjuk meg leginkább párhuzamait (LIMC VIII. 195, 202–203, Nr. 88-márvány, Róma; 90-márvány(?) Kyrene; 91-terrakotta, Athén). A római Villa Aldobrandiniból ismert (SAPELLI 1997, 42–43, 45) Aphrodité pudica (3. kép 1) típusú szobrok is, főleg a drapéria kezelésében, feltétlenül hatással voltak a balácai Venushoz hasonló szobrocskák kialakulására.

A pannoniai, félig öltözött Venus pudica típusú terrakotta szobrocskák különböző műhelyekben készültek. Vannak közöttük életszerűbben megformált és kevésbé jól sikerült darabok. Az üreges, négyszögű talapzaton álló, a szekszárdi múzeumban őrzött, Dunaföldváron előkerült szobrocska (3. kép 2) szinte részletezés nélküli, ruharedőit hosszanti vájatokkal jelezték. (HOMAS 1970, 27, 11. kép, 31; CSER-MÉNYI 1980, 10, Nr. 5; RELIGIONS 1998, Nr. 105). Valószínűleg azonban később készülhetett az I. század végénél. Az aquincumi ú.n. „C” utcában álló kerámia-raktárból származó terrakotta Venus szobrocskák több változatot mutatnak. A részletgazdagság nélkül megformált, kerek, illetve négyszögletes talapzaton álló példányokon (3. kép 3–4) csak a felismeréshez feltétlenül szükséges elemeket, pl. a jellegzetes tartású két kezet látjuk, a drapériát pedig csak jelzésszerűen mintázták meg (PÓCZY 1963, 245, 7/2–4, 8/2. kép). A harmadik szobrocskán (3. kép 4–5) viszont a hátsó

nézet a részletezőbb, kifejezettebb, a nagy antik előzményekre emlékeztet a gerinc íve, a kerekded csípő és a csípőt körülölelő, összeráncolt köpeny, amely a térdhajlatban V alakú ráncokat vet (PÓCZY 1963, 8/4. kép). A raktárkészlethez tartozó további két Venus szobrocska (3. kép 6–7) abban különbözik az előzőktől, hogy a köpeny felső, összefogott széle átlósan, a derékvonaltól aszimmetrikusan csúszik a jobb combra (PÓCZY 1963, 246, 9. kép). A „C” utcai kerámia raktár árúit egyébként a III. század elejétől III. Gordianus uralkodásáig keltezték (PÓCZY 1963, 247).

A balácai terrakotta Venus-torzót tartalmazó lelet-együttes feldolgozása még nem történt meg. A szobrocskával együtt, ugyanazon a napon a 7/B szelvényben talált kerámia-anyag többsége jól elhelyezhető a II–III. században.² A szobrocska a főépület egyik, közeli helyiségében kialakított larariumban, házi-szentély fiulkéjében állhatott, valószínűleg más, a ház lakói által ugyancsak tisztelt bronz, vagy terrakotta istenszobrocskák társaságában. S hogy hol is készülhettek Aquincumon kívül Pannoniában terrakotta szobrocskák, Kuzsinszky Bálintot idézhetjük: „Különbözőben is a Kr. u. II. században, amikor ezek készülhettek, már mindenütt akadhattak ügyes fazekasok, akik ilyen terrakottákat tudtak előállítani” (KUZSINSZKY 1932, 307). Az ügyességen kívül azonban szükség volt vagy a személyes élményre vagy azokra a készen kapott mintákra, amelyek segítségével a nagyszobrászati alkotások megidézhetőkké váltak.³

Jegyzetek:

* 60. születésnapját 2004-ben ünneplő kedvelt kollégánkat és évfolyamtársunkat, Müller Róbertet nem is tudnánk szebben köszönteni, mint a szépség és a kellem antik istennőjének, Venusnak szobrocskájával.

¹ Ltsz.: 94.1.1. — Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém, Palágyi Sylvia ásatásából.

² Ltsz.: 2002.335.227–340. — Veszprém, Laczkó Dezső Múzeum.

³ A fotókat Oszkó Zsuzsa, a rajzokat Trexlerné Szlezák Judit készítette.

Irodalom:

- CSERMÉNYI 1980
Cserményi V.: *Római kori művészet Pannoniában*. IKMK 137 (1980).
- KUZSINSZKY 1932
Kuzsinszky B.: *A gázgyári római fazekastelep Aquincumban — Das grosse römische Töpferviertel in Aquincum bei Budapest*. BudRég 11 (1932) 5–423.
- LANGE 1990
Lange, H.: *Römische Terrakotten aus Salzburg*. Katalog zur Ausstellung im Salzburger Museum. Carolino Augusteum. Salzburg 1990.
- LIMC II
Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae II/1–2. Zürich–München 1984.
- LIMC VIII
Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae VIII/1–2. Zürich–Düsseldorf 1997.
- OROSZLÁN 1930
Oroszlán Z.: *Az Országos Magyar Szépművészeti Múzeum Antik Terrakotta Gyűjteménye*. Budapest 1930.
- OVIDIUS Fasti
Ovidius, Fasti. Ford.: Gaál L. Budapest 1986.
- PÓCZY 1963
Sz. Póczy K.: *A termékenység-kultusz terrakottái Aquincumban*. BudRég 20 (1963) 241–258.
- RELIGIONS
Religions and cults in Pannonia. Exhibition at Székesfehérvár 15 May – 30 September 1996. SZIKMK 33 (1998).
- SAPELLI 1997
Sapelli, M.: *Restauri in Palazzo Aldobrandini a Magnanapoli. Le statue sulla balaustra*. Ed.: Gangemi. Roma 1997.
- SZILÁGYI 1959
Szilágyi J. Gy.: *Görög művészet a hellénisztikus korszakban*. Művészettörténet 9 (1959).
- THOMAS 1970
B. Thomas E.: *Itáliai Mater matuta votívok Dunaföldvarról*. BBÁME 1 (1970) 19–35.
- UBELL 1902
Ubell, H.: *Praxiteles*. Berlin 1902.

Terracotta Venus figurine from Balácsa

In 1982 at the excavation of 7/B trench of a Roman villa in Balácsa a fragmented Venus figurine was found. The Venus figurine measures 12,2 cm in height, 3,55 cm in width and 4,1 cm in thickness. The figurine stands on a 2,9–3,2 x 3,4 cm pedestal. The height of the pedestal is 2,2–2,3 cm. The head and the upper body of the figurine are missing. Her waist and upper part of both legs are covered with a twisted shroud. Her right leg is bent at the knee and her left hand holds the shroud. The left and the right sides of the figurine preserve the fingerprints of the artisan. The figurine belongs to the standing, half-dressed Venus pudica category (LIMC VIII, Venus: 90, 95, 96). The majority of this figurine type originates in the „archetype“ of Praxiteles' Aphrodite of Knidos (UBELL 1902; SZILÁGYI 1959, 40). In considering the relationship of the figurine from Balácsa with statues, it has similar characteristics to the Venus statue of the Roman Palazzo Aldobrandini (SAPELLI 1997, 42–43, 45).

Assessment of the artefacts with which the figurine was found is not yet finished and this paper presents

the preliminary results of the investigation. The pottery assemblage, which was found in the same trench as the figurine, can be dated to the II–III. century. (Inventory No: 2002.335.227–340 — Veszprém, Museum of Dezső Laczkó). The figurine may have stood in a lararium in the main building, probably with other bronze or terracotta god figurines, which were also respected by the residents of the villa. The appearance of the Venus figurine at Balácsa raises the question of where such figurines could have been made in Pannonia apart from Aquincum. As Bálint Kuzsinszky succinctly put it: In the II. century AD talented artisans who manufactured such figurines may have lived in different parts of Pannonia other than Aquincum (KUZSINSZKY 1932, 307). Apart from artistic skills, personal experience or models of figurines may also have been required in order to evoke the details of statues in a miniature form.

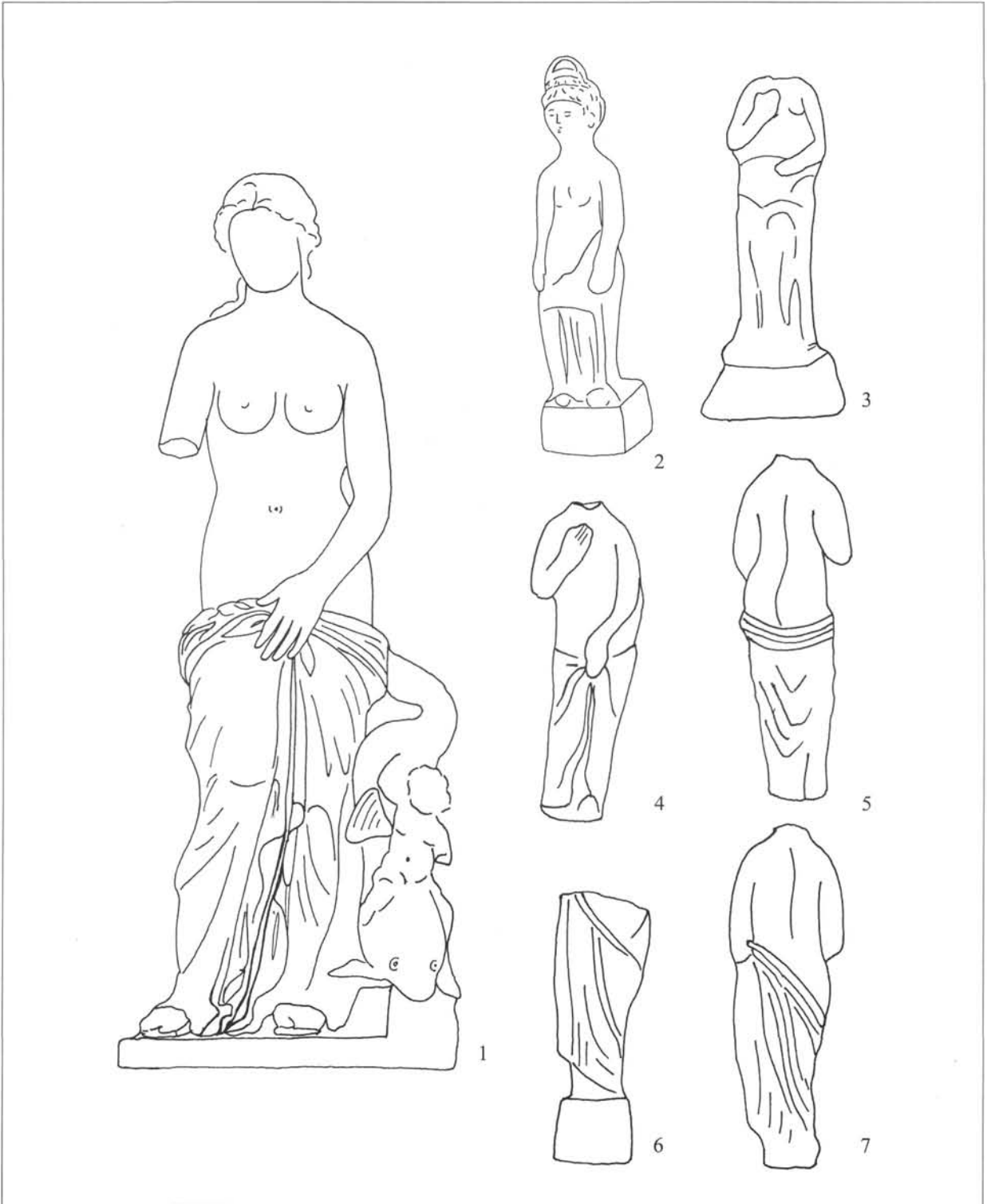
Translated by Eszter Kreiter

1. kép: 1: A balácsai Venus szobrocska törésfelülete – Broken surface of the Venus figurine from Balácsa; 2: A balácsai Venus szobrocska – The Venus figurine from Balácsa; 3: A balácsai Venus szobrocska rekonstrukciós rajza – Reconstruction of the Venus figurine from Balácsa

2. kép: 1: A balácai Venus szobrocska hátoldala – Back of the Venus figurine from Balácsa; 2: A balácai Venus szobrocska jobb oldala – Right side of the Venus figurine from Balácsa; 3: A balácai Venus szobrocska bal oldala – Left side of the Venus figurine from Balácsa

3. kép: 1: A római Villa Aldobrandini márvány Aphrodité pudica szobra (SAPELLI 1997, 45 nyomán) – Marble statue of Aphrodite pudica from a Roman villa in Villa Aldobrandini; 2: A dunaföldvári terrakotta Venus szobrocska (CSERMÉNYI 1980, 10, Nr. 5. nyomán) – Terracotta Venus figurine from Dunaföldvár; 3: Terrakotta Venus szobrocska Aquincumból (PÓCZY 1963, 245, 7/4. kép nyomán) – Terracotta Venus figurine from Aquincum; 4–5: Terrakotta Venus szobrocska Aquincumból (PÓCZY 1963, 245, 8/3–4. kép nyomán) – Terracotta Venus figurine from Aquincum; 6: Terrakotta Venus szobrocska Aquincumból (PÓCZY 1963, 9/3. kép nyomán) – Terracotta Venus figurine from Aquincum; 7: Terrakotta Venus szobrocska Aquincumból (PÓCZY 1963, 246, 9/2. kép nyomán) – Terracotta Venus figurine from Aquincum

Horváth László

Ló alakokkal díszített római kori edény Magyarszentmiklósról (Zala megye)

A kutatás története

A nagykanizsai Thúry György Múzeum gyűjtőterületének, Dél-Zalának tervszerű régészeti terepbejárásait 1975-ben kezdtük el. Az addig nagyrészt ismeretlen területről mára már mintegy 600 lelőhely vált ismertté (HORVÁTH 1994, 85). Ennek során a Nagykanizsától 6 km-re lévő Magyarszentmiklós (1. kép 1) határát is bejártuk 1978-ban, amikor is a községtől északra lévő homokos dombhát keleti felében, az Újréti- és a Kökényfai-dűlőben több korszak jelenségeit találtuk meg a mélyszántásban. A mezőgazdasági művelés annyira megbolygatta a különböző korszakok emlékeit, hogy több helyen rögtön leletmentést kellett végeznünk.

A Magyarszentmiklósról az északra lévő szomszédos faluba, Magyarszerdahelyre vezető dűlőút keleti oldalán egy több, kisebb-nagyobb kiemelkedéssel tagolt, kelet felé lejtő homokos hát húzódik. Északról és keletről a Kürtösi patak széles ártere határolja. A dombháton a lelőhely négy, egymástól nagyjából elkülönülő részét lehetett megfigyelni (1. kép 2 A–D). Az „A” területen két, a LT-D periódusra keltezhető, félíg földbe mélyített házat és egy vermet sikerült feltárnunk a leletmentéskor, továbbá egy késő bronzkori hulladékgyűjtőt (HORVÁTH 1987, 64; HORVÁTH 1994, 100). A késő kelta kori településhez tartozhatott a dombhát tetején, a „D” részen talált két, a szántás által erősen megbolygatott, illetve kiszántott csontvázas sír. A dűlő délkeleti területén („B” rész), egy észak-déli irányú hosszan elnyúló dombháton, terepbejáráskor szórványosan előforduló jellegtelen őskori és népvándorlás kori objektumok feketés foltjait figyelhettük meg. Ettől nyugatra, egy kissé laposabb dombrészen több, félíg kiszántott késő bronzkori (BD–HA1) hamvasztásos sirt fedeztünk fel, valamint egy jól kirajzolódó római kori objektumot („C” terület). A leletmentéskor egy urna és egy szórt hamvas sír maradványát és az említett római kori objektumot tártuk fel.¹

A továbbiakban csak a római kori objektummal és az abból felszínre került leletekkel foglalkozunk.

A C/1. objektum

A lelőhely „C” részében végzett leletmentéskor egy kisebb lekerekített sarkú, nagyjából téglalap alakú (280 x 210 cm), szürkésfekete, egységes betöltésű római kori objektum is feltárássra került (1. kép 3). Teknős alja 95 cm mély volt, lejtős bejárata a déli oldalon helyezkedett el. Nyugati szélén a hossz tengelyben egy cölöplyukat sikerült megfigyelni. A kisebb méretű épület betöltéséből nagyon kevés, de annál fontosabb leletet találtunk.²

1. Korsó (2–5. kép). Korongolt, sötétszürke, jól iszapolt anyagú, aprókavicsos soványítással. A kis kavicsdarabok néhol kihullottak helyükről, és így egy-két helyen lyukacsos a felszíne. A belül világosabb szürke falát vonták be sötétszürke bevonattal, ami több helyen lekopott. Nyakán függőleges, vállán ferde rácsmintás besimított díszítés van. Az utóbbi mezőt kettős árok fogja közre, alatta körbefutó besimított ló alakokkal. A korsó bemutatott képe nagyrészt rekonstruált, melynek valószínűségéről alább számolunk be.³ M: 34,8 cm, Szá: 9,1 cm, Fá: 9 cm, Ltsz: 79.9.1.

2. Agyagnehezék (6. kép 12). Téglaszínű, kúpalakú, átfürt, tetején „X” karcolással. M: 13,5 cm, Fá: 9 x 7,3 cm. Ltsz: 79.9.2.

3. Tegula töredéke (6. kép 13). Kissé túléggett falazótégla szélének töredéke. V: 6 cm, Lsz: 79.9.3.

4. Edényfedő töredéke (6. kép 1). Korongolt, sötétszürke, homoksoványítású fedő gombos töredéke. Á: 4,3 cm, Lsz: 79.9.4.

5. Edénytöredékek (6. kép 4). Korongolt, kívül középszürke, belül világosszürke edény nyaki- és hasi részének töredéke, az előbbin kis árkolással kísért borda. Anyaga hasonlít a besimított ló alakokkal díszített korsóéhoz. H: 7,6 és 8,5 cm, Ltsz: 79.9.5.

6. Edénytöredékek (6. kép 7). Korongolt, világosszürke, finomabb iszapolású, néhol apró lyukacsos

a felülete (2 db). H: 5,4 és 8 4 cm, Ltsz: 79.9.6.

7. Edénytöredékek (6. kép 3, 5, 8). Durva, korongolatlan, szürkésbarna és szürke fazekak oldal- és nyakrészének töredékei (3 db). Belsejükben kátrány-szerű rárakodás. H: 5,3; 7 és 8,7 cm, Ltsz: 79.9.7.

8. Edénytöredék (6. kép 9). Korongolt, szürkésbarna, finoman iszapolt anyagú aljtöredék. Fá: 7 cm, Ltsz: 79.9.8.

9. Edénytöredék (6. kép 6). Korongolt, szürke, homoksoványítású, finomabb felületű oldaltöredék. H: 5,2 cm, Ltsz: 79.9.9.

10. Edénytöredék (6. kép 2). Korongolatlan, durva felületű, csillámos anyaggal soványított fazék peremtöredéke. H: 4,2 cm, Ltsz: 79.9.10.

11. Edénytöredék (6. kép 11). Korongolt, sötét-szürke, egyenetlen felületű bögre(?) oldaltöredéke. H: 5,7 cm, Ltsz: 79.9.11.

12. Edénytöredék (6. kép 10). Korongolt, szürke, lyukacsos szerkezetű aljtöredék. H: 5,2 cm, Ltsz: 79.9.12.

13. Kő töredéke (6. kép 14). Vörös, kemény homokkő töredéke, konglomerátumokkal. Kis részen kopott felületű, őrlőkő töredéke lehetett. H: 8,3 cm, Ltsz: 79.9.13.

A korszó rekonstrukciója

A C/1. objektumból felszínre került korszótöredékek olyan szerencsésen maradtak ránk, hogy azok alapján teljesen egyértelműen sikerült rekonstruálnunk magát az edényformát, és annak rendkívüli díszítését (2–5. kép). Az edényformánál a szájrészt, a fület és a korszó alsó részét az analógiák után, valamint a megmaradt darabok íve szerint tudtuk megrajzolni. A besimított díszítések a nyakon és a vállon pontosan rekonstruálhatók voltak. Az igazi szerencse azonban a körbefutó ló alakoknál jelentkezett: megmaradt ugyanis a ló alakokból kialakított „körmenet” középső tengelye. Ezen a töredék részen két ló néz egymással szembe, mindkettőn a szemeket pontkörök jelzik, az egyik fején nagyobb kör alakú besimított vonal, karika van. Ez utóbbit feltétlenül napkorong ábrázolásának interpretálhatjuk. Egy másik megmaradt részen egy ló hátsó részének ábrázolása van, a kissé hullámos hosszú farkával, és az őt követő ló szájával. A harmadik megőrződött egységénél négy egymást követő ló ábrázolásának részeit láthatjuk: az egyik a két mellső lába szorosan az előtte lévő farkánál, illetve az ugyanazzal a hullámos vonallal jelzett „hátsó lábánál” van. Egyedül ennek a lónak az alakja teljes. Az előtte sorakozó ló hátsó része és a két mellső lába figyelhető meg a következőnél. A hátsó részénél különös módon pázásra kész állapotban, megmerevedett phalossal és felkunkorodó farokkal ábrá-

zolták a sorban álló lovat. A negyediknél csak két vonal indítása utalt a ló farkára, vagy a hátsó lábára. A központi részből kiindulva csak úgy tudjuk elképzelni a „körmenetet”, a lovak sorát, ha az átellenben lévő két ló farral állhatott egymásnak. Ezt a napkoronggal vezető lovat kísérő egyhangú sort a pázásra készülő ló megzavarja. Valójában lehetséges, hogy a körmenet más részén, esetleg közvetlenül a vezér ló mögött helyezkedhetett el, ezt azonban most már nem tudjuk eldönteni. Az eddig egyedülálló ábrázolás mindenestre egyrészt a napkultusszal, másrészt a termékenységgel lehet kapcsolatban.

Hasonló ábrázolások

A magyarszentmiklósi korszón lévő ló alakok nagyon egyszerű, sematikus figurák, minden különösebb művészi kivitelnek híján vannak. Ebből kiindulva nem lepődhetünk meg azon, hogy a hasonló ábrázolások térben és időben nagyon távol esnek a mi ábrázolásunktól: egy ljubljanai késő bronzkor, korai vaskori, a HB–HC1-re keltezhető hamvasztásos sír urnáján (7. kép 1) hasonlóan egyszerű módon, bekarcolt ló alakok futnak körbe (PUŠ 1971, 105, Taf. 5, 1–1a). Rodenbachból (Németország) egy nagyon gazdag Kr. e. 5. századi temetkezésből került felszínre egy észak-itáliai gyártmányú bronz kulacs (7. kép 3), melyen vésett mén sorakoznak (JACOBTHAL 1944, 140–140, Pl. 254e, 255a-b). Hasonló időszakból származik az a ló/mén figura (7. kép 4), amely egy kelta fejedelem sírjában lévő bronz kanapé hátoldalát díszíti: a díszített mező közepén fegyveres férfiak harcolnak egymással, míg a két végén egy-egy négykerékű kocsi húz a két-két mén, a kocsin egy álló, pajzzsal és lándzsával felfegyverezett férfival (HOCHDORF, 166–167, Abb. 118). A Valcamonica-i (Észak-Olaszország) sziklarajz ugyancsak mént ábrázol (7. kép 2), de korát csak hozzávetőlegesen lehet megállapítani (Kr. e. 4. század?). Analóg módon ábrázoltak egy kő sztélén egy mént (7. kép 5), amely Mouriésből (Franciaország) származik és a korát a Kr. e. 3. század előtti időre datálják (L'ART CELTIQUE, Kat.No.152). A párhuzamok keresésekor nem találtunk számunkra időben is megfelelő — Kr. u. 4. század második fele, 5. század eleje — példá(ka)t.

A felsorolt analógiák csak a ló formájában, annak megjelenítésében hasonlók, egyéb közülük nincs egy-máshoz, mivel túl nagy az idő- és a térbeli különbség. A hasonlóság viszont az ábrázolás egyszerűségéből, primitívségéből adódhat. Amiben még megegyezhetnek, az az ábrázolás mondanivalója, a célja, az ahhoz kapcsolható szellemi háttér.

A besimított díszítés és a korszó keltezése

Ma már általánosnak mondható a kutatás azon megállapítása, hogy a besimított díszítés a késő La Tène korban lép fel, amely továbbél az egész 1–2. században, a 3. században azonban nagyon ritka lesz, majd a 4. század második felében újra feléled, és széles körben elterjed. Egyes kutatók véleménye szerint barbár etnikumhoz kötése nem bizonyított, és legtöbbször római környezetben kerül elő, mint a helyi, római fazekasok készítménye (OTTOMÁNYI 1985, 212; OTTOMÁNYI 1991, 38). A magyarszentmiklósi korszó nyakán lévő függőleges besimított vonalak és a vállán elhelyezkedő ferde rácsminta kombinációja nagyon kedvelt volt, elterjedése a besimított kerámiákon a Valentinianus korra tehető, alkalmazása azonban tovább tartott (OTTOMÁNYI 1982, 77–79; OTTOMÁNYI 1991, 36–37). Korszók formája az Ottományi-féle 9. típusba tartozik, melyet a 4. század utolsó harmadára, az 5. század elejére keltez (OTTOMÁNYI 1982, 109). Más kutatók az ilyen díszítésű és formájú korszók megjelenését korábbra, a 350-es évekre teszik (FRIESINGER–KERCHLER 1981, 253–255, Abb. 57, I. csoport a kronológiai táblán).

A magyarszentmiklósi korszónál egyértelmű a fenti keltezés szürke anyagát, díszítését, és a formáját tekintve is. A La Tène hagyományokat követő kora császárkori datálás még csak fel sem vetődhet esetünkben. A gödörből ugyan jelentéktelenek az egyéb edénytöredékek, arra azonban jók, hogy azok esetében is csak késő római kori használatukat tudjuk elképzelni. A „körmenetet” egyelőre nem tudjuk felhasználni a korszó korának megállapításánál, mivel tudomásunk szerint eddig teljesen egyedülálló ábrázolással van dolgunk.

Az edény keltezésére elfogadott időszakban — 4. század második fele, leginkább az utolsó harmada, esetleg az 5. század eleje — a kutatók egy része a „foederati” népek beköltözésével számol Pannoniában, az Alatheus és Saphrax vezetésével 380-ban betelepített gót-hun-alán népességgel. Az utóbbi időben környékünkről több leletet/leletegyüttest kapcsolnak ehhez a betelepítéshez. A Hahót környéki mikrorégiós kutatások keretében került feltárássra Kilimán határában az a kis temető, melynek sírjait ugyan kirabolták, de a megmaradt leletek a fenti korszakból származnak, s néhányuk a Fekete-tenger északi partvidékére utal (SZÓKE 1996, 50–51). A Sármellék-Égenföldön talált temető egyik téglasírjából a korszakból (MÜLLER é.n., 21; MÜLLER–STRAUB 2002, 8, Taf. 1, 1). Két zalaszentgróti sírt sorolnak még ehhez a korai germán körhöz, melyek egyikéből a magyarszentmiklósi korszóhoz nagyon hason-

lító, a ló alakok kivételével ugyanolyan díszítésű edény került elő (MÜLLER–STRAUB 2002, 7–8, Taf. 1, 2).

A besimított díszítésű korszónkat azonban merészség lenne a feltételezett 380-as foederati letelepítés népessége hagyatékának tekinteni. A kutatók jó része szerint az ilyen kerámiák nem 380-ban, hanem jóval korábban terjedtek el és a formákat szinte kivétel nélkül római előzményekre kell visszavezetni. A kérdéssel legutóbb Kovács Péter foglalkozott behatóan egy korábban előkerült százhalombattai hunkori sír kapcsán (KOVÁCS 2004). Az antik források, a temetők és a leletek részletes kritikai elemzése után a következő megállapításokat teszi:

1. Az antik források nem bizonyítják egyértelműen a 380-as foederati betelepítést Pannoniába.

2. Pannonia magyarországi részén eddig hitelt érdemlően nem sikerült elkülöníteni a foederati emlékhanyagát.

3. A kérdéses időszakban „...az új divatcsoportok az elszegényedő, ténylegesen egyre barbárosodó és elszegényedő provinciális lakosság emlékhanyagához tartoznak. Ugyanaz a típusú emlékhanyag nem egy bizonyos helyhez kötött, hanem a tartomány egészének területén kimutatható.” (KOVÁCS 2004, 139). Ezalatt a besimított kerámiát is kell értenünk.

A napkorongos körmenet

A magyarszentmiklósi korszó vállán körben álló lovak központi alakjának fején egy napkorong van, mely az egész ábrázolás központi figurája lehet. Az őskori és az antik mitológiában ló és nap kapcsolatáról általában akkor beszélhetünk, amikor az istenként tisztelt Napot ló vontatta szekéren viszik fel az égbe, vagy vontatják a körmenetben. Az egyiptomi felfogás szerint, a Nílus központi szerepe miatt, a Nap útját bárkán teszi meg, a görög és a római hitvilágban a Nap lovak által vontatott kocsin járja be mindennapos útját az égen. A nagy civilizációk napistenének — pl. Ré, Zeus/Jupiter, Heliosz/Apollón — megfelelőit különböző formában megtaláljuk sokszor őskori tárgyaikon is. A kocsi és a kerék szimbolikája a Nap a bronzkorban. A lovak szerepét ekkor legtöbbször madarak töltik be, amelyeknek tisztelete mögött még más jelentős szerepet lehet feltételezni az őskori vallásban (ILON 1999, 32–33). Amíg a késő bronzkorban a napbárka dominál — megjelennek a kocsik madarakkal kombinálva —, a kora vaskorban a madarakat felváltják a kocsit vontató lovak (ILON 2002, 132). Nagyon nagy területen elterjedt a bika kultusza, az ősi elemet, a domináns férfierőt testesíti meg, és sokszor napkoronggal ábrázolják (ILON 1999, 34). Hasonló erőt, termékenység kultuszt jeleníthet meg a korszónkon látható egyik ló, kifejezetten párzásra kész

mén, a Napnak is tulajdonítanak hasonló erőt. Nem lehet véletlen, hogy a fentebb említett hasonló ló alakok, a ljubljanai késő bronzkori ábrázolást kivéve, phalossal rendelkező mének ábrázolásai (7. kép).

Összefoglalás

A magyarszentmiklósi korszak tudásunk szerint eddig egyedülálló, a 4. század második felében,

leginkább az utolsó harmadában, esetleg az 5. század elején készülhetett. Használata valószínűleg a termékenység- és a napkultusszal lehetett kapcsolatos. Etnikumhoz nem köthető, a késő római korszak azon emléke, amikor Pannonia lakossága fokozatosan elbarbárosodik. Talán egy újabb szerencsés lelet segít majd megválaszolni a fennmaradt kérdések sorára.

Jegyzetek:

- 1 A késő bronzkori urnasírokat említi KŐSZEGI 1988, 18, tévesen korai halomsíros kultúra lelőhelyeként. Ld. még HORVÁTH 1994, 100! A lelőhelyen 2005. kora tavaszán helyszíni szemlét tartottunk Eke Istvánnal és újabb erősen megbolygatott hamvasztásos sírok nyomait figyelhettük meg a szántásban.
- 2 A leírásoknál használt rövidítések a következők. M: magasság, H: hosszúság, Szá: szájátmérő, Fá: fenék-átmérő, Á: átmérő, V: vastagság, Ltsz: Thúry György Múzeum leltári száma.
- 3 A korszót Pulai Attila (Thúry György Múzeum, Nagykanizsa) restaurálta.

Irodalom:

FRIESINGER–KERCHLER 1981

Friesinger, H. – Kerchler, H.: *Töpferöfen der Völkerwanderungszeit in Niederösterreich. Ein Beitrag zur völkerwanderungszeitlichen Keramik (2. Hälfte 4.–6. Jahrhundert) in Niederösterreich, Oberösterreich und dem Burgenland.* ArchAust 65 (1981) 193–266.

HOCHDORF

Der Keltenfürst von Hochdorf. Methoden und Ergebnisse der Landesarchäologie. Ausstellungskatalog. Red.: Planck, D. – Biel, J. – Süsskind, G. – Wais, A. Stuttgart 1985.

HORVÁTH 1987

Horváth L.: *Késővaskori ház- és településtípusok Dél-Zalában.* — *Späteisenzeitliche Haus- und Siedlungstypen auf dem südlichen Teil des Komitates Zala.* ZalMúz 1 (1987) 59–80.

HORVÁTH 1994

Horváth L.: *Nagykanizsa és környékének története az újkőkortól a római kor végéig.* — *The history of Nagykanizsa and its surroundings between the*

Neolithic and the Roman Period. In: Nagykanizsa városi monográfia I. Szerk.: Béli J. – Rózsa M. – Rózsáné Lendvai A. Nagykanizsa 1994, 83–141.

IILON 1999

Ilon G.: *A nap és az idő a régi kultúrákban.* In: Ember és ég. Napfogyatkozás. Szerk.: Füzfa B. – Molnár B. Celdömölk 1999, 25–41.

IILON 2002

Ilon G.: *Késő bronzkori kincslelet Szombathegyről. Napbárka szimbólumok a Kárpát-medencei urnamezős kultúra lemeztárgyain.* Savaria 27 (2002) 119–147.

JACOBSTHAL 1944

Jacobsthal, P.: *Early Celtic Art.* Oxford 1944.

KOVÁCS 2004

Kovács, P.: *Hunkori sír Százhalombattán.* — *A grave from the Hun Period at Százhalombatta.* ComArchHung 2004, 123–150.

KŐSZEGI 1988

Kőszegi F.: *A Dunántúl története a későbronzkorban.*

- *The history of Transdanubia during the Late Bronze Age*. Budapest 1988.
- E ART CELTIQUE
L'art celtique en Gaule. Katalog. Ed.: Duval, A. – Heude, D. Marseille–Paris–Bordeaux–Dijon 1984.
- MEGAW 1970
 Megaw, J. V. S.: *Art the European Iron Age*. Bath 1970.
- MÜLLER é.n.
 Müller R.: *A római- és a népvándorláskor Zala megye területén*. In: Zala megye ezer éve. Tanulmánykötet a magyar államalapítás milleniumának tiszteletére. Szerk.: Vándor L. – Kostyál L. Hely és é.n., 17–24.
- MÜLLER–STRAUB 2002
 Müller, R. – Straub, P.: *Germanen am Plattensee. Ausstellungskatalog*. Red.: Windl, H. Traismauer 2002.
- OTTOMÁNYI 1982
 Ottományi, K.: *Fragen der spätromischen eingeglatteten Keramik in Pannonien*. Budapest 1982.
- OTTOMÁNYI 1991
 Ottományi K.: *Késő római kerámia a leányfalui őrtoronyból*. — *Die Keramik von Burgus in Leányfalu*. StudCom 22 (1991) 5–144.
- OTTOMÁNYI–GABLER 1985
 Ottományi K. – Gabler D.: *Római telepek Herceghalom és Páty határában (A pátyi terra sigillata)*. StudCom 17 (1985) 185–271.
- PUŠ 1971
 Puš, I.: *Žarnogrobiščna nekropola na dvoršč u SAZU v Ljubljani*. Ljubljana 1971.
- SZŐKE 1996
 Szőke, B.: *Das völkerwanderungszeitliche Gräberfeld von Kilimán-Felső major*. Antaeus 23 (1996) 29–59.

Horse figure decorated Roman pottery from Magyarszerdahely (Zala County)

In 1978 on the northern side of Magyarszerdahely an archaeological site was found (Pic. 1, 2 A–D). The site exhibited many different periods. In the south-western part a rescue excavation was launched (Pic. 1, 2 C). Pit C/1 (Pic. 1, 3) revealed pottery fragments datable to the late Roman period (Pic. 6), including fragments of an unparalleled jar with burnished decoration (Pic. 2–5). From these fragments, the shape could be reconstructed, as well as the decoration on its shoulder. The neck of the jar was decorated with vertical burnished lines, whilst the shoulder was decorated with diagonal grid motifs under which a procession of horses could be seen. The central figures of this procession are two horses facing each other. One of them exhibits a sun-disk on its head. Another horse, quite uniquely, seems to be ready for mating. Luckily, the preserved fragments allowed us to arrange the procession in a logical order (Pic. 5).

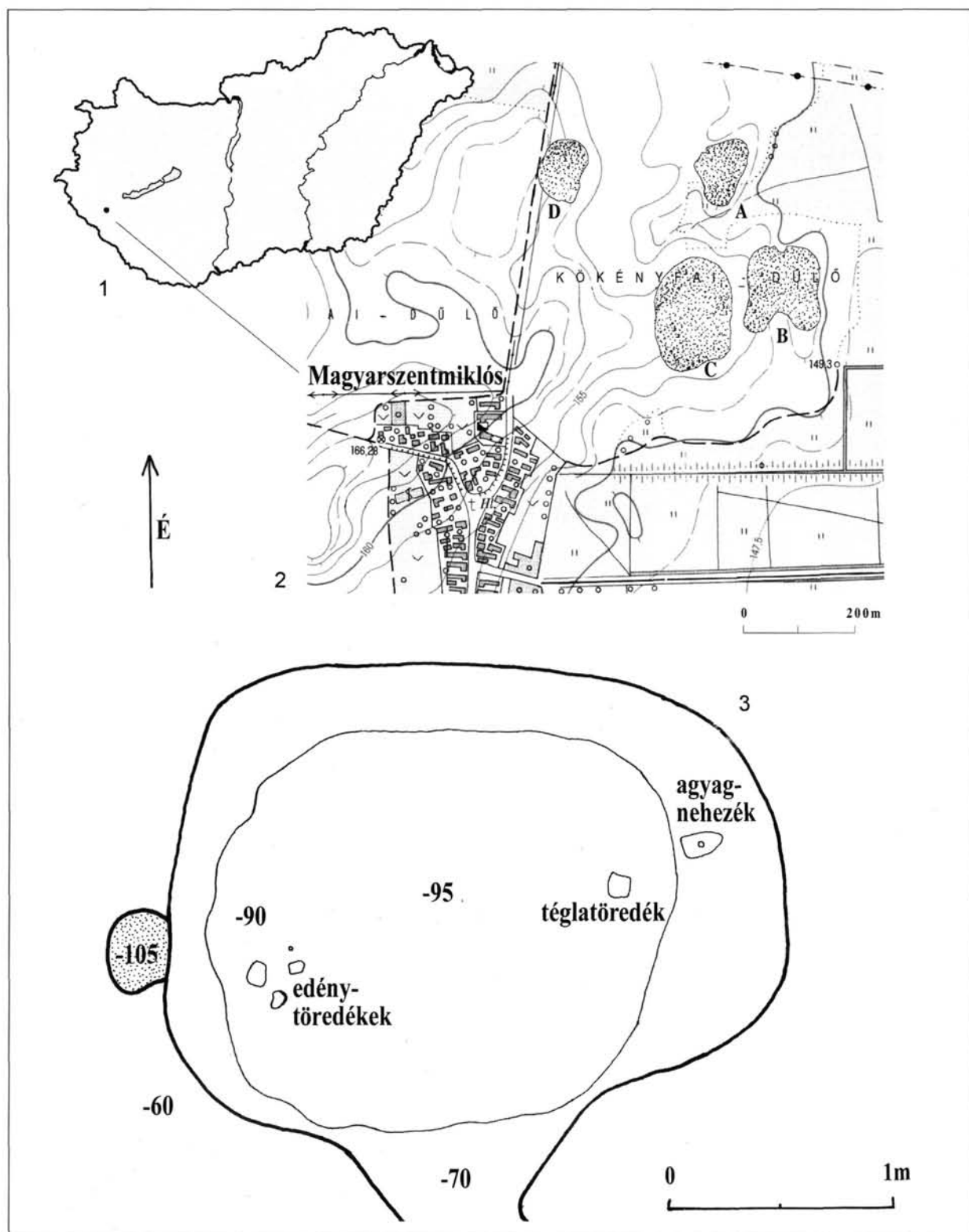
Similar horse representations are far from our jar both in time and in space. Only Late Bronze and Iron Age analogies can be cited but these are similar to the one above only in that they are decorated with horses. Moreover, the horse decorations of these analogies are distinctive in that the representations are simpler. Hence it is considered that horse representations from the Bronze and Iron Ages are not true analogies. What

may connect these horse representations, however, is that they may represent fertility and/or Sun cults (Pic. 7).

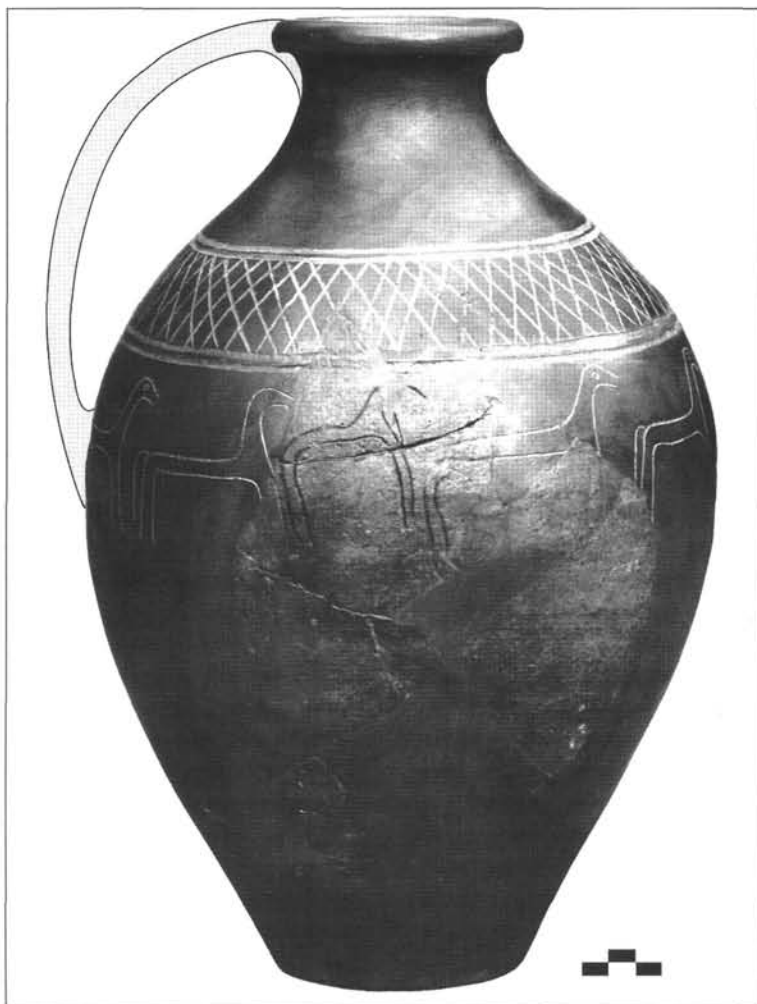
Some researchers consider that pottery that exhibits similar burnished decoration, (but not the horses) can be assigned to different ethnic groups, such as Huns, Alamani and Goths. It is often considered that these groups occupied Pannonia in 380 AD under the status of foederati. In recent years, however, Péter Kovács has argued that foederati populations may not have settled in Pannonia. He considers that pottery with burnished decoration can be assigned to provincial populations who became increasingly poor and were exposed to acculturation by barbarians. Similar material culture is not characteristic of one region but can be found all around the province.

To the writer's knowledge, the jar from Magyarszerdahely is unique in the Carpathian Basin and it was most probably made in the second part of the 4th century, possibly in the last third of it, or perhaps at the beginning of the 5th century. It is considered that the jar may have been used during fertility and/or Sun cults. Although this unique find cannot be assigned to an ethnic group, it represents a period of the Roman era when the population of Pannonia were increasingly becoming acculturated by barbarian tribes.

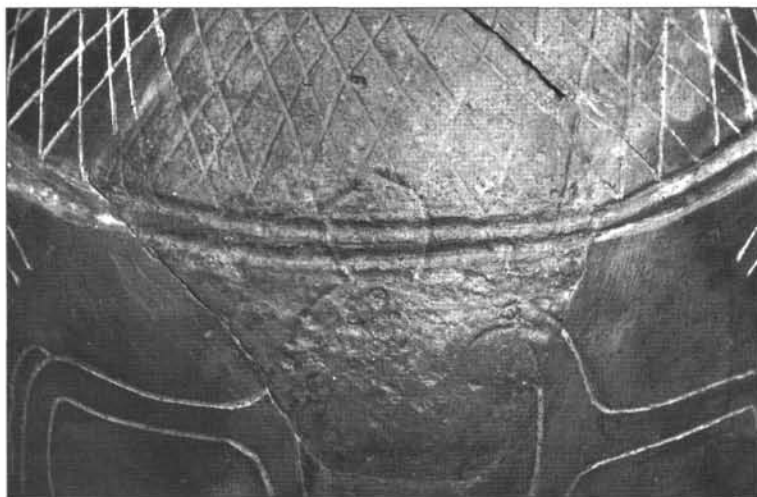
Translated by Eszter Kreiter

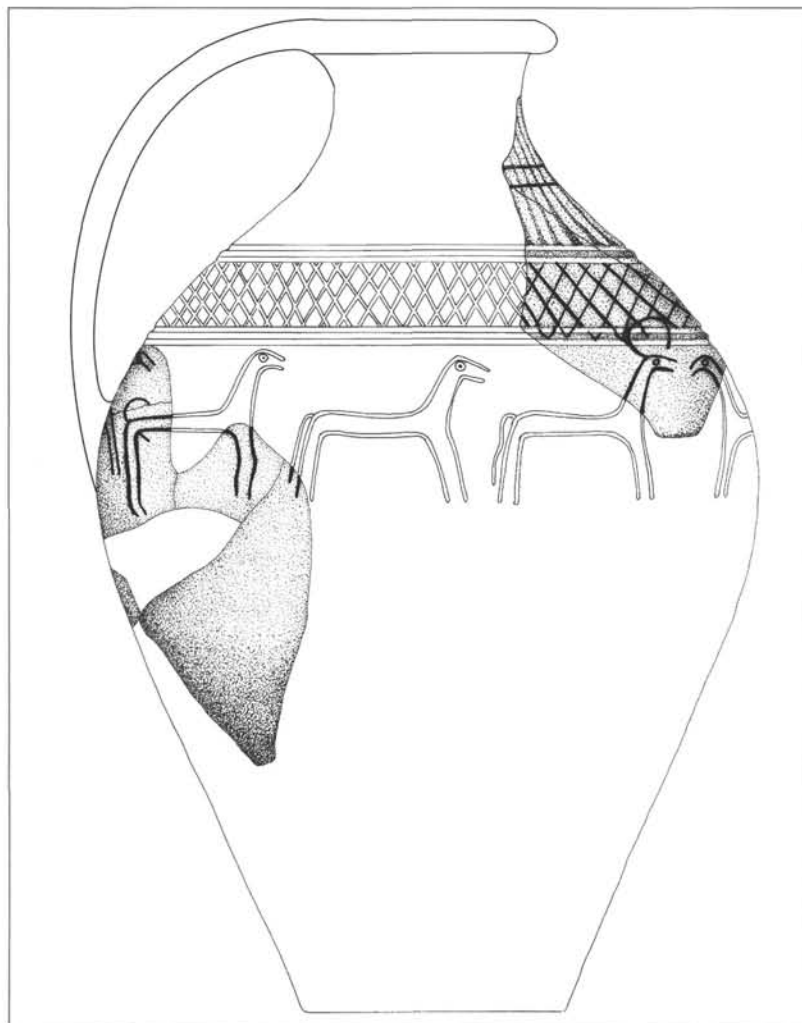
1. kép: 1: A lelőhely földrajzi helyzete – Geographical position of the site; 2: A Magyarszentmiklós-Kökényfai dűlőben talált lelőhelyek. A: késő bronzkori és LT-D település. B: szórványos őskor, népvándorláskori település. C: késő bronzkori urna-temető, római kori település. D: LT C2/D temető – Archaeological sites of Magyarszentmiklós-Kökényfai dűlő. A: Late Bronze Age and LT-D settlement. B: Scattered finds of unclear Archaic period and Migration period. C: Late Bronze Age cremation cemetery and Roman settlement. D: LT C2/D cemetery; 3: A C/1. objektum alaprajza – Outline of feature C/1

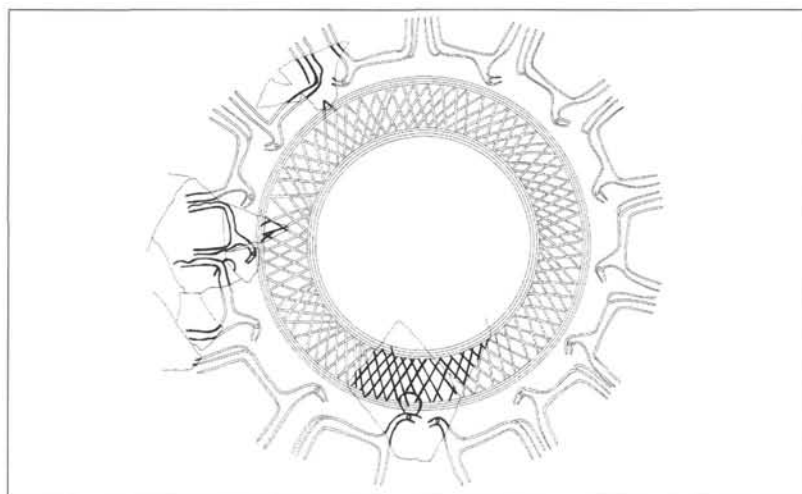
2. kép: A magyarszentmiklósi korsó rekonstrukciója
Reconstruction of the jar from Magyarszentmiklós

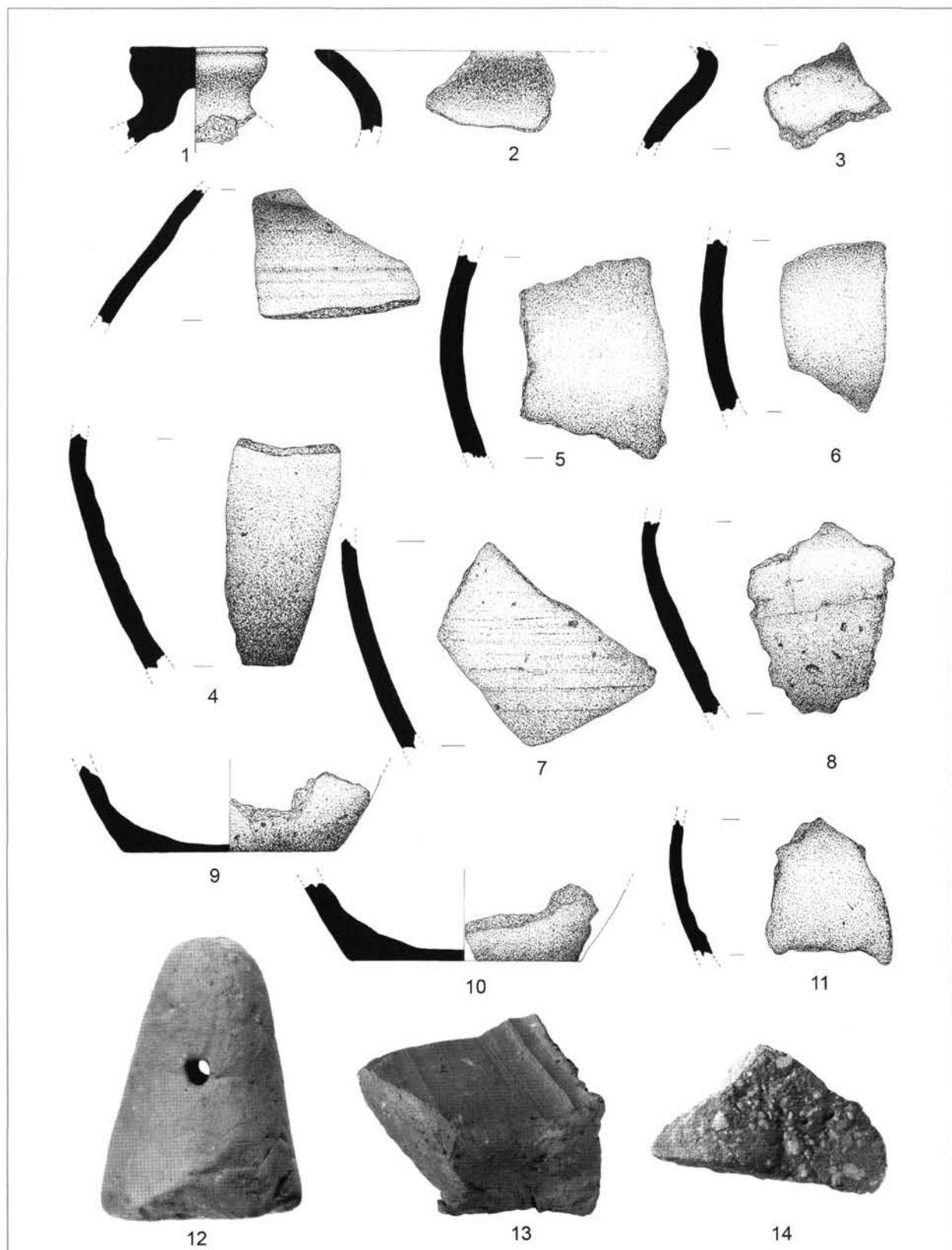
3. kép: Két szembenéző ló alak, az egyik fején napkoronggal
Two horses facing towards each other, one of which has a sun disk on its head

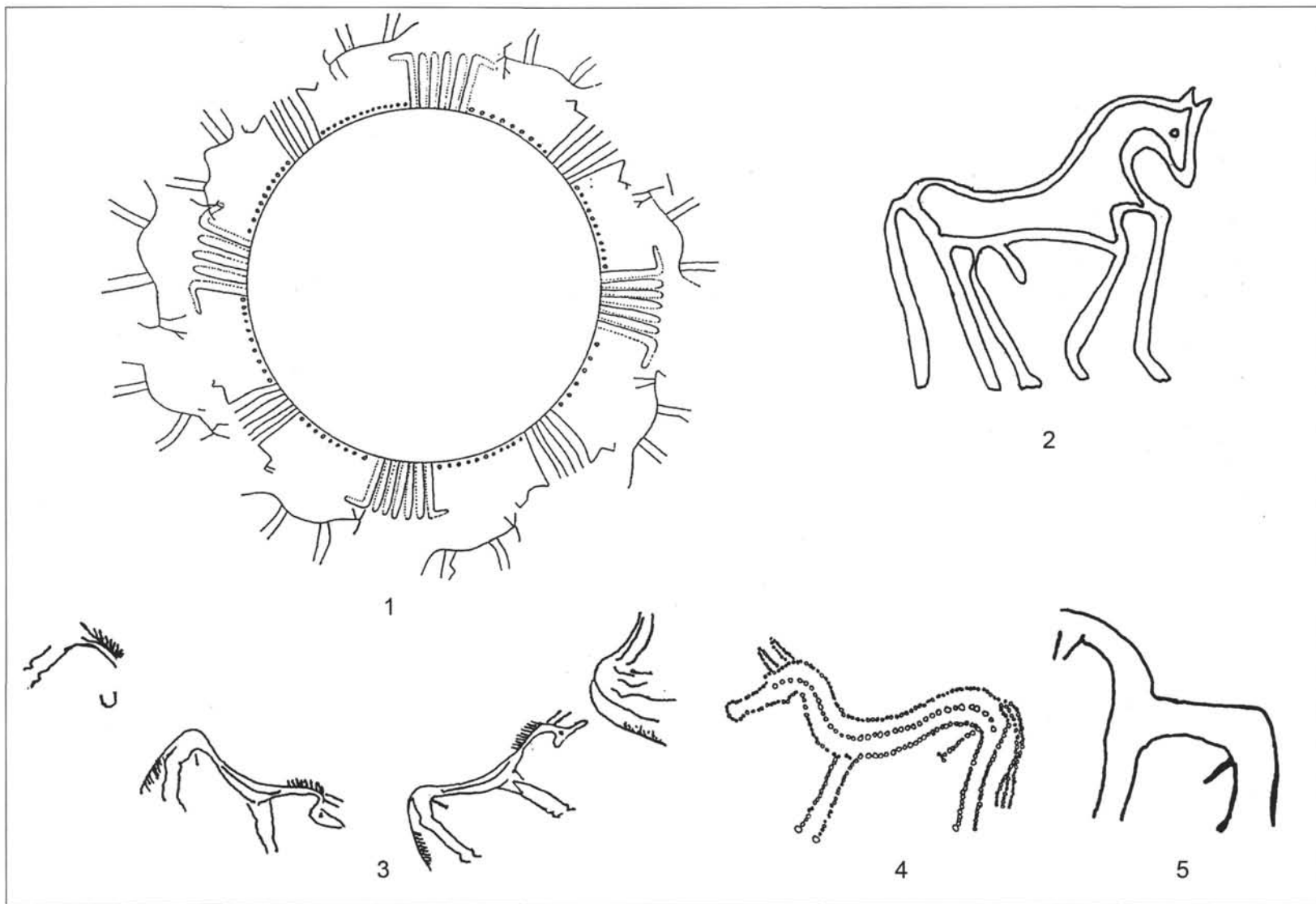
4. kép: A magyarszentmiklósi korsó rekonstrukciója
Reconstruction of the jar from Magyarszentmiklós

5. kép: A magyarszentmiklósi korsó vállán lévő díszítés kiterített rajza (a nyakon lévő függőleges besímitott vonalak nélkül) – Layed out reconstruction of the decoration on the shoulder of the jar from Magyarszentmiklós (without the vertical smoothed lines on the neck)

6. kép: A C/1. objektumból előkerült leletek
Finds from feature C/1

7. kép: A magyarszentmiklósi ló alakokhoz hasonló ábrázolások – Similar horse representations to the one from Magyarszentmiklós; 1: Ljubljana (PUŠ 1971 nyomán); 2: Valcamonica (MEGAW 1970 nyomán); 3: Rodenbach (JACOBSTHAL 1944 nyomán); 4: Hochdorf (HOCHDORF nyomán); 5: Mouriés (L'ART CELTIQUE nyomán)

Vörös Gabriella

„Láthatatlan“ mellékletek a madarasi szarmata temetőben

(Adatok egy fából készített tárgytypushoz)

A temetők leletanyaga máig a legfontosabb forráscsoportnak számít az Alföld 1–5. századi — azon belül pl. a szarmaták történetének — kutatásához. Amikor a sírokba került tárgyak, a dokumentált és leírt jelenségek és összefüggéseik alapján egy-egy közösség, korszak jellemző viseletéről, eszközeiről, vagy pl. fegyverzetéről beszélünk, mindig figyelembe kell vennünk, hogy kizárólag azokat a lelettípusokat tudjuk kutatásainkba bevonni, melyek a szarmaták szigorú temetkezési rítusába beletartoztak. A sírokba került ékszerek, viseleti tárgyak, mellékletek az egykori mindennapok szegényes részletei lehetnek csupán. Ezen a hiányos, szegényes képen a telepek leletanyaga színesít ugyan valamit, de csak bizonyos területeken, pl. az életmód, vagy egyes kézműipari tevékenység (pl. kerámia készítés) terén.

Nehezíti a kutatók helyzetét az is, hogy le kell mondani az anyagi kultúra sírba kerülő, de szerves anyagból készített, romlandó tárgyairól. Kivételes, de nagyon fontos és majdnem egyedül pl. a kisvárdadaruszigeti 5. századi, tíz év körüli kislány megmaradt fakoporsója, a benne talált szerves anyag maradványokkal (NÉMETH 1987, 219). Néhány esetben az elkorhadt, és legtöbbször nyomokban sem fellelhető, de maradandó tartozékkal vagy díszítéssel rendelkező tárgyak sírba helyezését legalább igazolni tudjuk. Szerencsére a feltárások módszereinek finomodásával, a dokumentálás tökéletesedésével egyre többet tudunk meg a mára „láthatatlanná” vált, sírba helyezett dolgokról. Ez az előrelépés még akkor is nagyon fontos, ha ma még egy-egy viseleti darab pontos jellemzőit nem sikerül felfednünk, követeltetni lehet mégis pl. a gyöngyözés helye alapján a ruhák szabására, hosszára, a ruhaujjak, nyakkivágás formájára, stb. A kivételesen szerencsés leletek mellett ezen a téren is elsősorban a természettudományi vizsgálatoktól remélhetünk újabb eredményeket, de a mintákat nekünk kell begyűjt-

nünk, és ehhez nagyon fontos tudnunk, hogy egyáltalán mihez keresünk adatokat.

Madaras az alföldi szállásterület máig legnagyobb és egyben egyetlen teljesen feltárt temetőjének számít 635 sírjával (KÓHEGYI 1971). Az 1963–1975 között folyó kutatások során, melyet Kőhegyi Mihály végzett, csak kivételes esetben kerülhetett sor mintagyűjtésre. Néhány, szemmel is látható fakorhadék, korrodálódott fém felületén megmaradt a textilnyom, amit hasznosítani tudunk. Számos körülmény szerencsés együttese kellett ahhoz, hogy ennek ellenére a temetőben olyan tárgytypusok feltűnésének örülhessünk, melyek létezéséről korábban csak bizonytalan nyomok, vagy még azok sem voltak. Nem a véletlennek köszönhető természetesen, hogy a feldolgozás során ezek a tárgyak „előkerültek”. A sírok nagyon részletes, szakszerű leírása, Kőhegyi Mihály alapos megfigyelései tették lehetővé, hogy az adatok mozaikjai összeálljanak, és lehetővé váljon egy-egy leletcsoport értelmezése. Annak ellenére, hogy az ásató nem mindig ismerte fel a sokszor rablott sírokból előkerülő és nemritkán hiányos tárgyegyüttesek eredeti funkcióját, az érdem, éppen az elmondottak alapján, mégiscsak Kőhegyi Mihályé. A felismerésekhez az is hozzájárult, hogy Madarason a hosszú időn keresztül használt, ugyanazon közösség temetkezési rítusának nagyon sok eleme megőrződött, és hogy a sírba került tárgyak, éppen a nagy sírszám miatt sokszor ismétlődhetnek. Egy-egy jelenség kontrollálására is adódott tehát lehetőség, amely a ritka, vagy ismeretlen tárgy-csoportoknál jelent óriási előnyt, meggyőző bizonyítékot.

Korábban már esett szó a temető 144. sírjából előkerült, eddig egyedinek számító, háromszög alakú vasalásokról, melyek egy faedény pereméhez tartoztak (VÖRÖS 2003, 65–69). Azóta kiderült, hogy telepen is felbukkant hasonló példány a Szeged Kiskundorozs-

ma-nagyszéki lelőhelyről.¹ A közzétételt szinte azonnal követő újabb adat megerősített abban, hogy van értelme az egyedinek hitt darabok közkinccsétételének, hiszen minden ilyen közlemény segítheti a szórványos, vagy hiányos leletek értelmezését. A közzététellel szinte pontosan egy időben látott napvilágot a mezőszemerei temető feldolgozása, ahol az 56. sírban, a lábnál eredeti helyén feltárt faveder oldalán található meg a háromszög formájú, a madarasihoz hasonló díszek (VADAY-DOMBORÓCZKI 2001, 180–181, 203). Még ennél is lényegesebb, hogy az eredeti helyzetben kibontott faedény alapján valószínű, hogy a madarasi is a láb tájékon lehetett. A fémtartozékokkal/díszekkel ellátott faedények feltűnése a sírok láb felőli részében azt jelenti, hogy a szarmata temetkezések szinte a legáltalánosabb és a legnagyobb leletcsoportja gazdagodhat egy újabb típussal: a halott mellé helyezett edénymellékleteké. Logikusan következik ugyanis az előbbiekből, hogy a szarmatáknak lehettek olyan szerves anyagból készült edényeik is, melyeknek nem voltak maradandó részük, vagy díszük, és amelyeket a fából, üvegből, kerámiából készített edényekhez hasonlóan a sírba helyeztek. Lehetséges, hogy az elhunyt mellé tett edények eredetileg jóval gyakoribbak lehettek, mint ahogyan ezt eddig ki tudtuk mutatni? A kerámia edények a sírok kb. 50 százalékában fordulnak elő (KULCSÁR 1998, 66–67). A rítusnak ez az eleme talán gyakoribb volt, de hogy mennyivel, mai adataink, mostani megfigyeléseink alapján sajnos nem tudjuk megítélni. Mindenesetre a lábak környéke lehet pl. a síroknak az a fontos része, ahonnan érdemes lesz mintákat kiemelni.

Ez alkalommal ismét egy fából készült lelettípusról lesz szó, egy apró méretű, vasfüllel ellátott edénykéről. Az eredeti tárgyra kizárólag a fülek alapján tudtam következtetni és kizárólag a fülek adtak támpontot a tárgytípus rekonstrukciójához is. Szerencsés körülmény viszont, hogy a favödör tartozékaival ellentétben a fülekből több példány is előkerült a madarasi temetőben.

Előljáróban ki kell emelnem, hogy az alábbiakban bemutatott tárgycsoport csak részben kapcsolható az előbb említett faedényekéhez. A közös kizárólag a fő alkotóelem, a faanyag. Leegyszerűsítve: a vödörket és az egyéb, közelebről nem meghatározható típusú edényeket fából alkották meg és helyzetük alapján sírmellékletként értelmezhetőek. A kicsinyítőképzős „edénykék” szintén fából készültek, de az előző tárgycsoporttal ellentétben méretük, sírban elfoglalt helyük alapján egészen más funkciót tölthettek be, de hogy mégis mi lehetett ez, arra később még vissza fogok térni. Már csak feltételezett méretük miatt is el kell vetni az edények nagy csoportjába való tartozásukat.

Nézzük meg először maradandó anyagból készült

alkotórészüket, a füleket! Sok közös vonásuk van, de mégsem tökéletesen egyformák. Az alábbiakban kiderül, hogy méretük, formájuk is eltérő valamennyire, valójában mindegyik egyedi darab. Egy olyan „láthatatlan” tárgycsoportról van tehát szó, mely kicsi, sokszor hiányosan vagy törötten előkerülő maradandó része — vékony vashuzalból vagy pántból hajlított füle — a leletek között nehezen határozható meg, különösen, ha rablott sírból kerül elő. Mivel ezeknek a daraboknak az értelmezéséről eddig nem esett szó a szakirodalomban — bár bizonyára már korábban is előkerültek —, közzétételükkel ez alkalommal is a figyelem felkeltése az elsődleges célom. A rabolatlan madarasi sírokból napvilágra került, eredeti helyen kibontott, jól dokumentált és most részletesen leírt és rajzokon közölt darabok reményeim szerint jó támpontot fognak jelenteni ugyanilyen, vagy hasonló fatárgyak előkerülésénél.

A „faedénykéket” tartalmazó sírok leírása

Madaras-Halmok

161. sír (T.: 162–342° D–É, Sh.: 138 cm, Ssz.: 68 cm, Sm.: 125 cm)

Bolygatatlan gyermektemetkezés, a váz hossza 98 cm. A csontok majdnem teljesen felszívódtak, helyenként csak nyomokban jelentkeztek. Megfigyelték, hogy a kezek nyújtva helyezkedtek el.

Leletei:

1. *Féltorques*

A nyakcsigolyákon vékony ezüst huzalból hajlított, hurkos végű, tordírozott féltorques. Egyik vége hiányzik, letörött, a másikon a hurok töredékes. Átm.: 9 mm, V.: 1 mm.

2. *Üveggyöngy*

A nyakcsigolyán, a torques íve alatt került elő. Kettősköpos, fehér.

3. *Faedény füle* (1. kép 1)

U alakúra hajlított, a két szára elhegyesedik, rajta vízszintes falenyomatokkal. A jobb lapockán bontották ki, két hegye a sírfenekre merőlegesen áll. Négy darabba törött, a rekonstrukció szerint a száruk különböző hosszúságúak voltak. Sz.: kb. 4,5 cm, H: 2,2–3,7 cm.

4. *Edény*

A bal lábfej mellett kézzel formált apró fazék alakú edény volt oldalára dőlve, szájjal a koponya felé rézsúsan. Vörös színű, foltosra égett, repedezett felületű, kerámiatörmelékkel soványított. Vékony falú, gondosan készített, csaknem teljesen szimmetrikus. M.: 7 cm, Pá.: 5,2 cm, Fá.: 3,6 cm.

245. sír (T.: 156–336° DK–ÉNy, Sh.: 253 cm, Ssz.: 90 cm, Sm.: 136 cm)

Felnőtt nő (Ad.) bolygatatlan temetkezése. A sír DNy-i sarkán egy Árpád-kori árok ment keresztül, de ez nem bolygatta meg a mélyebben fekvő vázat. A karok nyújtva helyezkedtek el.

Leletei:

1. *Faedény füle* (1. kép 3)

A jobb kulcscsont fölött, kerek átmetszetű vashuzalból hajlított, ovális formájú fül került elő (VÖRÖS 2003a, 33). Nyitott végein falenyomatokat lehet megfigyelni. H.: 4 cm, Sz.: 2,7 cm.

2. *Csatkarika*

A jobb medencelapátban ovális vascsat karikája. Átm.: 3,7 x 3,2 cm.

3. *Kés*

A bal felsőkar alsó végén feküdt keresztben, hegyével a csigolyák felé. Középső nyélállású, egyenes élű, egyenes hátú. H.: 14, 2 cm, Sz.: 2 cm.

4. *Edény*

A bokák között világosszürke edény került napvilágra, kicsit az oldalára dőlve. Egyenes, legömbölyített peremű, nyomott gömbös hasa van, és trapézos talpa, melynek közepe bemélyített. Felülete matt. M.: 10,4 cm, Pá.: 7,8 cm, Fá.: 3,8 cm.

338. sír (T.: 168–348° D–É, Sh.: 158 cm, Ssz.: 65 cm, Sm.: 66 cm)

Gyermek (Inf. I. 5–7 éves) bolygatatlan temetkezése. A koponya előre billent, a karok a váz mellett nyújtva helyezkedtek el.

Leletei:

1. *Fibula*

A mellkason oldalt lehajlított lábú vas fibula volt, kengyelének átmetszete négyzetes. A tű egy része hiányzik. H.: 6,5 cm.

2. *Faedény füle* (1. kép 5)

A jobb kézfejen két vas tárgy, eredetileg összetartoztak. A fül fogórészéből kis rész hiányozhat. U formájúra hajlított keskeny pánt, melynek végei elkeskenyednek. H.: 3,5 és 3,6 cm, Sz.: 8 mm.

3. *Edény*

A két lábfej között volt. Szürke, korongolt, kettős-kúpos testű, trapéz alakú, talpon áll. Ívelten kihajló pereme profilált. Simított felületű. M.: 12,6 cm, Pá.: 13,8 cm, Fá.: 5,7 cm.

361. sír (T.: 154–334° DK–ÉNy, Sh.: 250 cm, Ssz.: 63 cm, Sm.: 75 cm)

Felnőtt nő (Ad.) bolygatatlan temetkezése. A koponyát a föld szétnyomta, a csontok szokatlan elhelyezkedése zsugorított temetkezésről tanúskodik. A bal felsőkar váll felőli része a sírfenéktől kb. 20 cm-re, a bal alsókar hátrafelé csavarodva a sír nyugati része felé

volt. A bal kézfej a helyén, a combcsontok épek, a helyükön feküdtek. A jobb alsó lábszár mellett bronz ékszereket bontottak ki egy csoportban.

Leletei:

1. *Fülbevaló töredék*

A nyak mellett bal oldalról, vékony bronz huzalból hajlított fülbevaló kis töredéke került elő. H.: 1,8 cm.

2. *Nyaklánc*

A nyak körül gyöngyökből fűzött nyaklánc szétpergett darabjai: nyomott gömbös kék (13 db), lecsapott sarkú lila (1 db), spulni alakú fehér (1 db) üvegyöngyök és korong alakú borostyángyöngy (1 db).

3. *Faedény füle* (1. kép 6)

A bal medencelapátban U formára hajlított vas tárgy feküdt. Szárai négyzetesek, a középső része téglalap formára ellapított. Sz.: 2,4 cm, M.: 1,5 cm.

4. *Orsógomb*

A jobb combcsont mellett feküdt, lyukiránya megegyezik a sír hosszanti tengelyével. Barna, kerámia törmelékkel soványított anyagú, kúpos, a szélesebb vége enyhén domború. M.: 3,5 cm, Sz.: 3,7 cm.

5. *Gyűrű*

A bal kéz egyik ujján bronz pántból hajlított gyűrű volt. Átm.: 1,5 cm, Sz.: 3 mm.

6. *Edény*

A bal lábon bontották ki, téglaszínű, félgömbös, apró peremmel és alacsony korongtalppal. Durva kivitelű, egyenetlen felületű, vastag falú, különösen az alsó részén. M.: 5 cm, Pá.: 5,5 cm, Fá.: 3,7 cm.

7. *Ládika és tartalma*

A ládika a jobb lábszár mellett volt, csupán elkorhadt maradványait lehetett észlelni és négyzetes formáját megfigyelni. A faláda egyik sarkában vas tárgyak (vasalás?) morzsálékos maradványai feküdtek, melyeket azonban sem értelmezni, sem mérni nem lehetett. A dobozban lévő tárgyak a következők:

a) Világosbarna, kúpos, széles aljú *orsógomb*. M.: 1, 4 cm, Átm.: 2,5 cm, Lyuk átm.: 1 cm.

b) Egy csomóban *üvegyöngyök* kék nyomott gömbösek (2 db), ugyanilyen típusú zöld (1 db) és lecsapott sarkú kék (1 db).

c) egymás mellett három *római pénz*: Faustina jun. subaeratus denar 141–161 Coh² 25 = RIC 350b. Diocletianus AE antoninianus Kyzikosz 284–294 A/XXI RIC 5/2. 306. Aurelianus denar Roma 270–275 A Coh² 257 RIC 5/1 73 E.

d) A láda sarkában vékony vashuzalból hajlított *karika*. Átm.: 2,6 cm.

e) Zöld színű *üvegcsésze*(?) peremének töredéke, a perem alatt ovális becsiszolások között két rövid ferde becsiszolás. Alig görbül, lapos csésze lehetett. Átm.: 2,2 x 2 cm.

f) Bronz *pántkarperec* fele, karikába hajlítva. Az ép végén két halvány bekarcolás között, alig észlelhető

ékszerű bemélyedés. Átm.: 3 x 2,3 cm, M.: 5 mm.

g) *Korongfibula* lapja és pereme, túszerkezet nélkül. Átm.: 5,5 cm, M.: 5 mm.

h) Kétagú, oldalt lehajlított lábú *bronzfibula*, tű és rugószerkezet nélkül. H.: 3,9 cm.

i) Korong formájú, áttört *bronzfibula*, zárszerkezet nélkül. Átm.: 2,8 cm.

444. sír (T.: 180–000° D–É, Sh.: 275 cm, Ssz.: 70 cm, Sm.: 125 cm, Vh.: 161 cm)

Felnőtt férfi (Mat. vége) bolygatott temetkezése. A koponya előre néz, a föld nyomása következtében a koponya felső része a halántékcsontok közé benyomódott. A kezek a váz mellett nyújtva. A csigolyák nagy része és a bal medence felszívódott. A jobb combcsont a bolygatás következtében hiányzik. Határozott akna nyoma nem látszott. A sír északi végétől 150 cm-re a tükör egyre bizonytalanabb lett, déli végét nem lehetett világosan lehatárolni. A jobb lábszárcsont a bal térd magasságában, a jobb lábfej eredeti helyén, a bal mellett feküdt. A leletek eredeti helyzetben voltak.

Leletei:

1. *Fibula*

A koponya fölött 5 cm-re, valószínűleg állatjarsban volt. Kétagú, alsó hurkolású, oldalt lehajlított lábú, vasból készült. A kengyel téglalap átmetszetű. H.: 5,7 cm.

2. *Faedény füle* (1. kép 8)

A jobb medencelapát felső részénél bontották ki. Ívelt, két végén falenyomatos, elvékonyodó rombusz metszetű huzalból készült. Átm.: 4,4 cm (VÖRÖS 2003a, 34).

3. *Ovális vascsat* karikájának és peckének töredékei

A jobb medencelapát alsó felében került elő mindkét töredék. A csat rombusz átmetszetű, a pecek ívelten meghajlik. H.: 1,1 és 1,9 cm.

4. *Pénzek*

Az ágyéki csigolyán voltak (2 db): Constantinus dinasztia AE 3 PR. A v. 324–330 PRC PROVIDENTIAE AVGG vagy CAESS. Constantinus dinasztia PROVIDENTIAE AVGG AE 3 PRA 324–330.

5. *Kés*

A bal medencelapát fölött keresztben, hegyével a bal alkar alatt volt. Egyenes hátú, egyenes élű, középső nyélállású. H.: 14,2 cm, Sz.: 1,8 cm.

6. *Tál*

A bal alsó lábszár belső oldalánál a talpán állva bontották ki. Szürke, korongolt, egyenes oldalú, alsó része kettőskúpos. Felülete matt. M.: 6 cm, Pá.: 9,5 cm, Fá.: 4,7 cm.

Az adatok értékelése

Összesen öt sír leletanyagában sikerült azonosítani azokat a vas füleket, melyek alakjuk, méretük és legfőképpen a szárazon megmaradt lenyomatok alapján bizonyosan fából készült tárgyakhoz tartoztak. A fülek fesztávolsága alapján, a magasságukat is figyelembe véve próbáltuk elképzelni, hogy valójában milyenek lehettek (1. kép 2, 4, 7, 9). Hengeres testű, tömör fából kialakított, kicsi úrtartalmú tárgyakat feltételezünk, melyeket fadugóval zárhattak le a leg-egyszerűbben.² Az egyik sír leírásánál szerepel egy nagyon fontos megfigyelés, ami rekonstrukciós kísérletemet alátámasztja. A 161. sírnál az ásató leírja, hogy a fül a sír alján függőlegesen helyezkedett el. Arra nem találtam adatot, hogy a sír aljához képest milyen magasságban bukkant elő a vastartozék, ami segítségével a fatárgy magasságát meg lehetett volna adni. A fül helyzete alapján viszont valószínűnek látszik, hogy a fatárgy feneke lapos volt, azon állt, hiszen csak így maradhatott függőleges helyzetben.

Nagyon nehéz eldönteni a megmaradt kevés adat alapján és párhuzamok híján, hogy vajon mi lehetett a funkciójuk a felfüggesztett, apró fatárgyaknak. Talán közelebb visz bennünket a megoldáshoz, ha a sírokban elfoglalt helyüket közelebbről is megnézzük. Az öt sír közül négy bolygatatlan volt, de az ötödikben is eredeti helyen találták meg a bennünket érdeklő tárgyat (444. sír). A sírokban kibontott csontvázak alapján gyermek (2 sír), férfi (1 sír) és nő (2 sír) egyaránt előfordult. A gyermekek közül az egyik életkorát ismerjük, 5–7 év körüli lehetett, a másik csontvázának sírban mért hossza alapján fiatalabb volt. A gyermekek nemére a leletek alapján nem tudunk következtetni.

A fülek sírban megfigyelt helyzete alapján a fatárgyakat két helyre helyezték el, egyrészt a nyak tájékára, másrészt a csukló, medence környékére. Jellemzően olyan test tájékon tehát, ahol a felfüggesztés leginkább elképzelhető. A tárgyak rekonstruálható mérete alapján valóban nem zárható ki, hogy a nyakban, az övön, vagy a csuklón lógtak eredetileg. A sírban elfoglalt helyük és az életkor összevetéséből semmilyen következtetés nem fedezhető fel. Az gyerekeknél az egyik esetben a nyak táján (161. sír), a másik sírban pedig a jobb csuklónál bontották ki a füleket. A nőknél is előfordul a nyakrész (245. sír) és a csukló is, igaz ebben az esetben a bal oldalon (361.). Az egyetlen férfisírban a bal medence az előkerülési hely.

A fülek egyediségéről a bevezetőben már esett szó. Tipológiaiilag határozottan két csoportba sorolhatók, az egyikbe a pánt formájú, keskeny vaslemezből hajlított fülek tartoznak (161., 338., 361. sír) a másikba pedig a kör és rombusz átmetszetű darabok (245., 444. sír).

Az alapanyag a formával összefügg, ugyanis míg a lemezesekeket szegletes alakúra hajlították, a huzalból készíttetek egyértelműen ívelték.

Alig van olyan leletcsoport, amelyik mindkét nem sírjaiban és felnőttek – gyermekek temetkezéseiben is megjelenik, és felfüggesztve használták (talán a csüngők közül a csengő az, amelyik ebbe a kategóriába tartozik, de ezeket Madarason szinte kizárólag a csuklókra fűzve viselték). Az adatok száma kevés ahhoz, hogy kijelenthessem, a tárgyak korosztálytól és nemhez való tartozástól függetlenül kerülnek elő a sírokból. Amennyiben a rekonstrukcióm elfogadható, a kis űrtartalmú edényeket leginkább a pixisek/tégelyek csoportjához sorolhatjuk, melyek azonban kizárólag nők sírjából kerültek elő, és a bennük talált piros és fehér szemcsék alapján festék tárolására használták őket. A fülek környékéről ilyen anyagot nem írt le az ásató, tehát nagy valószínűséggel más volt a funkciójuk. Esetleg olyan szerves anyag tartalmuk lehetett, melynek a feltárás idejére — ugyanúgy mint a fának — nem maradt nyoma.

A leletek alapján a sírok kivétel nélkül a temető késői periódusába tartoznak. Szembetűnő, hogy mind-

egyikben volt edény, ami a közelebbi kronológiai meghatározásban jelent fontos támpontot. Közülük három jellegzetesen későszarmata – hunkori típus (245., 338., 444. sír), a 161. és 361. sírokból ezzel szemben jellegtelen, kézzel formált, apró edények voltak, pontosabb korhatározásuk bizonytalan. A 361. sírban viszont három pénz került elő, melyek közül a legfiatalabbat a 3. század legvégén verték, ami sírba kerülésüknek a legkorábbi időpontját jelenti. A 444. sír pénzei a 4. század első harmadában készültek. Ha hozzáteszem, hogy a temetőben előforduló legkésőbbi darabot 340-ben verték, nem kétséges, hogy a 361. és 444. sírok a pénzes temetkezések legkésőbbi horizontját jelentik a temetőben (KŐHEGYI–VÖRÖS 1996, 184). A további leletek közül a vasfibulák, a 361. sír üvegphár töredéke tartoznak még a jellemzően a késői lelettipusok közé. A temető feldolgozása során alkalmam lesz a részletes elemzésre, a sírok kronológiai besorolásának bizonyítására és a leletek alaposabb vizsgálatára. Most elsősorban egy eddig ismeretlen tárgytípusra, és ezzel a szarmata temetők „láthatatlan” leleteire kívántam felhívni a figyelmet.

Jegyzetek:

¹ Az adatot a település feldolgozásán dolgozó kollegáknak Sósik Kornélnak és Wilhelm Gábornak itt is megköszönöm.

² A rajzokat és a rekonstrukciókat egyaránt Koncz Margit grafikus készítette. Egyfelől pontos tárgyrajzait köszönöm meg, másrészt pedig a rekonstruált tárgyak szemléltetését.

Irodalom:

KŐHEGYI 1971

Kőhegyi M.: *Előzetes jelentés a Madaras-Halmok későszarmata, hunkori temetőjének ásatásáról.* — *Vorläufige Mitteilung über die Freilegung des spät-sarmatisch, hunnenzeitlichen Gräberfeldes von Madaras-Halmok.* ArchÉrt 98 (1971) 210–215.

KŐHEGYI–VÖRÖS 1996

Kőhegyi M. – Vörös G.: *A madarasi temető római pénzei.* In: *A numizmatika és a társtudományok II.* Szerk.: Krankovics I. Debrecen 1996, 183–199.

KULCSÁR 1998

Kulcsár V.: *A Kárpát-medencei szarmaták temetkezési szokásai.* Aszód 1998.

NÉMETH 1987

Németh, P.: *Frühgepidische Gräberfunde an der*

oberen Theiss. In: *Germanen, Hunnen und Awaren.* Hrsg.: Bott, H. Nürnberg 1987, 219–261.

VADAY–DOMBORÓCZKI 2001

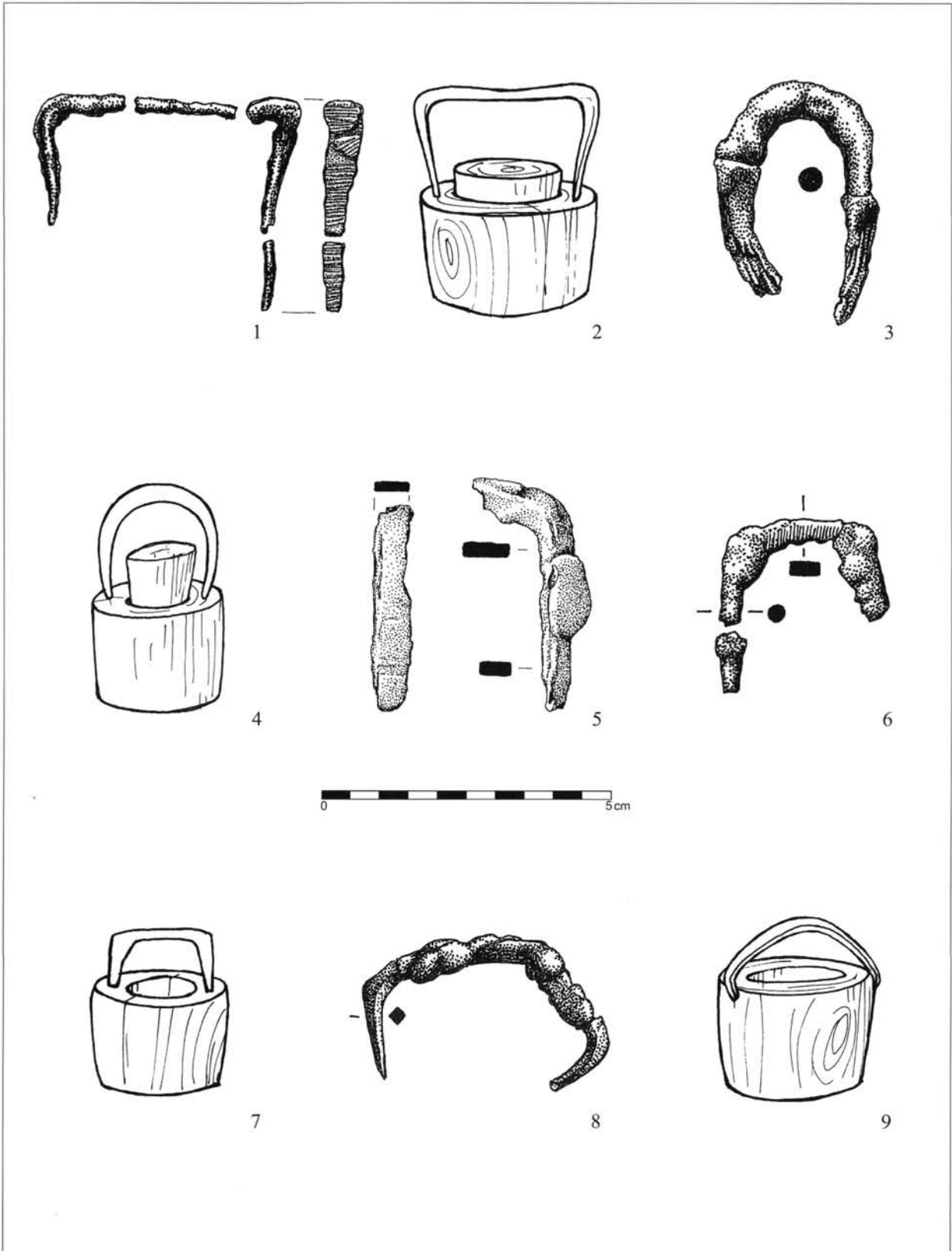
Vaday A. – Domboróczki L.: *Mezőszemere, Kismari-fenek. Spätkaiser-frühvölkerwanderungszeitliches Gräberfeldsdetail.* Agria 37 (2001) 5–206.

VÖRÖS 2003

Vörös G.: *Faedény vasalása egy madarasi szarmata temetkezésből.* BarbSzemle 1 (2003) 65–69.

VÖRÖS 2003a

Vörös G.: *Barbárok a római birodalom határvidékén. Régészeti leletek a madarasi szarmata temetőből.* Szerk.: Pálffy K. Szeged 2003, 1–46.

1. kép: Faedénykék vas fülei és rekonstrukciójuk a Madaras-Halmok szarmata temetőből 1–2: 161. sír; 3–4: 245. sír; 5: 338. sír; 6–7: 361. sír; 8–9: 444. sír

Nagy Margit

Kora népvándorlás kori gyermeksír amulettekkel Mártélyről (Csongrád megye)

Mártély község határában, a Tisza holt ágának északi szakaszánál, az egykori „szegfűi csárda” közelében B. Nagy Katalin, a hódmezővásárhelyi Tornyai János múzeum régésze 1975-ben leletmentést végzett¹ (1. kép 3). A Hódmezővásárhely-Szentes közti vasútvonaltól keletre, közvetlenül a vasúti töltés északkeleti oldala mellett, a töltéssel párhuzamos ÉNy–DK-i irányú kutatóárokából bronzkori temetkezések, őskori, szarmata és Árpád-kori cserepek kerültek elő. Az ásátás vezetője és Szőke Ágnes restaurátor a II. számú (szarmata kori) gödör mellett, a kutatóárok szélénél, a föld felszínén esővíztől kimosott üvegyöngyökre és egy átfúrt állatfogra lett figyelmes. Az árkot kiszélesítve néhány cm-rel a felszín alatt egy kisgyermek csontjait és mellékleteit találták.²

A sír és a leletek leírása

Mélysége nem volt mérhető. Tájolása.: É–D. Vázh.: kb. 70 cm. 1–1,5 éves gyermek hiányos, rossz állapotú csontváza; a sirrajz szerint hiányzott a jobb alkarcsont, a lábfej- és a kézcsontok (utóbbiak bizonyára elporladtak). A koponya darabokban.³

A koponyatöredékeket földdel együtt, in situ kiemelték és a hódmezővásárhelyi Múzeumba szállították. A kibontással párhuzamosan a régész és a restaurátor a nyaktájék gyöngyeinek sorrendjét rajzon pontosan rögzíthette. A dokumentáció szerint a gyermek kétféle gyöngysort viselt.

1/ Az egyik gyöngysor sárga és fekete apró gyöngyökből állt. A valószínűleg kagylóból csiszolt,⁴ világossárga, köles formájú gyöngyök két sorban voltak egymás mellé fűzve (eredetileg 91 db, jelenleg 76 db). A bontáskor megfigyelt sorrend alapján arra lehet következtetni, hogy a két sor sárga gyöngyöt négy helyen 4 db, kissé nagyobb méretű, kettős csonkakúp alakú fekete üvegyönggyel fogták össze. A sárga gyöngyök Átm.: 0,27–0,3 cm, M.: 0,2 cm, a furat: 0,1–0,7 cm. A feketék Átm.: 0,4 cm, M.: 0,3 cm, a furat 0,1 cm (2. kép 1a; 3. kép 1; 7. kép 4).

2/ A második gyöngysorhoz nagyobb szemű gyöngyöket fűztek fel: 3 db hordó alakú zöld, 4 db sötétkék korongos, 3 db fehér korongos, egy sárga és egy piros négyszögletes üvegyöngyöt és egy lapos hasáb alakú fehér csontgyöngyöt (ló vagy marha metapodium distalis vége). Összesen: 13 db (2. kép 1a; 3. kép 2; 7. kép 5).

3/ A nagyobb gyöngyök között, az állkapocs jobb oldalán, szélén töredékes bronzkorong. Az előlap kissé domború, erősen kopott, díszítése nem kivehető. Kiegészítve. A hátlapon utólag felforrasztott kis függesztőfül van, melynek közepe a használatból erősen elvékonyodott. Átm.: 2 cm, V.: 0,1 cm (2. kép 1a; 3. kép 4; 7. kép 1).

4/ Az állkapocs közepénél, három szem gyöngy alatt, előlapjával lefelé ezüstlemez lunula feküdt. Kiszélesedő középső részén átlukasztották. Hátlapján két félhold alakú karc (poncoló nyoma?) látható. Átm.: 2 cm, M.: 2 cm, V.: 0,1 cm (2. kép 1a; 3. kép 5; 7. kép 2).

5/ A lunula fölött gímszarvasbika szemfogából készült csüngő, melyet a második gyöngysor két gyöngyével együtt a föld felszínén találtak. A fogat a gyökerénél fűrták át. Kiszélesedő végén fémoxid nyom; a nyakláncon a lunula mellé volt felfűzve. A felület és a furat kopott. H.: 2,3 cm, Sz.: 0,8 cm (2. kép 1a; 3. kép 3; 7. kép 3).

6/ A jobb medencecsont mellett ló- vagy marha hosszúcsontból csiszolt, kiszélesedő karikájú csat vagy függesztő karika. Csattövisnek nincs nyoma. A felület polírozott; a karika külső szélén halvány fémoxidnyom látható. Átm.: 2,2 cm, H.: 1,9 cm, V.: 0,5–0,7 cm (2. kép 1b; 4. kép 1; 7. kép 6).

A csat mellett, a jobb medence külső oldalánál és a jobb combcsont fejénél, egymásra téve, a következő tárgyak feküdtek:

7/ Áttetsző sötétkék, sötétzöld és fekete alapszínű, nagy szemű, pettyes díszű üvegyöngyök. Felületüket szabálytalan formájú kék, zöld, fehér és piros pettyekkel díszítették. Átm.: 1,3–2,1 cm. M.: 1–1,2 cm. A 0,4–0,5 cm átmérőjű furatok kopottak. 7 db (2. kép 1b;

5. kép 1–7; 7. kép 11). A sírrajz két szemet a bal alkar mellett is jelez. Ezek feltehetően a következők: egy nagyobb, korong alakú, egyik oldalán lapos, másikon domború borostyángyöngy. Átm.: 2,1 cm, M.: 0,7 cm. A furat átm.: 0,5 cm, az egyik oldalon a használattól erősen kopott (3. kép 6; 7. kép 8). A másik egy kettős csonkakúp alakú, áttetsző zöld üvegyöngy. Átm.: 1,7 cm, M.: 0,7 cm, a furat Átm.: 0,4 cm (3. kép 7; 7. kép 9).

8/ A jobb medence mellett, a nagy szemű gyöngyök között ló lábcsontból készült *csüngő*. Csiszolt és fényezett felületű, egyik végén átfúrt. Előlapját haránt irányú bekarcolt vonalakkal és pontkörökkel díszítették. A felület és a furat kopott. H.: 4,7 cm, Sz.: 1,5 cm, V.: 1,1 cm. A furat átm.: 0,3 cm (4. kép 2; 7. kép 9).

9/ Ugyanitt kutya vagy farkas lábfejcsontról készült *csüngő*. Egyik végén átfúrt, csiszolt, kopott felületű. Felületén középen fénoxidtól származó elszíneződés. H.: 5, 5 cm., Átm.: 0,5–1,2 cm. A furat átm.: 0,4 cm (2. kép 1b; 4. kép 4; 7. kép 12).

10/ A jobb combcsont felső végénél, ferdén, birka vagy kecske hosszúcsontból készült, csiszolt felületű *csonteszköz*. A csont oldala háromszög alakban ki van vágva, a csontvég itt zárt — a közepén lévő, 0,2 cm átmérőjű lyuk széle szabálytalan, nem átfúrásból származik —; a másik vég egyenesen levágott. Kopásnyom nincs. Teljes H.: 9,8 cm, Sz.: 1,3–2,5 cm, V.: 0,7–1,8 cm. Az áttörés H.: 2,6 cm, Sz.: 1,2 cm (2. kép 1b; 4. kép 3; 7. kép 7).

11/ A jobb medencecsont alatt öreg vadkan bal oldali agyarából készült *csüngő*. A foggyökér felé eső szélesebb végét közepén szögletesen bevágták és átlukasztották, a lyuk átm.: 0,4 cm. A belső oldal törött szélű; itt még egy furat lehetett. Az agyar felülete csiszolt, kopott. A lyuk körül és az agyar belső oldalán vasrozsa okozta elszíneződés. Az agyar csúcsát a belső oldalon éles szerszámmal hegyesre vágták. H.: 13,5 cm, Sz.: 2,5 cm (2. kép 1b; 6. kép 3; 8. kép 1).

12–13/ A jobb kézfej helyén két vadkanagyar *csüngő*. Két egyed jobb oldali agyarából készítették, felületük csiszolt, hegyes végüket a belső oldalon keskenyebbre vágták és kissé lecsiszolták. Mindkét darab szélesebb, felső végén kerek, a belső oldalon a használattól teljesen elkopott lyuk. A csontfelület a lyuk körül és az agyarak középső és alsó harmadában vasoxidtól elszíneződött. H.: 7,2 cm és 8,6 cm, Sz.: 1,8 és 2,1 cm. A lyuk átm.: 0,4 cm (2. kép 1b; 6. kép 1–2; 8. kép 2–3).

14/ Az egyik vadkanagyar csüngő belső oldalánál, pontosan a jobb kézfej helyén, fülével lefelé, nyelvvel felfelé egy csonkakúp alakú vas *csengő* feküdt. Rézbevonatú vaslemezről készült, melyet kalapálással formáztak; az erős vasoxid kívül-belül beborítja a csengő palástját. A fül réznyomokkal

borított félköríves lemez, mely belül körformára van hajlítva. A vas nyelv szára a csengő belsejében rá van hajtvva a fül huzalára. A nyelv kiszélesedő alsó vége az egyik rövidebb oldalhoz rozsdásodott. A palást külső oldalát szegecseléssel fogták össze; a szegfejek nyomai néhány ponton kivehetők. A csengő összehajlítva tetejének sarkán a félköríves, visszahajtott lemezrész halványan látható. A rézbevonat a vasoxid alatt a fogón, a palást külső oldalán és alsó szélein nyomokban megmaradt. H.: 6,5 cm., Sz.: 3,7 cm, V.: 1,5–3,4 cm (2. kép 1 b; 5. kép 8; 13. kép 6).

15/ Vas *csüngő*(?) töredékei. Egyik végén lekerékített, átlukasztott(?) vaslemez töredékei. Élük nincs. H.: 3,1 + 4,2 cm, Sz.: 1,4–1,8 cm. A törésfelületek nem illenek össze (2. kép 1; 4. kép 5–6).

16/ A leletek közt apró égett *csonttöredék* volt (kecske hosszúcsont diaph. fragm. 18 gr).

A lelőhely

A Csanyi part nevű dombhát a Tisza szabályozása előtt is ármentes természetes magaslat volt; régészeti leletek előkerülését az 1880-as évektől említették. A késő avar temető első sírjait a tiszai gátépítés megkezdésekor, a dombhát déli oldalán 1884-ben találták meg (1. kép 2). A következő években a földmunkát irányító Szilágyi László mérnök, majd Varga Antal gimnáziumi tanár és Farkas Sándor szentesi gyógyszerész több időpontban és helyszínen ásott a gát vonalában, valamint a szomszédos magántulajdonú földeken; az avar sírok mellett őskori leleteket is begyűjtöttek (SZEREMLEI 1900, 461–481, 61. kép).⁵ Az avar temető lelőhelyétől északra lévő település nyomait B. Nagy Katalin fedezte fel. Az általa feltárt négy szabadtéri kemence közül egy biztosan avarnak, egy pedig Árpád korinak határozható meg; két kemence kora bizonytalan (B. NAGY K. 1984, 241–243, 17. ábra; SZENTPÉTERI 2002, 515).

1891 októberében Farkas Sándor az avar sírokon kívül egy vagy több kora népvándorlás kori, valószínűleg germán sírt is talált, melyeknek leleteit a Református Gimnázium Régiséggyűjteményének ajándékozta: egy lapos orsókarikát, két csontfésű töredékét és egy bronz karperecet (PÁRDUCZ 1937, 175). Szeremlei Sámuel adata szerint Farkas 1891-es ásatásának közvetlen közeléből, 1897-ben egy újabb női temetkezésre bukkantak, bronz karpereccel, kőbeakasztott bronz gyűrűvel, „füstös” agyag bögrével és a megtaláláskor összetört római üvegedénnyel (SZEREMLEI 1900, 467); ennek a sírnak a leletei ma már nem azonosíthatók. Eduard Beninger az 1920-as években Budapesten — minden bizonnyal a Nemzeti Múzeumban — egy Mártély lelőhelyű bronz fibulapárt látott, melyről 1931-ben megjelent könyvében említett

is tett. Leírása szerint a fibulák háromszögfejúek, a széleken félkorongos díszekkel/köberakás utánzatokkal (BENINGER 1931, 16, Nr. 17).⁶ Az ép és a töredékes fibula őrzési helyéről Kiss Attila nyomozati eredményénél (KISS 1981, 198–199) többet nem sikerült megtudnom. A fibulapár mindmáig lappang; a Csallány Dezsőtől publikált háromszögfejú lemez-fibula rajza a Delhaes gyűjtemény 61.119.1. leltári számú fibulájáról készült (CSALLÁNY 1961, Taf. 218, 11).⁷ Feltehető, hogy a mártélyi fibulákat az 1890-es évek után találták, mivel ilyen tárgyakról Szeremlei Sámuel sem szerzett tudomást, aki készülő városterületi monográfiájához a város környékén előkerült régészeti leletek részletes adatait is gyűjtötte.

A mártélyi népvándorlás kori gyermeksisr a Csanyi part északi szélén, őskori síroktól körülvéve, korszakát tekintve magányosan került elő (1. kép 2A; 3). A későavar temető 1880–1890-es sírjainak lelőhelye Szeremlei Sámuel térképéről (SZEREMLEI 1900, 462, 61. kép) pontosan azonosítható (1. kép 2B);⁸ az 1975-ös gyermeksisr az avar temetőtől északnyugatra, legkevesebb 4 km távolságra feküdt (1. kép 2–3). Mivel a Tisza szabályozásának földmunkái a partoldalnak ezt a részét is érintették, az akkor begyűjtött csontfésűk, a római üvegedény mellékletes női sír és a 4–5. század fordulójáról – az 5. század első feléből való bronz fibulapár alapján nagyon valószínű, hogy Csanyi parton, az avar temetőtől északra, egy kisebb sírszámú 4–5. századi temetőt is találtak, melynek az 1975-ben előkerült sírja az amulettes gyermeksisr volt.

A temetkezés módja

A mártélyi gyermeket É–D-i irányba fektetve temették el. A szarmata korban általánosnak tartható D–É-i irány fordítottja a Tisza középső folyása mentén elsősorban a 3–4. századi temetőkben fordult elő. Ilyen tájolású magányos szarmata sír Mártélyhoz legközelebb Hódmezővásárhely-Gorzsa, Mózes tanyán került elő. A Tisza keleti partja mellett, a Körös és Maros között, még két magányos É–D-i temetkezésről van adatunk. Az egyik a szegvár-kórógy-szentgyörgyi vasútállomás, a másik Maroslele, „régí iskola” lelőhelyű; utóbbinál azonban több elpusztult sírról tudunk (KULCSÁR 1998, 19–20, 2. kép 54, 145, 96. kat. sz.).

A Hun Birodalom keleti felében, a Kazahsztántól a Fekete tenger északi partvidékéig előkerült temetkezéseknél (ZASETSKAIA 1994, 198–199) a fejjel észak felé fektetés dominál (11 adattal rendelkező esetből 8). A Birodalom nyugati részén, a Dunántúlon és Felső-Ausztriában az 5. század első felére keltezhető magányos síroknak és a kisebb temetők hun és alán temetkezéseinek jelentős része (TOMKA 2001, 173, 3. j.) É–D-i tájolású (17 eset).

A mártélyi kisleányt nyakában gyöngyosorokkal, korong és félhold alakú amulettjével, szarvasfogból készült csüngőjével temették el. Nem tarthatjuk a viselet részének a jobb kéz közelébe helyezett, tekintélyes súlyú tárgyakat. Az előkerülési helyzetből (2. kép 1b) arra lehet következtetni, hogy az állatcsont csüngőket és a rézbevonatú csengőt valamilyen zacskóba helyezve vagy textilbe hajtogatva tették a kis halott kezéhez. A legnagyobb vadkanagyar a jobb medencecsont alatt került elő; az agyarat tehát a test elhelyezése előtt betették a sírba, majd ráfektették a — feltehetően prémecke burkolt⁹ — gyermeket. Kérdéses, hogy a jobb oldalon, az egyik vadkanfog csüngő mellett előkerült csontcsat és a jobb medencecsont között talált pettyes gyöngyök a viselethez tartoztak-e. Nem lehet teljesen kizárni, hogy a gyöngyöket az övszalagra varrták; ilyen öveket a szarmata nők viseltek (VÖRÖS 1981, 121–135; H. VADAY–SZÓKE 1983, 88, 107–109); a kis méretű csont csatkarika pedig lehet egy gyermek övcsatja. A másik lehetőség, ami a mártélyi kisleány esetében valószínűbb, hogy a 7 db pettyes gyöngy és a tövis nélküli csontcsat is az amulettes zacskó tartalmához tartozott.

A leletek

A nyaklánc a bontáskor készült dokumentáció szerint két részből állt: a belső, szűkebb láncot két sor apró, sárga — kagylóból csiszolt(?)¹⁰ — kásagyöngyből fűzték; a két sort 9 vagy 10 szemenként egy-egy nagyobb fekete gyönggyel fogták össze (3. kép 1; 7. kép 4). A másik gyöngysort nagyobb szemű üveg- és csontgyöngyből állították össze; erre fűzték fel a korong- és félhold alakú csüngőket, valamint a szarvasfogot (3. kép 4; 7. kép 5). Az amulettek közül tehát az asztrális szimbólumokat és a szarvas (ős?) tisztületének jelképét a kislány a nyakában viselte.

Az apró sárga kásagyöngyök (Tempelman-Máczyńska 21. típus) önmagukban nem korhatározóak (3. kép 1). A forma a 3–4. századtól a marosszentanna-csernyahovi kultúra temetőiben fordul elő, pl.: Marosszentanna 58. sírban (KOVÁCS 1912, 307, 78. kép, 6–7), de korábban is megtalálható az alföldi szarmatáknál (H. VADAY 1989, Abb. 20, I/2 A csoport) és a Dunántúlon az 5. századig, így pl. a szabadbattyáni 14. sírban (SALAMON–BARKÓCZI 1978, 14. kép) vagy a mőzsi 13. sírban (SALAMON–LENGYEL 1980, Pl. 2, 4). A nagyobb szemekből álló, külső nyaklánc gyöngyei a késő római korszak típusai. Anyaga miatt említést érdemel a téglatest alakú, lecsiszolt szélű csontgyöngy (3. kép 2), melyet az egyik ismert szarmata formához lehet sorolni (H. VADAY 1989, Abb. 25, 31).

A medence tájékán előkerült, fekete, sötétkék és sötétzöld alapú, színes pettyekkel díszített gömb

formájú gyöngyök (5. kép 1–7) a korai népvándorlaskor érdekes típusát képviselik (TEMPELMAN-MAČZYŃSKA 1985, 47, Typ 198). A sötét alapon rendszertelenül elhelyezkedő színes pettyeket úgy állították elő, hogy a még forró gyöngyöt színes üvegforgácsba forgatták. A gyöngyök viselőjének hite szerint a sötét alapon jól látható pettyek szemmel verés és más boszorkányság ellen nyújtottak védelmet.

A pettyes gyöngyöket az alapszín szerint lehet csoportosítani. Felix Teichner adatai szerint a fehér és a fekete alapszínűek főként a Balti tenger partvidékén, a Viztula és az Elba mentén terjedtek el; a színes alapúak a Rajna vidéken 6. századi leletekkel együtt kerültek elő. A pettyes gyöngyök leggyakoribb változatának a kék alapszínűeket lehet tartani, melyeket a 3. századtól dáciai, majd Duna vidéki gyártási központokban készítettek és szállítottak a szarmatákhoz, a dunai, az elbai és a Rajna vidéki germánokhoz. Legkorábbi előfordulása a csernyahovi kultúra egyik ukrainai telepén és a szentes-sárgaparti 22. sír anyagában található (TEICHNER 1999, 84–85, 228–231, Taf. 74).¹¹

A kék alapú pettyes gyöngyök a Tisza vidéken és a Dél-Alföldön jellemzően 4. század végi, 5. század eleji leletegyüttesekben fordulnak elő. Ritkaság, ha egy nyaklánchoz több példány is tartozott; egy személy általában csak 1–2 példányt birtokolt. Pettyes gyöngyöket találtak Bácskeresztúron (PÁRDU CZ 1950, 36–37, 165, CXII. t. 1), Bodrogmonostorszeg 1. és 6. sírban (PÁRDU CZ 1950, 166, CXIX. t. 6, 9; CXVI. t. 5), a 9. sírban (KISS 1983, Abb. 3, 8a), Szabadka-Mácskovics téglagyár 1. sírban (PÁRDU CZ 1950, 39, CXIX. t. 6, 9), Tiszadob-Sziget 18. sírban (ISTVÁNOVITS 1993, 100, Abb. 8, 14). A pannoniái késő római temetőkben ez a gyöngyfajta elvéve kerül elő. Kivételnek tartható a csákvári 42. sír gyöngyosorának két fekete alapú példánya (SALAMON-BARKÓ CZI 1971, 57, Abb. 9, 6). A Dunától északra a smolíni XXXII. sír lemezfibulás együttesében a pettyekkel díszített gyöngyöt két másik nagy szemű borostyángyönggyel fűzték össze. A sír ékszerei 450 körül készültek (TEJRAL 1988, 284, Abb. 43, p. 295).

A gyöngyök az 5. században az Észak-Kaukázusig is eljutottak. A giljacsai 3. sírban a torzított koponyájú nő nyakláncán, kagyló- és borostyán amulettekkel együtt sötétkék alapszínű, fehér pettyes gyöngyöt viselt (MINAJEVA 1951, 270–279, Ris. 5, 12; WERNER 1956, Taf. 47, 7).

A magyar Alföld lemezfibulás női síregyütteseinek zöménél — Csongrád, Gyula, Makó, Mád, Tiszalök — a gyöngyök közt a kék alapú változat a leggyakoribb (TEICHNER 1999, 230). A Dunántúlon a keleti gótszvéb korszakban terjedtek el; az 5. század közepére keltezhető fibulás germán nőknél a pettyes gyöngyök

borostyángyöngyökkel együtt kerültek elő, pl. Hács-Béndekpuszta 18. és 20. sírban (KISS 1995, 297–299, Abb. 12, 2; Abb. 13, 1, 5). A szekszárd-palánki temető 210. sírjában a két szem sötét alapú, piros pettyes gyöngy a torzított koponya közelében feküdt. A sír asszonya Léva-Perse típusú, háromszögfejű bronz fibulapárt viselt, melyek készítésének idejét az 5. század középső harmadára lehet tenni (KISS 1996, 54, Abb. 5).¹² Fekete és kék alapú pettyes gyöngyök a Viminacium/Stari Kostolac-Burdelj keleti-gót temetője több sírjában maradtak meg; ezeket a gyöngyöket nem a nyakban viselték, hanem minden esetben a medence-tájékról kerültek elő (ZOTOVIĆ 1981, T. VI, 8; VII, 4; XII, 4). Ursula Koch megállapítása szerint a pleidelsheimi alamann-frank nők és a gyermekek a színes pettyekkel díszített gyöngyöket amulettként tartották maguknál. A sötét alapú gyöngyök itt a 460–480 közötti sírokban találhatók meg legkorábban; az 530–555 közötti temetkezésekben már „régí tárgyként” fordulnak elő (KOCH 2001, 193, 249, 599, Farbtaf. 2, 11, 17). Kék alapú, piros és fehér pettyekkel díszített nagy gyöngyöt találtak az észak-itáliai Ficaroloban eltemetett, Duna-vidéki keleti germán viseletű asszony sírjában. A 2,92 cm átmérőjű gyöngyöt a sír publikálói szimbolikus orsógombként interpretálták. A sír ékszerei még a Kárpát-medencében készültek és az 5. század utolsó harmadában kerülhettek földre. BIERBRAUER-BÜSING-BÜSING KOLBE 1993, 313, Fig. 3, 4; BÜSING 1998, 264, Abb. 7, 8).

Mint „régí” darabokat, a pettyes díszű szemeket a Dunántúl langobard időszakáig is megőrizték; egy példány a bezenyei 2. sír gyöngyei közt is felbukkan (BÓNA 1956, Taf. 43, 2; TEICHNER 1999, 230, Nr. 71). A Tisza vidéki gepida nők a 6. században a hasonló, „régí” amulettgyöngyöket a derékvörsre erősített díszcsüngő aljára varrták (BÓNA-NAGY 2002, 64–66, Abb. 58, 74, 77). A pettyes gyöngyök az avar korban már ritkaságnak számítottak; csak a kölked-feketekapu temetőben sikerült néhány — A. 189., 245. sír és B. 85. sír — példányt találnom (KISS 1996, Taf. 46, 2; Taf. 54, 28; KISS 2001, 35, Taf. 30, 1, 6). A párhuzamokat áttekintve nagyon valószínű, hogy a sötét alapú pettyes gyöngyök a mártélyi gyermeksírhoz amulettként kerültek. Bizonyára nem véletlen, hogy a gyöngyökből hetet mellékeltek. A hetes szám jelentőségén túl, a kivételesen magas darabszám arra enged következtetni, hogy a temetéskor az amulettgyöngyökből még több példányt lehetett szerezni, ami a 4–5. század fordulójára körül képzelhető el leginkább.

A kisleány nyakláncának jobb oldalára egy korong alakú csüngő volt felfűzve (3. kép 4). A korong alakú függő a népvándorlás korban nem szokatlan; függesztőfüles korongos csüngőket a szarmaták torqueszel együtt (Jászberény-Csegelapos: H. VADAY 1989,

297, Abb. 5, 3) vagy a nyaklánc díszeként viseltek (Madaras-Halmok 656. sír: VÖRÖS 2003, 29). A korongos csüngők viseletét a Przeworsk kultúra 2–3. századi leletei között Jaroslav Tejral szarmata hatásként tartja (TEJRAL 2003, 270–273). A korongcsüngők a hunoknál is népszerű amulettnek számíthattak: 11 arany példányt tartalmazott az egyik Volga menti hunkori sírlelet (Lenyinszk: ZASETSKAIA 1994, 185–186, Tab. 33, 3). A korongcsüngő magától értetődő, asztrális jelentését jól igazolja a pleidelsheimi alamann temető 6. sírjából előkerült, sugaras díszű példány, melyet az Inf. I. korú kislány pöttyös amulettgyöngyökkel, egy bronz- és egy kőcsüngővel együtt a nyakában viselt (KOCH 2001, 406, Taf. 4B).

A mártélyi korongcsüngőt nem a szokásos függesztőfüllel látták el, hanem a hátlap közepére kis fémhurkot forrasztottak. Hátlapra szerelt fémszalag hurkot csak a veretként használt korongoknál alkalmaztak, pl. a jászalsószentgyörgyi arany-, ezüst és bronzvereteken (HILD 1901, 121–122, 124–125; H. VADAY 1989, 233, 11. t. 1–2), az Ecsegfalva, Pusztatorz 7. sír 3 db vasveretén (RÓZSA-SZATMÁRI 2002, 98, 6. kép 2–4), a Malomfalva/Morești 42. sír korong alakú bronzveretén (POPESCU 1974, 223, Taf. 10, 7). Csüngő hátlapon a mártélyihoz hasonló forrasztott hurok eddig még nem fordult elő.

Az ezüst lemezből kivágott lunulát (3. kép 5) a felső szélébe fűrt lyukon át függesztették fel. A lunula belső íve sima vonalú; a lemezes félholdak közepén megszakított csúcs hiányzik (9. kép 18), így a pannoniai késő római temetők lunula csüngőinek formájához áll legközelebb.¹³ A madarasi temető 657. sírjában formára is, méretre is hasonló ezüst függő volt (VÖRÖS 2003, 29), melyet bronz füllel láttak el (9. kép 6). Egyszerű átfúrás van a mezőszemerei 31. sír (VADAY-DOMBORÓCZKI 2001, 13, Abb. 16, 1) ezüstözött felületű példányán (9. kép 16) és a Csongrád-Kettőshalmi dülő lelőhelyű (CSALLÁNY 1961, 225, Taf. 211, 6) ezüst lunulán (9. kép 17); utóbbiak a mártélyi lunula legközelebbi analógiái. A lemezes lunulák 4. század végi, 5. század eleji keltezését két fontos kincslelet támasztja alá (9. kép 20–22), melyek arany, illetve ezüstlemezből kivágott félholdcsüngőket is tartalmaztak: az erdélyi Tekerőpatak/Valea Stîmba (SZÉKELY 1945, 1. kép) és a lengyelországi Siedlikowo (MACZYNSKA 1999, Fig. 12). Az avar kori lunulák többsége öntött; a díszítésmódot tekintve változatosabbak a többnyire sima felületű késő római kori lunuláknál.¹⁴

A lunulákat balta, ásó, rombusz, téglalap, levél, ovális formájú amulettekkel együtt is hordták, amint ez a sármellék-égenföldi női temetkezésnél (9. kép 7–8, 12–13) és Szekszárd-Palánk 217. sírjában (9. kép

9–11) megfigyelhető volt. A félholdakat korong formájú csüngőkkel párban is viselték; utóbbit füllel ellátott vagy átfűrt régi érem is helyettesíthette. Félhold és korong csüngőket együtt az alföldi szarmata nőknél találtak, a mezőszemerei 3. és 55. sírban (VADAY-DOMBORÓCZKI 2001, 32, Abb. 54, 2, 11), illetve a Füzesabony-Pusztaszikszói gyűmölcsös 1. sírban. A füzesabonyi asszony az ezüst lunulát (9. kép 1) átfűrt 2. és 4. századi érem mellé fűzte a nyakláncára (SZABÓ 1990, 175–176, 4. kép 5). A félhold és korong alakú amulettel együttes viseletének kozmológiai jelentése nem szorol magyarázatra. A mongol mitológiában a nap és hold tisztelésének számos nyoma maradt fenn (pl.: A MONGOLOK 1. könyv [21], [59], 2. könyv [103], 7. könyv [189] 1962, 11, 29, 77, stb.). A csüngődíszek vázlatos áttekintése is megerősíti, hogy a fő égitestek kultusza a szarmaták (KERÉNYI 1956, 19–20) és a hunok szellemi kultúrájának is fontos része volt (ASZT-KOVÁCS 1999, 51–52).

A nyaklánc harmadik amulettje, a gímszarvaszemfog csüngő sem ismeretlen a Barbarikum női- és gyermekviseletében. Bronzlemez foglalatós gímszarvaszemfogot az endrőd-szujókeresztzi 49. sír — a mártélyihoz hasonló korú — kisgyermeké is viselt, aki mellé az amulettet tartó kerek szemű vaslánc végén, félhold alakú koponyacsont függőt is eltemettek (H. VADAY-SZŐKE 1983, 86, 6. kép 8). Jászberény környékén az 1930-as években jelentős mennyiségű szarvasfog csüngőt találtak: a Csegelaposról begyűjtött szarmata szórványleletek között 80 db gyökerénél átfűrt gímszarvaszemfog volt (PÁRDU CZ 1937a, 59, II. t. 1). Tápé-Malajdok „A” temető 24. gyermek-sírjában 4. századi éremmel és üvegyöngyökkel együtt átfűrt gímszarvaszemfog csüngőt találtak (PÁRDU CZ-KOREK 1948, 294, 54. t. 13).¹⁵ A késő antik Viminacium keleti-gót lakói között egy kisleány 7 db szarvasfogot viselt a nyakláncán (ZOTOVIĆ 1981, 113 Tab. XIII, 3). Az 5. század második felének egyik vésett díszű aranyozott ezüstcsatját tartalmazó szécsényi germán női sírlelet (1885) nyakláncának gyöngyeihez átfűrt gímszarvaszemfogak is tartoztak (CSALLÁNY 1961, 238, Taf. 251, 7–8).¹⁶

A mártélyi sírból előkerült ovális, erősen kiszélesedő csont csatkarika (10. kép 1) formája az 5. század első felének fémcsatjait idézi: ilyen csatkarikákat aranyból öntöttek, mint pl. a szeged-nagyszéksői (BÓNA 1993, 119, 84. kép) és a pécs-üszögpusztai (BÓNA 1993, 106, 47. kép) példányokat. A csatforma előzménye a marosszentanna-csernyahovi kultúra egyik jellegzetes fémcsat típusa. Méretre is megegyező bronz csatpárt pl. a frunzovkai csernyahovi telep (KRAVCSENKO 1967, 162–163, Ris. 2, 1, 3) anyagában találtam (10. kép 2). Földrajzilag a már-

télyihoz közelebbi párhuzam egy singidunumi férfisír (SCHULZE-DÖRRLAMM 2002, 12, Abb. 4, 2) csontcsatja (10. kép 3) és a valószínűleg elefántcsontból csiszolt példány a Hódmezővásárhely-Dilinka, Franciszti téglagyár gepida temetőjének (CSALLÁNY 1961, 125, Taf. 230, 14) leleteiből (10. kép 4).¹⁷ Mivel a mártélyi karikán a csattóvis nem hagyott látható kopás- vagy patinanyomot, felvetődhet, hogy a csontkarika, egy szíjra szerelhető testtel együtt, övfüggő is lehetett.¹⁸ De a leginkább valószínű, hogy a csattóvis, illetve lemez nélküli csontkarika a gyermeksírhoz viseleti funkció nélkül, amulettként került.

A mártélyi sír 3 db vadkanagyar csüngőjének készítése idejét nehéz lenne a többi tárgytól függetlenül meghatározni, mivel a harcias, erős, bátran küzdő vadállat alsó szemfogait minden korszakban szerencsét hozó tárgynak tartották. Úgy látszik azonban, hogy a vadkanagyarokat a római korban különösen nagy számban gyűjtötték és használták lószerszámdíszként, amulettként. A Felső-Rajna vidéki dangstätteni tábor 1–2. századi leletanyagot tartalmazó, a kaszárnyaépületek közelében lévő hulladékgödreibe számos megmunkált, törött vadkanfog került elő. Gerhard Fingerlin az átfúrt vadkanagyarokból, a kora római ábrázolások nyomán, félhold alakú csüngőt rekonstruált. A kora római lószerszámszüngők jellegzetessége, hogy az agyarpár széles végeit fémlemezrel fogták össze (FINGERLIN 1981, 418–427, Abb. 4–5); a csüngő felfüggesztésére pedig fémkarikákat használtak. Néhány esetben az agyarakat a hegyes végükön is átfúrták (11. kép 1–2).

Pannoniában vadkanagyar amulett igen ritkán került a sírhoz. A tokodi késő római temető 5. sírjának 1–2 év közötti kislánya (LÁNYI 1981, 170, 184, Tab. 1; Abb. 2, 5) és a szentendrei 23. sírjában eltemetett, feltehetően nyomorék nő a nyakában hordta (MARÓTI-TOPÁL 1980, 106). A mártélyi legnagyobb példánnyal megegyező méretű vadkanagyarat egy 5. századi csongrádi gyermek — Csongrád-Kaszárnya 131. sír — mellé tettek (PÁRDUCZ 1963, 50, Abb. 9; Taf. 9, 28). Ezekben az esetekben a vadkanfog nyilvánvalóan a gyengékhez, elesettekhez mellékeltek. Korban és a szokás jellegét tekintve is a késő antik példákhoz kapcsolódik a mözsi 20. sír torzított koponyájú leánygyermeké, akivel gyöngyöket, vadkanfog csüngőt és egy trapéz alakú, kőből csiszolt amulettet temettek el (SALAMON-LENGYEL 1980, 96–98, Fig. 4; Pl. 2, 6).

A tiszalök-rázompusztai feldült szarmata sír földjében, összeégett koponyadarabokkal együtt vadkanagyar töredéket találtak (MÉRI 2000, 121, 7. kép 3).¹⁹ Az alföldi szarmatáknál ez az amulettfajta ritkaságnak számít, viszont a déloroszországi szarmaták halomsírjainak jellemző lelete volt az Alsó-Volga vidéktől a Krimig (KOKOWSKI 2001, 204).

A késő császárkori Barbarikumban, a Visztula felső folyásától keletre, a lublini hátság Bug folyótól határolt szélén, valamint a romániai Moldavában és Ukrajna déli részén, a marosszentanna-csernyahovi kultúra területén Andrzej Kokowski adatai szerint 9 lelőhelyről 17 db vadkanagyar amulett számolható össze. A legnagyobb előfordulási szám a kelet-lengyelországi Masłomęcz temetőjében regisztrálható, ahol ez a csüngőfajta hét sírból került elő (KOKOWSKI 2001, 203–209, Abb. 2).²⁰

A késő római provinciák területéről átfúrt vadkanagyarok a legnagyobb számban Kelet-Galliából és Gallia Belgicából ismertek. Germán származású katonák viselték, Monceau-le-Neuf-ben, Brumathban, Mont Hermes-ben, Vertault-ban és a Mont Bernyben (BÖHME 1974, 116–117). Britanniából három szórvány példányt közöltek, Richborough-ból, North Wroxal-ból és Southeryből (CHADEWICK HAWKES 1964, 188–189, Anm. 89–90). Joachim Werner a Monceau-le-Neuf-i 2. sír ezüstlemezbe foglalt agyarpárját sisakdíszként határozta meg. A hold formájú agyardísz, mely a borsisak homlokdíszé lehetett, a harcos lábánál lévő agyagtálba helyezték (12. kép 1). A népvándorlás kori germánoknál a vadkan és a sisak összekapcsolása számos ábrázolásról és irodalmi utalásból ismert (WERNER 1949, 248–257; MEANEY 1981, 240–241, VII.a). A vadkanagyar párok esetenkénti sisakdísz meghatározását, melyet Sonia Chadwick Hawkes és Gerhard Fingerlin kétkedéssel fogadott, egy felső-ausztriai 5. századi sír igazolta. A schwannenstadti 90. sírban fekvő idős férfi koponyáján egy pár vadkanagyar feküdt (TOVORNIK 2002, 51–52, 122, Taf. 40, 1–6), nyilvánvalóan a bőr sisak díszeként (12. kép 2). Az Isar torkolatánál fekvő Peigen 6–7. századi temetőjében Uta von Freeden hét sírban talált vadkanagyar párt, melyeket férfiak és gyermekek sisakdíszként viseltek (FREEDEN 1993, 167–168, Abb. 7); az agyarak mérete a tulajdonos életkorához igazodott (12. kép c).

A mártélyi sír legnagyobb méretű vadkanagyarának (6. kép 3) kérdése a fém foglalatú galliai példányokhoz kapcsolódik. A kapitális méretű bal oldali agyar ugyanis az átfúrás helyéből és jellegéből ítélve, eredetileg nem csüngőnek készült; erre a célra elég lett volna a széles oldal áttörése, amint ez a mártélyi kisebb méretűeknél látható (6. kép 1–2). A legnagyobb agyarba éppen a külső, legvastagabb szélén vágta a lyukat. Az áttörés iránya és mérete alapján a lyuk az agyar teljes szélességét átfogó, legalább 2,5 cm hosszú, 0,3–0,5 cm átmérőjű fémszög számára készült. A lyuk felső bevágásának formájából az agyarpár szilárd rögzítési módjára lehet következtetni, hasonlóra, mint amelyet a Monceau-le-Neuf 2. sír agyardíszének foglalatánál alkalmaztak (WERNER

1949, 251, Abb. 4). Biztosra vehető, hogy a mártélyi sír legnagyobb méretű — a sírleírásban 11. számú — vadkanagyarát eredetileg sisakdíszként használták (11. kép 7). A kisgyermek temetésének idején a fémfoglatot már leszerelték és csak a bal oldali agyart tették a sírba. Mivel a Kárpát-medence területéről hasonló áttörésű vadkanagyar eddig még nem került elő, valószínű, hogy az agyarpárral díszített sisak hadizsákmányként került a Tisza mellé.

A ló lábtőcsontból csiszolt, pontkörökkel díszített amulett (4. kép 2; 7. kép 10) furata és felülete erősen kopott, tehát hosszú használat után került a sírba. Hasonló csüngőt eddig nem sikerült találnom; a pontkör minden korszakban a csontipar jellemző díszítése. Ló lábcsontból csiszolt függőket egy 4–5. századi kardos, lovas harcos sírjából, a nyugat-szibériai Baraba lelőhelyről említhetnek (MOLOGYIN–CSIKISEVA 1990, Ris. 3, 12–13).

A szintén kopott, szélesebb végen átfűrt farkas/kutya lábcsont amulett (4. kép 4; 7. kép 12) az alattyan-tuláti, kiszombori, kölked-feketekapui, szeged-csengelei avar kori készletek²¹ közé jól beillene, bár nem mellékes, hogy az avar amulettek közül a kiskörös-vágóhídi 74. sír (LÁSZLÓ 1955, 37) és az alattányi 161. sír (KOVRIK 1963, 21) csüngőihez nyúlcsontokat használtak.

A mártélyi sírban az amulettektől kissé távolabb, a jobb combcsonton egy csiszolt felületű, levágott végű, oldalán háromszög alakú lyukkal ellátott birka/kecske hosszúcsont feküdt, melyen semmiféle kopásnyom nem látszott (2. kép 1b; 4. kép 3; 7. kép 7). Az első pillantásra sípnek vélhető csonttárgy egykori rendeltetésére nem könnyű elfogadható megoldást találni. Hang képzésére az oldalán kivágott lyuk nem alkalmas, mivel a lyukhoz közeli csontvég zárt. Párhuzamként azokat a csonttárgyakat lehet említeni, melyeket a Volga középső folyása mentén feltárt 6–7. századi kurgánsírokban — Novinki I., Novinkovi I., Bruszjanyi II. és Selehmety II. lelőhelyekről —, gyermekek és nők temetkezéseiben találtak, melyeket az orosz kutatók „szunak”-nak neveznek és a nomád népeknél a pólyás gyermekek szokásos mellékletének tartanak (BAGAUDINOV–BOGATCHEV–ZUBOV 1998, 135, Ris. 35, 1–6).²² A prebolgár analógia ismeretében a kölked-feketekapui A 500. sírban (KISS 1996, Taf. 90, 4) és a B 88. gyermek-sírban is (KISS 2001, 39, Taf. 31, 3) találtam hasonló, egyik végükön nyitott, a másik végen eredetileg zárt, üreges, oldalukon kerek lyukkal ellátott csonttárgyakat, melyeket a leírás sípnek határozott meg. Nem lehet véletlen, hogy még a hiteles ásatási anyagokban sem gyakori ez a csonteszköz;²³ bár a feldolgozatlan állatcsontok között könnyen elkallódhat. A 3–4. századi keleti germán területről, a bukovinai csernya-

hovi telepek közül a kisziljoviból két átlukasztott oldalú hosszúcsontot közöltek (TIMOSCSUK–VINOKUR 1964, 192, Ris. 4, 3), melyek ehhez a tárgyfajtához tartozhatnak (10. kép 5–6). E párhuzamok szerint a mártélyi kivágott oldalú csonttárgy nem hangszer és nem amulett, hanem — a levágott véghez rögzített bőr- vagy textil kiegészítéssel, amit a gyermek a szájába vehet — pólyás gyermek számára készített etető/cumi. A mártélyi sír szempontjából lényeges körülmény, hogy ez az egyetlen tárgy, melyen nem lehetett kopásnyomot látni. Elképzelhető, hogy a másfél éves kislány a cumit alig használta, vagy a kivágott oldalú csontot csak a temetésre készítették el.

A mártélyi kisleány amulettgyűjteményében, a jobb alkar helyén egy rézbevonatos vaslemezből készült csengő feküdt. A mártélyi csengő a Salamon Ágnes által az intercisai anyagban elkülönített első csoporthoz tartozik, melyet alsó széle felé kiszélesedő, csonkakúpos forma, egyenes oldal, négyszögletes metszet, félkörös „vállsarok” és a csengő belsejében ívesen folytatódó szalagfűl jellemez (5. kép 8). A vaslemezből hajlított, kalapált és szögekkel összefogott római csengőket a nyelv beszerelése előtt rézbevonattal látták el (SALAMON 1957, 373–374, Taf. 72, 1–4). A bevonat a csengő külsejét csillogóvá, hangját szebbé változtatta.

A pannoniai rézbevonatos vasharangok közül négy nagy méretű példány egy gorsiumi vasleletből való. A harangokat egy sarló alakú vastárggyal együtt a szentélykörzetben a 3. század folyamán, feltehetően ellenséges támadás előtt ásták el. A legnagyobb harang (FITZ 1960, 160–161, 9. ábra) 19 cm magas (13. kép 1). Legalább egy évszázaddal későbbiek és fele ekkorák a szentendrei tábor példányai. A három 10,5 cm magas vascsengőt (NAGY 1943, 393–397, 39. kép) a hátsó főkapunál/porta decumana a legfelső, legkésőbbi padozat fölötti rétegben, késő római besimított edénytöredékekkel együtt találták (13. kép 2). A pannoniai limes mentén Budakalászárról, Leányfaluról, Nógrádverőcéről és Intercisából, a provincia belsejéből Balácáról, Pogánytelekről, Balatonfüzfőről (SALAMON 1957, 373–374) és Tokodról (R. PETŐ 1981, 146, Abb. 8) kerültek elő hasonló formájú vascsengők, illetve kolompok. A nyugati provinciák településeinek leletei közt több tucatnyi ugyanilyen típusú vasharang található.²⁴ Nyilvánvaló, hogy a rézbevonatos vaslemez harangokat a római provinciákban évszázadokon át ugyanazzal a bevált technológiával gyártották.

A magyar néprajzi irodalomból a rézbevonatos csengők/kolompok készítésének 19–20. századi gyakorlata részleteiben ismert (MÁRKUS 1943). A több munkafázisból álló, komoly tapasztalatot és gyakor-

latot igénylő munkát, nagyobb mennyiség előállítása esetén, összehangoltan több személynek kell végezni. Ezért valószínű, hogy a formai hasonlóságot mutató pannoniai példányok nem helyben készültek, hanem egy-két központi műhely termékeiként, kereskedelmi áruként kerültek a római településekre. A provinciákon kívüli példányokat még nem vizsgálták részletesen, de a formák azonossága alapján feltehető, hogy római műhelyek látták el a barbarikum állattartók igényeit is, a Dnyeper menti Cserkasszitól (SZMILENKO–BRAJCSEVSZKIJ 1967, 57–58, Ris. 17, 10) az Alsó-Don vidékig/Tanaisz (SELOV 1965, 76, Ris. 19–20) és a Krímig (AIBABIN 1999, 74–75, Ris. 27, 16). A kolompokat/pörgőket²⁵ a legeltető állattartásban a vezérállat megjelölésére, az állatok elkóborlása és nem utolsó sorban a tolvajok elleni védelemként használták. A harangok/csengők ugyanakkor hangszerként is funkcionáltak²⁶ és szakrális szerepet tölthettek be a római szentélyektől az Altaj vidéki hunok sámánöltözékéig (KISZELJOV 1949, 341, Tab. 31, 6–7, 10–11).

A római korban temetkezéshez ritkán mellékeltek vascsengőt; tudomásom szerint csak a Pilismarót, Öregek dűlője 4. férfisírban fordult elő (BARKÓCZI 1960, 113), hogy a jobb lábfejhez, más fémtárgyakkal együtt egy 8,2 cm magas vaskolompot helyeztek (3. ábra 12). A magyar Alföld szarmata kori női és gyermeksírijaiban az öntött, kis méretű bronzcsengők gyakoriak; ritkaságnak számít a Törökszentmiklós–Surján újtelepi két bronzbevonatos vascsengő, melyek a felfelé erősen szűkülő oldalfalú 2. római típushoz tartoznak (H. VADAY 1989, 289, Taf. 147, 12).²⁷

A késő rómaival megegyező technikával készült, rézbevonatos vasharangok/csengők a népvándorláskor kezdetén, az 5. század első feléből és közepéről való szimbolikus lovastemetkezésekben bukkannak elő ismét. A lócsontok nélküli, csak zablát és lószerszámcsüngőt tartalmazó budapest-zuglói hunkori sírban (NAGY 2003, 303–304, 4. kép 1) egy különlegesen nagy méretű harang volt (13. kép 7); kisebbeket a déloroszországi hun temetkezésekből, Beljauszából és Antonovkából (BÓNA 1993, 252–253) ismerünk. A népvándorlás kori csengős lovastemetkezések feldolgozója, Robert Reiß megállapította, hogy a legelőn tartott állatok — ló, szarvasmarha, juh, sertés, stb — védelmező csengője apotropaiikus jellegű tárgy. A lovak nyakára kötött csengő a germán brakteáták mitológiai ábrázolásaitól a keresztény lovas szentekig nyomon követhető. Nem alaptalan a feltevés, hogy a csengő eltemetésének különleges, az amulettekkel egyenértékű jelentősége volt (REISS 1993, 272; REISS 1994, 34–39).

Az avar kor vascsengős temetkezései²⁸ között egy fegyveres férfi — Kölked-Feketekapu A 471. sír — és egy Inf. I korú kisgyermek — Terehegy-Márfai dögkút

4. sír (13. kép 3) — található. A kölkedi és a terehegyi csengők a Salamon-féle első római típusba tartoznak; feltűnő azonban, hogy a rézbevonat nyomai egyiknél sem maradtak meg, legalábbis a leírások nem említik. A terehegyi 4. gyermeksírbán, a mártélyihoz hasonlóan a csengőt a jobb medence fölé helyezték. A Salamon 1. típusú, csonkakúp alakú forma szerint készültek a gátéri temető 13. sírjának 7,2–7,7 cm magas vascsengői (13. kép 4–5). A pilismarót-basaharci avar temetőben három gyermek és egy férfisírban találtak a római típusoktól teljesen eltérő formájú, kis méretű, félgömbös vascsengőket.

Összefoglalás

A különleges mellékleteket tartalmazó mártélyi gyermeksírkormeghatározása a temetkezési szokások és a leletek elemzése után sem egyszerű. Az elemzés adatai, elsősorban a pettyes gyöngyök és a csontcsat párhuzamai inkább a sír késő római kori – 5. századi keltezését támasztják alá. A lemezesezüst lunula kora népvándorlás kori készítmény. A vadkanagyar csüngő és a vascsengő a késő római és az avar korban egyaránt előfordulhat. A csengő rézbevonata a római hagyományú készítés bizonyítéka; a technikát azonban a hunkorban is használták. A vadkanagyar párból készült sisakdíszek főként a 4–5. századi Galliában, Britanniában és Raetiában mutathatók ki, de ilyen sisakok alamann-frank területen 6–7. századi temetőben is előkerültek. Összegezve az adatokat, megállapíthatjuk, hogy a temetkezési szokás és a leletek elemzése alapján több érv szól a mártélyi gyermeksírről 4–5. századi, mint kora avar kori keltezése mellett.

A mártélyi gyermeksírkori keltezése 1985-ben, a Frankfurt am Main-i avar kiállítás kapcsán vetődött fel (KÜRTI–MENGHIN 1985, 92, Abb. 90, 47). A sír korai avarként szerepel az avar leletek gyűjteményes kötetében (SZENTPÉTERI 2002, 235). A leletek publikációja, a teljes anyag ismerete a hunkor és az avarkor szempontjából sem érdektelen. A ritkaságnak számító amulettegyüttes bepillantást enged az Alföld népvándorlás kori — és ha keltezésünk helyes — a 4–5. századi lakosság kevéssé ismert temetkezési szokásaiba és áttételesen a hitvilágába is.

A Kárpát-medence népvándorlás korában a gazdag mellékletű gyermeksírok nem gyakoriak. A Tisza vidéki gepida temetőknél a gyermeksírok viszonylagos gazdagságát a felnőtt sírok rablottságával is magyarázhatjuk. A szegényes mellékletű vagy teljesen melléklet nélküli gyermeksírkori sír sem ritkaság, mégis a gyermeksírok egy részénél megfigyelhető temetkezési szokások arra mutatnak, hogy a gyermekeket a felnőttekhez hasonló gondossággal, sőt néha megkülön-

bőztető figyelemmel temették el. A gepida temetőkből pl. a gyermeksírok mélysége eléri, sőt meghaladja a felnőtt sírok átlagmélységét (NAGY 2002, 78). Az edénymelléklet gyakorisága a gyermeksírokban közismert. Amuletteket a szarmata és a germán népeknél leggyakrabban gyermekekkel és nőkkel temettek el; ennek oka minden bizonnyal az ártalmas túlvilági erők elleni védelem biztosítása lehetett. A mártélyi 1,5 év körüli kislányt nemcsak a nyakában viselt asztrális amulettjeivel és gímszarvasszemfog csüngőjével temették el — melyeket a használati nyomok szerint már másoktól örökölt — hanem különféle, más által viselt állatsont csüngőkkel és nagy méretű vadkanagyarokkal is. A kisleány temetésénél legalább öt, talán a szülők és a rokonság által korábban használt varázserejű tárgyat — a ló lábtöcsontból, a farkas/kutyalábfej-csontból készített függőt és a három vadkanagyarat — is a sírba helyezték. A hét nagy pettyes gyöngy és a rézbevonatos csengő a párhuzamok szerint szintén amulettnek tartható, mint ahogy valószínűleg az volt a tövis nélküli csontcsat is. A legalább 18 darabból álló, impozáns amulettgyűjtemény mellett a sírba került a kizárólag a gyermek számára készített csonteszköz, az etető is.

A gyermekek és nők amulett viselete, a varázserejű tárgy eltemetése általános szokás, melyet a római provinciák lakossága/crepundiák, a szarmata és a germán népek, valamint az avarok egyaránt gyakoroltak (LÁNYI 1972, 182–183; T. BIRÓ 2000, 78–79; H. VADAY 1983, 109–110; H. VADAY 1989, 54–63; SCHULZE-DÖRRLAMM 1986; MÜLLER 1998; VIDA 2002). A szokás természetesen népenként és vidékenként változó. A 3–4. századi keleti germán dominanciájú maroszentanna-csernyahovi kultúra egyik moldavai lelőhelyén, a Dancsenyinél feltárt temető gyermek- és a női sírjaiból különösen sok amulett került elő: Cypraea kagylók, szarvasagancs karikák, borostyánból csiszolt csüngők, felfüggeszthető miniatűr bronz- és ezüsttárgyak, négyszögletes és félhold formájú csüngődíszek. Éppen a dancsenyi amulett észak-párhuzamai alapján bizonyítható,

hogy a 3. század második felében és a 4. században a déloroszországi terület népessége kapcsolatban állt Dél-Skandináviával és a távoli területek közt a hatás kölcsönös lehetett (WERNER 1988, 241–265; STORGAARD 1994, 163–167).

A nyugat-szibériai 6–7. századi — ugor-szamojéd-kipcsak — kurgántemetőkből előkerült gazdag gyermeksírokkal kapcsolatban legutóbb Arkadij Borodovskij vizsgálta a gazdag mellékletű gyermeksírok kérdését. Az orosz régészeti irodalomban már korábban is tárgyalt problematika lényege, hogy a felnőtt viseletben, veretes övvel, a hajban viselt ezüst ékszerekkel, nyakperccel, luxus üvegpoharakkal vagy azok agyag másolataival eltemetett gyermekek mellékleteit szociális helyzetük jelzésének kell-e tartanunk vagy a gazdag mellékletadást a gyermek túlvilági életéhez nyújtott segítségként magyarázzuk. A nyugat-szibériai temetőkből a három év alatti gyermekek halandósága a legnagyobb; éppen őket temették el gazdag mellékletekkel, az idősebb gyermekeket már nem. A türk-mongol hagyomány úgy tartotta, hogy a gyermek életerejét Umaj istennő három éves korig őrzi, majd magára hagyja. Az elképzelés azon a valóságos megfigyelésen alapszik, hogy a harmadik életév a gyermek számára meghatározó változásokkal jár: a beszédképesség, az én tudat kialakulása, az álmokra való emlékezés, stb. A három éves kort el nem ért, „isteni” védelem alatt álló, a jövő reményégeit hordozó gyermek halála különösen nagy veszteség (BORODOVSKIJ 2001, 580–581).

A mongol mitológia egyik teremtésmítosza szerint az istenek, ha megdühödtek az emberekre, azzal büntették őket, hogy betegségeket bocsátottak rájuk, különösen a gyermekeikre (LŐRINCZ 1975, 100). Anélkül, hogy találgatásba bocsátkoznánk a mártélyi gyermek hozzátartozóinak hiedelemvilágáról, annyi megállapítható: ebben az esetben a leletek nem a gyermek szociális helyzetét jelzik, hanem beszédesen szólnak a túlélők szándékáról, hogy a „másik” világba érkező gyermeket amulettjeik feláldozásával segítsék.

Jegyzetek:

- 1 A sír helyét az ásató jelölte be az EOV 27–122. számú szelvényére.
- 2 Megköszönöm B. Nagy Katalinnak és Kulcsár Valériának a publikáció átengedését, Tóth Katalinnak a leletek kölcsönzéséhez és a dokumentáció használatához nyújtott segítségét, valamint a humán csontanyag Szegedre szállítását. A leletek a HTJM-ben 2002.22.1–17. leltári számon találhatók. A gyermeksír a helyszínen a bronzkori temető sírjai közé számozva a XII. sorszámot kapta. A közlemény fotóit Tóth Csilla (BTM), a tárgyrajzokat a szerző készítette.
- 3 A csontokat a Szegedi Egyetem Embertani Tanszéke őrzi. A meghatározásért Marcsik Antóniának mondok köszönetet. „A koponyából megmaradt a két os temporale porus acusticus externus körüli területe, a jobb os zygomaticum, jobb oldali maxilla, corpus mandibulae, a postcranialis csontok közül szinte valamennyi hosszúcsont corpora, néhány borda és csigolyamaradvány. Tejfogak: alsó incisívusok és a DM1 teljesen kifejldött, caninus és a DM2 esetében a korona kész, gyökér 1/5-e. Ennek alapján a gyermek elhalálozási életkora 1–1,5 élettévre tehető, azonban az említett gyökér hosszúság alapján életkora az 1 éveshez közelebb áll. (SCHOUR–MASSLER 1941, 1153–1160)” (2004. június 21.).
- 4 Az állatcsontokat Alice Choyke határozta meg; segítségéért fogadja köszönetemet.
- 5 Az avar temetőről összefoglalóan: SZENTPÉTERI 2002, 235: 01-06-0390-02 (Szalontai Cs.).
- 6 Beninger a fibulapárt az avar temető leleteivel együtt láthatta: „Die bekannte Nekropole lieferte sonst hauptsächlich Funde der Keszthely Kultur”.
- 7 A 121–122. oldalon adott leírásból a fibula hiányzik.
- 8 A 468. oldalon adott leírásból kitűnik, hogy Varga tanár és Farkas gyógyszerész a Csanyi parttól délre is ásott, többek között Macelka Ferenc, Szűcs József és Szél Ferenc földjén. A Szeremlei térképén a Csanyi parti avar sírok helye a „Korhány” északi részén van jelölve; a Szél-föld ettől délre volt. Megállapítható, hogy a két avar lelőhely is tetemes távolságra volt egymástól (1. kép 2). Külön avar kori lelőhelyekként említi B. Nagy Katalin a Csanyi parti és a Mártély AB üdülő (Szél F. föld) lelőhelyeket (B. NAGY 1984, 250). Az Alföldi Porcelángyár üdülője és a Druzsbai telep avar sírjairól (LŐRINCZY–SZALONTAI 1996, 279, 30. j.); (SZENTPÉTERI 2002, 235).
- 9 A prémből készített pólya a nagyállattartó nomádoknál említésre méltó ajándéknak számított: Dzsingisz/Temüdzsin születésekor cobolyprém pólyát kapott Dzsarcsiudaj apótól, a kovácstól (A MONGOLOK 2. könyv [97], 1962, 28). A kovács ajándékát Dzsingisz felnőttként is emlegette (A MONGOLOK 9. könyv [211], 1962, 97).
- 10 A sárga kásagyöngyök anyagának meghatározásához anyagvizsgálatra lenne szükség.
- 11 Megköszönöm Jan Bemmannak, hogy a pettyes gyöngyök kapcsán a Kahl a. Main telepét és temetőjét felolgozó kötetre felhívta a figyelmemet.
- 12 Az említetteken kívül amulettgyöngyök a következő lelőhelyekről kerültek elő (kiegészítés Felix Teichner adataihoz): Gyulavári (FETTICH 1946, 66. kép 4); Tamási-Adorjánpuszta 1. sír (BÓNA 1993, 253, 76. kép); Endrőd-Szujókereszt 49., 88., 125. sír (H. VADAY–SZÓKE 1983, 6. kép 8; 9. kép 6; 10. kép 6; 14. kép 4); Keszthely környéke (STRAUB 2002, Taf. 2, 4); Szentes-Kökényzug 81. sír (CSALLÁNY 1961, 38, Taf. XVIII, 9); Magyarcsanád-Bökény 1. és 32. sír (SZMFM 9/1924; 73.1.19); Ljubljana-Dravlje 34., 41. sír (SLABE 1974, 24–25, 28, T. 11, 3–5; T. 15, 30).
- 13 Mint pl. Keszthely-Dobogó 17. sír bronz lunulája: SÁGI 1981, 14, Abb. 3, 24.
- 14 Az avar kori lunulák listája és rajza KRALOVÁNSZKY 1959, 80, XVII. t. 3–11. Rövid áttekintés a Vác-kavicsbánya 140. sír öntőmintája kapcsán TETTAMANTI 1977, 79–85.
- 15 Tévesen farkasfogként meghatározva.
- 16 A leírásban farkasfogaknak meghatározva. A lelet első közlésében a csüngőket Pintér Sándor helyesen, Vörös István 2004 szeptemberében adott véleményével egyezően, szarvasfogakként írta le: ArchÉrt 7 (1887) 429–430.
- 17 A leírás a csat anyagát tévesen bronzként adta meg.
- 18 Mint pl. BÓNA 1993, 94, 41. rajz.
- 19 A sír 3. századi keltezéséről: ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2002, 101.
- 20 Andrzej Kokowski gyűjtését a csongrádi és a mártélyi példányokon kívül a koszanovói amulettel egészíthetjük ki (KRAVCSENKO 1967, 113, Tab. XIV, 9).
- 21 Összefoglalóan VIDA 2002, 181, 187, Taf. 1–3; Taf. 4, 8. Kiegészítésül négy avar kori vadkanagyar amulett: Kiskörös-Vágóhíd 5., 34. sír (LÁSZLÓ 1955, 26–27, 33, Pl. V, 2; Pl. XXXVI, 2); Jászapáti-Nagyállás 14. sír (MADARAS 1994, 18, Taf. II, 14); Pécs-Köztemető 33. sír (KISS 1977, 96, Pl. XXXVI, 2).
- 22 A párhuzamra Vida Tivadar hívta fel a figyelmemet, amiért fogadja köszönetemet.
- 23 Előfordulhat felnőtt férfi mellett is, pl. a Szőreg-homokbánya 10. századi temetőjének 8. sírjában (BÁLINT 1991, Taf. XXV, 24).
- 24 A Salamon Ágnes által felsorolt párhuzamok mellett ilyenek pl. a Kelet-Galliából Vireux-Molhain 4. századi rétegéből előkerült rézbevonatos harangok (LEMANT 1985, 68, Nr. 49–50, Fig. 64); Moosberg és Neupotz római kori harangjai (GARBSCH 1966, 86–87, Taf. 33); (KÜNZL 1993, 385–386, Taf. 660–663); Runder Berg bei Urachból (QUAST 2003, 1026, 1042, Abb. 13, 8);

- a Száva menti Gomolavából (DAUTOVA RUŠEVLJAN-BRUKNER 1992, 108, Kat. 284–285, T. 31) előkerült példányok.
- 25 A magyar pásztornyelv pörgöknek nevezte a kis méretű, lapos kolompokat, melyeket juhra vagy disznóra akasztottak (SZABÓ 1932, 70–73, 3. ábra).
- 26 A hangszerként használt bronzcsengőkről legutóbb Topál Judit az aquincumi zenei vonatkozású emlékek összefoglalásában írt. Az öntött bronzcsengők aquincumi mesterének, Secundusnak a nevét egy csengőre gravírozott felirat örökítette meg (TOPÁL 2002, 2–3, Abb. 4a-f).
- 27 Mint Intercisa, Kat. 43. példány (SALAMON 1957, 72. t. 5).
- 28 Vascengős avar sírok: Kölked-Feketekapu A 471. sír (KISS 1996, Taf. 84, 4, 6); Terehegy-Márfai dögkút 4. sír (KISS 1977, 147, Fig. 67, 2, Pl. 59); Gátér 13. sír (KADA 1905, 370); Pilismarót-Basaharc 4., 86., 217., 241. sír (FETTICH 1965, Abb. 3, 11; Abb. 61, 5; Abb. 124, 2; Abb. 124, 2).

Irodalom:

- AIBABIN 1999
Айбабин, А. И.: *Этническая история ранневизантийского Крыма*. — *Ethnische Geschichte der frühbyzantinischen Krim*. Симферополь 1999.
- ASZT-KOVÁCS 1999
Aszt Á. – Kovács Á.: *A Kárpát-medencei hunok vallásáról*. — *Über die Religion der Hunnen im Karpaten-Becken*. In: *A népvándorláskor fiatal kutatói 8. találkozásának előadásai*. Szerk.: S. Perémi Á. Veszprém 1999, 47–67.
- BAGAUTDINOV-BOGACSEV-ZUBOV 1998
Багаутдинов, П. С. – Богачев, А. В. – Зубов, С. Э.: *Праболгары на Средней Волге у истоков истории татар Волго-Камья*. — *Pre-Bulgarians in the Middle Volga Region at the historic onset of the Volga-Kama Tatars*. Самара 1998.
- BÁLINT 1991
Bálint, Cs.: *Südungarn im 10. Jahrhundert*. Budapest 1991.
- BARKÓCZI 1960
Barkóczi L.: *Későrómai temető Pilismaróton*. — *Ein spätrömische Grabfeld in Pilismarót*. *FolArch* 12 (1960) 111–132.
- BENINGER 1931
Beninger, E.: *Der westgotisch-alanische Zug nach Mitteleuropa*. *Mannus* (51) 1931.
- BIERBRAUER-BÜSING-BÜSING KOLBE 1993
Bierbrauer, V. – Büsing, H. – Büsing Kolbe, A.: *Die Dame von Ficarolo*. *ArchMed* 20 (1993) 303–332.
- T. BÍRÓ 2000
T. Bíró M.: *Pannóniai csontművészet*. Budapest 2000.
- BÓNA 1956
Bóna, I.: *Die Langobarden in Ungarn*. *Acta ArchHung* 7 (1956) 183–244.
- BÓNA 1993
Bóna I.: *A hunok és nagykirályaik*. Budapest 1993.
- BÓNA-NAGY 2002
Bóna, I. – Nagy, M.: *Hódmezővásárhely-Kishomok. Fundort und Fundumstände*. In: Bóna, I. – Nagy, M.: *Gepidische Gräberfelder am Theissgebiet I*. Budapest 2002, 34–77.
- BORODOVSKIJ 2001
Borodovskij, A. P.: *Frühmittelalterliche Prunkbestattungen von Kindern am Oberen Ob', Sibirien*. *EurAnt* 7 (2001) 569–583.
- BOZSIK 2003
Bozsik K.: *Szarmata-sírok a kiskundorozsma-subasai 26/78. számú lelőhelyen*. — *Sarmatian Graves at site 16/78. in Kiskundorozsma-Subasa*. In: Úton, útfélen. Múzeumi kutatások az M5 autópálya nyomvonalán. Szerk.: Szalontai Cs. Szeged 2003, 97–106.
- BÖHME 1974
Böhme, H. W.: *Germanische Grabfunde des 4. bis 5. Jahrhundert zwischen unterer Elbe und Loire*. München 1974.
- BÜSING 1998
Büsing, A. und H.: *Die Dame von Ficarolo in ihrem historischen Kontext*. *KJb* 31 (1998) 253–276.
- CHADWICK HAWKES 1964
Chadwick Hawkes, S.: *Krieger und Siedler in Britannien während des 4. und 5. Jahrhunderts*. *BRGK* 43–44 (1964) 155–228.
- CSALLÁNY 1961
Csallány, D.: *Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken (454–589 u. Z.)*. Budapest 1961.
- DAUTOVA RUŠEVLJAN-BRUKNER 1992
Dautova Ruševljan, V. – Brukner, O.: *Gomolava. Rimski Period. Gomolava. The roman Period*. Novi Sad 1992.
- FETTICH 1946
Fettich N.: *Nyugati gót lelet Gyula határából*. Magyar Múzeum 1945 december (1946) 64–71.

- FETTICH 1965
Fettich N.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Pilismarót-Basaharc*. Budapest 1965.
- FITZ 1960
Fitz J.: *Gorsium. Első jelentés a táci római település feltárásáról, 1958/59. — Erster Bericht über die Ausgrabungen der römischen Siedlung bei Tác, 1958/59.* AlbReg 1 (1960) 154–164.
- FREEDEN 1993
Freeden, U. von: *Das frühmittelalterliche Gräberfeld von Peigen, Markt Pilsting, im Rahmen zeitgleichen Fundmaterials aus dem Isarmündungsgebiet.* In: Vorträge 11. Niederbayerischen Archäologentages. Hrg.: Schmotz, v K. Deggendorf 1993, 159–180.
- GARBSCH 1966
Garbsch, J.: *Der Moosberg bei Murnau*. München 1966.
- HILD 1901
Hild V.: *A jász-alsó-szent-györgyi sír.* ArchÉrt 15 (1901) 120–138.
- ISTVÁNOVITS 1993
Istvánovits, E.: *Das Gräberfeld aus dem 4.–5. Jahrhundert von Tiszadob-Sziget.* Acta ArchHung 45 (1993) 91–145.
- ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2002
Istvánovits E. – Kulcsár V.: *Csat a szarmata viseletben és temetkezési rítusban. — Buckles in the Sarmatian costume and burial rite.* JAMÉ 44 (2002) 95–111.
- KADA 1905
Kada E.: *Gátéri (kun-kisszállási) temető a régibb középkorból (Első közlemény).* ArchÉrt 26 (1905) 360–384.
- KERÉNYI 1956
Kerényi A.: *Magyarországi szarmata pénzek.* NumKözl 54–55 (1955–1956) 1956, 14–20.
- KISS 1977
Kiss, A.: *Avar Cemeteries in County Baranya. Cemeteries of the Avar Period (567–829) in Hungary.* Budapest 1977.
- KISS 1981
Kiss, A.: *Funde aus dem 5.–6. Jh. im Gebiet von Brigetio. — V–VI. századi leletek Brigetio területéről.* FolArch 32 (1981) 191–210.
- KISS 1983
Kiss, A.: *Die Skiren im Karpathenbecken, ihre Wohnsitze und ihre materielle Hinterlassenschaft.* Acta ArchHung 35 (1983) 95–131.
- KISS 1995
Kiss, A.: *Das germanische Gräberfeld von Hács-Béndekpuszta (Westungarn) aus dem 5.–6. Jahrhundert.* Acta AntHung 36 (1995) 275–342.
- KISS 1996
Kiss, A.: *Das awarenzeitlich gepidische Gräberfeld von Kölked-Feketekapu A.* Innsbruck 1996.
- KISS 1996a
Kiss, A.: *Das Gräberfeld von Szekszárd-Palánk aus der zweiten Hälfte des 5. Jh. und der ostgotische Fundstoff in Pannonien.* ZalMúz 6 (1996) 53–86.
- KISS 2001
Kiss, A.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Kölked-Feketekapu B. I–II.* Budapest 2001.
- KISZELJOV 1949
Киселев, С. В.: *Древняя история Южной Сибири.* МИА 9 (1949).
- KOCH 2001
Koch, U.: *Das alamannisch-fränkische Gräberfeld bei Pleidelsheim.* Stuttgart 2001.
- KOKOWSKI 2001
Kokowski, A.: *Zur Herkunft einiger Amulette im Kreise der Gotenkultur.* In: International Connection of the Barbarians of the Carpatian Basin in the 1st–5th centuries A. D. Ed.: Istvánovits, E. – Kulcsár, V. Aszód–Nyíregyháza 2001, 201–219.
- KOVÁCS 1912
Kovács I.: *A marosszentannai népvándorlaskori temető.* Dolgozatok 3 (1912) 250–342.
- KRALOVÁNSZKY 1959
Kralovánszky A.: *Adatok a Kárpát-medencei X–XI. századi fülholdalakú csüngők kérdéséhez. — Beitrag zur Problematik der halbmondförmigen Anhänger aus dem 10–11. Jh. im Karpathenbecken.* ArchÉrt 86 (1959) 76–82.
- KRAVCSENKO 1967
Кравченко, А. Ф.: *Могильник черняховской культуры в селе Фрунзовка. История и археология юго-западных областей СССР начала нашей эры.* Москва 1967, 160–164.
- KULCSÁR 1998
Kulcsár V.: *A Kárpát-medencei szarmaták temetkezési szokásai. — The burial rite of the Sarmatians of the Carpatian basin.* Aszód 1998.
- KÜNZL 1993
Künzl, E.: *Die Alamannenbeute aus dem Rhein bei Neupotz. Plünderungsgut aus dem römischen Gallien.* Mainz 1993.
- KÜRTI–MENGHIN 1985
Kürti, B. – Menghin, W.: *Katalog.* In: Awaren in Europe. Schätze eines asiatisches Reitervolkes 6.–8. Jh. Hrg.: Meier-Arendt, W. Frankfurt a. M. 1985, 24–89.
- LÁNYI 1972
Lányi, V.: *Die spätantiken Gräberfelder von Pannonien.* Acta ArchHung 24 (1972) 53–213.
- LÁNYI 1981
Lányi, V.: *Das spätrömische Gräberfeld.* In: Die spätrömische Festung und das Gräberfeld von Tokod. Hrg.: Mócsy, A. Budapest 1981, 169–222.
- LÁSZLÓ 1955
László, Gy.: *Études archéologique sur l'histoire de la société des avars.* Budapest 1955.
- LEMANT 1985
Lemant, J. P.: *Le cimetiére et la fortification du Bas-Empire der Vireux-Molhain, Dep. Ardennes.* Mainz 1985.
- LŐRINCZ 1975
Lőrincz L.: *Mongol mitológia.* Szerk.: Ligeti L. Budapest 1975.
- LŐRINCZY–SZALONTAI 1996
Lőrinczy G. – Szalontai Cs.: *Újabb régészeti adatok*

Csongrád megye területének 6–11. századi történetéhez, II. — *Archäologische Beiträge zur Siedlungsgeschichte des Komitats Csongrád im 6.–11. Jahrhundert, II.* MFMÉ – StudArch 2 (1996) 268–298.

MAÇZYŃSKA 1999

Maçzyńska, M.: *La fin de la culture Przeworsk.* In: *L'Occident romain et l'Europe centrale au debut de l'époque des Grande Migrations*” Dir.: Tejral, J. – Pilet, Ch. – Kazanski, M. Brno 1999, 141–170.

MADARAS 1994

Madaras, L.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Jászapáti.* Debrecen–Budapest 1994.

MÁRKUS 1943

Márkus M.: *Jolsvai kolomposok.* — *Bell-Marking in Jolsva.* In: Kodály Zoltán Emlékkönyv. Budapest 1943, 245–264.

MARÓTI–TOPÁL 1980

Maróti É. – Topál J.: *Szentendre római kori temetője.* — *Das römerzeitliche Gräberfeld von Szentendre.* StudCom 9 (1980) 95–177.

MEANEY 1981

Meaney, A. L.: *Anglo-Saxon Amulets and Curing Stones.* Oxford 1981.

MÉRI 2000

Méri I.: *Hunkori leletek Tiszalök-Rázompusztáról.* — *Hunnenzeitliche Funde von Tiszalök-Rázompusztá.* ComArchHung 2000, 109–122.

МИНАЕВА 1951

Минаева, Т. М.: *Археологические памятники на р. Гуляч в верховьях Кубани.* MIA 23 (1951) 273–301.

MOLOGYIN–CSIKISEVA 1990

Молодин, В. И. – Чикишева, Т. А.: *Погребение воина IV–V в. в н. э. в Барабе.* In: *Военное дело древнего и средневекового населения Северной и Центральной Азии.* Ред.: Худяков, Ю. С. – Плотников, Ю. А. Новосибирск 1990, 161–179.

A MONGOLOK

A mongolok titkos története. Közreadja: Ligeti L. Budapest 1962.

MÜLLER 1998

Müller, R.: *Ein frühvölkerwanderungszeitlicher Grabfund aus Sármellék-Égenföld.* SpecNova 12 (1998) 259–263.

B. NAGY K. 1984

B. Nagy K.: *Az avar kaganátus.* In: *Hódmezővásárhely története I.* Szerk.: Nagy I. Hódmezővásárhely 1984, 229–256.

NAGY 1943

Nagy T.: *A Fővárosi Régészeti és Ásatási Intézet jelentése az 1938–1942 évek között végzett kutatásairól.* BudRég 13 (1943) 361–399.

NAGY 2002

Nagy, M.: *Hódmezővásárhely-Kishomok. Bestattungsbräuche. Fundanalyse. Die Bevölkerung des Gräberfeldes. Zusammenfassung. Anhang – Tabellen.* In: Bóna, I. – Nagy, M.: *Gepidische Gräberfelder am Theissgebiet I.* Budapest 2002, 95–189.

NAGY 2003

Nagy M.: *Hunkori férfisír Budapest-Zuglóból.* In:

Vándorutak – Múzeumi örökség. Tanulmányok Bodó Sándor tiszteletére 60. születésnapja alkalmából. Szerk.: Viga Gy. – Holló Sz. A. – Cs. Schwalm E. Budapest 2003, 299–325.

PÁRDUCZ 1937

Párducz M.: *II. Provinciális római leletanyag. III. Jazig-kori emlékek. IV. Germán emlékek.* Dolgozatok 13 (1937) 120–177.

PÁRDUCZ 1937a

Párducz M.: *A Jászberény-csegelaposi szarmatakori lelet.* JJÉ 1937, 58–63.

PÁRDUCZ 1950

Párducz M.: *A szarmatakori emlékek Magyarországon, III. — Denkmäler der Sarmatenzeit Ungarns, III.* Budapest 1950.

PÁRDUCZ 1963

Párducz, M.: *Die ethnischen Probleme der Hunnenzeit in Ungarn.* Budapest 1963.

PÁRDUCZ–KOREK 1948

Párducz M. – Korek J.: *Germán befolyás a Maros-Tisza-Körös-szög késő szarmata emléktárában.* — *Les éléments germaniques dans la civilisation sarmatique récente de la région limitée par les fleuves Maros, Tisza et Körös.* ArchÉrt 7–9 (1948) 291–312.

R. PETŐ 1981

R. Pető, M.: *Eisenfunde aus der Festung.* In: *Das spätrömische Festung und das Gräberfeld von Tokod.* Hrsg.: Mócsy, A. Budapest 1981, 145–147.

POPESCU 1974

Popescu, D.: *Die gepidische Gräberfeld von Morești.* Dacia 18 (1974) 189–238.

QUAST 2003

Quast, D.: *Spätmittelalterlich-frühneuzeitliche Siedlungsspuren auf dem Runden Berg bei Urach (Kreis Reutlingen).* FBW 27 (2003) 1009–1043.

REIB 1993

Reiß, R.: *Reiter, Pferd und Glocke im Spiegel frühmittelalterlicher Grabfunde.* APeA 25 (1993) 272–288.

REIB 1994

Reiß, R.: *Der merowingische Reihengräberfriedhof von Westheim (Kreis Weißenburg-Gunzenhausen).* Nürnberg 1994.

RÓZSA–SZATMÁRI 2002

Rózsa Z. – Szatmári I.: *Ecsefalva, Pusztaborz szarmata temető.* — *Ecsefalva, Pusztaborz Sarmatian cemetery.* RégKut 1999 (2002) 95–118.

SALAMON 1957

Salamon, Á.: *Gebrauchsgegenstände und Werkzeuge aus Eisen.* In: R. Alföldi, M. – Barkóczi, L. – Fitz, J. – Sz. Póczy, K. – Radnóti, A. – Salamon, Á. – Szilágyi, J. – B. Vágó, E.: *Intercisa (Dunapentele) II. Geschichte der Stadt in der Römerzeit.* Budapest (1957) 365–381.

SALAMON–BARKÓCZI 1971

Salamon, Á. – Barkóczi, L.: *Bestattungen von Csákvár aus dem Ende des 4. und dem Anfang des 5. Jahrhunderts.* — *IV. század végi, V. század eleji temetkezések Csákváron.* AlbReg 11 (1971) 35–80.

SALAMON–LENGYEL 1980

Salamon, Á. – Lengyel, I.: *Kinship interrelations in fifth-century 'Pannonian' cemetery: an archaeological and palaeobiological sketch of the population fragment buried in the Mőzs cemetery, Hungary*. WA 12 (1980) 93–104.

SALAMON–BARKÓCZI 1978

Salamon Á. – Barkóczi L.: *Régészeti adatok Pannónia későrómai periodizációjához, 376–476.* — *Archäologische Angaben zur spätromischen Periodisation Pannoniens, 376–476*. ArchÉrt 103 (1978) 189–205.

SÁGI 1981

Sági, K.: *Das römische Gräberfeld von Keszthely Dobogó*. Budapest 1981.

SCHOUR–MASSLER 1941

Schour, J. – Massler, M.: *The development of the human dentition*. JADA 28 (1941) 1153–1160.

SCHULZE–DÖRRLAMM 1986

Schulze-Dörrlamm, M.: *Gotische Amulette des 4. und 5. Jahrhunderts n. Chr.* ArchKorr 16 (1986) 347–355.

SCHULZE–DÖRRLAMM 2002

Schulze-Dörrlamm, M.: *Byzantinische Gürtelschnallen und Gürtelbeschläge in Römisch-Germanischen Zentralmuseum. Teil I. Die Schnallen ohne Beschläg, mit Laschenbeschläg und mit festem Beschläg des 5. bis 7. Jahrhunderts*. Mainz 2002.

SELOV 1965

Шелов, Д. В.: *Раскопки северо-восточного участка Танаиса (1955–1957 гг.)* In: *Древности Нижнего Дона*. Red.: Шелов, Д. В. Москва 1965, 56–129.

SLABE 1975

Slabe, M.: *Dravlje. Grobišče iz časov preseljevanja ljudstev. — Dravlje. Necropoli dall'epoca della migrazione dei popoli*. Ljubljana 1975.

STORGAARD 1994

Storgaard, B.: *The Arslöv Grave and Connections between Funen and the Continent at the End of the Later Roman Iron Age*. ArkStud 10 (1994) 160–167.

STRAUB 2002

Straub, P.: *Die archäologischen Hinterlassenschaften der praelangobardischen Periode in Transdanubien*. In: *Germanen am Plattensee*. Ausstellungskatalog. Red.: Windl, H. Traismauer 2002, 13–16.

SZABÓ 1932

Szabó K.: *Csöngettyű és kolomp a kecskeméti pásztorlás kezén*. A Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Tárának Értesítője, az „Ethnographia” melléklete 24 (1932) 68–75.

SZABÓ 1990

Szabó J. J.: *Késő római kori – kora népvándorlás kori sír- és telepészlet Füzesabony határában. — Grab und Siedlungsteil aus der späten Römerzeit – frühen Völkerwanderungszeit in der Gemarkung von Füzesabony, Nordungarn*. Agria 25–26 (1989–1990) 1990, 175–192.

SZÉKELY 1945

Székely Z.: *A tekerőpataki népvándorlaskori lelet*. FolArch 5 (1945) 95–99.

SZEKERES–SZEKERES 1994

Szekeres L. – Szekeres Á.: *Szarmata és XI. századi temetők Verasicson*. Szabadka 1994.

SZENTPÉTERI 2002

Szentpéteri, J. (Hrsg.): *Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa I–II*. Budapest 2002.

SZEREMLEI 1900

Szeremlei S.: *Hód-Mező-Vásárhely története I. Hódmezővásárhely 1900*.

SZMILENKO–RAJCSEVSZKIJ 1967

Смиленко, А. Т. – Брайчевский, М. Ю.: *Черняховское поселение в селе Леськи близ города Черкассы. История и археология юго-западных областей СССР начала нашей эры*. Москва 1967, 35–135.

TEJRAL 1988

Tejral, J.: *Zur Chronologie der frühen Völkerwanderungszeit im mittleren Donauraum*. ArchAust 72 (1988) 223–304.

TEJRAL 2003

Tejral, J.: *Zur Frage der germanisch-sarmatischen kulturellen Beziehungen an der Wende von älteren zur jüngeren Kaiserzeit*. In: *Kontakt – Kooperation – Konflikt. Germanen und Sarmaten zwischen dem 1. und dem 4. Jahrhundert nach Christus*. Hrsg.: C. von Carnap-Bornheim. Neumünster 2003, 239–274.

TEICHNER 1999

Teichner, F.: *Kahl a. Main. Siedlung und Gräberfeld der Völkerwanderungszeit*. Kallmünz 1999.

TEMPELMANN–MAÇZYŃSKA 1985

Tempelmann-Mańczyńska, M.: *Die Perlen der römischen Kaiserzeit und der frühen Phase der Völkerwanderungszeit im mitteleuropäischen Barbaricum*. Mainz 1985.

TETTAMANTI 1977

Tettamanti S.: *Avarkori öntőminta Vácraól. — Awarenzeitliche Gussform aus Vác*. ArchÉrt 104 (1977) 79–85.

TIMOSCSUK–VINOKUR 1964

Тимошук, Б. А. – Винокур, И. С.: *Памятники черняховской культуры на Буковине*. МИА 116 (1964) 186–195.

TOMKA 2001

Tomka P.: *Az árpási 5. századi sír. — The Grave of Árpás from the 5th century*. Arrabona 39 (2001) 161–181.

TOPÁL 2002

Topál, J.: *Musikalische Denkmäler in der römischen Sammlung von Aquincum (Budapest)*. SMASH 43 (2002) 1–15.

TOVORNIK 2002

Tovornik, V.: *Das bajuwarische Gräberfeld von Schwannenstadt, Oberösterreich*. Innsbruck 2002.

H. VADAY 1989

H. Vaday, A.: *Die sarmatischen Denkmäler des Komitats Szolnok. Ein Beitrag zur Archäologie und Geschichte des sarmatischen Barbaricums*. Budapest 1989.

VADAY–DOMBORÓCZKI 2001

Vaday, A. – Domboróczki, L.: *Mezőszemere, Kismari-fenék. Spätkaiser-frühvölkerwanderung-*

zeitliches Gräberfeldsdetail. — *Mezőszemere-Kismari-fenék. Késő-császárkori-kora-népvándorláskori temetőrészlet.* *Agria* 37 (2001) 5–206.

H. VADAY-SZŐKE 1983

H. Vaday A. – Szőke B. M.: *Szarmata temető és gepida sír Endrőd-Szujókeresztén.* — *Sarmatisches Gräberfeld und gepidisches Grab in Endröd-Szujókereszt.* *ComArchHung* 1983, 79–132.

VIDA 2002

Vida, T.: *Heidnische und christliche Elemente der awarenzeitlichen Glaubenswelt, Amulette in der Awarenzeit.* — *Pogány és keresztény elemek az avarkori hitvilágban, avarkori amulettek.* *ZalMúz* 11 (2002) 179–209.

VÖRÖS 1981

Vörös G.: *Adatok a szarmatakori női viselethez.* — *Angaben zur sarmatenzeitlichen Frauentracht.* *ComArchHung* 1981, 121–135.

VÖRÖS 2003

Vörös G.: *Barbárok a római birodalom határvidékén. Régészeti leletek a madarasi szarmata temetőből (Bács-Kiskun megye).* *Kiállítási katalógus.* Szeged 2003.

WERNER 1949

Werner, J.: *Eberzier von Monceau-le-Neuf (Dép.*

Aisne). Ein Beitrag zur Entstehung der völkerwanderungszeitlichen Eberhelme. *ActaArch* 20 (1949) 248–257.

WERNER 1956

Werner, J.: *Beiträge zur Archäologie des Attila-Reiches.* München 1956.

WERNER 1988

Werner, J.: *Dančeni und Bangstrup. Untersuchungen zur Černjachov-Kultur zwischen Sereth und Dnestr und zu den 'Reichtumszentren' auf Fünen.* *BonnJahr* 188 (1988) 241–286.

ZASETSKAIA 1994

Засецкайя, Ч. Д.: *Ерөөнөөр эи-лаичея т чиидөннечөө ннлдэ а аоиинотэ үдиоо (эиילו IV–V аа.).* — *Nomadic culture of the south russian steppelands: the end of the fourth and the fifth centuries A. D.* *Нрйең-Дннлдээ* 1994.

ZOTOVIĆ 1981

Zotović, L.: *Nekropola iz vremena seobe naroda sa uže gradske teritorije Viminacija.* — *Necropole du territoriale municipal de Viminacium de la periode des migrations des peuples.* *Starinar* 31 (1980) 1981, 96–115.

5th century child grave with amulets and iron bell from Mártély (Csongrád County)

Katalin B. Nagy, archaeologist of the Tornyai János Museum, carried out a rescue excavation at the borderland of Mártély close to the former „szegfüi csárda“, in 1975. Mártély lies at the northern part of a backwater of the river Tisza (Fig. 1, 3). The rescue excavation took place at the southern part of the Hódmezővásárhely-Szentes railway line. The excavation revealed Bronze Age burials and sherds belonging to prehistoric, Sarmatian and Árpadian periods. Next to a Sarmatian pit (pit 2) on the surface, washed out by rain, several glass beads and a pierced animal tooth were found by the leader of the excavation and the restorer.

After widening the exploratory trench, a few centimeters below the surface a burial of a child with grave goods was revealed. In the following section a description of the burial and grave goods is provided (Fig. 2).

The grave was N-S oriented. The length of the body is approximately 70 cm and the child was approximately 1-1,5 years old. The skeleton was badly preserved and the right radial, feet and hand bones were missing. The fragmented skull was lifted en bloc and taken to the museum. The child had two different types of strings of beads.

1: One of the strings was composed of small yellow and black beads. The light yellow polished beads were millet shape and were probably made from shell. These beads were threaded in two lines next to each other (Fig. 2, 1a; 3, 1; 7, 4).

2: The second string was made of bigger green, dark blue, white, yellow and red glass beads and one bone bead (Fig. 2, 1 a; 3, 2; 7, 5).

3: Amongst the bigger beads on the left hand side of the mandible, a fragmented bronze disk was observed. The front of the disk is slightly convex. On the back of the disk a small soldered lug for suspension can be observed. The middle of the lug was thinned due to use (Fig. 2, 1a; 3, 4; 7, 1).

4: At the middle of the mandible a silver plate lunula was uncovered. The widest part of the lunula was pierced. Two crescents were incised on the reverse side. (Fig. 2, 1a; 3, 5; 7, 2).

5: A pendant made of a deer canine was found above the lunula. Both surface of the pendant and the hole in it are very worn (Fig. 3, 3; 7, 3).

6: Next to the right pelvis a bone belt buckle or suspensory ring was observed. The object was made of a horse or cow vertebra (Fig. 2, 1b; 4, 1; 7, 6).

7: Next to the buckle large transparent dark blue, dark green and black coloured dotted glass beads were found. The dots were made in blue, green, white and red colours (Fig. 2, 1b; 5, 1-7; 7, 11). Next to the left forearm an amber and a green glass bead were observed (Fig. 3, 6-7; 7, 8-9).

8: Next to the right pelvis a pendant made of a horse's lower leg bone was found. There was a hole in it, its surface was polished and decorated with an incised dotted circle. The surface and the hole are heavily worn (Fig. 4, 2; 7, 9).

9: Also next to the right pelvis there was a pendant made from a dog or wolf long bone. On the middle of its surface, discolouration was observed that resulted from a metal object (Fig. 2, 1b; 4, 4; 7, 12).

10: Next to the right side of the upper part of the femur was a sheep or goat bone object. The surface of the object is polished and the side exhibits a triangular-shaped cut. One end of the object is closed that exhibits a 0,2 mm diameter hole. The edges of the hole are irregular and it is probably not a drilled hole. The other end of the object was cut open along a straight line. Use wear could not be recognised on the tool (Fig. 2, 1b; 4, 3; 7, 7).

11: Under the right pelvis a pendant was observed, made from a wild boar tusk. The root end of the tusk was cut with a squared slot and it was pierced. The surface of the tusk is polished and heavily worn. Around the hole and on the inner side rust discolouration can be observed. The pointed end of the tusk was cut into an edge by a sharp tool (Fig. 2, 1b; 6, 3; 8, 1).

12-13: Where the right hand should have been two wild boar tusk pendants were placed. The pendants were made of the right tusks of two wild boars. The pendants are polished and their pointed ends were thinned and slightly polished. The holes in both

objects were heavily worn (Fig. 2, 1b; 6, 1–2; 8, 2–3).

14: Alongside one of the wild boar tusks, a truncated cone shaped iron bell was found. The bell was placed upside down in the grave. The bell was made of iron and it was covered with copper. The bell was hammered to its shape. The bell was heavily rusted both inside and outside over the major part of its body (Fig. 2, 1b; 5, 8; 13, 6).

15: Iron pendant(?). The object was fragmented and it was difficult to reconstruct its shape. The pieces were found next to each other but do not form to a recognisable shape (Fig. 2, 1; 4, 5–6).

16: Burnt bone fragments of a small animal

In the following section the analogies and the chronological position of the finds are outlined. A natural elevation called 'Csanyi part' was a dry area even before the regulation of the river Tisza. Archaeological finds have been recorded from the area since the 1880s.

The first graves of a late Avar cemetery were revealed in 1884 during the construction works of a bank (SZENTPÉTERI 2002, 235) (Fig. 1, 2b). In 1891 and 1897 apart from the Avar burials many graves were uncovered that belonged to the migration period and possibly to Germanic tribes. The finds from these graves could not be identified any longer (SZEREMLEI 1900, 467; PÁRDUCZ 1937, 175). A fibula pair with a triangular head was reported by E. Beninger from Mártély (BENINGER 1931, 16, Nr. 17). Attila Kiss (KISS 1981, 198–199) tried to discover more about the fibulae, the author of this article could not gain any more information about the fibula pair than was already found by him. Dezső Csallány (CSALLÁNY 1961, Taf. 218, 11) published a drawing of a triangular headed fibula that belongs to the Delhaes collection (InvNum. 61.119.1). In considering the scattered finds, there is a high probability that at 'Csanyi part', north from the Avar cemetery, a smaller cemetery was also found that can be dated to the 4–5th century. The burial of the child described above was probably part of this cemetery.

The burial of the child from Mártély was first dated to the Avar period in 1985 when it was put on a display in an exhibition about the Avars in Frankfurt am Main (KÜRTI-MENGHIN 1985, 92, Abb. 90, 47). The corpus of the Avar finds discusses this grave as early Avar (SZENTPÉTERI 2002, 235). It is considered here that the publication of this burial has important implications in understanding both the Hun and Avar periods.

Amongst the finds the dotted, spherical glass beads deserve more consideration (TEMPELMAN-MĄCZYŃSKA 1985, 47, Typ 198) (Fig. 5, 1–7). According to F. Teichner (TEICHNER 1999, 84–85,

228–231, Taf. 74) the basic blue coloured glass beads were made from the 3rd century in workshops in Dacia and along the Danube. Glass beads belonging to this type reached the Sarmatians and Germanic tribes along the Danube, Elba and Rhone. The blue dotted beads were characteristic in the Tisza region and southern Great Hungarian Plain and appear with finds that can be dated to the end of the 4th and beginning of 5th century. This type of bead appears in small number (1–2 in one person's possession) and only rarely in greater number. In the Great Hungarian Plain in the graves of women with plate fibulae — Csongrád, Gyula, Makó, Mád, Tiszalök — blue glass beads are the commonest type (TEICHNER 1999, 230).

As mentioned above only a small number of dotted glass beads are placed in graves. However this burial had seven beads. It is considered that the dark coloured dotted glass beads in this grave of the child were amulets. The number seven is often considered to be important. Apart from this it must also be noted that the beads were placed in the grave in a period (4–5th century) when relatively more beads were available.

The disk (Fig. 3, 4) and crescent (Fig. 3, 5) shaped pendants from Mártély show relation with Sarmatian torque pendants. An analogous lunula made of silver foil (Fig. 9, 18) has been found at Mezőszemere from grave 31 (Fig. 9, 16) and from Csongrád-Kettőshalmi dűlő (Fig. 9, 17). Analysis of the use of disc and crescent shaped pendants indicates that celestial symbols played an important role in the belief system of Sarmatians (KERÉNYI 1956, 19–20) and Huns (ASZT-KOVÁCS 1999, 51–52).

The third amulet of the necklace was a deer tooth (Fig. 3, 3) that can often be found in graves of children and women from the 3–5th centuries (Endrőd-Szujókereszt grave 49, Jászberény-Csegelepos, Tápé-Malajdok "A" grave 24, Viminacium/Stari Kostolac-Burdelj, Szécsény). The bone ring (Fig. 10, 1) shows similar characteristics to the one found in the Černjachov culture at Frunzovka (KRAVCSENKO 1967, 162–163, Ris. 2, 1, 3) (Fig. 10, 2). A geographically closer analogy to the bone buckle can be found in a grave of a man in Singidunum (SCHULZE-DÖRRLLAMM 2002, 12, Abb. 4, 2) (Fig. 10, 3). At the Hódmezővásárhely-Dilinka-Franciszti brickfactory in the Gepidic cemetery a similar bone buckle was found (CSALLÁNY 1961, 125, Taf. 230, 14) (Fig. 10, 4). The wild boar tusk amulets (Fig. 6, 1–3) are not common finds in the Carpathian Basin. Within the territory of the Sintanna-di-Mureș – Černjachov culture, A. Kokowski reports seventeen wild boar tusk amulets from nine sites. The greatest number of wild boar tusk amulets was uncovered at the cemetery of Masłomęcz, in east Poland, from seven graves (KOKOWSKI 2001,

203–209, Abb. 2). On rare occasions, wild boar tusk amulets have been found within Pannonia in late Roman burials (Tokod grave 5, Szentendre grave 28), and 5th century child burials of Germanic tribes (Mözs, Csongrád-Kaszárnya grave 131).

Judging from the characteristics of the piercing in the biggest tusk from Mártély (Fig. 6, 3), it can be assumed that it was not originally intended to be an amulet. Rather, it was probably altered in order to fit in a metal casing and may have decorated the forepiece of a leather helmet. A pair of wild boar tusks found in grave 2 in Moceau-le-Neuf was described by J. Werner as helmet decoration (WERNER 1949). This assumption was proved by excavations where such tusks were found in situ such as at Schwannenstadt (TOVORNIK 2002, 51–52, 122, Taf. 40, 1–6) (Fig. 12, 2) and Peigen (FREEDEN 1993, 167–168, Abb. 7) (Fig. 11, 9).

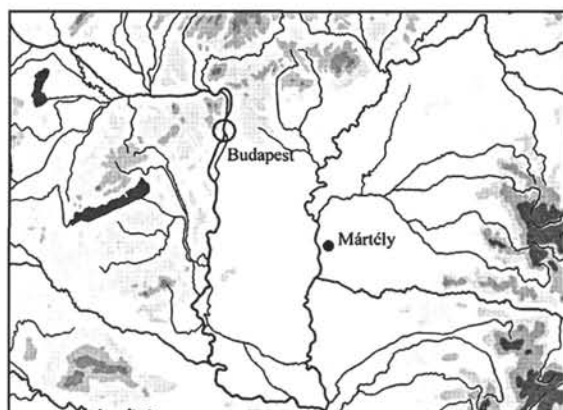
A peculiar find in the grave of the child from Mártély is the bone tool (Fig. 4, 3). One end of the pierced bone object is closed and for this reason it could not have been a part of a musical instrument. Similar objects were found at the settlement of Čerňachov (Fig. 10, 5–6), in a grave of a child in an Avar cemetery at Kölked-Feketekapu "B" (Fig. 10, 7) and 6–7th century kurgans along the river Volga also revealed similar finds (Fig. 10, 8–9). Russian archaeologists consider that the object may have been used as a feeder (BAGAUDINOV–BOGATCHEV–ZUBOV 1998, 135, Ris. 35, 1–6).

In the grave of the girl from Mártély alongside the amulet collection an iron bell with copper coating was also revealed (Fig. 5, 8). The bell belongs to a Roman type 1 iron bell category as classified by Á. Salamon on the basis of finds from Intercisa. This bell type can be characterised by truncated cone shape, straight side and arched strap handle that continues inside the bell. The bell was made of an iron plate by hammering and bending and the parts were bolted together. This type of Roman bells were coated with copper prior to fitting them with a clapper (SALAMON 1957, 373–374, Taf. 72, 1–4). In Pannonia between the 3rd and 5th centuries such bells were made with a similar technique although the sizes show considerable variety. In the settlements of the western provinces several dozens of

iron bells with copper coating have been found. During the Roman period iron bells were rarely placed in graves, with some exceptions such as in a grave of a man at Pilismarót, Öregek dűlője grave 4 (BARKÓCZI 1960, 113, 3. ábra 12). In a Hun period (5th century) male burial from Budapest-Zugló a big iron bell with copper coating was found alongside horse bits and horse equipment (NAGY 2003, 303–304, 4. kép 1) (Fig. 13, 7). Smaller bells are also known from Hun burials in southern Russia such as in Beljaus and Antonovka (BÓNA 1993, 252–253). It was R. Reiß who assessed the characteristics of burials with horse and bells from the Migration period. He argued that the bell functioned as a protective device against spells on grazing animals such as horse, cattle, sheep and pig. The bells that were placed in burials may have had similar symbolic value to the amulets (REISS 1993, 272; REISS 1994, 34–39). From the Avar period a bell was found in a grave of a man alongside weapons (Kölked-Feketekapu A, grave 471) and also in a grave of a one year old (Terehegy grave 4) (Fig. 13, 3).

The bells from Kölked, Terehegy and Gátér (Fig. 13, 4–5) belong to Salamon Roman type 1 and it is interesting that the remains of the copper covering could not be observed on them. Analogies of the most prominent finds in the child burial from Mártély, such as the lunula, dotted glass beads and bone buckle are characteristic of the late Roman period in particular the 5th century. The wild boar tusk pendant and the iron bell are representative for the late Roman and Avar periods. Pendants and helmet decorations made of wild boar tusk can be found in the 4th and 5th century in Gallia, Britannia and Raetia, but appear as helmet decorations within the cemeteries of Alamann-Frank occupation area during the 5–7th centuries. The copper covering on the bell from Mártély is indicative of Roman craftsmanship which was still in use during the Hun period. It is considered that the burial type and the examination of the grave goods of the child from Mártély can be better dated to the 4–5th centuries than to the Avar period.

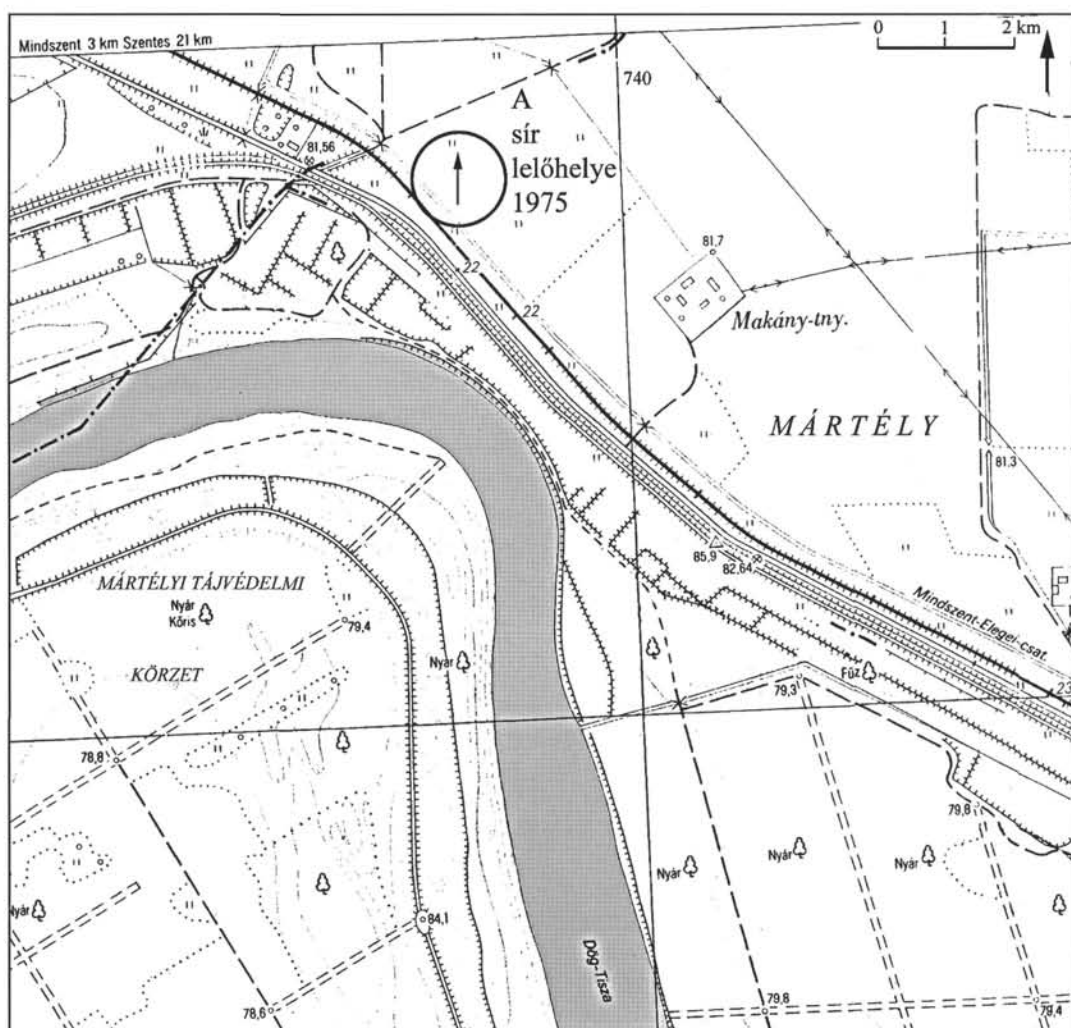
Translated by Eszter Kreiter

1

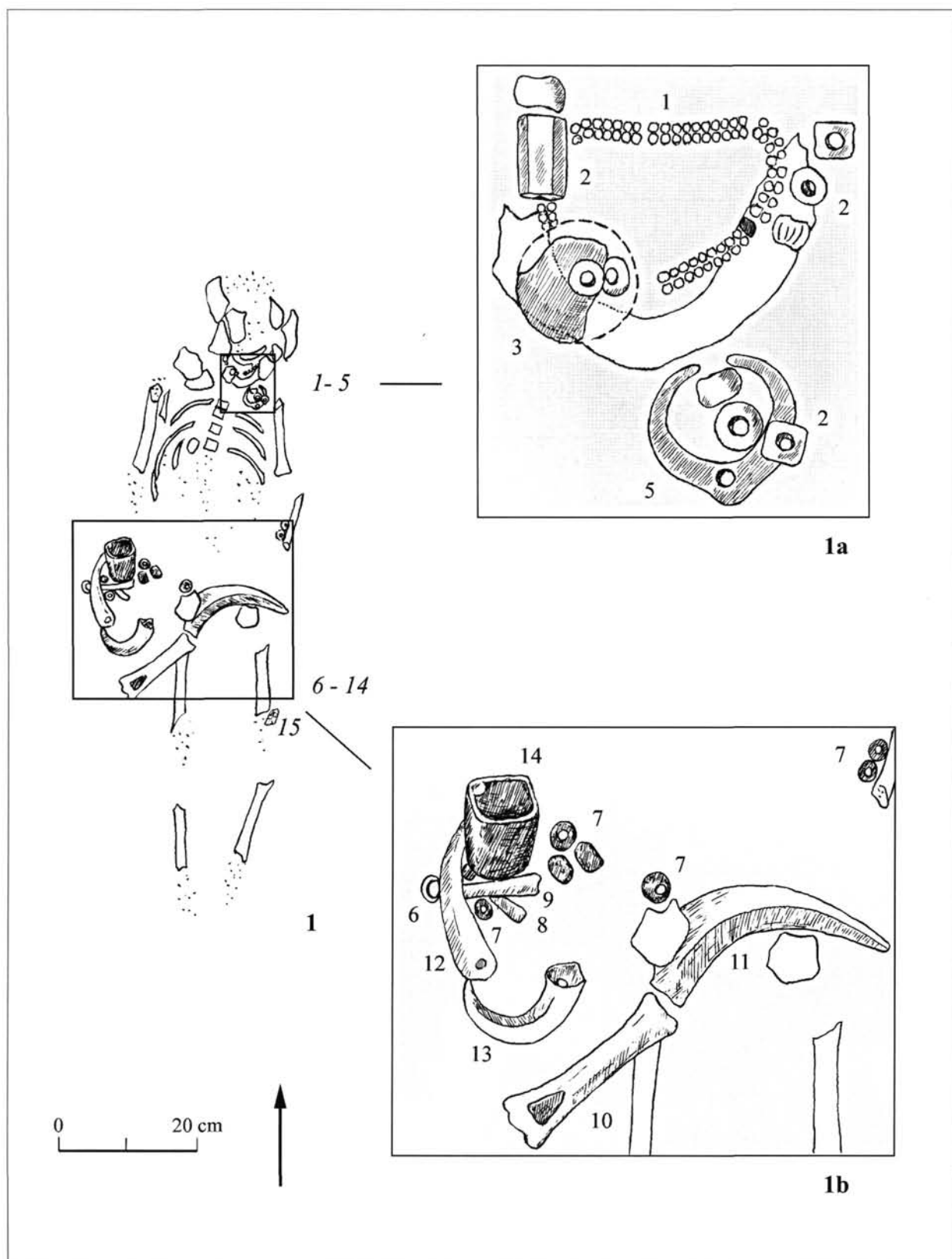

2

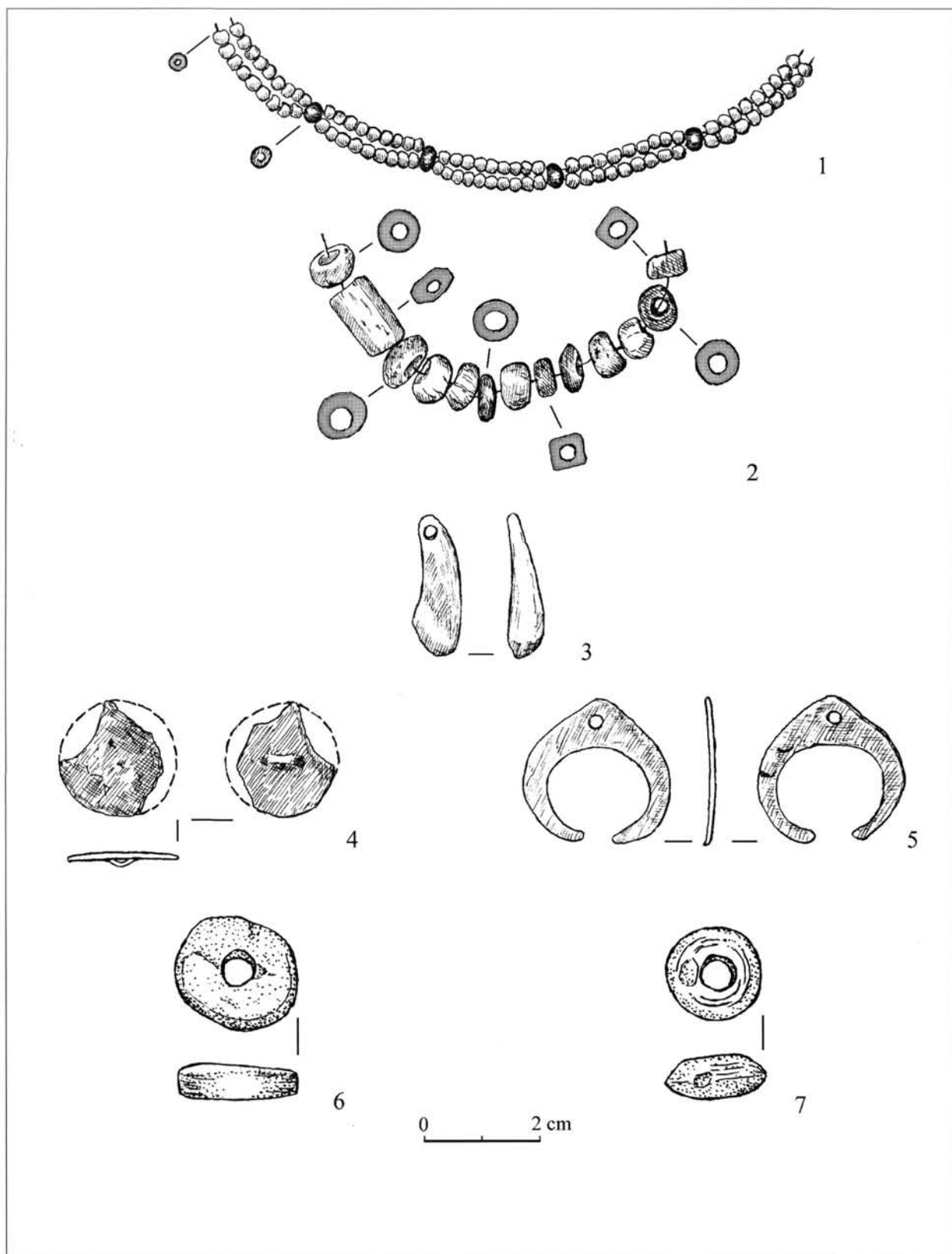

3

1. kép: 1: Mártély (Csongrád m.) – Mártély (Csongrád C.); 2: A. A gyermeksírr lelőhelye – The site of the child burial; B. A késő avar temető lelőhelye (SZEREMLEI 1900, 61. kép részlete) – The site of the Late Avar cemetery; 3: A gyermeksírr lelőhelye (1975) – The site of the child burial

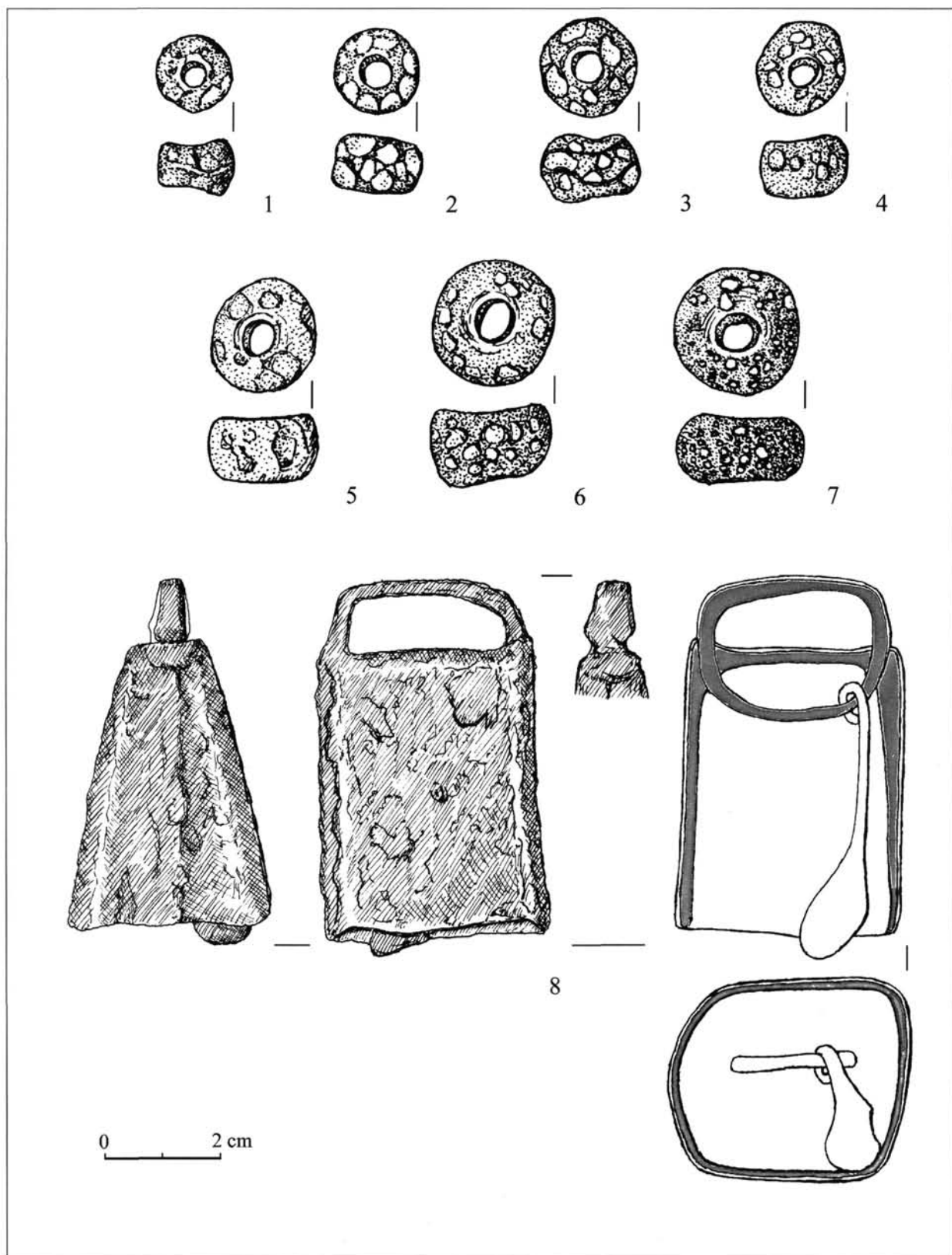
2. kép: Mártély; 1: Sírrajz; 1a-b: Részletek (B. Nagy Katalin – Szőke Ágnes 1975-ben készített rajza nyomán)
 1: Drawing of the grave; 1a-b: Details

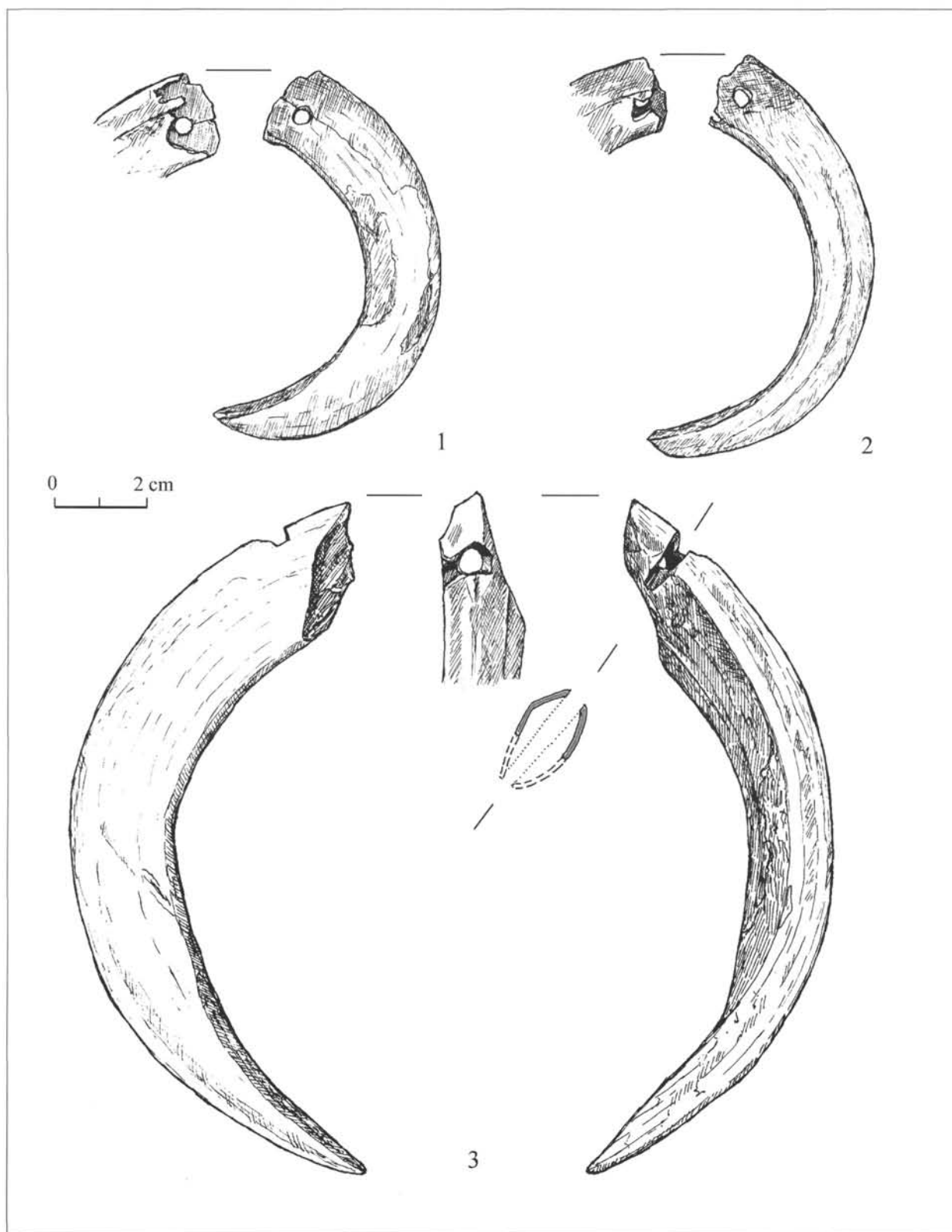
3. kép: Mártély; 1–2: Kagyló(?)-, üveg- és csontgyöngyök – Shell(?)-, glass and bone beads; 3: Szarvasfog csüngő – Deer canine pendant; 4: Bronz korongcsüngő – Bronze disc pendant; 5: Ezüst lunula – Silver lunula; 6: Borostyángyöngy – Amber bead; 7: Üveggyöngy – Glass bead

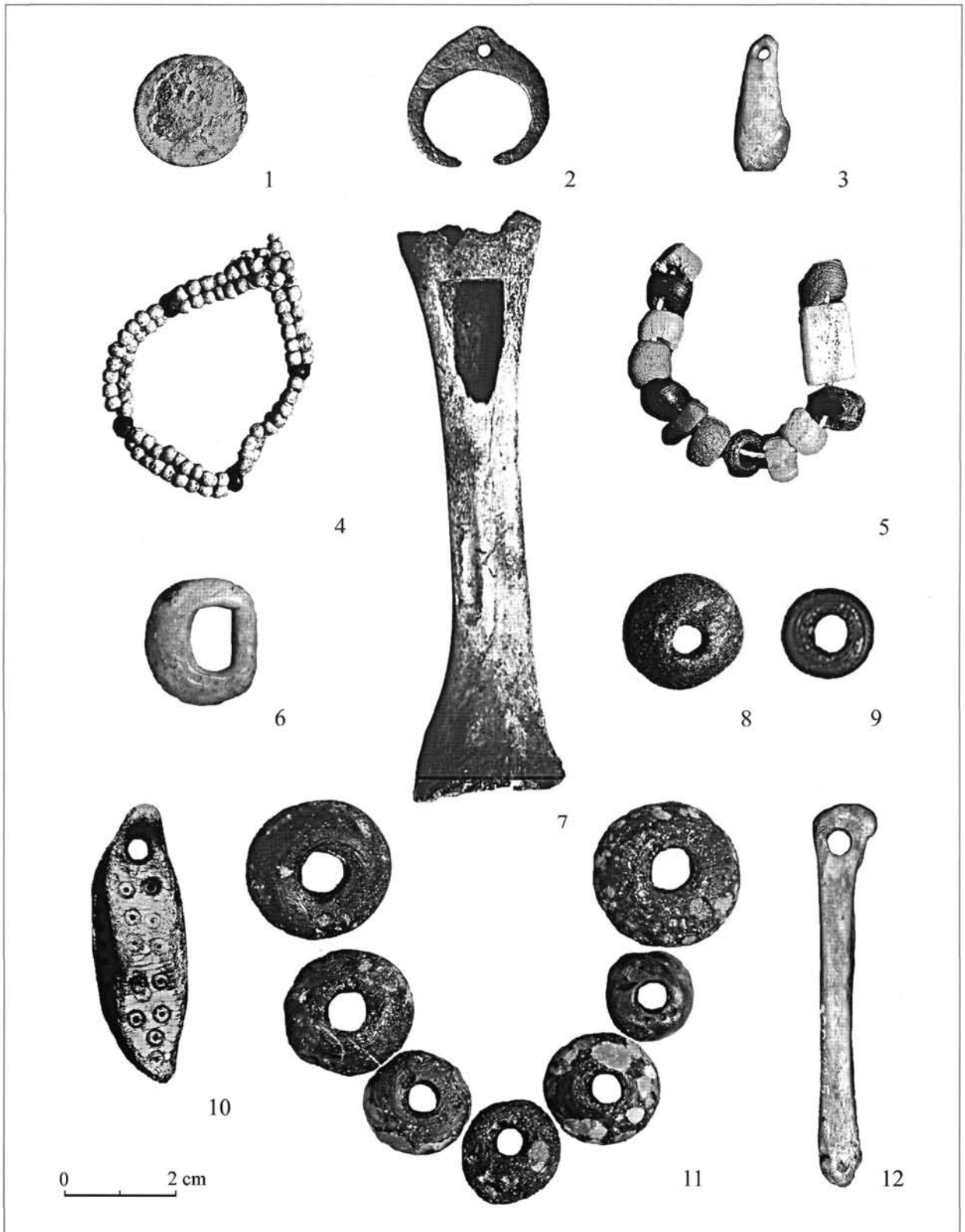
4. kép: Mártély; 1: Csont csatkeret – Bone buckle; 2: Ló lábsont amulett – Pendant made of a bone of a horse's lower leg; 3: Csonteszköz – Bone tool; 4: Csontcsüngő – Bone pendant; 5–6: Vaslemez töredékek – Iron fragments

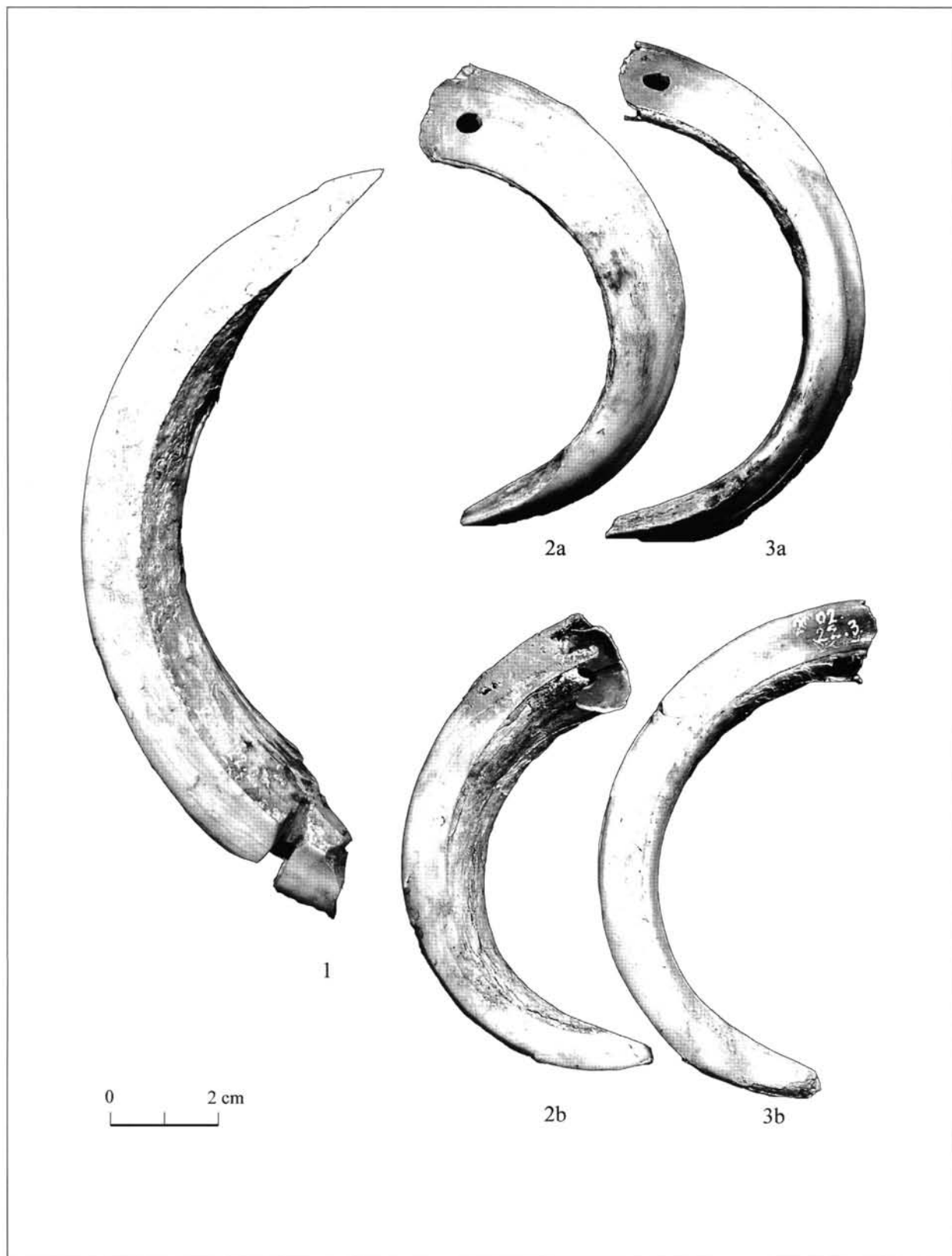
5. kép: Mártély; 1–7: Pettyes üvegyöngyök – Dotted glass beads; 8: Rézbevonatos vascső – Iron copper coated iron bell

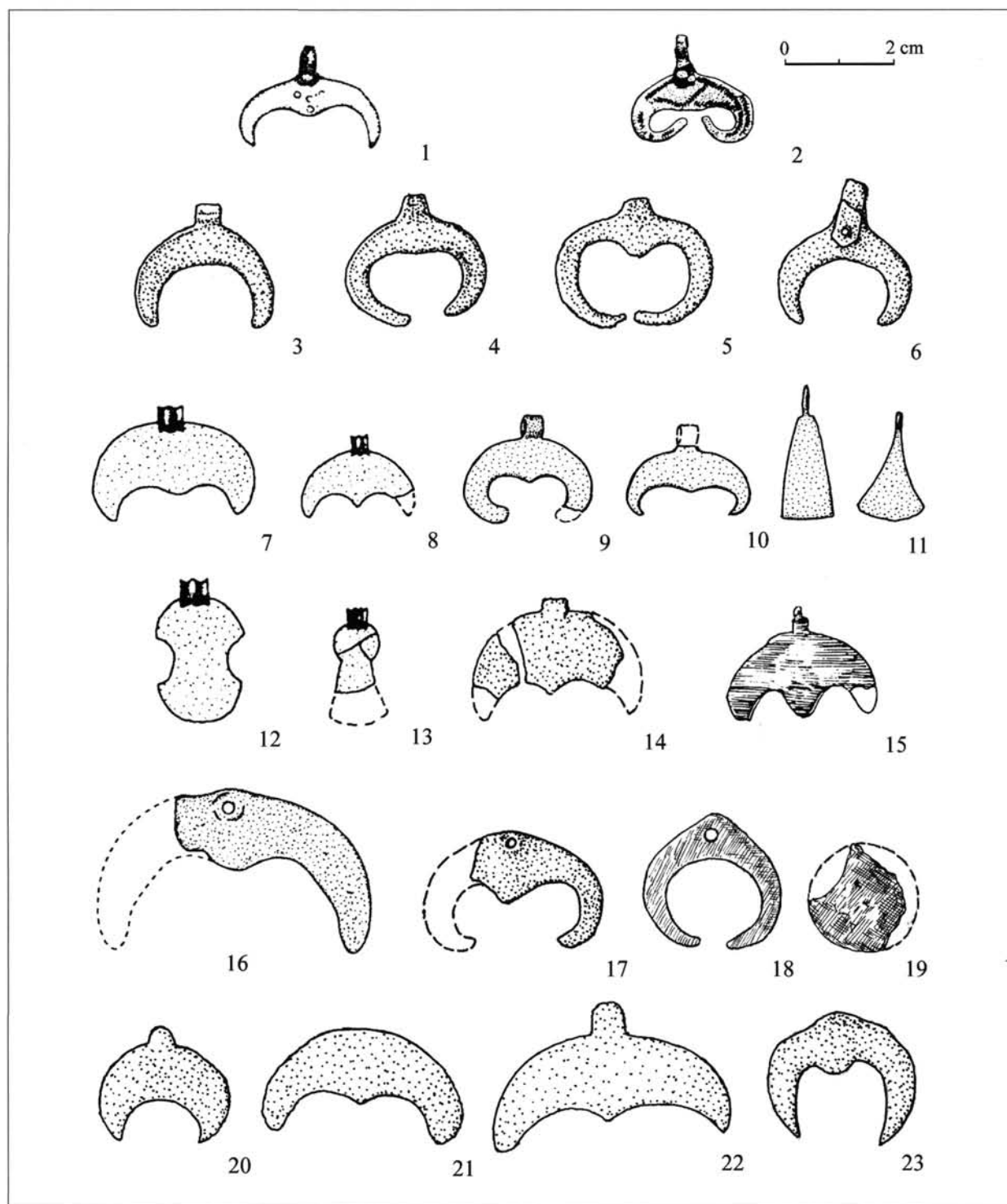
6. kép: Mártély; 1–2: Vadkanagyar csüngők – Wild boar tusk amulets; 3: Vadkanagyar – Wild boar tusk

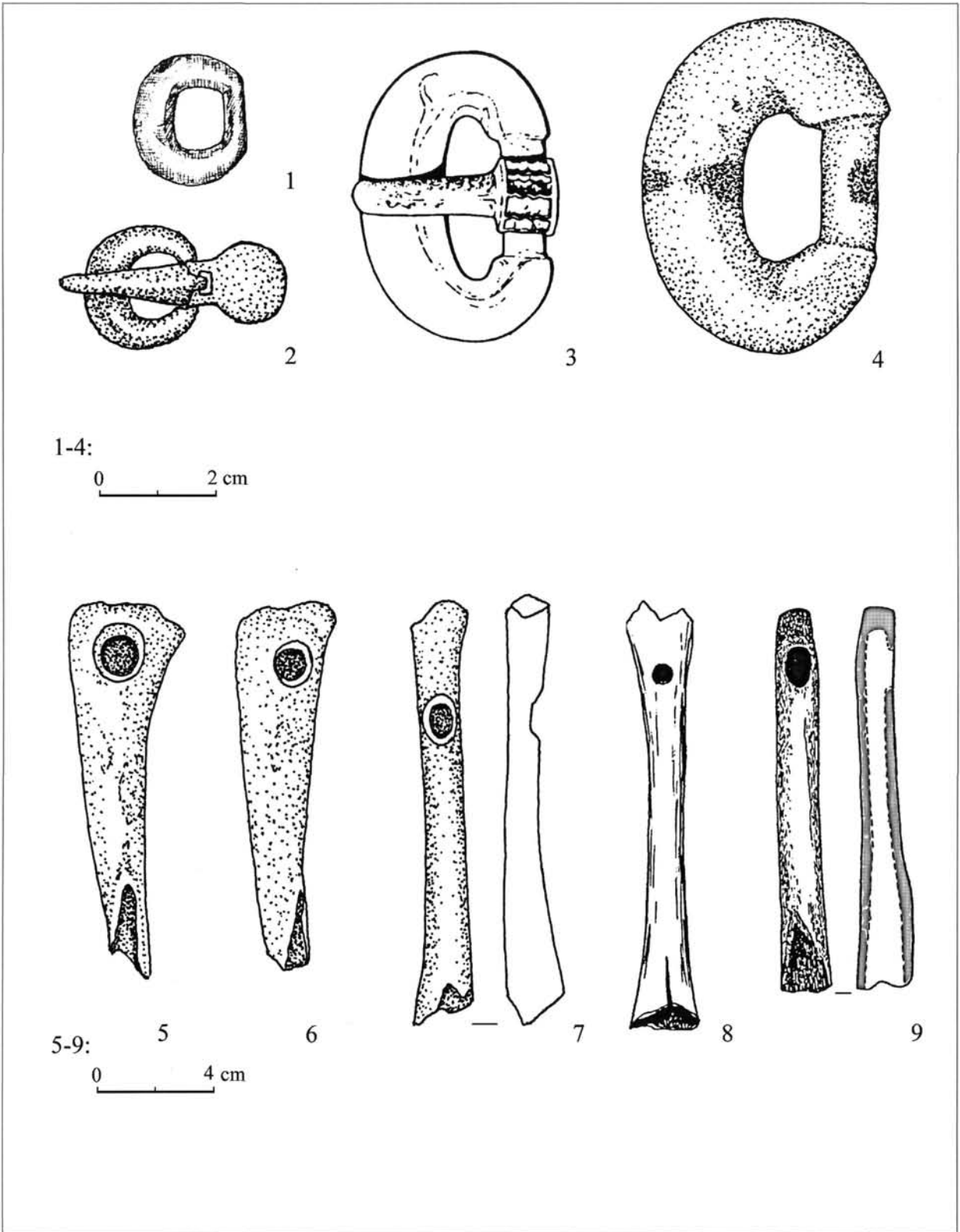
7. kép: Mártély; 1: Bronzkorong – Bronze disc; 2: Ezüst lunula – Silver lunula; 3: Szarvasfog csüngő – Deer canine pendant; 4: Kagyló(?) - és üvegyöngyök – Shell(?) and glass beads; 5: Csont- és üvegyöngyök – Bone and glass beads; 6: Csont csatkeret – Bone buckle; 7: Csonteszköz – Bone tool; 8: Borostyángyöngy – Amber bead; 9: Üvegyöngy – Glass bead; 10: Csontcsüngő – Bone pendant; 11: Üvegyöngyök – Glass beads; 12: Csontcsüngő – Bone pendant

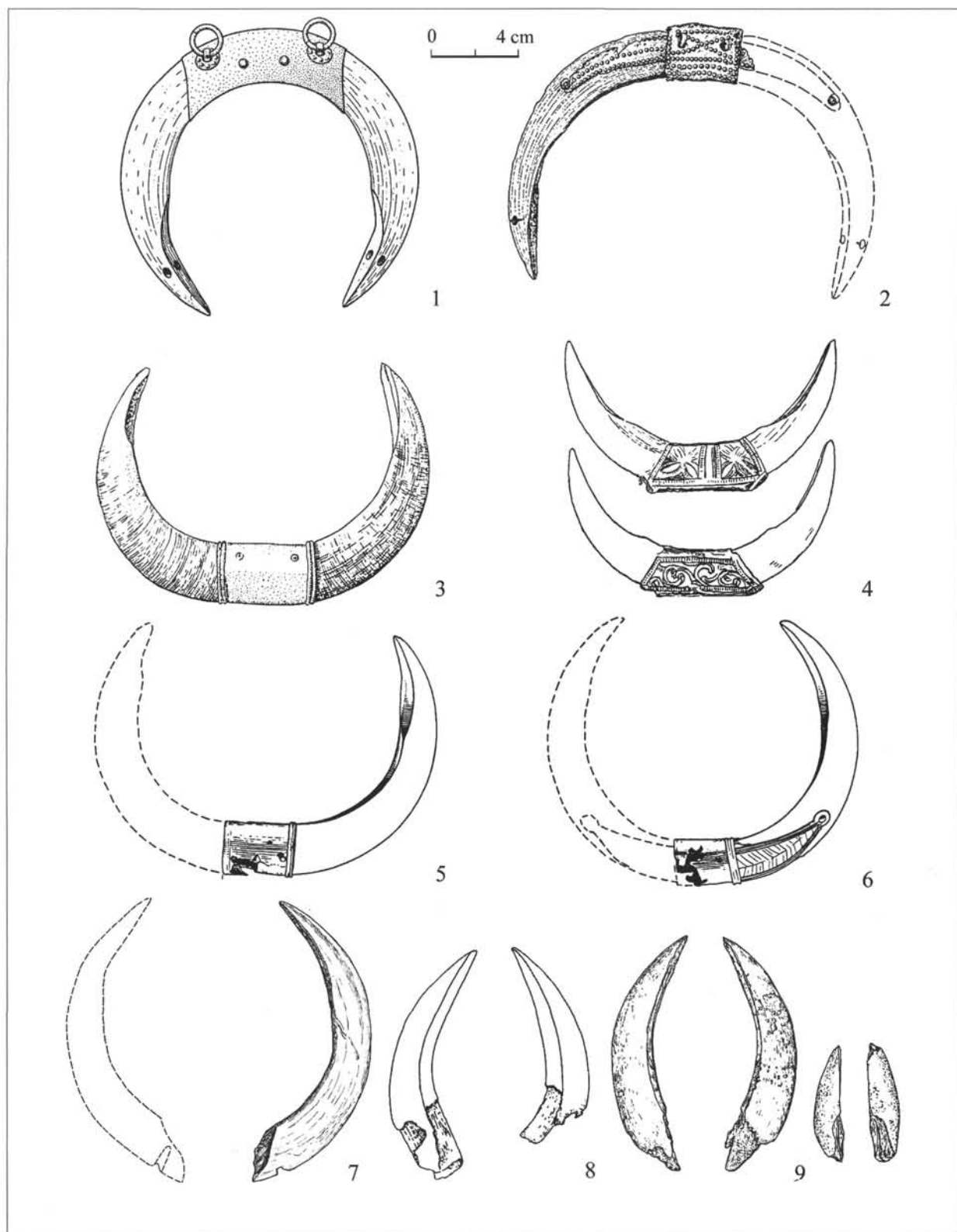
8. kép: Mártély; 1–3: Vadkanagyarak – Wild boar tusks

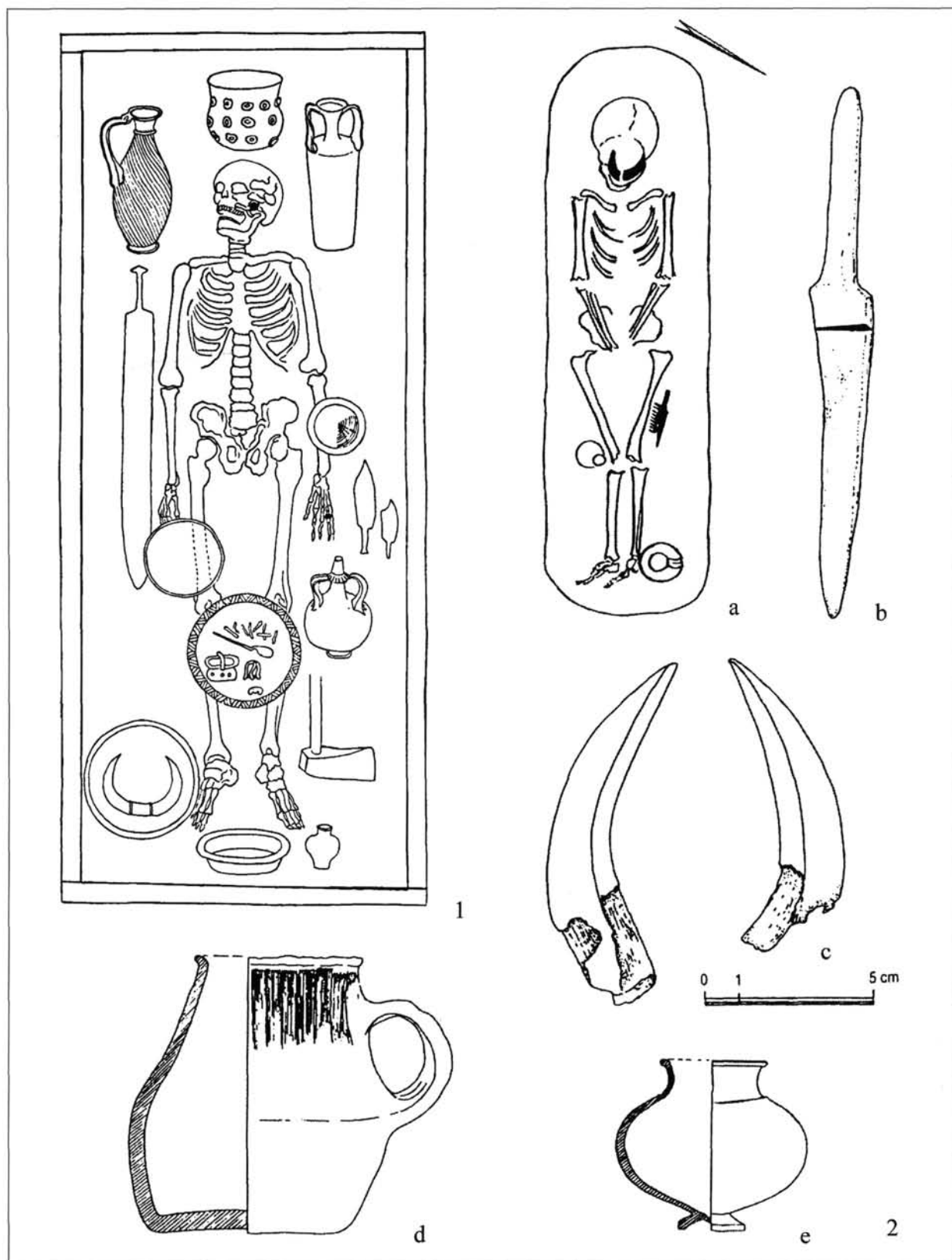
9. kép: 4–5. századi ezüst és bronz lunulák és csüngők – Silver and bronze lunulae and pendants from 4–5th centuries
 1: Füzesabony-Pusztaszikszói gyümölcsös 1. sír (SZABÓ 1990, 4. kép 5); 2: Kiskundorozsma-Subasa 138. sír (BOZSIK 2003, 2. kép 3); 3–4: Madaras-Halmok 119. sír; 5: Madaras-Halmok 291. sír; 6: Madaras-Halmok 657. sír (VÖRÖS 2003, 27–29); 7–8, 12–13: Sármellék-Égenföld (MÜLLER 1998, Abb. 1); 9–11: Szekszárd-Palánk 217. sír (KISS 1996, Abb. 6); 14: Viminacium/Stari Kostolac-Burdelj 63. sír (ZOTOVIĆ 1981, T. XV); 15: „Bökénymindszent“ (CSALLÁNY 1961, Taf. 106); 16: Mezőszemere-Kismari-fenek 31. sír (VADAY-DOMBORÓCZKI 2001, Abb. 16); 17: Csongrád-Kettőshalmi dűlő (CSALLÁNY 1961, Taf. 211, 6); 18–19: Mártély; 20–22: Tekerőpatak/Valea Stîmba (SZÉKELY 1945, 1. kép); 23: Verusics 77. sír (SZEKERES-SZEKERES 1994, IX. t. 5)

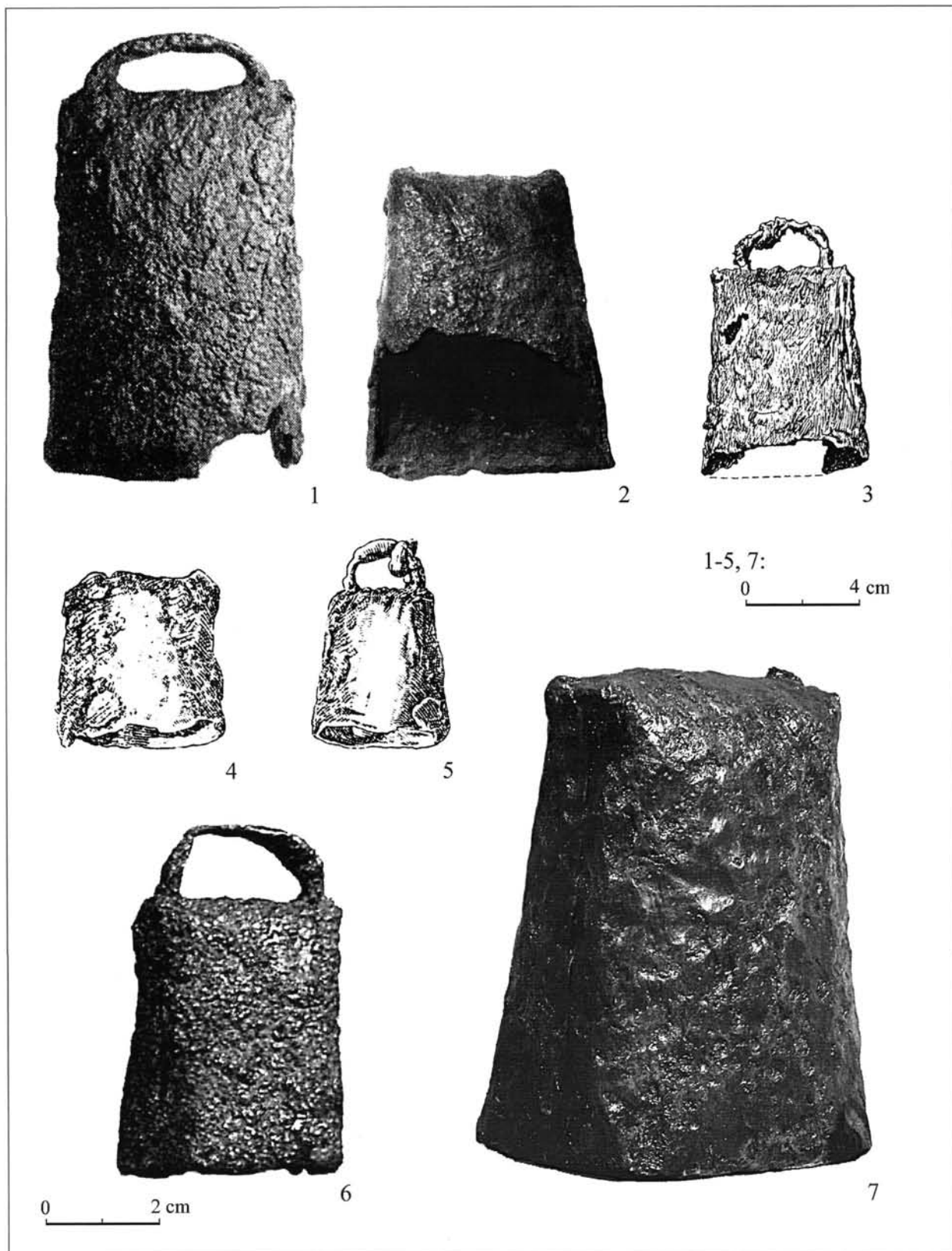
10. kép: Csatok – Buckles; 1: Mártély; 2: Frunzovka (KRAVCSENKO 1967, Ris. 2 után); 3: Singidunum (SCHULZE-DÖRRLAMM 2002, Abb. 4); 4: Hódmezővásárhely-Dilinka, Franciszti téglagyár (CSALLÁNY 1961, Taf. 180, 14 után) Csonteszözök – Bone tools; 5-6: Kisziljov (TIMOSCSUK-VINOKUR 1964, Ris. 4, 3 után); 7: Kölked-Feketekapu B 88. sír (KISS 2001, Taf. 31); 8: Bruszjanyi II, 16/1. sír; 9: Novinkovi kurgán (BAGAUDINOV-BOGACSEV-ZUBOV 1998, Ris. 35)

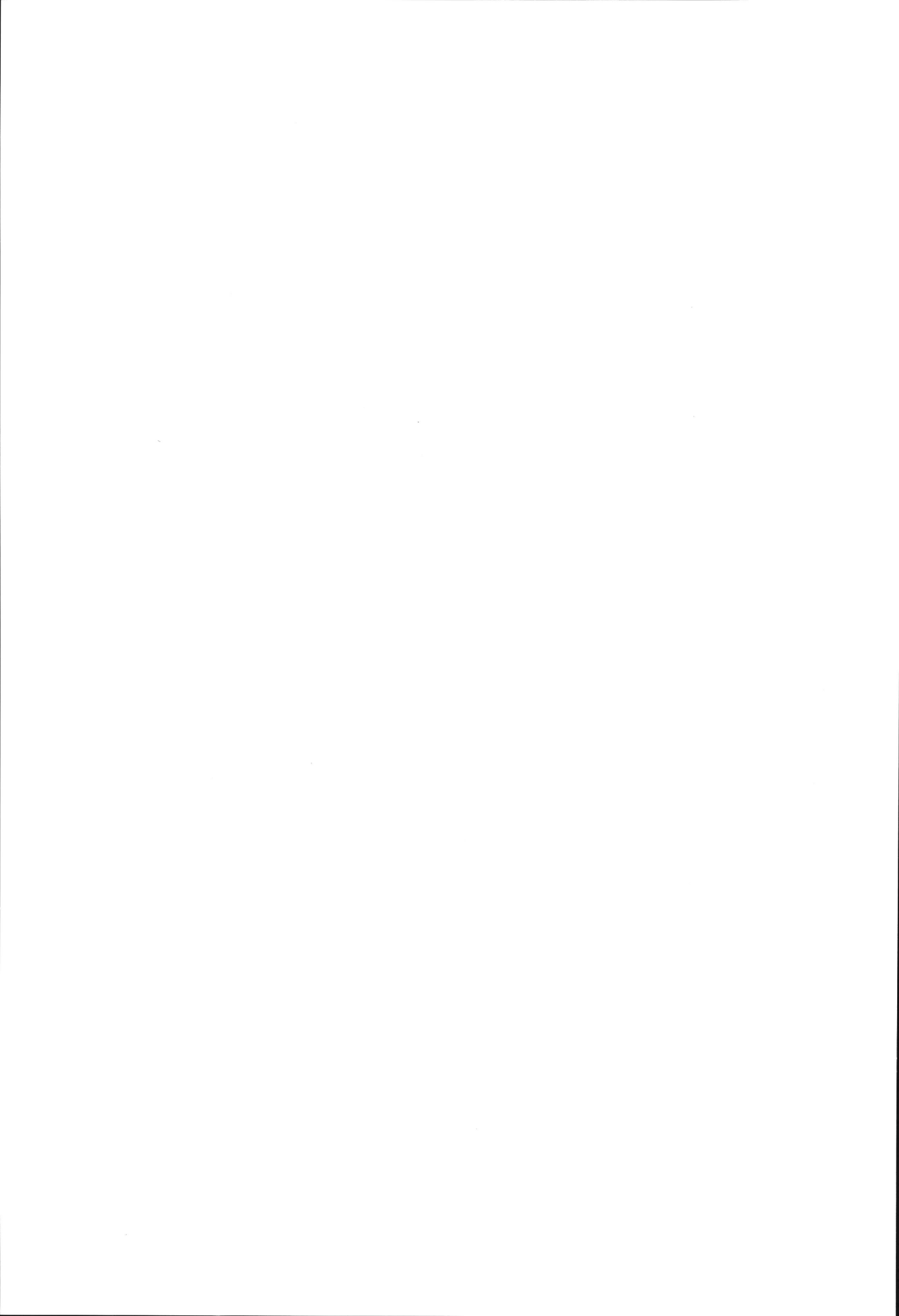
11. kép: Vadkanagyar csüngők és sisakdíszek – Wild boar tusk pendants and helmet decorations; 1: Dangstetten; 2: Schongau; 3: Monceau-le-Neuf 2. sír (FINGERLIN 1981, Abb. 4, 1; Abb. 5; Abb. 9, 2); 4: Brumath (WERNER 1949, Abb. 5); 5–6: Richborough (CHADWICK HAWKES 1964, Abb. 10, 2, 1); 7: Mártély, rekonstrukció; 8: Schwannenstadt (TOVORNIK 2002, Taf. 40); 9: Peigen 69. és 86. sír (FREEDEN 1993, Abb. 7)

12. kép: Vadkanagyar mellékletes sírok – Graves with wild boar tusk grave goods; 1: Monceau-le-Neuf 2. sír (WERNER 1949, Abb. 1); 2: Schwannenstadt (TOVORNIK 2002, Taf. 40)

13. kép: Vas kolompok és csengők – Iron cow bells and bells; 1: Gorsium/Tác (FITZ 1960, 9. ábra); 2: Ulcisia Castra/Szentendre (NAGY 1943, 39. kép); 3: Terehegy 4. sír (KISS 1977, Pl. 59, 3); 4-5: Gátér 13. sír (KADA 1905, 370); 6: Mártély; 7: Budapest-Zugló, Vezér út (NAGY 2003, 5. kép)

Gallina Zsolt

5. századi sírok Ordacsehi-Csereföldön

A lelőhely

A lelőhely Ordacsehi-Csereföldön, a falutól két kilométerre ÉK-re, az Ordacsehi felé vezető bekötő-úttól egy kilométerre keletre, egy ÉNy-DK-i irányú lapos és igen hosszú dombháton található. A lelőhely középső harmada kiemelkedik, keleti része erősen kelet felé lejt (1. kép 1).

Az S-27. sorszámot viselő lelőhelyen az M7 autópálya megelőző feltárásai során mintegy 40–55 méteres szélességben és kb. 400 méter hosszúságban, összesen közel 21.000 négyzetméteren 584 régészeti korú objektumot tártunk fel a dombhát északi, a Balaton mocsaraival szomszédos végén. Napvilágra került egy kisebb, a Balaton-Lasinja kultúrájához tartozó telep, a kispostagi kultúra birituális temetője, a halomsíros kultúra két gödre, egy nagy kiterjedésű kelta település, egy 5. századi temető és település (1. kép 2), valamint a legnagyobb objektumszámot képviselő Árpád-kori falu részlete.

A lelőhelyet földrajzi és régészeti adottságai összekapcsolják a nyugatról szomszédos Bugaszeggel (M7 AP, S-29. lelőhely), amitől egy erdősáv választja el. A keletről határos Kistöltést (M7 AP, S-26. lelőhely) egy É-D-i irányú elmozsarosodott vízfolyás határolja el. Ezek jelentőségét az adja, hogy az egymástól néhány száz méterre levő dombháton hasonló korú régészeti jelenségeket figyeltek meg (Balaton-Lasinja telep, kispostagi temető és település, halomsíros, kelta, római telep, késő Árpád-kori falu). Különös jelentőséggel bír a téma szempontjából, hogy Kistöltésen hasonló korú és nagyságú temető is napvilágra került.¹

Jelen tanulmányban a Csereföldön feltárt 5. századi temetővel foglalkozunk.

Sírleírások

124. sír (2. kép 1)

P: FJ-21. Tájolás: NyDNy-ÉK (40,5°–10,5°). H.: 110 cm, sz.: 50 cm, m.: 36–45 cm

A sír a 70. számú kelta kori ház DK-i sarkát, illetve kemencéje platniját vágta. Betöltésük megegyezett, szürke homokos, humuszos. A sírgödör lekerekített sarkú, téglalap alaprajzú, fala függőleges, alja egyenes volt. Szétduált gyereksontváz volt benne (3–5 éves). Koponyája széttört, csak a bal lábsont és medencéjének töredékei maradtak meg. Melléklete nem volt, egyetlen jellegtelen rozsdabarna színű cseréptöredék került elő a betöltésből.

410. sír (2. kép 2)

P: EJ-19/7,3. T.: Ny-K (45°–15°). H.: 92 cm, sz.: 57 cm, m.: 22 cm

Ovális alaprajzú, kis méretű sekély sírgödörben hiányos, rossz megtartású kisgyermek csontváza feküdt. A sírgödör felső és a csontváz egy része elpusztult. Mindössze néhány csont, koponya, kar, borda, medencecsont maradt meg. Korábbi bolygatására utal a koponyától északra lévő néhány csont. A sírgödör betöltése szürkésbarna, humuszos-löszös. Mell.: 1. A koponya mellett vörösesbarna felületű, fekete, kézzel készült edény alja.

462. sír (2. kép 3)

P: FJ-06/8. T.: DK-ÉNy (25°5′–55,5°). H.: 202 cm, sz.: 80 cm, m.: 70 cm

A sírgödör lekerekített végű, téglalap alaprajzú, fala közel függőleges, alja közel egyenes volt. A csontváz többszörösen bolygatott. Feltehetően kirabolták. Csak a sír DK-i végében levő koponya, jobb felkarcsont és bal combcsont maradt meg egy kupacban. Mell.: 1. Bronztárgy apró töredékei a két lábszár között. Az egyik lábszársonthoz tapadva kör, illetve hengeres alakú, hullámos szélű bronztárgy töredéke, oldalán lyukak.

510. sír (2. kép 4)

P: FJ-08/1,2. T.: NyDNy-KÉK (40,5°–10,5°). H.: 234 cm, sz.: 62 cm, m.: 135 cm

A szelvény keleti harmadának végén helyezkedett

el, metszette a 468. gödör és a 466. árok, s valószínűleg metszette a 469. gödröt. A sírgödör keskeny, lekerekített végű téglalap alaprajzú, fala függőleges, alja egyenes volt. A csontváz nyújtott testhelyzetű, ép, közepes megtartású. Koponyája balra fordult, állkapcsa leesett. Koponyája enyhén torzított. Karcsontjai nyújtottak, szorosan a felsőtest mellett, lábcsonthoz nyújtottak. Betöltése kevert, sárgás színű, agyagshomokos visszatöltött (falán látszik a későbbi 466., 468. sötétebb betöltése, de sötétebb a 469. betöltésénél). Mell.: 1. Oktaéder fejű ezüst tű (H.: 4,4 cm) a bal felkarcsont mellett, kifelé. 2. Oktaéder fejű ezüst tű töredéke (H.: 1,9 cm) a jobb felkarcsonton belül. 3. Kónikus, átfúrt ólomkorong (Átm.: 2,1–2,2 cm, m.: 0,9 cm) a lábfejektől lefelé. 4. Három apró, gömb alakú (Átm.: 2,5–3,5 mm), valamint egy kettősgömb alakú (Átm.: 0,25–0,65 cm), sötétkék színű kásgyöngy a bal lapocka alatt.

511. sír (2. kép 5)

P: DA-04/3. T.: NyDNY-KÉK (43'-13'). H.: 196 cm, sz.: 57 cm, m.: 25 cm

A sarkainál lekerekített, téglalap alakú sírgödörben viszonylag jobb megtartású, ép felnött csontváz helyezkedett el. Koponyája délre fordult, kézcsonthoz a medencére hajlítva, nem voltak összekulcsolva. A felkarcsontok nem voltak a felsőtesthez szorítva, valószínűleg nem volt lepelbe csavarva. A sírgödör betöltése kevert, visszatöltött, világos sárgásbarna homokos, ez a betöltés megegyezett az 510. sír földjével. Melléklete nem volt.

A temetés módja

A lelőhelyen egy kis sírszámú temetőrészlet került napvilágra. Analógiák alapján feltételezhető, hogy eleve kevés sírból álló családi temetőre bukkantunk. Bár összesen hat csontvázat figyeltünk meg, az általunk vizsgált temetőhöz biztosan csak az 510., 511. és nagy valószínűséggel a 124., 410., 462. sírok sorolhatók. Az 510. és 511. sírok betöltése megegyezett és tájolásuk is hasonló volt. Ráadásul mindkét sír fiatal nőé volt, kifejezetten gracilis csontvázal és mindkettőjükénél — mechanikai stressz hatására — egy elég ritka jelleg (perforatio fossae olecrani humeri) alakult ki,² bár a két sír igen nagy távolságra, közel 200 méterre helyezkedett el egymástól. A 124. és 410. sírokat közéjük, az 510. sír közelébe ásták, azonban ezek között is 55 méteres távolság volt (1. kép 2). Ez azonban csak látszatra szokatlan, mert az 5. századi temetőknél már többször megfigyelték e jelenséget. Az 5. században általánosak a kisebb sírcsoportok, családi kötelékekben temetkező közösségek, különösen érvényes ez Pannoniára (KISS 1996b, 87–90). A

temetőhöz sorolható sírok NyDNY-KÉK-i tájolásúak, ettől némileg csak a bizonytalan korú 462. (DK-ÉNY) tér el. A Ny-K-i tájolás a 4. század közepétől jellemző Pannoniában (SZÓKE 1996b, 30).

Letaképen három, Ny-K-i tájolású sírból álló kis-családi temető került elő (PAPP-SALAMON 1980). A lelőhelyünkhöz földrajzilag nagyon közel levő Balatonszemes-Szemesi berekről tizenhárom Ny-K-i tájolású sírból álló családi temetőt tártak fel 1999-ben. Az ásatók ezt a temetőt az 5. század második felére keltezik, s germánokhoz kötik. A halottakat itt is a hátukra fektették, karjaik nyújtva voltak, két sírban azonban — akárcsak az 511. sírnál — a kezeket a medencére hajlították (BONDÁR-HONTI-KISS 2000, 96–97). A Keszthely-Fenekpusztán feltárt temetőben a halottak koponyája nagyrészt torzított volt, s — a rablás folytán — viszonylag kevés sírban lettek mellékletet (STRAUB 2002, 9–10). Szintén Ny-K-i tájolású sírokat tártak fel Szabadbattyánban, ahol a tizenhat sír egymástól kisebb-nagyobb távolságra helyezkedett el egymástól (PETRES-FITZ 1956, 25–26; FITZ 1958, 13–16; BÓNA 1971, 223–224; KISS 1980, 105–132). Sióagárdon öt temetkezés került napvilágra egy, az 5. század első feléből, középső harmadából származó temetőből (ÓDOR 2001, 40), Kilimán-Felsőmajorból pedig egy huszonegy síros családi temető került elő a 4. század utolsó harmada és az 5. század kezdete közötti időszakból (SZÓKE 1996; SZÓKE 1996b).

Leletanyag elemzése

Ordacsehi-Cserefdőn a 410. sír melléklete egy népvándorlás kori durva, kézzel formált edény volt, aminek csupán az alja maradt meg (2. kép 2). Töredékes volta és jellegtelensége miatt további keltezésre alkalmatlan. Edénymellékletes volt a közeli és hasonló korú Balatonszemes-Szemesi-berek temető 149. sírja is (BONDÁR-HONTI-KISS 2000, 96–97).

Részletesebben az 510. sír leletanyagát érdemes vizsgálni, melyben különösen érdekes a sír ezüst tűinek elhelyezkedése (2. kép 4). A felkar két oldalán, közel a könyökhöz felszínre került ékszerek egy speciális viseleti módra utalnak, vagyis a felsőruhát itt tűzték össze. Hasonló ruhakapcsolási mód — igaz fibulákkal — a Békésszentandrás-Siratónál feltárt gepida temetőből ismert (GAZDAPUSZTAI 1958, 37; BÓNA 1979, 28; BÓNA-NAGY 2002, 24–26). Elképzelhető azonban az is, hogy a halotti leplet tűzték vele össze. Erre utalhat az az átfúrt ólomtárgy, ami Ordacsehi-Cserefdőn az 510. sírban a csontváz két bokája között került elő (2. kép 4). Ennek funkciója talán a fent említett lepel rögzítése lehetett. Hasonló ólomkorong a láb mellett a szentendrei késő római

temető 23. sírjából ismert (T. MARÓTI–TOPÁL 1980, 106). A fenti következtetést erősítheti, hogy a csontváz karcsonjtjai szorosan a test mellett helyezkedtek el, ami a lepelbe csavarásra utalhat. A bordák között került elő lekerekített végű, kis méretű, ezüst tűpár Sióagárdon. Ódor János Gábor szerint ez így viseletre alkalmatlan volt, elképzelhető, hogy a temetkezés során használt ruhához készült (ÓDOR 2001, 41). A Kilimán-Felsőmajor 10. sír lelete alapján Szőke Béla Miklós szerint az inget tüzték vele össze (SZŐKE 1996, 35). A kapolcsi 1. sírban a nyakcsigolyáknál került elő hasonló tű — hajtúként meghatározva — (CS. DAX 1980, 99), Csákváron pedig hármassával elhelyezkedő hajtúket figyeltek meg a koponya körül (SALAMON–BARKÓCZI 1973, 87).

Az oktaéderes fejű ezüst tűk már a késő római temetőben feltűnnek. A poliédergomb, mint dísz is a késő római tárgyakon jelenik meg, ilyen végű csont hajtúk gyakoriak a 4. században (BÍRÓ 1994, 34, 171, Pl. XXXIII. 363–367). A tűkön kívül további tárgytípusokon is megjelenik díszként a poliédergomb: pl. oldalpálcás zabla oldaltagjának végein Lengyeltótiiban (BAKAY 1978, 156), pipereeszközökön Bácsordason/Karavukovo (KISS 1983, 113, Abb. 8, 5, 9–10). Bikónikus és oktaéderes fejű, 4,5–5 centiméteres ezüst tűk ismertek 4. század végére, 5. század első negyedére (SALAMON–BARKÓCZI 1973, 87; SALAMON–BARKÓCZI 1978, 190), illetve Dunaujváros/Intercisa esetében 5. század második feléig datálható temetők anyagából. Salamon Ágnes és Barkóczi László szerint a 380 körüli Alatheus–Saphrax-féle betelepülők nem a Maroszentanna-Csernyahov kultúrából hozták ide ennek viseletét, hanem itt vették át a rómaiaktól, s ebből fejlődött volna ki a poliéder végű fülbevaló is (SALAMON–BARKÓCZI 1971, 79). B. Vágó Eszter és Bóna István szerint is a tűt, illetve a belőle kifejlődő poliéder végű fülbevalót is a rómaiaktól vették át a barbárok (Szabadbattyán – Mőzs – Soponya – Hács-Béndekpuszta csoport) az 5. század kezdetén (B. VÁGÓ–BÓNA 1976, 196–198). Azonban érdekes, hogy e leletek a késő római uralom alatt levő barbár sírokban tűnnek fel (SZŐKE 1996b, 42–43). Az oktaéderes fejű tűk viseletével legutóbb Szőke Béla Miklós foglalkozott, aki megállapította, hogy bár ruhatúként való használatukat a rómaiaktól vették át a barbárok, azok azonban az 5. században a keleti germánoknál váltak igazán jellegzetessé. Haj- és ruhatúként általános a germánoknál, s számos típusvariációjuk ismert (SZŐKE 1996, 36–37). Többnyire ruhatúk, amit a fibulák helyén hordanak, különösen a keleti-gótok (SZŐKE 1996b, 42–45). E tűk viselete az 5. század közepéig, második feléig is kimutatható galliai gót, vandál és gepida területeken. Az ordacsehi-csereföldi bizony-

tan sírszámú temetőrészletet az 510. sír leletanyaga alapján keltezhetjük.

Az ordacsehi 510. sír kis méretű, sötétkék kásagyöngyei (2. kép 4) 5. századi sírokból ismertek (CS. DAX 1980, 99; KOVRIG 1959, 210–211, 218; SALAMON–BARKÓCZI 1976, 99–100; VISY 1980, 215) karneol és borostyángyöngyök társaságában.

Kelkezés és etnikum

Az 510. sírban nyugvó női halott koponyáját torzították. E szokás hun- és alán közvetítéssel terjedt el a germánok között (TÓTH–TARGUBÁNÉ–STRAUB 2001, 51–52). A koponyatorzítás szokását a közeli Mőzs (ÓDOR 2001, 33), Hács-Béndekpuszta (KISS 1995), Letkés (PAPP–SALAMON 1980), Szekszárd-Palánk (KISS 1996), Balatonmagyaród-Kápolnapuszta (TÓTH–TARGUBÁNÉ–STRAUB 2001, 51–57), Keszthely-Fenekpuszta (STRAUB 2001, 303) és Kapolcs (CS. DAX 1980) hasonló korú temetkezéseiben is megfigyelték, de Pannoniától nyugatra is jól ismert germán temetkezésekből (ANKE 1998, 130–134; GLASER 2003, 15).

Az ordacsehi-csereföldi temetőrészletet az 510. sír leletanyaga, torzított koponyája, a lelőhely földrajzi helyzete, a sírok elhelyezkedése, családi temető jellege, és a közelben levő hasonló jellegű temetők alapján az 5. századra, ezen belül feltehetően az 5. század középső harmadára, esetleg harmadik negyedére datálhatjuk.

A Balaton déli partjának, illetve Somogy megye északi felének történeti háttereként ismerni kell, hogy a Gratianus-féle szerződéssel 379–380-ban érkeznek az első hun-alán-gót csoportok Alatheus és Saphrax vezetésével Pannoniába (VÁCZY 1940, 61–91; VÁRADY 1969, 42–74, 375–402; MÓCSY 1975, 177–190; BÓNA 1987, 116–130). Bár ezek 408-ban elhagyják Pannoniát, de később újabb kontingensek érkeznek. 427-ben egy szerződés feloldja a pannoniái hun foedust (VÁRADY 1969, 131, 278, 303), de 433–434-ben újabb foederati kapcsolatok, így ilyen jellegű telepek is létrejönnek. Ruga hun nagykirály ekkor kapja meg Pannonia Prima és Valeria tartományokat (VÁRADY 1969, 307). A hunok vereségével végződő 455-ös nedaoi csata után, 456-ban kötik meg azt a római-gót foedust, ami a gótoknak juttatja Pannonia déli részét. Ekkor jön létre az önálló osztrogót királyság Pannoniában. A gót szállásterületeken a három osztrogót király; Valamer/Walamir, Thiudimer/Theodimer és Vidimir/Widimir osztozott (ALFÖLDI 1926, 101–103; VÁRADY 1969, 336; KISS 1979, 329–336; VISY 1981, 216–217). Az ordacsehi kis sírmező feltehetően Thiudimer/Theodimer, Nagy Theoderik apjának, territóriumához tar-

tozott, akinek a források szerint a Pelso (Balaton) környékén volt a szállása (KISS 1996, Abb 1; KISS-FAZEKAS 2002, Abb. 1). A pannoniai osztrogót uralom 473-ig tartott, amikor is e népcsoportok kivonultak a tartományból (KISS 1996, 62, 87–90). Ez jelzi az ordacsehi temető maximális felső határát is.

Ordacsehi-Csereföld lelőhelyen a fentebb ismertetett sírok mellett több, az 5. századra keltezhető telepobjektum is előkerült, így egy kút, néhány gödör, az egyik nagy méretű gödörben tűzhely is volt. E település elemzése azonban egy későbbi közlemény tárgya lesz.

Jegyzetek:

¹ Köszönet az ásató Kulcsár Gabriellának a szíves szóbeli közlésért.

² A temetőrészlet embertani elemzését Bernert Zsolt és Pap Ildikó végezték el. Fogadják érte köszönetünket.

Irodalom:

ANKE 1998

Anke, B.: *Studien zur reiternomadischen Kultur des 4. bis 5. Jahrhunderts*. Weissbach 1998.

BAKAY 1978

Bakay, K.: *Bestattung eines vornehmen Kriegers vom 5. Jahrhundert in Lengyeltóti (Komitat Somogy, Kreis Marcali)*. Acta ArchHung 30 (1978) 149–172.

BÍRÓ 1994

Bíró, M.: *The Bone Objects of the Roman Collection*. Budapest 1994.

BÓNA 1971

Bóna I.: *A népvándorlás kora Fejér megyében*. In: Fejér megye története az őskortól a honfoglalásig. Szerk.: Fitz J. Székesfehérvár 1971.

BÓNA 1979

Bóna, I.: *Gepiden in Siebenbürgen – Gepiden an der Theiss*. Acta ArchHung 31 (1979) 9–50.

BÓNA 1987

Bóna I.: *A népvándorláskor és a korai középkor története Magyarországon*. In: Magyarország története I/1. Főszerk.: Székely Gy. Budapest 1987, 265–309.

BÓNA 1993

Bóna I.: *A hunok és nagykirályaik*. Budapest 1993.

BÓNA–NAGY 2002

Bóna, I. – Nagy, M.: *Gepidische Gräberfelder am Theissgebiet I*. Budapest 2002.

BONDÁR–HONTI–KISS 2000

Bondár M. – Honti Sz. – Kiss V.: *A tervezett M7-es autópálya Somogy megyei szakaszának megelőző feltárása (1992–1999)*. — *The preceding archaeo-*

logical excavation of the planing m7 highway in County Somogy (1992–1999). Preliminary report I. SMK 14 (2000) 93–114.

CSALOG 1932

Csalog J.: *Hun kori sír Szekszárdon*. DissPann II (1932) 143–146.

CS. DAX 1980

Cs. Dax M.: *Keleti germán női sírok Kapolcson. — Ostgermanische Frauengräber in Kapolcs*. VMMK 15 (1980) 97–106.

FITZ 1958

Fitz J.: *Germán temető Szabadbattyánban*. In: Régészeti kutatások Fejér megyében. Székesfehérvár 1958, 13–16.

GAZDAPUSZTAI 1958

Gazdapusztai Gy.: *Békésszentandrás-Sírató*. RégFüz I. 10 (1958) 37.

GLASER 2003

Glaser, F.: *Ostgotisches Militär in Kärnten. Erste Funde aus der Zeit des Königs Theoderich des Großen (493–526)*. Klagenfurt 2003.

HAMPEL 1905

Hampel, J.: *Alterthümer des frühen Mittelalters II*. Braunschweig 1905.

HARHOIU 1994

Harhoiu, R.: *La Romania all'epoca degli Ostrogoti*. In: I Goti. Cur.: Arslan, E. – Bierbrauer, V. – Hessen, O. v. Milano 1994, 154–163.

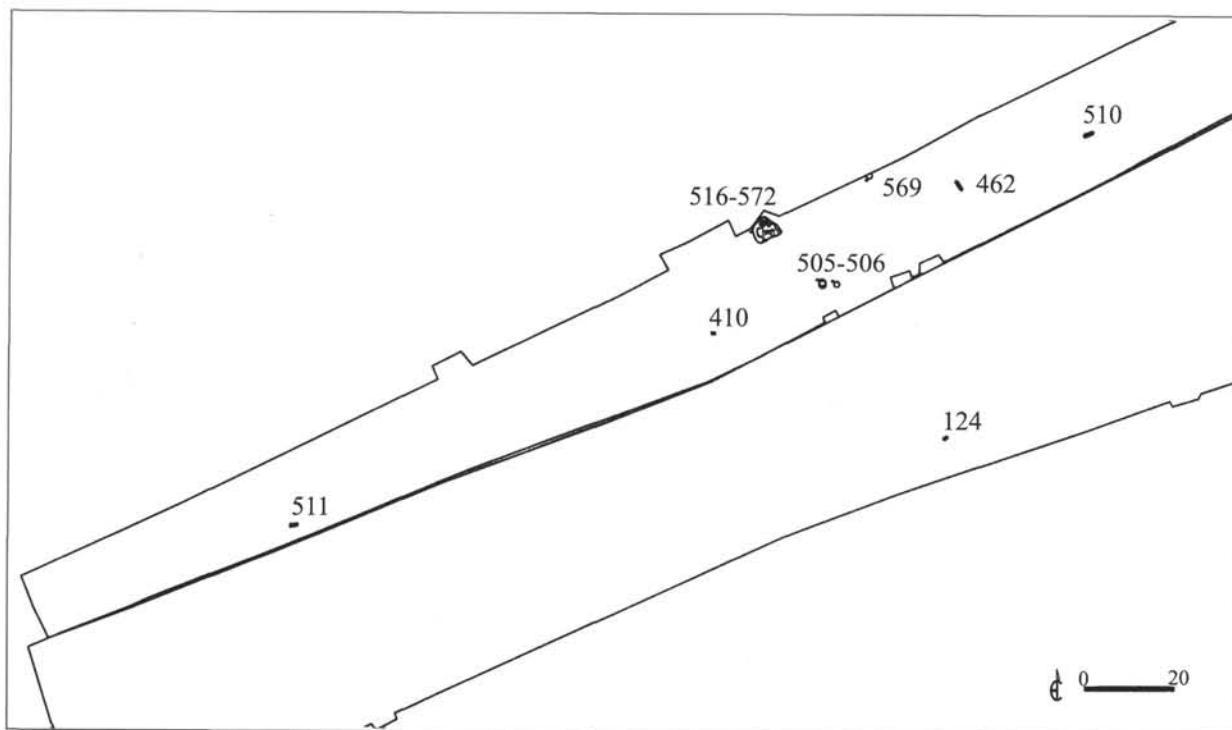
KISS 1979

Kiss, A.: *Ein Versuch die Funde und das Siedlungsgebiet der Ostgoten in Pannonien zwischen*

- 456–471 zu bestimmen. Acta ArchHung 31 (1979) 329–339.
- KISS 1980
Kiss, A.: *Germanische Funde von Szabadbattyán aus dem 5. Jh.* AlbReg 18 (1980) 105–132.
- KISS 1983
Kiss, A.: *Die Skiren im Karpatenbecken, ihre Wohnsitze und ihre materielle Hinterlassenschaft.* Acta ArchHung 35 (1983) 95–131.
- KISS 1995
Kiss, A.: *Das germanische Gräberfeld von Hács-Bédekpuszta (Westungarn) aus dem 5.–6. Jahrhundert.* Acta AntHung 36 (1995) 275–342.
- KISS 1996
Kiss, A.: *Das Gräberfeld von Szekszárd-Palánk aus der zweiten Hälfte des 5. Jh. und der ostthrogotische Fundstoff in Pannonien.* Zalmúz 6 (1996) 53–86.
- KISS 1996b
Kiss, A.: *Die Ostthrogoten in Pannonien (456–473) aus archäologischen Sicht.* Zalmúz 6 (1996) 87–90.
- KISS–FAZEKAS 2002
Kiss M. – Fazekas F.: *Wo fand die Schlacht am Fluss-Bolia statt?* SpecNova 16 (2000) 2002, 243–250.
- KOVRIG 1959
Kovrig, I.: *Nouvelles trouvailles du Ve siècle découvertes en Hongrie.* Acta ArchHung 10 (1983) 209–225.
- MARÓTI–TOPÁL 1980
Maróti É. – Topál J.: *Szentendre römiai kori temetője. — Das römerzeitliche Gräberfeld von Szentendre.* StudCom 9 (1980) 95–177.
- MÓCSY 1975
Mócsy A.: *Pannonia a késő császárkorban.* Budapest 1975.
- ÓDOR 2001
Ódor J. G.: *V. századi temető és település Mőzs határában.* In: Tolna megye évszázadai a régészet tükrében. Szerk.: Gaál A. Szekszárd 2001, 33–34.
- PAPP–SALAMON 1980
Papp, L. – Salamon, Á.: *Gräber aus dem 5. Jh. in Letkés.* Mitt ArchInst 8–9 (1978–1979) 1980, 85–92.
- PETRES–FITZ 1956
Petres É. – Fitz J.: *Fejér megye rövid története.* Székesfehérvár 1956.
- SALAMON–BARKÓCZI 1971
Salamon, Á. – Barkóczi, L.: *Bestattungen von Csákvár aus dem Ende des 4. und dem Anfang des 5. Jahrhunderts. — IV. század végi, V. század eleji temetkezések Csákváron.* AlbReg 11 (1971) 35–76.
- SALAMON–BARKÓCZI 1973
Salamon, Á. – Barkóczi, L.: *Archäologische Angaben zur spätrömische Geschichte des pannonischen Limes – Gräberfelder von Intercisa I.* Mitt ArchInst 4 (1973) 73–95.
- SALAMON–BARKÓCZI 1976
Salamon, Á. – Barkóczi, L.: *Das Gräberfeld von Szabadbattyán aus dem 5. Jahrhundert.* Mitt ArchInst 5 (1974–1975) 1976, 89–111.
- SALAMON–BARKÓCZI 1978
Salamon Á. – Barkóczi L.: *Régészeti adatok Pannonia későrómai periodizációjához (376–476). — Archäologische Angaben zur spätrömische Periodisation Pannoniens (376–476).* ArchÉrt 108 (1978) 189–205.
- SALAMON–LENGYEL 1980
Salamon, Á. – Lengyel, I.: *Kinship interrelations in a fifth-century 'Pannonian' cemetery: an archaeological and paleobiological sketch of the population fragment buried in the Mőzs cemetery, Hungary.* WA 12 (1980) 93–104.
- STRAUB 2001
Straub, P.: *Eiserne Taschenbügel in Gräbern des 5. Jahrhunderts von Keszthely-Fenekpuszta.* Acta ArchHung 52 (2001) 303–318.
- STRAUB 2002
Straub, P.: *Die Hinterlassenschaft der Ostgoten in Fenékpuszta.* In: Germanen am Plattensee (Ausstellungskatalog). Red.: Windl, H. Traismauer 2002, 9–12.
- SZÖKE 1996
Szöke B. M.: *Das völkerwanderungszeitliche Gräberfeld von Kilimán-Felsőmajor, Kom. Zala (SW-Ungarn).* Zalmúz 6 (1996) 35–45.
- SZÖKE 1996b
Szöke B. M.: *Das völkerwanderungszeitliche Gräberfeld von Kilimán-Felsőmajor.* Antaeus 23 (1996) 29–59.
- TÓTH–T. RENDES–STRAUB 2001
Tóth G. – T. Rendes K. – Straub P.: *Torzított koponyájú csontvázletek Balatonmagyaród-Kápolnapusztán. — Skelettfunde mit verzerrten Schädeln in Balatonmagyaród-Kápolnapusztá.* WMMÉ 23 (2001) 51–61.
- VÁRADY 1969
Várady, L.: *Das letzte Jahrhundert Pannoniens (376–476).* Budapest 1969.
- B. VÁGÓ–BÓNA 1976
B. Vágó, E. – Bóna, I.: *Der spätrömische Südstfriedhof.* Budapest 1976.
- VISY 1981
Visy Zs.: *5. századi sír Intercisában. — Ein Grab aus dem 5. Jh. in Intercisa.* ArchÉrt 108 (1981) 211–217.
- WOSINSKY 1896
Wosinsky M.: *Tolna vármegye az őskortól a honfoglalásig I–II.* Budapest 1896.

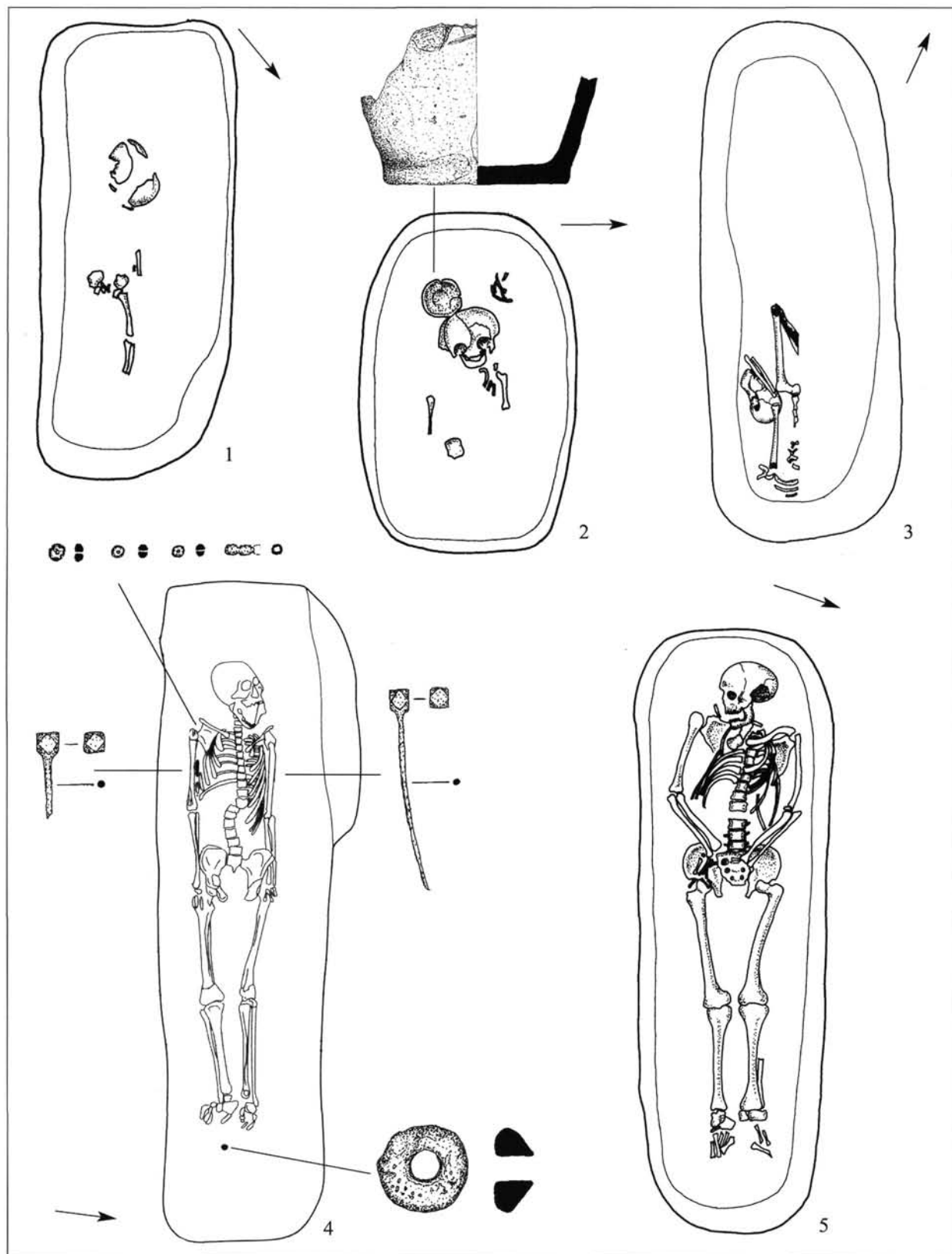

1

2

1. kép 1: Ordacsehi-Csereföld, a lelőhely; 2: A lelőhely 5. századi objektumainak térképe

2. kép 1: 124. sír; 2: 410. sír és lelete; 3: 462. sír; 4: 510. sír és leletei; 5: 511. sír

Lőrinczy Gábor – Straub Péter

Alpi típusú övgarnitúra a szegvár-orumdülői 81. sírból

A Csongrád megyei Szegvár belterületétől délkeletre, az egykori széles medrű Kórógy folyótól alig pár száz méterre fekvő oromvonulat gerincén feltárt avar kori temető néhány síregyüttese és egyes temetkezési szokásai már ismertetésre kerültek (LŐRINCZY 1992; LŐRINCZY 1995). Írásunkban a temetőben előkerült egyetlen alpi típusú övkészletet mutatjuk be, amely azonban az oromdülői temető nem egyedüli nyugati/germán kapcsolatokkal rendelkező tárgyi emléke.

81. sír: Fülkesír (1. kép). T.: KÉK–NyDNY, 58–238°. H.: 220 cm, sz.: 100–110 cm, m.: 23–70 cm.¹ A sírfolt a mai felszíntől mintegy 60 cm mélyen jelentkezett a homokos altalajban. A lekerekített sarkú téglalap alakú akna foltja kiszélesedő délnyugati végének északkeleti része élénksárga színnel, míg a délnyugati fele kevert betöltéssel mutatkozott.²

Az akna falai függőlegesek, északkeleti felének alja vízszintes volt, délnyugati fele 35°-os szögben lejtett a fülke szája felé. Északkeleti végét kitöltötte a fülkéből kitermelt élénk sárga színű homok egy része. E homokrétteg a fülke szája felé fokozatosan keskenyedett és vékonyodott, és az akna lejtőre kialakított felében már nem is volt megfigyelhető. Az akna délnyugati végében, közvetlenül a fülke szájánál, annak teljes szélességében a betöltés zsírosra és feketére váltott, jelezve az összegöngyölt állatbőrt, amivel a fülke száját elrekesztették.

Mell.: Az aknában három állat maradványai kerültek elő (1. kép; 6. kép 1–2). 1. Nagyjából az akna közepén, a 7–15 cm vastag, homokos betöltésen 2 éves borjú³ részlegesen eltemetett maradványai: két csonkolt hátsó lába feküdt. Koponyája orral északi irányba fektetve került elő az akna lejtős DNY-i harmadának déli részén. Két csonkolt mellső lábvége a lólábsontok alatt volt. 2. Az akna délnyugati végében, a fülke szája előtt keresztben egy *adultus* korú mén

koponyája feküdt, orral dél felé, két lábának csonkolt maradványai a koponya bal oldala mellett keresztben, az akna tengelyére merőlegesen helyezkedtek el. A másik két láb csontjai a lókoponya alatt voltak. A két hátsó borjúlábsont között kerültek elő a ló farokcsigolyái. 3. Az akna déli sarkában, jobb oldalára fordulva egy 8–10 hónapos bárány koponyája feküdt, orral délnyugati irányban. Csonkolt lábának csontjai a lókoponya orra előtt és az akna délkeleti fala mellett kerültek elő, a borjúkoponya és a borjú-, illetve a lólábsontok fölött. 4. Az akna déli sarkában, közvetlenül a sír délkeleti fala mellett találtuk a lószerszámhoz tartozó *vaszablát* (2. kép 1). Az aszimmetrikus szárú, eredetileg fa pofarudas, csuklós, töredékes *vaszabla* nyitva feküdt. Az egyik szárának végén épen maradt nagyobbik lyuk belső falán jó megtartású famaradvány figyelhető meg. Szárainak h.: 4,5 cm, illetve 5,5 cm. 5. Hurkos fülével az akna délkeleti falának dőlve egy jó megtartású *vaskengyel* (2. kép 4) került elő. Füle enyhén lapított, szárai négyzetes keresztmetszetűek; ívelt, lapos talpalójának külső oldalán gerinc fut végig. Ma.: 14,7 cm, belső sz.: 9,6 cm, szárainak átm.: 0,9 cm. 6. A lókoponya mögött, az akna északnyugati fala közelében feküdt a másik, az előzőhöz hasonló kialakítású *vaskengyel* (2. kép 5). Fülénél kiegészített. Ma.: 15 cm, belső sz.: 9,5 cm, szárainak átm.: 0,9 cm. 7. Az egyik lólábsonton fekve került elő a téglalap alakú, négyzetes átmetszetű *vas hevedercsat* (2. kép 3). Teljes felületére bőrmaradvány oxidálódott. H.: 5,2 cm, sz.: 3,6 cm. 8. Az állatcsontok felszedése közben, a lókoponya bal pofacsontja alatt volt egy kerek átmetszetű *vaskarika* (2. kép 2). Egész felületét bőrmaradvány fedi. Átm.: 3,5 cm, v.: 0,5 cm.⁴ Az akna délnyugati felétől/harmadától a fülke meredeken lejtett egészen a koporsóig, ahonnan azonban teknős kialakítású alja már alig mélyült tovább. Az akna és a fülke tengelye nem esett egybe, a fülke délkeleti irányban kissé elhajolt, majd hordószérien

kiszélesedett. Csupán boltozatának teteje szakadt be az idők során, így ennek dokumentálására nem volt mód. A fülke h.: 310 cm, sz.: 130 cm, szájának ma.: 55 cm, lejtési szöge: 35°, lejjebb 7°. A fülke alján egy 30–35 éves, mongoloid-cromagnoid jellegeket mutató, *adultus korú férfi*⁵ hanyatt fekvő, nyújtott helyzetű csontváza feküdt vájt koporsóban eltemetve (6. kép 1, 4). Feltámasztott koponyája egyenesen előretekintett, vállai össze- és kissé felhúzva, karjai a testtel párhuzamosan feküdtek, jobb keze szorosan a medencelapát mellett helyezkedett el. A lábak közvetlenül egymás mellett, párhuzamosan feküdtek. A férfit mindkét végén félköríves, két vége felé enyhén keskenyedő, a közepén kissé mélyülő *vájt koporsóban* temették el. A koporsó körvonalának barna elszíneződése 3–4 cm szélességben jelentkezett, fenéke mintegy 5–6 cm vastagon végig megmaradt a gerincoszlop alatt. A koporsó h.: 230 cm, sz.: 75 cm, ma.: 13–18 cm. 9. A koponyatető bal oldala mellett, a koporsón belül *bárány ágyékcsigolyái* kerültek elő. 10. A férfi jobb alkarjának belső oldala mellett alsó nyélállású, egyenes, egyélű *vastőr* (5. kép 7) feküdt a karral párhuzamosan. Pengéjét mindkét oldalon, a hegyétől 13,5 cm hosszban a fatok vasoxidral átitatódott maradványa borítja. A penge nyéltüske felőli kb. 3 cm-es részén bőrmaradvány látszik. A nyéltüske tövén, illetve a másik oldalán, középtájon egy-egy kerek szegecsfej van. H.: 22 cm, sz.: 2 cm. A férfi dereka körül ún. alpi típusú *öntött bronz övgarnitúra* veretei feküdtek (8. kép 2–3): 11. A jobb medencelapát fölött, a harmadik csigolyával egyvonalban *bronzcsat* (3. kép 10; 4. kép 10) került elő. Teste a jobb alkar felé, a csatpecsek a gerinc irányába mutatott. Külön öntött, háromszög alakú csattestből, ovális csatkarikából, valamint pajzstövisek pecéből áll, amelyeket egy vas pálcátag kapcsol össze. A lófej stilizált ábrázolására emlékeztető, kéregöntéssel készült csattest felületére 3 db kúpos bronzszegecset erősítettek a tárgy sarkai táján, amelyeknek a peremét rovátkolt gyűrű keretezi. A szegecsvek végeit a veret hátoldalán eldolgozták, visszacsiszolták. A csat felszerelésére a hátoldalán 2 db, a csattesttel egybeöntött, annak tengelyére merőleges, téglalap alakú, átfűrt tüske szolgál. H.: 10,8 cm, s.: 51,81 g. 12. A bronzcsat szíjszorítójának vége és a jobb alkarcsontok között, részben a vastőr felett trapéz alakú, kéregöntéssel készült *bronzveret* (3. kép 5; 4. kép 1) került elő előoldalával felfelé. Befelé ívelődő oldalú alsó részén téglalap alakú áttörés van, pereme körben 45°-os szögben fut le. Felületét 4 db, a csaton látotthoz hasonló, kúpos fejű, rovátkolt szegélyű bronzszegecs díszíti. A szegecsvek végei csak részben vannak eldolgozva. Felszerelésére két darab, ugyancsak a csaton látotthoz hasonló, a veret hossz-tengelyére merőlegesen elhelyezett, átfűrt felszerelő-

tüske szolgált a hátoldalán. H.: 2,8 cm, sz.: 2,1 cm, s.: 10,4 g. 13. A jobb oldali bordák alatt, részben a kés nyelén kacsacsőr alakú, szíjszorító, *bronz nagyszíjvég* (3. kép 8; 4. kép 6) feküdt hátoldalával felfelé, ívelt végével a koponya felé mutatva. Az enyhén ívelt lapú szíjvég alsó kétharmadában a szélei trapéz keresztmetszetet mutatva találkoznak a tárgy hátoldalával. Felszerelésére a rövid oldalát kísérő 3 db kúpos fejű bronzszegecs szolgált, melyek közül egy hiányzik. A szegecsvek hegyes végét a szíjszorító rész hátsó oldalán visszahajlították. H.: 8,9 cm, sz.: 2,3 cm, s.: 46,03 g. 14. A jobb mellkas közepén, a nagyszíjvég félköríves vége mellett kéregöntéssel készült, trapéz alakú, töredezett szélű *bronzveret* (3. kép 1; 4. kép 2) került elő hátoldalával felfelé, a téglalap alakú áttöréssel a jobb váll felé. Kialakítása megegyezik a fentebb leírt övverettel, azzal a különbséggel, hogy itt a díszszegecsvek végeit nem dolgozták el, csupán félrehajtották, illetve a felszerelőtüskék végein már nincsenek meg a furatok. H.: 2,7 cm, sz.: 1,9 cm, s.: 4,99 g. 15. A keresztcsonttól számított 7–8 csigolya alatt kéregöntéssel készült, trapéz alakú, töredezett szélű, az eddigieknél nagyobb méretű *bronzveret* (3. kép 2; 4. kép 3) feküdt hátoldalával felfelé. A veret alsó széle közepén, illetve oldalainak felső része ívelten kivágott, pereme ugyancsak 45°-os szögben fut le, és előoldalát 4 db bronzszegecs díszíti. A szegecsvek végei csak részben vannak eldolgozva. Felszerelőtüskéinek csak a csomkjai maradtak meg a veret hátoldalán. H.: 4 cm, sz.: 3,2 cm, s.: 16,87 g. 16. A nagyméretű bronzveret felett, a 8. csigolya alatt egy eredetileg 8-as alakú, rossz megtartású, *bronz mellékszíjveret* (3. kép 6; 4. kép 7) feküdt a gerinc vonalára merőlegesen. A sírbontás és a leletanyag felszedése idején még ép volt. H.: 2,9 cm, sz.: 1,5 cm, s.: kb. 2,3 g. 17. A mellékszíjveret mögött, a 9–10. csigolya alatt kacsacsőr alakú, enyhén ívelt lapú, szíjszorító *bronz kisszíjvég* (3. kép 7; 4. kép 8) feküdt ívelt végével a jobb váll irányába mutatva, hátoldalával felfelé. Kialakítása lényegében megegyezik a nagyszíjvéggel, de arányaiban keskenyebb és lényegesen kopottabb. Felszerelésére két, kúpos fejű bronzszegecs szolgált. H.: 6,6 cm, s.: 11,25 g. 18. A mellkas bal oldalán, a hetedik csigolya magasságában, attól 2 cm távolságra trapéz alakú, kéregöntéssel készült *bronzveret* (3. kép 3; 4. kép 4) került elő hátoldalával felfelé. Alsó részén téglalap alakú áttörés van. A felületét díszítő kúpos fejű szegecsvek vége nincsen maradéktalanul eldolgozva. A felszerelőtüskéknek csak a csomkja van meg. H.: 2,9 cm, sz.: 2 cm, s.: 9,51 g. 19. A bal oldali bordasoron, az előbbi verettől a bal könyökhajlat irányába egy újabb trapéz alakú, kéregöntéssel készült *bronzveret* (3. kép 4; 4. kép 5) volt hátoldalával felfelé. Felületén nincs áttörés, egyebekben megegyezik a

többi hasonló verettel. A szegecsek végét nem dolgozták el maradéktalanul, és a felszerelőtüskék is letörtek. H.: 2,8 cm, sz.: 2 cm, v.: 2,8 cm, s.: 10,85 g. 20. A bal medencelapát pereme fölött, az övcsattal szimmetrikusan, de a gerincoszlop másik oldalán, élén fekvő került elő a csat *bronz ellenverete* (3. kép 9; 4. kép 9). Kéregöntéssel készült, rövid oldala karéjosan kivágott, egyebekben megegyezik a csattest kialakításával. A díszszegecsek végeit a veret hátoldalán eldolgolták, visszacsiszolták. A csattesthez hasonlóan elhelyezett és kialakított mindkét felszerelőfüle ép. H.: 6,9 cm, s.: 26,52 g. 21. A jobb kézcsontok alatt, azokra merőlegesen enyhén ívelt, a tarsoly száját merevítő, téglalap alakú *vaslemez* (5. kép 1) került elő. Belső vége a jobb combcsonton feküdt. Felületének nagyobbik felét bőrmaradvány borítja. H.: 11,9 cm, sz.: 1,9 cm, v.: 0,3 cm. 22. A vaslemez alatt, közep-táján szemes *üveggyöngy* (5. kép 3) volt: szürkésfekete színű, fényes, lukacsos felületén 4 db síkból kiugró, fehér és áttetsző türkizkék színű, kétrétegű szemes és körülöttük 4×-es fehér színű, hurokfolyatott rátétdíszes, lapított gömb alakú, opak üveggyöngy, kónuszos furattal. Ő: 1,4–1,7 cm, h.: 1–1,1 cm, furat Ő: 0,4–0,46 cm. ID.No.: 1131.⁶ 23. Az említett vaslemez külső fele alól került elő egy közepén lyukas *vaskorong* (5. kép 2). Egyik oldalán összefüggő textilmaradvány konzerválódott. Átm.: 2,9 cm, v.: 0,2 cm. 24. A vaskorong mögött, a kézközépcsontok alatt nagyjából háromszög alakú *vaslemez* (5. kép 4) feküdt hegyével az alkarcsontok felé mutatva. Mindkét oldalára bőrmaradvány oxidálódott. 25–26. A keresztcsont előtt, a két combcsont között egy trapéz, illetve egy négyszögletes, töredékes *vascsat* (5. kép 5–6) került elő. H.: 5 cm, sz.: 4 cm, illetve h.: 3,5 cm, sz.: 3,5 cm, v.: 0,5 cm.⁷

A sírban megfigyelhető temetkezési szokásokról

A tájolás

A 81. sír KÉK–NyDny-i tájolása lényegében megegyezik a szegvár-oromdűlői temető sírjaira, illetve a tiszántúli kora avar kori temetkezések döntő többségére jellemző K–Ny-i, illetve ÉK–Dny-i tájolással. E temetkezés ebben a vonatkozásban tehát nem különbözik a temető többi sírjától. A Tiszántúlról eddig számba vett kora avar kori lelőhelyek közül a legutóbbi összefoglalások szerint 49-et jellemez a fenti meghatározó tájolási irány (LŐRINCZY 1992a, 164–165; LŐRINCZY 1995, 403; LŐRINCZY 1996, 178–179), a sor újabban Szentés-Borbásföld (LŐRINCZY 1996, 177) és Hódmezővásárhely-Kishomok, Gorzsa-tanya (LŐRINCZY 1998, 347) lelőhelyekkel egészíthető ki.

A fülkesír

Az avar kori sírtípusok e különleges formájáról szóló publikációk száma megszorodott az elmúlt tíz évben. Az újabb eredmények összegzését legutóbb Bende Lívia végezte el (BENDE 2000, 248). Ezt követően tették közzé és értékelték a székkutas-kápolnadűlői temető sírjait (B. NAGY 2003; BENDE 2003, 308–310), valamint az örménykúti temetőrészletet, benne két fülkesírral (BENDE 2003a). Az ásatást követően alig egy éven belül adtak hírt az ásatók két lelőhelyen, a Kiszombor-E temetőben (RégKut 2003 [2004] 241; LANGÓ–TÜRK 2004, 209), valamint a Kiszombor-Tanyahalom-dűlőben (RégKut 2003 [2004] 241–242; LANGÓ–TÜRK 2004, 209–211) előkerült újabb fülkesírokról. A szegvári temetőben feltárt temetkezések közel egyharmada fülkesír, de hasonló az egyszerű akna- és padmalyos sírok előfordulásának aránya is.

A szegvári fülkék kb. 1/5-ének fontos jellemzője, hogy lejtésük meghaladja a 30°-ot (LŐRINCZY 1994, 317), a 81. sír — fülkéjének meredek indítása miatt — ebbe a csoportba tartozik. A nagyméretű, lekerekített sarkú téglalap alakú akna közepéből a kora avar korban előforduló egyik legmeredekebben induló fülkét ásták, ugyanakkor a fülkének azt a részét, ahová a koporsót helyezték, közel vízszintesre alakították ki.

A fülke száját általában állatbőrrel rekesztették el (LŐRINCZY 1994, 319), a bemutatott sír esetében a lóbőr mellett számolni kell valamilyen merevebb anyagnak, pl. deszkának a fülke szájához támasztásával is, mert az állatbőrt jelző sötét színű betöltés DNy felé, tehát a fülke szájánál függőleges síkban végződött.

A sírforma méreteinek és közvetve a benne eltemetett halott társadalmi szerepének egy méretadattal történő, szemléletes jellemzésére — akárcsak az aknasíroknál — alkalmas lehet a térfogatszámítás (DAIM 1987, 71–76; TOMKA 2003, 13). A két sírtípus térfogatadatait nem érdemes azonban mechanikusan összevetni, hiszen a fülkesírok esetében az akna méretét a benne elhelyezni kívánt állatok helyigénye mellett olyan praktikus szempontok is meghatározhatták, mint pl. a fülke megközelíthetősége, míg a fülke méreteit az elhelyezendő koporsó, illetve az elhunyt mérete is befolyásolhatta.

A 81. sír aknájának térfogata 2,06 m³, a fülkéjé hozzávetőlegesen 3,96 m³, a kettő együtt kb. 6 m³ volt.⁸ Ez az adat lényegesen meghaladja több, már közzé tett szegvár-oromdűlői, más sírtípusba tartozó temetkezés méretadatait: az 1. (akna)sír térfogata 2 m³, a 130. (padmalyos) síré 2,9 m³, míg a 165. (akna)síré 1,5 m³.

Az áldozati állatok

A tiszántúli kora avar kori, részleges állattemetkezéseket tartalmazó temetkezések/temető sorát (LŐRINCZY 1992, 113–117; LŐRINCZY 1995, 403; LŐRINCZY 1996, 179–180) a legutóbbi összeállítás óta az alábbi lelőhelyek bővítik: Szentes-Borbásföld (LŐRINCZY 1996, 177), Békéssámsón, Móricz Zs. u. 1. sír (LŐRINCZY 1998, 344–346), Dombegyházahomokbánya (LŐRINCZY 1998, 346–347), Hódmezővásárhely-Gorzsa, Kovács-tanya (LŐRINCZY–SZALONTAI 1996, 275), Kunágota⁹ (LISKA 2000, 234), Magyarmajdán-Újtemető/Majdan (Yu) (LŐRINCZY 1998, 19. j.) és Tótkomlós (RÓZSA 2002). A több mint 50 lelőhely tanúsítja (LŐRINCZY 1996, 180), hogy az áldozati állatok nagy száma a korszak tiszántúli kora avar kori temetőinek döntő többségére jellemző. A kora avar kori sírokból előkerült állatcsontanyag átfogó archaeozoológiai feldolgozása és régészeti-történeti szempontú értékelése még várat magára, bár egyre szaporodik az újabb feltárásokon előkerült leletanyag szakszerű közlése (VÖRÖS 1996; VÖRÖS 2002).

A bemutatott sír esetében az áldozati állatok sírba helyezéseinek menete a következő lehetett: a fülszájának lezárása után a sír előterének, aknájának aljára terítették a borjú lenyúzott bőrét, ezt követően a mén összegöngyölt bőrét tették a sírba, hogy azzal teljesen elzárják a fülszáját. Végül ugyancsak összegöngyölve helyezték a sírba a bárány irháját.

Az áldozati állatok közül a hasznosítás, munkavégzés szempontjából a ló, a fogyasztás-étkezés szempontjából a borjú és a bárány volt a legértékesebb korban. Az elhunytak a közösség feláldozta a beidomított és ereje teljében lévő hátsólovát, míg a másik két állatot a halotti tor, tehát a közös étkezés szempontjai szerint választották ki.

A koporsó

E sír azon kevés esetek egyike, ahol nemcsak a koporsó formáját és típusát sikerült megfigyelni, hanem az anyagvizsgálathoz szükséges mértékű anyagminta vételére is lehetőség volt.¹⁰ A szegvár-omrodülői sírok döntő többségénél vájt koporsóban temették el az elhunytakat.

Az eddig publikált szegvári sírok közül még a 109. (LŐRINCZY 1995, 399), a 130. (LŐRINCZY 1992, 103, Abb. 17) és a 165. sír (LŐRINCZY 1998, 22. j.) esetében sikerült dokumentálni e koporsóformát. A szegvári vájt koporsókon kívül a Tiszántúlról a biharkeresztes-lencsés-háti sírt (MESTERHÁZY 1987, 222; LŐRINCZY 1992, Amn. 27) említhetjük az előfordulás további példaként, egyéb, bár késő avar kori

párhuzamok: Klárafalva-Vasút utca 8. sír (LŐRINCZY–SZALONTAI 1996, 278),¹¹ Székkutas-Kápolnadülő 250. sír (B. NAGY 2003, 90. kép; BENDE 2003, 311), utóbbi esetben a koporsó tetejét is sikerült megfigyelni.

A lószerszám helyzete

A bemutatott sírban a lovat nem felszerszámozva temették el, mert a zabla nem a ló szájában volt. Még mielőtt a báránybőrt a sírba tették, a lószerszámot — a kantárt és a nyeret — az összegöngyölt lóborrel lezárt fülszája elé helyezték, a fülszájára terített szarvasmarha bőrre.

Még a részleges lótemetkezések között is igen ritka, hogy az állatot nem felszerszámozva temetik el, tehát a zabla nem a ló szájában kerül elő.¹² A kevés esetek egyike a Biharkeresztes-Lencsés-háton feltárt magányos sír, amiben a halott jobb oldalán elhelyezett részleges ló csontjai alatt és a halott mellett került elő a lószerszám, ahogy erre Mesterházy Károly fel is hívta a figyelmet (MESTERHÁZY 1987, 222, 229, 231, 235; LŐRINCZY 1992, Amn. 27). A gyomai sírba temetett kitömött lovat sem szerszámozták fel. A fanyeret a hozzá tartozó kengyelekkel a halott mellkasa fölé, a zablát a kantárral együtt magára a nyeregére helyezték (SOMOGYI 1997, 99, 101). A Hódmezővásárhely-Szárazér-dűlőben megmentett részleges lovas sírban a két mellső lábszárcsont találkozásánál került elő a zabla (KOREK 1942, 156). Szegvár-Oromdülőn a 81. síron kívül csak az 500. sírban nem volt a zabla a ló állkapcsa között, hanem a temetés során a lókoponya tetejére helyezték a kantárral együtt.¹³

Kérdés, hogy ezek egyedi, elszigetelt esetek, vagy egyfajta átmenetet jelentenek a lószerszám temetkezési szokás gyakorlata felé, amikor a lovat már nem, csak lószerszámát helyezik a sírba. Mindenesetre pusztán időrendi szempontból megközelítve, a kétféle gyakorlat kapcsolódhat egymáshoz, mivel a döntő többségében a Tiszántúlról ismert lószerszám temetkezési szokás gyakorlata a 7. század közepén vagy ezt követően tűnik fel és főként a 7. század utolsó harmadában jellemző (BENDE 2000, 254; BENDE 2003, 318), míg a fel nem szerszámozott lovas temetkezések előfordulása a 7. század második harmadára tehető.

Az eddigiek alapján a lószerszámok tekintetében az alábbi temetkezési formák találhatók vagy feltételezhetőek a tiszántúli kora avar kori temetkezések között:

1. Lovasfelszerelést is tartalmazó halotti áldozat: pl. Kótaj (LŐRINCZY 2002, 210), Endrőd-Fütyüri-domb (MAKKAY 1995, 33. j.).¹⁴

2. Lóáldozat maradvány szerszámzat nélkül, esetleg csak kötőfékkal: Szegvár-Oromdülő 870. sír

(LŐRINCZY–STRAUB 2004, 314).

3. Lóáldozat zablával, de kengyel és nyereg nélkül: pl. Szentés-Borbásföld stb. (LŐRINCZY 1996, 185).

4. Részleges vagy egész ló zablával, kengyellel és gyakran veretes lószerszámmal.

5. Nem felszerszámozott részleges vagy egész ló, a lószerszám az állat mellett.

6. Lószerszám temetkezés ló nélkül (BENDE 2000, 254).

Az ételmelléklet

A szegvári 81. sírban a halott koponyája mellé helyezett juhágyékcsigolyák ételmellékletként kerültek a koporsóba. A tiszántúli kora avar kori temetkezések mellett ritkán találunk ételmellékletet, de azok döntő többsége juh keresztcsontja (sacrum), farok (vert. caudalis) és ágyékcsigolyája (vert. lumbalis) külön-külön vagy együtt, és szinte mindig a koponya mellett kerül elő (LŐRINCZY 1992a, 165). A szegvár-oromdűlői avar kori temető már publikált 1., 81., 100., 109., 130. sírja (LŐRINCZY 1991, 131; LŐRINCZY 1992, 103; LŐRINCZY 1995, 399) mellett említhető az avar kor második feléből a székkutasi temető, ahol 43, vagy a pitvarosi, ahol 19 sírből került elő (BENDE 2003, 322).

A régi feltárásokból, illetve a bizonytalan körülmények között ismertté vált temetkezésekből nehéz juhkeresztcsontok előkerülését igazolni, hiszen a temetkezésekben előforduló, kevésbé jó megtartású, nem látványos, néhány csigolyából álló testrésze alig figyeltek fel (BENDE 2000, 244–245). A ritka esetek közül való a Banner János által feltárt nagykamarási temetőrészlet, ahol a 17. és a 18. sírban is feljegyezte juh keresztcsontjának előkerülését (BANNER 1927, 152–153, 8. kép; BENDE 2003, 322). Kiss Lajos a tiszabercel-vékásdűlői 1. sírban, a koponya bal oldalától 20 cm-re — a koporsón kívül — tárt fel egy juhkeresztcsontot (CSALLÁNY 1960, 34).¹⁵

A juhcsigolyákkal és -keresztcsonttal jelzett húsétel adása a tiszántúli kora avar kori népességnél ázsiai hagyomány volt, amely a Kárpát-medencében először a hun korban tűnt fel, jó példa erre az É–D-i tájolású árpási sír (TOMKA 2001, 164, 3. kép).

Az avar kor második felében a kora avar kori temetkezési szokások bizonyos elemei — jelen esetben a juh ágyéki régiójának ételmellékletként adása — egyértelműen tovább élnek a későbbi időszak temetőinek idősebb horizontjában (BENDE 2000, 245).¹⁶ A szokás, ha ritkán is, de előfordul 10. századi sírokban is: pl. Ibrány-Esbó-halom 224. sír (VÖRÖS 2003, 415), Tiszavasvári-Aranykerti-tábla 3. sír (VÖRÖS 2001, 592), Sándorfalva-Eperjes 101. sír (VÖRÖS 2004).

Embertani jellemzők

A 30–35 éves korában elhunyt, mongoloid-cromagnoid embertani jelleget mutató férfi, életkora alapján, a közösségen belül ahhoz a jelentős számú, adultus korú csoporthoz tartozott, akik 23–40 éves koruk között hunytak el, s e csoport a vizsgált közösség közel 16 százalékát jelenti. Ez a korosztály az 55, férfinak meghatározott egyén közül 21 esetben képviselt, ami igen magas halálozási számot jelent a közösségen belül (FARKAS–MARCSIK–OLÁH 1993, 11; FARKAS–MARCSIK–OLÁH 2000, 539–540). A férfi jobb kulcscsontjának középső részén gyógyult törés nyoma látszik (FARKAS–MARCSIK–OLÁH 1993, 13; FARKAS–MARCSIK–OLÁH 2000, 542, 4. t. 2).

Az eddigi vizsgálatok megállapították, hogy a tiszántúli népességen belül a fülkesírokban eltemetettek antropológiai szempontból nem különböznek el a közösségek többi tagjától (MARCSIK–SZALAI 1995). Így van ez a szegvári közösségnél is, ahol az antropológiai jellegek kevert előfordulásából arra következtek, hogy e közösség megközelítően azonos mértékben európai és mongoloid népesség keveredéséből jött létre (FÓTHI–LŐRINCZY 2000, 34; FÓTHI–LŐRINCZY–MARCSIK 2000, 192). A 81. sírban eltemetett férfi tehát e kevert embertani jellemzőkkel bíró közösség nagy létszámú komponenséhez, az európai-mongoloid jellegekkel bíró csoporthoz tartozott.

A régészeti leletanyag

Míg a temetkezés rítusa — fülkesír, K–Ny-i tájolás, részleges állattemetkezés, az áldozati állat és a halott egymástól való elválasztása, a nyúzási gyakorlat, a vajt koporsó használata — teljes egészében 6. századi steppei kapcsolatokat mutat, addig a sír leletanyaga részben ettől eltérő párhuzamokkal bír.

A lószerszám

A Tiszántúlon előkerült mintegy 190, a kora avar korra keltezhető lelőhelyen közel 200 lótemetkezésről van adatunk. Ezek közül nagyjából 170 esetben találták meg a lószerszám valamilyen maradó anyagból (fémből, csontból) készült tartozékát. Ennek értelmében fel kell tételeznünk — amennyiben az előkerült állatcsontok többségében az ásatótól származó meghatározása helyes —, hogy bizonyos esetekben maradó anyagból készült lószerszám nélkül (zabla nélküli kötőfékkal, esetleg kengyel nélküli nyereggel) temették el a lovat.

Kb. 10%-ra tehető azoknak az eseteknek az aránya, amikor csak a zabla került elő. A leggyakoribb zab-

latípus az aszimmetrikus, végkarikás vas csikószabla.¹⁷ Igen kis esetszámban fordul elő a fentitől eltérő, pl. kétkarikás vagy oldalpálcás zablá. Ez utóbbi típusba tartozik a 81. sírból előkerült példány: mindkét szárának végén két-két gyűrűt alakítottak ki azonos síkban. Az épebben megmaradt zablászár belső gyűrűjének falán jó megtartású, összefüggő famaradvány jelzi az egykori fa zablaldaltagot.

A két gyűrűben végződő szárú vaszabla igen ritka a kora avar kori tiszántúli leletanyagban. Ilyen a kitűnő megtartású békéscsabai darab (MEDGYESI 1991, 112, 16. t. 6; MRT 1998, 238, 92. t. 5.) és talán a Hódmezővásárhely-Szárazér-dűlői sír (KOREK 1942, 12. t. 4), valamint a Hajdúdorog-Városcsokert u. 1. sír (GARAM 1992, 143) töredékes zablája.

Vas vagy agancs zablapálca is igen ritkán került elő a tiszántúli avar anyagban. Alkalmanként a zablák formájából fa vagy szaru oldalpálca használatára is következtetni lehet, ezeknek egy részét különböző fémborítással látták el. Ilyen például a hajdúdorogi 1. sír zablája, ahol a fából vagy szaruból készült zablapálcát önmellel vonták be (KRALOVÁNSZKY 1992, 126, 7. ábra 1c; GARAM 1992, Taf. 48, 2).

A sírt és annak leletanyagát röviddel egymás után kétszer is leközölték. A két publikációban eltérő módon rekonstruálták a rossz megtartású zablát. Míg Garam Éva a töredékes állapotú tárgyat hitelesen rajzoltatta le, megkülönböztetve a zablából megmaradt darabokat és a kiegészítéseket, addig Kralovánszky Alán cikkében sematikus illusztráción egy sima végkarikás csikószabla látható két karikával. A párhuzamok alapján kikövetkeztethető formához a Garam Éva által közölt rajz áll közelebb, hiszen a jobb zablászár külső gyűrűjének indítását is ábrázolja. Tehát a megmaradt töredékekből egy békéscsabai típusú, a zablászár külső végein két-két gyűrűben végződő szárú zablát rekonstruálhatunk, amelynek a belső gyűrűjében volt a fából faragott oldalpálca helye. Az oldalpálca felső végét fémborítással látták el.¹⁸ Hogy a külső gyűrűben volt e karika, az ma már a töredékekből nem eldönthető. Mindkét esetre van példa: a békéscsabai sírből előkerült zablánál megvan mindkét karika, míg a szegvári 81. sírből karikák nélkül került elő ez a zablátípus.

A hajdúdorogi sír zablaldaltagjához hasonló, ezüstlemez borítású, romlandó anyagból készült oldalpálcák lehetettek a kunágotai sírban is. A temetkezés előkerülésének első mozzanata volt, hogy a sír kevert földjéből „egy ezüst tütartó formányi” tárgy került elő, majd tovább ásva egy zablát találtak, amely egy fejjel felfordult lókoponya fogai között volt (LISKA 2000, 232). Az előkerülés körülményei egyértelműen arra utalnak, hogy ez az ezüsthenger — egy ezüstserleg feltételezett talpcsövével (LISKA

2000, 232) szemben — a zablához tartozhatott, annak a fa oldalpálcáját boríthatta.

A szegvári 81. sír zablájával teljesen megegyező, kitűnő anyagú bácsújfalusi zablának hasonló, fából vagy szaruból faragott oldalpálcáját a leletegyüttesben megmaradt két darab félhold alakú, kürtös végű ezüsthenger díszítette, amit Csallány Dezső feltételelesen zablá csüngődíszének tartott (CSALLÁNY 1953, 139, 140, 33. t. 14–15). Véleményünk szerint a zablához tartozott, de nem csüngőként, hanem az ívelt végű oldalpálca felső részét boríthatta. A bácsújfalusi leletegyüttesből ismert oldalpálca-borítás megfelelője megtalálható a vörösmarti síregyüttesben is. Az eddig kürtös végű karperec egyik felének (HAMPEL 1905, Taf. 498, 1), illetve ivókürt végének tartott (GARAM 1982, 192, Abb. 8; H. TÓTH–HORVÁTH 1992, 177–178) töredék valójában ott is a lószerszámhoz tartozott (CSALLÁNY 1953, 140; DIMITRIJEVIĆ–KOVAČEVIĆ–VINSKI 1962, 70–71; KISS 1995, 3. j.),¹⁹ az előbbieken alapján ívelt zablapálca díszes borítása volt, de párja nem került múzeumi gyűjteménybe.²⁰ Fa oldalpálca hasonló fémborításáról tudunk még az említettekén kívül a zamárdi 1182. sírből (BÁRDOS 2000, 124, 137).²¹ Természetesen a két-két gyűrűben végződő (oldalpálcás) zablá formája ismert a kora avar korból: pl. Csengele-Jóhart (CSALLÁNY 1939, 8. t. 2), Bácsújfalu (CSALLÁNY 1953, 31. t. 7–8), Imrehegy (BALOGH 2002, 306),²² és igen gyakori az avar kor második felében vas zablárúddal ellátva, csak a tiszántúli 6–7. századi lovastemetkezések zablái között ritka.

A kantár tartozéka volt a ló álkapcsa mellől előkerült vaskarika (2. kép 2), amely a kantár és a vezetősár/kötőfék kapcsolatát biztosította (LŐRINCZY 1991, 128). Megtaláltuk a szegvári 1. sírban, az avaroktól idegen bronzöntvényekkel díszített kantáron is, a bal zablakarika mellett (LŐRINCZY 1991, 128, 2. t. 4.), vagy a 100. sírban, szintén a zablá mellett, a ló koponyája alatt (LŐRINCZY 1991, 128). Előfordulása valószínűleg a dokumentált eseteknél gyakoribb lehetett, hiszen egy sérülékeny, jellegtelen tárgyról van szó, melyre különösen a régebbi ásatásoknál kevesebb figyelmet fordíthattak.

A hurkos fülű kengyeltípus általános és gyakori forma a kora avar kori kengyelek között. A jelentősebb méretbeli különbség hiánya miatt nem lehet eldönteni, hogy a temetés során a nyeret milyen irányban helyezték a sírba, azaz melyik volt a jobb és melyik a bal kengyel.

A tarsoly

A szegvári sír esetében a komplett övkészlethez párosuló tarsoly elűt a megszokott avar típustól mind a

használati helye — a jobb oldalon —, mind pedig a germán jellegű merevítő vaspántja révén. A tarsoly alsó végét merevítő háromszög alakú tag és a tarsolyban lévő vaskarika és gyöngy a tarsolymerevítő alatt került elő, ezért valószínű, hogy a temetés során a tarsoly visszahajlott. Szokatlan, hogy a tarsolyból nem került elő kova és vascsiholó. Hasonló téglalap alakú, lekerekített végű tarsolymerevítő vaslemez került elő a szegvár-romdűlői 100. sírból az ágyékcsigolyák jobb oldalánál (LŐRINCZY 1992, 96, Abb. 15, 1). Alsó lapjának közepén két kerek vaslemez rozsdás maradványa figyelhető meg. Hasonló tarsolymerevítő került még elő többek között a szegvári 63., 86. és a 759. sírból. A 81. sírból ismertett vaskoronghoz hasonló volt hozzározsdásodva a 63. és a 100. sírban előkerült vaslemezhez. Nem csupán szegvári sajátosságról van szó, hasonló tarsolymerevítő vaslemez említhetünk a Hajdúdorog-Városcsok utcai lovassírból (KRALOVÁNSZKY 1992, 120, 3. ábra 21) és a Szarvas-Grexa-téglagyári 222. és 363. temetkezésekből (JUHÁSZ 2004, Taf. XXVII, 222:3, Taf. XLII, 363:2–3), utóbbiban vaskorong is volt.

A tarsolygyöngy

A sírból előkerült gyöngy az avar kor egyik ritkábban viselt gyöngyfajtája, amely a hosszú életű, színes, rátétdíszes üvegyöngyök csoportjába tartozik (PÁSZTOR 2001, 139–140). E gyöngy szín- és díszítéskombinációi már a dél-oroszországi késő antik gyöngykészítő műhelyek termékei között is ismertek (ALEKSEEVA 1978, Tab. 32, 61). Az avar kori nyakláncokon való felbukkanásuk a legkorábbra keltezhető lelethorizonttal hozható összefüggésbe (PÁSZTOR 1995, 74). Bizánci éremmel datált korai párhuzamait a szentendrei 3. sír (BÓNA 1983, 151, 7. kép; GARAM 1992, Taf. 29) Phocas verdefényes solidusa (609–610) (SOMOGYI 1997, 88) és a ták-gorsiumi 7. sír (FÜLÖP 1987, 244, 3. kép; PÁSZTOR 1995, 90, I. t. 15, 4) hamisított érméje (SOMOGYI 1997, 89–90) keltezi a 7. század első harmada időszakára. A Meroving-kori frank emlékanyagban ez a gyöngytípus leginkább a 7. század első harmadában volt divatos (KOCH 1977, 204, Farbtaf. 2, 25/3). Ebből az időszakból a Kárpát-medencei emlékanyag korai nyakfüzérein csak elvétve található meg egy-egy példányuk: pl. Várpalota-Unió 20. sír (BÓNA 2000, 141, Taf. 4, 3), Szigetszentmiklós-Háros 8. sír (Cs. SÓS 1961, 37, 7. kép) vagy Környe 86. sír (SALAMON-ERDÉLYI 1971, Taf. 14, 86/9). A 7. század első felében, illetve középső harmadában is divatban maradt: pl. Jutas 116. sír (RHÉ-FETTICH 1931, 25; GARAM 1992, 141, Taf. 30–31; PÁSZTOR 1995, 79), Csákberény-Orondpuszta 55., 349. sír

(PÁSZTOR 1996, 5. színes tábla 27, 11), Szekszárd-Bogyiszlói út 75. sír (PÁSZTOR 2001, 131), mint ahogy olykor-olykor még a század második felében – utolsó harmadában is felbukkant: pl. Szekszárd-Bogyiszlói út 296. sír (PÁSZTOR 2001, 131–132). Ez a gyöngytípus a 7. század végére – 8. század elejére azonban már teljesen eltűnt az avar kori gyöngydivatból. A férfiaknál megfigyelhető gyöngy, legyen az nyakban vagy tarsolyban, a kora avar korban még meglévő ázsiai hagyomány maradványa (BÓNA 1979, 27–28).

A vastőr

A férfi jobb alkarjának belső oldala mellett, a karral párhuzamosan fekvő, alsó nyélállású, egyenes, egyélű vastőr (5. kép 7) szokványosnak tartható, bár 22 cm-es hossza nem mondható általánosnak. A nyéltüske tövén, illetve a másik oldalán, középtájon megfigyelhető egy-egy kerek szegecsfej a korabeli bőrtok összefogására szolgálhatott.

Az övkészlet

A szakirodalomban számos néven (kelet-alpi, Bieringen, Tauberbischofsheim, észak-itáliai, langobard) szereplő övgarnitúra római (BÓNA 1963, 59–64; BIERBRAUER 1979, 354), illetve germán (CHRISTLEIN 1966, 55; KOCH 1966, 28) eredetének vitájában a tárgytipus legújabb összefoglalásaiban továbbra is megoszlanak a vélemények (RIEMER 2000, 140; BERTRAM 2002, 185).²³ Az ma már azonban mindenestre világos, hogy ezek az övgarnitúrák a Meroving világban a germán harcosok fegyverővei voltak, azok ugyanis szinte minden esetben spathához (HESSEN 1971, 31) vagy valamilyen fajta saxhoz tartoztak (MARTIN 2000).

A germán, illetve római sírokban napvilágot látott példányok kronológiai és topográfiai szempontból két horizontra bonthatóak. Az Alpoktól délre kb. 600-tól a 7. század közepéig keltezhetőek a garnitúrák, míg az Alpoktól északra — a sokszor már hiányos, s női sírokban is feltűnő veretek — csupán a 7. század második felétől a század végéig datálhatóak. Az avar környezetben előkerült darabok²⁴ esetében a kísérőleletek alapján és tipológiailag szintén jól elkülöníthető egy döntően jó minőségű darabokból álló korai (BÓNA 1963), illetve egy gyengébb kivitelű későbbi fázis (ZÁBOJNÍK 1990). Elterjedésük esetében a legfeltűnőbb a korai példányok dunántúli dominanciájával (BÓNA 1993, 154) szemben a közép- és késő avar kori darabok túlsúlyának az avar peremterületekre, a mai Szlovákia és Ausztria területére való áthelyeződése (9. kép).

A korai garnitúrák jellegzetessége a szíjvég kacsacsőrös kiképzése és a szegecs peremének díszített

megoldása, s csupán a korai készletekben található egy-egy nyolcas vagy négyzetes alakú, kisméretű veret. Ezzel szemben a későbbi darabokon pontkörös díszítést találni, eltűnnek a kisméretű kiegészítő veretek, s mivel nagyrészt már helyi utánzatokról van szó (ZÁBOJNÍK 2000, 354), a készletek is jóval hiányosabbak.

Bóna István tulajdonképpen a 19. század végén, Lipp Vilmos által — ma már tudjuk, az egyik legnagyobb Kárpát-medencei avar kori temető(részlet)ben (KISS 1997, 141) — Keszthely-Dobogón feltárt készletek alapján tudta rendszerezni az egyes vereteket.²⁵ Hiteles megfigyelés hiányában az övtípus szerkezetét, az egyes veretek funkcióját akkor nem állt módjában vizsgálni (BÓNA 1963, 56). Meglepő módon azonban, az elmúlt négy évtized bőséges német és olasz nyelvű szakirodalomában sincs az alemann, bajor, frank és langobard sírokból újabban, hiteles ásatásokból nagy számban előkerült alpi övkészletek rekonstrukciójáról részletesebb elemzés,²⁶ a különböző cikkek és monográfiák képtábláin az azonos típusú vereteket sokszor a legkülönbözőbb helyzetben találni. Szinte teljesen esetleges, hogy a szerzők a Bóna István alapmunkaként szolgáló publikációjában a C és D jelű vereteket (BÓNA 1963, Abb. 1) milyen állásban közlik. Miután a trapéz és háromszög alakú veretek fülecskéi esetében a magyar szerző nyomán a kutatás elfogadta azt a kézenfekvő gondolatot, hogy azokról mellékszíjak vagy szalagok csünghetnek le (BÓNA 1963, 56–57), a képtáblákon szinte minden esetben áttöréssel lefelé ábrázolják őket. Az áttörés nélküli négyzegeces veretekkel²⁷ állítva és fektetve egyaránt találkozni, leggyakrabban közvetlenül az ellenveret mellé rajzoltatják őket a publikációkban. A stilizált állatfejekből komponált nyolcas alakú, feltűnően ritka veretek helyzetére és tényleges funkciójára vonatkozóan viszont szinte egyáltalán nincs támpontunk.

Miután a szegvári sír bolygatatlanul került elő, benne az említett övdíszek helyzete hitelesen megfigyelhető volt (8. kép 2).²⁸ A legszembeütőbb, hogy a trapéz alakú bronzveretek (3. kép 1–5) közül valamennyi keskenyebb részével felfelé állt. A négy veretből egy előlapjával fel-, három lefelé feküdt, utóbbiak az öv hátsó részén helyezkedtek el. Bár az áttört veretek esetében a fülek tényleges függesztő funkciója kétséges,²⁹ a trapéz alakú vereteket a publikációkban csak elvétve közlik füllel felfelé. A veretek sírbeli helyzetére tulajdonképpen a megszokottól fordított sorrendben és irányban előkerült csat, ellenveret és nagyszíjvég hármasa ad magyarázatot. A hitelesen feltárt, rabolatlan 7–8. századi avar- és germán sírok százaiban a viselet részeként sírba került sokmellékszíjas öv ugyanis balról jobbra záródik, a csatpecsek a jobb alkar irányába mutat, legyen szó

préselt, lemezes vagy öntött veretekkel díszített derékszíjról, a nagyszíjvég pedig legtöbbször a váz bal oldalán, a medence vagy a combcsont magasságában helyezkedik el. Az alpi garnitúrák esetében amennyiben a csat és az ellenveret nem egymással szemben fekszik, az övet megoldva helyezték a sírba, legutóbb több ilyen példát is közöltek a weingarteni temetőből (ROTH–THEUNE 1995, 145, 215), de a Kárpát-medencei temetkezések egy része esetében is ezt kell feltételeznünk. A sommereini 216., a kölked-feketekapui 399. és a tiszafüred-majorosi 787. sírban viszont sikerült dokumentálni a hiányos alpi övkészlet vereteinek helyzetét (7. kép). Mindháromban balról jobbra záródott az öv, a veretek áttört részükkel (Kölked-Feketekapu, Sommerein), illetve keskenyebb végükkel (Tiszafüred-Majoros) lefelé fordítva feküdtek, a nagyszíjvég pedig minden esetben a bal medencelapát közelében feküdt (DAIM–LIPPERT 1984, Taf. 108; GARAM 1995, Abb. 39; KISS 1996, Taf. 12, 4).³⁰ A szegvári temetkezésben azonban pontosan fordított elrendezés figyelhető meg, s a nagyszíjvégnek a jobb alkarcsontok és bordák közti helye is szokatlan (8. kép 3). A szegvári sír esetében tehát a trapéz alakú veretek helyzete mellett a csat és az ellenveret viszonya is arra utal, hogy az övet a temetéskor — számunkra ma még ismeretlen okból — fordítva csatolták fel az elhunyt derekára, ennek megfelelően a rekonstrukcióhoz a vereteket sírban való helyzetükhöz képest meg kellett fordítanunk (8. kép 1).

A mellékszíj helye — legalábbis a szegvári sír esetében — nem a kisebb méretű trapéz alakú veretek alapján határozható meg, hanem a legnagyobb bronzverettel (3. kép 2) van szoros összefüggésben, amelyet keskenyebb, karéjos vége alapján lyukvédőnek is szoktak tartani. Ez azonban tévedés, a veret ugyanis homorú ívével felfelé, álló helyzetben, előlapján feküdt, pontosan a deréköv hátsó, középső részén, a csigolyák vonalában, a két füles, trapéz alakú, kisebb hátsó veret között. Tulajdonképpen e veret alatt csüngött le a mellékszíj. A verettől felfelé a koponya irányába került elő a nyolcas alakú veret (3. kép 6) és a kissíjvég (3. kép 7), a trapéz alakú verettől való távolságuk és helyzetük kétségtelenné teszi, hogy az elhunyt sírba helyezésekor a szíj felcsapódott. A nyolcas alakú veret az előszállítás-bajcsihelyi 38. sír leírásában (MAROSI–FETTICH 1936, 30) is az öv hátsó részén szerepel, illetve a bolygatatlan kehidai 2. számú sír rekonstrukciójában is a mellékszíj tartozékaként szerepel a legkisebb — ott négyzetes — dísz,³¹ amely mellékszíjveret lehetett.³² Az egyetlen nem füles kiképzésű kisebb veret helye is hiteles, Szegváron a bal könyök belső oldalán, a három áttört verettel megegyező irányban feküdt, az öv bal oldali szakaszán.³³

Ami a kora avar kori alpi garnitúrák közelebbi keltezését illeti, a kérdést még nyitva kell hagynunk. A leletek egy része ugyanis vagy régi ásatásból származik (Keszthely-Dobogó), vagy nincs datálás segítő kísérőleletük (Előszállás, Vác), illetve olyan temetőben került elő, melynek teljes közlése és így belső kronológiájának kidolgozása még várat magára (Kehida, Mezőfalva, Szegvár, Zamárdi).

A zamárdi 10., rabolt temetkezésben megmaradt egy másik, sokmellékszíjas, fogazott díszű övgarnitúra is (BAKAY 1973, 3. t.) — amelyhez hasonló azóta több sírból is előkerült (BÁRDOS 2000, Cat. 64–65) —, ennek kronológiája azonban még kidolgozatlan, így nem lehet segítségünkre az alpi övkészlet keltezésében. Az mindenesetre figyelemre méltó, hogy a hiányos garnitúrájú fenékpusztai sírt a 7. század közepére keltezi publikálója (MÜLLER 1999, 167), ami arra utal, hogy a kora avar kor végén leginkább erősen hiányos, illetve pótolts készletekkel számolhatunk.

Kihasználva az alpi garnitúráknak a Meroving régészeti anyaggal való szoros kapcsolatát, érdemes megvizsgálni a Kárpát-medencei készletek nagy- és kisszíjvégeinek méretét, az alapján ugyanis felállítható egy relatív kronológiai sorrend. A különböző technikával készült (préselt, öntött, tausírozott) sokmellékszíjas germán övek esetében régóta megállapítást nyert, hogy a 7. század folyamán idővel a szíjvégek egyre hosszabbak — és keskenyebbek — lesznek.³⁴ Az avar környezetben előkerült példányok esetében elviekben ez nem várható el, hiszen a jó minőségű, szinte teljes import készleteket (Keszthely-Dobogó, Kehida, Kölked, Szegvár) helyi utánzatok váltják fel, ezek már nem követik a germán övfejlődés sajátosságait és szabályszerűségeit. Megvizsgálva a szíjvégek hosszát, kiderül, hogy az említett korai garnitúrák szíjvégei a leghosszabbak (1. táblázat).³⁶

Lelőhely, sírszám	Nagyszíjvég (cm)	Kisszíjvég (cm)	Irodalom
Keszthely-Dobogó 19. sír	10,4	—	KISS 1997, 116
Tiszafüred-Majoros 787. sír	10,2	—	GARAM 1995, Taf. 121, 3
Keszthely-Dobogó 1739. sír	9,6	—	KISS 1997, 128
Kölked-Feketekapu 399. sír	9	—	KISS 1996, Taf. 149, 6
Szegvár-Oromdúló 81. sír	8,9	6,6	LŐRINCZY–STRAUB 2005, 3. kép 7–8
Zamárdi 10. sír	8,7	6,8	BAKAY 1973, Taf. 4, 5–6; DAIM 1996, 314–315
Kehida-Tsz Major 2. sír	8,5	5,2	SZŐKE 2002, 75
Vác-Kavicsbánya 512. sír	—	5,9	TETTAMANTI 2000, Taf. 30, 4
Keszthely-Fenékpusztá 20. sír	—	4,5	MÜLLER 1999, 156
Holiare/Alsógellér 370. sír	6,8	3,7	TOČÍK 1968, 65
Želovce/Zsély 298. sír	6,6	—	ZÁBOJNÍK 1990, Taf. 3, 6
Zilligtal/Völgyfalu D 469. sír	6,6	—	DAIM 1996a, 423
Vác-Kavicsbánya 512. sír	—	5,9	TETTAMANTI 2000, Taf. 30, 4

1. táblázat: A kora avar kori Kárpát-medencei alpi típusú övgarnitúrák szíjvégeinek hossz méretei
Length of early Avar Alpine type belt end mountings in the Carpathian Basin

Az eredeti készletekben minden esetben két- vagy háromszegecses, kacsacsőrös kiképzésű, díszszegecses, öntött szíjvégeket találni, a fenékpusztai és a váci garnitúrákban ezeket már pótolni kellett, szíjvégeik mérete köztes helyet foglal el a korai- és kései garnitúrák közt, ezek a készletek hozzávetőleg a kora avar kor végére keltezhetők. Az a tény, hogy a szlovákiai és ausztriai darabok pedig olykor akár már két-három centiméterrel is rövidebbek, kétségtelenné teszi, hogy fiatalabbnak kell lenniük, tehát már a közép- és a késő avar kor emlékei.

Az alpi övgarnitúrák feltűnését az Alpoktól északra és a Kárpát-medencében egyaránt mint importot vagy zsákmányt szokás értelmezni. Az avar kaganátus területén előkerült darabok esetében ennek megítélése differenciáltabb megközelítést igényel. A Keszthely-kultúra szerteágazó etnikai kapcsolatának tükrében a keszthely-dobogói nagyszámú készlet, s különösen, hogy azok viselői külön sírcsoportba temetkeztek (LIPP 1884, 25), elgondolkodtató. Még feltűnőbb, hogy az utóbbi évtizedekben a Dunántúlon avar környezetben előkerült féltucat, többé-kevésbé teljesnek mondható korai készlet mindegyike(!) olyan temetőből ismert, amelyek leletanyagukat vagy temetkezési szokásaikat illetően számos, az avar kultúrától idegen elemet hordoznak. Ezek esetében feltételezhető, hogy nem csak az övkészletek, hanem azok viselői is Nyugatról érkeztek. Viszont sírjaikból hiányoznak a harci fegyverek,³⁶ ami arra utal, hogy veretes övük ellenére tulajdonosaik nem épültek be az avar társadalom fegyveres rétegébe.

Más a helyzet az Alföldön. A szegvári 81. sírban eltemetett mongoloid férfit a közösség rítusa szerint, de alpi típusú övével temették el, amelynek legközelebbi párhuzama, mint már említettük, a zamárdi 10. sírból való. A szintén a Tiszántúlról ismert pitvarosi 72. sírban fekvő, torzított koponyájú, 40–50 éves férfi tausírozott övkészletének legközelebbi párhuzama szintén Zamárdiból ismert (BENDE 2000a, 204–205). Mindkét férfit a helyi közösség hagyománya szerint temették el, és embertani jegyeik alapján ők maguk is

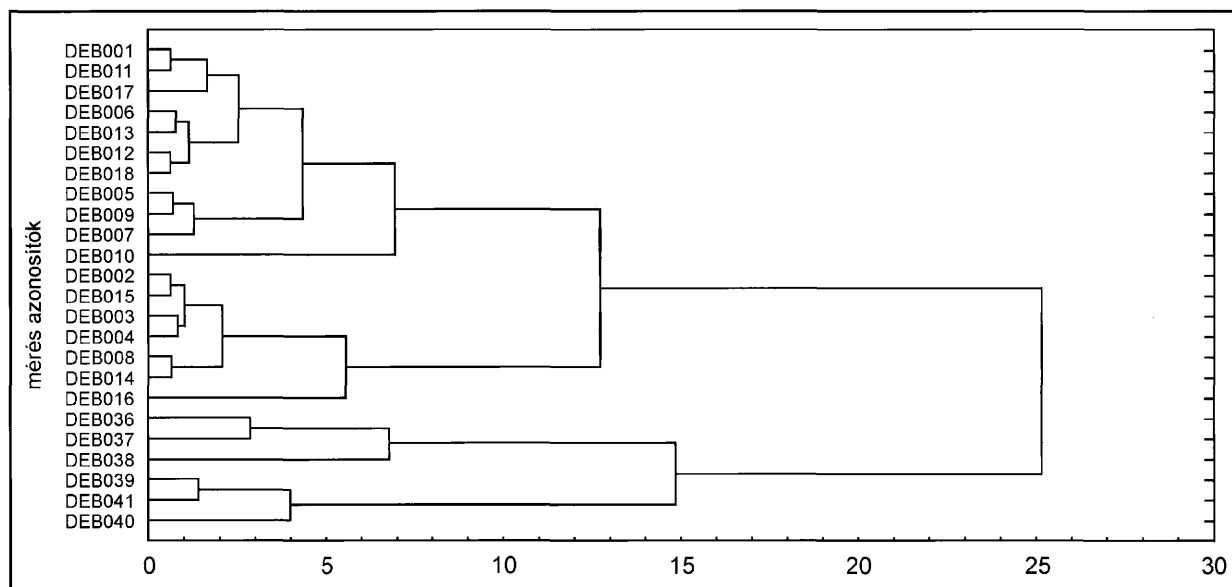
e közösségből származtak. Övkészleteik zamárdi kapcsolatai alapján feltételezhető, hogy a Balaton-parti közösség vezetői bizonyos értelemben elosztó szereppel bírhattak, s e nyugati típusú övkészletek egyedi ajándékként kerülhettek olykor távoli vidéken lakó szövetségeseikhez. A fentiek alapján nem tartjuk igazolhatónak, hogy e néhány, az Alföldön előkerülő idegen öv kereskedelmi áru vagy hadizsákmány lett volna.

Az Európa különböző pontjain nagy számban előkerült alpi garnitúrák egymásra sokszor a megtevésztésig hasonló veretformái alapján a kutatás régóta azzal számol, hogy ezeket a készleteket nagy sorozatban készíthették egyes műhelyek (BÓNA 1963, 57; WERNER 1974, 119; HESSEN 1983, 24). A tipológiai kritériumok (forma, díszítés, stb.) mellett mindenekelőtt az anyagösszetétel és öntéstechnika vizsgálatával lehetne az egyes veretek eredetét, összetartozását tisztázni (DAIM 1998, 108; MARTI 2000, 93). Mindeddig azonban a részletes anyagvizsgálatok, egyetlen kivétellel (ZÁBOJNÍK et al 1991), elmaradtak.

A tárgyalt szegvári készletünkhöz a legközelebbi párhuzam a zamárdi 10. sírból ismert (BAKAY 1973, 4. t.).³⁷ A két sír övgarnitúrájának anyagvizsgálatát kérésünkre Költő László végezte el (2–3. táblázat). Megállapításai az alábbiakban foglalhatók össze: „*A két sír veretei az elemi összetétel mérésadatai és a méretadatok alapján egészen biztosan egy műhelyben készültek, sőt igen nagy valószínűséggel azonos öntőmintában is. A két garnitúra elemein belül is meg lehet azonban különböztetni két kisebb klasztert, ami arra utalhat, hogy egy műhelyen belül valószínűleg két sarzsból öntötték őket. Igen közel áll egymáshoz a szegvári együttesből az egyik veret, a nagyszíjvég, a csattest és csatkarika, valamint a zamárdi együttesből a csattest, a ellenveret és az övveret. Ezek valószínűleg egy öntésből is kerülhettek ki. Hasonlóan szoros az összefüggés a szegvári nagyveret, három veret, a mellékszíjveret, ellenveret és a csattüske, valamint a zamárdi kissíjvég, nagyszíjvég és csatkarika között.*”³⁸

Mintaazonosító	Tárgy	Irodalom	Fe %	Cu %	Zn %	Ag %	Sn %	Au %	Pb %
Szegvár-Oromdülő 81. sír									
deb001	Csattüske	3. kép 10	0,45	85,70	0,17	0,05	13,03	0	0,58
deb002	Csattest	3. kép 10	0,81	82,80	0,30	0,05	15,45	0	0,57
deb003	Csatkarika	3. kép 10	0,95	82,30	0,21	0,05	15,36	0	1,13
deb004	Nagyszíjvég	3. kép 8	0,28	82,60	0,32	0,04	153,74	0	1,03
deb005	Mellékszíjveret	3. kép 6	0,32	87,70	0,13	0,03	11,38	0	0,44
deb006	Veret	3. kép 1	0,42	86,70	0,23	0,03	11,47	0	1,10
deb007	Veret	3. kép 3	0,47	88,40	0,15	0,03	10,34	0	0,66
deb008	Veret	3. kép 2	0,54	84,00	0,28	0,06	14,29	0	0,84
deb009	Veret	3. kép 4	0,30	87,60	0,14	0,04	10,96	0	0,97
deb010	Veret	3. kép 5	0,62	86,80	3,93	0,09	7,90	0	0,71
deb011	Ellenveret	3. kép 9	0,44	85,49	0,14	0,05	13,56	0	0,32
deb012	Kisszíjvég	3. kép 7	0,26	86,75	0,09	0,05	12,07	0	0,78
Zamárdi-Réti földek 10. sír (BAKAY 1973)									
deb013	Nagyszíjvég	4. t. 6	0,28	86,2	0,12	0,06	11,75	0	1,60
deb014	Ellenveret	4. t. 4	0,66	83,9	0,34	0,08	14,69	0	0,38
deb015	Övveret	4. t. 1	0,63	83,2	0,10	0,06	15,15	0	0,84
deb016	Csattest	4. t. 2	0,51	80,0	0,67	0,07	18,11	0	0,52
deb017	Csatkarika	4. t. 3	0,61	84,9	1,28	0,07	12,55	0	0,57
deb018	Kisszíjvég	4. t. 5	0,30	86,3	0,08	0,06	12,49	0	0,79

2. táblázat: Szegvár-Oromdülő 81. és Zamárdi-Réti földek 10. sír övveretei elemi összetételének adatai
Chemical composition of belt mountings from Szegvár-Oromdülő grave 81 and Zamárdi-Réti földek grave 10

3. táblázat: Szegvár-Oromdülő 81. sír és Zamárdi-Réti földek 10. sír övvereteinek dendrogramja
Hierarchical clustering (dendrogram) of belt mountings from Szegvár-Oromdülő grave 81 and Zamárdi-Réti földek grave 10

Jegyzetek:

- 1 A mélység a sírfolt jelentkezésétől értendő.
- 2 A folt élénksárga betöltése megegyezett a fülke mélyén lévő homokkal.
- 3 A szegvári állatsontok meghatározását Vörös Istvánnak (MNM) köszönjük.
- 4 Az akna északkeleti végéhez legközelebbi állatsontok helyzete alapján az akna alja fölött mintegy 15–20 cm-re, a fülkéből kitermelt másodlagos betöltésen volt az állatmaradványok és a lószerszám eredeti helye, közel vízszintes helyzetben. Az akna délnyugati, ferdére kialakított részében eltemetett állati maradványok és a lószerszám a fülke száját elzáró, összegöngyölt bőrmaradványok kiszáradása, zsugorodása után a fölötté lévő földtömeggel együtt megsüllyedt és a fülke irányába csúszott, tehát dokumentált helyzetük másodlagos.
- 5 A 30–35 (32,5+/-2,5) éves férfi koponyája közepes (az occipitalis régió posztmortem deformálódott), váza jó megtartású. Sexjelző: +1,7, obliteráció: I, facies symphyseos: II, femur és humerus trajektorium: II-es fokozatú. A koponya meglehetősen robusztus, brachymorph jellegű, a posztmortem deformáció miatt nem mérhető. A morfológiai jelek alapján (os frontale, linea temporalis, fossa canina, gonio-táj) mongoloid-cromagnoid jellegeket mutat. A vázcsontok méretei alapján termete: 170,85 cm. A jobb clavicula corpusán ferde irányú, kismértékű tengelyeltéréssel gyógyult fractura, melynek területén, a mediális oldalon exostosis alakult ki. A részletes embertani meghatározást Marcsik Antóniának (SzTE) köszönjük.
- 6 A gyöngy leírását és értékelését Pásztor Adriennek köszönjük.
- 7 A sír aknarészét Lőrinczy Gábor és Szöke Ágnes, a fülkét Istvánovits Eszter bontotta. A sír felszín- és metszetrajzát Istvánovits Eszter, a sírfotókat Lőrinczy Gábor készítette. Az 1. kép, a 8. kép 2–3 Czabarka Zsuzsa, a 2. és 5. kép Ingrid Dagmar, a 3. kép és 7. kép Koncz Margit munkája, a leletanyagot Vigh László (KJM) restaurálta.
- 8 A fülke és a padmaly eredeti boltozatának magassága csak hozzávetőlegesen állapítható meg.
- 9 A sírban feltehetően részleges állattemetés is volt, ami a leletanyagában a Tiszántúlon egyedülálló sírt összekapcsolja a tiszántúli kora avar kori temetések többségével, és így társadalomtörténeti összefüggések levonását is lehetővé teszi.
- 10 A koporsó anyagából felvett minta 1985-ben dr. Horváth Ernőnek, a szombathelyi múzeum akkori igazgatóhelyettesének lett vizsgálatra átadva, akitől meghatározás nem érkezett, s ma már sem ő, sem az anyagminta nem utolérhető.
- 11 A Klárafalva-Vasút utcai sírok koporsóinak famaradványait meghatározták (MOLDOVAY 1993).
- 12 Az igazsághoz hozzátartozik, hogy a régi ásatásokon gyakran nem jegyezték fel a zabla előkerülésének helyét.
- 13 Szórványosan előfordul a Nyugat-Dunántúlon is, mint ahogy arról Szöke Béla Miklós tudósít: „Nem ritkán azonban kivették a ló pofájából a zablát, vagy pedig a ló mellé tették a felszerelést” (SZÖKE 1994, 160). De említhető közelebbi eset is, hiszen Szeged-Makkoserdő 23. és 270. sírjából részlegesen eltemetett, de nem felszerszámzott ló került elő (SALAMON 1995, 13, 35; BENDE 2000, 37. j.).
- 14 Esetleg még ide sorolható a Békéscsaba belterületén, a szarvasi és a csorvási útelágazásnál előkerült hiányos leletegyüttes. Az eddigi publikálók (BANNER 1956, 29; MEDGYESI 1991, 112, 16. t. 1–6; MRT 1998, 238, 92. t. 1–2, 5–8) Banner Benedek feljegyzéseire támaszkodva az előkerült leleteket lovassírból származónak határozták meg, minden bizonnyal az előkerült zabla és kengyel alapján. A kiváló minőségű kengyelen és zablán, vascsatokon égésnyomok feltételezhetőek.
- 15 Minden valószínűség szerint a keresztcsontos sírok, illetve lelőhelyek számát tovább lehet sorolni. Lásd előző j.!
- 16 A Kárpát-medencében a tiszántúli területeken kívül előkerült, a 7. század utolsó harmadából származó temetkezésekből ismerté vált juhkeresztcsontok ételmellékletként való adása nem feltétlenül a Kárpát-medencében felvett szokás, hanem az új népesség Keletről hozott temetkezési hagyományát jelzi. Jó példa erre a szabadszállási 2. sír (BALOGH 2004, 76). Az ebből a temetkezésből származó ételmelléklet archaeozoológus általi meghatározása nem várt eredménnyel szolgált: a keresztcsont és ágyékcsigolyák valójában nem egy állattól, hanem egy báránytól és egy fiatal kostól származnak (VÖRÖS 2004a).
- 17 A régi ásatási anyagból származó zablák típusát gyakran nehéz meghatározni a tárgyak töredékessége miatt.
- 18 Garam Éva a két hengeres tárgyat feltételeesen korbács tartozékának határozta meg (GARAM 1992, 143), ám azok — sírbeli helyzetük alapján (KRALOVÁNSZKY 1992, 126, 2. ábra) — egyértelműen a zabla oldalpálcáinak felső felét díszítették.

- 19 Kiss Attila — elfogadva Csallány Dezső meghatározását — a bácsújfalusi és a vörösmarti szarv alakú tárgy mellé a hasonló formájú szárazdi és a zamárdi temető 190. és 1117. sírjából előkerült párhuzamaikat említi. Az említett síregyüttesek leletkombinációja és a zamárdi megfigyelések alapján egyértelműen bizonyítja e tárgy típus lószerszámhoz, azon belül a zablához való tartozását.
- 20 A Kárpát-medence kora avar kori leletanyagában az eddig megismert oldalpálca-borítások alapján két különböző formájú zablaoldaltagot lehet feltételezni. Elsősorban a hajdúdorogi és a valószínűsíthető kunágotai fémborítások alapján egy hengeres vagy ovális keresztmetszetű, egyenes, valamint a bácsújfalusi, a vörösmarti és a többi díszített példány alapján kúpos, ívelt alakú formát lehet megkülönböztetni. Ez utóbbi esetben minden bizonnyal a csont vagy agancs természetes ívét másolva faragták ki az oldalpalcát. A rendelkezésünkre álló síregyüttesek alapján megállapítható, hogy sironként, azaz lószerszám-együttesenként maximum két darab került elő. A hajdúdorogi példányok elhelyezkedése, valamint a napi használatnak megfelelő gyakorlat alapján az oldalpálca felső részét díszítették, kúpos kiképzés esetén természetesen csúcsukkal felfelé. Az eddig megismert példányok közül a hengeres vagy ovális keresztmetszetű, sima, azaz díszítetlen zablapalcák a tisztántúli, míg a kúpos formájú és díszített példányok a Duna–Tisza közti és a dunántúli síregyüttesekből kerültek elő. Eddigi ismereteink szerint egyedi az a zamárdi zabla (BÁRDOS 2001, 14. ábra), ahol az oldaltagokat mind keskenyebb és ívelt felső, mind szélesebb és egyenes alsó részükön egy-egy fémborítás díszítette. A vas oldalpalcás zablatípus az avar kor második felében válik igen gyakorivá. A fából vagy szaruból készült oldalpálca végének fémtokkal történő díszítése, ha ritkán is, de előfordul ebben az időszakban is. A jól dokumentált, bolygatatlan gyenesdiási 5. sírből a lókoponya bal pofacsontja alól, a zablakarika mellől került elő egy nyolcszögletű csonka kúp alakú bronzcső, belsejében famaradvánnyal (MÜLLER 2002, 43; MÜLLER 2005, 156, Abb. 1B, 10). Müller Róbert a korábban közzé tett 64. sír értékelése kapcsán, a hiteles leletkörülmények alapján rekonstruálta a tárgy pontos elhelyezkedését és funkcióját (MÜLLER 1989, 152, 159, Abb. 11, 3, Abb. 14, 1), párhuzamként említve a káptalanfői 21., kirabolt lovassírból előkerült aranyozott bronzcsövet (BAKAY 1973, 29. t. 15). Mindhárom említett sírből egy-egy darab került elő, mindkét bolygatatlan gyenesdiási temetkezésből a lókoponya bal oldala mellől. Müller Róbert rekonstrukciójának helyességét és a zablaoldalpalcáknak a 7. században az eddig ismerteknél gyakoribb, fémmel történt borítását, díszítését igazolják, többek között a Vicenne-i 85., valamint a Castel Trisinó-i 90. lovassírból a lókoponya, illetve a zabla mellett előkerült, nyolcszögletű csonka kúp alakú bronzcsövek (CEGLIA 2000, 220). Meg kell jegyeznünk, hogy a kora avar korban is előfordul, hogy csak egy-egy csont oldalpálca került elő egyes, hitelesnek tartható síregyüttesekben. A késő avar kori vas oldalpalcák között megtaláljuk a kerek átmetszetű, hosszú és egyenes, valamint az ívelt kialakítású példányokat egyaránt.
- 21 A lószerszámot bemutató rekonstrukciós rajzon szerencsétlenül ábrázolták a tárgy helyzetét, mivel magát a sérülékeny lemezt, nem pedig a fa vagy csont oldaltagot rajzolták bele a zabla végén lévő gyűrűbe. Hasonló a hajdúdorogi rekonstrukció is, mivel úgy rajzolták, mintha az oldalpálca teljes felületét borítaná az előkerült fémtok, amely valójában csak az oldalpálca felső részét díszítette. A zamárdi tárgyra Vida Tivadar hívta fel a figyelmünket, melyet ezúton is köszönünk. A leletekben gazdag halotti áldozati együttesekben előkerült tárgyak egyes darabjainak eredeti alakját, funkcióját a hamvasztás okozta deformáció, illetve a gyakran tisztázatlan lelőkörülmények miatt nehéz meghatározni. Igaz ez a bácsújfalusi leletegyüttesre is, ahol Csallány Dezső két tárgyat tölcséres ezüsthüvelyként és szegélypántként (CSALLÁNY 1953, 133, 33. t. 18–19) írt le. A publikáló egyértelműen a lószerszám részeként tárgyalta a leleteket, felismerte összetartozásukat, bár pontos funkciójukat nem tudta meghatározni, szügyelődísznek tartotta őket (CSALLÁNY 1953, 133, 139–140). A párhuzamok alapján (SZENTPÉTERI 1993, 1. kép) e két tárgytöredék minden valószínűség szerint csótár. Ebben az esetben azonban a csótáros lószerszámkészlettel rendelkező síregyüttesek Kárpát-medencei időrendjét újra kell gondolni.
- 22 A szerző az imrehegyi és az ahhoz hasonló zablákra a duplakarikás elnevezést használja, amit nem tartunk szerencsésnek, mivel a kétkarikás zablatípus más kivitelű és egyben más funkciójú is. A valósághoz közelebb áll a kétgyűrűs elnevezés, ami formailag és funkcionálisan is megkülönbözteti a típust a kétkarikás zablától. A fentiek alapján nem helytálló a szerző azon megállapítása sem, hogy az oldalpalcás — a végein két-két gyűrűvel ellátott — zabla párhuzamai kivétel nélkül máglyaletekből származnak (BALOGH 2002, 298).
- 23 Hasonlóképp az avar környezetben előkerült daraboknak is hol az italo-bizánci (DAIM 1996, 315; BÁLINT 2004, 602), hol pedig a germán kapcsolatát emelik ki (GARAM 1995, 382; KISS 1996, 208, 219; STRAUB 2002, 40).
- 24 Lelőhelylistájukat ld. KISS 1996, Liste 466. Kiegészítésként: Zillingtal-D 469. sír (DAIM 1996a, 423), Tiszafüred-Majoros 787. sír (GARAM 1995, Taf. 121), Jedenspiegen-Marchschuttdamm, szórvány (WINTER

- 1997, 185), Pottenbrunn-Steinfeld, szórvány (WINTER 1997, 189), Halimba-Belátó domb 192. sír (TÖRÖK 1998, Taf. 22), Keszthely-Fenekpuszta déli erődfal 20. sír (MÜLLER 1999, 4. kép), Szarvas-Grexa-téglagyár 113. sír (JUHÁSZ 2004, Taf. XIV), Kehida-Tsz major 2. sír (publikálatlan, Szőke Béla Miklós ásatása).
- 25 A Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött csatok alapján legalább hét sírban lehetett többé-kevésbé teljes övgarnitúra.
- 26 Ennek okaként általában vagy a sír rablottságát említik, vagy pedig az öv nem viseleti helyzetben volt, hanem az elhunyt mellé helyezve feküdt (a részletrajzok azonban általában hiányoznak). A övtípus legújabb összefoglalásához ld. Andrea Höller: Die norditalischen Gürtelgarnituren (Wien 2001, Manuskript, Magisterarbeit)!
- 27 Bóna-féle C/1a-b és 2a-b típus.
- 28 Bóna István tanulmánya óta a szegvárin kívül csupán a kehidai temetőből került elő teljes — ott némileg más veretekből álló s kevésbé biztosan rekonstruálható — alpi készlet, a sír dokumentációjának rendelkezésünkre bocsátásáért Szőke Béla Miklósnak mondunk köszönetet.
- 29 Egyes vereteknek megfigyelés hiányában tulajdonított függesztő funkcióját illetően más esetben is merültek fel már kétségek (BÁLINT 1995, 142–143). Az áttört alpi vereteknek a mellékszíj(ak) rögzítésével való kapcsolatában Ellen Riemer is kételkedik (RIEMER 2000, 139).
- 30 A tiszafüredi részletrajz (7. kép 3) az eredeti srrajz alapján készült, a publikációban megjelent kisméretű képen az egyes veretek ugyanis nem határozhatók meg pontosan. A dokumentációba való betekintés lehetőségéért Garam Évának mondunk köszönetet.
- 31 A közöletlen garnitúra rekonstrukciója szerepel a Göcseji Múzeum „Központok a Zala mentén” című állandó kiállításában.
- 32 A több esetben adathozható (Kehida, Keszthely-Dobogó, Kölked) bronz- vagy ezüstkarikák hasonló funkcióját, megfigyelés híján, csak gyaníthatjuk.
- 33 A sírban egy ilyen került elő (3. kép 4), más teljes garnitúrák esetében számuk olykor több is lehet.
- 34 Legújabban összefoglalóan ld. BURZLER–HÖNEISEN–LEICHT–RUCKSTUHL 2002, 145; CSAR 2002, 266!
- 35 A méretadatokat a publikációk illusztrációi alapján adjuk meg, mert a leletanyagok közlése során a szerzők többsége nem adott meg méreteket. Kivételt jelentenek a zamárdi síjvégek.
- 36 A ritka kivételek esetében pedig nem avar típusú fegyvereket találni, ld. Kehida 2. sír: balta (SZŐKE 2002, 77), Zillingtal-D 469. sír: sax (DAIM 1996a, 423). Érdemes lesz megvizsgálni a többi, nem avar típusú övvel eltemetett férfit is a fegyvermelléklet-adás szempontjából, mert könnyen lehet, hogy például a késő avar kori pitvarosi 72. sírban, tausírozott övkészlettel eltemetett férfihez (BENDE 2000a) hasonlóan melléttük sincs fegyver.
- 37 A táblán a csattestet és az ellenveretet felcserélték, a leltározáskor azonban már helyesen párosították a csattestet a karikával. Erről és a zamárdi leletegyüttesre vonatkozó méretadatokról Költő László szíves tájékoztatásából tudunk.
- 38 Köszönjük Költő Lászlónak az elvégzett méréseket és az adatok rendelkezésünkre bocsátását.

Irodalom:

- ALEKSEEVA 1978
Alekseeva, E. M.: *Antičnye busy Severnogo Pričernomor'á*. SA, Moskva 1978.
- BAKAY 1973
Bakay K.: *Az avar kor időrendjéről. Újabb avar temetők a Balaton környékén. — Zur Chronologie der Awarenzeit. Neue awarenzeitliche Gräberfelder in der Umgegend des Plattensees*. SMK 1 (1973) 5–86.
- BÁLINT 1995
Bálint Cs.: *Kelet, a korai avarok és Bizánc kapcsolatai*. Szeged 1995.
- BÁLINT 2004
Bálint Cs.: *A nagyszentmiklósi kincs. Régészeti tanulmányok*. Budapest 2004.
- BALOGH 2002
Balogh Cs.: *Régészeti adatok Bács-Kiskun megye területének kora avar kori történetéhez. Előmunkálatok a Duna–Tisza köze avar kori betelepülésének kérdéseihez. — Archäologische Angaben zur frühawarenzeitlichen Geschichte des Komitates Bács-Kiskun. Vorarbeiten zu den Problemen der Besiedlung des Donau–Theiss-Zwischenstromlandes in der Frühawarenzeit*. MFMÉ – StudArch 8 (2002) 291–340.
- BALOGH 2004
Balogh Cs.: *Avar kori juhbőrös temetkezés Szabadszállás, B. gyakorlótéren. — Avar Period burial with sheepskin at Szabadszállás, Drill-ground B*. RégKut 2003 (2004) 75–83.
- BANNER 1927
Banner J.: *Népvándorláskori sírok Nagykomarason. — Gräber aus der Völkerwanderungszeit bei Nagykomarás*. Dolgozatok 3 (1927) 141–159.
- BANNER 1956
Banner J.: *Békéscsaba területének története a*

- legrégebb időktől a magyar honfoglalásig. Körös Népe I. Békéscsaba 1956.
- BÁRDOS 2000
Bárdos E.: *La necropoli ívara di Zamárdi*. In: L'oro degli avari. Popolo delle steppe in Europa. Cur.: Arslan, E. A. – Buora, M. Udine 2000, 76–141.
- BÁRDOS 2001
Bárdos E.: *Zamárdi, avar temető*. In: Régészetünk jelentős feltárásai 1975–2000 (Poszterkiállítás katalógusa). Szerk.: Raczky P. – Anders A. Budapest 2001, 21.
- BENDE 2000
Bende L.: *Fülkesírok a pitvarosi avar kori temetőben. Adatok a fülkés és löszerszámos temetkezések kronológiájához*. — *Stollengräber im awarenzeitlichen Gräberfeld von Pitvaros. Angaben zur Chronologie der Stollengräber und Bestattungen mit Pferdegesschirr*. In: Hadak útján. Szerk.: Bende L. – Lőrinczy G. – Szalontai Cs. Szeged 2000, 241–279.
- BENDE 2000a
Bende L.: *Tausírozott díszű övgarnitúra a pitvarosi avar temetőből*. — *Tauschierte Gürtelgarnitur im awarischen Gräberfeld von Pitvaros*. MFMÉ – StudArch 6 (2000) 199–217.
- BENDE 2003
Bende L.: *Temetkezési szokások a székkutas-kápolnadűlői avar temetőben*. — *Bestattungssitten im awarenzeitlichen Gräberfeld von Székkutas-Kápolnadűlő*. In: B. Nagy K.: *A székkutas-kápolnadűlői avar temető*. Szerk.: Bende L. – Lőrinczy G. Szeged 2003, 305–330.
- BENDE 2003a
Bende L.: *Avar temető Örménykúton*. — *Ein awarisches Gräberfeld in Örménykút*. MFMÉ – StudArch 9 (2003) 189–210.
- BERTRAM 2002
Bertram, M.: *Die frühmittelalterlichen Gräberfeld von Pocking-Inzling und Reichenhall*. Berlin 2002.
- BIERBRAUER 1979
Bierbrauer, V.: *Kontinuitätsproblem im Mittel- und Ostalpenraum zwischen dem 4. und 7. Jahrhundert aus archäologischer Sicht*. BzdL 53 (1979) 343–369.
- BÓNA 1963
Bóna, I.: *Beiträge zu den ethnischen Verhältnissen des 6.–7. Jahrhunderts in Westungarn*. AlbReg 2–3 (1961–1962) 1963, 49–68.
- BÓNA 1979
Bóna I.: *A Szegvár-sápoldali lovassír. Adatok a korai avar temetkezési szokásokhoz*. — *Das Reitergrab von Szegvár-Sápoldal. Beiträge zu den frühawarischen Bestattungssitten*. ArchÉrt 106 (1979) 3–32.
- BÓNA 1983
Bóna I.: *A XIX. század nagy avar leletei — Die grossen Awarenfunde des 19. Jahrhunderts*. SzMMÉ 1982–83 (1983) 81–160.
- BÓNA 1993
Bóna I.: *Avar–langobard kapcsolatok*. In: Hunok–Gepidák–Langobardok. Szerk.: Bóna I. Szeged 1993, 153–155.
- BÓNA 2000
Bóna, I.: *Ein frühawarisches Gräberfeld in der Unio-Sandgrube von Várpalota*. ComArchHung 2000, 123–160.
- BURZLER–HÖNEISEN–LEICHT–RUCKSTUHL 2002
Burzler, A. – Höneisen, M. – Leicht, J. – Ruckstuhl, B.: *Das frühmittelalterliche Schleitheim*. — *Siedlung, Gräberfeld und Kirche*. Schaffhausen 2002.
- CEGLIA 2000
Ceglia, V.: *Campochiaro (Cb) — La necropoli di Vicenne*. In: L'oro degli Avari. Popolo delle steppe in Europa. Cur.: Arslan, E. A. – Buora, M. Udine 2000, 212–221.
- CHRISTLEIN 1966
Christlein, R.: *Eine langobardische Gürtelgarnitur von Biringen, Kreis Horb*. Der Sülchgau 15 (1971) 54–63.
- Cs. SÓS 1961
Cs. Sós Á.: *Újabb avar kori leletek Csepel-szigetről*. — *Neuere awarenzeitliche Funde auf der Csepel-Insel*. ArchÉrt 88 (1961) 32–51.
- CSALLÁNY 1939
Csallány D.: *Kora-avarkori sírleletek*. — *Gräbfunde der Frühawarenzeit*. FolArch 1–2 (1939) 121–155.
- CSALLÁNY 1953
Csallány, D.: *A bácsújfalusi avar kori hamvasztásos lelet. Adatok a kuturgur-bolgárok (hunok) temetési szokásához és régészeti hagyatékához*. — *Trouvaille d'objets incinérés de l'époque avare et Bácsújfalu. Contributions a l'étude des rites funéraires et au legs archéologique des Koutourgours-Bulgares (Huns)*. ArchÉrt 80 (1953) 133–141.
- CSALLÁNY 1960
Csallány D.: *Szabolcs-Szatmár megye avar leletei*. — *Awarische Funde des Komitats Szabolcs-Szatmár*. JAMÉ 1 (1958) 1960, 31–83.
- CSAR 2002
Csar, P.: *Das bajuwarische Gräberfeld von Rudelsdorf*. ArchAust 86 (2002) 183–343.
- DAIM 1987
Daim, F.: *Das awarische Gräberfeld von Leobersdorf, NÖ*. Wien 1987.
- DAIM 1996
Daim, F.: *Die Bayern, die Nachbarn der Awaren westlich der Enns*. In: *Reitervölker aus dem Osten. Hunnen+Awaren*. Hrsg.: Daim, F. Eisenstadt 1996, 308–315.
- DAIM 1996a
Daim, F.: *Das awarische Gräberfeld von Zillingtal, Burgenland*. In: *Reitervölker aus dem Osten. Hunnen+Awaren*. Hrsg.: Daim, F. Eisenstadt 1994, 417–424.
- DAIM 1998
Daim, F.: *Das awarische Gräberfeld von Zillingtal: Sechs Gräber mit 'westlichen' Gegensänden*. WAB 100 (1998) 97–135.
- DAIM–LIPPERT 1984
Daim, F. – Lippert, A.: *Das awarische Gräberfeld von Sommerein am Leithagebirge (NÖ)*. Wien 1984.
- DIMITRIJEVIĆ–KOVAČEVIĆ–VINSKI 1962
Dimitrijević, D. – Kovečević, J. – Vinski, Z.: *Seoba*

- Naroda. Zemun 1962.
- FARKAS–MARCSIK–OLÁH 1993
Farkas Gy. – Marcsik A. – Oláh S.: *Történeti idők embere Szegváron. — The Man of Historical Times in Szegvár.* AnthrKözl 35 (1993) 7–37.
- FARKAS–MARCSIK–OLÁH 2000
Farkas Gy. – Marcsik A. – Oláh S.: *Történeti idők embere Szegváron.* In: Szegvár. Tanulmányok Szegvár nagyközség történetéről. Szerk.: Farkas Gy. Szegvár 2000, 539–540.
- FÓTHI–LŐRINCZY 2000
Fóthi E. – Lőrinczy G.: *Torzított koponyájú népesség a szegvár-oromdűlői kora avar kori temetőből.* AnthrKözl 41 (2000) 23–39.
- FÓTHI–LŐRINCZY–MARCSIK 2000
Fóthi E. – Lőrinczy G. – B. Marcsik A.: *Régészeti és antropológiai kapcsolat az eurázsiai steppe és egy kora avar kori, Kárpát-medencei népesség között (Előzetes közlemény).* — *Archeological and Anthropological Relationship between the Eurasian Steppe and an Early Avar Population of the Carpathian Basin.* MFMÉ – StudArch 6 (2000) 191–198.
- FÜLÖP 1987
Fülöp Gy.: *Újabb bizánci éremlelet Tácról.* AlbReg 23 (1987) 243–244.
- GARAM 1982
Garam, É.: *Der Fund von Vörösmart im archäologischen Nachlass der Awarenzeit. — A vörösmarti lelet az avarkor régészeti hagyatékában.* FolArch 33 (1982) 197–213.
- GARAM 1992
Garam, É.: *Die münzdatierten Gräber der Awarenzeit.* In: *Awarenforshungen* 1. Hrsg.: Daim, F. Wien 1992, 135–250.
- GARAM 1995
Garam, É.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Tiszafüred.* Budapest 1995.
- H. TÓTH–HORVÁTH 1992
H. Tóth, E. – Horváth, A.: *Kunbábony. Das Grab eines Awarenkhagans.* Kecskemét 1992.
- HAMPEL 1905
Hampel, J.: *Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn I–III.* Braunschweig 1905.
- HESSEN 1971
Hessen, O. v.: *Die langobardischen Funde aus dem Gräberfeld von Testona.* Turin 1971.
- HESSEN 1983
Hessen, O. v.: *Il materiale nelle collezioni Stibbert di Firenze.* Florenz 1983.
- JUHÁSZ 2004
Juhász, I.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Szarvas-Grexa-Téglagyár, FO 68.* Budapest 2004.
- KISS 1995
Kiss A.: *A kunbábonyi I., kora-avar vezéri sír leleteinek belső összefüggései. A leletanyag csoportosítása. — Die inneren Zusammenhänge der Funde des Grabes 1, des frühawarischen Fürstengrabes von Kunbábony. Gruppierung des Fundstoffes.* ComArchHung (1994–1995) 1995, 267–284.
- KISS 1996
Kiss, A.: *Das awarenzeitlich gepidische Gräberfeld von Kölked-Feketekapu A.* Innsbruck 1996.
- KISS 1997
Kiss G.: *A Keszthely-dobogói avar kori temető. — Das awarische Gräberfeld von Keszthely-Dobogó.* ZalMúz 8 (1997) 115–160.
- KOCH 1966
Koch, U.: *Einheimische Erzeugnisse und Importe des 7. Jahrhunderts aus merowingerzeitlichen Reihen-gräbern Württembergisch-Frankens.* VHVH 25 (1966) 18–33.
- KOCH 1977
Koch, U.: *Fränkische Reichengräberfeld von Schretzheim I–II.* Berlin 1977.
- KOREK 1942
Korek J.: *A Szarazér-dűlői avar lovassír. — Awaren Reitergrab in Szarazér-dűlő.* Dolgozatok 18 (1942) 156–159.
- KRALOVÁNSZKY 1992
Kralovánszky A.: *A hajdúdorogi VII. századi temető (előzetes ismertetés). — Das Gräberfeld aus dem 7. Jahrhundert von Hajdúdorog (vorläufiger Bericht).* DMÉ (1989–1990) 1992, 117–139.
- LANGÓ–TÜRK 2004
Langó P. – Türk A.: *Móra nyomában – Előzetes beszámoló a Kiszombor határában 2003-ban végzett honfoglalás kori lelőhelyek hitelesítő feltárásairól.* MKCsM 2003 (2004) 203–214.
- LIPP 1884
Lipp V.: *A keszthelyi sírmezők.* Budapest 1884.
- LISKA 2000
Liska A.: *Adatok a kunágotai avar kori sír előke-rülésének körülményeihez. — Angaben zu den Fundumständen des awarenzeitlichen Grabes von Kunágota.* In: Hadak útján. Szerk.: Bende L. – Lőrinczy G. – Szalontai Cs. Szeged 2000, 231–239.
- LŐRINCZY 1991
Lőrinczy G.: *A szegvár-oromdűlői kora avarkori temető 1. sírja. — Das Grab 1 des frühawarenzeitlichen Gräberfeldes von Szegvár-Oromdűlő.* MFMÉ 1984/85–2 (1991) 127–153.
- LŐRINCZY 1992
Lőrinczy, G.: *Vorläufiger Bericht über die Freilegung des Gräberfeldes aus dem 6.–7. Jahrhundert in Szegvár-Oromdűlő.* ComArchHung 1992, 81–124.
- LŐRINCZY 1992a
Lőrinczy G.: *Megjegyzések a kora avar kori temetkezési szokásokhoz. A tájolás. — Anmerkungen zu den frühawarenzeitlichen Bestattungsriten. Die Orientierung.* JAMÉ 30–32 (1987–1989) 1992, 161–171.
- LŐRINCZY 1994
Lőrinczy G.: *Megjegyzések a kora avar kori temetkezési szokásokhoz (A fülkesíros temetkezés). — Bemerkungen zu den frühawarenzeitlichen Bestattungssitten (Die Stollengräber).* In: A kőkortól a középkorig. Szerk.: Lőrinczy G. Szeged 1994, 311–335.

LŐRINCZY 1995

Lőrinczy G.: *Fülkesírok a szegvár-oromdűlői kora avar kori temetőből. Néhány megjegyzés a fülkesíros temetkezések változatairól, kronológiájáról és területi elhelyezkedéséről. — Stollengräber im frühawarenzeitlichen Gräberfeld von Szegvár-Oromdűlő. Beiträge zu den Varianten, zu den Chronologie und territorialen Lage der Stollengräber.* MFMÉ – StudArch 1 (1995) 399–416.

LŐRINCZY 1996

Lőrinczy, G.: *Kora avar kori sír Szentes-Borbásföldről. — Ein frühawarenzeitliches Grab in Szentes-Borbásföld.* MFMÉ – StudArch 2 (1996) 177–189.

LŐRINCZY 1998

Lőrinczy G.: *Kelet-európai steppei népesség a 6–7. századi Kárpát-medencében. Régészeti adatok a Tiszántúl kora avar kori betelepüléséhez. — Osteuropäische Steppenbevölkerung im 6. und 7. Jahrhundert im Karpatenbecken. Archäologische Beiträge zur frühawarenzeitlichen Einsiedlung des Gebietes jenseits der Theiß.* MFMÉ – StudArch 4 (1998) 343–372.

LŐRINCZY 2002

Lőrinczy G.: *Kótaj.* In: *Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa II.* Hrsg.: Szentpéteri, J. Budapest 2002, 210.

LŐRINCZY–STRAUB 2004

Lőrinczy G. – Straub P.: *Újabb adatok az avar kori szűrőkanalak értékeléséhez II. — Neue Angaben zur Bewertung der awarenzeitlichen Sieblöffel II.* MFMÉ – StudArch 10 (2004) 305–337.

LŐRINCZY–SZALONTAI 1996

Lőrinczy G. – Szalontai Cs.: *Újabb régészeti adatok Csongrád megye területének 6–11. századi településtörténetéhez. II. — Neuere archäologische Angaben zur Siedlungsgeschichte des Komitates Csongrád vom 6. bis 11. Jahrhundert. II.* MFMÉ – StudArch 2 (1996) 269–298.

MAKKAY 1995

Makkay J.: *Attila kardja, Árpád kardja.* Szeged 1995.

MARCSIK–SZALAI 1995

Marcsik A. – Szalai F.: *Néhány megjegyzés a fülkesírokba eltemetett egyének embertani arculatáról. — Einige Bemerkungen über den anthropologischen Charakter der in den Stollengräbern bestatteten Individuen.* MFMÉ – StudArch 1 (1995) 453–458.

MAROSI–FETTICH 1936

Marosi A. – Fettich N.: *A dunapentelei avar sirleletek. — Trouvailles avares de Dunapentele.* Budapest 1936.

MARTI 2000

Marti, R.: *Zwischen Römerzeit und Mittelalter. Forschungen zur frühmittelalterlichen Siedlungsgeschichte der Nordschweiz (4.–10. Jh.).* Liestal 2000.

MARTIN 2000

Martin, M.: *Mit Sax und Gürtel ausgestattete Männergräber des 6. Jahrhunderts in der Nekropole von Kranj (Slowenien).* In: *Slowenien und die Nachbarländer zwischen antike und karolingischer Epoche. Anfänge der slowenischen Ethnogenese.* Hrsg.:

Bratož, R. Ljubjana 2000, 141–193.

MEDGYESI 1991

Medgyesi P.: *Római és népvándorlaskor. Az avarok kora.* In: *Békéscsaba története I.* Szerk.: Jankovich B. D. – Erdmann Gy. Békéscsaba 1991, 107–118.

MESTERHÁZY 1987

Mesterházy K.: *Korai avar részleges lovastemetkezések Ártándról és Biharkeresztesről. — Frühawarische partielle Pferdebestattungen aus Ártánd und Biharkeresztes.* FolArch 38 (1987) 219–245.

MOLDOVAY 1993

Moldovay G.: *A klárafalvi avar sírok koporsómaradványairól.* MKCsM 1992 (1993) 185–188.

MRT 1998

Jankovich B. D. – Medgyesi P. – Nikolin E. – Szatmári I. – Torma I.: *Magyarország Régészeti Topográfiája 10. Békés megye régészeti topográfiája IV/3. Békés és Békéscsaba környéke.* Szerk.: Jankovich B. D. Budapest 1998.

MÜLLER 1989

Müller, R.: *Vorbericht über die Freilegung des Grabes eines hohen Militärs aus der Mittelawarenzeit in Gyenesdiás.* ComArchHung 1989, 141–164.

MÜLLER 1999

Müller R.: *Sági Károly temetőfeltárása a Keszthely-fenékpusztai erőd déli fala előtt (1963–1967).* Zalmúz 9 (1999) 153–179.

MÜLLER 2002

Müller, R.: *Eines streifenplattierte Gürtelgarnitur aus dem awarischen Gräberfeld von Gyenesdiás.* In: *Germanen am Plattensee.* Red.: Windl, H. Traismauer 2002, 43–45.

MÜLLER 2005

Müller, R.: *Das Grab 1982/5 des awarischen Gräberfeldes von Gyenesdiás.* In: *Heinrich-Tamaska, O.: Studien zu den awarenzeitlichen Tauschierarbeiten.* Innsbruck 2005, 151–156.

B. NAGY 2003

B. Nagy K.: *A székkutas-kápolnadűlői avar temető.* Szerk.: Bende L. – Lőrinczy G. Szeged 2003.

PÁSZTOR 1995

Pásztor A.: *A kora és közép avar kori gyöngyök és a bizánci éremleletes sírok kronológiai kapcsolata. — Die chronologische Beziehung der Perlen und byzantinische Münzen führenden früh- und mittelawarenzeitlichen Gräber.* SMK 11 (1995) 69–92.

PÁSZTOR 1996

Pásztor A.: *A Csákberény-orondpusztai avar kori temető gyöngyleleteinek tipokronológiai vizsgálata. — The typochronological examination of the Bead finds of the Csákberény-Orondpuszta Cemetery from the Avar period.* Savaria 22/3 (1992–1995) 1996, 37–83.

PÁSZTOR 2001

Pásztor A.: *A Szekszárd-Bogyiszlói úti avar kori temető gyöngyleletei. — Die Perlenfunde des Gräberfeldes an der Straße Szekszárd-Bogyiszló.* WMMÉ 23 (2001) 115–160.

RHÉ–FETTICH 1931

Rhé, Gy. – Fettich, N.: *Jutas und Öskü. Zwei*

- Gräberfeld aus der Völkerwanderungszeit in Ungarn. Prag 1931.
- RIEMER 2000
Riemer, E.: *Romanische Grabfunde des 5.–8. Jahrhunderts in Italien*. Rahden 2000.
- ROTH–THEUNE 1995
Roth, H. – Theune, C.: *Das frühmittelalterliche Gräberfeld bei Weingarten (Kr. Ravensburg)*. Stuttgart 1995.
- RÓZSA 2002
Rózsa Z.: *Kora avar sír Tótkomlósról. — Ein frühawarisches Grab von Tótkomlós*. MFMÉ – StudArch 8 (2002) 341–344.
- SALAMON 1995
Salamon, Á.: *The Szeged-Makkoserdő cemetery*. Debrecen–Budapest 1995, 109–207.
- SALAMON–ERDÉLYI 1971
Salamon, Á. – Erdélyi, I.: *Das völkerwanderungszeitliche Gräberfeld von Környe*. Budapest 1971.
- SOMOGYI 1997
Somogyi, P.: *Byzantinische Fundmünzen der Awarenzeit*. Innsbruck 1997.
- STRAUB 2002
Straub, P.: *Germanische Funde aus den Gräberfeldern Keszthely-Stadt und Keszthely-Dobogó*. In: *Germanen am Plattensee*. Red.: Windl, H. Traismauer 2002, 40–41.
- SZENTPÉTERI 1993
Szentpéteri J.: *Egy késő avar kori lovas tiszt jelvény – a csótár. — Ein spätawarentliches Kavallerie-offizierszeichen – die Kopfbuschhülle*. In: *Az Alföld a 9. században*. Szerk.: Lőrinczy G. Szeged 1993, 49–78.
- SZÓKE 1994
Szóke B. M.: *A népvándorlás kor és a korai középkor története Nagykanizsán és környékén. — History of the Migration Period and Early Middle Ages in Nagykanizsa and its surroundings*. In: *Nagykanizsa története*. Szerk.: Rózsa M. Nagykanizsa 1994, 145–214.
- SZÓKE 2002
Szóke B. M.: *Avar kori központok a határ mentén*. In: *Központok a Zala mentén. A Gőcseji Múzeum állandó kiállítása (katalógus)*. Főszerk.: Vándor L. Zalaegerszeg 2002, 65–87.
- TETTAMANTI 2000
Tettamanti, S.: *Das awarentliche Gräberfeld in Vác-Kavicsbánya*. Budapest 2000.
- TOČÍK 1968
Točík, A.: *Slawisch-awarisches Gräberfeld in Holiare*. Bratislava, 1968.
- TOMKA 2001
Tomka P.: *Az árpási 5. századi sír. — The Grave of Árpás the 5th century*. Arrabona 39 (2001) 161–188.
- TOMKA 2003
Tomka P.: *Az avar kori temetkezési szokások kutatásának újabb eredményei. Kettős- és többes temetkezések. — The Latest Results of the Research Focusing on the Funeral Customs in the Avar Age. Double and Multiple Burials*. Arrabona 41 (2003) 11–56.
- TÖRÖK 1998
Török, Gy.: *Das awarentliche Gräberfeld von Halimba*. Debrecen–Budapest 1998.
- VÖRÖS 1996
Vörös I.: *A szentes-borbásföldi kora avar kori 4. sír állatsontleletei. — Die Tierknochenfunde des frühawarentlichen Grabes 4 von Szentes-Borbásföld*. MFMÉ – StudArch 8 (1996) 191–194.
- VÖRÖS 2001
Vörös I.: *A Felső-Tisza-vidék honfoglalás kori lovastemetkezései I. Szabolcs–Nyírség. — Burials with horse the Age of Hungarian Conquest in the Upper Tisza region I*. JAMÉ 43 (2001) 569–602.
- VÖRÖS 2002
Vörös I.: *Áldozatiállat-maradványok a tótkomlósi avar kori sírban. — Reste von Opfertieren im awarentlichen Grab von Tótkomlós*. MFMÉ – StudArch 8 (2002) 345–350.
- VÖRÖS 2003
Vörös I.: *Az Ibrány-Esbó-halmi X–XI. századi temető állatmaradványai. — Animal remains of the Ibrány-Esbó-halom 10–11. century cemetery*. In: *Istvánovits E.: A Rétköz honfoglalás és Árpád-kori emlékanyaga*. Nyíregyháza 2003, 413–417.
- VÖRÖS 2004
Vörös I.: *Sándorfalva-Eperjes honfoglalás kori temető állatsontleletei. — Die Tierknochenfunde des landnahmezeitlichen Gräberfeldes von Sándorfalva-Eperjes*. MFMÉ – StudArch 10 (2004) 493–496.
- VÖRÖS 2004a
Vörös I.: *A Szabadszállás, B. gyakorlótéren feltárt avar kori sírok állatsontleletei. — Animal bone finds from the Avar graves unearthed at Szabadszállás, Drill-ground B*. RégKut 2003 (2004) 84–85.
- WERNER 1974
Werner, J.: *Nomadische Gürtel bei Persern, Byzantiner und Langobarden*. AndL 371 (1974) 109–156.
- WINTER 1997
Winter, H.: *Awarische Grab- und Streufunde aus Ostösterreich*. Innsbruck 1997.
- ZÁBOJNÍK 1990
Zábojník, J.: *Zur Frage der Kontakte der nördlichen Peripherie des awarischen Kaganats mit den westlichen Gebieten*. WMMÉ 15 (1989) 1990, 103–111.
- ZÁBOJNÍK 2000
Zábojník, J.: *Zur Problematik der »byzantinischen« Gürtelbeschläge aus Čataj, Slowakei*. In: *Die Awaren am Rand der byzantinischen Welt. Studien zu Diplomatie, Handel und Technologietransfer im Frühmittelalter*. Hrsg.: Daim, F. Innsbruck 2000, 327–365.
- ZÁBOJNÍK et al. 1991
Zábojník, J. – Horák, M. – Mihok, L. – Soláriková, M.: *K štúdiu výroby tzv. Severotaliánskych bronzových kovani. — The study of so-called North Italian bronze mountings production*. In: *K problematike osídlenia stredodunajskej oblasti vo včasnóm stredoveku*. Red.: Čilinská, Z. Nitra 1991, 323–331.

Alpine-type belt set from Szegvár-Oromdűlő, grave 81

This article describes a grave (grave 81) with a tunnel grave and finds from a known cemetery at Szegvár-Oromdűlő (LŐRINCZY 1992; LŐRINCZY 1995). An Alpine-type belt set found in grave 81 is presented and discussed. The importance of the belt set is that along with other objects in the grave, they are analogous to western/Germanic finds.

In the grave (Fig. 1; 6, 1–2) skulls of a two year old calf, an adult horse and a 8–10 month old lamb were found. The lower legs and skins of these animals were cut across at midpoint of their length and placed in the chamber of the grave. Amongst the sacrificed animals, the horse was the most valuable in the examined period in terms of work and utilisation, whereas calf and lamb was the most valuable in terms of consumption. The community sacrificed the tamed horse which was at the peak of its strength, whilst the other two animals were chosen for communal consumption as part of a feast.

The bottom of the tunnel grave was concave and a 30–35 years old man was placed in a dug/out coffin (Fig. 6, 1, 4). The body had the characteristics of mongoloid-cromagnoid type. In the burial pit horse furniture was found (Fig. 2), that is a horse bit, a pair of stirrups, a girth buckle and an iron bridle ring. Next to the corpse a so-called Alpine-type cast bronze belt set was found (Fig. 3–4). There was also an iron knife (Fig. 5, 7), two iron buckles (Fig. 5, 5–6), bracing of the mouth and the lower part of a sabretache (Fig. 5, 1, 4). In the sabretache there was a greyish-black glass bead which was decorated with white and turquoise knobs and loops (Fig. 5, 3) and an iron disc (Fig. 5, 2). Next to the skull within the carved coffin sheep lumbar vertebrae were placed.

One of the interesting features of this grave is that the horse was not placed into the grave with its harnesses, because the bit was not in the mouth of the horse. Even amongst partial horse burials it is uncommon to place a horse into a grave without being harnessed. Such is the case in a single burial in Bihar-keresztes-Lencsehát (MESTERHÁZY 1987, 222, 229, 231, 235; LŐRINCZY 1992, Amn. 27), in a grave from Gyoma (SOMOGYI 1997, 99, 101), in a partial horse burial from Hódmezővásárhely-Százázér-dűlő (KOREK 1942, 156) and in grave 500 from Szegvár-Oromdűlő. Further research should reveal whether these are isolated cases or indicative of a transition in burial habits when only harnesses were placed in the grave without the animal. In considering this problem

from the chronological point of view, the two practices may be linked, because the majority of burials with harnessed horses are known from east of Tisza. This practice appeared there from the middle of 7th century and became more characteristic in the last third of that century (BENDE 2000, 254; BENDE 2003, 318). Horse burials with separate harnesses appeared in the second third of the 7th century.

In grave 81 from Szegvár, the lumbar vertebrae of a sheep were placed as food for the dead. In the early Avar period east from the Tisza, food was rarely put in the graves. When food was placed in the grave it was the sacrum, vertebrae caudalis (tail), or vertebrae lumbalis of a sheep. These parts of a sheep appear in graves separately or all together and they were almost always put next to the skull (LŐRINCZY 1992a, 165). Such finds were found in Szegvár-Oromdűlő from the already published graves: 1., 81., 100., 109., 130. (LŐRINCZY 1991, 131; LŐRINCZY 1992, 103; LŐRINCZY 1995, 399). In a cemetery at Székkutas from the second half of the Avar period 43 graves exhibited such characteristics, as did 19 graves from Pitvaros (BENDE 2003, 322). In the early Avar period, east from the Tisza the practice of placing part of a sheep with the dead is an Asian habit, which first appeared in the Carpathian Basin during the Hun period. A good example of this is the north-south oriented grave from Árpás (TOMKA 2001, 164, Pic. 3). In the second half of the Avar period, certain elements of earlier burial habits (such as provisioning for the afterlife with the lumbar part of a sheep) also remained in practice within the chronological horizon of later cemeteries (BENDE 2000, 245). This practice, even though rare, also appeared in 10th century graves such as in grave 3 at Tiszavasvári-Aranykerti-tábla (VÖRÖS 2001, 592) and in grave 101 at Sándorfalva-Eperjes (VÖRÖS 2004).

The horse bit from the examined grave (grave 81 Szegvár-Oromdűlő) is of a rare type. The bit has two rings at the ends of its arms and the rings were fashioned in similar alignment. A very good analogy for this horse bit was found in Békéscsaba (MEDGYESI 1991, 112, Fig. 16, 6; MRT 1998, 238, Fig. 92, 5). This type of horse bit is often associated with wood, antler or other keratinous material which was used as cheek pieces. Such cheek pieces were often coated with metal, such as in grave 1 at Hajdúdorog where they were plated with tin (KRALOVÁNSZKY 1992, 126, Fig. 7, 1c; GARAM

1992, Taf. 48, 2). A similar wood cheek piece was found in Kunágota. The excavator gave account of a „needle case“ -shaped silver object, but further excavation revealed a horse bit between the teeth of an inverted horse skull (LISKA 2000, 232). The circumstances of the finds indicate that the silver cylinder was not part of a silver goblet (LISKA 2000, 232) but rather it covered the wooden cheek piece. Similar decorations covered the cheek pieces of a horse bit from Bácsújfalu, where the ends of silver plates were trumpet-like and crescent-shaped. Dezső Csallány considered these finds as pendants of a horse bit (CSALLÁNY 1953, 139–140, Fig. 33, 14–15). It is considered here that the silver plates were part of a horse bit but not as pendants; rather, they decorated the upper end of the arched cheek pieces. Similar cheek piece covers are also known from Vörösmart. Previous researches have often considered similar finds to be ends of bracelets with a trumpet like end (HAMPEL 1905, Fig. 498, 1) or they were thought to be an end of a drinking horn (GARAM 1982, 192, Fig. 8; H. TÓTH-HORVÁTH 1992, 177–178). However, it is considered, that these finds from Vörösmart were also part of arched cheek pieces (CSALLÁNY 1953, 140; DIMITRIJEVIĆ-KOVAČEVIĆ-VINSKI 1962, 70–71). A wooden cheek piece with metal cover is also known from grave 1182 at Zamárdi (BÁRDOS 2000, 124, 137). The reconstruction of the position of the object is not presented accurately: instead of the cheek piece in the drawing the fragile metal object was placed into the holes of the horse bit. Horse bits with two rings in both ends are well known from the early Avar period, such as from Csengele-Jóhárt (CSALLÁNY 1939, Fig. 8, 2), Bácsújfalu (CSALLÁNY 1953, Fig. 31, 7–8), Imrehegy (BALOGH 2002, 306). They were also common in the second half of the Avar period when this type of horse bit was equipped with iron cheek pieces. This type of horse bit is rare in burials from the 6–7th centuries east of the Tisza.

The rite of the examined burial (grave 81 Szegvár-Oromdűlő) i.e. tunnel grave, east-west orientation, fractional animal burial, separation of the dead from the sacrificed animals, skinning practice and dug/out coffin, show extensive relations with 6th century steppe traditions. These practices were also characteristic of the burial habits of this period east of the river Tisza, although some of the grave goods show different relations and analogies.

Alongside the belt set of the examined grave, the positioning and characteristics of the sabretache were different from the Avar type. This sabretache was worn on the right side and its bracing also shows similarity to German types. The glass bead is a rare example,

although it belongs to a main type (glass beads with applied decoration) that shows a long life of use (PÁSZTOR 2001, 139–140).

There is no common agreement in the literature about the denomination of the belt set found in the grave and it is often labelled as Eastern-Alpine, Bieringen, North Italian and Langobard type. The origin of the belt type is also in question and Roman (BÓNA 1963, 59–64; BIERBRAUER 1979, 354) or German (CHRISTLEIN 1966, 55; KOCH 1966, 28) origins have also been advocated. Recent interpretations could not determine the origin of the belt type either (RIEMER 2000, 140; BERTRAM 2002, 185).

Within the Avar occupation there are several such finds that according to typology and other objects with which these belt sets are associated, suggest that there is an early horizon of this belt type which is good in quality (BÓNA 1963) and a later horizon with decreased quality (ZÁBOJNÍK 1990). The spatial distribution of Alpine-type belts shows an interesting pattern. The early finds are predominantly concentrated in Transdanubia (BÓNA 1993, 154), while the later belts (middle and late Avar period) are concentrated in the borderland of the Avars, within the territory of present Slovakia and Austria (Fig. 9).

The characteristics of the earlier belt type are that the strap end of the belt is decorated with a mounting that looks like a beak of a duck. Moreover, the edges of the bolts are also decorated. Within the early finds, on rare occasions, are small square or fig.-eight shaped mountings. The later belts have mountings with dotted circle decoration, and the small auxiliary mountings have disappeared by this period. These belt sets were locally made (ZÁBOJNÍK 2000, 354) and for this reason the assortments are not always complete.

István Bóna classified the mountings of belt sets from an excavation at Keszthely-Dobogó. The circumstances of the finds, however, did not make it possible to fully reconstruct the structure of the belt type and assign a function for individual mountings (BÓNA 1963, 56). Researchers accepted Bóna's interpretation that from the loops of the trapezoid and triangular mountings small side belts or ribbons hung (BÓNA 1963, 56–57). The structure and function of belts with mountings resembling fig.-eight shaped decoration composed of stylised animal heads was hardly known before.

Because the examined grave from Szegvár was undisturbed, the position of the belt mountings can be reconstructed with reassuring certainty. The most important observation was that the trapezoid mountings were positioned upwards with their narrower end (Fig. 3, 1–5). Of the four mountings one was found facing up and three were facing down.

Those which were facing down were on the back of the body. In the case of pierced mountings, the function of the loops as suspenders is questionable and in the publications they are only represented with their narrow end upwards. Information about the arrangement of the mountings in the grave was provided by three unusually positioned (reversed) objects: buckle, mounting — which is identical with the one on the buckle, giving an impression of adverse mounting — and large strap end. Secure excavations of hundreds of undisturbed Avar and Germanic graves from the 7–8th centuries indicate that belts with many auxiliary straps were tightened from left to right, the buckle pin pointed towards the right hand and the large strap end in most cases found at the side of the skeleton at or just below waist height. In Alpine-type belt sets, when the buckle and its adverse mounting are not positioned in front of each other, the corpse was placed in the grave with belt untied. Recently, many such examples have been recovered from the cemetery of Weingarten but this practice can also be assumed within the Carpathian Basin. In graves 216 from Sommerein, 399 from Kölked-Feketekapu and 787 from Tiszafüred-Majoros the positioning of incomplete Alpine-type belt sets could be observed (Fig. 7). In all three graves the belts were tightened from left to right. In the cases of Kölked-Feketekapu and Sommerein the mountings were positioned with their pierced loop downwards and in the case of Tiszafüred-Majoros the mountings were also facing with their narrower end downwards. The large strap ends were all found close to the left pelvis.

In the burial at Szegvár the arrangement of the mountings is the opposite to the usual findings and the positioning of the large strap end between right radial and ribs is also unusual (Fig. 8, 2–3). The positioning of trapezoid mountings, together with the buckle and its adverse mounting, suggest that for some reason, at burial the belt was attached around the waist of the corpse in inversed position. For this reason, for the reconstruction, the mountings need to be turned back to the way in which they originally may have been (Fig. 8, 1). In the grave from Szegvár, the positioning of the only mounting which did not have a loop is also secure and it was found at the inside of the left elbow in a similar direction to three pierced mountings. The positioning of the auxiliary belt was determined by means of the biggest bronze mounting rather than the smaller trapezoid mountings (Fig. 3, 2). This type of mounting has an indentation and for this reason it is often considered as a hole protector, since the buckle pin would sit in the indentation covering a hole on the belt. This assumption, however, is misleading since the object was found with its indented end upwards.

Moreover, it was found between two pierced trapezoid mountings on its front, in the back part of the belt in alignment with vertebrae. Indeed, below this mounting hung the auxiliary belt. Above the mounting towards the skull a fig.-eight shaped mounting (Fig. 3, 6) was found and also a belt fitting (Fig. 3, 7). A similar fig.-eight shaped mounting from grave 38 at Előszállás-Bajcsihegy was also positioned in the back of the belt (in the back of the body) (MAROSI-FETTICH 1936, 30). At Kehida in grave 2 the smallest — square shaped — mounting was also part of the side belt.

The dating of the early Avar Alpine-type belt set is problematic and open to debate. Part of the excavated materials are from old excavations (Keszthely-Dobogó) or there were no accompanying finds that could be dated (Előszállás, Vác) or from cemeteries whose publication and internal chronology are still awaited (Kehida, Mezőfalva, Szegvár, Zamárdi). The best analogy to the discussed belt set was found in grave 10 at Zamárdi (BAKAY 1973, Fig. 4).

Even though grave 10 from Zamárdi was robbed, it yielded a belt set albeit of a different type. This set had many side belts and the mountings were denticulated (BAKAY 1973, Fig. 3). Similar belt sets have also been found since (BÁRDOS 2000, Cat. 64, 65) although the chronological position of this type is not clear and cannot be used to refine the chronology of Alpine-type sets. It is however, quite intriguing that for different reasons, similar, incomplete belt sets from Tiszafüred and Fenékpusztá are dated to the middle of 7th century (GARAM 1995, 382; MÜLLER 1999, 167).

From the size of belt fittings and large strap ends of Alpine-type belt sets, a relative chronology can be established. This is because it has long been recognised that, during the 7th century, the length of end mountings of Germanic belts that have many side belts increased, regardless of whether these mountings were stamp moulded, cast or iron fittings with silver wire inlay (CSAR 2002, 266). Assessment of the length of belt end mountings indicates that the early mountings are the longest (Tabl. 1). The early sets always exhibit cast duck-beak shaped belt end mountings with two or three decorated bolts. In the belt sets from Fenékpusztá and Vác these were replaced and the new ones have different sizes. According to their size, the chronology can be placed between the early and late belt sets, approximately to the end of the early Avar period. The fact that the Slovakian and Austrian mountings are shorter, sometimes by two or three centimetres implies that they belong to a younger phase of the Avar period, possibly to the middle and late Avar periods.

The appearance of Alpine-type belt sets north from the Alps and in the Carpathian Basin is usually

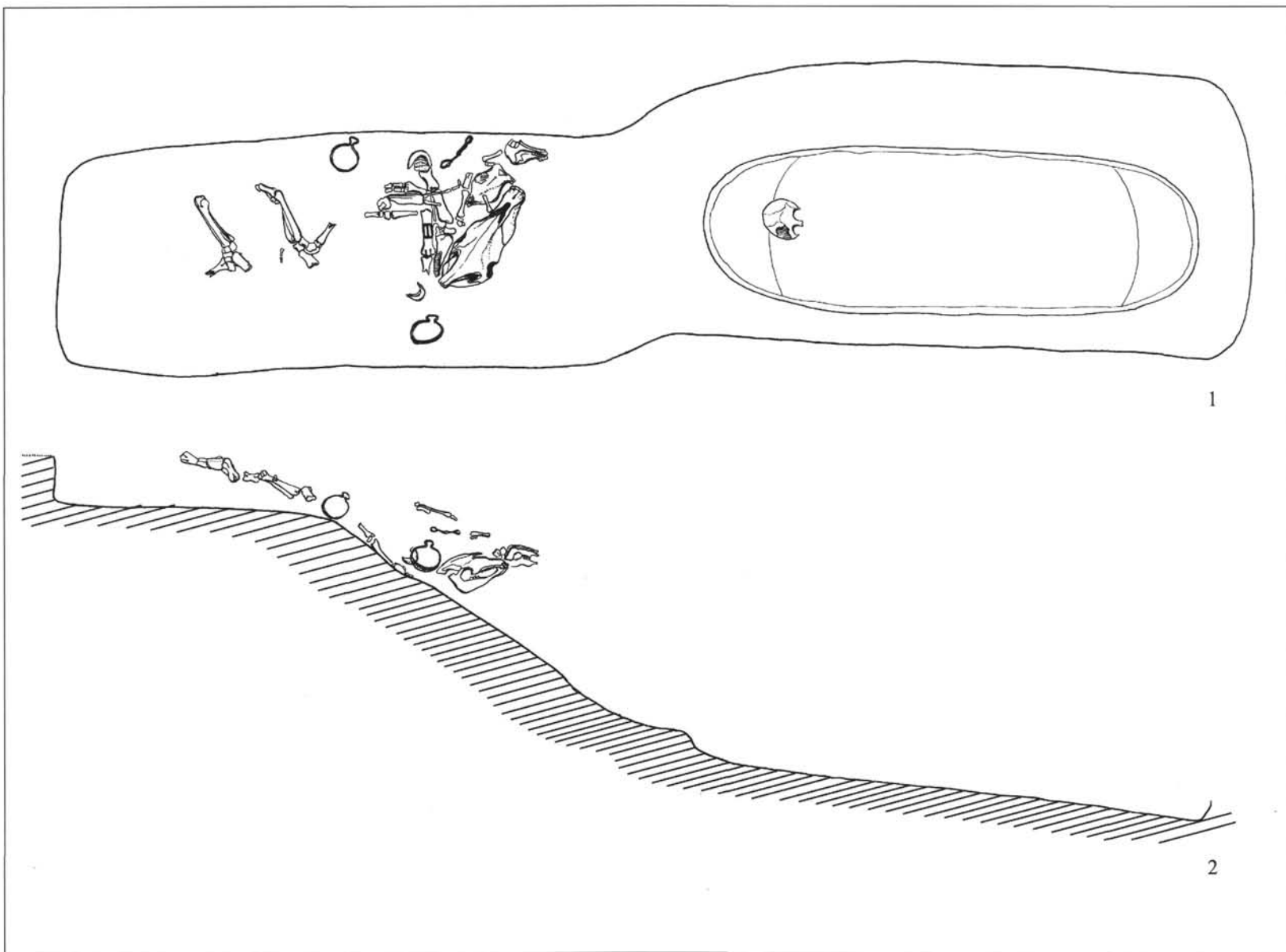
accounted for by trading or war looting. It is considered here that the appearance of such finds within the Avar khaganate requires a more complex explanation. It is intriguing that in Keszthely-Dobogó, that represents the cemetery of the Keszthely culture, a considerable number of belt sets was found in graves that form a separate cluster within the cemetery (LIPP 1884, 25). This feature is more interesting if one considers the ethnic complexity of the Keszthely culture. In the last few decades a half dozen more or less complete belt sets have been found in Transdanubia. The interesting feature of these early belt sets is that all(!) were found in cemeteries, which exhibit different features from Avar customs in terms of grave goods and burial habits. In these cases it can be assumed that not only the belt sets have arrived from the west but their owners as well. These graves, however, hardly ever contain weapons, which implies that their owners, despite their belts with mountings, were not integrated into the militaristic social structure of the Avars.

The situation is different in the Great Hungarian Plain. The mongoloid man in grave 81 at Szegvár was buried with Avar burial habits but with an Alpine-type belt set. As mentioned above, the best analogy of the belt set was found in grave 10 at Zamárdi. There is also a known grave east of Tisza from Pitvaros (grave 72) in which a belt set was found with silver and brass wire inlay decoration. The best analogy of this belt set can also be found in Zamárdi (BENDE 2000a, 204–205). The belt set from Pitvaros belonged to a 40–50 year old man who had a deformed skull. Both men (Szegvár, Pitvaros) were buried according to Avar customs and their anthropological features also indicate that they were Avars. Both men's belt sets show relations with Zamárdi. It is considered that the leaders of the Balaton region (Zamárdi) may have played a role in controlling the distribution of western

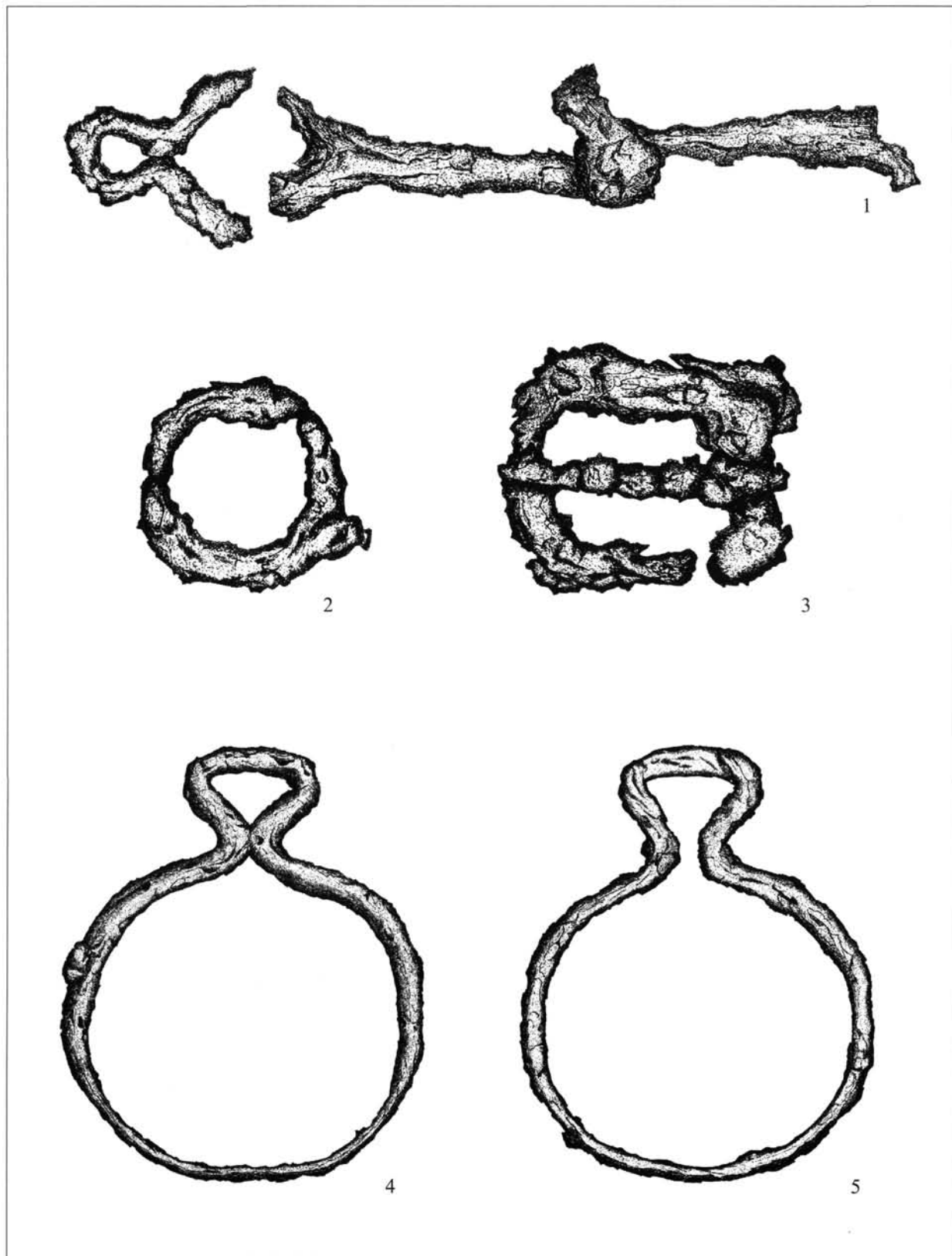
artefacts and that these Alpine-type belt sets may have been given as individualised gifts to their allies living in different parts of the Avar occupational area. In the light of this, the above mentioned belt sets may not have been traded or have been a part of a war looting, but rather these items were constitutive towards strengthening alliances between Avar leaders.

A considerable number of Alpine-type belt sets across Europe are very similar to each other. For this reason, for a long time, researchers have considered that these belt sets were manufactured in a series in workshops (BÓNA 1963, 57; WERNER 1974, 119; HESSEN 1983, 24). Detailed scientific investigation of the raw materials of belt sets has not been undertaken with one notable exception (ZÁBOJNÍK et al. 1991). The size and the raw materials of the belt sets from Zamárdi (grave 10) and Szegvár (grave 81) are intriguingly similar, suggesting that they were made in the same workshop and most probably in the same mould. Within the two belt sets, two smaller clusters can be distinguished, which may imply that they were made within one workshop but from two different batches of bronze. In the Szegvár assemblage there are extensive similarities between one of the mountings, the strap end of the belt, the body of the buckle and the buckle ring. These items also show similarities with the body of the buckle, hole protector and a mounting from Zamárdi. The similarities are so extensive between them that these items were probably cast at the same time. Similarly, there is close relation between the biggest mounting, three trapezoid mountings, mountings of side belt, hole protector and buckle pin from Szegvár that also show relation with the belt fittings and large strap ends and buckle ring from Zamárdi (Tabl. 2–3).

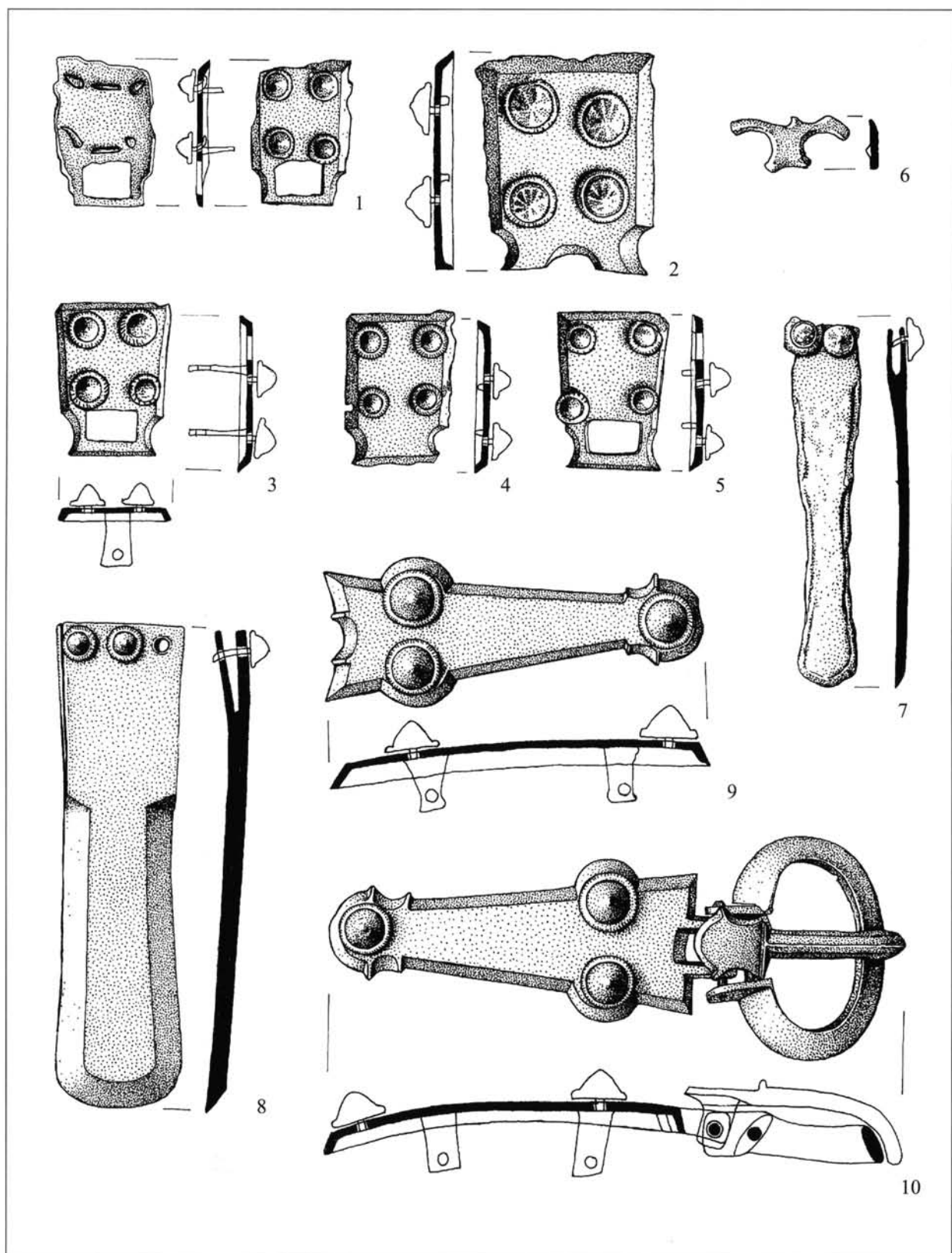
Translated by Eszter Kreiter

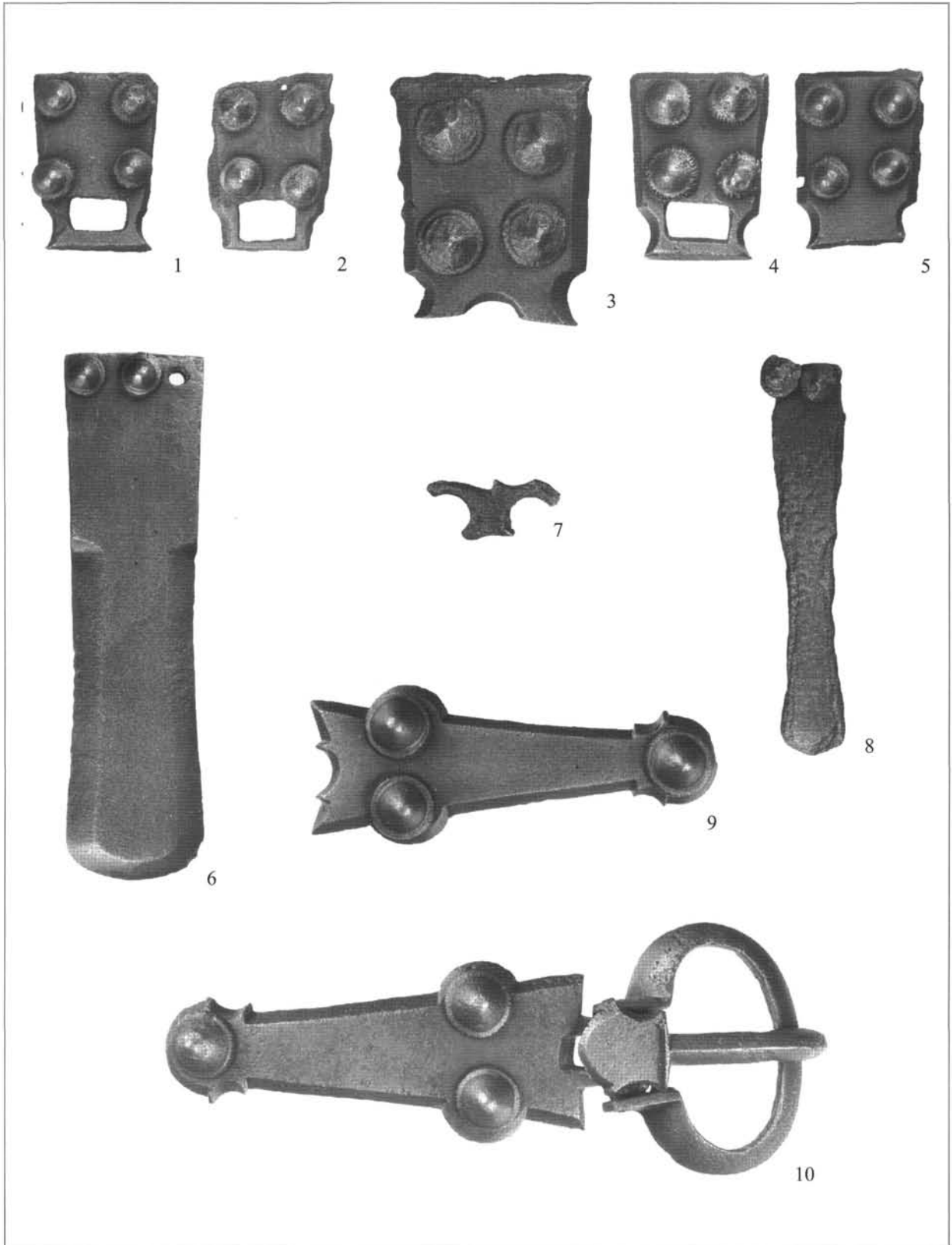
1. kép: Szegvár-Oromdülő 81. sír – Szegvár-Oromdülő grave 81

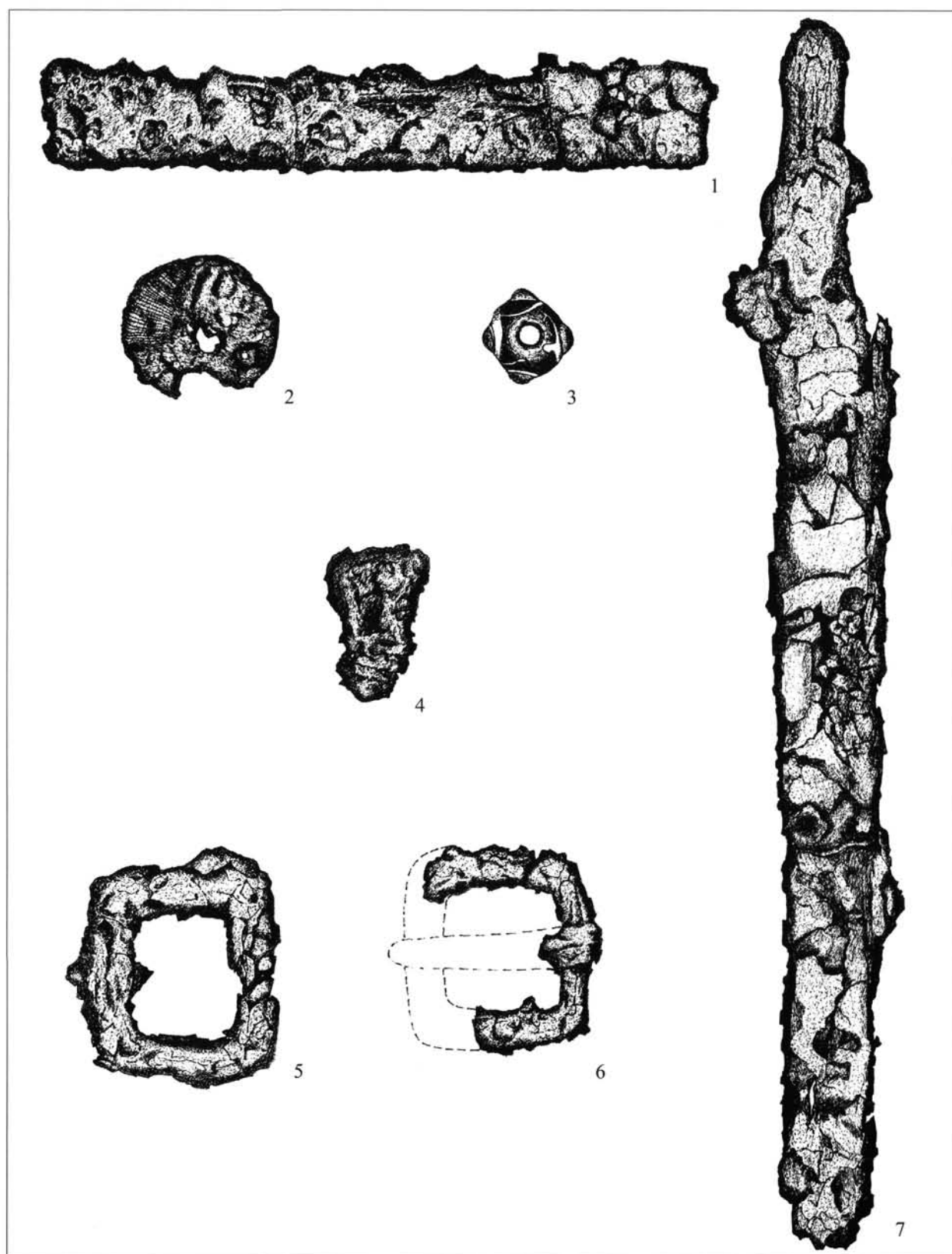
2. kép: Szegvár-Oromdűlő 81. sír – Szegvár-Oromdűlő grave 81

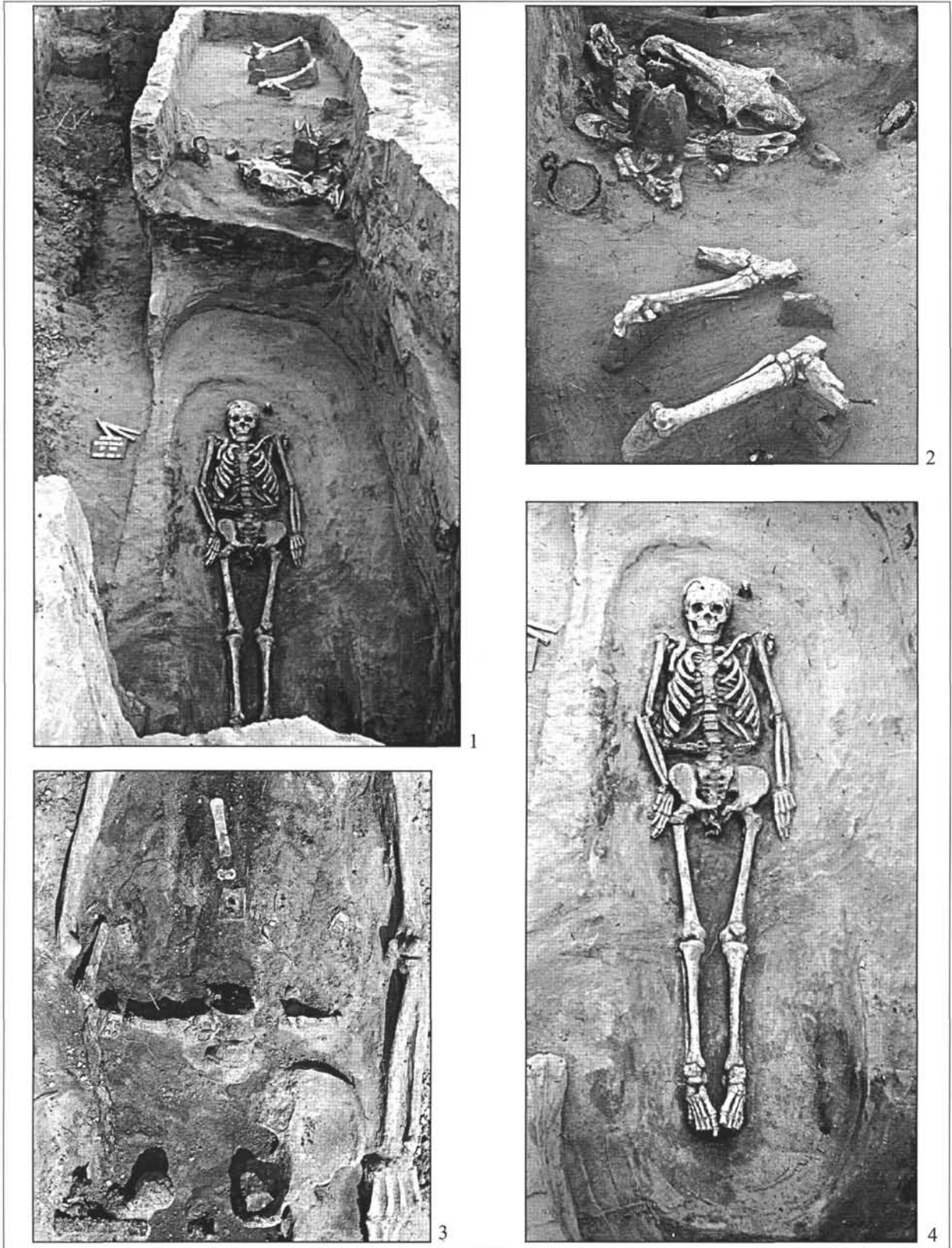
3. kép: Szegvár-Oromdűlő 81. sír – Szegvár-Oromdűlő grave 81

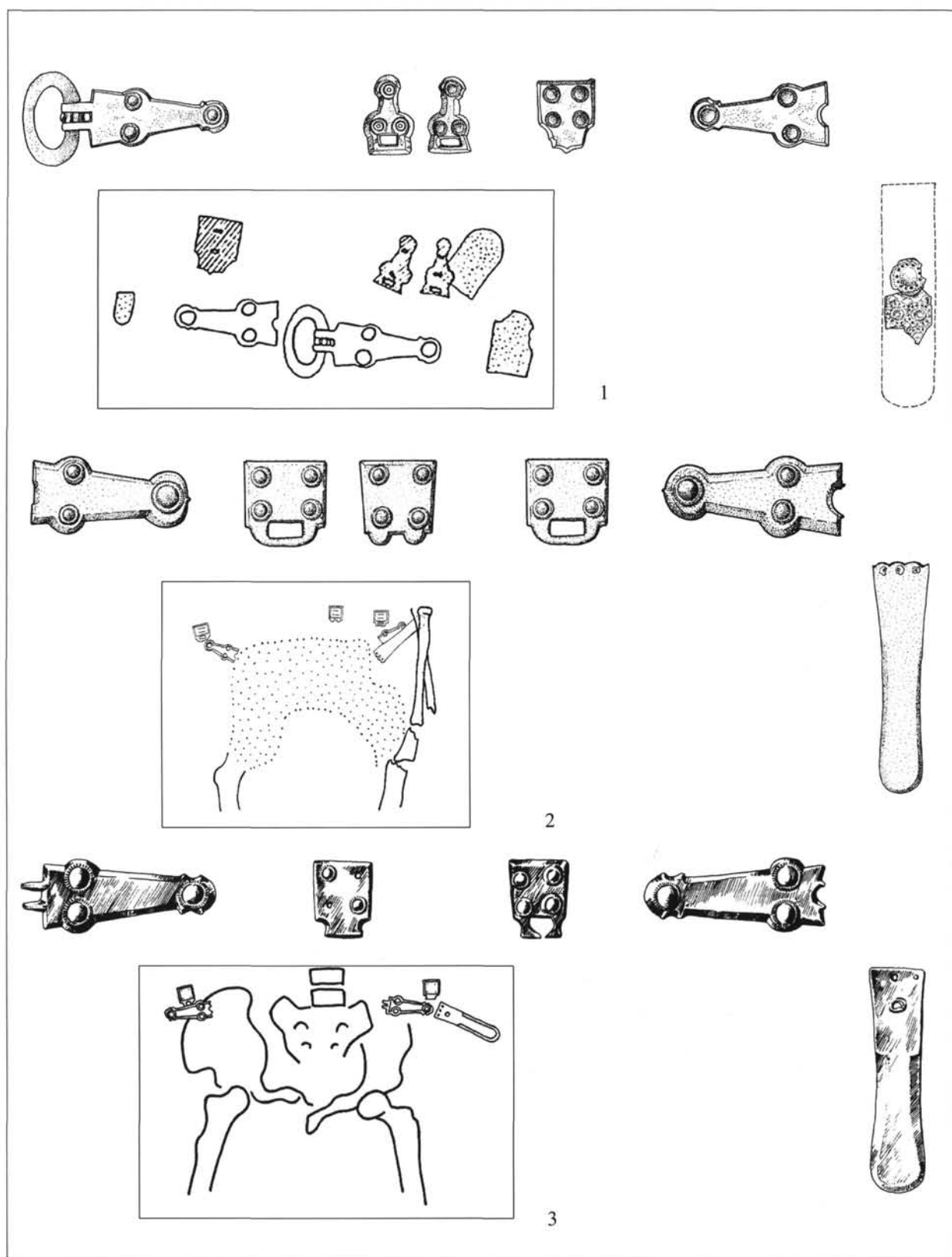
4. kép: Szegvár-Oromdülő 81. sír – Szegvár-Oromdülő grave 81

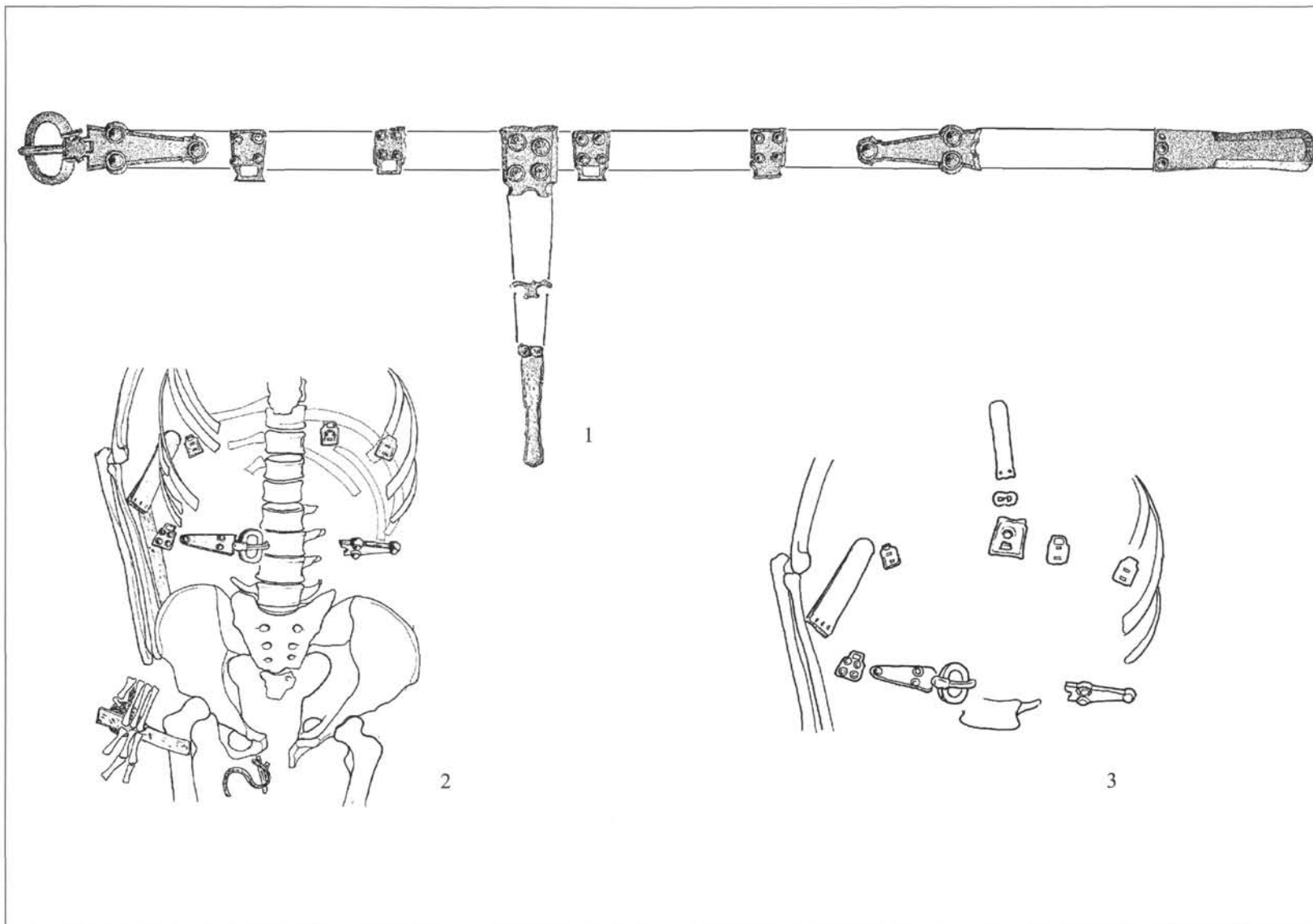
5. kép: Szegvár-Oromdűlő 81. sír – Szegvár-Oromdűlő grave 81

6. kép: Szegvár-Oromdülő 81. sír – Szegvár-Oromdülő grave 81

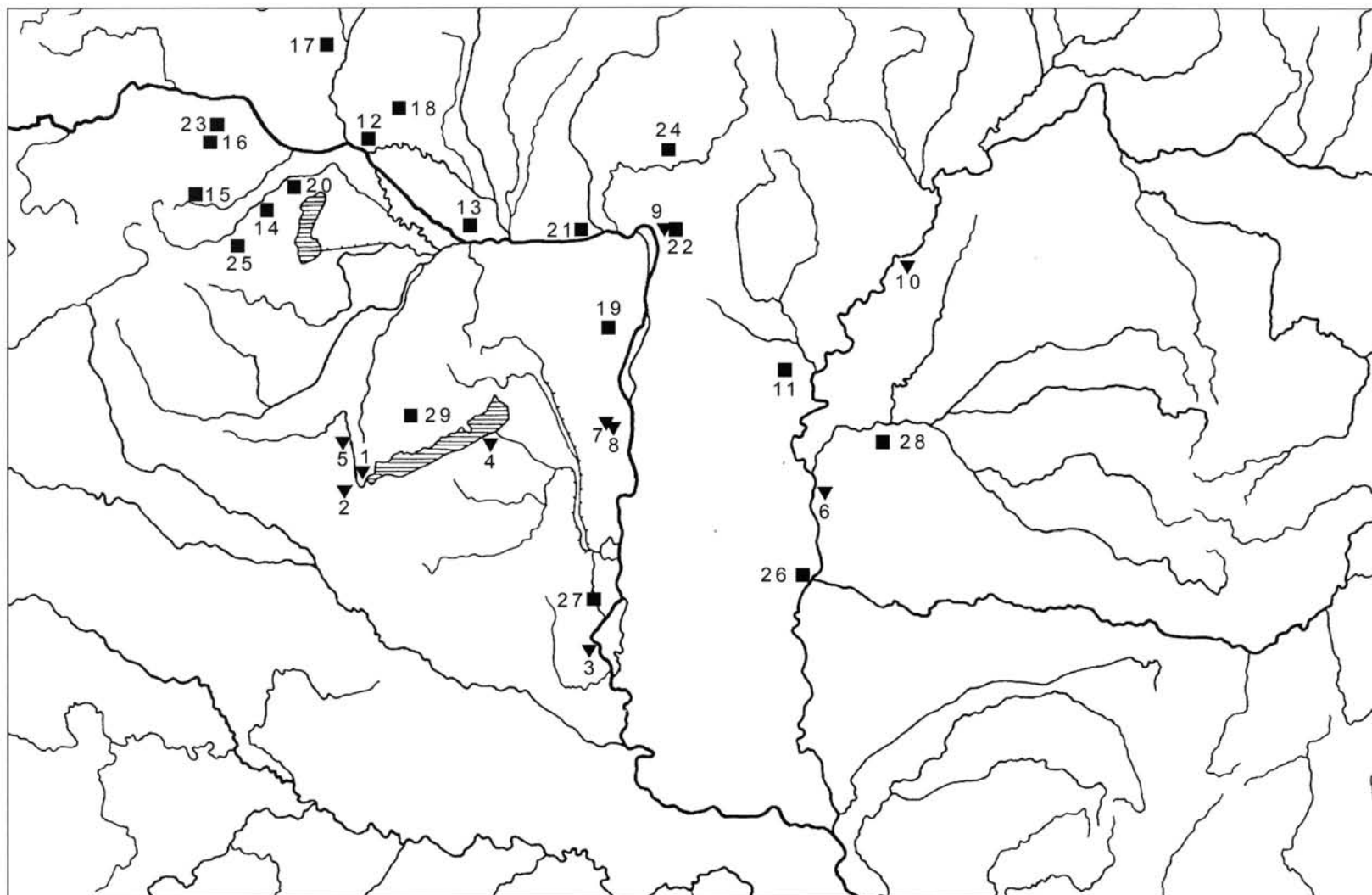

7. kép: Alpi veretek in situ helyzete, rekonstruálható övszerkezet – Alpine type belt sets in situ position and reconstructed belt sets
 1: Sommerein 216. sír (DAIM-LIPPERT 1984, Taf. 108–109 nyomán); 2: Kölked-Feketekapu A 399. sír (KISS 1995, Taf. 12, 4, Taf. 77. nyomán); 3: Tiszafüred-Majoros 787. sír (GARAM 1995, Taf. 121., valamint az eredeti sírrajz nyomán)

8. kép: Szegvár-Oromdűlő 81. sír

1: A veretek elhelyezkedése az övön (rekonstrukció) – Positioning of the mountings on the belt (reconstruction); 2–3: a veretek sírbeli helyzete – Positioning of the mountings in the grave

9. kép: Alpi veretek a Kárpát-medencében. Kora avar kor (▼) – Alpine type belt sets in the Carpathian Basin. Early Avar period (▼) 1: Keszthely-Dobogó, 2: Keszthely-Fenekpuszta, 3: Kölked-Feketekapu A, 4: Zamárdi-Réti földek, 5: Kehida-Tsz major, 6: Szegvár-Oromdűlő, 7: Előszállás-Bajcsihegy, 8: Mezőfalva-Vasútállomás, 9: Vác-Kavicsbánya, 10: Tiszafüred-Majoros. Közép és késő avar kor (■) – Middle and late Avar period (■) 11: Abony, 12: Bratislava/Pozsony, 13: Holiare/Alsógellér, 14: Leithaprodersdorf/Lajtapordány, 15: Leobersdorf, 16: Mödling, 17: Nové Zámky/Érsekújvár, 18: Čataj/Csataj, 19: Martonvásár, 20: Sommerein, 21: Štúrovo/Párkány, 22: Vác-Kavicsbánya, 23: Wien/Bécs-Liesing, 24: Želovce/Zsély, 25: Zillingtal/Völgyfalu, 26: Szeged-Kundomb, 27: Cikó, 28: Szarvas-Grexa-téglagyár, 29: Halimba-Belátó

Garam Éva

Avar kori női fejdíszek

Az avar kori ékszereknek vagy öltözködési kiegészítőknél kisszámú és eddig háttérbe szorult csoportjával, a női fejdíszekkel foglalkozik e rövid tanulmány. A bemutatott csoportok és típusok nem ismeretlenek; egy-egy példány előfordulásakor a síregyüttest vagy temetőt feldolgozók pár sorban foglalkoztak a szóban forgó típussal, megemlítve néhány kézenfekvő és ismert analógiát (HORVÁTH 1935, 61–62; LÁSZLÓ 1955, 25, 33; SOMOGYI 1984, 75).

Részletesen foglalkozott Bóna István a kora avar kori fémveretes férfi homlokpántokkal a szegvári lovas sír feldolgozásánál, megemlítve, hogy a 7. század utolsó harmadában női sírokban található fémveretes fejdíszek (BÓNA 1980, 36–39).

A fémből préselt ékszerek, veretek, a fej díszítésnek maradandó emlékei. Viszonylag kis számban fordulnak elő, amiből csak arra következtethetünk, hogy kevés haj-, vagy fejdíszben volt fémveret, de feltételezhetjük, hogy számos fejéket vagy fejfödőt díszítettek hímzéssel, rátéttel. A vaglyagosság végigkíséri a tanulmányt, mivel eldönthetetlen, hogy a koponya környékén talált fémveretek hajleszorító pántot, felmagasodó pártát vagy fejre simuló sapkaszegélyt díszítettek-e, illetve a fülbevalókat összekötő láncoknak csak funkció nélküli díszítő, vagy hajat, hajhálót/fátylat leszorító szerepe volt-e.

A női fejdíszek csoportjába a *hajhálók*, *diadém*- vagy *pártadíszek*, *haj*- vagy *fátyoltűk* és a *fülbevalók* sorolhatók.

Hajhálók

Hajháló viseletére kevés adatunk van. A Keszthely-Fenekpuszta horreumi temető három női és egy gyermeksírában (8, 9, 14, 17. sír) talált apró aranycsövecskék alapján — amelyeknek száma síronként 300 és közel 1000 között mozog (BARKÓCZI 1968, 275–311) — Mechtild Schulze hajhálót vagy főkötőt rekonstruált (SCHULZE 1984, 335, Abb. 7). Az arany

hajhálós horreumi sírok a kis temető leggazdagabb sírjai közé tartoznak, a változatos arany ékszerek a késő antik, mediterrán világgal, Itália és az Alpok vidékével való szoros kapcsolatról tanúskodnak. A hajhálós sírok közül témánk szempontjából a 9. és 17. sír figyelemre méltó, ugyanis e sírok kiskosaras arany fülbevalóit gyöngysor, illetve ezüst láncocskák kötötte össze, azaz e sírok a láncos fülbevalók csoportjába is tartoznak.

Az avar kori köznépi asszonyainak fémcsövecskékkel díszített hajhálóira, konty mögött viselt, lemezcsüngőkkel ékes széles bőrpántjára vagy főkötőire a kora avar kori óncsövecskék és bronz lemezek utalnak, amelyeket a 7. századi szlávssággal kapcsol össze a kutatás (CS. SÓS 1958). Hajdísz részeinek gondolta a holiarei/Alsógellér temető 30, 568, és 666. sírjában előkerültek Anton Točik (TOČIK 1968, 15, 88, 102), a želovcei/Zsély 491. sírből ismert fehérfelem csövecskékét Zlata Čilinska (ČILINSKA 1973, 124, Taf. LXXXIII) és a gyódi temető 72. sírjában találtak Kiss Attila is (KISS 1977, 43, Pl. IX). A tarkó alatt nagyszámban előkerülő óncsövecskék hálósan felfűzve a nők hosszú hajának, kontyának tartására, díszítésére szolgálhattak.

Feltehető, hogy fémcsövecskék nélküli hálókat is viseltek a nők a fejükön az avar korban, ennek azonban nincs fellelhető nyoma.

Diadém- vagy pártadíszek

A koponya környékén, a homlokon, a halántékon és a koponya alatt előkerülő préselt fémvereteket soroljuk ebbe a csoportba. A forma alapján megkülönböztetjük a *háromkaréjos*, az *ívelt oldalú* és a *négyszet alakú* vereteket.

Ritka kivétel a más alakú veret, ezek közé tartozik a Keszthely-Fenekpuszta horreumi diadém(?): A 9. sír aranyfoglatos almandin köve (BARKÓCZI 1968, 281, Pl. LIX, 8) egy keskeny diadém középverete lehet, vagy egy aranycsövecskékkel díszített hajháló/gyer-

mekfőkötő homlokot díszítő ékköve. A gyermek életkorát (inf. I) tekintve talán az utóbbi feltételezés az igaz. Ismerve a várnai — a karperecek mérete alapján — felnőtt női ékszerkészletet, keskeny, közepén ékköves arany diadémnal (DIMITROV 1963, 65–79), amely a ravennai 6. századi mozaikképek alapján (San Apollinare Nuovo) felnőtt lányok/nők fejtetőn felkontyolt haját vette körbe, kevésbé valószínű, hogy a horreumi kisgyermek ékköves diadémot viselt volna.

Az avar kori női fejdíszek legismertebb egyedi darabjai az életfával és madarakkal díszített cibakházi pártadiszkek: fordított szív alakú, bizánci eredetű arany lemez veretek, amelyeket bronz lemez alátéttel együtt préseltek és a széleken levő apró lyukakon keresztül varrtak fel egy széles textil- vagy bőrszalagra. Elhelyezkedésük a koponyán levő patinanyomok alapján egyértelmű (LÁSZLÓ 1955, 239–252, Pl. LIV; GARAM 2001, 164, Taf. 122, 1).

Gyakoribb, általánosabb típusok:

Háromkaréjos pártaveretek (1. lista – 1. kép)

Függőlegesen összekapcsolódó három kör: így alakulnak ki a háromkaréjos veretek. Ezüst vagy bronz lemezből préseltek, aranyozottak. A 20–22 sűrűn egymás mellé felvarrt, vagy kis hurkos fülekkel felerősített keskeny veret a pártá vagy hajleszorító textilszalag homloki részét, halántéktól halántékig díszítette.

Az eddig ismert háromkaréjos *pártaveretek* nagy része viszonylag gazdag leletegyüttesű női sírból származik. Arany és ezüst, kis- és nagygömbös fülbevaló, kerek üveggyöngyök, trapézfejú lemezgyűrűk, vaskarperecek, szűrőkanál, vastag bronzlánc jellemzi a békéscsabai, halimbai és kiszombori sírokat, amelyeknek keltezését a felsorolt kora avar kori tárgy-típusok mellett a Békéscsaba-Reptér-i sír félbevágott solidusa is megerősíti (Heraclius és Heraclius Constantinus 616–625, ld. SOMOGYI 1997, 28–29). A 7. század közepére keltezhető Alattyán 37. férfisírja is, amelyben az apró gömbös ezüst fülbevaló, csont szíjvég, pásztorkészség és nyílhegyek mellett a jobb felkarcsontnál egy aranyozott préselt bronz lemez háromkaréjos veret is volt. Szerepe bizonytalan, de a háromkaréjos pártaveretek csoportjába tartozik. Biztosan fejdísz része volt a želovcei/Zsély temető 364. sírjában a koponya tájékán talált 2 db aranyozott préselt bronzveret. Felszerelésük kis hurkos fülek segítségével történt. A sír a kerek, gyöngycsüngős bronz fülbevalók és a sötétszínű dinnyemag gyöngyök alapján a 8. század elejére keltezhető. A szélyi veretek a háromkaréjos préselt pártaveretek eddig ismert legfiatalabb példányai.

A háromkaréjos verettípus nemcsak pártadiszként, de *lószerszámveret*ként is ismert. A 7. század első, illetve a második felére keltezhető Várpalota-Gimnázium 141. és Káptalantóti 34. lósírjában a női sírok

pártavereteivel formára megegyező, kissé nagyobb méretű, de hasonló díszítésű (a dudoros körközepeket körülvevő préselt gyöngyosrutánzat) aranyozott préselt bronz vereteket találtak (ERDÉLYI-NÉMETH 1969, 186; BAKAY 1973, 63, XL. t. 13–23).

Háromkaréjos veretek készítésére szolgáló *préselőtő* ismert a kunszentmártoni ötvössírból (CSALLÁNY 1933, II. t. 16), bizonyítva, hogy a kora avar kori pártadiszkek avar területen készültek. Mérete megegyezik a női sírok pártavereteinek méretével, díszítése azonban, a körközepeket körülvevő, ellentétesen állított kis háromszögek sora, eddig egyedülálló. Megjegyzendő azonban, hogy az eddig közölt háromkaréjos veretek is az azonos típuson belül csak hasonló, de eltérő mintájúak, azaz még számos, a kunszentmártonihoz hasonló préselőtő előkerülésére számíthatunk.

Ívelt oldalú pártaveretek (2. lista – 2. kép)

A háromkaréjos veretekhez hasonlóan nem nagyszámú csoport. A veretek jellegzetessége alakjuk; az alapforma a csúcsával szemben állított háromszög — Kiskőrös-Vágóhid LXXI. sír veretei, amelyeket már László Gyula (LÁSZLÓ 1955, 25) pártadisznek határozott meg —, az általános forma pedig az oldalívvel ellátott. A legkorábbi darabok még aranylemezből préseltek, kivágottak, a kivágásokban üveglapbetétekkel a kiskörei 131. sírban a betétek még megvannak. Ismert ennek utánzata is, még szintén aranylemezből, de a betétek már csak imitáltak (magyarországi ismeretlen lelőhelyű darab). Általánosabbak a bronz lemezből préseltek, ezekből több darab (6, 9) díszítette a pártát. A veretek, az Üllő I. 229. sírban és Győr 861. sírban megfigyeltek szerint álló helyzetben voltak felvarrva a pártára, fekvő helyzetben csak Üllő II. 13. sírjának kissé más típusú veretei helyezkedtek el. A bronz lemezeket a győri temetőnél tett megfigyelések szerint bőrre/bőrszalagra varrták.¹ Az ívelt oldalú pártaveretek Romonya I. 57. sírjában négyzet alakú és rozettás pártadiszekkel együtt alkottak egy egyedi szépségű pártát (részletesen ld. a négyzet alakú pártadiszeknél!). Üllő II. temető 13. és 14. egymás közelében lévő sírjában pedig ívelt oldalú pártavereteket, illetve nagy, négyszögletes, rekeszeket utánzó préselt boglárpárt találtak (CS. SÓS 1955, Pl. LVII, 2–11, 14, 17).

Az ívelt oldalú pártaveretek legidősebb, aranylemezből préselt darabjai a kiskőrös-vágóhídi IV. sír és a kiskörei 131. sír kísérőleletei segítségével keltezhetőek a 7. század második felére/utolsó harmadára. A kiskőrösi sír ékszergallérjának préselt veretei, félgömb alakú talpas ezüstkelyhének szára és kígyófejes karperece ennek a korszaknak jellegzetes tárgya. Kígyófejes karperec volt a cibakházi gazdag, arany pártaveretes sírban is, és hasonló, préselt kígyófej

díszíti a kiskörös-vágóhídi LXXXI. sír gyűrűjét is. A sírban négyzet alakú arany lemez pártadíszek is voltak, a romonyai síron kívül újabb bizonyíték, hogy az ívelt oldalú és a négyzet alakú veretekkel egyidejűleg is díszítettek pártákat. A győri és az üllői temető pártadíszei kerek, illetve ovális alakú, gyöngycsüngős bronz fülbevalókkal együtt kerültek elő, eszerint veretes pártákat — ha a korábnál kisebb számban is — a 8. században is használtak.

Az ívelt oldalú veretek — a háromkaréjosokhoz hasonlóan — nemcsak pártaveretként, de férfi *överet*-ként és nagyobb számban *lószerszámveret*ként is ismertek. Az Üllő II. 13. sírjának a többivel nem azonos típusú pártaveretei Želovce/Zsély 34. férfi-sírjában överetként tűnnek fel, keskeny téglalap alakú bronz lemez veretek társaságában. Lószerszámveretként az ívelt oldalú veretek nagyobb változatait használták: Devinská Nova Ves/Dévényújfalú (EISNER 1952, Obr. 45, 16–17, 20–21), Dunaújváros (FÜLÖP 1983, 36), Előszállás-Bajcsihegy (közöletlen IKM, Székesfehérvár), Kölked-Feketekapu B (KISS 2001, Taf. 89, 23–64), Szekszárd-Bogyiszlói út (ROSNER 1999, Taf. 52, 1–4, 1–6) lovas, illetve lósírjaiban találunk ilyen aranyozott ezüst vagy bronz préselt vereteket, típusvariációk Stúrovo/Párkány (TOČIK 1992, 112, Obr. 63, 18–40) és Rácalmás (közöletlen IKM, Székesfehérvár) avar temetőiben is ismertek. A sírok a 7. század második feléből származnak.

Az ismert ívelt oldalú pártaveretek készítésére alkalmas *préselőtövet* eddig nem ismerünk. A főnlaki ötvössír préselőtövei közül 2 db (2. kép 8–9) azonban minden bizonnyal pártadíszek/övdíszek préselésére szolgált, egyik az üllői fekvő párta veretekhez — és a szegedi múzeum régi anyagában őrzött hasonló veretekhez —, másik a fordított háromszögekből álló Kiskörös-vágóhídi veretekhez hasonlít.

Négyzet alakú pártaveretek (3. lista – 3. kép)

Gyakoriságát tekintve szintén kisszámú tárgytypus. Négy változatával találkozunk: köfoglalatos, köfoglalatot utánzó, fonatos díszű és kerek, dudoros középső. Aranylemezből vagy bronz lemezből préseltek, néha a bronz lemezt vékony aranyfóliával vonták be. 4, 6 és 11 darabos együtteseket ismerünk, amelyek homlok, halántékon, vagy egy esetben a 4 db a bal váll tájékán került elő.

Kőfoglalatos veret: aranylemezből préselték a Kiskörös-vágóhídi temető LXXI. sírjának kis, bordázott szélű pártavereteit, üres középrésszel, amelyben üveglap betét lehetett. A bolygatott sírban fekvőt Nemeskéri János 34–40 éves férfinak határozta meg, László Gyula szerint a veretek a férfi vászon vagy nemezsüvegét díszíthették (LÁSZLÓ 1955, 33). A sírt préselt kigyófejes gyűrűje a cibakházi pártaveretes sírral kapcsolja össze.

A kevés *négyzet alakú pártaveret* között is általánosnak mondható a fonatos díszű veret, amelyeknek jellegzetessége, hogy a veret felületét az árkolt fonat nem átlósan — mint az a gyakoribb férfivereteknél ismert —, hanem a veret kissé karéjos oldalával párhuzamosan díszíti. Szeged-Kundomb 281. sírjában mindkét verettípus előkerült, feltehető, hogy a vállnál talált veretek közül az átlósan díszítettek boglárók lehettek, de az oldallal párhuzamos mintájúak a hasonlóknak megfelelően pártadíszek voltak.

A fonatdíszes pártaveretek viszonylag koraiak, nagyömbös arany és kisömbös ezüst fülbevaló, vaskarperec, piperekészlet az iregszemcsei, halimbai és Szeged-kundombi sírokat a 7. századra keltezi.

Dudoros díszű és rekeszeket utánzó veretek: a Cikó 301. és 307. sír pártaveretei együtt tárgyalandók a Romonya I. 57. sír pártadíszével. A cikói 301. sírban 4 db kis dudoros, préselt ezüst veret van, hasonlókat találtak 2 db nagy, köbetétet és rekeszeket préseléssel utánzó négyszögletes verettel együtt a 307. sírban. Romonya I. 57. sírban 4 db nagy, négyszögletes veret, 2 db ívelt oldalú és egy préselt kerek, szirmos rozetta díszítette a fejéket. A romonyai sír nagy négyzet alakú vereteit — „four quadrangular br. mounts of repussé on the occipital bone, remnants of leather under them” (KISS 1977, 113) — Balogh Csilla tévesen a préselt négyzet alakú mellboglárók közé sorolta (BALOGH 2000, 221). Az összekapcsolódó kis csoport a romonyai ívelt oldalú vereten keresztül kapcsolódik a pártadíszek előző csoportjához. Kísérő mellékletekben e kis csoport nem gazdag, a sírok legkiemelkedőbb melléklete a díszes — Cikó 307. sírban és Romonya 57. sírban — többféle verettel díszített párta (rekonstrukciót ld. 3. kép 7!). A kapcsolódó szálak alapján a négyzet alakú veretek vegyes csoportját szintén a 7. században, a század második felében használták. Ezt a keltezést megerősíti a romonyai sír préselt szirmos rozettája, amelynek analógiájával, keltezésével a vörösmarti sír kapcsán foglalkoztam (GARAM 1982, 198). A rozetta ebben a sírban és a középpar korra keltezhető több sírban — pl. Dunapentele, Káptalan-tóti — lószerszámveretként szerepel. Eszerint a szirmos rozettákat is egyaránt használták fejékek és lószerszámzat díszítésére, nem csak e korban, hanem a kora avar kor legelején is, hiszen a szegvári férfi fejpántok rozettáihoz hasonlókat szintén ismertek kora avar kori lószerszámveretként is.

Szirmos rozetta *préselőtöve* a Biskupin-i 7. századi készletben található (CSALLÁNY 1933, VIII. t. 10). Nem azonos a romonyai verettel, eltérő a szirmok száma ugyanúgy, mint a készletben található kisebb rozettához való préselőtő is csak hasonló, de nem azonos a kora avar kori férfi homlokpántokat díszítő hasonló veretekkel.

Négyzet alakú fonatmintás *lószerszámveret* Devinska Nová Ves/Dévényújfalú 131. lovas sírjában van keskeny, fonatmintás szíjvégekkel együtt. A dévényújfalusi veretek mintája megegyezik az ireg-szemcei pártaveretekével.

Az adonyi ötvössírban 2 db különböző méretű fonatmintás *préslőtő* van, (FETTICH 1926, III. t. 7, 9). A kisebbik mintáját a halimbai és a szeged-kundombi pártavereteken tükörképben látjuk viszont, a nagyobbikhoz az ireg-szemcei veret hasonlít. A többi négyzet alakú pártaveret *préslőtő*ve eddig ismeretlen.

A préselt pártadíszek elterjedése:

A veretekkel díszített fejdísz tartalmazó közel 20 sír alig alkalmas arra, hogy bármi, a veretes fejékekkel kapcsolatos alapvető megállapítást tegyünk. Az biztos, ha nem is jelentős mértékben, de ez a szám magasabb volt: a vékony, porló vereteket korábban nehezen őrizték meg a feltárók, részletes ásatási jelentések azonban többször írnak „patina- vagy oxidnyomos” koponyáról (pl. Zalotay Elemér ásatási naplója a fajszí temetőről, MNM Adattár).

A pártaveretes sírok lelőhelyei közel egyenletesen oszlanak el a Dunántúl, a Duna-Tisza köze és az Alföld területén. Csak valamivel magasabb a dunántúli lelőhelyek száma. Ha azonban a pártaveretek elterjedését a hasonló típusú *lószerszámveretek*ével együtt vizsgáljuk, lényegesen több a dunántúli lelőhely, mint a többi területen levő együttvéve.

A nagy ötvös sírok — Adony, Fönlak, Kunszentmárton — mindegyike tartalmaz a pártaveretekhez hasonló *préslőtő*vet, minta azonos darabot azonban eddig még nem találtunk.

A hajdíszek, párták, veretes fejdíszek keltezése és eredete:

A veretes fejdíszek ritkák az avarkor női sírjaiban. Az ismert darabok tág időre keltezhetők, legnagyobb részüket a 7. században viselték, de előfordulnak 8. századi temetőrészeken sírjaiban is. Nem a legkorábbi avar lelethorizont jellemzői és nem sorolhatók a dunántúli germán karakterű nagy temetők leletei közé. A cibakázi egyedi díszítésű és a kiskőrös-vágóhídi arany lemez veretek kivételével nem kiemelkedően gazdag, de nagyobbbrészt viszonylag módosabb nők sírjaiból származnak. E sírokban bronz, vagy aranyozott bronz vereteket találtak. A vereteket általában textilre vagy bőrre varrták, vagy néha hurkos fülekkel erősítették fel.

Veretes fejékek és hajpántok a koraközépkori keleti- és nyugati kultúrák területén egyaránt előfordulnak. Beszédés ábrázolásokat ismerünk a közép-

ázsiai szogd kultúra emlékei között (BELENIZKI 1980, 14, 82–83). A Kárpát-medencei avar női fejékek azonban szorosabb kapcsolatot mutatnak a bizánci gyökerű díszítményekkel, megjegyzendő: lehet, hogy az ázsiaiak is hasonló eredetűek, erre az egyedi darabok díszítése (cibakházi madaras-életfás veretek), a leletkombinációk (párta- és ékszer gallér veretek: Kiskőrös-Vágóhíd IV. sír), négyyszögletes lemezekből álló Justinianus-kori diadémok (YEROULANOU 1999, 216) és nem utolsósorban a ravennai mozaikok ábrázolásai alapján következtethetünk. Theodóra udvarhölgyeit változatos fejékekkel ábrázolták: köves párták, gyöngyös hajhálók egyaránt előfordulnak. Feltehetően hasonló fejdíszek lehettek az előzményei az avar kori fémveretes pártáknak is, és nem véletlen, hogy nagy ötvösleletünk *préslőtő*vei között a fejékek vereteinek mintái is megtalálhatók.

Haj- vagy fátyoltűk

Az avar kori temetőkben a koponya tájékán előkerülő tűk szerepéről Vida Tivadar készített összefoglaló tanulmányt (VIDA 2000, 263–274), felmentve ezáltal szerzőt, hogy e kérdéskörrel részletesen foglalkozzon. Vida Tivadar megállapítja, hogy a koponya körüli tűk a „konty, copfok, háló vagy fátyol rögzítésére szolgáltak”. Az „egyesével vagy párosával előkerülő tűk eltérő haj- vagy fejviseletre utalnak”, az avar kori túleletek jelentős része a meroving kori germán viselettel megegyező módon a fej mellett került elő. A hajtű viselet barbár területeken vagy környezetben a romanizált lakosság továbbélésének egyik bizonyítéka lehet.

Láncos fülbevalók (4. lista – 4–5. kép)

Az avar kori számos fülbevaló típus közül azért csak a láncosakkal foglalkozunk, mert szerkezetük alapján feltehető, hogy nemcsak fejét/fület díszítő szerepük volt, hanem a fejviselettel is kapcsolatba hozhatók.

A láncsal összekapcsolt páros ékszerek nem ismeretlenek a késő antik kultúrkörben. Keleti-gót nemesasszony ékköves aranyfibuláit ezüstlánc köti össze a normandiai Airan lelőhelyen feltárt sírban (GALLIEN 1980, 195). Római lelőhelyű, ugyancsak 5. századi kincsleletben pedig az ékköves fejű aranytűket kapcsolja össze ezüstlánc (ROSS 1965, Pl. V). Párban viselt fülbevalókat is kapcsoltak össze láncsal, jó átfogó képet ad erről a szokásról, a szokás eredetéről, elterjedéséről Mechthild Schulze (SCHULZE 1984, 325–355), egyben rekonstruálja a Keszthely-Fenekpuszta horreumi 9. gyermeksírból talált gyöngyláncos fülbevalót és említi e szokás késő avar kori meglétét is. Avar kori láncos fülbevalókról részle-

Jegyzetek:

- ¹ Részletesebben erről Horváth Tibor az üllői 229. sír vereteinél: HORVÁTH 1935, 61–62. A veretek viseletét László Gyula rekonstrukcióján mutatjuk be.
- ² „Vielleicht zur Zierde und Stütze der Frisur oder eines Schleiers” (SCHULZE 1984, 333).

Irodalom:

- BAKAY 1973
Bakay K.: *Az avarok időrendjéről. Újabb avar temetők a Balaton környékén. — Zur Chronologie der Awarenzeit. Neue awarenzeitliche Gräberfelder in der Umgegend des Plattensees.* SMK 1 (1973) 5–86.
- BALOGH 2000
Balogh Cs.: *Az avar kori préselt, lemezes boglárók. — Die awarenzeitlichen gepressten blechernen Agraffen.* MFMÉ – StudArch 6 (2000) 219–229.
- BARKÓCZI 1968
Barkóczi, L.: *A 6th Century Cemetery from Keszthely-Fenekpuszta.* Acta ArchHung 20 (1968) 275–311.
- BELENIZKI 1980
Belenizki, A. M.: *Mittelasien. Kunst der Sogden.* Leipzig 1980.
- ČILINSKA 1973
Čilinska, Z.: *Frühmittelalterliches Gräberfeld in Želovce.* Bratislava 1973.
- ČILINSKA 1966
Čilinska, Z.: *Slawisch-awarisches Gräberfeld in Nové Zámky.* Bratislava 1966.
- CSALLÁNY 1933
Csallány D.: *A kunszentmártoni avarokori ötvössír. — Goldschmiedegrab aus der Awarenzeit von Kunszentmárton.* Kunszentmárton 1933.
- DIMITROV 1963
Dimitrov, D. I.: *Rannevizantijsko zlatno skrovisce ot Varna.* Bulletin de la société archeologique a Varna 14 (1963) 65–79.
- EISNER 1952
Eisner, J.: *Devinska Nová Ves. Slovenské pohrebiste.* Bratislava 1952.
- ERDÉLYI–NÉMETH 1969
Erdélyi I. – Németh P.: *A Várpalota-gimnáziumi avar temető. — Awaren-Friedhof von Várpalota Gymnasium.* VMMK 8 (1969) 167–198.
- ÉBER 1902
Éber L.: *Sírleletek a régibb középkorból.* Abony. ArchÉrt 22 (1902) 289–314.
- FETTICH 1926
Fettich N.: *Az avarokori műipar Magyarországon. — Das awarenzeitliche Kunstgewerbe in Ungarn.* Budapest 1926.
- FETTICH 1943
Fettich N.: *Győr története a népvándorlaskorban — Die Geschichte Győr in der Völkerwanderungszeit.* Győr 1943.
- FÜLÖP 1983
Fülöp Gy.: *Régészeti kutatások a Dunántúlon 3. A dunaiújvárosi avar telep és temető.* Székesfehérvár 1983.
- GALLIEN 1980
Gallien in der Spätantike. Von Kaiser Constantin zu Frankenkönig Childerich. Mainz 1980.
- GARAM 1972
Garam É.: *Avar temetők Andocson. — Avar Cemeteries at Andocs.* FolArch 23 (1972) 129–182.
- GARAM 1979
Garam, É.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Kisköre.* Budapest 1979.
- GARAM 1980
Garam É.: *VII. századi aranyékszerek a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményeiben. — Goldschmuck des 7. Jahrhunderts in den Sammlungen des Ungarischen Nationalmuseums.* FolArch 31 (1980) 157–174.
- GARAM 1982
Garam, É.: *Der Fund von Vörösmart im archäologischen Nachlass der Awarenzeit. — A vörösmarti lelet az avarok régészeti hagyatékában.* FolArch 33 (1982) 187–212.
- GARAM 1992
Garam, É.: *Die müzdatierten Gräber der Awarenzeit.* In: *Awarenforschungen.* Hrsg.: Daim, F. Wien 1992, 135–250.
- GARAM 2001
Garam, É.: *Funde byzantinischer Herkunft in der Awarenzeit vom Ende des 6. bis zum Ende des 7. Jahrhunderts.* Budapest 2001.

- HAMPEL 1905
Hampel, J.: *Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn I–III*. Braunschweig 1905.
- HORVÁTH 1935
Horváth T.: *Az üllői és kiskőrösi avar temető*. — *Die awarischen Gräberfelder von Üllő und Kiskőrös*. Budapest 1935.
- JUHÁSZ 2004
Juhász, I.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Szarvas-Grexa-Téglagyár, FO 68*. Budapest 2004.
- KISS 1977
Kiss, A.: *Avar Cemeteries in County Baranya*. Budapest 1977.
- KISS 1996
Kiss, A.: *Das awarenzeitlich gepidische Gräberfeld von Kölked-Feketekapu A*. Innsbruck 1996.
- KISS 2001
Kiss, A.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Kölked-Feketekapu B*. Budapest 2001.
- KISS 1984
Kiss G.: *A regölyi avarkori temető*. — *Das Gräberfeld von Regöly*. In: Kiss G. – Somogyi P.: *A Tolna-megyei avarkori temetők*. Budapest 1984, 123–161.
- KISS 1984a
Kiss G.: *A závodi avarkori temető*. — *Das Gräberfeld von Závod*. In: Kiss G. – Somogyi P.: *A Tolna-megyei avarkori temetők*. Budapest 1984, 161–185.
- KOREK 1943
Korek, J.: *A Szentek-kajáni avar kori temető*. — *Awarenfriedhof in Szentek-Kaján*. *Dolgozatok* 19 (1943) 1–90.
- KOVRIG 1963
Kovrig, I.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán*. Budapest 1963.
- LÁSZLÓ 1955
László, Gy.: *Études archéologiques sur l'histoire de la société des Avars*. Budapest 1955.
- LOVAS 1929
Lovas E.: *A Bányog-gyűrhegyi népvándorláskori temető*. — *Eine Grabstätte aus der Völkerwanderungszeit bei Bányog*. *ArchÉrt* 43 (1929) 248–258, 375–376.
- LŐRINCZY–STRAUB 2003
Lőrinczy G. – Straub P.: *Újabb adatok az avar kori szűrőkanalak értékeléséhez. I.* — *Neue Angaben zur Bewertung der awarenzeitlichen Sieblöffel I*. *MFMÉ – StudArch* 9 (2003) 171–189.
- PAPP 1963
Papp L.: *A nagyharsányi avarkori temető*. — *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Nagyharsány*. *JPMÉ* 8 (1963) 113–141.
- POGÁNY 1908
Pogány J.: *A gombosi sírmező*. — *Das Gräberfeld von Gombos, Bács-Bodrog*. *ArchÉrt* 28 (1928) 404–415.
- ROSNER 1999
Rosner, Gy.: *Awarenzeitliche Gräberfeld von Szekszárd-Bogyiszlói Strasse*. Budapest 1999.
- ROSS 1965
Ross, M.C.: *Catalogue of the Byzantine and early mediaeval*. Washington 1965.
- SALAMON–SEBESTYÉN 1995
Salmon Á. – Sebestyén K.: *The Szeged-Kundomb Cemetery*. Debrecen–Budapest 1995.
- SCHULZE 1984
Schulze, M.: *Frühmittelalterliche Ohrgehänge*. *ArchKorr* 14 (1984) 325–335.
- SOMOGYI 1984
Somogyi, P.: *A cikói avarkori temető*. — *Das Gräberfeld von Cikó*. In: Kiss G. – Somogyi P.: *Tolna-megyei avarkori temetők*. Budapest 1984, 37–103.
- SOMOGYI 1997
Somogyi, P.: *Byzantinische Fundmünzen der Awarenzeit*. Innsbruck 1995.
- CS. SÓS 1956
Sós, Á. Cs.: *Le deuxième cimetière avar d'Üllő*. *Acta ArchHung* 6 (1955) 193–226.
- CS. SÓS 1958
Sós, Á. Cs.: *Das frühawarenzeitliche Gräberfeld von Oroszlány*. *FolArch* 10 (1958) 105–124.
- SZABÓ 1975
Szabó, J. Gy.: *The Pilismarót Cemetery*. In: *Avar Cemeteries in the Hungarian National Museum. Vol I*. Red.: Kovrig, I. Budapest 1975, 241–282.
- TOČIK 1968
Točik, A.: *Slawisch-awarisches Gräberfeld in Holiare*. Bratislava 1968.
- TOČIK 1992
Točik, A.: *Materiály k dejinam Južneho Slovenska v 7.–14. storočí*. *ŠtZv* 28 (1992) 93–115.
- TÖRÖK 1994
Török, Gy.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Solymár*. Debrecen–Budapest 1994.
- TÖRÖK 1998
Török, Gy.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Halimba*. Debrecen–Budapest 1998.
- VIDA 2000
Vida, T.: *Veil pin or dress pin*. *Antaeus* 24 (2000) 563–574, 811–815.
- YEROULANOU 1999
Yeroulanou, A.: *Diatrita. Gold pierced-work jewellery from the 3rd to the 7th century*. Athens 1999.

tesebb értékelés nélkül Bóna István, Kovrig Ilona és Kiss Gábor is ír (BÓNA 1957, 162–163, az őrböpusztai 7. sír fülbevalója nem láncos fülbevaló!; KOVRIG 1963, Taf. I; KISS 1984, 144, 172).

Mechtild Schulzenek a témát először összegző, alapvető tanulmánya után célunk annyi, hogy a láncos fülbevalók viseletének avar kori szokásáról átfogó képet adjunk.

A fejviselettel kapcsolatba hozható sírok között a legnagyobb számú csoport. Közel 40 sírban volt láncsal összekapcsolt fülbevaló, vagy olyan megfigyelés, amely arra utal, hogy a koponya két oldalán talált fülbevaló lánc, zsinag vagy gyöngysor kötötte össze. Az esetek többségében — már ahol feljegyezték a lánc előkerülési helyét — a vékony, hosszúkás 'S' alakú szemekből álló, teljes hosszában kb. 35 cm hosszú bronzlánc „elő”, az „áll előtt” került elő, de 10 esetben a „koponya mögött, a nyaknál” megjelölést találjuk. Nem dönthető el, de feltételezhető, hogy a fülbevalókat összekötő láncokat a fejtetőn vezették át és innét csúsztak le a sírba tételkor a fej mögé, vagy az áll elé. E feltételezést megerősíti a Bogojevo/Gombos-i temető 43. sírjában tett megfigyelés, ami szerint egy hajpánt „hajszorító bronzból a bal fültől a fejen át volt fektetve, végei kétszer önmagába hajló karikában végződnek” (POGÁNY 1908), vagyis viseltek a haját, vagy a fejkendő, fátyolt leszorító pántokat. Hasonló szerepe lehetett a fülbevalókat összekötő láncoknak, gyöngysoroknak is (pl. Váchartyán 41. sír). Mechtild Schulze, az avar kori, általa idézett abonyi és pilismaróti láncos fülbevalók szerepéről hasonlóan vélekedik.² Kérdés, hogy a vékony láncoknak csak használati értékük vagy díszítő szerepük is volt-e? A láncokhoz kapcsolt fülbevalókról csak annyit tudunk, hogy a „koponya két oldalán” kerülnek elő. Nem biztos, hogy ezeket fülbe akasztva viselték, lehet, hogy a fej körülvevő fejkendő vagy fátyol két oldalára varrták azokat és így a változatos formájú, sokszor színes gyöngyökkel ékesített „fülbevalók” a karikájukhoz kapcsolt láncokkal fejdíszet alkottak.

Az avar kor láncos fülbevalók az avarkor folyamán végig ismertek és használatban voltak. Megtaláljuk ezt a típust a legkorábbi készthely-fenekpusztai sírokban: kiskosaras arany fülbevalókat kapcsoltak össze gyöngysorokkal vagy ezüstláncsal. Dunántúli lelőhelyek (Regöly, Závod, Cikó, Szekszárd, Kölked) több sírjában a tekerceselt karikájú és a felhúzott lemezgömbös fülbevalók között találjuk a láncos változatokat. A kronológiai sorban kiscsüngös fülbevalók (Solymár), a kis bogycsüngös fülbevalók (ugyancsak Solymár), az Igar-típusú lengőcsüngös fülbevalók (Szentés-Kaján), a kerek karikájú, kerek gyöngycsüngös fülbevalók (dunántúli, alföldi és felvidéki lelőhelyekkel), az ovális karikájú, hosszúkás gyöngy-

csüngös fülbevalók (dunántúli és felvidéki lelőhelyekkel) és a csüngő nélküli sima karika fülbevalók (dunántúli és alföldi lelőhelyekkel) követik egymást. A láncos fülbevalók túlnyomórészt női sírokból származnak de fellelhetők férfi sírban is. Solymár 20. lovassírja, közép avar kori préselt kőbetétes verebtekkkel, préselt lószerszámmal a kivételek közé tartozik: a bogycsüngös fülbevalót az állkapocs előtt talált vékony bronz lánc kötötte össze.

A láncos fülbevalójú sírok általános leletegyüttese változatos, de nagyjából viszonylagosan gazdag, azaz a fülbevalót viselőnek az átlagtól eltérő, módosabb voltára utal. Gazdagságban a készthelyi, arany mellékletes sírok emelkednek ki, de a többi láncos fülbevalós sírban is gyakoribb a karperec, hosszú gyöngysor, lemez vagy szirmos boglár és gyűrű, mint az általános szintet mutató temetkezésekben.

A láncos fülbevalós fejviseletnek tehát sem térbeli sem időbeni korlátai nincsenek az avar korban. Valamivel gyakrabban találjuk ezt a típust a Dunántúlon, a legkorábbi sírokban még más késő antik, mediterrán tárgyak társaságában, utalva e viseleti szokás eredetére. A láncos fülbevalók eredetét keresve Mechtild Schulze jó előképeket idéz: láncsal összekötött félhold alakú és lánccsüngös bizánci fülbevalókat a Kaukázusból és Chios szigetéről (SCHULZE 1984, 325–327, Abb. 1, 3; 2, 3). A gyöngydíszes, fiatalabb láncos fülbevalók nemcsak általános avar típusok, de a sírok kísérőleletei között is alig akad az adott korban használt és helyben gyártott típustól eltérő.

A láncsal összekötött fülbevalók, illetve a láncsal leszorított fejfedők késő antik eredetű viselete tehát, ha nem is általánossá, de a módosabbak között kedvelté vált az avar korban és divatja a korszak végéig nyomomon követhető.

Összegzés

A fémveretes fejékeket (diadémokat vagy pártákat) és a láncos fejdíszeket (fülbevalókat vagy haj/kendő/fátyol/leszorító, fülbevalókhöz kapcsolt láncokat) ismertettük e rövid tanulmányban. Ezek, a nem nagy számban használt ékszertípusok egyrészt árnyaltabbá teszik az avar kori nők viseletéről eddig készített a kutatás, másrészt kiegészítik az avarkor bizánci eredetű és gyökerű változatos szépségű és funkciójú leleteinek körét. Egyre világosabbá válik, hogy az avarkor anyagi műveltsége sokkal változatosabb és sokrétűbb volt a korábban véltnél és ismertnél: romanizált, késő antik, germán és bizánci szálak szőtték át és tették sajátossá, egyedivé az alapjaiban keleti, nomád kultúrát, benne a mindennapi viseletet is.

1. lista: háromkaréjos pártaveretek

Alattyán-Tulát 37. sír	(KOVRIK 1963, 29, Taf. II)
Békéscsaba-Reptér	(GARAM 1992, 186, Taf. 14, 1–22)
Halimba 165. sír	(TÖRÖK 1998, 230, Taf. 63, 1)
Kiszombor E 17. sír	(LŐRINCZY–STRAUB 2003, 186, 5. kép 1–28)
Želovce/Zsély 364. sír	(ČILINSKA 1973, 100, Taf. LXI)

préslőtő:

Kunszentmárton	(CSALLÁNY 1933, Taf. II, 26)
----------------	------------------------------

2. lista: ívelt oldalú pártaveretek

Győr-Téglavető 861. sír	(FETTICH 1943, Taf. XXXIV, 23–27)
Kisköre-Halastó 131. sír	(GARAM 1979, Taf. 20, 33)
Kiskörös-Vágóhid IV. sír	(LÁSZLÓ 1955, 25, Pl. III)
Magyarország	(GARAM 1980, 170, 5. á. 5)
Romonya I. 57. sír	(KISS 1977, 113, Pl. XLVII)
Üllő I. 229. sír	(HORVÁTH 1935, XV. t. 12–17)
Üllő II. 13. sír	(CS. SÓS 1955, 208, Pl. LVII, 2–10)

hasonló préslőtő:

Főnlak/Felnac	(FETTICH 1926, 6, 14)
---------------	-----------------------

3. lista: négyzet alakú pártaveretek

Cikó 301. sír	(SOMOGYI 1984, 75, 21. t. 1–4)
Cikó 307. sír	(SOMOGYI 1984, 75, 20. t. 1–3)
Halimba 62. sír	(TÖRÖK 1998, 23, Taf. 7)
Iregszemcse-Felsőireg	(LŐRINCZY–STRAUB, 2003, 176, 4. kép 3–6)
Kiskörös-Vágóhid LXXI. sír	(LÁSZLÓ 1955, Pl. XX, 18–23)
Romonya I. 57. sír	(KISS 1977, 113, Pl. XLVII)
Szeged-Kundomb 281. sír	(SALAMON–SEBESTYÉN 1995, 36, Pl. 34)

préslőtő:

Adony	(FETTICH 1926, VI. t. 7, 9)
-------	-----------------------------

4. lista: láncos fülbevalók*arany, kosaras:*

Keszthely-Fenekpuszta, Horreum 6. sír	(BARKÓCZI 1968, 279, Pl. LVII)
Keszthely-Fenekpuszta, Horreum 9. sír	(BARKÓCZI 1968, 281, Pl. LIX)

Keszthely-Fenekpuszta, Horreum 17. sír	(BARKÓCZI 1968, Pl. LXVI, 6)
--	------------------------------

tekereszt karikájú és felhúzott lemezgömbös:

Cikó 423. sír	(SOMOGYI 1984, 59, 29. t.)
Kölked A 492. sír	(KISS 1996, 132, Taf. 89)
Nagyharsány 2. sír	(PAPP 1963, 116, II. t. 1–2, 5)
Regöly 22. sír	(KISS 1984, 130, 59. t.)
Regöly 149. sír	(KISS 1984, 136, 81. t.)
Szekszárd-Bogyiszlói út 67. sír	(ROSNER 1999, 18, Taf. 71, 5)
Závod 7. sír	(KISS 1984, 164, 85. t.)

kisgömbös és bogycsüngős:

Solymár 20. sír	(TÖRÖK 1994, 88, Taf. VI, 1–3)
Solymár 88. sír	(TÖRÖK 1994, 20, Taf. XXIV, 5–6)

lengőcsüngős:

Szentes-Kaján 385. sír	(KOREK 1943, 46, XXXVI. t. 21–22)
------------------------	-----------------------------------

kerek, gömbölyű gyöngyös:

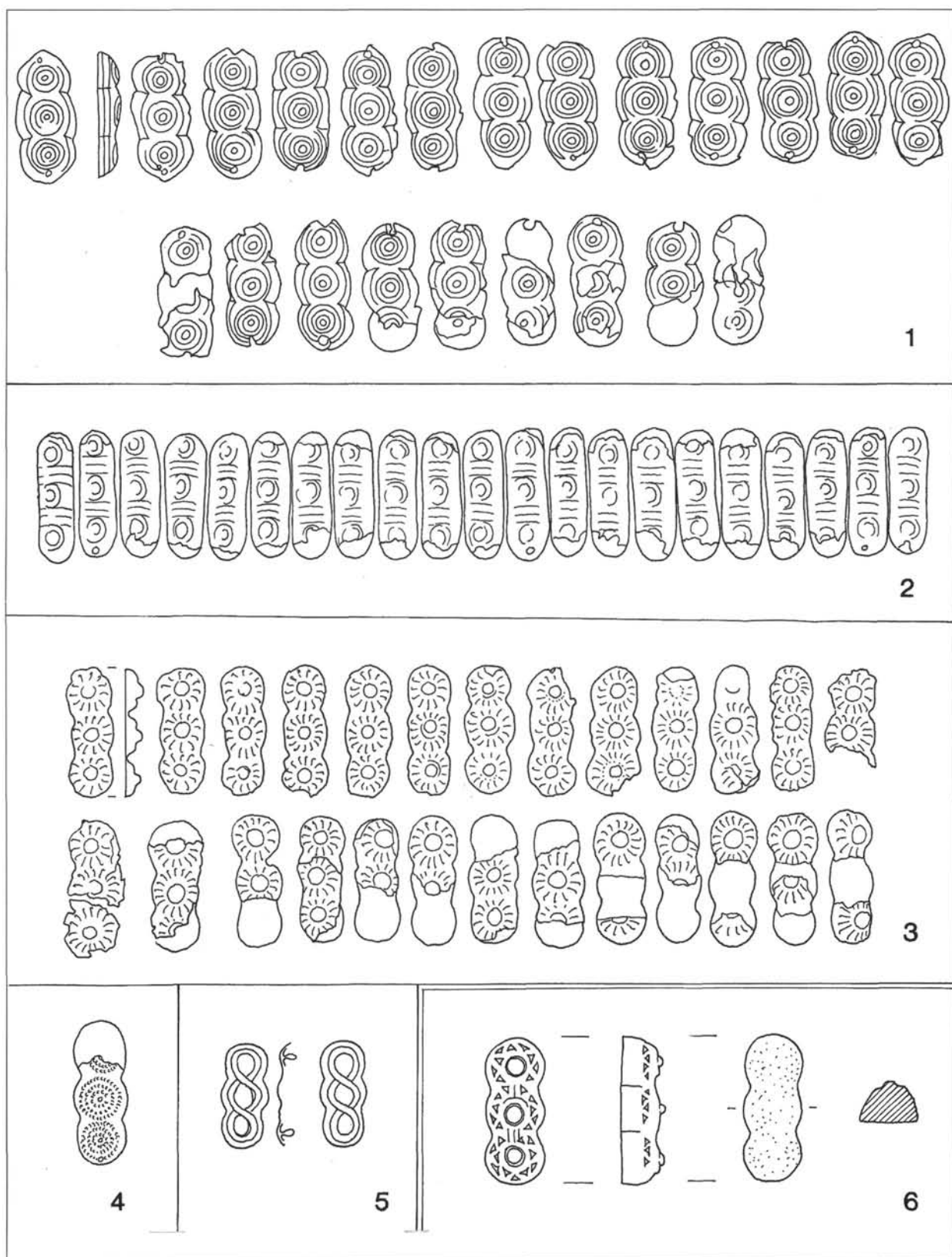
Abony 97. sír	(ÉBER 1902, 254)
Andocs 111. sír	(GARAM 1973, 156, 21. á.)
Deszk-Kukutyin 41. sír	(MFM – Szeged, közöletlen)
Holiare/Alsógellér 141. sír	(TOČIK 1968, 33, Taf. XLVIII)
Kiskörös-Pohibuj Mackó 40. sír	(TÖRÖK 1975, 294, 288, Fig. 3)
Nové Zámky/Érsekújvár 418. sír	(ČILINSKA 1966, 81, Taf. LXII)
Regöly 13. sír	(HAMPEL 1905 [III] Taf. 187)
Szarvas 68. lh. 92. sír	(JUHÁSZ 2004, Taf. XIII. 1, 4)
Szarvas 68. lh. 308. sír	(JUHÁSZ 2004, Taf. XXXVI, 1)

ovális, hosszúkás gyöngyös:

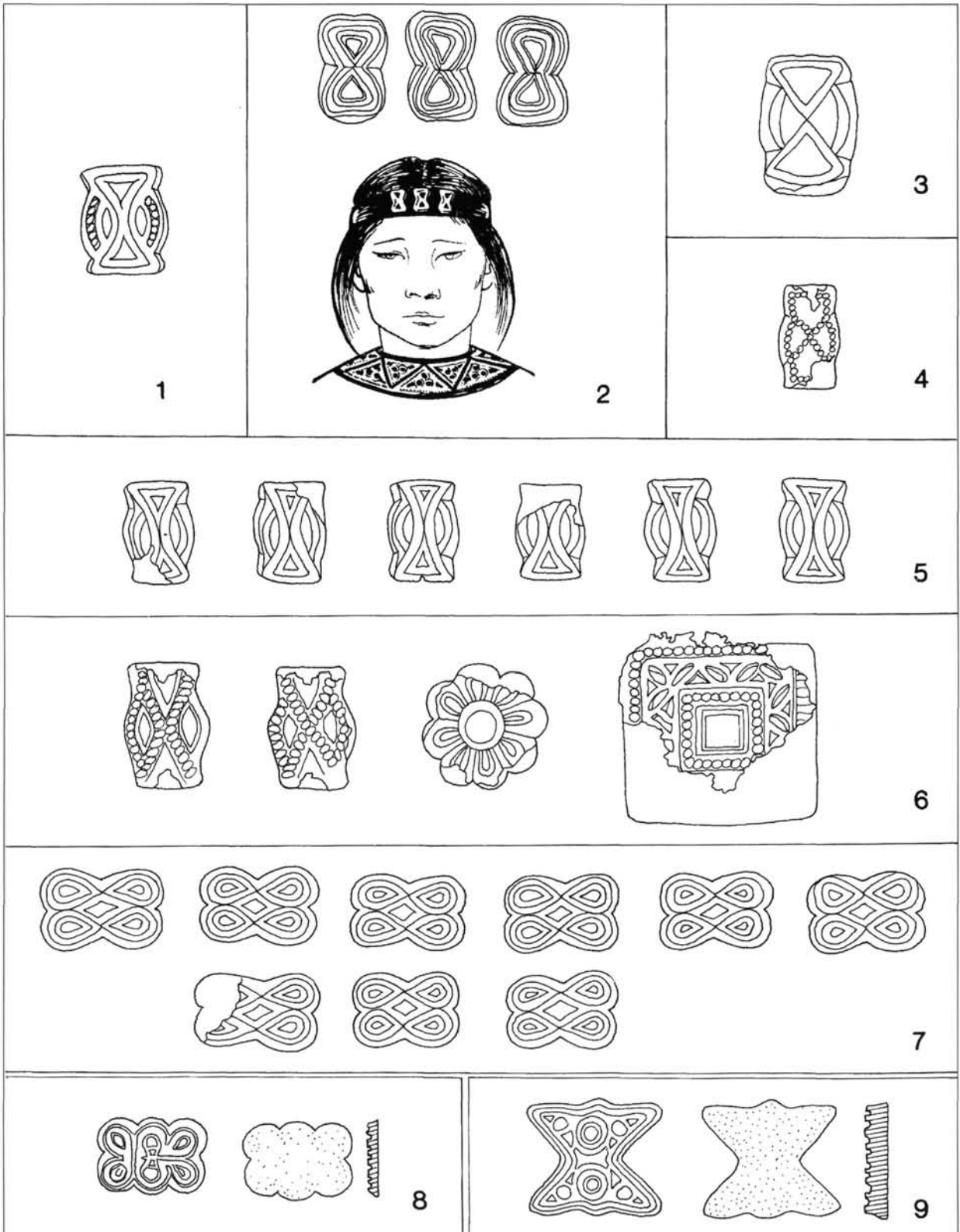
Abony 101. sír	(ÉBER 1902, 255)
Dvory nad Zitavou/Udvard 95. sír	(TOČIK 1983, Obr. 25)
Halimba 168. sír	(TÖRÖK 1998, 33, Taf. 17)
Pilismarót-Öregek dülő 3. sír	(SZABÓ 1975, 245–246, Fig. 3)

díszítetlen fülbevalókarika:

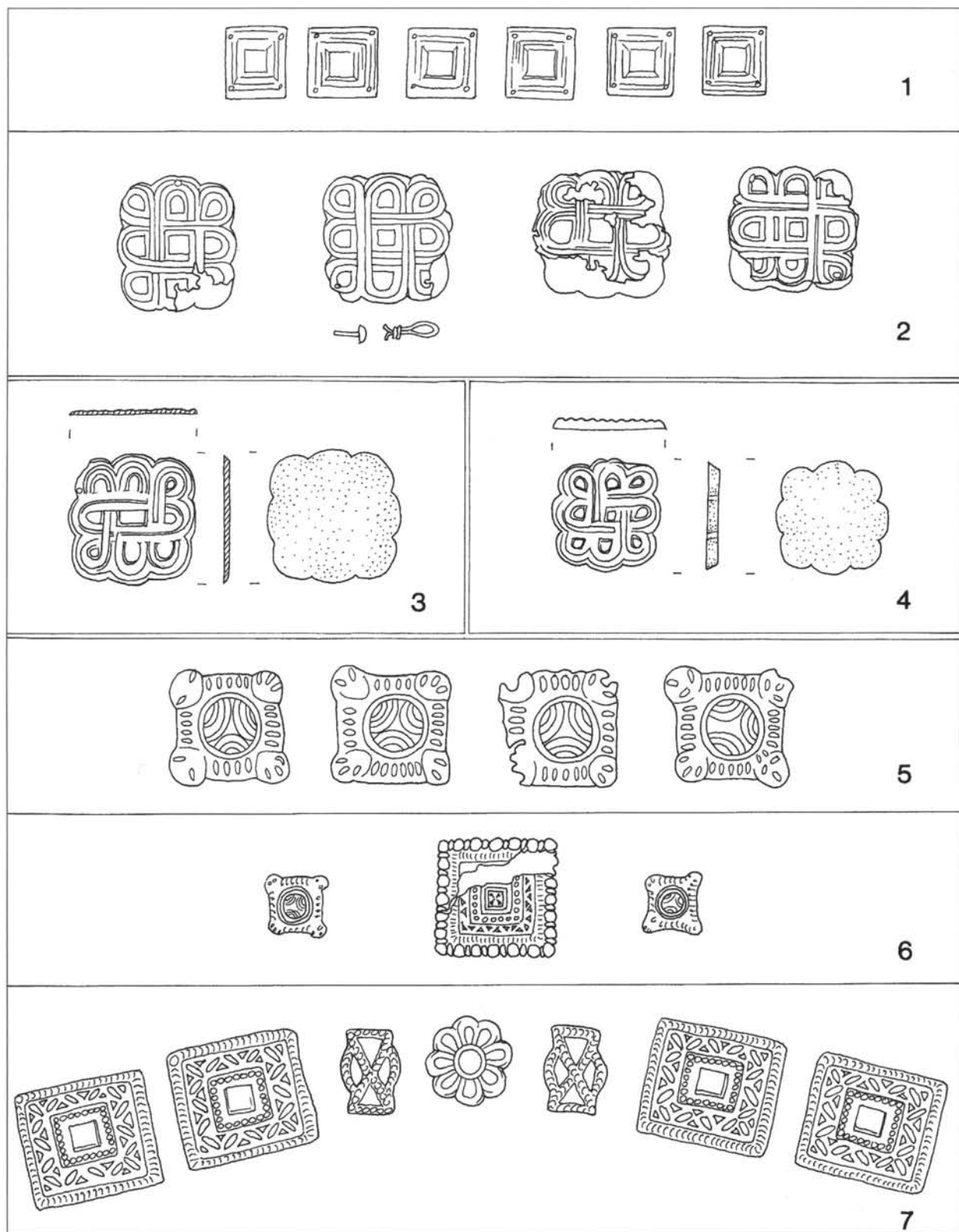
Bágyog-Gyűrhegy 7. sír	(LOVAS 1929, 248–258)
Solymár 7. sír	(TÖRÖK 1994, Taf. III, 7–9)
Szentes-Kaján 226. sír	(KOREK 1943, 30, XIX. t. 45, 47, 50)

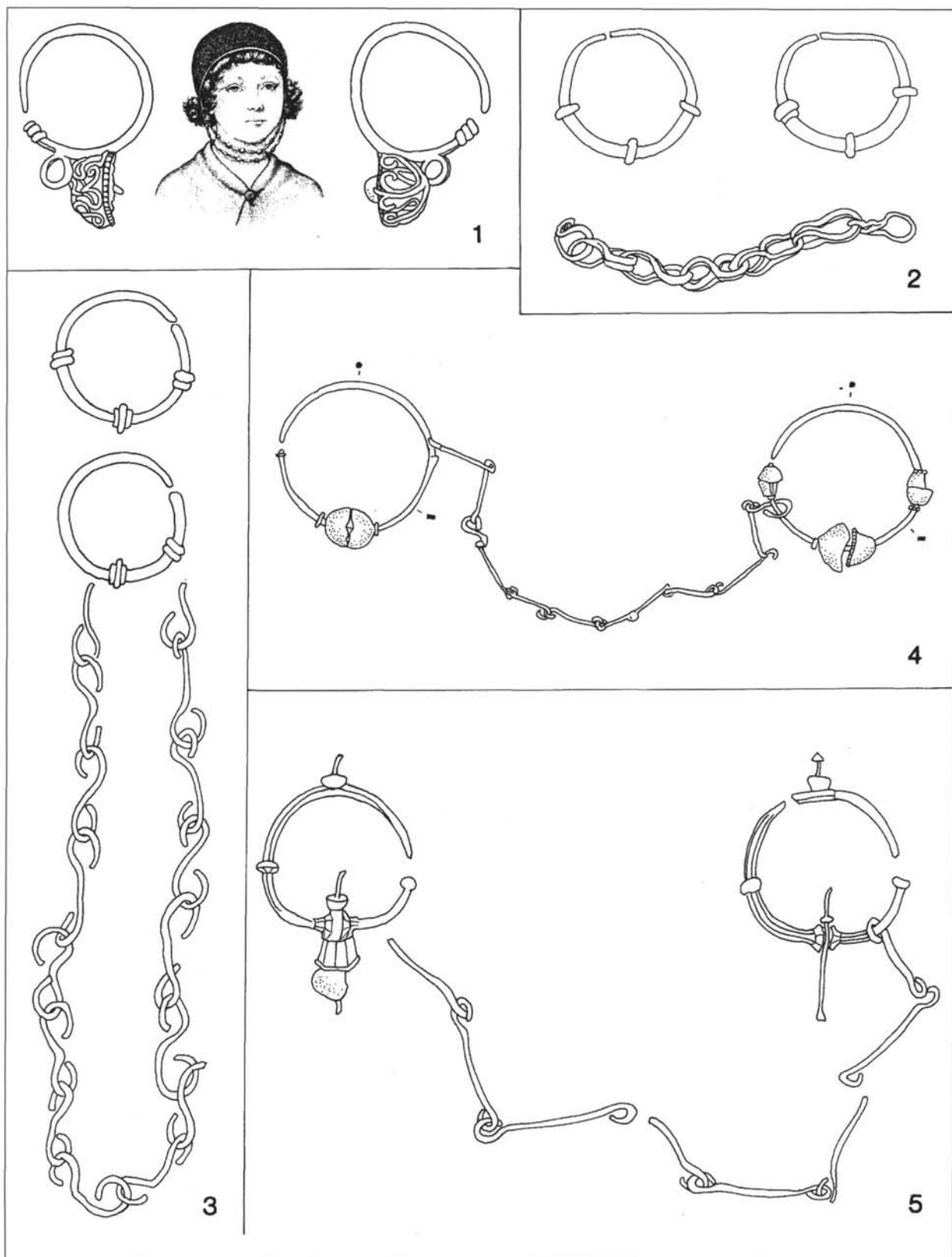
1. kép: Háromkaréjos préselt pártadiszek; 1: Békéscsaba-Reptér; 2: Halimba 165. sír; 3: Kiszombor-E 17. sír;
4: Alattyán-Tulát 37. sír; 5: Želovce/Zsély 364. sír; 6: Kunszentmárton (préselőtő) M = 1:1

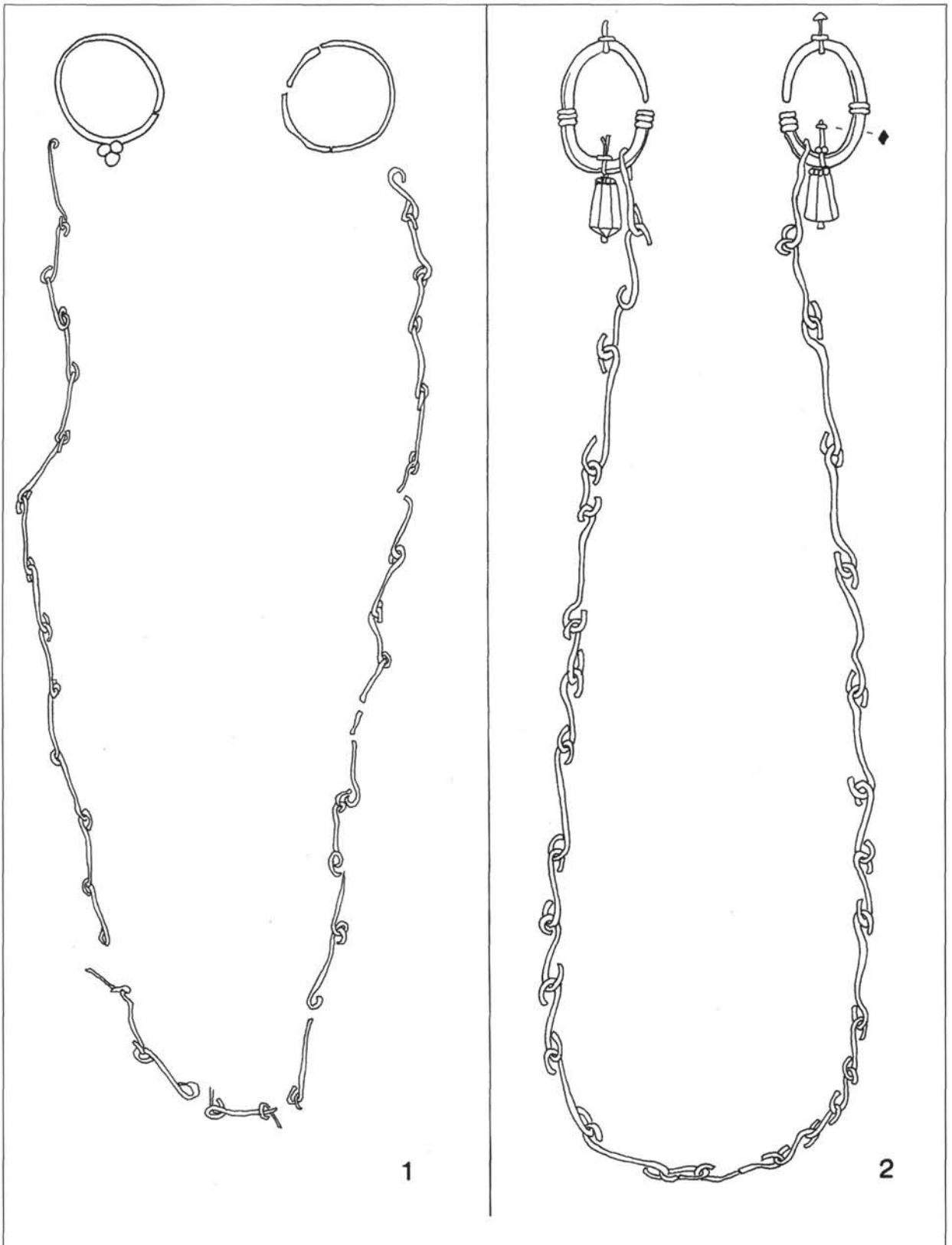
2. kép: Ívelt oldalú préselt pártaveretek; 1: Kisköre-Halastó 131. sír; 2: Kiskörös-Vágóhíd IV. sír (László Gy. rekonstrukciójával, 1955); 3: Magyarország; 4: Győr-Téglavető 861. sír; 5: Üllő I. 229. sír; 6: Romonya I. 57. sír; 7: Üllő II. 13. sír; 8–9: Felnac/Fönlak (préselőtő) M = 1:1

3. kép: Négyzet alakú pelsőlt pártavertek; 1: Kiskőrös-Vágóhíd LXXI. sír; 2: Iregszemcse-Felsőireg; 3–4: Adony (préselőtő);
5: Cikó 301. sír; 6: Cikó 307. sír; 7: Romonya I. 57. sír M: 1–5 = 1:1, 6–7 = kicsinyítve

4. kép: Láncos fülbevalók I; 1: Keszthely-Fenekpuszta, Horreum 9. sír (M. Schulze rekonstrukciójával, 1984); 2: Nagyharsány 2. sír; 3: Kölked-Feketekapu A 492. sír; 4: Regöly 149. sír; 5: Szentés-Kaján 385. sír M = 1:1

5. kép: Láncos fülbevalók II; 1: Solymár 20. sír; 2: Abony 101. sír M = 1:1

Tóth Endre

Zur Herkunft und Ikonographie der Scheibenfibeln der Keszthely-Kultur

Charakteristische Gegenstände der Frauentracht in der Keszthely-Kultur (KISS 1965; MÜLLER 1988; MÜLLER 1996; MÜLLER 1996a; DAIM 2000, 468–474) sind die Scheibenfibeln.¹ Früher hielt man diese Fibeln für ganz spezifische Stücke der Keszthely-Kultur (ALFÖLDI 1934, 294), doch wurden ähnliche Fibeln auch in Epirus Nova und Praevalitana unter den Trachtgegenständen der Koman-Kultur (ANAMALI 1964; ANAMALI 1993) und in Süditalien (SPADEA 1991, 553–573; RIEMER 2000, 125–128; DAIM 2002) gefunden. Einige Exemplare der Südgruppe sind in der Form eng mit den transdanubischen Fibeln verwandt, auch wenn sich kaum eine weitergehende Verbindung zwischen den Trachtgegenständen der Koman-Kultur und der transdanubischen Bevölkerung entdecken lässt. Heute ist es noch ein Rätsel, wie das Auftauchen dieses sonderbaren Gegenstandes in den drei weit voneinander entfernten Gebieten interpretiert werden kann. Ich möchte zu der späteren Lösung mit der Analyse von Bild und Form der Scheibenfibeln mit Bellerophon-Darstellung beitragen.²

Die transdanubischen Scheibenfibeln untersuchte und gruppierte Éva Garam (GARAM 1993). Ein figurales Bild zielt jene Fibeln, die ein eingetieftes Mittelfeld haben. Die Bilder können „heidnische“ und christliche Thematik haben. Die Fibeln beider Gruppen haben gemeinsam — und das ist zu betonen —, dass nicht nur das Thema sämtlicher Bilder, sondern auch ihr Stil von spätantik-mediterraner Herkunft ist. Die größere Gruppe bilden die Darstellungen christlicher Thematik (Kreuzwächter, „Auferstehung des Lazarus“, Christus/Reiterheilige, Erzengel, „Heilige“). Die Scheibenfibeln der Keszthely-Kultur zeigen zwei „heidnische“ Themen. Eines stammt aus der Iuppiter-Darstellung und mochte im 1.–3. Jahrhundert n. Chr. die Kaiserapotheose gewesen sein (s. das Relief der Toröffnung des Titusbogens, des weiteren KAT. FRANKFURT 1984, 669, usw.). Zwei Exemplare fanden sich in Keszthely-Dobogó

(Frauengrab, UngNatMus, Inv. Nr. 119.1882.130; ALFÖLDI 1926, Taf. VII, 4; GARAM 1993, 103, Abb. 3, 1) und in Keszthely-Fenekpuszta.³ Das dritte, wahrscheinlich reparierte und sicherlich spätere Exemplar fand Attila Kiss in Kőlked-Feketekapu, „A“-Gräberfeld (Grab 283, s. GARAM 2001, Taf. 31, 5).⁴ Zwei Fibeln blieben erhalten, auf denen das andere heidnische Thema, der Kampf von Bellerophon und Chimaira, dargestellt ist, eine Szene, die zu den in der Kaiserzeit wohlbekanntesten und vielfach dargestellten Themen gehört (SIMON 1966; BRANDENBURG 1968; HILLER 1970; BRANDENBURG 1971; HUSKINSON 1974; LOCHIN 1994). Auf den ins 6.–7. Jahrhundert datierten transdanubischen Fibeln ist jedoch das Auftauchen des mythologischen Themas überraschend. In meiner Studie beschäftige ich mich mit der Bellerophon-Darstellung und der Herkunft des Fibeltyps.

1. Silberne Scheibenfibel, Fo. Keszthely-Dobogó Gräberfeld, Frauengrab (UngNatMus, Inv. Nr. 30.1885.74/61.72.1; LIPP 1886; HAMPEL 1905, [II] 221–222; ALFÖLDI 1926, Taf. VI, 3; ALFÖLDI 1934; ALFÖLDI 1938; GARAM 1993, 101, Abb. 1, 1; GARAM 2001, Taf. 31, 2). Der Fibeldurchmesser beträgt zusammen mit dem Perldraht 50 mm, ohne ihn 48 mm, die Dicke 9 mm, die Tiefe des Bildfeldes 5–6 mm. Im silbervergoldeten reliefierten Bildfeld der auf einem nach links laufenden Pegasus sitzende Bellerophon, unter den Füßen des Pferdes die Chimaira (Abb. 1a; Abb. 2). Die Rückseite ist aus einem Bronzeblech ausgeschnitten. Die Nadelkonstruktion ist zerstört.

2. Silberne Scheibenfibel, Fo. Keszthely-Fenekpuszta, Horreum-Gräberfeld, Kindergrab 12 (Keszthely Balatoni Museum, Inv. Nr. 60.4.3; BARKÓCZI 1968, 282, Taf. XLI; BARKÓCZI 1971; MÜLLER 1988, 277; GARAM 1993, 101, Abb. 1, 2; GARAM 2001, Taf. 31, 1). Der Durchmesser beträgt zusammen mit dem Perldraht 50 mm, ohne ihn 47 mm, die Dicke 10 mm. Im silbervergoldeten reliefierten Bildfeld mit

25 mm Durchmesser der nach links laufende Pegasus, auf ihm Bellerophon, unter den Füßen des Pferdes die Chimaira. Die Rückseite ist aus einem Bronzeblech ausgeschnitten. Die Entfernung der Nadelhalterung beträgt 21 mm (Abb. 1b; Abb. 2).

Die Zusammenfügung beider Fibeln — aus je acht Teilen — geschah nicht auf völlig gleiche Weise (Abb. 3). Die Zusammenfügung des Fibelmantels ist eine für Pannonien typische Technik (NAGY-TÓTH 1990). Die Dose aus dünnem Silberblech wurde — besonders bei den frühen Exemplaren — mit einem formbaren Material ausgefüllt, das die Fibelform und das Verzierungsmuster annahm.⁵ Das Füllmaterial verhinderte einerseits ein Zusammendrücken der dünnen Silberbleche und ließ andererseits die leichte Fibel schwerer werden.

Das Bild

Der Pegasus läuft auf beiden Fibeln nach links, was auf den kaiserzeitlichen Bellerophon-Darstellungen selten der Fall ist (s. z.B. die *tensa Capitolina* und die Abbildungen in LOCHIN 1994). Auf den bekannten pannonischen Kästchenbeschlügen läuft der Pegasus immer nach rechts. Der Grund für die Umkehrung des Bildes mochte gewesen sein, dass der Goldschmied die Szene in üblicher Form — nach rechts gerichteter Reiter — auf den Model/die Matritze kopierte und gravierte, weshalb die auf das Silberblech gepresste Darstellung umgedreht wurde.⁶ Es kann kein Zweifel sein: weder Bellerophon noch der Reiter mit der Schlange auf der Fibel von Nagyarsány können St. Georg-Darstellungen sein, wie so oft angenommen wird. Neben dem Heiligen erscheint der Drache erst im 12. Jahrhundert in der europäischen Kunst,⁷ und die Drachengeschichte findet sich erstmals in der *Legenda Aurea*: über alles werde ich im Zusammenhang mit der Fibel von Nagyarsány schreiben.

Bellerophons Kampf mit der Chimaera wurde in den letzten zwei Jahrhunderten der Kaiserzeit häufig auf Mosaikfußböden dargestellt (zum Inhalt und zur Bedeutung der Darstellung s. AMANDRY 1956; BRANDENBURG 1968; HILLER 1970, 107; BRANDENBURG 1971; HUSKINSON 1974; LOCHIN 1994). In christlichem Milieu wurde er — in nicht liturgischen Gebäuden — ebenfalls akzeptiert.⁸ Die spätkaiserzeitliche Beliebtheit des Themas ist verständlich. Ein Grund war die Ähnlichkeit der Komposition mit der über den Gegner triumphierenden, auf dem Pferd galoppierenden Kaiserdarstellung, der andere die christliche Komponente: Christus als Sieger über den Bösen in Gestalt von Löwe, Schlange oder Drachen (vgl. Ps 91, 13, usw.). Das Thema wurde in verschiedenen Kunstgattungen dargestellt

(s. QUACQUARELLI 1975; BRENK 1966, 172). Förderlich für seine Verbreitung mag das Wandgemälde im Kaiserpalast der neuen Hauptstadt gewesen sein. Auf dem Bild im *vestibulum* sticht Kaiser Constantinus I. in Gesellschaft seiner Söhne mit seiner Lanze eine Schlange nieder: nach Eusebius (*vita Constantini* III, 3) symbolisiert die Schlange die gottlosen Tyrannen (so Licinius).⁹ Ebenso konnte die Schlange das Heidentum symbolisieren oder wie im Falle eines Herrschers arianischen Bekenntnisses die Orthodoxie. Der Herrscher vernichtet seinen inneren Gegner, die Arianer, oder den äußeren, die das Reich angreifenden Barbaren. Auf der Goldmünze von Constantius II. windet sich unter dem zu Pferd ankommenden Kaiser eine Schlange (GARAM 1993). Die Münzumschrift bringt den Bildinhalt klar zum Ausdruck: *debellator hostium* (GNECCHI 1912, [I] Tav. 10/9). Der Kampf von Pegasus und Chimaira symbolisiert gut den auf dem Pferd galoppierenden Herrscher, der den Gegner in Gestalt von Mensch, Schlange oder Drachen niederringt. Auf den *Contorniat*-Beschlügen erscheinen der bis auf den Hellenismus zurückzuführende (KÁDÁR 1982, 387), in der frühen Kaiserzeit auftauchende¹⁰ löwenjagende Herrscher¹¹ und auch der Kampf Bellerophons mit der Chimaira (auf der Vorderseite Alexander der Große: ALFÖLDI-ALFÖLDI 1976, Taf. 12, 9–12; Taf. 13, 1–3). Es überrascht nicht, dass das Bild des Drachen/Schlange angreifenden berittenen Herrschers durch den Kampf des Pegasus und der Chimaira ersetzt werden konnte. Die inhaltliche Verwandtschaft der Darstellung der beiden ähnlichen Kompositionen belegt ausdrucksvoll ein Kästchenbeschlügen aus Intercisa, auf dem in je einem Medaillon (HILLER 1970, Nr. 27; BUSCHHAUSEN 1971, A9; GÁSPÁR 1971, Nr. 15; DINKLER 1979, 92) Bellerophons Kampf dem seinen Feind besiegenden Kaiser gegenübergestellt ist. Beide Bilder tragen dieselbe Bedeutung, die Besiegung des Feindes. Beide Szenen hat nicht nur der Verfertiger des Kästchens, sondern auch sein Benutzer so verstanden.

Bellerophon-Darstellungen wurden nicht nur im 4. Jahrhundert geschaffen (ALFÖLDI 1926, 47). Es gibt die Szene im Ravennaer Palast Theoderichs des Großen (GHIRARDINI 1918, 782, Abb. 24, 7, Taf. 8; HILLER 1970, Nr. 31; PORTA 1990, 273) und auch auf den Mosaiken aus der Iustinian-Zeit im Kaiserpalast von Konstantinopel (BRETT 1942, 35, Taf. 6; HILLER 1970, Nr. 34; zur Datierung des Mosaiks: BRANDENBURG 1968, 58, Anm. 15; JOBST-ERDAL-GURTNER 1997, 58–60). An der letzteren Stelle ist es neben Jagd- und bacchantischen Szenen das einzige mythologische Thema. Eine an die Diptychons erinnernde, durchbrochene Bellerophon-

Elfenbeinschnitzerei aus dem 5. Jahrhundert belegt ebenfalls das Weiterleben und die Bekanntheit der mythologischen Szene (HILLER 1970, Nr. 33; KAT. NEW YORK 1978). Die Bellerophon-Darstellungen symbolisieren in der späten Kaiserzeit ganz allgemein die Bereitschaft zur Tat, die *virtus*, und die Besiegung des Gegners. Es ist kein Zufall, dass sich die Bellerophon-Darstellungen mit der Bedeutung der zwei gegensätzlichen Prinzipien des Guten und des Bösen dem Hellenismus folgend nach langer Pause im spannungsgeladenen 3. Jahrhundert in der kaiserzeitlichen Kunst und in der Symbolik häufen.¹² Und die Verwendung des Themas im 5.–6. Jahrhundert zeigt gut die Wichtigkeit des symbolischen Sinnes der mythologischen Geschichte. Dagegen wissen wir nicht, was die Bellerophon-Szene für das Volk der Keszthely-Kultur symbolisierte. Vielleicht ergibt sich nach der Untersuchung der übrigen Scheibenfibeln die Möglichkeit einer Antwort und lässt sich der geistige Hintergrund genauer skizzieren, in dem die Darstellungen der Scheibenfibeln übernommen und verwendet wurden. Es kann wichtig sein, dass im 4. Jahrhundert in Pannonien besonders viele Zeugnisse vom Pegasus-Chimaira-Kampf erhalten blieben. Die Darstellung kommt auf kaiserzeitlichen Grabsteinen einzig in Pannonien vor (Intercisa: LOCHIN 1994, Taf. 161, Nr. 173). In den Mosaikfußboden eines Raumes in der Parndorfer Villa wurde nachträglich, im 4. Jahrhundert eine Bellerophon-Darstellung eingefügt (KENNER 1965, 89, 93, Abb. 11; HILLER 1970, Abb. 22). Dies zeigt gut die allgemeine Beliebtheit und Bedeutung dieser Szene in der späten Kaiserzeit. Das Bild ist auf getriebenen bronzenen Kästchenbeschlägen des 4. Jahrhunderts (Abb. 5),¹³ auf einer Toiletenschachtel¹⁴ und auf Gürtelbeschlägen (Abb. 4),¹⁵ in relativ großer Zahl bekannt. Die Beliebtheit des Themas in Transdanubien (Abb. 9) zeigt gut, dass die Bellerophon-Szene nicht nur in der Metallkunst vorkommt. Auf dem Boden der großen — Dm 37 cm — glasierten Schüssel aus dem Grab von Mosdós/Kom. Somogy aus dem 4. Jahrhundert wurde neben dem Rand sechzehnmal und in der Mitte kreuzförmig viermal dasselbe Medaillon mit der Bellerophon-Szene eingedrückt (RADNÓTI 1957, 274; KAT. SZÉKESFEHÉRVÁR 1992, 82, Nr. 125).

Trotz der häufigen transdanubischen Vorkommen im 4. Jahrhundert ist nicht zu entscheiden, ob die Bellerophon-Szene von lokaler Herkunft, also das Weiterleben eines in Pannonien bekannten Bildtyps war oder aus der Thematik der spätantiken Reichstradition stammt. Die Frage ist, woher das Muster des im 6. Jahrhundert in der Umgebung von Fenékpuzsza lebenden Goldschmiedes stammt, nach dem er den Preßstock mit der Pegasus-Darstellung schnitt. Wir

wissen auch nicht, ob es sich um bewußte Kopie in Kenntnis der Bedeutung dieser mythologischen Szene handelte oder um die zufällige Kopierung einer gefundenen Bellerophon-Platte. Sekundäre Verwendung kann es nicht gewesen sein, weil die Bilder der Scheibenfibeln kleiner als die kreisförmigen Pegasus-Szenen der Kästchenbeschläge sind und diese aus Bronze, die der Scheibenfibeln aber aus Silber bestehen. Also wurden die kreisförmigen Bellerophon-Bilder nicht aus dem Blech von Kästchenbeschlägen ausgeschnitten. Die genaue Gestaltung und treue Kopie der Details zeigt, dass der Goldschmied das mythologische Bild nicht falsch verstand. Der Darstellungsstil stimmt bei einem Vergleich z.B. der alamannischen Reiterheiligen-Kriegerdarstellungen (QUAST 2002) mit den kaiserzeitlichen Darstellungen überein.

In der Kaiserzeit wurde die Scheibenfibel von Männern getragen: bei der Soldatentracht fasst sie den Mantel auf der rechten Schulter zusammen. Die erhaltenen Exemplare sind flach, haben keinen Rauminhalt, ihre Dicke ist abgesehen von einigen Ausnahmen¹⁶ mit der Blechdicke identisch. Wichtig ist, dass sich die Fibeltracht der Männer in der späten Kaiserzeit entsprechend ihrer gesellschaftlichen Stellung gründlich änderte. Die kreisförmigen Kleiderschließen und ihre Abkömmlinge tragen bis zum 4. Jahrhundert der Kaiser, die männlichen Mitglieder der kaiserlichen Familie und die verbündeten Barbarenfürsten.¹⁷ Die militärische Dienstkleidung Hochrangiger, die Chlamys, wurde dagegen von einer Zwiebelkopffibel zusammengehalten. Die römischen Männer trugen die Scheibenfibel auf der rechten Schulter, und diese hatte keinen Rauminhalt. Die runden Dosenfibeln der Keszthely-Kultur wurden dagegen von Frauen getragen.¹⁸ Die Scheibenfibeln der Keszthely-Kultur sind Neuschöpfungen. Die Versenkung des Mittelteils der Fibeln und die Passrahmung sind Erfindungen des Goldschmiedes. Auch wenn die Darstellungen der Fibeln in engster Beziehung zu den spätkaiserzeitlichen heidnischen und christlichen Themen stehen, ist weder der Fibeltyp von den kaiserzeitlichen Scheibenfibeln abzuleiten, noch kann der Fibelgebrauch aus den kaiserzeitlichen Trachtbräuchen stammen. Wenn wir die Herkunft der Gegenstandsform suchen, müssen wir die Trageweise der Fibeln, ihre formalen Vorgänger und die Herkunft der bogigen Lösung finden. Vor allem anderen müssen zwei terminologische Fragen präzisiert werden, die die Form und Verzierung der Fibeln betreffen. Die Benennung Scheibenfibel ist zwar richtig, kann aber doch irreführend sein. Die Scheibe ist eine Form, die als Zylinder mit geringer Höhe zu betrachten ist, also Rauminhalt hat. Die Fachsprache dagegen nennt Scheibenfibeln die kreisförmigen kaiserzeitlichen

Kleiderheftnadeln, die aus einem oder zwei Blechen bestanden und von geringer Dicke sind. Demgegenüber haben die transdanubischen „Scheibenfibeln“ eine gewisse Höhe — 10–15 mm —, also auch Rauminhalt. Ihr Inneres wurde mit formbarem Material gefüllt, das austrocknete. Deshalb ist die Bezeichnung Dosenfibel richtiger. Diese Unterscheidung ist deshalb wesentlich, weil die Scheibenfibeln der Keszthely-Kultur ihre Dosenform von der kaiserzeitlichen Scheibenfibel unterscheidet.¹⁹ Deshalb muss die Herkunft der Dosenform festgestellt werden. Gerhard Fingerlin, der die Hüfingerringe Scheiben aufarbeitete, nennt das bogige Muster Arkadenmotiv (Arkadenmuster nennen es z.B. WERNER 1986, 50; DAIM 2001). Der äußere Kreisring der als Beispiel erwähnten silbernen Largitionsschale (Pantikapeion, um 343 n. Chr., s. FINGERLIN 1974, 616; KAT. BERLIN 1978, 82–83, Nr. 2) stellt tatsächlich ein Arkadenmotiv dar. Zweckvoller ist allerdings die Verwendung des Wortes Pass (wie ELBERN 1977, 178–179 in Bezug auf Altarplatten und Patenen) als des architektonischen Terminus, weil mit Ausnahme der Schüssel von Kerč die Gegenstände kein Arkadenmuster säumt.

Die Herkunft der Passrahmung

Ort, Zeit und Umstände der Entstehung dieser Form sind unbekannt. Die neue Form — das abgesenkte Mittelfeld — war eine Neuerung der/des Goldschmiede/s. Aber wir können den Musterschatz kennenlernen, den der Goldschmied besaß, benutzte und umgestaltete. Dabei müssen wir bis in die späte Kaiserzeit zurückgreifen, weil die Herkunft der Passrahmung dort zu suchen ist. Natürlich ist dabei nicht an nahe Analogien zu denken, sondern an jenen Musterschatz, der den Goldschmied bei der Schaffung des neuen Fibeltyps und seiner Verzierung hat beeinflussen können.

Den tieferliegenden Mittelteil der Scheibenfibeln umrahmt eine von 12 bis 14 wechselnde Zahl von Pässen. Bei den späteren Stücken der Gruppe wächst die Zahl der Pässe ständig, und das ursprüngliche Konstruktionselement war schließlich zur einfachen Rahmenverzierung geworden, während das Mittelfeld immer weniger eingesenkt wurde. Auf den Scheibenfibeln der Koman-Kultur tritt dies nur mehr als Zierahmen auf.

In der ersten Hälfte der Kaiserzeit war die Umrahmung kreisförmiger Flächen durch Pässe nicht üblich.²⁰ Die Form erschien im 4. Jahrhundert und hat auch Datierungsprobleme bereitet.²¹ Das Passmuster kann mit dem Auftauchen und der schnellen Verbreitung der Kugelreihenrahmung — Perlstab,

Kugelperstrand — verglichen werden. Das Kugelreihenmuster erscheint im 4. Jahrhundert auf den Metallgefäßen und wurde dann zum Ziermotiv auf geraden und gebogenen Flächen, das die spätkaiserzeitliche und frühbyzantinische Metallkunst in solchem Maße eroberte, dass es zu einer typischen Verzierung der von der byzantinischen Metallkunst beeinflussten awarenzeitlichen Gürtelbeschläge wurde (GARAM 1993, 130). Das im 4. Jahrhundert erfundene Passmotiv verbreitete sich — wenn auch in viel geringerem Maße — gleichfalls im Reich und in allen Gebieten, die die Formenwelt der spätkaiserzeitlichen Kunst beeinflusste. Die Kugelreihe und das Passmuster sind Geschwister: der Passrahmen ist als „negatives“ Kugelreihenmuster zu verstehen. Im 4. Jahrhundert verwendete man das Passmotiv sowohl in der Metallkunst als auch bei der Beinschnitzerei und der Steinbearbeitung. Welche sind jene Lösungen und Verzierungen, deren konstruktiver und ästhetischer Einfluss auf die Gestaltung der Scheibenfibeln mit Pässen und Versenkung wirken konnte? Einen entfernten Einfluss stellt das Muschelmotiv dar, das im 4.–5. Jahrhundert in verschiedenen Kunstgattungen vorkommt. Das Passmuster ist in der Metallkunst²² ebenso wie bei den Schnitzarbeiten²³ zu entdecken. Man denke an die Toilettdose im Esquilinus-Schatz, an die Mund- und Fußlösung der beiden Krüge des Seuso-Schatzes (Dionysiac Ever, Animal Ever, s. MUNDELL MANGO 1994, 241, 267), an die vieleckigen Fingerringe aus dem 4. Jahrhundert, an einen Typ spätantiker Silberschalen, den mit Pässen umrahmten Rand des silbernen Schöpflöffels von Tunis (KENT – PAINTER 1977, 56, Nr. 107), usw. Unter diesen Gegenständen finden sich viele Exemplare aus dem 6.–7. Jahrhundert, mit schmaler Furche (Schale, Malaja Pereščepina, s. KAT. BERLIN 1978, 125–127, Nr. 15; WERNER 1984, Taf. 3; Schale aus der Sammlung von S. G. Stroganov, s. KAT. BERLIN 1978, Nr. 11, 153–154; Schale Fo. Pjatigor'e, s. KAT. BERLIN 1978, Nr. 13, 157–158, usw.). Bekannt sind auch Silberschalen aus dem 4. Jahrhundert mit breiten Kanneluren (Mildenhall Treasure, s. KENT – PAINTER 1977, 36; Schale, Fo. Turuseva, 7. Jh., s. KAT. BERLIN 1978, Nr. 20, 169; Schale, Kat. Paris, s. PAINTER – BARATTE 1989, 267). Eine große Schale von südpannonischem Fundort aus dem 4. Jahrhundert ist von vierzehn Kanneluren gegliedert (LENKEI 1955, 97; POPOVIĆ 1997, 143). Der Rand dieser Schalen ist kreisförmig, und die Kanneluren enden bogig. Bei Schalen anderen Typs, mit senkrechtem Rand, schließt sich der flachen Schalenfläche eine mit Pässen gestaltete niedrige senkrechte Seitenwand an (flache Platte mit kanneliertem Rand z.B. Schatz von München, s. KAT. MÜNCHEN 1989, Nr. S6 und auf

den Schalen des Schatzes von Siscia, s. KOŠČEVIĆ 1995, Pl. 24, Nr. 201). Der Schalenteil der nach 582 verfertigten *trulla* aus dem Grab von Malaja Pereščepina/Ukraine ist in zehn Segmente geteilt (KAT. BERLIN 1978, 107–110, Nr. 10; WERNER 1984, Taf. 2). Das gebogene Ende der einzelnen Segmente schließt ein Muschelmuster. Besonders wichtig ist für uns, dass auf dem Rand der Schale beim Treffpunkt der bogigen Enden kleine Dreiecke getrieben wurden, ein ebensolches Muster, wie es an den Treffpunkten der Pässe auf den Scheibenfibeln mit versenkter Fläche zu sehen ist. Die kaiserzeitlich-byzantinische Herkunft des Musters zeigt gut der Silberkrug mit griechischer Inschrift des Vraper Schatzes, den ein ähnliches graviertes Muster ziert (WERNER 1986, Taf. 12, 3). Gleichzeitig beweist die Verzierung der Vraper Kruges die antike Herkunft des Musters (Abb. 6, j). Die Dreieckverzierung zwischen den Halbkreisbögen stammt vom Eierreihenmuster, das aus der ionischen Kyma entstand: Die Herausbildung der Verzierung ist auf Abb. 6 mit Hilfe einiger aus einer Fülle von Beispielen ausgewählter Gegenstände zu erkennen. Gut lässt sich das Motiv — außer auf Steinmetzarbeiten — auf der Umrahmung von Kästchenbeschlägen, Metalltreiarbeiten und Elfenbein-Diptychen beobachten. Die Mitte der *trulla* von Malaja Pereščepina ist rosetten- und rankenverziert. Würden wir die Schale in unserer Vorstellung verkleinern, sähen wir solch eine Fläche wie die Vorderseite der Scheibenfibeln. Das ist freilich nur ein Spiel, und aus ihm folgt nicht die Verwandtschaft beider Gegenstände. Die Ähnlichkeit der Details macht bloß auf die gemeinsamen, spätkaiserzeitlichen Wurzeln des Stils aufmerksam. Eine kannelierte Bronzeschale aus dem 6. Jahrhundert ist auch aus Transdanubien bekannt. Den ausbiegenden glatten Rand der Bronzeschale aus Grab 34 des langobardischen Gräberfeldes von Hegykő rahmt eine Perlenreihe, ihr Becken ist bogig endend kanneliert (BÓNA 1974, Abb. 10; KAT. HAMBURG 1988, 292–293).

Beispiele von Steinmetzarbeiten: die tiefere Fläche runder, eckiger oder *sigma*-förmiger altchristlicher Altarplatten ziert ein glatter Rand (CHALKIA 1991). Bei einem Typ ist die Innenkante des Randes durch eine Passreihe gegliedert (Altarplatte aus Ostia, s. Abb. 7; CHALKIA 1991, 156–176). Passgesäumte Altäre sind in Transdanubien von zwei Stellen bekannt (Donnerskirchen: BARB 1952, 5–16; THOMAS 1964, 135; NOLL 1974, 77, Taf. 2; Győr: SZÓNYI 2002, 45, Abb. 4). Auch die Form der ins 4.–6. Jahrhundert zu datierenden Altarplatten konnte das Entstehen der Scheibenfibeln inspiriert haben. Ein ähnlicher Prozess lief später ab, als auf Einfluss der passgerahmten Altarplatten auch auf den frühmittelalterlichen

Patenen die Passumrahmung erschien (ELBERN 1977, 175–183).

Das Passmuster wurde in der zweiten Hälfte der Kaiserzeit und der frühen Völkerwanderungszeit sowohl in der Metallkunst als auch bei der Steinbearbeitung verwendet. Für die Scheibenfibeln bedeuten wegen ihrer kleinen Maße das am ehesten einschlägige Muster die variabel umrahmten Münzen und Medaillons: in ihrem Falle kommt das Passmuster auch als Rahmenverzierung vor.²⁴ Diese Lösung existiert auch im 4. Jahrhundert weiter, und die figurale Darstellung in der Mitte des Gegenstände ist kreisförmig von einem schmalen oder breiteren Rahmen umgeben.²⁵ Es gibt diese Verzierung auf frühbyzantinischen Schmuckstücken,²⁶ in der langobardischen Metallkunst²⁷ und auch bei den Awaren (WERNER 1986, 50–51; GARAM 1993). Wegen des spätantik-frühbyzantinischen Gebrauchs des Passmusters, der Passrahmung (z.B. Riemenzungen mit Arkadenmuster: Syrien, Dumbarton Oaks, s. ROSS 1965, [II] 43, Nr. 44) kann allerdings nicht behauptet werden, dass es eine genetische Beziehung zwischen dem Passmuster der Scheibenfibeln der Keszthely-Kultur und den awarischen Gürtelbeschlägen gibt. Auch in diesem Falle stammt die Identität oder Ähnlichkeit des Musters aus der spätkaiserzeitlichen Metallkunst.

Zusammenfassend: Das Passmuster der Scheibenfibeln wurde von zwei Komponenten geschaffen: vom ionischen Kymation, das im 5.–6. Jahrhundert nicht nur in plastischer Ausführung, sondern auch als gravierte Verzierung geschaffen wurde, und von der spätantik-frühbyzantinischen Verbreitung der Passrahmung. Woher stammt aber die Dosenform?

Die Dosenform bietet eine wichtige Hilfe bei der Bestimmung der Herkunft der Fibelform. In der Kaiserzeit wurden Scheibenfibeln in Transdanubien kaum verwendet.²⁸ Die Scheibenfibeln der albanischen Gruppe sind meiner Meinung nach später als die transdanubischen. Sämtliche figural verzierte Stücke der Südgruppe sind mit einem Ährenmuster gerahmt und die Mittelbleche mit einem einzigen Thema, Cantharos und Pfau, verziert. Ährenmestrumrahmung kommt auf den transdanubischen Stücken nicht vor, und auch das Cantharos-Pfau-Motiv nur auf einem einzigen Exemplar (Romonya Gräberfeld II, Grab 37, s. GARAM 1993, 109, Abb. 5, 2). Schließlich verläuft die Umrahmung der Fibeln von weniger Pässen zum Vielpassmuster hin, was zugleich einen chronologischen Unterschied bedeutet. Deshalb können die transdanubischen Scheibenfibeln nicht von der Südgruppe abstammen.²⁹ Die albanischen Exemplare sind jünger als die frühen transdanubischen Scheibenfibeln, so dass sie — auf mir bisher noch unbekannt Weise — von den transdanubischen Fibeln stammen.

Suchen wir nach dem Ursprung der transdanubischen Scheibenfibeln, können wir von der Dosenform, der Passverzierung, dem versenkten Mittelteil und dem Trachtbrauch ausgehen. Wie schon gesehen, war die Versenkung des Mittelteils eine lokale Erfindung, vielleicht von einem Goldschmied aus der Umgebung von Keszthely, der den spätkaiserzeitlich-mediterranen Musterschatz genau kannte. Die Dosenform konnte er aber weder aus dem spätkaiserzeitlichen Kunstgewerbe noch aus Transdanubien kennen. Die runden, dosenförmigen und auf der Oberfläche verzierten Fibeln finden sich — zweifellos überraschend — unter dem Schmuck der sarmatischen Bevölkerung der Großen Ungarischen Tiefebene sogar in mehreren Varianten. Die Fibeln der Keszthely-Kultur verbinden mehrere Fäden mit den sarmatischen Fibeln des 4. Jahrhunderts: ihre Dosenform, Oberflächenverzierung, fallweise die Füllung des Inneren, die Verzierung ihres Mittelteils mit figuralen Darstellungen und ihre Zugehörigkeit zur Frauentracht.

Die sarmatischen dosenförmigen Fibeln sind folgende:³⁰

1. Szentes-Zalota, sarmatisches Gräberfeld, Grab 10 (Abb. 8, 3). Museum Szentes (CSALLÁNY 1906, 47; ALFÖLDI 1926, 46, Taf. VI, 1).

2. Jászmonostor, UngNatMus Inv. Nr. 80.1895 (ALFÖLDI 1926, 47).

3. Klárafalva, B-Gräberfeld, Grab 40 (Abb. 8, 4). Ovale Fibel aus schlechtem Silber, Dm: 52–57 mm, Dicke 11 mm. Das rückwärtige Blech der Fibel, auf dem die Nadelkonstruktion befestigt ist, besteht aus Bronze. Außer der rückseitigen Platte bedeckt sie Silberblech. Das Innere der Fibel ist mit „korkartigem“ Material gefüllt. Die Vorderseite der Fibel zieren sechs gleichmäßig verteilte kleine Halbkugeln. Auf der in der Mitte etwas angehobenen Fläche eine kreisrunde Öffnung, in die der verloren gegangene Stein eingesetzt war (PÁRDUCZ 1950, 18, Taf. LIII, 1; VADAY 1989, 92).

4. Kiszombor, Grab 72. Fragment des Deckbleches einer Dosenfibel (PÁRDUCZ 1950, Taf. XXXIV, 3; VADAY 1989, 92).

5. Törökszentmiklós-Surján-Újtelep Grab 54 (Abb. 8, 5). Auf dem silbervergoldeten Deckblech einst Steineinlage (VADAY 1985; VADAY 1989, 92, 286, Taf. 141, 4).

6. Algyő (VADAY 1989, 92).

7. Lovrin/Rumänien. Scheibenfibeldose mit Nadelkonstruktion, Vorderseite fehlt, aus Bronzeblech, Grab 1 (PÁRDUCZ 1950, 23, Taf. LXIX, 8).

8. Bátmonostor, dosenförmige bronzene Scheibenfibel, Grabfund, NMA Inv. Nr. 136.1.254. Vorderseite mit Kreisrahmen, zerfallene Rückseite Nadelkonstruktion mit unterer Sehne. Den Rahmen füllt eine

Masse aus (PÁRDUCZ 1950, 37, Taf. CXIV, 7–8).

9. Vrsac/Jugoslawien, sarmatisches Gräberfeld III, Grab 8. Die Nadelkonstruktion der Fibel blieb erhalten.³¹ Hof des Bischofspalais, Trg Lenjina 6 (BARAČKI 1961, 119, Taf. V, 11).

10. Vrsac, sarmatisches Gräberfeld III, Grab 9 (Abb. 8, 2). Frauengrab. Vrsac, Museum, Inv. Nr. 2565. Die Fibel lag neben dem Skelett. In der Fibelmittle ein Porträt *en face*. Dm: 41 mm, Dicke 5–6 mm (BARAČKI 1961, 120, Taf. VII, 16).

11. Vrsac, sarmatisches Gräberfeld III, Grab 10. Erhalten blieb die bronzene Rückseite der Scheibenfibel mit der Nadelkonstruktion und das die Mitte zierende Glaspasteporträt *en face* (BARAČKI 1961, 120, Taf. VIII, 5).

12. Vrsac, sarmatisches Gräberfeld III, Grab 16 (Abb. 8, 1). Die silberne Scheibenfibel lag am linken Knie des Skeletts. Vrsac, Museum, Inv. Nr. 2634, Dm: 62 mm, Dosedicke 16 mm (BARAČKI 1961, 121, Taf. XIII, 13).

Der andere Typ der Dosenfibeln stammt von den römischen Emailfibeln ab, s. z.B. die Fibel aus Szentes-Kistőke Grab 114 (PÁRDUCZ 1944, Taf. IX, 1).

13. Gegend um Csongrád und Szentes (Abb. 8, 6), an den Kreisbogen des bronzenen Basisbleches schließen sich sechs kleinere Kreise an (UngNatMus Inv. Nr. 13.1899.1131–1133). Auf der Rückseite des Basisbleches montierte man die Spiralnadelkonstruktion. Auf der Vorderseite befestigte man auf dem mittleren Kreis die kreisförmige Dose, die in der Mitte des silbernen Deckbleches ein Loch hat – vielleicht die Stelle eines Steins. Das Blech ziert ein doppeltes Ährenmuster.

14. Fo. Unbekannt, an den Bogen des Basisbleches schließen sich sechs Kreise an (UngNatMus Inv. Nr. 61.24.1). Nur das Basisblech der der vorigen ähnlichen Fibel blieb erhalten, dessen Rückseite mit einem Silberblech bedeckt wurde, an das sich die Spiralnadelkonstruktion anschließt.

Wir haben gesehen: die Scheibenfibeln der Keszthely-Kultur sind durch verschiedene Einflüsse entstanden. Bild und ornamentale Verzierung gehen auf die kaiserzeitliche Goldschmiedekunst zurück. Die Trageweise, die Dosenform und die Gipsfüllung sind von den sarmatischen Fibeln des 4. Jahrhunderts abzuleiten. Die Formähnlichkeit war schon András Alföldi aufgefallen (ALFÖLDI 1926, 46–47), der die Fibel von Szentes-Zalota mit dem Exemplar von Keszthely-Dobogó verglich, dessen Mittelteil fehlt (ALFÖLDI 1926, Taf. VI, 2). András Alföldi kannte jedoch mehrere Scheibenfibeln der Tiefebene nicht, weshalb er die von Szentes für transdanubisch hielt. Die Verzierung der Fibeloberfläche findet sich bei den Sarmaten, aber die Verwendung des figuralen Mit-

telfeldes kann auch Einfluss des kaiserzeitlichen Geschmacks sein. In der Mitte einzelner sarmatischer Dosenfibeln diente die kreisförmige Öffnung als Fassung für die Steinverzierung, und auch bei den zwei Fibeln von Vrsac blieb der figurale, mit Glaspaste verzierte Mittelteil erhalten. Diese beiden, die Öffnung und der figurale Mittelteil, bilden den Übergang zu den Keszthely-Fibeln mit abgesenkter Fläche. Die frühesten Scheibenfibeln sind wahrscheinlich jene wenig dicken Fibeln, bei denen das Mittelmedaillon eine glatte, breite Fläche umrahmt: Eine solche kann die kleinere Fibel mit der Darstellung der Erweckung des Lazarus (TÓTH 1990, 29)³² aus Keszthely-Horreum-Gräberfeld Grab 5 (BARKÓCZI 1968, Taf. LV, 1). Nach Entstehen der Fibeln mit Passumrahmung und abgesenkter Darstellung ist aber die frühere, einfache Form in der Umgebung von Keszthely auch weiter in Gebrauch geblieben. Und in der Umgebung von Pécs wurde nur die Form mit Pässen hergestellt.³³ Als der Goldschmied die abgesenkte und mit Passrand versehene Lösung schuf, war dies mit einer größeren Dicke der Fibel verbunden.

Zusammenfassend: Die Verzierung der Fläche und die Mittelmedaillondarstellung der Scheibenfibeln der Keszthely-Kultur sind von der spätkaiserzeitlich-frühbyzantinischen Kunst herzuleiten. Die schachtelförmige Gestaltung war gewiss ein Einfluss der sarmatischen Metallkunst. Aus der Identität von Form, Konstruktion und Trageweise folgt, dass die dosenförmigen Fibeln der Sarmaten in der Tiefebene und der Keszthely-Kultur miteinander verwandt sind. Diese Verwandtschaft verstärkt noch die Füllung des Fibelinneren mit gipsartigem Material. Allerdings scheint diese Ableitung voneinander auf den ersten Blick wegen der territorialen Entfernung der Fundorte und der chronologischen Differenz unwahrscheinlich zu sein. Das Zeitintervall mehrerer Jahrhunderte zwischen der traditionell ins 4. Jahrhundert datierten sarmatischen und der traditionell ins 6.–7. Jahrhundert datierten Keszthely-Kultur sowie das unterschiedliche Wohngebiet (Abb. 10) lassen die Herleitung oder Ver-

wandtschaft dieser Fibeln sehr unsicher werden. Und doch ist die Herleitung gar nicht so unwahrscheinlich, wie sie im ersten Moment dünkt. Man kann nicht nur in allgemeinen Formulierungen über sie sprechen: wir wissen nicht, was mit den Sarmaten geschah — genauer mit denen in der Tiefebene —, nachdem die höchste römische Führung — wahrscheinlich auf Verordnung von Aetius hin — in den 430er Jahren die osttransdanubische römische Provinz Valeria den Hunnen übergab (TÓTH 1988). Danach zogen die Bewohner der Tiefebene unter hunnischer Oberherrschaft, und auch die Sarmaten, nach Transdanubien. Der Beweis ihrer Ansiedlung ist das Auftauchen der Keramik mit eingeläteteten Netz- und Tannenzweigmuster in Transdanubien (TÓTH 2005). Bei der Aufarbeitung der Funde aus den Festungen und Gräberfeldern von Ságvár und Felsőhetény kam ich zu der Folgerung, dass diese Keramik erst im erste Drittel des 5. Jahrhunderts, nach der römischen Aufgabe und Räumung der Provinz Valeria in Osttransdanubien und den Limeslagern erscheint. Meine Ansicht wird auch von der neuesten Zusammenfassung im Zusammenhang mit der Geschichte des letzten Jahrzehnts der Provinz, über die sog. *foederati* (KOVÁCS 2000; KOVÁCS 2004) gestützt. Deshalb wird die auch sonst in Erwägung zu ziehende Folgerung möglich, dass das Erscheinen der eingeläteteten Keramik die Ansiedlung der Sarmatengruppen — allgemeiner formuliert, der Bevölkerung aus der Tiefebene — nach Transdanubien verursacht hatte (TÓTH 2005). Das bedeutet freilich nicht, dass die Scheibenfibeln der Keszthely-Kultur von „Sarmaten“ geschaffen worden seien, sondern nur, dass bei der Herstellung der Dosenfibeln der von den Sarmaten stammende Trachtbrauch und ihre Metallkunst eine Rolle gespielt hatten. Auf die interessante Frage, wann die ersten Scheibenfibeln entstanden und welche Bevölkerung sie verwendete, kann erst nach einer Untersuchung der übrigen Fibelbilder eine Antwort versucht werden.

Anmerkungen:

- 1 Mit den Scheibenfibeln begann ich mich im Zusammenhang mit der römischen Kontinuität am Ende der 1970er Jahre zu beschäftigen. Die lange Pause in dieser Arbeit war dadurch bedingt, dass ich den sarmatischen Faktor in der Herkunft der Scheibenfibeln nicht historisch erklären konnte. In den 1990er Jahren begann ich eine gemeinsame Arbeit mit Hena Spahiu, die leider durch den Tod der Archäologin verhindert wurde. Bis heute habe ich jedoch eine Lösung gefunden, weshalb ich gern eine Studie für den zu Ehren von Róbert Müller erscheinenden Band verfasste. Eine größere Arbeit über die Scheibenfibeln ist in Vorbereitung, in deren Anhang auch der Katalog von Hena Spahiu über die albanischen Stücke veröffentlicht wird.
- 2 Die Beziehung der albanischen und süditalischen Scheibenfibeln ist verständlich. In Kenntnis der jahrtausendealten Beziehung beider Gebiete ist das süditalische Auftauchen der Scheibenfibeln nicht überraschend. Im Übrigen gehörten beide Gebiete zum Byzantinischen Reich.
- 3 Die eine Fibel hat Vilmos Lipp im Gräberfeld Keszthely-Dobogó ausgegraben (aufbewahrt im UngNatMus, s. GARAM 1993), die andere fand Árpád Csák 1901 in Grab 36 des Gräberfeldes südlich von der Festung Fenékpuzta, sie wurde 1945 vernichtet (KUZSINSZKY 1920, 71, 91, Abb. 2; PEKÁRY 1955, 26).
- 4 Die Fibel ist nicht schachtelförmig. Sie gehört wahrscheinlich zu den reparierten Stücken: sie zeigt eine Menschengestalt und einen Palmenzweig oder Flügel. Ihre Ergänzung ist unsicher.
- 5 Auch das Innere der albanischen Fibeln wurde ausgefüllt, s. ANAMALI 1964, 153. Falko Daim brachte in Vorschlag (DAIM 2002), dass die Auffüllung sakralen Zwecken gedient habe. Für wahrscheinlicher halte ich, dass man mit der Auffüllung der Beschädigung des dünnen Fibelbleches vorbeugen bzw. die Fibel schwerer machen wollte.
- 6 Zur Verfertigung der Darstellung s. BÜHLER 2002, 133. Die Herstellungstechnik werde ich in der Monographie ausführlich beschreiben.
- 7 Die Reiter der ägyptischen und kleinasiatischen Salomon-Amulette können ebensowenig Verwandte der transdanubischen Darstellungen sein, wie die damaligen „koptischen“ Gefäße im Ostmediterraneum gefertigt wurden (FINGERLIN 1974, 614). Die Salomon-Amulette und die verwandten Darstellungen sind ostmediterrane Varianten desselben kaiserzeitlichen Bildtyps, aus dem im Westen der Bildtyp des den Feind besiegenden Reiters entstand. Beide haben die Bedeutung des Gegensatzes und des Kampfes von Gut und Böse.
- 8 Zur Diskussion über die Deutung der Bellerophon-Darstellungen im 4. Jh. s. SIMON 1966; BRANDENBURG 1968; BRANDENBURG 1971; HUSKINSON 1984.
- 9 KRUSE 1934, 49, Anm. 6; GRABAR 1936, 43–44; ALFÖLDI 1943, 29.
- 10 Hadrian: GNECCHI 1912, [III] Tav. 146. 4, virtuti Augusti, Aurelius Caesar, GNECCHI 1912, [II] Tav. 66, 9–10; auf Commodus-Münzen: GNECCHI 1912, [II] Tav. 88, 5, 183 n. Chr. Ebd. [II] 89, 1, 191 n. Chr.; GNECCHI 1912, [III] 151, 14.
- 11 Auf der Vorderseite Alexander der Große, unter ihm ein niedergestochener Löwe, s. ALFÖLDI–ALFÖLDI 1976, Taf. 7, 5–12, Taf. 8, 1–4; auf der Vorderseite Homer, Taf. 30, 9–10; Traian: Taf. 133, 7–10, Taf. 136, 1–8, Taf. 138, 2–3; Wagenlenker, Taf. 197, 3–9.
- 12 Mosaiken mit dem Kampf von Bellerophon mit der Chimaira s. AYMARD 1953, 249; AMANDRY 1956, 155–161; HILLER 1970, 107–109. Die früheste mir bekannte kaiserzeitliche Bellerophon-Chimaira-Darstellung findet sich auf einem Schminkkästchen, Fo. Bonn, Landesmuseum, Inv. Nr. 9729, s. LEHNER 1924, 101, Taf. 20, 1; WERNER 1941, 13–14, Taf. 9, 1; WERNER 1943, 96–97.
- 13 Móriczhida-Kisárpás, aus einem Steingrab: UngNatMus Inv. Nr. 14.1927.1 (GÁSPÁR 1971, Nr. 49; BUSCHHAUSEN 1971, A 21; GÁSPÁR 1986, Nr. 837). Balatonlovas: UngNatMus Inv. Nr. 67.1889 (BUSCHHAUSEN 1971, A 45; GÁSPÁR 1971, Nr. 2; GÁSPÁR 1986, Nr. 828). Durchmesser des größeren Bellerophon-Medaillons: 73 mm, des kleineren 40 mm. Királyszentistván: Laczkó Dezső Museum, Inv. Nr. 55.276.1–2, 63–127.1 (TOYNBEE 1970, 260; BUSCHHAUSEN 1971, A 67; GÁSPÁR 1971, Nr. 48; GÁSPÁR 1986, Nr. 808). Bellerophon (Dm. 25,4–39,5 mm) Dunaújváros-Intercisa Grab aus dem 4. Jh.: UngNatMus Inv. Nr. 32.1906.36 (BUSCHHAUSEN 1971, A 9; GÁSPÁR 1971 Nr. 15; DINKLER 1979, 91–92; GÁSPÁR 1986, Nr. 402). Dm. mit Rand: 40/41 und 58 mm.
- 14 Bellerophon-Medaillon, Intercisa: UngNatMus Inv. Nr. 28.1908. 2.–3. Jh. n. Chr., Dm: 3,4 cm (RADNÓTI 1957, 273; BUSCHHAUSEN 1971, A 96; GÁSPÁR 1971, 18, Nr. 16).
- 15 Sopiana, Postpalais (FÜLEP 1984, Taf. VIII, 3); Halbturn, Gräberfeld I, Grab 61 (KAT. HALBTURN 1996); Ságvár, Grab 89, verloren (BURGER 1966, 108, Fig. 100, 89, 2; STUPPNER 1996, 60–61), länge 18 mm; Schnalle, Fo.: Somodor, Grab 61, (BURGER 1974); Brigetio/Wien, Kunsthistorisches Museum, drei Gürtelbeschläge (RADNÓTI 1957, 274, Anm. 221; LOCHIN 1994, Nr. 177); Grabfund von Ardagger, große: 22 x 22 mm (BUSCHHAUSEN 1971, 170, A 104; KAT. LINZ 1982, 522, Nr. 7, 49); Savaria (NAGY

- 1936, 20; RADNÓTI 1957, 274, Anm. 220); Schnalle, Pilismarót, aus spätrömischem gestörten Ziegelgrab, unpubliziert, UngNatMus.
- 16 Siehe Anm. 21!
- 17 In einen Rahmen gefasste Scheibenfibeln mit figuralem Mittelteil aus den Jahrhunderten n. Chr. im Schatz von Ténés (HEURGON 1958, 63) und in Privatsammlungen (DEPERT-LIPPITZ 1996, Abb. 39), vgl. RIEMER 2000, 128.
- 18 KISS 1965, 112, ihre Zusammenstellung im Falle der Pécsér Gruppe s. GARAM 1993, 117 (von den Stücken mit bekannten Fundumständen fanden sich elf Scheibenfibeln in Frauengräbern und vier in Kindergräbern).
- 19 MACKENSEN 1973; GUGL 1995. Ich kenne eine frühkaiserzeitliche Scheibenfibel, deren Form von der üblichen flachen Form abweicht. Das Exemplar von Straubing zielt eine Viktoria-Darstellung im hervorgehobenen Mittelteil. Zur Verhinderung des Eingedrücktwerdens hatte man den erhabenen Teil mit Ton gefüllt (KOSCHIK 1975, 27).
- 20 Ein frühes Beispiel findet sich auf einem Spiegelrelief: Nijmegen, s. ZAHLHAAS 1975, Nr. 15, Taf. 17.
- 21 Maria Mundell Mango datierte die Krüge des Seuso-Schatzes, deren Fuß mit Pässen umrahmt ist, mittels Annäherung an den Krug von Malaja Pereščepina ins 5. Jh., s. *Antike Welt* 21 (1990) 70–88.
- 22 Eine Schale mit geschwungenem Rand und Kanneluren gibt es bereits im Schatz von Chaourse aus dem 3. Jh., s. KAT. PARIS 1989, Nr. 85. Eine kannelierte Schale befindet sich im Schatz von Berthouville aus dem 1. Jh., s. KAT. PARIS 1989, Nr. 20.
- 23 Elfenbein-Diptychon, Petrus und Maria und Jesus, Berlin, Staatliche Museen. Das Bild auf architektonischem Rahmen, s. KAT. NEW YORK 1979, Nr. 474m, usw.
- 24 Beispielsweise auf dem Goldmedaillon von Honorius (GNECCHI 1912, [I] Tav. 21, 1–2). Zu den kaiserzeitlichen gerahmten Münzen des 3.–4. Jh. s. BRUHN 1993.
- 25 Einige Beispiele: Goldenes Armband mit gefassten Münzen, Tetrarchie-Zeit, Petrijanec bei Varasdin (NOLL 1974, 62–63; KAT. FRANKFURT 1984, 400).
- 26 Goldscheibe mit der Darstellung der Constantinopolis, 6. Jh. n. Chr. (ROSS 1965, Nr. 32, 31), Goldarmband, British Museum, das Medaillon zielt Marias Oranten-Bild; Außenrahmung ist halbkreisförmig, ein Werk aus dem Ostmediterraneum um 600 (WERNER 1984, Taf. 24, 2; KAT. LONDON 1994, 95, Nr. 99).
- 27 Einige Beispiele: goldene Gürtelschnalle und Gürtelbeschlag, 7. Jh., Fo. Chiusi (KAT. NEW YORK 1979, 325, Nr. 313), goldene Gürtelgarnitur aus Castel Trosino (KAT. PARIS/LOUVRE 1992, 135–137, Nr. 81 mit weiterer Literatur).
- 28 Das UngNatMus besitzt nur zwei kleine Scheibenfibeln, von unbekanntem Fo., sie sind Verwandte der von Mackensen gesammelten Scheibenfibeln. Aus Siscia sind zwei Stück bekannt (KOŠČEVIĆ 1995, Pl. 18, Nr. 134–135).
- 29 Das meint auch Péter Straub (STRAUB 1999, 201).
- 30 In der Monographie beschäftige ich mich ausführlich mit den betreffenden sarmatischen Fibeln.
- 31 Die detaillierten Angaben der Vrsacer Funde verdanke ich meinen Kolleginnen Sarolta Joanovics (Novi Sad) und Zsuzsanna K. Zoffmann.
- 32 Éva Garam kann damit Recht haben, dass die Fibel ein aus der Szene entnommenes Detail darstellt (GARAM 1993, 130). Auch die Nadelkonstruktion der Fibel wurde anders befestigt als die der späteren Fibeln.
- 33 Éva Garam hält die Fibel mit Reitergestalt von Nagyharsány für jünger als die mit Bellerophon-Darstellung (GARAM 1993, 119).

Literatur:

- ALFÖLDI 1934
Alföldi, A.: *Zur historischen Bestimmung der Awarenfunde*. ESA 9 (1934) 285–307.
- ALFÖLDI 1926
Alföldi, A.: *Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien*. Berlin 1926.
- ALFÖLDI–ALFÖLDI 1976
Alföldi, A. – Alföldi, E.: *Die Kontorniat-Medaillons I–II*. Antike Münzen und geschnittene Steine VII: 1. Berlin 1976.
- AMANDRY 1956
Amandry, P.: *Bellérophon et Chimère dans la mosaïque antique*. RevArch 48 (1956) 153–161.
- ANAMALI 1964
Anamali, S.: *La Necropole de Kruje et la Civilisation du Haut Moyen-Age en Albanie du Nord*. StudAlb 1 (1964) 149–180.
- ANAMALI 1993
Anamali, S.: *Oreficerie, gioielli bizantini in Albania: Komani*. XL Corso di cultura sull'Arte Ravennate e Bizantina 1993, 435–442.
- ANAMALI–SPAHIU 1988
Anamali, S. – Spahiu, H.: *Stoli arbërore*. Tiranë 1988.
- AYMARD 1953
Aymard, M. J.: *La mosaïque de Bellérophon a Nimes*. Gallia 11 (1953) 249–271.

- BARAČKI 1961
Barački, S.: *Sarmatski nalazi uz Vrsca*. Rad 10 (1961) 117–143.
- BARB 1952
Barb, A.: *Mensa sacra. Der Marmordiscus von Donnerskirchen*. JdÖAI 39 (1952) 5–16.
- BARKÓCZI 1968
Barkóczi, L.: *A 6th century cemetery from Keszthely-Fenekpuszta*. Acta ArchHung 20 (1968) 275–311.
- BRANDENBURG 1968
Brandenburg, H.: *Bellerophon christianus? Zur Deutung des Mosaiks von Hinton St. Mary und zum Problem der Mythendarstellungen in der kaiserzeitlichen dekorativen Kunst*. RömQuart 63 (1968) 49–86.
- BRANDENBURG 1971
Brandenburg, H.: *Rez: Hiller 1970*. JfAuC 14 (1971) 163–168.
- BRENK 1966
Brenk, B.: *Tradition und Neuerung in der christlichen Kunst des ersten Jahrtausends*. Wien 1966.
- BRETT 1942
Brett, G.: *The Mosaic of the Great Palace in Constantinople*. JotW1 5 (1942) 34–43.
- BRUHN 1993
Bruhn, J.-A.: *Coins and Costume in Late Antiquity, Dumbarton Oaks Byzantine*. Washington 1993.
- BURGER 1974
Burger A.: *Római kori temető Somodorpuszta. — Römerzeitliches Gräberfeld in Somodorpuszta*. ArchÉrt 101 (1974) 64–101.
- BUSCHHAUSEN 1971
Buschhausen, H.: *Die spät-römische Metallscrinnia und frühchristlichen Reliquare*. Wien 1971.
- BÜHLER 2002
Bühler, B.: *Technologische Untersuchungen an awarenzeitlichen Scheibenfibeln aus Keszthely (Ungarn). — A keszthelyi avarkori korongfibulák technológiai vizsgálata*. ZalMúz 11 (2002) 133–144.
- CAHN-KAUFMANN-HEINIMANN 1984
Cahn, H. – Kaufmann-Heinimann, A.: *Der spät-römische Silberschatz von Kaiseraugst*. Basel 1984.
- CHAKLKIA 1991
Chalkia, E.: *Le Mense paleocristiane*. Vaticano 1991.
- CSALLÁNY 1906
Csallány G.: *Ókori leletek a szentesi múzeumban*. ArchÉrt 26 (1906) 455–457.
- DAIM 2000
Daim, F.: *Keszthely*. RGA 16 (2000) 468–474.
- DAIM 2002
Daim, F.: *Pilgeramulette und Frauenschmuck? Zu den Scheibenfibeln der frühen Keszthely-Kultur. — Zarándokamulett és női ékszer? A korai Keszthely-kultúra korongfibulái*. ZalMúz 11 (2002) 113–132.
- DELBRUECK 1929
Delbrueck, R.: *Die Consulardiptychen und verwandte Denkmäler*. Berlin–Leipzig 1929.
- DEPPERT-LIPPITZ 1996
Deppert-Lippitz, B.: *Late Roman Splendor: Jewelrey from the Age of Constantine*. CSHA 1 (1966) 30–71.
- DINKLER 1979
Dinkler-von Schubert, E.: *Ein Kästchenbeschlagn des 4. Jahrhunderts in Mainz. Beobachtungen zu Ikonographie und Funktion*. Gesta 18 (1979) 89–98.
- EGER 2001
Eger, Chr.: *Byzantinische Heiligenfibeln*. BayVor 66 (2001) 149–155.
- ELBERN 1977
Elbern, V.-H.: *Der eucharistische Kelch im frühen Mittelalter*. ZVK 17 (1977) 1–76, 117–188.
- FINGERLIN 1974
Fingerlin, G.: *Ein alamannisches Reitergrab aus Hüfinge*. In: *Festschrift für Joachim Werner zum 65. Geburtstag II*. München 1974, 591–629.
- FÜLEP 1973
Fülep, F.: *Beiträge zur frühmittelalterlichen Geschichte von Pécs*. Acta ArchHung 25 (1973) 307–327.
- GARAM 1993
Garam, É.: *Die awarenzeitlichen Scheibenfibeln*. ComArchHung 1993, 99–134.
- GARAM 2001
Garam, É.: *Funde byzantinischer Herkunft von der Awarenzeit vom Ende des 6. bis zum Ende des 7. Jahrhunderts*. Budapest 2001.
- GÁSPÁR 1971
Gáspár, D.: *Spät-römische Kästchenbeschlagn in Pannonien I–II*. Szeged 1971.
- GÁSPÁR 1986
Gáspár, D.: *Römische Kästchen aus Pannonien*. Budapest 1986.
- GHIRARDINI 1918
Ghirardini, G.: *Gli Scavi del Palazzo di Teodorico a Ravenna*. MonAnt 24 (1918) 782.
- GNECCHI 1912
Gnecchi, F.: *I medaglioni romani I–III*. Milano 1912.
- GRABAR 1936
Grabar, A.: *L'Empereur dans l'art Byzantin*. Paris 1936.
- GUGL 1995
Gugl, Chr.: *Eine spätantike Preßblechfibel mit Doppelporträt aus Kärnten*. Carinthia 1 (1995) 193–201.
- HAMPEL 1905
Hampel, J.: *Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn I–III*. Braunschweig 1905.
- HEURGON 1958
Heurgon, J.: *Le trésor de Ténés*. Paris 1958.
- HILLER 1970
Hiller, St.: *Bellerophon. Ein griechischer Mythos in der römischen Kunst*. München 1970.
- HUSKINSON 1974
Huskinson, J.: *Some Pagan Mythological Figures and Their Significance in Early Christian Art*. PoBSaR 42 (1974) 68–97.
- JOBST-ERDAL-GURTNER 1997
Jobst, W. – Erdal, B. – Gurtner, Chr.: *Istanbul. Das große byzantinische Palastmosaik*. Istanbul 1994.
- KÁDÁR 1982
Kádár, Z.: *Die Umformung der Löwenjagd*

- Alexanders des Großen in der koptischen und byzantinischen Machtkunst.* JÖBG 35 (1982) 387–391.
- KAT. BERLIN 1978
Spätantike und frühbyzantinische Silbergefäße aus der Staatlichen Ermitage Leningrad. Hrsg.: Effenberger, A. – Marsak, B. – Zalesskaja, V. – Zaseckaja, I. Berlin 1978.
- KAT. LINZ 1982
Severin zwischen Römerzeit und Völkerwanderung. Linz 1982.
- KAT. FRANKFURT 1984
Spätantike und frühes Christentum. Ausstellungskatalog. Hrsg.: Beck, H – Bol, P. C. Frankfurt am Main 1984.
- KAT. HALBTURN 1996
Reitervölker aus dem Osten. Hunnen + Awaren. Hrsg.: Daim, F. Eisenstadt 1996.
- KAT. HAMBURG 1988
Die Langobarden. Von der Unterelbe nach Italien. Hrsg.: Busch, R. Hamburg 1988.
- KAT. LONDON 1994
Byzantium. Treasures of Byzantine Art and Culture from British Collections. Ed.: Buckon, D. London 1994.
- KAT. NEW YORK 1978
Age of Spirituality. Late Antique and Early Christian Art, Third to Seventh Century. Ed.: Weitzmann, K. New York 1978.
- KAT. NÜRNBERG 1988
Germanen Hunnen und Awaren. Schätze der Völkerwanderungszeit. Hrsg.: Bott, H. Nürnberg 1988.
- KAT. PARIS 1989
Tresors d'orfèvrerie Gallo-Romains. Red.: Baratte, F. – Painter, K. Paris 1989.
- KAT. PARIS/LOUVRE 1992
Byzance. L'art byzantin dans les collections publiques françaises. Red.: Alcouffe, D et al. Paris 1992.
- KAT. SZÉKESFEHÉRVÁR 1992
Glasierte Keramik in Pannonien. Hrsg.: Kovács, P. Székesfehérvár 1992.
- KENNER 1965
Kenner, H.: *Römische Mosaiken aus Österreich.* In: La mosaïque Gréco-Romaine. Red.: Picard, M. G. – Stern, M. H. Paris 1965, 85–94.
- KENT-PAINTER 1977
Kent, J. P. C. – Painter, K. S.: *Wealth of the Roman World ad 300–700.* London 1977.
- KISS 1965
Kiss A.: *Pannonia római kori lakossága népvándorláskori helybenmaradásának kérdéséhez — Zur Frage des Fortlebens der römerzeitlichen Bevölkerung Pannoniens in der Völkerwanderungszeit.* JPMÉ 10 (1965) 81–123.
- KISS 1977
Kiss A.: *Avar Cemeteries in County Baranya.* Budapest 1977.
- KLEIN-PFEUFFER 1993
Klein-Pfeuffer, M.: *Merowingerzeitliche Fibeln und Anhänger aus Preßblech.* Marburg 1993.
- KOŠČEVIĆ 1995
Koščević, R.: *Finds and Metallwork Production.* In: Siscia, Pannonia Superior. Oxford 1995.
- KOSCHIK 1975
Koschik, H.: *Zur Konservierung einiger alter Funde aus dem Gäubodenmuseum Straubing.* JHVSU 77 (1974) 276–277.
- KOVÁCS 2000
Kovács P.: *Matrica – Excavations in the Roman Fort at Százhalombatta (1993–1997).* Budapest 2000.
- KOVÁCS 2004
Kovács P.: *Hunkori sír Százhalombattán. — A grave from the Hun Period at Százhalombatta.* ComArchHung 2004, 123–150.
- KRUSE 1934
Kruse, H.: *Studien zur offiziellen Geltung des Kaiserbildes im römischen Reiche.* Paderborn 1934.
- KUZSINSZKY 1920
Kuzsinszky B.: *A Balaton környékének archaeológiája. Lelőhelyek és leletek.* Budapest 1920.
- LEHNER 1924
Lehner, H.: *Führer durch die antike Abteilung, Provinzialmuseum in Bonn.* Bonn 1924.
- LENKEI 1955
Lenkei M.: *Három későrómai ún. moesiai ezüsttál a Nemzeti Múzeumban. — Three silver dishes from Moesia in the Hungarian National Museum.* FolArch 7 (1955) 97–109.
- LIPP 1886
Lipp V.: *A fenéki sírmező. — Das Gräberfeld von Fenék.* ArchKözl 14 (1886) 137–159.
- LOCHIN 1994
Lochin, Ch.: *Pegasos.* LIMC 7 (1994) 214–230.
- MACKENSEN 1973
Mackensen, M.: *Ein Fibelgrab von Regensburg-Großprüfening.* BayVor 38 (1973) 58–79.
- MUNDELL MANGO 1994
Mundell Mango, M.: *The Sevso-Treasure.* Ann Arbor 1994.
- MÜLLER 1988
Müller, R.: *Die spätrömische Festung von Valcum am Plattensee.* In: KAT. NÜRNBERG. Nürnberg 1988, 270–283.
- MÜLLER 1996
Müller, R.: *Die Keszthely-Kultur.* In: KAT. HALBTURN. Eisenstadt 1996, 265–297.
- MÜLLER 1996a
Müller, R.: *Die Festung „Castellum“, Pannonia Inferior.* In: KAT. HALBTURN. Eisenstadt 1996, 91–95.
- NAGY 1936
Nagy L.: *Keresztény-római ládikaveretek Szentendréről.* Pannonia 2 (1936) 3–21.
- NAGY-TÓTH 1990
Nagy M. – Tóth E.: *The Sevso Cauldron.* Minerva 1 (1990) 22–23.
- NOLL 1974
Noll, R.: *Vom Altertum zum Mittelalter.* Wien 1974.

- PÁRDUCZ 1944
Párducz, M.: *Denkmäler der Sarmatenzeit Ungarns II.* Budapest 1944.
- PÁRDUCZ 1950
Párducz, M.: *Denkmäler der Sarmatenzeit Ungarns III.* Budapest 1950.
- PAPP 1963
Papp L.: *A nagyharsányi avar kori temető. — Das awarenzeitliche Gräberfeld von Nagyharsány.* JPMÉ 8 (1963) 113–141.
- PEKÁRY 1955
Pékáry T.: *Későrómai sírok Fenékpusztán. — Spätromische Gräber in Fenékpusztá.* ArchÉrt 82 (1955) 19–29.
- POPOVIĆ 1997
Popovic', I.: *Les productions officiels et privées des ateliers d'orfèvrerie de Naissus et de Sirmium.* AntTard 5 (1997) 133–144.
- PORTA 1990
Porta, P.: *Il centro del potere: il problema del Palazzo dell'Esarco.* In: *Storia di Ravenna II.* Cur.: Carile, A. Ravenna 1990, 269–283.
- QUACQUARELLI 1975
Quacquarelli, A.: *Il Leone e il drago nella simbolica dell'et' Patristica.* Bari 1975.
- QUAST 2002
Quast, D.: *Kriegerdarstellungen der Merowingerzeit aus der Alamannia.* ArchKorr 32 (2002) 267–280.
- RADNÓTI 1957
Radnóti, A.: *Möbel- und Kästchenbeschläge, Schlösser und Schlüssel.* In: *Intercisa II.* Budapest 1957, 241–363.
- RIEMER 2000
Riemer, E.: *Romanische Grabfunde des 5.–8. Jahrhunderts in Italien.* Rahden 2000.
- ROSS 1965
Ross, M. C.: *Catalog of the Byzantine and early mediaeval.* Washington 1965.
- SIMON 1966
Simon, M.: *Bellérophon chrétien. Mélanges d'archéologie, d'épigraphie et d'histoire offerts à J. Carcopino.* Paris 1966, 99–101.
- SPADEA 1991
Spadea, R.: *Crotone: Problemi del territorio fra tardoantico e medioevo.* Mélanges de l' Ecole Française de Rome 103/2 (1991) 553–573.
- STRAUB 1999
Straub P.: *A Keszthely-kultúra kronológiai és etnikai hátterének újabb alternatívája. — Die neuere Alternative des chronologischen und ethnischen Hintergrundes der Keszthely-Kultur.* ZalMúz 9 (1999) 195–224.
- STUPPNER 1996
Stuppner, A.: *Das kaiser- und völkerwanderungszeitliche Gräberfeld von Halbtorn. Ein Vorbericht.* In: KAT. HALBTORN. Eisenstadt 1996, 51–64.
- SZŐNYI 2002
Szőnyi, E.: *Altchristlicher Funde im Xántus János Museum, Győr. — Ókeresztény leletek a győri Xántus János Múzeumban.* ZalMúz 11 (2002) 43–50.
- TÓTH 1988
Tóth, E.: *Provincia Valeria Media.* Acta ArchHung 40 (1988) 107–226.
- TÓTH 2005
Tóth E.: *Karpok Valeria tartományban (A dunántúli késő római besimított kerámia eredetéhez).* ComArchHung 2005, s.a.
- TOYNBEE 1964
Toynbee, J. M. C.: *The Christian Roman Mosaic, Hinton St. Mary, Dorset.* JoRS 64 (1964) 7–14.
- VADAY 1985
Vaday, A.: *Sarmatisches Gräberfeld in Törökszentmiklós, Surján-Újtelep.* Acta ArchHung 37 (1985) 345–390.
- VADAY 1989
Vaday, A.: *Die sarmatischen Denkmäler des Komitats Szolnok. Ein Beitrag zur Archäologie und Geschichte des sarmatischen Barbaricums.* Budapest 1989.
- VOLBACH 1976
Volbach, W. F.: *Elfenbeinarbeiten der Spätantike und des frühen Mittelalters.* Mainz 1976.
- WERNER 1941
Werner, J.: *Die beiden Zierscheiben des Thorsberger Moorfundes.* Berlin 1941.
- WERNER 1943
Werner, J.: *Römische Schminkkästchen aus Neumegen.* Germania 27 (1943) 96–97.
- WERNER 1984
Werner, J.: *Der Grabfund von Malaja Pereščepina und Kuvrat, Kagan der Bulgaren.* München 1984.
- WERNER 1986
Werner, J.: *Der Schatzfund von Vrap in Albanien.* Wien 1986.
- ZAHLHAAS 1957
Zahlhaas, G.: *Römische Reliefspiegel.* Kallmünz 1975.

A Keszthely-kultúra korongos fibuláinak eredetéhez és ikonográfiájához

A Keszthely-kultúra etnikai és történeti problémáinak megoldásához vezető út fontos része az egyes tárgyak eredetének felderítése. A tanulmányban ennek érdekében vizsgáltam a legsajátosabb tárgy-típust, a korongos fibulákat: jelen tanulmányban a Bellerophon és Chimaera harcát ábrázoló két darabot elemeztem (1–3. kép). A mitológiai jelenet eredetét, a fibula előlapjának a díszítését és kialakulását, valamint a fibulatípus eredetét kíséreltem meg kideríteni.

A Keszthely-kultúra korongfibuláinak figurális ábrázolással díszített példányai kizárólag mediterrán eredetű, főként keresztény, ritkán „pogány” témát jelenítenek meg. Feltűnő a Bellerophon jelenet késői előfordulása, noha a mitológiai jelenet a ravennai Theoderik palota és a konstantinápolyi császári palota mozaikjai között is megtalálható. A legáltalánosabban megfogalmazva a két ellentétes principiumnak, a jónak és a rossznak harcát ábrázoló jelenetnek helyi gyökerei is lehetnek. A Dunántúlon különösen sok fémdomborítással készült példánya került elő (4–5. kép; 9. kép), ezért a jelenet helyi eredete sem zárható ki. A korongfibulák helyesebb elnevezése dobozfibula, amely a tárgytipus eredetének a megállapításához is közelebb vezet.

A fibulák süllyesztett középmezője a Dunántúlon élő ötvös találmánya: a típusnak nincs analógiája; az albániai — és calabriai — darabok formai okokból későbbiek a dunántúli példányoknál. A karéjos keretezés kétségtelenül késő császárkori eredetű (6. kép): a gyöngysor díszítés testvéreként — noha kisebb számban — fellépő karéjos keretező minta változata. Az ötvös a jón kymationnal — illetve származékával, a tojással — kapcsolta össze: a tojással szép példája a vrapri ezüstkancsón vésett díszítésként látható.

Azonban sem a korongfibulák viselési módja, sem doboz alakú formájuk nem provinciális római eredetű. A római korongfibulák nem doboz alakúak: Pan-

noniában igen ritkák és a férfiviselet tartozékai. A 4. században rangjelző is: a hasonló darabokat csak a császári ház tagjai viselik. Ezzel szemben a keszthelyi korongfibulák a női viselet tartozékai. Az eredetükhöz nyomravezető lehet dobozszerű alakjuk, amely a késő szarmata kori, ugyancsak női viseletben található meg. A doboz alakú kialakítás minden bizonnyal a szarmata fémművesség hatása (8. kép). A forma, a szerkezet- és a viselet azonosságából következik, hogy az Alföldön élő szarmaták doboz alakú fibulái és a Keszthely-kultúra fibulái rokonságban állnak egymással. Ezt a rokonságot a fibulák belsejének gipszes anyaggal való kitöltése fokozza. Ám a hagyományosan a 4. századra keltezett szarmata és a 6–7. századra keltezett Keszthely-kultúras fibulák (10. kép) készítése közti több évszázados időintervallum és a különböző lakóterület a leszámazást vagy a rokonságot bizonytalanná teszi. Ez azonban mégsem olyan valószínűtlen, amint az első pillanatban látszik. A római felső vezetés — feltehetőleg Aetius rendelkezésére — a 430-as években Valériát átadta a hunoknak. Ezt követően a hun fennhatóság alatt az Alföldön élő szarmaták meghatározhatatlan lélekszámban beköltöztek a Dunántúlra. A beköltözés bizonyítéka a besimitott háló- és fenyőmintás kerámia feltűnése a Dunántúlon. Véleményemet támogatja a tartomány utolsó évtizedének történetével kapcsolatban, az ún. foederatiról legújabbán adott összefoglalás is (KOVÁCS 2000; KOVÁCS 2004). Ezért lehetővé válik az, az egyébként is lehetséges következtetés, hogy a besimitott kerámia megjelenésének oka a szarmaták, illetve az alföldi népesség beköltözése a Dunántúlra. Ez persze nem jelenti azt, hogy a Keszthely-kultúra korongos fibulái „szarmata” népességhez lennének köthetők. Azt azonban jelenti, hogy a dobozos korongfibulák készítésében a szarmata eredetű viseleti szokás és fémművesség szerepet játszott.

Abb. 1: Scheibenfibeln – Korongfibulák
a: Keszthely-Dobogó; b: Keszthely-Fenekpuszta

Abb. 2: Seitenansicht der Scheibenfibeln
A korongfibulák oldalnézete

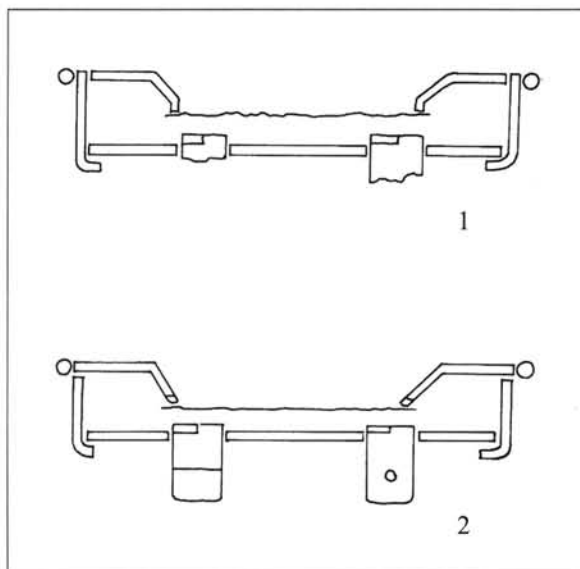

Abb. 3: Zusammenstellung der Scheibenfibeln
A korongfibulák összeillesztése
1: Keszthely-Dobogó; 2: Keszthely-Fenekpuszta, Horreum

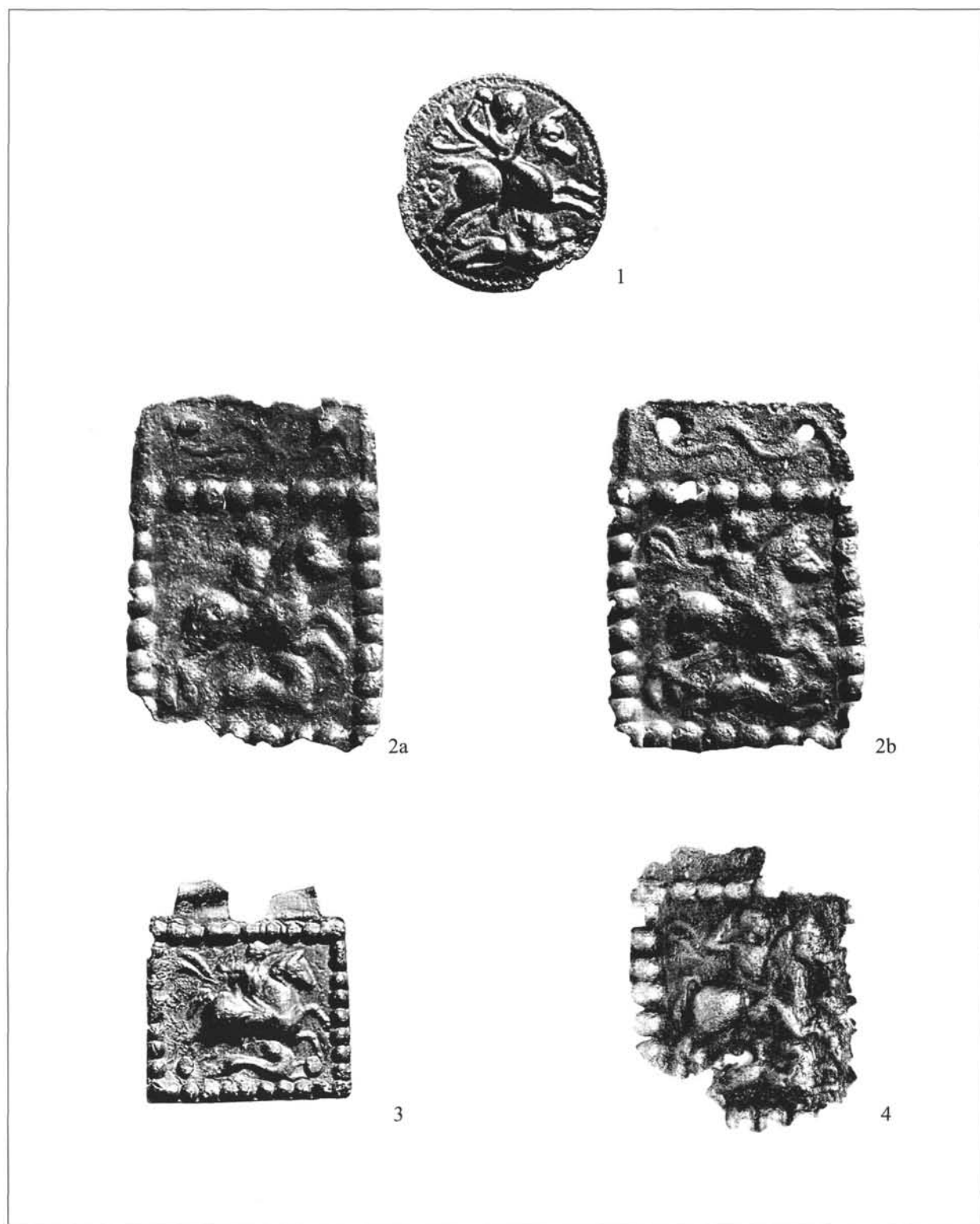

Abb. 4: Bellerophon-Darstellungen – Bellerophon-ábrázolások
1: Intercisa; 2 a–b: Pilismarót; 3: Szomor-Somodorpuszta; 4: Ságvár

1

2

3

4

Abb. 5: Bellerophon-Darstellungen in Transdanubien – Bellerophon-ábrázolások a Dunántúlon
1: Balatonlovas; 2–4: Intercisa

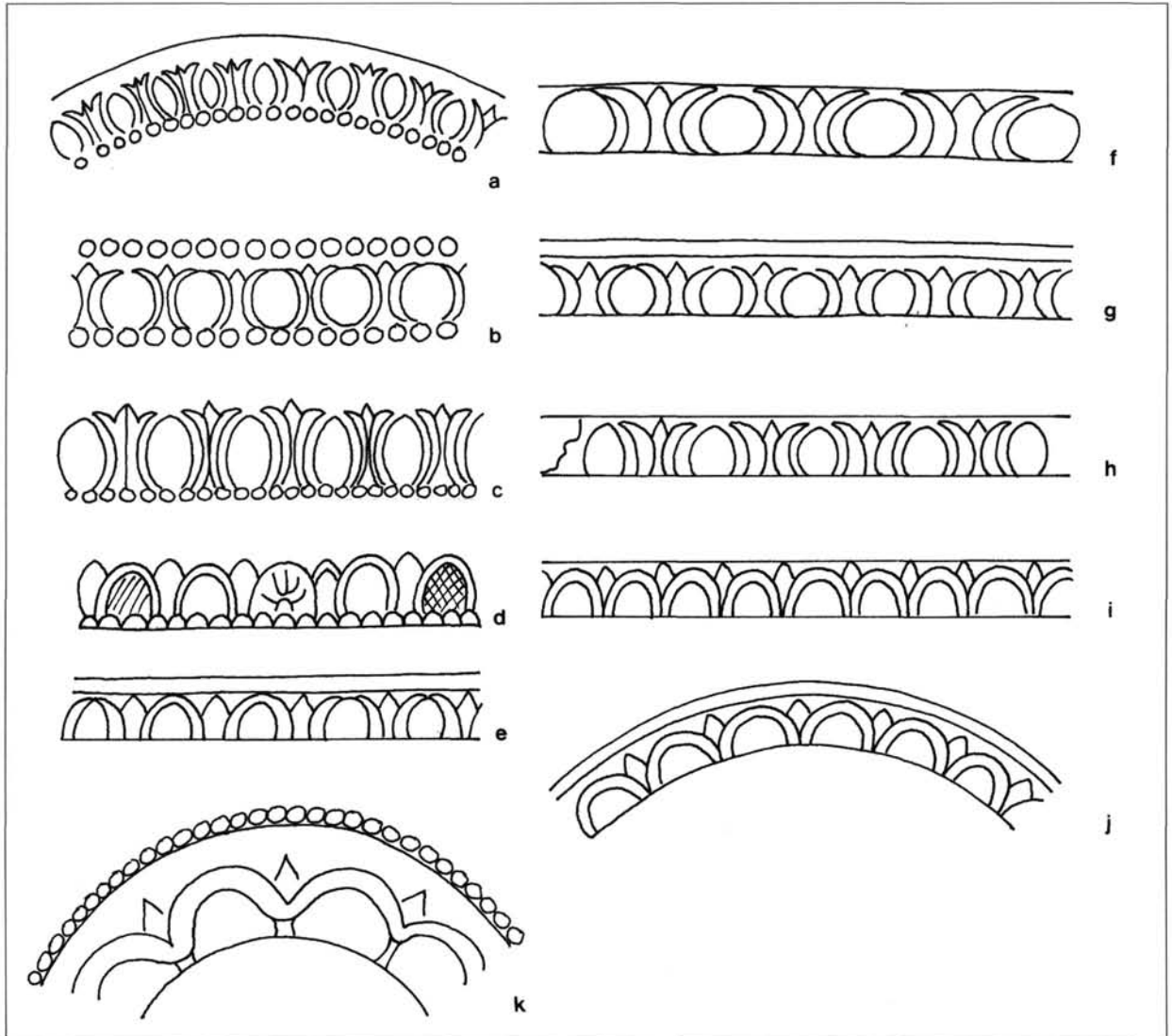

Abb. 6: Entwicklung der Passrahmung der Scheibenfibeln – Korongfibulák karéjos mintájának kialakulása

a: Reliefspiegel, Fundort unbekannt, München (ZAHLLHAAS 1957, Taf. 29), 2. Jh.; b: Kästchenbeschlag(?), Kaiseraugst (BUSCHHAUSEN 1971, A/19), 3. Jh.; c: Kästchenbeschlag, Pécs (BUSCHHAUSEN 1971, A/2), 4. Jh.; d: Kästchenbeschlag, Pécs (BUSCHHAUSEN 1971, A/2), 4. Jh.; e: Felix-Diptychon (DELBRÜCK 1929, Nr. 3. p. 93), 428 n. Chr.; f: Diptychon, Nevers, 5. Jh.; g: Roma-Constantinopolis Diptychon (DELBRÜCK 1929, 161, Nr. 38), 469 n. Chr.; h: „Petrus“-Diptychon (DELBRÜCK 1929, 165. Nr. 39), 470 n. Chr.; i: Petrus-Paulus-Diptychon (DELBRÜCK 1929, 276, Nr. 71), 5. Jh.; j: Silberkanne, Vrap (WERNER 1986); k: Bellerophon-Scheibenfibel, Keszthely-Fenékpuszta, Horreum

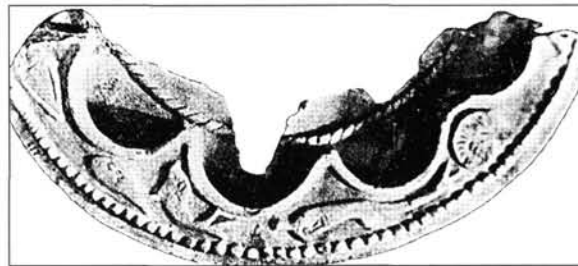

Abb. 7: Altarfragment, Ostia (CHALKIA 1991) – Oltártöredék, Ostia

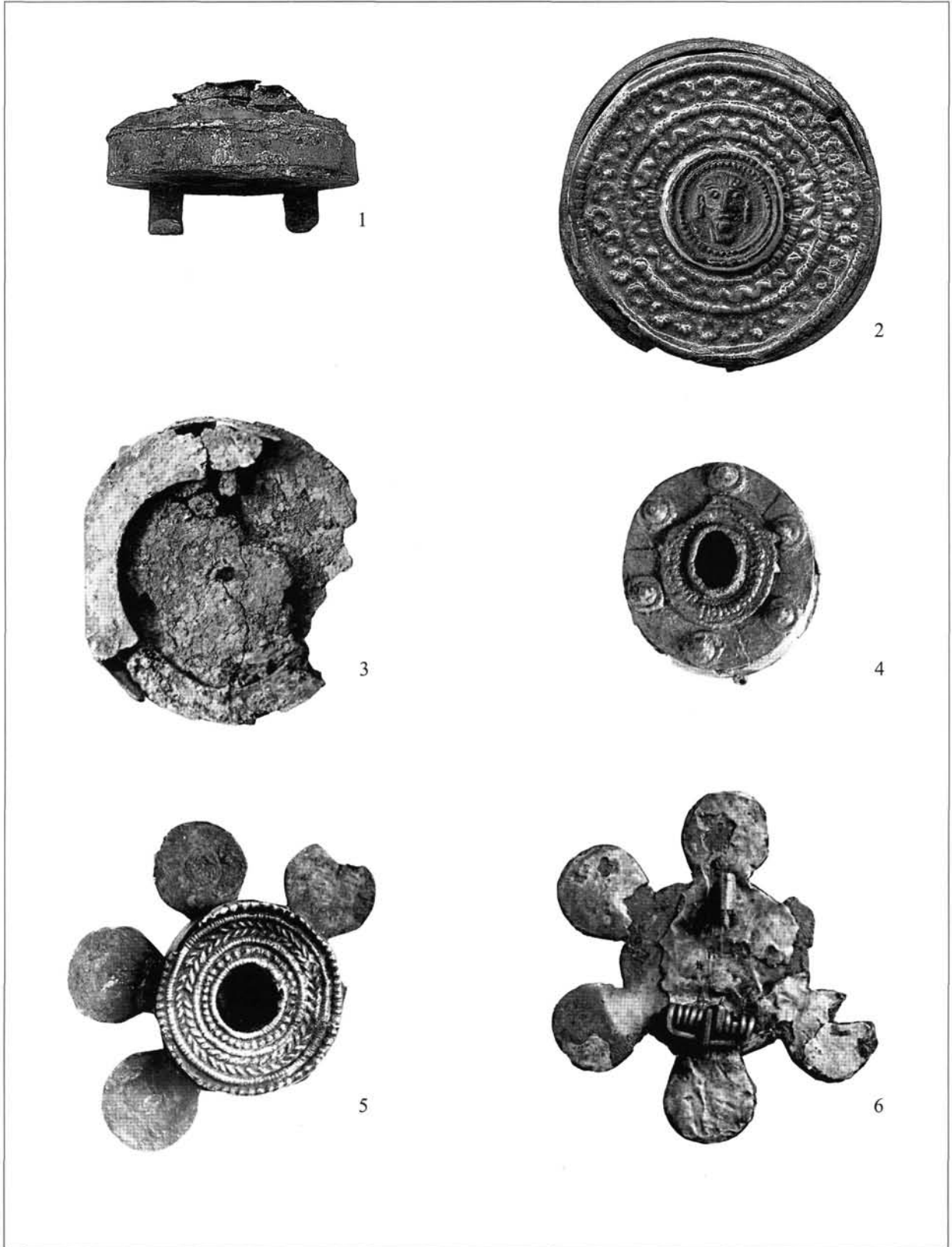

Abb. 8: Sarmatische Scheibenfibeln – Szarmata korongfibulák

1: Vrsac, Grab 16; 2: Vrsac, Grab 9; 3: Szentes-Zalota; 4: Klárafalva; 5: Törökszentmiklós; 6: Csongrád-Szentes

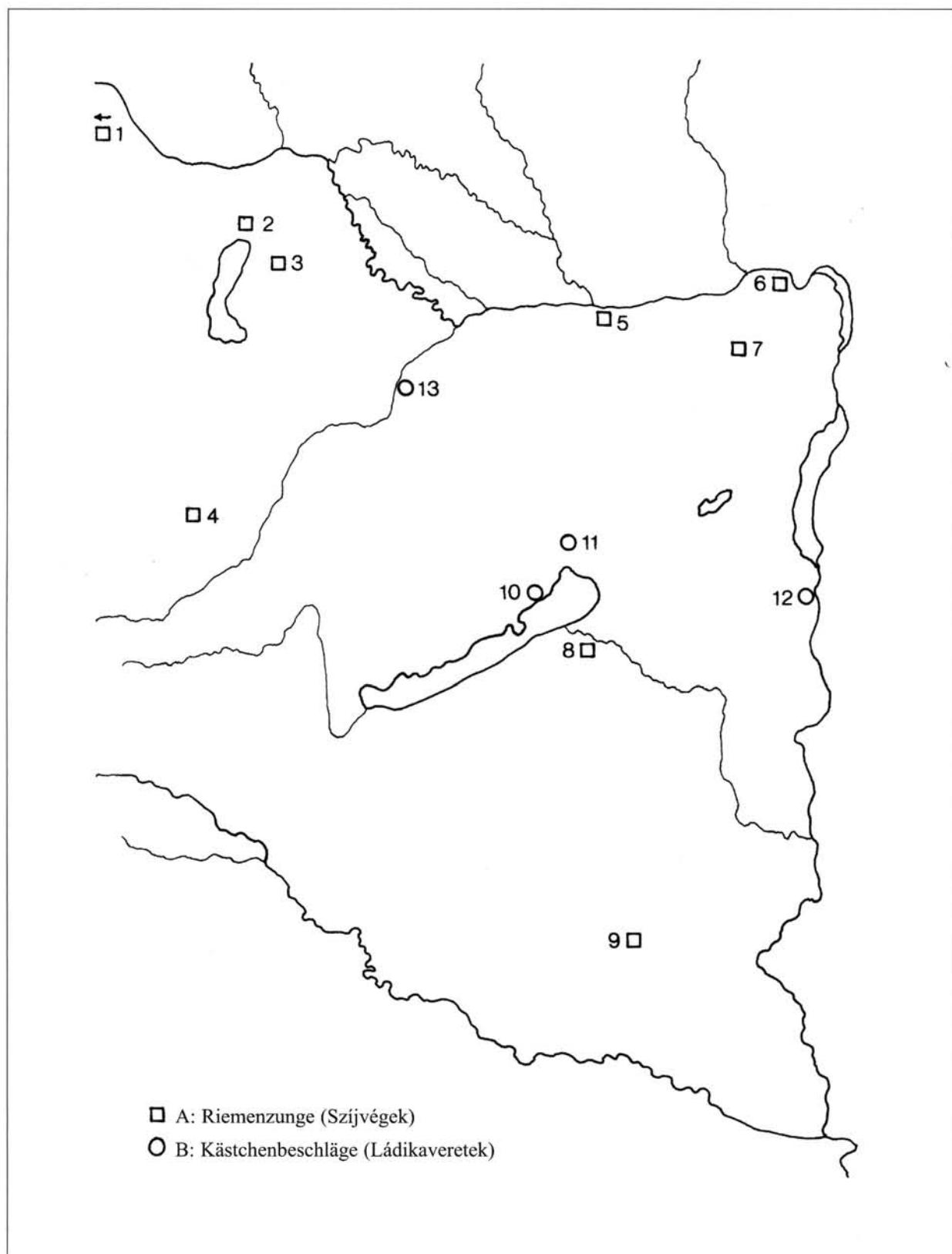

Abb. 9: Bellerophon-Darstellungen aus Pannonien – Bellerophon-ábrázolások a Dunántúlon
 1: Ardagger; 2: Halbturn; 3: Parndorf; 4: Savaria; 5: Brigetio; 6: Pilismarót; 7: Szomor-Somodorpuszta; 8: Ságvár;
 9: Sopianae; 10: Balatonlovas; 11: Királyszentistván; 12: Intercisa; 13: Mursella

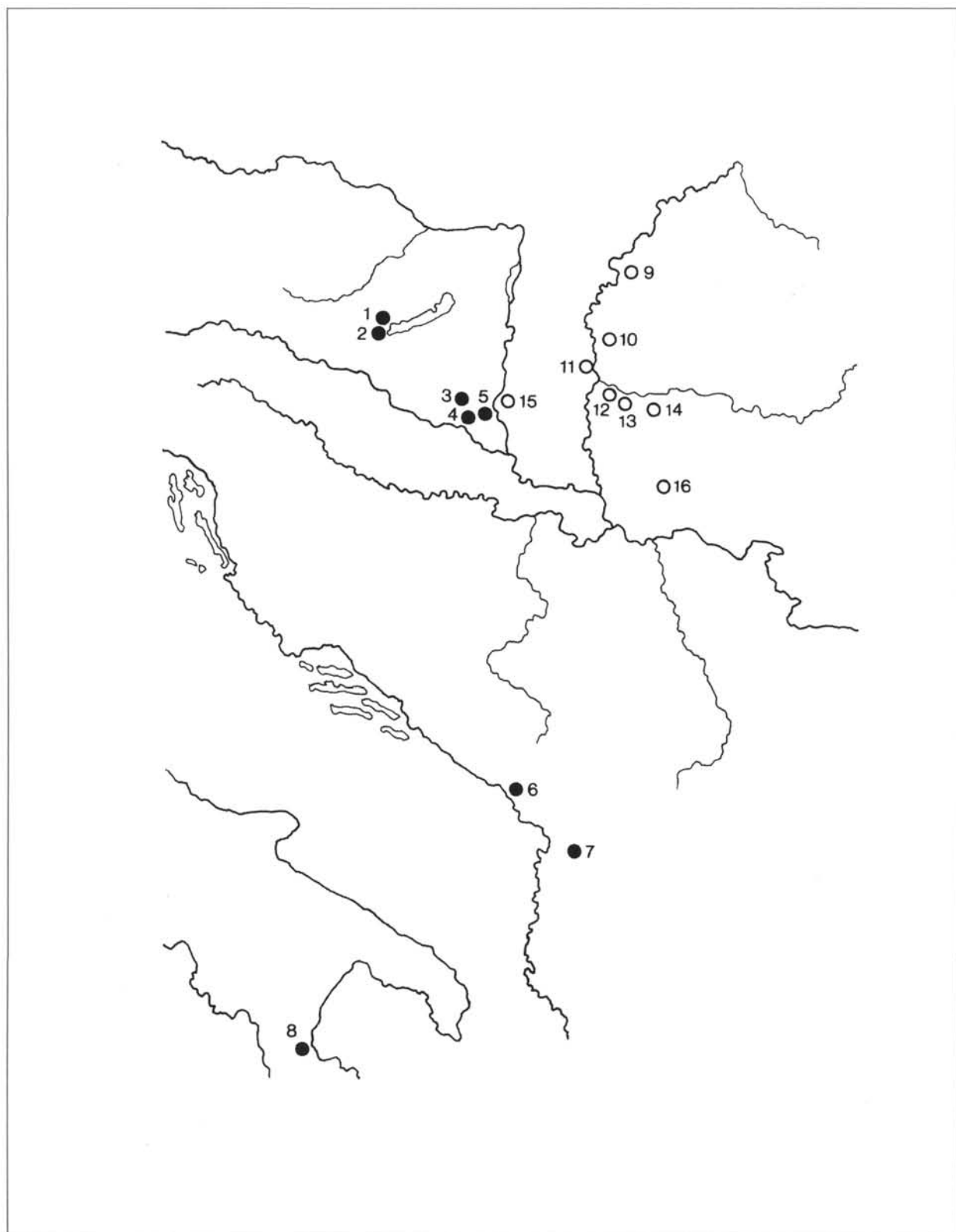

Abb 10: Scheibenfibeln mit figuralverziertem Bildfeld – Korongos fibulák figurális ábrázolással

1: Keszthely-Dobogó; 2: Keszthely-Fenekpuszta; 3: Pécs-Gyárváros; 4: Nagyharsány; 5: Romonya I. (Ellend) und Kölked;
 6: Novi Pazar; 7: Kruje; 8: Cannaro und Caracones; 9: Törökszentmiklós; 10: Szentes-Zalota; 11: Algyő; 12: Klárafalva;
 13: Kiszszombor; 14: Lovrin; 15: Bátmonostor; 16: Vrsac

Kiss Gábor

Egy bizánci övcsat Keszthely-Dobogóról

A Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Tárának Népvándorláskori Gyűjteménye az újra leltározott Keszthely-vidéki leletek között, a 32/11. számú dobozban, az 52.68.11.A. leltári számon egy övcsatot őriz (1. kép), amely különlegessége folytán megérdemli, hogy behatóbban is foglalkozzunk vele.

A tárgy leírása

Fehér bronzból öntött övcsat (Teljes méretei: hossza: 5 cm; szélessége: 2,6 cm; vastagsága: 0,2–0,7 cm. Súly: 8,6 g).

Testével egybeöntött karikája ovális. Elveszett tövise, amelynek rozsdája a csatkarika alján még látható, vasból készült. A tövis záródásának két oldalán egy-egy körszelet alakú íves levéldíszítés (A csatkarika méretei: hossza: 1,6 cm; szélessége: 2,6 cm; vastagsága: 0,3–0,4 cm).

Pajzs alakú — U-alakú — testének végén csepp alakú nyúlvány, rajta bemélyedő kör, ami a kopottság miatt alig látszik. Kettős léckeretben hármás, áttört növényi motívum: szimmetrikus elrendezésű, V-formában nyíló, illetve záródó pálcikainda pár, a levelek közepén egy-egy bemélyedő kör. A csattest hátoldalán három, azzal egybeöntött, átlukasztott, a csat tengelyével párhuzamos, négyzet alakú felerősítő fül (A csattest méretei: hossza: 3,4 cm; szélessége: 1,8 cm; vastagsága: 0,2 cm; vastagsága a felerősítő fülekkel: 0,7 cm).

Leírását a darabot először közlő ásató, Lipp Vilmos a következőképpen adta meg: „*A legszebbet utoljára hagytam. Ennek alsó része elütőleg a többbitől hosszúkás patkóidomú, gömbzáradékkal, a keresztben benyúló pálczatagok két pár csigatekeresben végződnek. Ez a csat, mely csak egyetlen példányban van meg, valami világos hamuszínű öntvényből készült.*” (LIPP 1884, 26/174/g, 174. rajz; LIPP 1885, 45/174/g, Abb. 174).

Hampel József a régibb középkor emlékeit tárgyaló művében már kissé részletesebb leírást adott a régi klisé kíséretében: „*Áttört mű, hamuszínű fémkeverékből, tojásdad gyűrűjének külső szélét két kiugró levélféle ékíti, nyakán kerek lyuk, teste hosszúkás és félkörídomban végződik, párkányos keretben két sorban közepett egymás felé hajló körded végű pálcza; félkörű széléből peczeg áll ki; ilyen csat csak egy volt.*” (HAMPEL 1894, 115, CXI. t. 6; HAMPEL 1905, [I] 303, Fig. 752; [II] 197–198, Fig. 6.; [III] Taf. 160, 6).

A tárgy képének későbbi közlései

Jó minőségű fotóját majd fél évszázad múlva Fettich Nándor publikálta a késői hun fémművességről szóló munkájában (FETTICH 1951, XLIV. t. 6). Csallány Dezső a bizánci fémművesség emlékeiről írott művében újra csak régi rajzát hozta (CSALLÁNY 1957, III. t. 4), és legutóbb magam is ezt közöltem újra a dobogói temető sírleírásainak és még azonosítható leleteinek közzététele kapcsán (KISS 1997, 3. t. 20).

A tárgy előkerülésének körülményei

Darabunk előkerüléséről csak annyit tudunk, amennyit 1884-ben Lipp Vilmos leírt: „... *A most ismertető csat-csoport a Dobogó, és ott is csak egy alig száz négyzetméternyi terület különlegessége.*” (LIPP 1884, 26; LIPP 1885, 44).

Ezek szerint a szóban forgó csat a keszthely-dobogói sírmezőről származik, ám sem a temetkezés sírmezőn belüli pontos helyét, melyből napvilágra került, sem magát a sírlelet összetételét nem ismerjük. Darabunknak hiába keressük nyomát a Magyar Nemzeti Múzeum régi leltárkönyvében. A tárgy múzeumba érkezte után, Hampel József által felvett leltárban nem akadunk nyomára, vagy legalább is az abban olvasható leírások és méretek alapján biztonság-

gal nem azonosíthatjuk azt a 119/1882. és a 162/1882. számú dobogói tételben (KISS 1997, 116–133). Ugyanez mondhatjuk el Lipp Vilmos megmaradt szűkszávú sírleírásairól is (MNM Irattár 295/1882; KISS 1997, 116–133). Csátunkat tehát — mint ahogy azt elődeink is tették — sajnos szórványként kell kezelnünk.

A tárgy eddigi értékelései

Az ásató a darab és a hozzá kapcsolódó többi bizánci csat értékeléséül a következő fontos megállapításokat vetette papírra: „*E csatok habár igen tetszetős alakúak, nem tartoznak sírmezőim tulajdonképeni díszcsatjai közé, mert elüti szerkezetűek és valószínűleg importált cikkek, mindenesetre nem azokból a műhelyekből kerültek ki, a melyekből a többi övdísz, ámbár azokkal analóg részletek ezekkel a csatokkal is egyetemben találtattak.*” (LIPP 1884, 26; LIPP 1885, 44).

A csattal később alaposabban Fettich Nándor, majd pedig Csallány Dezső foglalkozott. Fettich Nándor idézett művében a következőként jellemezte: „*Rendkívül hatásos a XLIV. t. 6. bronzcsat. Elvont pontkörös kompozíciója a Martinovka-kultúra geometrikus irányzatában gyakori tangensekkel kombinált pontkör-motívum szabad feldolgozása.*” (FETTICH 1951, 66, 172).

Csallány Dezső pedig munkájának második részében, a darabot a bizánci csatok egy külön — nevezetesen azok 18. számú, áttört indadísszel ékített — csoportjába sorolta: „*Keszthely-Dobogó (Veszprém m., Magyarország). Bronz övcsat (III. t. 4.), áttört indadísszel. Az eddig tárgyalt csatok mintáitól díszítése eltér, csupán a rögzítőfülek, a csatkarika két vájulat-védő pántja, valamint a «szakáll» alkalmazása tekintetében egyezik a bizánci csatokkal. Mivel a dobogói avarkori temetőben a többi bizánci csattal együtt egy kisebb, 100 négyzetméteres területen fordul elő, így ennek a csatnak a korát, a datáló adatok figyelembevételével a VII. századra kell vennünk.*” (CSALLÁNY 1957, 267).

Amint a citált idézetekből kiderül a csatot idegen eredetű kereskedelmi tárgynak határozták meg, nevezetesen 7. századi bizánci készítménynek, amely megállapítást a lelet Lipp által leírt környezete — bizánci csatok zárt területen koncentrálódó előkerülése — mindenképpen megerősíteni látszik.

Mit tudunk még ehhez a megállapításhoz jelen ismereteink alapján hozzátenni?

A tárgy elemzése

Szóban forgó övcsatunk esetében elsősorban arra kell felfigyelnünk, hogy az, formája, szerkezete és díszítése alapján szorosan kapcsolódik a késő avar kori bronzművészethez. Ezért nem szerepel darabunk

Garam Évának a 6. század vége és a 7. század vége közötti időből való, bizánci eredetű tárgyakat összegyűjtő könyvében (GARAM 2001). E műnek ugyanis már nem képezte tárgyát a későavar kori leletanyag bizánci kapcsolatainak elemzése. A csatot azonban nem vette fel 8. századi „bizánci” övgarnitúráról írott tanulmányának alapos gyűjtésébe Falko Daim sem (DAIM 2000). Ezt a hiányt kíséreljük meg most — tőlünk telhető módon — pótolni.

Darabunk kapcsolatrendszerének felderítéséhez és annak a Kárpát-medencei 8. századi késői avar öntött bronzművészetre gyakorolt hatásainak megállapításához, az alábbiakban felsorolásra kerülő részleteket érdemes figyelembe venni:

A csat anyaga

A dobogói övcsat egy fehéres — „hamuszürke” — színű ötvözetből öntötték. Noha fémvizsgálatot még nem végeztek rajta, feltételezhetjük, hogy ez az anyag a fehérbronznak, vagy harangbronznak nevezett anyag összetételéhez állhat közel és nagy százalékban tartalmazhat ólmot. Ez az ezüstre emlékeztető alapanyag nem példa nélküli a késő avar kori öntött leletek között.

Ezüstből készítették például az alábbi övdíszeket:

Kamenovo (BG)	övveret	DAIM 2000, Abb. 18
Komárno-Lodenice 107. (SK)	övgnitúra	TRUGLY 1993, Taf. XI, 9–20
Komarno-Várad u. 14. (SK)	övgnitúra	ZÁBOJNÍK 2000, Abb. 23
Mikulčice (CZ)	nagyszíjvég	DAIM 2000, Abb. 46a-b
Mikulčice (CZ)	nagyszíjvég	DAIM 2000, Abb. 53a-b
Somoseni (RO)	övgnitúra	WERNER 1986, Abb. 4
Velino (BG)	övgnitúra	DAIM 2000, Abb. 17
Záhony	nagyszíjvég	CSALLÁNY 1958, 9. kép

Továbbá ezüstsínű fémből öntött darabok:

Kaposvár-33. sz. lelőhely 14.	lószerzőmveretek	GARAM 1981, 6. kép 1–18
Krunzl (A)	övgnitúra	FETTICH 1937, Taf. CI
Leobersdorf 82/A. (A)	övgnitúra	DAIM 1987, Taf. 84–85
Micheldorf-Kremsdorf I. (A)	övgnitúra	TOVORNIK 1985, Taf. 6–7

Vasasszonyfa
övgarnitúra KISS 2001, 6–7. kép

A magas ólomtartalom nem csak az albániai ersekei kincs egyik, már megvizsgált ezüst övgarnitúrájának összetételét jellemzi (WERNER 1986, 17), hanem a fémelemzett későavar bronz övgarnitúrák egy része is — pl: Krungl, Leobersdorf 82/A, Micheldorf-Kremsdorf I. — magas ólomtartalmú harangbronzból készült (DAIM 2000, 286). Valószínű, hogy a dobogói övcsat anyagösszetételének meghatározásakor is arra törekedtek, hogy az majd a drágább ezüstcsatokra hasonlítson. Az anyagkiválasztás tehát ugyanazt a célt szolgálta, mint sok avar övdísz felületének ezüstszínűre ónozása (a hasonló okból történt aranyozásról ld. KISS 1995). Ezüstszínű fémből öntött, általunk összegyűjtött példányok a Dunántúlról, illetve az attól még nyugatabbra fekvő területekről származnak. Mivel a késő avar kori öntött bronztárgyak anyagösszetétel-vizsgálatának fontossága felé csak az utóbbi időben fordult a figyelem, kérdés, hogy ez a kis gyűjtés mennyire tükrözheti a tényleges helyzetet.

A csat szerkezete

Csatunk karikájával egybeöntött szerkezeti megoldására is jó néhány párhuzamot hozhatunk.

Karikával egybeöntött pajzs-testű indás övcsatok:

Balatonszőlős C. NÉMETH 1969, 13. kép
Bruckneudorf-Chuningebrunn (A) WINTER 1997, Taf. 27, 20a/3
Cikó 183. HAMPEL 1905, [III] Taf. 209, 3
Farád 12. TOMKA 1972, 6. ábra
Győr-Homokbánya 119. FETTICH 1943, XX. t. 2
Győr-Homokbánya 155. FETTICH 1943, XIX. t. 25
Győr-Homokbánya 545. FETTICH 1943, XXVII. t. 2
Halimba 60. TÖRÖK 1966, 5. kép
Mödling-Goldene Stiege 57. (A) Peter Stadler szóbeli közlése
Öskü 7. RHÉ-FETTICH 1931, XII. t. 2
Sommerein XI. (A) DAIM-LIPPERT 1984, Taf. 2, XI/1
Traiskirchen (A) WURTH 1938, I. t. 11
Vasasszonyfa 37. KISS 1985, 5. t. 37/9
Vasasszonyfa 72. KISS 1985, 7. t. 72/2
Vasasszonyfa 88. KISS 1985, 9. t. 88/9
Vasasszonyfa-Fleissig-gyűjtemény MNM RA Fotótár N. 334
Vörs-Papkert B. 181. KÖLTŐ-LENGYEL et al. 1992, Abb. 2, 3
Wien-Csokorgasse 486. (A) Ludwig Streinz szóbeli közlése

Zillingtal M. 15. (A) CASPART 1935, VI. t. 89

Karikával egybeöntött pajzs-testű alakos övcsatok:

Győr-Téglavető dűlő 73. FETTICH 1943, XVII. t. 17;
KISS 2001, 2. t. 5
Budapest-Wekerle telep 8. NAGY 1998, Taf. 49, 8/3;
DAIM 2000, Abb. 41

Karikával egybeöntött pajzs-testű geometrikus díszű övcsatok:

Halimba 60. TÖRÖK 1966, 5. kép;
KISS 2001a, 1. t. 8
Keszthely HAMPEL 1905, [III] Taf. 160, 10;
KISS 2001a, 1. t. 9

Amint az a felsorolt lelőhelyekből kiderül, a csatkarikával egybeöntött késő avar kori indás övcsatok összegyűjtött példányai kivétel nélkül a Dunántúlról, annak is inkább északnyugati feléből, a Kisalföldről származnak. E tételt a hasonlóképpen egybeöntött griffes és geometrikus díszű övcsatok sem módosítják.

Hivatkozott növényi mintás, egybeöntött csatjaink díszítése szimmetrikus vagy S-formában csavarodó inda. A velük együtt előkerült sirmellékletek alapján használatukat a késő avar kor elejére — a SPA I–II. időszakra — tehetjük. A karikával egybeöntött testű késő avar kori övcsatok feldolgozása természetesen külön tanulmányt igényel!

Dobogói csatunk formájával és szerkezetével nem áll egyedül a pajzs-testű, „bizánci”-nak meghatározható övcsatok között sem, hiszen hasonlóakat a birodalom területéről és annak határain kívülről is ismerünk. Íme néhány példa:

Istanbul környéke* (TR) DAIM 1990, Abb. 1;
KISS 2001, 1. t. 1
Verhne-Saltovo (UA)* FETTICH 1937, XVI. t. 13
Zadar-Foša* (HR) VINSKI 1967, Tab. XXIV, 5;
KISS 2000, Abb. 2, 20

E csatok elfogadott keltezése a 7. század, miként a szintén rokon formájú és széles körben elterjedt Szirakusa-típusú bizánci övcsatoknak is, amelyeket itt nem sorolunk fel.

A csatkarika díszítése

Darabunk csatkarikáján, az egykori tövis két oldalán látható körív alakú levéldíszet több Kárpát-medencében talált „bizánci” övcsaton is fellelhetjük:

Deninska Nová Ves 425.* (SK)	CSALLÁNY 1957, VIII. t. 3	Durres (Durrazzo) 28.* (AL)	TARTARI 1984, Taf. II, 3; KISS 2000, Abb. 2, 8
Deninska Nová Ves szórvány* (SK)	CSALLÁNY 1957, IV. t. 5	Istanbul környéke* (TR)	DAIM 1990, Abb. 2; KISS 2001, 1. t. 3
Győr-Téglavető dűlő 608.*	CSALLÁNY 1957, V. t. 8	Ismeretlen lh., Sammlung R. Pudill*	WERNER 1988, Abb. 2; KISS 2000, Abb. 2, 22
Keszthely-Dobogó*	LIPP 1884, 168–172; CSALLÁNY 1957, II. t. 4, 6; IV. t. 2; VIII. t. 2, 7; KISS 1997, 3. t. 4–8, 10–16	Zadar-Foša* (HR)	VINSKI 1967, Tab. XXIV, 5; KISS 2000, Abb. 2, 20

Érdekes, hogy ezek elterjedése is a Dunántúl nyugati felére, illetve a Kisalföldre esik. A Közép-Duna-medencén kívüli, hasonló dísszel bíró többi „bizánci” övcsat összegyűjtésére itt nem vállalkozhatunk.

A csattest felerősítése

A csattest hátoldalán lévő, azzal egybeöntött és átfúrt fülekkel — általában hárommal — történő felerősítési megoldás széles körben megtalálható a „bizánci” csatoknál. Ez a szerkezeti elem a mienkhez hasonló, egybeöntött csatoknál is kivétel nélkül előfordul, természetesen olyanoknál is, amelyek szinte biztosan a Bizán-c Birodalom területén készültek, mint például a már idézett Istanbul környéki darab (DAIM 1990, Abb. 1).

A csattest végződése

Csatunk pajzs alakú testén található nyúlványra is akad példa a késő avar kori öntött övcsatok között, például:

Pilismarót-Basaharc 192.	FETTICH 1965, Abb. 109, 10; KISS 2001, 2. t. 3
Leobersdorf 51. (A)	DAIM 1987, Taf. 42, 4/1; KISS 2001a, 5. t. 9
Wien 11-Haufgasse (A)	DAIM 1979, Taf. 1, 3; KISS 2001a, 5. t. 8

Amint az a felsorolásból látható, ezek is hasonló, főként ÉNy-dunántúli elterjedést mutatnak, csakúgy, mint az azonos nyúlvánnyal bíró, ún. gombosvégű nagy- és kisszíjvégek (KISS 2000, 412, Abb. 3).

A számtalan fajta nyúlványos végű „bizánci” övcsatból csak a késő avar övcsatokkal formailag leginkább rokon pajzs-testű, eddig összegyűjtött darabokat soroljuk fel, nem idézve, pl. a Syrakusa-típusú csatok hosszú sorát, amelyek között rövidebb és hosszabb nyúlvánnyal rendelkező egyaránt nagy számban akad:

Koruk a nemzetközi kutatás alapján szintén a 7. század.

A csattest pálcikainda díszítése

Noha csatunk középső indamintájának elrendezése kétségtelenül emlékeztet a líra formájú „bizánci” övcsatok egyik csoportján, az ún. „sárkánypáros” csattípus — „Drachenpaarschnallen” — testén látható visszahajló sárkányfejek ívére (pl. GARAM 2001, Taf. 66, 1–2), mégis annak díszítményét inkább az indák körében kell keresnünk. A darabunkon szereplő szimmetrikus indadisz ugyanis tipikus pálcikainda, amelynek végeit esetünkben egy-egy bemélyedő körrel zártak le.

Tipológiai alapon a pálcikaindákat ugyanis a lapos levelű indákból vezethetjük le, oly módon, hogy a laposindák nagy méretű kör alakú levelének mérete fokozatosan csökkenni kezd, egészen addig a pontig, amíg az már csak a pálcika alakú indaszár végén lévő apró kör alakú levélkévé nem válik (2. kép). A folyamatot talán a túl sok visszahajló kör alakú levél ábrázolása miatt fellépő helyszűke okozza egyes kompozíciókban. Erről tanúskodik az albániai vrapí lelet egyik lyukvédő veretén feltűnő ilyen indadisz (DAIM 2000, Abb. 14, 6). Hasonló folyamat figyelhető meg a Közép-Duna-vidékről, illetve Kelet-Európából származó, szétbomló indacsokrot mintázó, bronzból öntött övdíszeken is (DAIM 2000, Abb. 25–28). A felsorolt darabokon látható indákat már pálcikaindáknak nevezhetjük, amelyek kis kör alakú levélkéjén esetenként kisebb-nagyobb lyuk is található.

A laposindák leveleinek méretcsökkenésével párhuzamosan lejátszódó másik változás a visszahajló indalevelek ízesülése az azokat tartó indaszárhoz. Maga a folyamat a vrapí lelet több darabján is jól tanulmányozható (legjobban talán: DAIM 2000, Abb. 10, 2; Abb. 14, 4–5). Olyan esetben tehát, amikor a visszahajló laposinda levele hozzáér az őt tartó indához, megesik, hogy a kívánt visszahajlást, a korongot formáló levél széle közelében csak egy kis kör alakú — fúróval vagy fúrószerű eszközzel készített — bemélyedés jelzi. Olykor azonban ez a mélyedés már a

lapos indalevél közepéhez közelebb, sőt van eset, amikor annak közepére esik, főként, ha a levél kisméretű. Ebben az esetben az eredeti ábrázolás fokozatos romlásával, illetve egy új indaforma kialakulásával van dolgunk (3. kép).

A vrapi kincsen hivatkozott ízesülési folyamat jellegzetességei figyelhetők meg az azzal rokon albániai, bulgáriai és Kárpát-medencei „bizánci” darabok laposindáin is:

Kamenovo (BG)	DAIM 2000, Abb. 18
Komarno-Várad utca 14. (SK)	ZÁBOJNÍK 2000, Abb. 23
Velino (BG)	DAIM 2000, Abb. 17, 1
Zlatare (BG)	DAIM 2000, Abb. 16

Hasonlóképpen jó példákat találni minderre az albániai ersekei lelet arany és ezüst övdíszeken is (AVAR TREASURE 1981, Lot. 168, 169b-d, 170–172).

Ugyanennek a folyamatnak a nyomai természetesen tetten érhetők a későavar öntött övdíszeken is. Néhány példa csak azok közül a tokos indás nagyszíjvégek közül, melyeken ez jól tanulmányozható:

Alattyán-Tulát 170.	KOVRIG 1963, Taf. XIV, 43a; Taf. XV, 1
Dévaványa-Köleshalom 1. Gyód 74.	KOVRIG 1975, Fig. 3, 1/14b KISS 1977, Pl. X, 74/5; Pl. LXXVII, 1; Pl. LXV, 6
Krungl (A) Mártély 11.	FETTICH 1937, Taf. CI, 1–2 HAMPEL 1905, [III] Taf. 91, 11/1a
Öskü 54. Sommerein 99. (A)	RHÉ–FETTICH 1931, Taf. XV, 1 DAIM–LIPPERT 1984, Taf. 64, 1/1
Szebény I. 194. Szeged-Fehértó A 292.	GARAM 1975, Fig. 14, 194/1b MADARAS 1995, Pl. 30, 292/11; Pl. VI, 5
Szeged-Fehértó A 303.	MADARAS 1995, Pl. 31, 303/7; Pl. IV, 1
Tiszafüred-Majoros 1084.	GARAM 1995, Taf. 147, 1084/1b

Az időben későbbi — SPA III. időszakból való — kettőslapú laposindás nagyszíjvégeken ugyancsak fellelhetők e jelenségek, de felsorolásukat itt most mellőzzük.

Harmadik változásként vehetjük számba a kör alakú levelek méretcsökkenésével párhuzamosan a közepükre csúszott, eredetileg visszahajlást jelző, kör alakú bemélyedés méretének változásait (4. kép).

A méretváltozások egyik iránya a növekedés. Egyes esetekben a levelet áttörő mélyedés/lyuk nagysága annyira megnő, hogy maga a kör alakú levél már csak

egy elvékonyodott, kör alakban visszahajló indaszárnak látszik. Az indák leveleinek idézett elvékonyodására és azok visszahajlásainak átfúrására szintén jó néhány példa akad a „bizánci” eredetű darabok között. Az elvékonyodó indákra a legjobb példákat talán az ersekei lelet szolgáltatja (AVAR TREASURE 1981, Lot. 166b-f, 167a, 174b-e, 175b-d). Elvékonyodó indákat az S-alakú laposindák csoportjában is bőven találni a SPA I–II. időszak Kárpát-medencei hagyatékában. Ezek további vizsgálata azonban nem tartozik mostani témánkba.

A kör alakú indaleveleket áttörő bemélyedés nagyságváltozásának másik iránya annak fokozatos csökkenése, amíg az végül egyetlen apró ponttá nem zsugorodik, netán teljesen el is tűnik (4. kép). Közepükön kisméretű kör alakú bemélyedéssel ábrázolt pálcikaindák láthatók a következő, a késő avar korszak első felébe — a SPA I. időszakba — sorolható „bizánci” övdíszeken:

Eski-Kermen (UA)	DAIM 2000, Abb. 21
Vrap (AL)	DAIM 2000, Abb. 14, 6

A dobogói övcsaton látható pálcikainda-típus létrejöttének folyamata — a fentiekben elmondottak alapján — röviden a következőképpen foglalható össze: a nagy kör alakú lapos indalevelek méretbeli csökkenésével, a levelek visszahajlását jelző kör alakú bemélyedéseknek a levélfelület közepére való fokozatos eltolódásával és zsugorodásával jön létre a pálcikaindának nevezhető indatípus. A felvázolt elméleti stílusfejlődési modell egyes állomásai (2–4. kép) azonban önmagukban aligha jelentenek biztos időbeli különbséget is. Valószínűbbnek látszik, hogy a nevezett indafejlődésnek egyszerre több — annak különböző állomását megtestesítő — foka élt párhuzamosan egymás mellett. Ráadásul az egyes fejlődési állomásokba sorolható példányok egy része lehet, hogy csak az eredeti minta romlott másolatának tekinthető.

A csattest indakompozíciója

Dobogói övcsatunk V-alakban kinyíló pálcikaindakompozíciójának pontos párhuzama eddig nem ismert. Erre emlékeztető elrendezés azonban akad néhány, a késő avar kori tokos nagyszíjvégek egyik csoportján, általában átlukasztott levéllel:

Ismeretlen lelőhely	DEKAN 1972, Abb. 10, 3
Nové Zámky 74. (SL)	ČILINSKÁ 1966, Taf. XXV, 74/1a
Nové Zámky 218. (SL)	ČILINSKÁ 1966, Taf. XLII, 1a
Nové Zámky 252. (SL)	ČILINSKÁ 1966, Taf. XLVII, 1a

Radvaň nad Dunajom 44. (SL)

TOČÍK 1992, Obr. 39, 26

Tiszafüred-Majoros 1281. GARAM 1995, Taf. 171, 1281/8

A felsorolt darabok relatív kronológiai helye a sír-együttesek alapján a SPA I. időszak.

Egy rokon pálcikainda-kompozíciót találunk a Kárpát-medencei, Krím-félszigeti és Volga-Káma-vidéki, vékony indákból álló csokrot mintázó — a SPA I. időszakba sorolható — „bizánci” övdíszítményeken is:

Micheldorf-Kremsdorf I. (A)

DAIM 2000, Abb. 25a-b

Holiare 619. (SL)

DAIM 2000, Abb. 26, 3

Skalistoe (UA)

DAIM 2000, Abb. 27, 2

Kerč (UA)

DAIM 2000, Abb. 27, 3; Abb. 29

Tepsen (UA)

DAIM 2000, Abb. 27, 4

Verch Saja (UA)

DAIM 2000, Abb. 28, 1–2, 6–7

Brody (RUS)

DAIM 2000, Abb. 28, 3, 5

Nevolino (RUS)

DAIM 2000, Abb. 28, 4

A későbbi — SPA III. időszakból származó —, ponttal lezárt pálcikaindákat talán éppen ezeknek a csokorba szerkesztett, széthajló laposindából lett pálcika-indák továbbfejlődésének tekinthetjük az alábbi tárgyakon:

Prestovác (HR)

DAIM 2000, Abb. 91–92a-b

Mikulčice (CZ)

DAIM 2000, Abb. 101a-b

Sumen (B)

DAIM 2000, Abb. 106–107

Blatnica (SK)

DAIM 2000, Abb. 102

Boleslawiec (PL)

DAIM 2000, Abb. 103

Nagyszentmiklós (RO)

DAIM 2000, Abb. 96–99

Mátészalka

DAIM 2000, Abb. 100

Amint az a felsorolt lelőhelyekből megállapítható, a dobogói övcsaton láthatóval rokonítható későbbi pálcikainda-motívummal díszített leletek a Kárpát-medencei avar szállásterületen kívül kerültek napvilágra.

A dobogói övcsat indamintájára egyébként több későavar övcsat díszítése is emlékeztet, amint azt részben már korábban összegyűjtöttem:

Leobersdorf 93/A. (A)

DAIM 1987, Taf. 95, A/2/6;

KISS 2001a, 5. t. 3

Mindszent-Bozó tanya 1.

SZALONTAI 1995, 6. kép 1;

KISS 2001a, 5. t. 5

Orosháza-Béke Tsz-homokbánya 82.

JUHÁSZ 1995, Taf. XVIII,

82/1; KISS 2001a, 5. t. 4

Orosháza-Bónum téglagyár 31.

JUHÁSZ 1995, Taf. II, 31/1;

KISS 2001a, 5. t. 6

Szebény I. 203.

GARAM 1975, Fig. 16, 203/1;

KISS 2001a, 5. t. 2

Tiszafüred-Majoros 1141. GARAM 1995, Taf. 152, 1141/1

Ezek azonban csatunknál később, már a késő avar kor SPA II–III. periódusában készülhettek.

A csattest indáinak kördíszei

A dobogói csattest pálcikaindáinak, visszahajló leveleinek közepét egy-egy kördísz zárja le, és ugyanilyen található a csat nyúlványán is. Ez a leveleket lezáró kör/romlott pontkör(?) díszítés — amint azt már Fettich Nándor megállapította (FETTICH 1951, 66) — kapcsolódik a Keszthely-vidéki pontkörös díszű bronzokhoz. Ezek — mint az azóta kiderült — többek között jó dalmáciai párhuzamokkal is bírnak (VINSKI 1967). Maga a pontkör-dísz természetesen gyakorta tűnik fel a különféle „bizánci” övcsatokon is (WERNER 1955; VINSKI 1967; VARSIK 1992; RIEMER 1995; GARAM 2001).

Csatunk pálcikaindáin látható kör végül is a visszahajló laposindák levéltövein található, fűróval készített mélyítés egy leegyszerűsített formájának tekinthető. Hasonló egyszerűsödési folyamat eredménye, mint a későbbi pálcikaindákat lezáró apró bemélyedés, vagy pont. Ilyen található az alábbi leleteken:

Hohenberg (A)

DAIM 2000, Abb. 61–72

Bozen-St. Vigilius (I)

DAIM 2000, Abb. 77a-b

Prestovac (HR)

DAIM 2000, Abb. 91a-b, 92a-b

Weiden am See (A)

DAIM 2000, Abb. 93a-b

Nagyszentmiklós (R)

DAIM 2000, Abb. 96, 98, 99

Mátészalka

DAIM 2000, Abb. 100

Mikulčice (CZ)

DAIM 2000, Abb. 101a-b

Preslav (BG)

DAIM 2000, Abb. 105a-b

Sumen (BG)

DAIM 2000, Abb. 106–107

Az átmenetre — vagyis arra, amikor az inda visszahajlását egy bemélyedő körrel jelzik — eddig csak egyetlen példát ismerek a „bizánci” anyagból, az ersekei lelet egyik ezüsből öntött szíjbújtatóján (AVAR TREASURE 1981, Lot 173c), ahol a sematikus indamotívumból kialakult kettős fonatdísz visszahajló leveleit — amint azt dobogói csatunknál is láthatjuk — bemélyedő körökkel ábrázolták. A szíjbújtatót tartalmazó, ezüsből készült — részben öntött, részben pedig lemezes — övgarnitúra a késő avar korszak kezdetének — SPA I. időszak — jellegzetességeit viseli magán.

A csatkarika irányába hajló indadísz

Csatunk mára már eltűnt vas csattövisének illeszkedési helyét körbezáró és a csatkarika felé hajló indadíszhez hasonló elrendezésű indákat ugyancsak a

„bizánci” kapcsolatokat mutató övveretek és övcsatok némelyikén találunk Kelet-Európában:

Skalistoe (UA)	DAIM 2000, Abb. 27, 2
Simeiz* (UA)	KOVALEVSKAJA 1979 Tabl. VI, 6; DAIM 2000, Abb. 27, 5
Rutha* (RUS)	KOVALEVSKAJA 1979 Tabl. VI, 4; VIDA 2000, Abb. 4, 3

Mivel a késő avar kori öntött övdíszeken eddig ennek nem találtam jó párhuzamát, alighanem joggal feltételezhető, hogy az ilyen indamotívumok csak a „bizánci” készítmények jellemzői.

Összefoglalás

A Lipp Vilmos által megkutatott keszthely-dobogói temetőben napvilágra került, fehérbronzból öntött indadíszes övcsatról, megvizsgált részleteinek és azok biztosan még tovább is bővíthető párhuzamainak köre alapján összefoglalásként a következőket mondhatjuk el:

A csat pajzs alakú nyúlványos testének formája, ovális karikájával egybeöntött szerkezete és három átlukasztott füllel való felszerelési módja alapján a 7. századra keltezhető, és a mediterrán világban elterjedt „bizánci” övcsatok körébe tartozik. Karikáján látható indalevel-díszítés szintén ezek között található meg.

A csat anyaga, pajzs alakú testének pálcikaindához hasonló indái és azok szimmetrikus kompozíciója szintén a bizánci eredetű övdíszítményeken tűnik fel. Elsősorban olyanokon, amelyek a Balkán félszigeten, a Krímben és a Volga-Káma-vidéken kerültek napvilágra. Az utóbbi kivételével olyan területekről tehát, amik a vizsgált időszakban ténylegesen bizánci uralom, illetve annak erős kulturális befolyása alatt álltak. Darabunk részleteihez párhuzamként idézett övdíszek mindannyian a későavar kor kezdetének — a SPA I. időszaknak — jellegzetességeit viselik magukon.

Övcsatunk díszítése lényegében véve ugyanaz, mint amit a későbbi pálcikaindás övdíszeken láthatunk. Ez azt bizonyítja, hogy a pálcikainda — ugyanúgy, mint a poncolt háterű virágos inda — már a 7. század végén megvolt a Kárpát-medence bizánci eredetű mintakincsében. Gondoljunk csak a kiskőrös-vágóhídi dülői temető IX. sírjában talált vésett indamintájú és poncolt háterű lemezes nagyszíjvégre (LÁSZLÓ 1955, Fig. 9a, Tab. VIII, 1).

Ezzel teljes összhangban áll csatunk testének V-alakban nyíló szimmetrikus pálcikainda kompozíciója is, amelyhez a későavar kor elejéről — a SPA I. időszakból — származó Kárpát-medencei öntött övdíszek díszítésének egy csoportja mutat hasonlóságot.

Formai és díszítésbeli részletei elsősorban a Dunántúl nyugati- és északnyugati felében napvilágra került későavar öntvényeken bukkannak fel. Mindez arra mutat, hogy a dobogói övcsat szerkezeti, formai és díszítésbeli elemeivel dolgozó műhely termékeit elsősorban ezeken a területeken értékesítették és viselték.

Szóban forgó övcsatunk készülési helyét aligha lehet egyértelműen meghatározni, így jelen tudásunk alapján az sem dönthető el egyértelműen, hogy biztosan idegen földről került-e későbbi lelőhelyére. Az alább felsorolásra kerülő érvék azonban arra látszanak utalni, hogy csatunk esetében valóban nem Kárpát-medencei készítményről — azaz tulajdonképpen másolatról — van szó.

Csatunk jellegzetes részleteinek párhuzamai mind a „bizánci” övtartozékok Falko Daim által körülhatárolt balkán-bizánci csoportjába sorolt leletek díszítésével mutatják a legközelebbi rokonságot (DAIM 2000, Abb. 112). Ezek, és a felsorolt többi párhuzam alapján tárgyunk készítési helyét valahol a Balkán-félsziget déli részén kell feltételeznünk. Okvetlenül egy olyan területen, ahol a stílusfejlődés a Kárpát-medenceit egy lépéssel megelőzte, és a 7. század folyamán már olyan öntvényeket készítettek, amelyeket avar területen csak a 8. század folyamán öntöttek. Erre jó adatot szolgáltatnak darabunk leletkörülményeinek ismert részletei, vagyis, hogy az a dobogói temető egy olyan sírcsoportjából került napvilágra, amelyet más típusú „bizánci” bronzcsatok jellemeztek. Tudva ezt és rekonstruálva a Keszthely-kultúra temetőinek belső és egymáshoz viszonyított kronológiáját (KISS 2004 s.a.) valószínűnek tarthatjuk, hogy szóban forgó tárgyunk a 7. század vége körül került földbe. Abban az időben tehát, amikor hasonló indás övcsatok még nem voltak az avar viselet részei.

Darabunk idegen eredetére lehet bizonyosság az is, hogy a hasonló, szimmetrikus elrendezésű pálcikainda-motívummal díszített avarokor végi — a SPA III. korszakba sorolható — öntvények kivétel nélkül az avar szállásterületen kívül kerültek napvilágra. A késői szimmetrikus pálcikainda-motívum tehát ugyanúgy nem avar területen alakult ki a 8. század folyamán — amint azt 7. századi változatáról is feltételezhetjük —, hanem mint idegen elem került a Kárpát-medencébe, immáron másodjára, a 8. század végén (DAIM 2000, 162–182).

Az elmondottakon túl, csatunk déli eredeztetése melletti további érvként hozhatók fel a dobogói temetőből előkerült mélyített közepű ezüst korongfibulák is, amelyeknek eddig — a Keszthely és Pécs környéki példányokon túl — csak Albániából és közvetlen környékéről ismerjük párhuzamait (GARAM 1993, 122). E női ékszer típus kapcsán pedig nem elsősorban kereskedelmi kapcsolatokkal, hanem éppen viselőik

Balaton mellé való betelepülésével számol a régészeti kutatás. Ha e népi kapcsolat feltételezése valóban helytálló, akkor szóban forgó csatunkkal kapcsolatban érdemes még egy másik albániai övcsatot is idézni. A Durres-i/Durazzo ötágú indalevével díszített, áttört pajzs-testű, gombos végű zsanéros övcsat (TARTARI 1984, Taf. II, 3; KISS 2000, Abb. 2, 8) formailag szintén szorosan kapcsolódik a késő avar kori öntőművészethez.

A tanulmányban *-gal jelöltem a biztosan fülekkel felerősített példányokat.

De akár délről, a mediterrán világból érkezett import darab a Dobogón előkerült övcsat, akár egy ilyenek a helyben készült és használt másolata, mindenképpen egyike azon 7. századi öntvényeknek, amelyek mintaképpül szolgáltak a későbbi, 8. századi avar griffes-indás öntőművészet számára.

Irodalom:

AVAR FINDS 1975

Avar Finds in the Hungarian National Museum. Cemeteries of the Avar Period (567–829) in Hungary, I. Red.: Kovrig, I. Budapest 1975.

AVAR TREASURE 1981

Catalogue of the Avar Treasure. London 1981.

AWAREN 2000

Die Awaren am Rand der byzantinischen Welt. Studien zu Diplomatie, Handel und Technologietransfer im Frühmittelalter. Hrsg.: Daim, F. Wien 2000.

CASPART 1935

Caspart, J.: *Das frühgeschichtliche Gräberfeld bei Zillingtal im Burgenlande*. MAGW 65 (1935) 1–38.

ČILINSKÁ 1966

Čilinská, Z.: *Slawisch-awarisches Gräberfeld in Nové Zámky*. Bratislava 1966.

CSALLÁNY 1957

Csallány D.: *A bizánci fémművesség emlékei II. Bizánci csatok és csatveretek. — Quelques spécimens de l'art byzantin des métaux*. AntTan 4 (1957) 250–274.

CSALLÁNY 1957

Csallány D.: *Szabolcs-Szatmár megye avar leletei. — Awarische Funde des Komitats Szabolcs-Szatmár*. JAMÉ 1 (1958) 31–87.

DAIM 1979

Daim, F.: *Awarische Altfinde aus Wien und Niederösterreich*. MAGW 109 (1979) 55–101.

DAIM 1987

Daim, F.: *Das awarische Gräberfeld von Leobersdorf, NÖ. I–II*. Wien 1987.

DAIM 1990

Daim, F.: *Der awarische Greif und die byzantinische Antike. Überlegungen zu einem frühmittelalterlichen Motiv*. In: Typen der Ethnogenese unter besonderer

Berücksichtigung der Bayern, II. Red.: Friesinger, H. – Daim, F. Wien 1990, 273–303.

DAIM 2000

Daim, F.: „Byzantinische“ Gürtelgarnituren des 8. Jahrhunderts. In: AWAREN 2000, 77–204.

DAIM–LIPPERT 1984

Daim, F. – Lippert, A.: *Das awarische Gräberfeld von Sommerein am Leithagebirge, NÖ*. Wien 1984.

DEKAN 1972

Dekan, J.: *Herkunft und Ethnizität der gegossenen Bronzeindustrie des VIII. Jahrhunderts*. SlovArch 20 (1972) 317–452.

FETTICH 1937

Fettich N.: *A honfoglaló magyarság fémművészete, I–II. — Die Metallkunst der landnehmenden Ungarn, I–II*. Budapest 1937.

FETTICH 1943

Fettich N.: *Győr a népvándorlaskorban*. In: Lovas E.: Győr története a XIII. század közepéig. Győr 1943, 3–57.

FETTICH 1951

Fettich N.: *Régészeti tanulmányok a késői hun fémművesség történetéhez. — Archäologische Studien zur Geschichte der späthunnischen Metallkunst*. Budapest 1951.

FETTICH 1965

Fettich, N.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Pilismarót-Basaharc*. Budapest 1965.

GARAM 1975

Garam, É.: *The Szebény I–III. Cemetery*. In: AVAR FINDS 1975, 49–155.

GARAM 1981

Garam É.: *A böcsi későavarkori lelet és köre. — Der spätawarenzeitliche Fund von Bócs und sein Kreis*. ArchÉrt 108 (1981) 34–51.

- GARAM 1995
Garam, É.: *Die awarenzeitliche Scheibenfibeln*. ComArchHung 1993, 99–134.
- GARAM 1995
Garam, É.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Tiszafüred*. Budapest 1995.
- GARAM 2001
Garam, É.: *Funde byzantinischer Herkunft in der Awarenzeit vom Ende des 6. bis zum Ende des 7. Jahrhunderts*. Budapest 2001.
- HAMPEL 1894
Hampel J.: *A régibb középkor (IV–X. sz.) emlékei Magyarhonban, I.* Budapest 1894.
- HAMPEL 1905
Hampel, J.: *Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn, I–III*. Braunschweig 1905.
- JUHÁSZ 1995
Juhász, I.: *Awarenzeitliche Gräberfelder in der Gemarkung Orosháza*. Budapest 1995.
- KISS 1977
Kiss, A.: *Avar Cemeteries in County Baranya*. Budapest 1977.
- KISS 1985
Kiss G.: *A vasasszonyfai avar temető (Bölcsész-doktori disszertáció) Kézirat*. Szombathely 1985.
- KISS 1995
Kiss G.: *A késői avar aranyozott övdíszek. — Die spätawarenzeitlichen vergoldeten Gürtelbeschläge*. SMK 11 (1995) 99–126.
- KISS 1997
Kiss G.: *A Keszthely-dobogói avar kori temető*. Lipp Vilmos ásatása. — *Das awarische Gräberfeld von Keszthely-Dobogó*. ZalMúz 8 (1997) 115–160.
- KISS 2000
Kiss, G.: *Die spätawarenzeitlichen Riemenzungen mit Knopfen*. Acta ArchHung 51 (1999–2000) 2000, 411–418.
- KISS 2001
Kiss G.: *A késő avar kori griffes övcsatok. — Die spätawarenzeitlichen Greifenschnallen*. WMMÉ 23 (2001) 221–246.
- KISS 2001a
Kiss G.: *Példák a bizánci csatok hatására a későavar fémművességben. — Beispiele für den Einfluss der byzantinischen Schnallen für die spätawarische Metallkunst*. In: „Együtt a Kárpát-medencében.” A népvándorlaskor fiatal kutatóinak VII. összejövedele. Szerk.: Kiss M. – Lengvári I. Pécs 2001, 73–92.
- KISS 2004
Kiss, G.: *Änderungen im archäologischen Nachlass der Keszthely-Kultur im Laufe des 7. und 8. Jahrhunderts. Versuchungen zur Periodisierung*. Budapest 2004. s.a.
- KOVALEVSKAJA 1979
Kovalevskaja, V. B.: *Pojasnie nabory Evrazii IV–VI. vv. Prjazki*. Moskva 1979.
- KOVRIG 1963
Kovrig, I.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán*. Budapest 1963.
- KOVRIG 1975
Kovrig, I.: *The Dévaványa Cemetery*. In AVAR FINDS 1975, 121–155.
- KÖLTŐ–LENGYEL et al. 1992
Költő, L. – Lengyel, I. – Pap, I. – Szentpéteri, J.: *Vorläufige Ergebnisse der Ausgrabungen am Gräberfeld Vörs aus dem 9.–11. Jahrhundert (Ungarn, Komitat Somogy). Zur Problematik der Ethnika und archäologischen Kulturen im frühmittelalterlichen Pannonien*. SlovArch 40 (1992) 223–241.
- LÁSZLÓ 1955
László, Gy.: *Études archéologiques sur l'histoire de la société des avars*. Budapest 1955.
- LIPP 1884
Lipp V.: *A keszthelyi sírmezők*. Budapest 1884.
- LIPP 1885
Lipp, W.: *Die Gräberfelder von Keszthely*. Budapest 1885.
- MADARAS 1995
Madaras, L.: *The Szeged-Fehértó A and B Cemeteries*. Debrecen–Budapest 1995.
- NAGY 1998
Nagy, M.: *Awarenzeitliche Gräberfelder im Stadtgebiet von Budapest I–II*. Budapest 1998.
- NÉMETH 1969
Németh P.: *Újabb avarkori leletek a történelmi Veszprém megyéből. — Neue Funde aus der Awarenzeit auf dem historischen Gebiet des Komitats Veszprém*. VMMK 8 (1969) 153–166.
- RHÉ–FETTICH 1931
Rhé, Gy. – Fettich, N.: *Jutas und Öskü. Zwei Gräberfelder aus der Völkerwanderungszeit in Ungarn*. Prague 1931.
- RIEMER 1995
Riemer, E.: *Byzantinische Gürtelschnallen aus der Sammlung Diergardt im Römisch Germanischen Museum Köln*. KJb 28 (1995) 777–809.
- SZALONTAI 1995
Szalontai Cs.: *Avar kori lelőhelyek és leletek Mindszentről. — Awarenzeitliche Fundorte und Funde in Mindszent*. MFMÉ – StudArch 1 (1995) 183–209.
- TARTARI 1984
Tartari, F.: *Një varrezë e mesjetës së hershme në Durrës. — Un cimetière du haut moyen-âge a Durrës*. Illiria 1984/1, 227–250.
- TOČÍK 1992
Točík, A.: *Materiály k dejinám južného Slovenska v 7.–14. storočí. — Materialien zur Geschichte der Südslowakei im 7.–14. Jahrhundert*. ŠtZv 28 (1992) 5–250.
- TOMKA 1972
Tomka P.: *Adatok a Kisalföld avarkori népességének temetkezési szokásaihoz. Kés a sírban. — Beiträge zu den Bestattungsarten der Bevölkerung von Kisalföld in der Awarenzeit*. Messer im Grab. Arrabona 14 (1972) 27–75.
- TOVORNIK 1985
Tovornik, V.: *Die Gräberfelder von Micheldorf-Kremsdorf, Oberösterreich*. In: Die Bayern und ihre

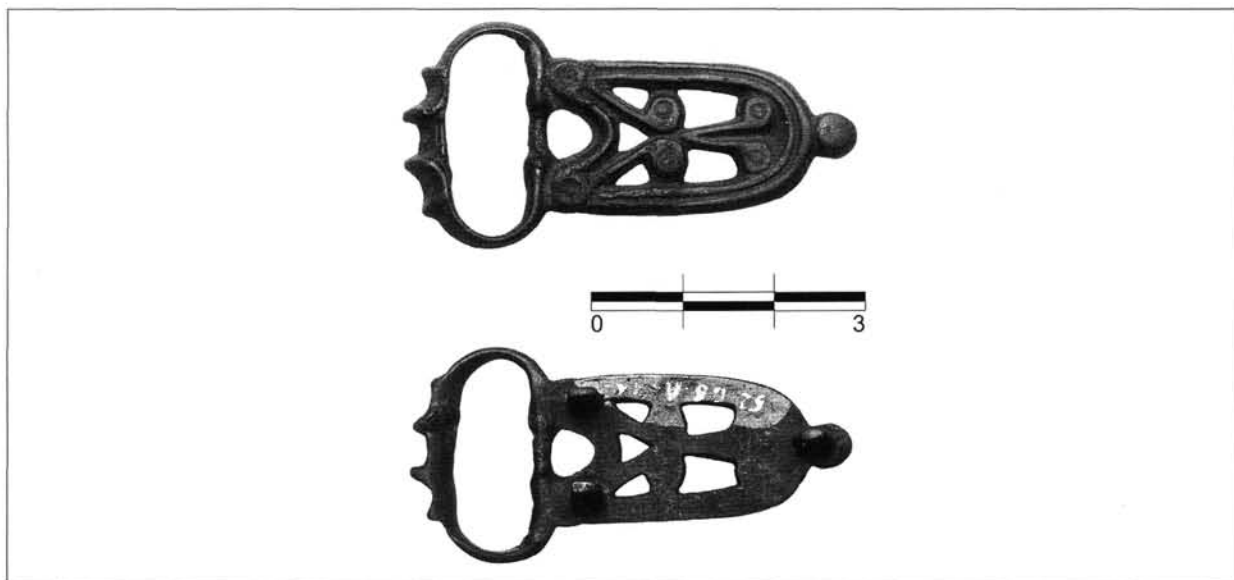
- Nachbarn, II. Hrsgs.: Friesinger, H. – Daim, F. Wien 1985, 213–216.
- TÖRÖK 1966
Török Gy.: *Újabb régészeti feltárások Halimbán. — Sépultures a deux chouches dans le lieu de sépulture avare de Halimba.* VMMK 5 (1966) 69–80.
- TRUGLY 1993
Trugly, A.: *Gräberfeld aus der Zeit des awarischen Reiches bei der Schiffwerft in Komárno II. (1987–1989).* SlovArch 41 (1993) 191–307.
- VARSIK 1992
Varsik, V.: *Byzantinische Gürtelschnallen im mittleren und unteren Donauraum im 6. und 7. Jahrhundert. — Byzantské pracky na strednom a dolnom Dunaji v 6.–7. stor.* SlovArch 40 (1992) 77–108.
- VIDA 2000
Vida, T.: *Der Messingbeschlag aus Gic, West-Ungarn. Betrachtungen zu den mediterranen Beziehungen der spätawarenzeitlichen Kunst im Karpatenbecken.* In: AWAREN 2000, 305–325.
- VINSKI 1967
Vinski, Z.: *Kasnoantički starosjedioci u salonitanskoj regiji prema arheološkoj ostavtini predslavenskog supstrata.* Vjesnik 69 (1967).
- WERNER 1955
Werner, J.: *Byzantinische Gürtelschnallen des 6. und 7. Jahrhunderts aus der Sammlung Diergardt.* KJb 1 (1955) 36–48.
- WERNER 1986
Werner, J.: *Der Schatzfund von Vrap in Albanien.* Wien 1986.
- WERNER 1988
Werner, J.: *Eine goldene byzantinische Gürtelschnalle in der Prähistorischen Staatssammlung München. Motive des Physiologus auf byzantinischen Schnallen des 6.–7. Jahrhunderts.* BayVor 53 (1988) 301–308.
- WINTER 1997
Winter, H.: *Awarische Grab- und Streufunde aus Ostösterreich. Ein Beitrag zur Siedlungsgeschichte.* Innsbruck 1997.
- WURTH 1938
Wurth, E. K.: *Awarische Gräber in Guntramsdorf und Traiskirchen (Niederösterreich).* WPZ 25 (1938) 152–167.
- ZÁBOJNÍK 2000
Zábojník, J.: *Zur Problematik der „byzantinischen“ Gürtelbeschlagen aus Čataj.* In: AWAREN 2000, 327–365.

A Byzantine belt buckle from Keszthely-Dobogó

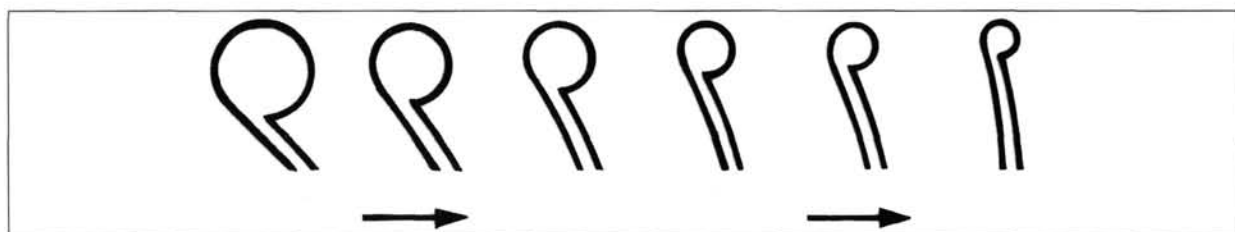
The examined belt buckle, which was cast of white bronze, came to light from a grave at the excavation of Vilmos Lipp in Keszthely-Dobogó, a cemetery of the Keszthely culture. The grave in which the belt buckle was found is part of a grave group that can be characterised by a relatively high number of Byzantine buckles. The significance of this buckle lies in that its shape, structure and decoration show considerable relations with late Avar bronze industry. Enumerate and evaluate the details and analogies of the buckle it is suggested that the buckle from Dobogó represents a Byzantine buckle type that was characteristic in the Mediterranean in the 7th century. The attributes of the symmetrical, V-shaped whorl rodlet motif, which

covers the buckle, is related to the „Byzantine“ belt ornaments of the Balkan-Byzantine Group (Balkan-byzantinische Gruppe). The buckle is also related to the first phase of the Late Avar age (SPA I.), in particular with belts characteristic to North-West Transdanubia. The available information on the buckle and its analogies suggest that it was probably an object imported at the end of the 7th century and was made in the southern part of the Balkans where the stylistic features of the buckle developed earlier than in the Carpathian Basin. Of further importance this buckle is that its stylistic features affected the development of the Avar griffon and tendril motif in the 8th century.

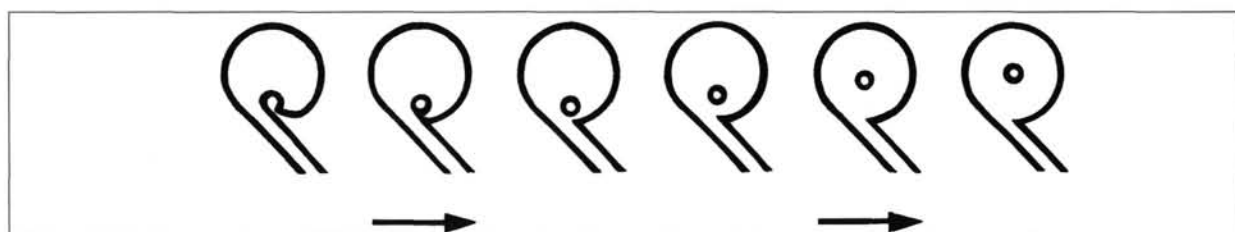
Translated by Eszter Kreiter

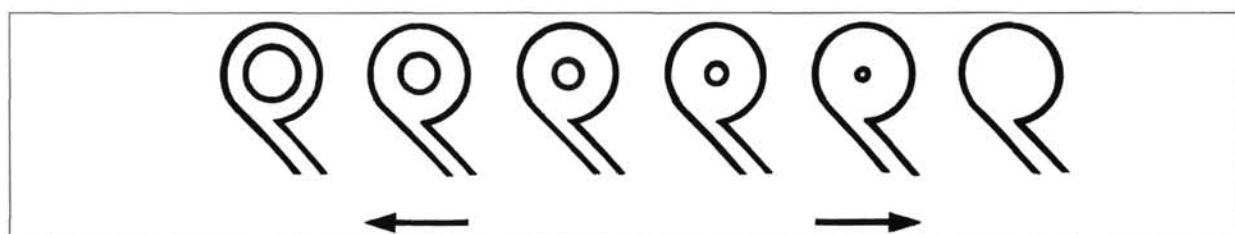
1. kép: A keszthely-dobogói övcsat fotója – Belt buckle from Keszthely-Dobogó

2. kép: A laposinda fejlődése pálcikaindává – Development of flat tendril into whorl rodlet motif

3. kép: A laposinda ízesülése az inda szárához – Articulation of flat tendril to the stem of the tendril

4. kép: A laposinda visszahajlását jelző kör nagyságának változása – Indication of the changes in the size of circle in the whorls

Költő László

Előzetes jelentés a Kereki homokbányában feltárt avar temetőről

1987. május 21.-én a pusztaszemesi Új Kalász Tsz homokbányájában Kerekiben (1. kép 1–2), homokkitermelés közben emberi- és lócsontokat, valamint kengyelt és övhöz tartozó bronz vereteket találtak. Az azonnal megkezdett leletmentés során megállapítottuk, hogy a felszínre került leletek egy avar kori temető megbolygatásából származnak (4. kép), s nagy valószínűséggel két sírhoz tartozhattak (KÖLTŐ 1988; KÖLTŐ 1991).

A leletmentést több szakaszban folytattuk. Ennek során egy 8–9. századra keltezhető temető négy csoportjának összesen 151 sírját tártuk fel (12. kép). A leletanyag mind a négy csoportban egységesnek tűnik, a sírok egy kivétellel bolygatatlanok voltak. Köztük 21 tartalmazott teljes övgarnitúrát (13. kép). A földmunka során megtalált lovas síron kívül még egy önálló lósír került felszínre (11. sír), valamint egy darab kettős sírt találtunk (13/a-b), melyben griffes övvel eltemetett férfi és egy gazdagon felékszerezett nő csontváza nyugodott.

Az övek néhány esetben sok archaikus vonást mutatnak ugyanakkor, amikor velük együtt egész késői fülbevaló típus jelentkezik egy együttesben. Ilyen pl. a 6. sír — hagyományosan a 7. századra keltezhető lemezes övgarnitúra, többszörös „S” végű fülbevalóval együtt (5. kép) —, és a 19. sír — lemezes nagy- és kis szíjvégek, öntött griffes veretek és többszörös „S” végű fülbevaló (10. kép) —, de hasonlóan vegyes összetételt mutatnak a női sírokban talált gyöngysorok is. Jellemző a női ékszerek között a filigrános, felhúzott lemezgömbös, nagykarikás fülbevaló, melyből öt pár került elő, köztük ezüsből készült és aranyozott bronz is. A fülbevalókat bronz lánc kötötte össze elől a nyakon, vagy hátul a tarkónál.

A sírokban „hagyományos” — támadó — fegyvermelléklet nem volt, hacsak nem számítjuk ide a néhány sírban előkerült nagyobb méretű kést és egy darab tört. Több sírban — köztük nőkében is — találtunk azonban láncpáncél töredékeket, valamint a

harmadik csoport keleti szélén előkerült 48. számú sírban rákpáncélból származó két darab páncéllemezt.

Edény összesen kettő került elő, mindkettő a második csoport közepén. A 94. sírből egy fekete, korongolt, hullámvonal-köteges díszítésű, valamint a 106. számú sírből egy kiöntőcsöves, gyűrűfüles sárga korsó.

A temető negyedik/északi csoportjának nagy része egy korábbi homokkitermelésnek esett áldozatul. Innen összesen nyolc sírt sikerült többé-kevésbé megmentenünk, köztük voltak a temető melléklet nélküli sírjai.

Az első csoportból 24 sír került elő (1–24. sírok), köztük egy kettős sír (1. kép 3–4; 8–9. kép), és legalább két lovas, pontosabban lósír. Az 1. számú sírra a homokbányászás közben bukkantak, a 11. számú sírt (1. kép 5–6; 7. kép) már a leletmentés során tártuk fel.

Ebben a csoportban temették el a legtöbb díszöves férfit, szám szerint kilencet.

Az elsőtől ÉNy-i irányban előkerült második sírcsoportot kb. 15 méteres leletmentes sáv választja el. Ebben a csoportba 67 sír tartozik (25–35, 88–139, 148–151. sírok), az övesek száma öt.

A harmadik csoportot a másodiktól északi irányban, mintegy 10 méterrel távolabb találtuk meg, 51 sírből áll (36–55, 57–87. sírok), köztük hét volt díszöves.

A negyedik csoport teljesen elkülönülve, a harmadik csoporttól mintegy 40 méterre még északabbra került elő. Ebben mindössze nyolc sír tartozik, jórészt melléklet nélküliek, bár a tájolásuk alapvetően nem tér el a másik három csoport sírjainak tájolásától, mégis a legkésőbbi sírokat jelenthetik. Ennek a csoportnak nagy része megsemmisülhetett egy korábbi homokbányászás során, amiről a múzeum annak idején nem kapott bejelentést.

A csoportok között a legidősebbnek a legdélibb, egyes számú csoport tűnik, a temető észak felé haladva „fiatalodik”.

A leletanyag általánosságban jól beleillik a késői avar lelethorizontba, többségét az avar kor utolsó harmadára keltezhetjük.

Az övgarnitúrák általában vastagon ónoztak. A bronzból öntött kései avar anyagban szinte kivételt képez a 13b sír csatja, amelyik ezüstözött, míg a többi veret ónozva volt!

A leletek közül néhány érdekesebbet emelnénk ki:

A 43. sír kisszívvége egy ágaskodó medvét ábrázol (2. kép 1–2). A szívvég egyik oldalán van ábrázolás, másik oldala sima (2. kép 3–4). A jelenetnek a Kárpát-medencében eddig egy közeli és egy távoli párhuzama ismert.

A népvándorláskor fiatal kutatóinak tizedik konferenciáján Domaszéken foglalta össze a későavar ember- és állatábrázolásos övvereteken végzett addigi kutatási eredményeit Fancsalszky Gábor (FANCSAL-SZKY 2000). Ekkor mutatta be a csákberényi avar temető 118. sírjából származó, addig párhuzam nélkülinek tartott egyik szívvéget (FETTICH 1955, 111, Abb. 183), amely a Kerekiben talált szívvég tökéletes párhuzama, méretei is csaknem azonosak (2. kép 5). A sírt az avar kor végére keltezte. A tipológiai osztályozása alapján a 12. típusba — egyedi megoldású állatábrázolás — sorolható.

A Tiszafüredi temető 1149. sírjában talált szívvég annyiban hasonlít az említett két szívvéghöz, hogy annak az egyik oldalán ábrázolt ember és állat közötti küzdelmi jelenet állatfigurája feltehetően egy medve (GARAM 1995, 135, Abb. 55, Taf. 49, 154, 190, 210). Garam Éva ezt a sírt a tiszafüredi temető negyedik fázisába sorolja (GARAM, 1995, 410, Abb. 254). Kései voltára enged következtetni az „indás oldalon” ábrázolt motívum, amely a kehelyből kibomló virágot a legkésőbbi szívvégekről jól ismert pikkelymintás motívummal alakítja ki (2. kép 6–7).

Említésre méltó még a 10. és az 54. sír övgarnitúrája, ónozott, illetve poncolt-véssett hátterű, karéjos nagy- és kisszívvégekkel (3. kép 2, 5–8). Ezt a lelet-típust Szalontai Csaba a technika és a kísérő leletek alapján a 8. század végére, 9. század elejére keltezi (SZALONTAI, 1991, 468). Az 54. sír övforgójának külön érdekessége, hogy felületét az ötvös négy részre osztotta, és a négy rész mindegyikébe más-más minta került (3. kép 6).

A két garnitúra előfordulása jól példázza a különböző lelethorizontok „keveredését” az egyes csoportokban. A 10. sír a legkorábbi jegyeket tartalmazó első csoportban, az 54. sír a legfiatalabbnak tűnő harmadik csoportban foglal helyet.

Ugyancsak az első csoportban található a két lovas, illetve ló sír is. Mint említettük, az első sír anyagát a bányászat közben gyűjtötték össze, a leletek — egyenes talpalójú, hurkos fülű kengyel, bronz lemez

kantárrózsa, hosszú egyélű vas (harci?) kés, vas szíjbújtató, téglalap alakú áttört griffes veret, gyűrű — egy sírhoz való tartozása ezáltal kissé bizonytalan (4. kép). A 11. számú hitelesen feltárt lósírban kétkaréjos veret, kis lemez kantárrózsa, préselt veret töredék és az 1. sírban találttal azonos típusú hurkos fülű kengyel volt (7. kép). A kétkaréjos veretek használati idejét a szakirodalom általában a kései avar kor első felére, a 8. század első évtizedeire teszi (KISS 1993, 200–202; GRÓF 2000, 282).

A harmadik csoport érdekes lelete egy ebben a temetőben kiemelkedően idős életkorú, 50–54 éves, nő (BERNERT 2003b, 248) sírjában — 63. számú sír — talált ásópapucs, ami a közösség intenzív mezőgazdasági munkájára utal. A sírban még két nagy karikájú láncsal felakasztott tarsolyban elhelyezett vas kanál, kis kés, ár, vas tűtartó volt. Az elhunyt nő nyakát pedig apró kásagyöngyökből, dinnyemag alakú- és szemes gyöngyökből fűzött nyaklánc díszítette. A gyöngyök közé bronz drótból hajlított karikákat, és láncpáncél karikákat is befűztek.

A temetőben feltárt, összesen 155 egyén embertani anyagát a Magyar Természettudományi Múzeum Embertani Tára örzi 94.1.1.–94.1.155 leltári szám alatt (BERNERT 2003a).

Az embertani anyag feldolgozása több szempont szerint is megtörtént. Először Lengyel Imre végzett vérszerológiai vizsgálatokat. Az AB0 vércsoportok, a csont kollagéntípusa és citrát tartalmának elemzése alapján a nem-, az életkor-, és a valószínűsíthető rokonsági fokok meghatározását végezte el (LENGYEL 1989). Ennek alapján az egyes temetkezési csoportok bizonyos időrendi egymásutániságot is jelenthetnek, valamint az egyes nagyobb csoportokon belül kisebb szerológiai rokon csoportokat különített el (14. kép).

A történeti antropológiai meghatározást Bernert Zsolt végezte el (BERNERT 2003a; BERNERT 2003b). A népességet 80–90 fős, néhány családos közösségnek rekonstruálta, Lengyel Imre megállapításait (LENGYEL 1989) elfogadva, miszerint: „szerológiai vizsgálatok alapján valószínű, hogy a területre érkező népesség utódai, ”a második generáció” még itt élte le életét, itt született, és ide temetkezett. A következő generáció azonban már elhagyta a vidéket, közülük csak a fiatalon elhaltak maradványait találjuk meg a temetőben”. Az igen alacsony átlagéletkor, az egyenlőtlen nemi megoszlás (66 férfi, 55 nő) és a vércsoport fenotípusok arányai alapján erőteljes szelekciós hatásra, és/vagy migrációra lehet következtetni (BERNERT 2003a, 6), az alacsony halálozási átlagéletkor pedig biológiai okokra vezethető vissza.

A történeti antropológiai feldolgozással egy időben a kaposvári egyetemen egy új kormeghatározási

módszer kidolgozására került sor, amely a fogak D/L aminosav arányának meghatározásából következtetett a megélt életkorra. Az eredmények igen jó egyezést mutattak az antropológusok által végzett életkor meghatározással, több esetben le is szűkítve a csontozat alapján megadható életkor határokat (CSAPÓ et al. 2000; CSAPÓ et al. 2001; CSAPÓ-KISS et al. 2001).

A történeti antropológiai vizsgálatok eredménye

alapján a Kereki-Homokbánya területén élt népesség „békés, ugyanakkor rossz életkörülmények között élt”, alkatak összességében a dunántúli és a felvidéki (Kassa-Zsebes) avar populációkhoz hasonlít leginkább. Aze elkülönülő négy csoportból a harmas a nyugat-dunántúli, a kettes a kelet-dunántúli avar népeiségekhez mutat szorosabb hasonlóságot (BERNERT 2003a, 22–23).

Irodalom:

BERNERT 2003a

Bernert Zs.: *A Kereki-homokbánya avar kori temető antropológiai vizsgálata*. *AthrKözl* 44 (2003) 3–26.

BERNERT 2003b

Bernert, Zs.: *Anthropological analysis of the Avar Period cemetery of Kereki-Homokbánya (Kereki Sand-pit)* *AHNMNH* 95 (2003) 225–309.

CSAPÓ et al. 2000

Csapó J. – Bernert Zs. – Csapó Zs. – Pohn G. – Csapó-Kiss Zs. – Költő L. – Szikossy I.: *Az aminosavak racemizációján alapuló életkorbecslés bevezetése a történeti embertani kutatásokba*. *AnthrKözl* 41 (2000) 63–77.

CSAPÓ et al. 2001

Csapó, J. – Bernert, Zs. – Csapó, Zs. – Pohn, G. – Csapó-Kiss, Zs. – Költő, L. – Szikossy, I. – Némethy, S.: *Introduction of amino acid racemisation based age estimation into paleoanthropological research*. *AHNMNH* 93 (2001) 239–257.

CSAPÓ-KISS et al. 2001

Csapó-Kiss, Zs. – Csapó, J. – Bernert, Zs. – Csapó, Zs. – Pohn, G. – Költő, L. – Szikossy, I.: *The introduction of amino acid racemisation based age estimation into paleoanthropological research* *AA* 21/1 (2001) 5–6.

FANCSALSZKY 2000

Fancsalszky G.: *Állat- és emberábrázolás a késő avar kori öntött bronz övvereteken (1993–1999)*. — *Tier- und Menschendarstellungen auf den spätawarenzeitlichen gegossenen bronzenen Gürtelbeschlägen (1993–1999)*. In: Hadak útján. A népvándorlás kor fiatal kutatóinak konferenciája. Szerk.: Bende L. – Lőrinczy G. – Szalontai Cs. Szeged 2000, 285–310.

FETTICH 1955

Fettich, N.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld vom Pilismarót-Basaharc*. Budapest 1955.

GARAM 1995

Garam, É.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Tiszafüred*. Budapest 1995.

GRÓF 2000

Gróf P.: *Avar kori szórványtelep Visegrád-Lepencéről. — Ein awarenzeitlicher Streufund von Visegrád-Lepence*. In: Hadak útján. A népvándorlás kor fiatal kutatóinak konferenciája. Szerk.: Bende L. – Lőrinczy G. – Szalontai Cs. Szeged 2000, 281–284.

KISS 1993

Kiss G.: *A vasasszonyfai avar temető lovassírijai (A késő avar kori kétkaréjos és lapos rozettás lószerszámveretek)*. — *Die Reiterbestattungen des awarischen Gräberfeldes von Vasasszonyfa (Die spätawarenzeitlichen Pferdegeschirrbeschläge mit Zweiblätterform und flacher Rosettenform)*. *HOMÉ* 30–31 (1993) 197–224.

KÖLTŐ 1988

Költő L.: *Kereki-homokbánya*. *RégFüz* 41 (1988) 52–53.

KÖLTŐ 1991

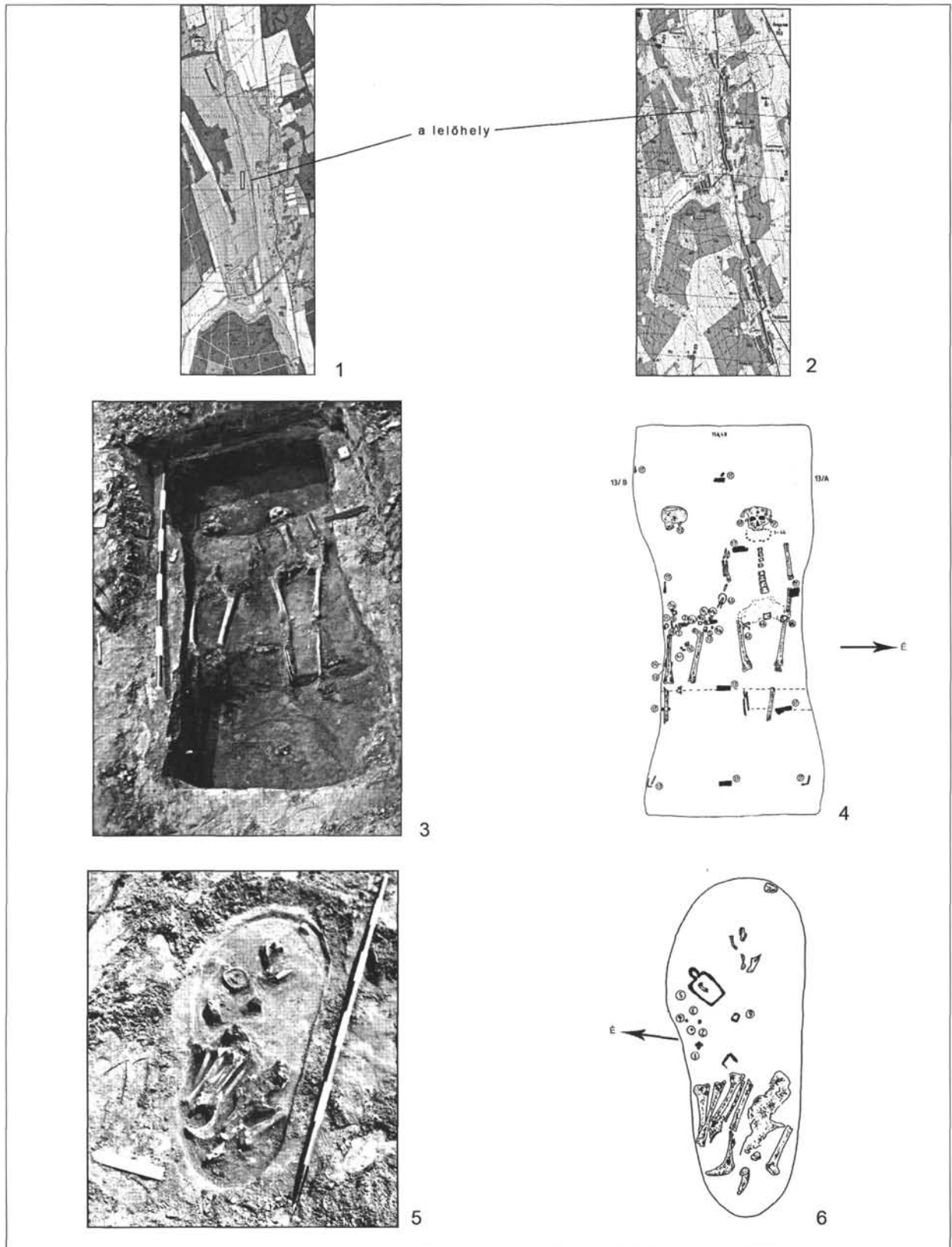
Költő L.: *Kereki-homokbánya*. *RégFüz* 42 (1991) 61.

LENGYEL 1989

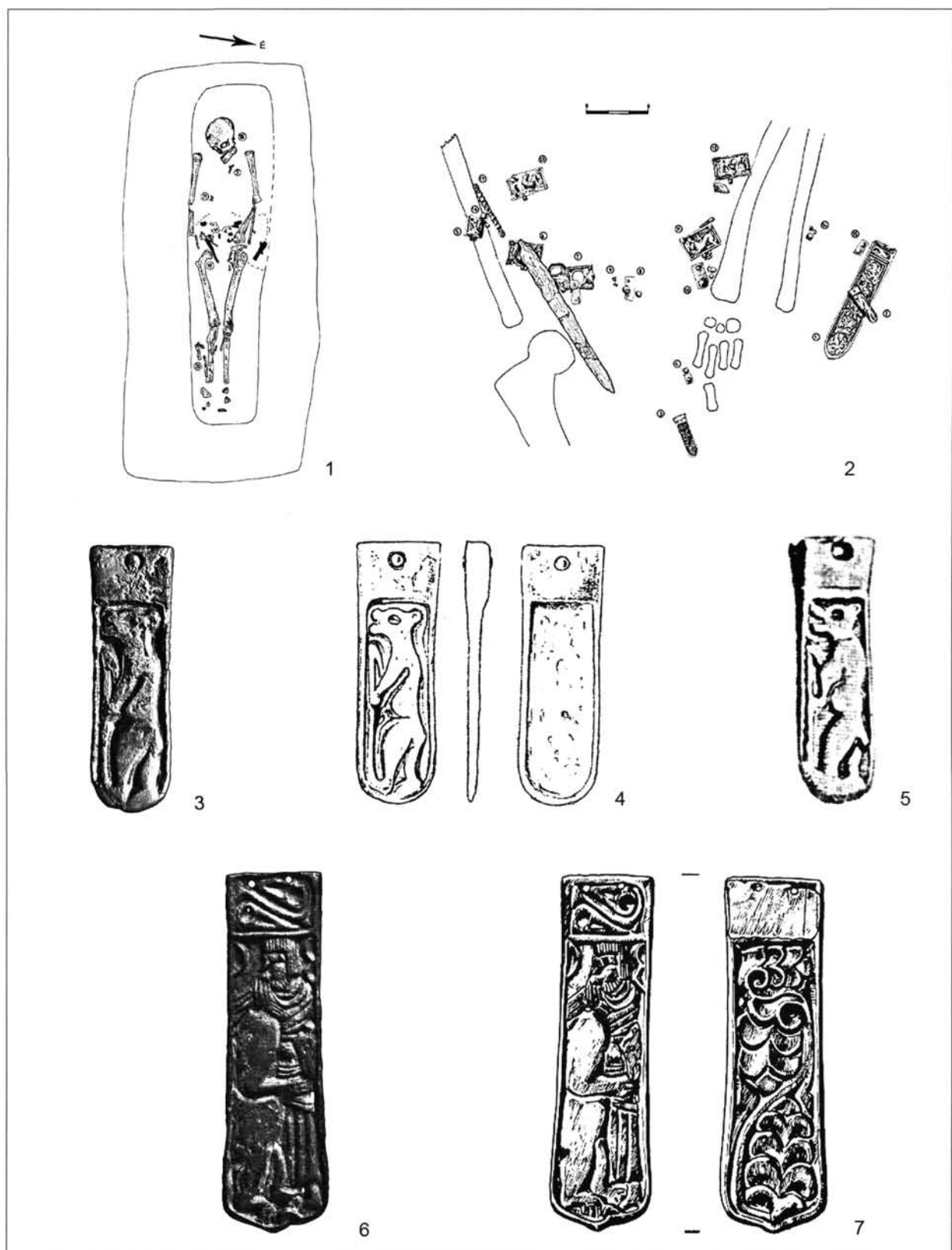
Lengyel I.: *A Kereki-homokbánya avar temető szerológiai adatai*. Kézirat. 1989.

SZALONTAI 1991

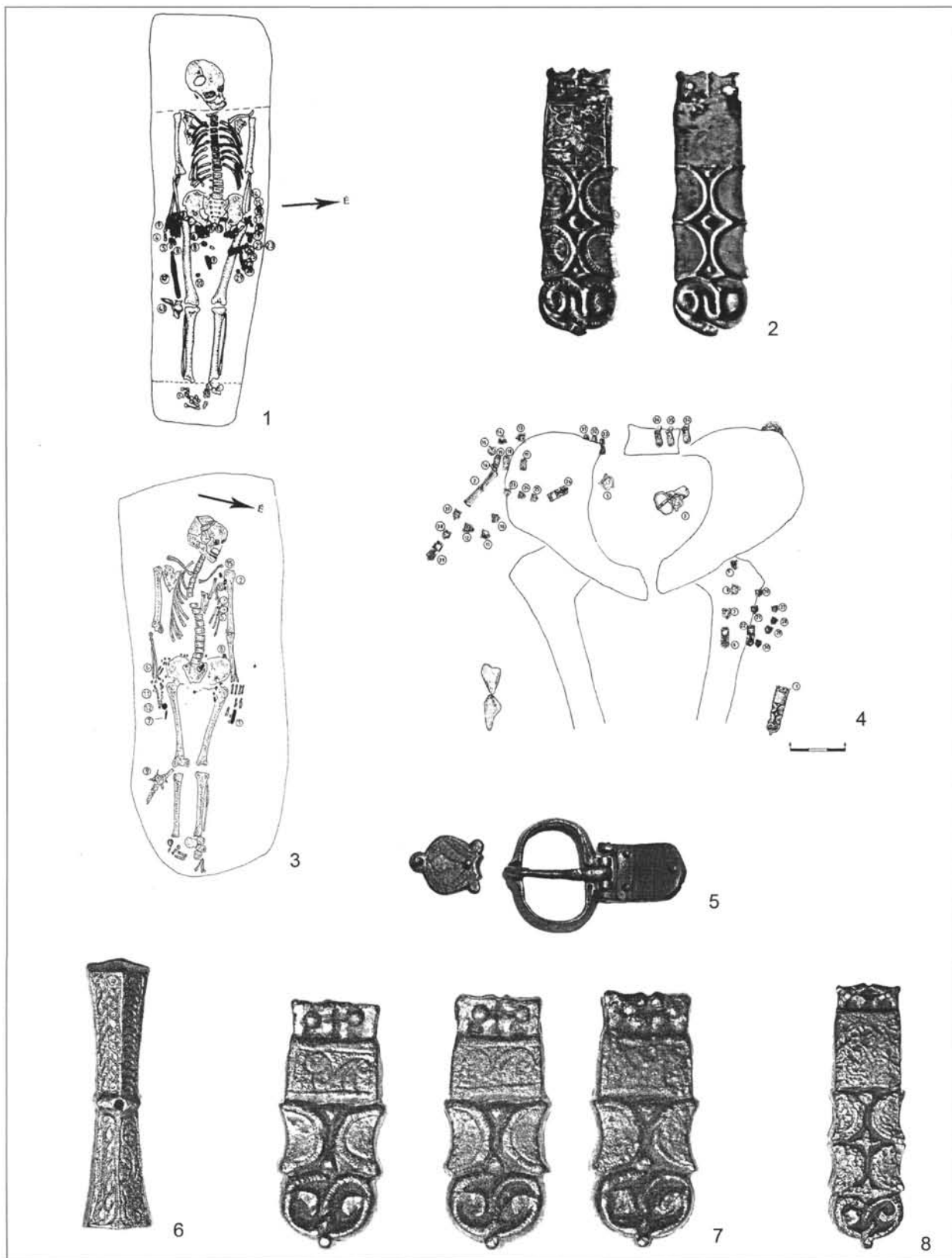
Szalontai Cs.: *Megjegyzések az Alföld 9. századi történetéhez (A késő avar karéjos övveretek)*. — *Bemerkungen der Geschichte des Alföld im 9. Jahrhundert (Spätawarenzeitliche schuppenförmige Gürtelbeschläge)*. *MFMÉ* 1984–85 (1991) 463–482.

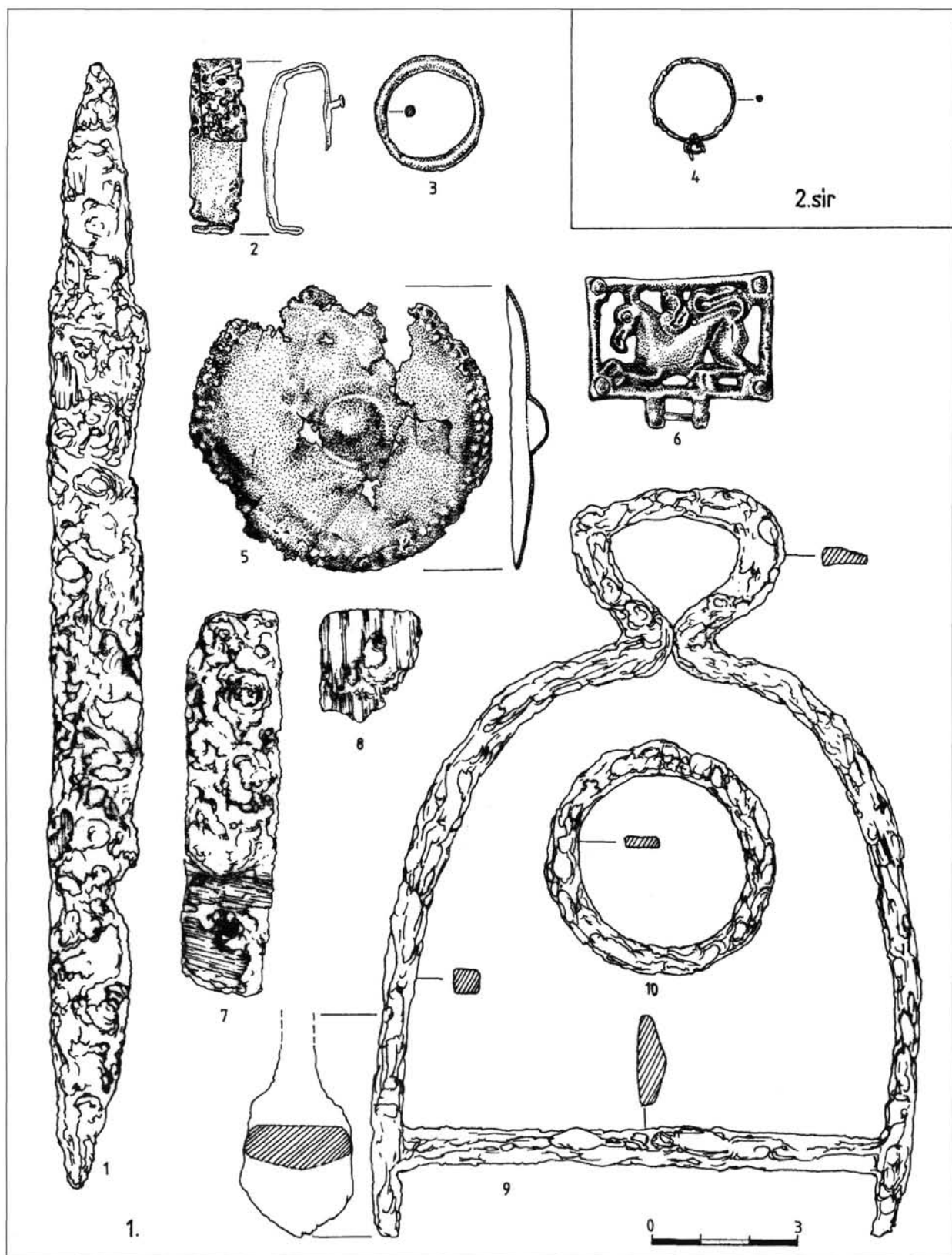
1. kép 1–2: Kereki-Homokbánya, az avar temető helye; 3–4: A 13. (kettős)sír fotója és rajza; 5–6: A 11. számú lósír fotója és rajza

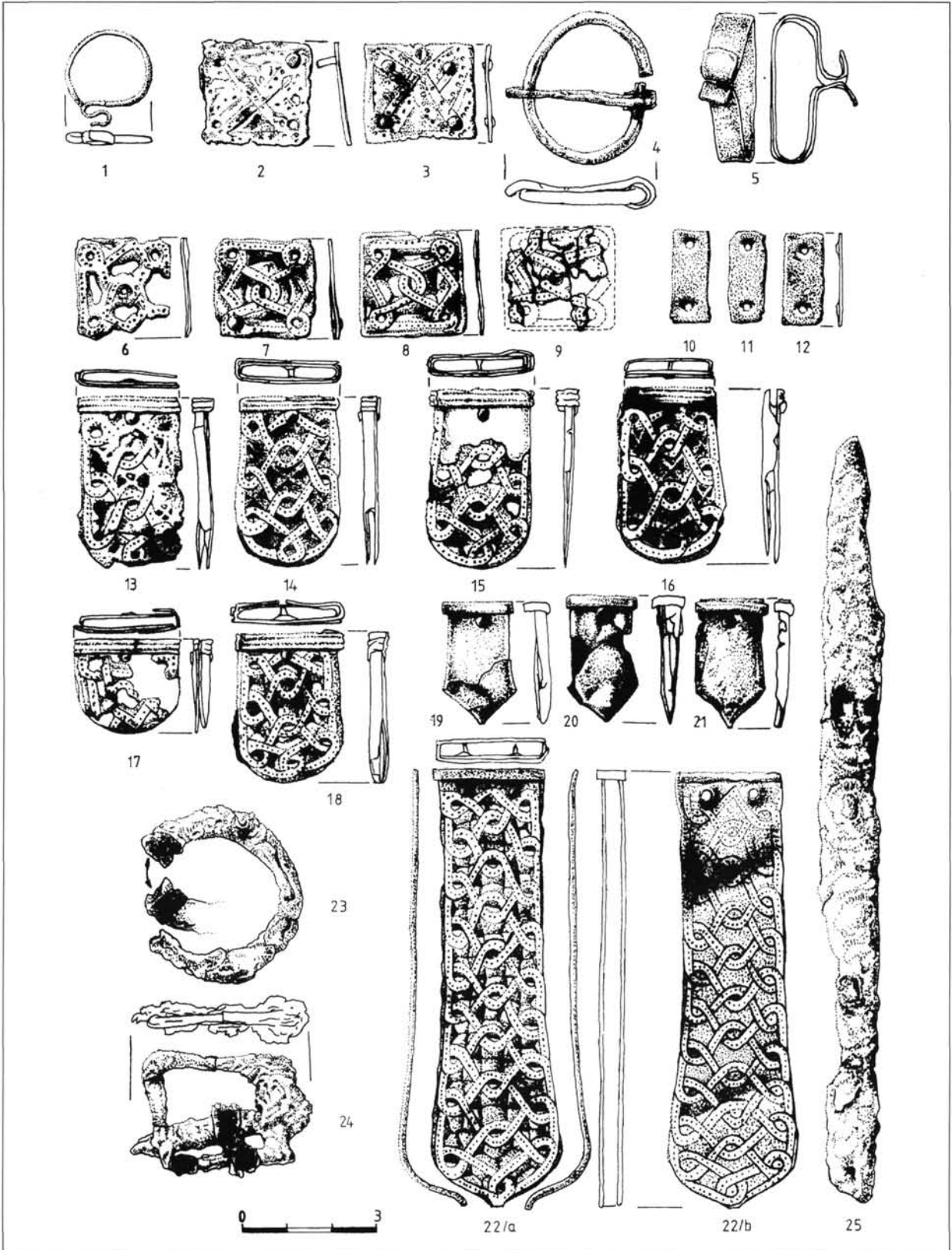
2. kép 1: 43. sír; 2: Részletrajz a 43. sír övgarnitúrájáról; 3: A 43. sír medvés kisszíjvégének fotója; 4: A kisszíjvég rajza; 5: A csákerényi 118. sír kisszíjvége; 6: A tiszafüredi 1149. sír szíjvégének küzdelmi jelenete; 7: A tiszafüredi 1149. sír szíjvégének két oldala

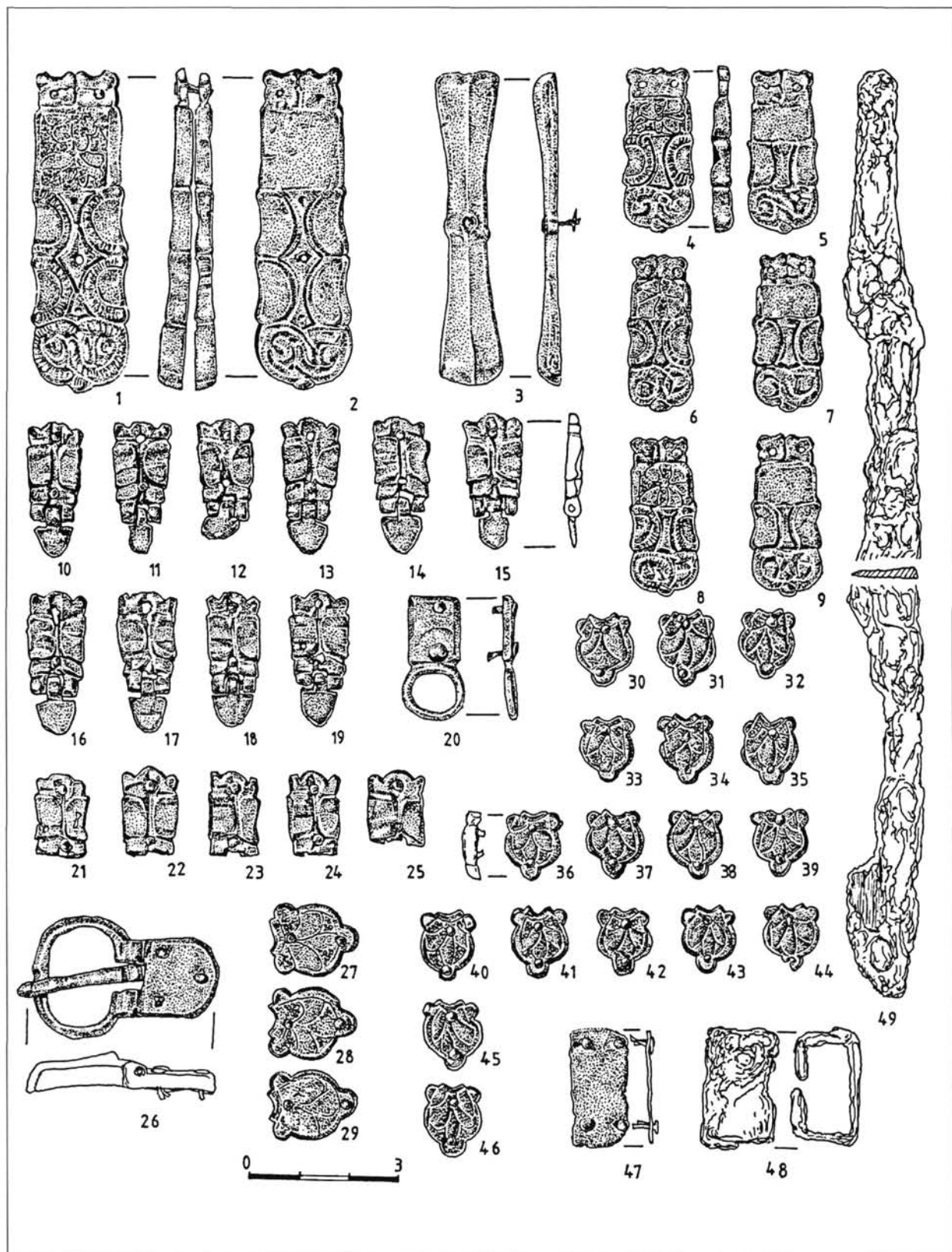
3. kép 1: 10. sír; 2: A 10. sír nagyszíjvégének két oldala; 3: 54. sír; 4: Részletrajz az 54. sír övgarnitúrájáról;
5-8: Övveretek az 54. sírből

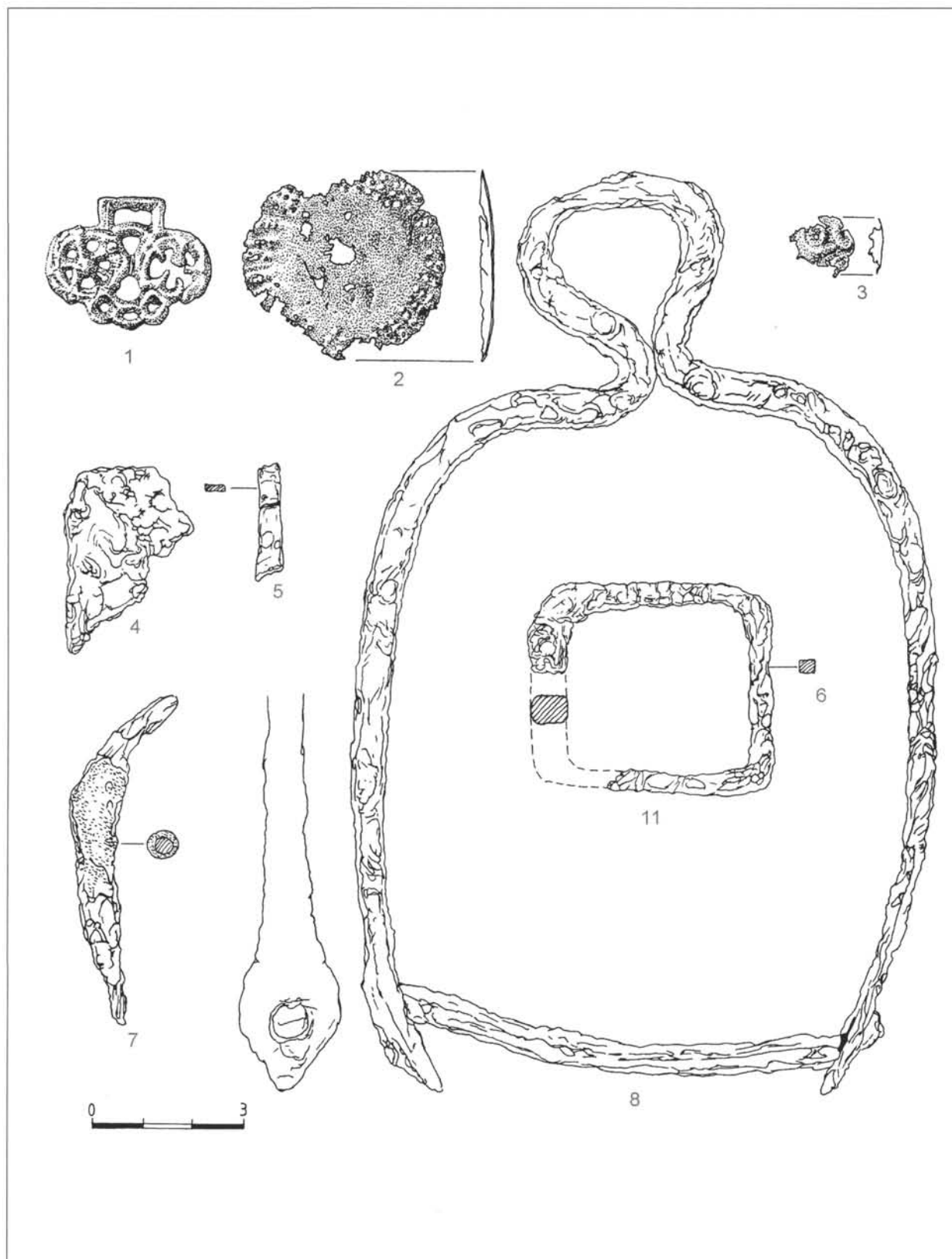
4. kép: A homokbányászás közben megtalált 1. és 2. sír leletei

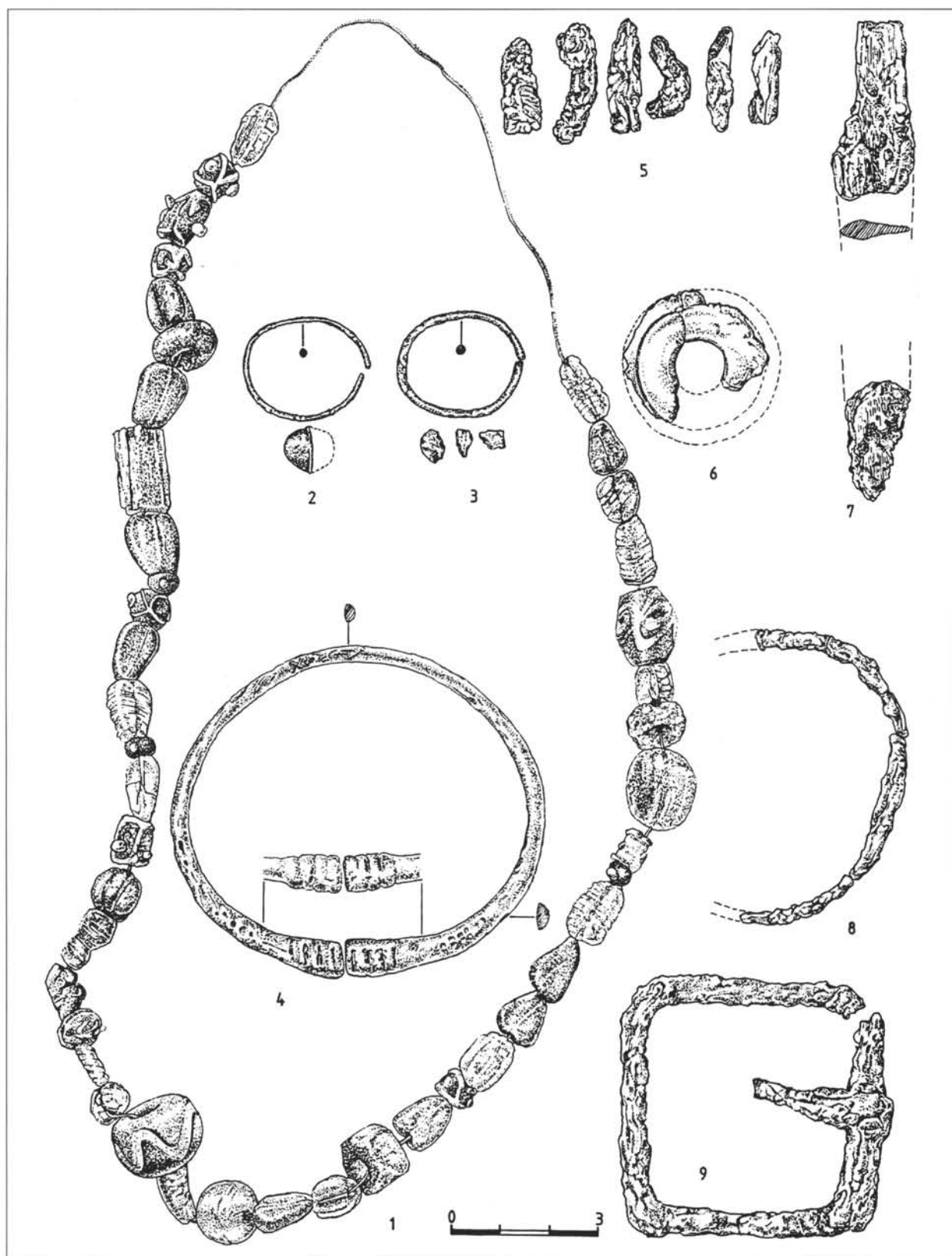
5. kép: Kereki-Homokbánya 6. sír

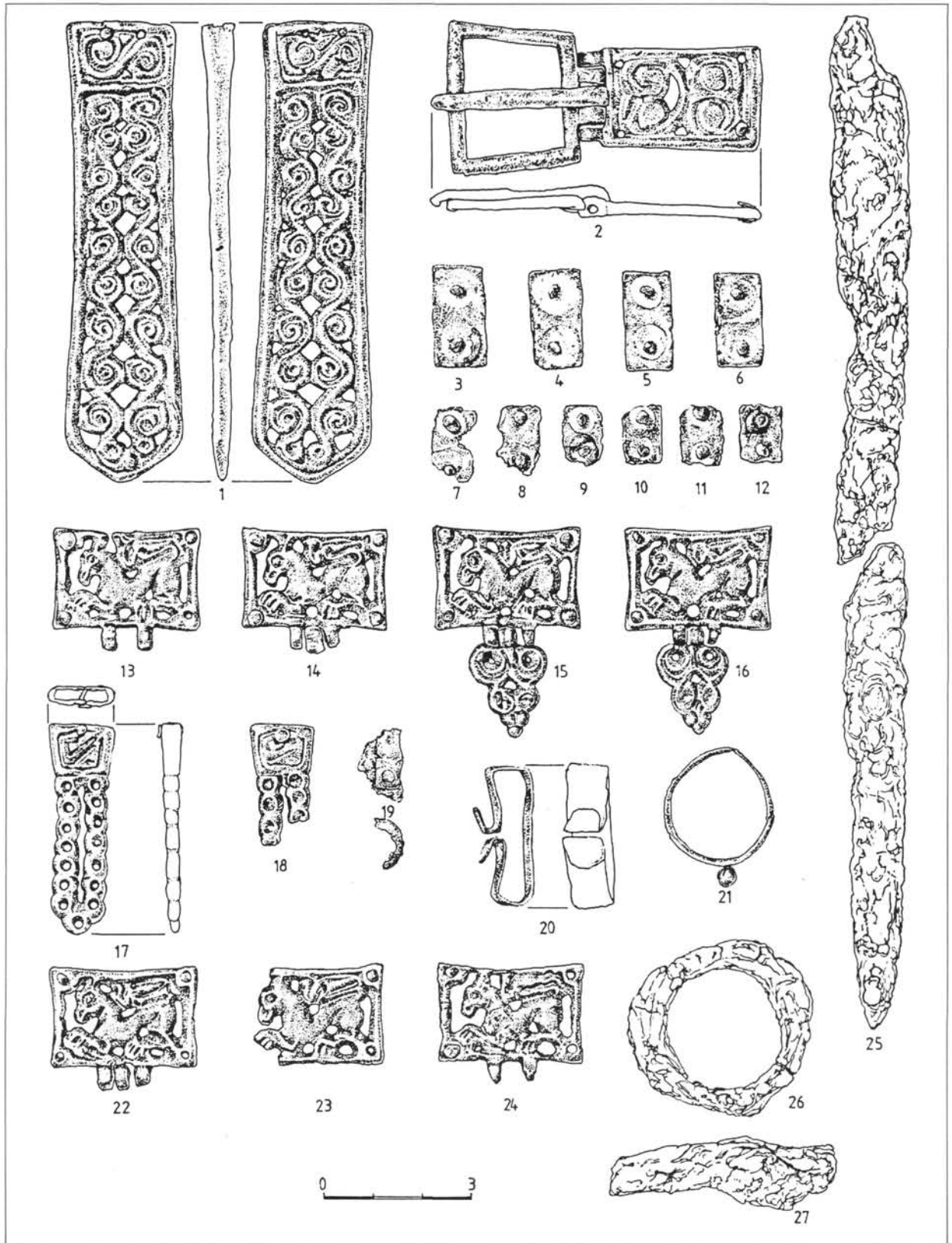
6. kép: Kereki-Homokbánya 10. sír

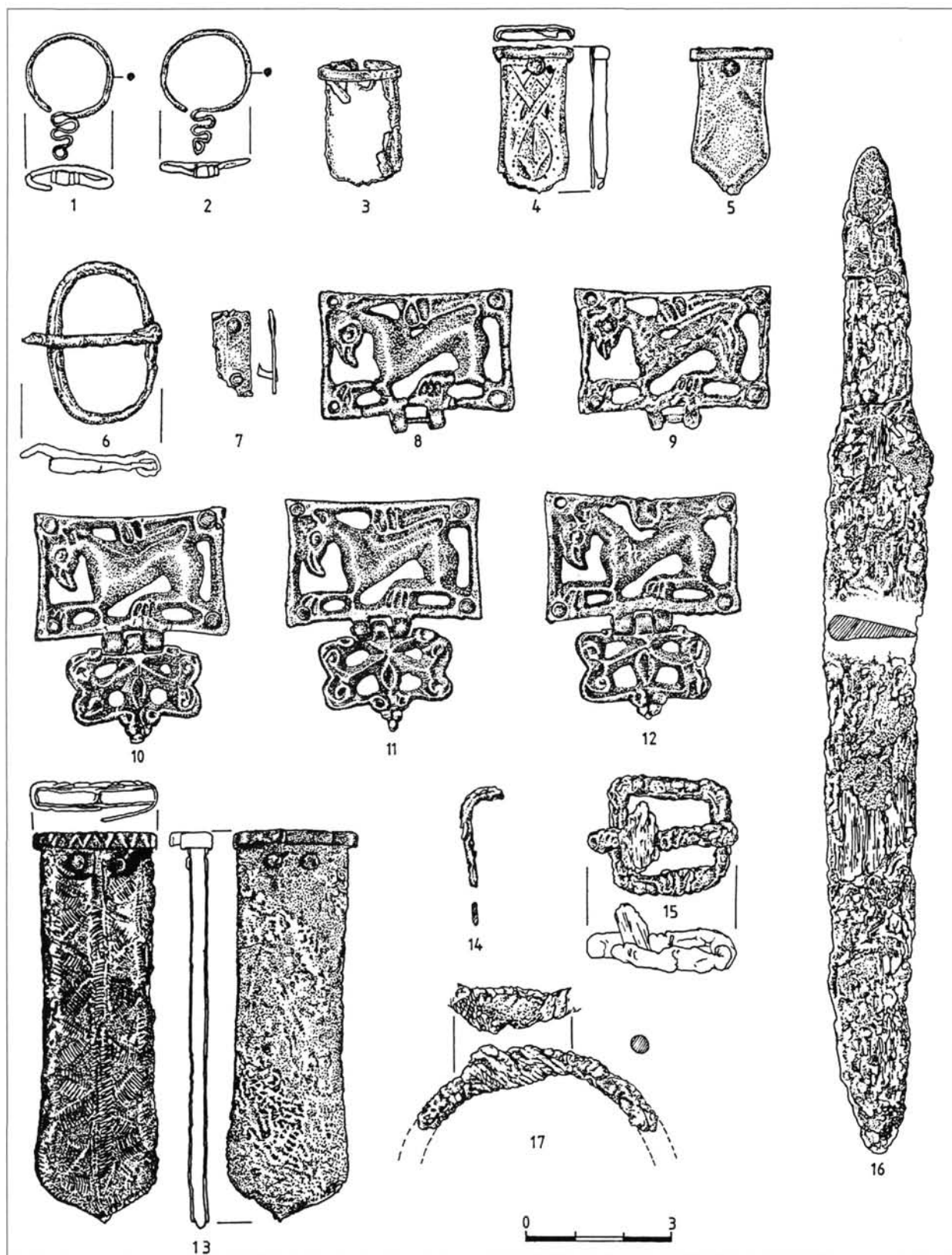
7. kép: Kereki-Homokbánya 11. sír

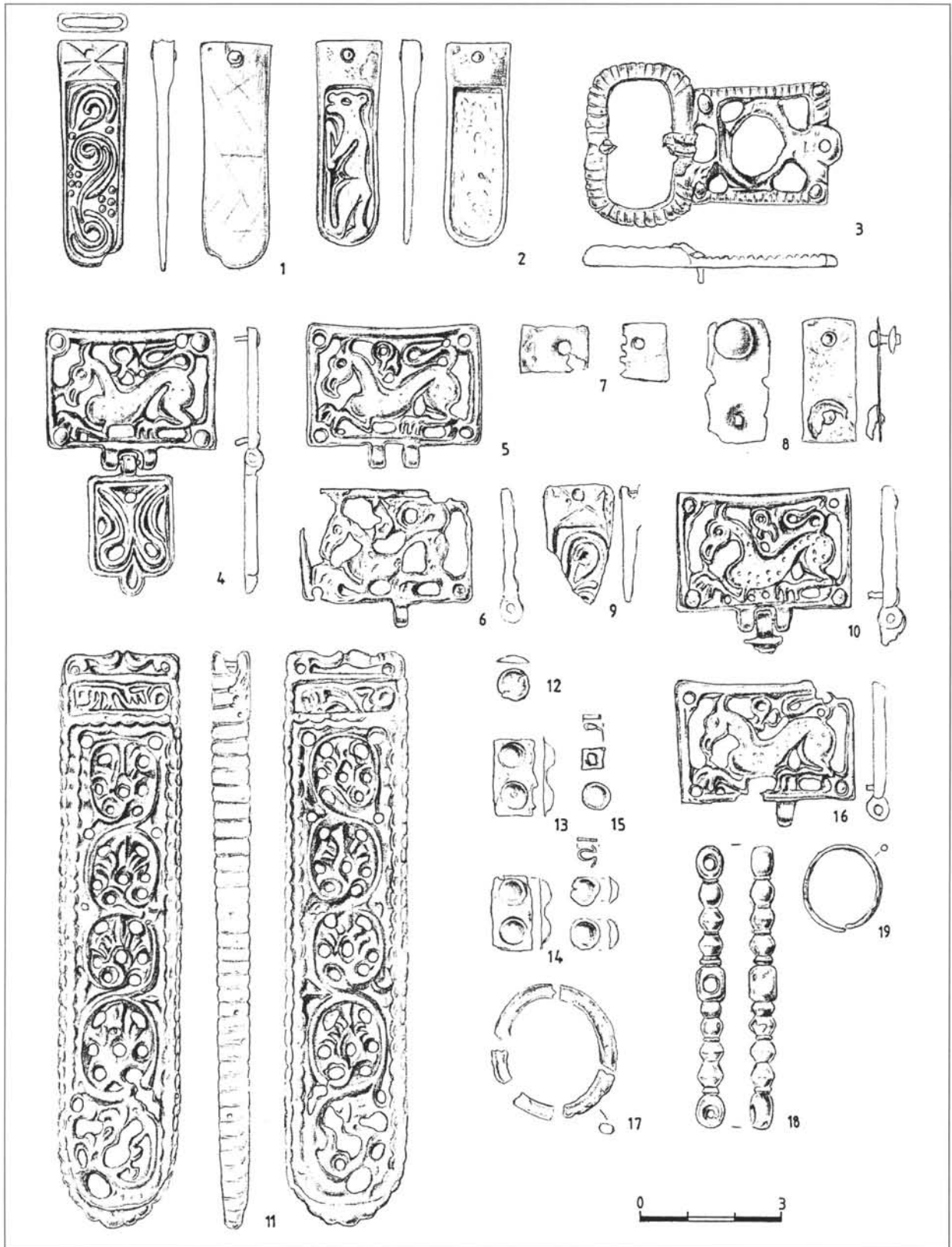
8. kép: Kereki-Homokbánya 13a sír

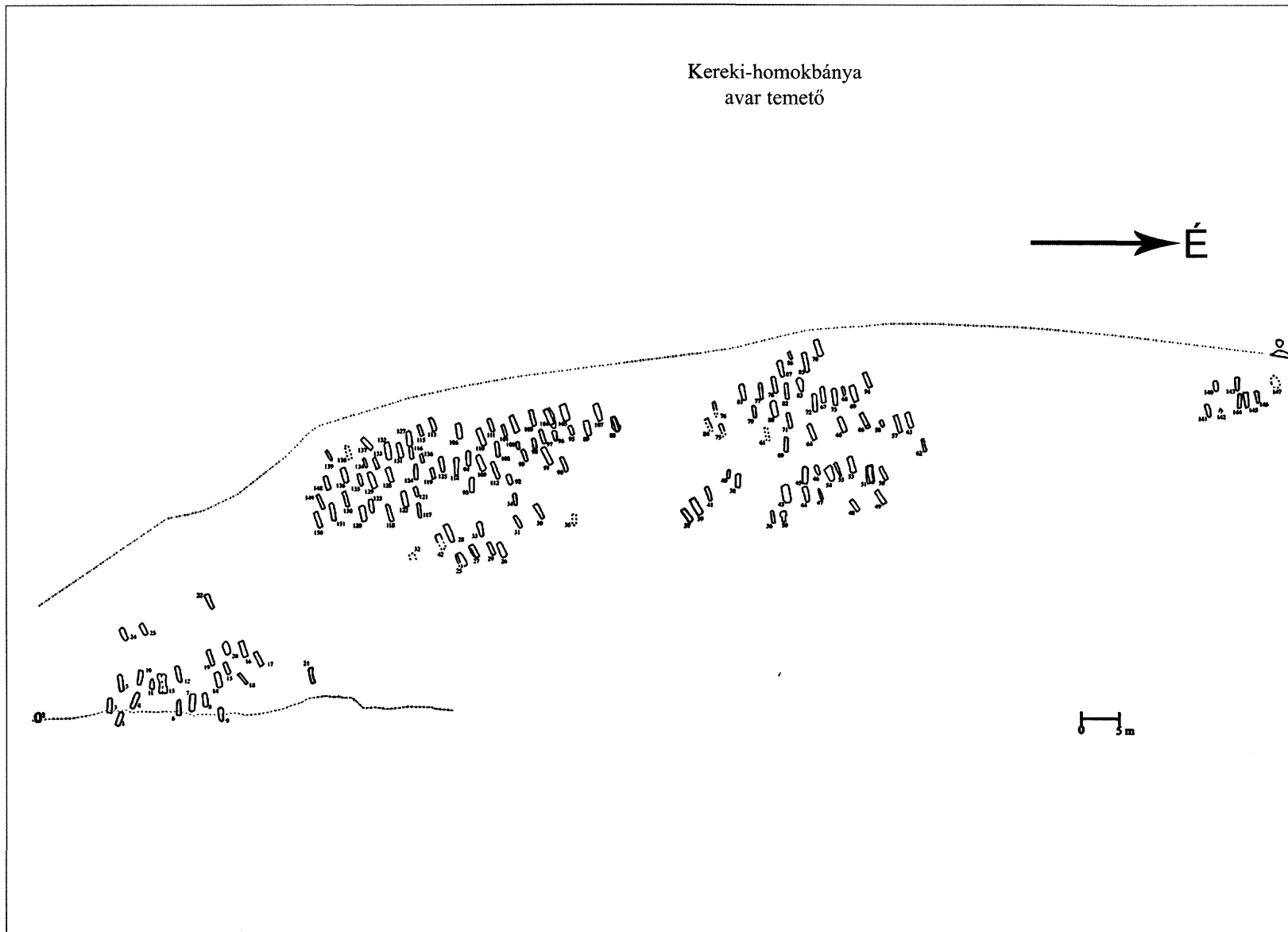
9. kép: Kereki-Homokbánya 13b sír

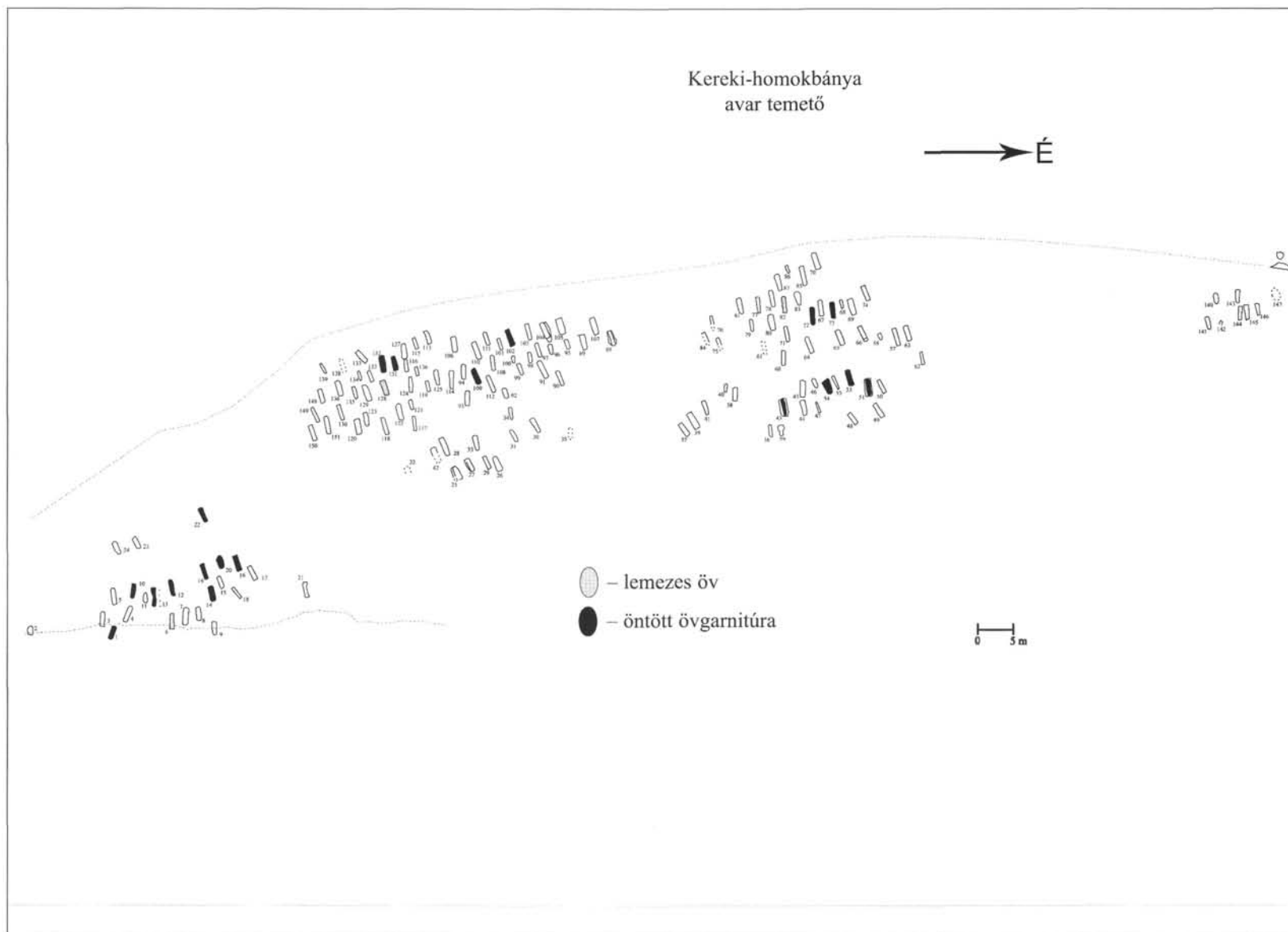
10. kép: Kereki-Homokbánya 19. sír

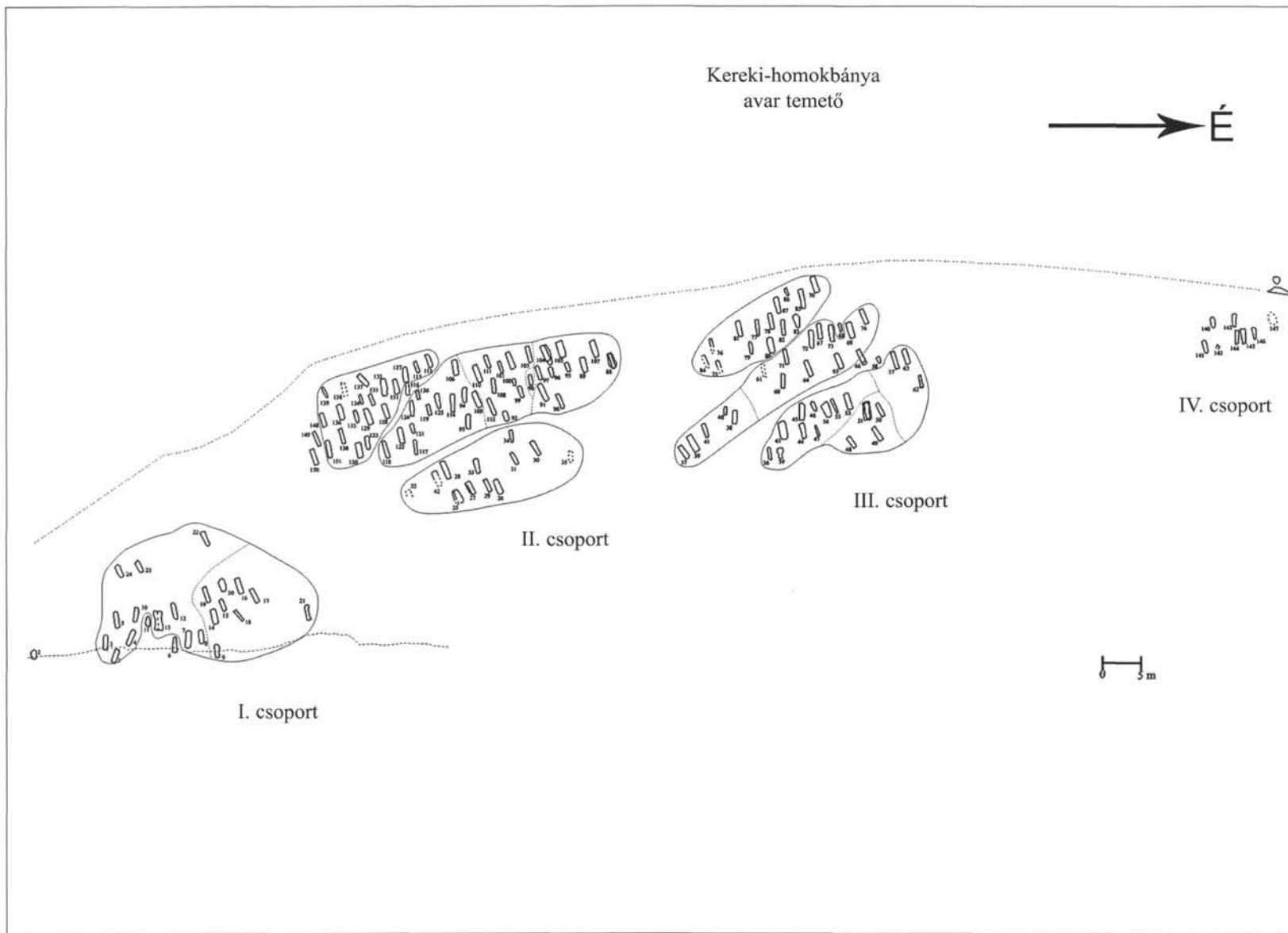
11. kép: Kereki-Homokbánya 43. sír

12. kép: Kereki-homokbánya, temetőterkép

13. kép: Díszövesek elhelyezkedése a temető területén

14. kép: A temető szerológiai csoportjai

Szöke Béla Miklós

Az avar – frank háborúk kezdete

A 790. év különösen eseménytelen, békés esztendő a Karoling birodalom életében, semmiféle hadi esemény nem zavarja meg, Nagy Károly király szinte az egész évet Wormsban tölti. Életrajzírója, Einhard is csak annyit tart érdemesnek évkönyvében feljegyezni, hogy ebben az évben fogadja a „hunok” követeit, a maga képviselőit pedig azok „fejedelmeihez” küldi. A megbeszélés tárgya királyságaik határa. Einhard szerint az „*e körüli vita és egyet nem értés lett aztán az oka és eredete annak a háborúnak, amit hamarosan velük szemben viselt*” (*Ann. qui dicuntur Einhardi*, a. 790 [RAU I. 58]).

Károly a következő év tavaszán felkerekedik, és seregével együtt Regensburg alá vonul. S miután ott a frankokkal, szászokkal és frizekkel tanácsot tart „*az avarok túlságosan is nagy és elviselhetetlen gaztettei miatt, melyeket a szent egyház és a keresztény nép ellen követtek el*” (*Ann. regni Francorum* a. 791 [RAU I. 58]), s mert követei révén ezért semmiféle elégtételt nem kapott, hadjárat mellett dönt: Isten segítségével az avarok ellen vonul.

Követjárás a Lippe forrásánál tartott birodalmi gyűlésen

Nagy Károly hadjárata azonban koránt sem előzmény nélküli, s nem is indul olyan spontán módon, mint ahogy azt a fentiekből vélhetnénk. Közel egy évtizeddel korábban, amikor Károly még a felkelő szászok vezérével, Widukinddal vív váltakozó kimenetelű, véres küzdelmeket, kerül a frank király először kapcsolatba az avar kagánnal. 782 tavaszán vagy kora nyarán a Lippe forrásánál tartott birodalmi gyűlésen találkozik a kagán és a jugurru követeivel, ahol a szászok — Widukind nélkül — és a normannok küldöttei, Sigifrid király — aki az előző években befogadta Widukindot — követei Halptannal az élen szintén megjelennek (*Ann. regni Francorum* a. 782 [RAU I. 42]; ABEL–SIMSON 1888, 425; DEÉR 1965, 724).

A hivatalos frank évkönyvek 782-ben sem az avar követjárás okáról, sem eredményéről nem tudósítanak, egyedül az Einhard-féle évkönyv utal a tárgyalások békét kereső jellegére (*Ann. qui dicuntur Einhardi* a. 782 [MGH SS I. 61]: *velut pacis causa*). Bóna István szerint az avar fejedelmek küldöttei azért jelennek meg Nagy Károly előtt, mert a frank király avar érdekeket sértett meg, amikor „a szászok mögött keleten élő, részben az avarok névleges uralma alá tartozó szláv törzsekkel kapcsolatba került, s a surlódások ezen a ponton is elkezdődtek. Ezért aztán aligha ok nélküli, hogy már 783-ban (sic!) avar határőrség jelent meg az Enns folyónál” (BÓNA 1984, 338). Avar határőrök megjelenését azonban tévesen teszi Bóna István 783-ra, a vonatkozó források ugyanis, az *Ann. S. Emmerammi maiores* a. 783. (MGH SS. I. 92) kivételével 782-ben említik egy avar sereg felvonulását — s nem avar határőrség létesítését(!) — az Ennsnél; a Szt. Emmeram szerzetese azonban Hildegard királynő halálát is egy évvel későbbre, 784-re teszi, ezért előző évi adatát is korigálni kell (ABEL–SIMSON 1888, 426, Anm. 4). Szádeczky-Kardoss Samu következtetését tehát, miszerint „teljesen kizárni annak a lehetőségét mégsem szabad, hogy két egymást követő évben is sor került avar erődemonstrációra” (SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 270) tévesnek kell tartanunk, nem támasztja alá hiteles forrás.

Az avar határ már a 8. század elején az Ennsnél húzódik, aminek biztosításához nyilvánvalóan valamekkora állandó őrség is ott tartózkodik (SZÖKE 2004, 182–183). Ezt 782-től legfeljebb megerősítik, de bizonyosan nem ekkor létesítik. Azok a bonyolult összefüggések, amiket az avar követség megérkezése Károlyhoz és egy avar sereg feltűnése az Ennsnél, továbbá III. Tassilo viszonyának alakulása Károllyal és az avarokkal jelenthettek, sajnos örökre sötétségben maradnak, csak annyi biztos, hogy egyfajta nyugtalan mozgás uralja ekkor a keleti határt (ABEL–SIMSON 1888, 426, Anm. 4).

Bóna István szerint az avarokat Károly szláv alattvalóik feletti névleges uralmukban sérti meg, amikor beleegyezésük nélkül kapcsolatba lép velük, ezért jelennek meg követek a Lippénél. Csakhogy az Elba és Saale közti szorabok a birodalmi gyűlés után törnek be a szomszédos Thüringiába és szász földre, és nem Károly felbujtására, hanem éppen ellenkezőleg, a frank király ellen lázadva. Károlyt a szláv lázadás híre azt követően éri, hogy július 28-án Hersfeldben adományokat tesz, majd átkel a Rajnán, hogy törzsterületére, Francia tartományába vonuljon. Parancsára egy frank sereg indul ellenük, Adalgis kamarás, Gailo marsall és Worad örgróf vezetésével s a király elrendeli, hogy — ekkor először — egy szász kontingens is csatlakozzon hozzájuk.

Károly besorozó parancsa széleskörű ellenállást vált ki a szászok körében. Felkelés tör ki, aminek élére újra Widukind áll. Ennek hírére a király rokona, a ripuari frank Theoderich gróf — ugyanaz, aki 791-ben, az avarok ellen felvonuló had északi szárnyának egyik vezére lesz — sereget gyűjt, de a szlávok ellen küldött sereg vezetői is, miután tudomást szereznek a szász felkelésről, irányt változtatnak, s a Süntel hegységnek összetalálkoznak a hozzájuk siető Theoderich hadnépével. S bár megegyeznek a támadás összehangolásában, Adalgis és társai abbéli félelmükben, hogy ha győznek, mégsem övék lesz a dicsőség, előkészítés nélkül a szászokra támadnak. Megsemmisítő vereséget szenvednek, Adalgis és Gailo, négy további gróf és húsz másik előkelő férfi marad a csatatéren (az eseményekről részletesen *Ann. qui dicuntur Einhardi* a. 782 [RAU I. 42–44]). Ekkor Károly is a szászok ellen fordul, de már nincs kivel harcolni, Widukind újra a dánokhoz menekül, a magukra hagyott felkelők pedig a király elé járulnak. A frank uralkodó azonban a keresztény térítéssel szembeni makacs ellenállás és Widukind támogatása miatt kegyetlen büntetést mér ki rájuk: az Aller melletti Verdenben egy nap alatt 4500 szászt fejeztet le (*Ann. regni Francorum* a. 782 [RAU I. 42]). Károly még az év vége előtt elhagyja a szász földet és a karácsonyt már a Mosel melletti Diedenhofenben tölti (egyes vélekedések szerint ekkor állítja ki azt a fegyverkereskedelmet korlátozó oklevelet, amit 781–791 közé szokás keltezni, vö. ABEL–SIMSON 1888, 434). Erre Widukind vezetésével újra fellobban a felkelés lángja. 783-ban a háború két legjelentősebb ütközete zajlik le Detmoldnál és a Haasénél, ezért 784–785 telén Károly maga is Szászországban harcol és pusztítja az országot. Az ellenállás összeomlik, Widukind sógorával, Abbioval a Reims melletti Attygny-ban megkeresztelkedik. Nagy Károly ennek örömeire három napos hálaíma elrendelését kéri a pápától, a birodalmi évkönyvek pedig arról tudósítanak, hogy a frankok az egész szász földet alávetették

(*Ann. regni Francorum* a. 785 [RAU I. 48]; HELLMANN 1965, 710; LAST 1978, 114; LÖWE 1987, 141–142).

Bóna Istvánnal ellentétben Szádeczky-Kardoss Samu úgy véli, inkább az Itáliából kiinduló frank támadások voltak az avar fejedelmek követküldésének okai (SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 269), bár konkrét előzményt nem tud megnevezni. Nem véletlenül, hiszen miután 773–774-ben Károly volt apósa, Desiderius langobard király országát elfoglalja, majd Friaulban a Hrodgaud vezetésével a frank fennhatóság ellen (775–776) kitört lázadást leveri, amiért az abban tevékeny Aio gróf több más előkelőséggel az avarokhoz menekül, a 80-as évek végéig szinte teljesen elnémulnak a források, nem történik semmiféle hadi esemény.

A felkelést szervező, neve alapján gót gyökerekkel rendelkező Hrodgaud Friaulból kiindulva kísérel meg a langobard királyi trónra törni, aminek az erősen gentilis kötődésű friauli langobard nemzetségek rokoni kapcsolatai alapján potenciális várományosa lehet. Friauli volt a langobard királyi testvérpár, Ratchis és Aistulf, s innen származik a frank uralom végén Itália királyává emelt I. Berengár is. Az avarokhoz menekülő Aio a milánói herceg, Percharit példáját követi, aki apja, Aripert halála után, 661–662-ben talál menedéket az avaroknál (*Paulus diaconus, Historia Langobardorum* IV 51, V 2; KRAHWINKLER 1985, 123–145; Berengár elődeiről: WERNER 1965, 133–137). Semmi alapja nincs azonban Bóna István feltevésének, hogy a friauli események miatt az avarok és Nagy Károly birodalma között a „súrlódás 776-ban délnyugaton, a langobard – szlovén határzónában kezdődött” (BÓNA 1994, 68). Ellenkezőleg, Aio befogadása éppen azt bizonyítja, hogy Friaul nemességének jó a kapcsolata az avarokkal. Aionak más befolyásos germán előkelőkkel együtt nem kis szerepe lehet abban, hogy az avar kagán 796-ban meghódoljon és kiegyezzen az itáliai alkirályal, Pippinnel, akinek Aio ekkor kerülhet „fogságába”. A Pippin kíséretében lévő Paulus diaconus — aki friauli rokonsága révén évtizedek óta ismerheti Aiot —, járhat közben azért, hogy az itáliai alkirály a korábbi lázadásban való részvételért megbocsásson neki. Egy 799. február 2.-án kibocsátott oklevél szerint pedig még korábbi birtokait is, melyek Friaul, Vicenza és Verona területén feküdtek, visszakapja (KRAHWINKLER 1985, 139–141; a forrásokhoz ld. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 268).

Deér József szerint az avar követjárás szorosan összefügg az Enns-határnál kialakult feszültséggel, ahol az avarok — anélkül, hogy bármiféle kárt okoznának — nagy sereggel vonulnak fel (*Ann. Iuvavenses maximi* a. 782 [MGH SS XXX, 2; 734]: *Hunorum exercitus magnus venit et nihil nocuit; Ann. S.*

Emmerami maiores a. 783 [MGH SS XXX. 735]: *Huni ad Enisam venerunt, sed ibi nocuerunt nihil* [magyarul: SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 270]). A feszültség kiváltó oka, hogy III. Tassilo előző évben Wormsban 12 előkelő túszt állításával megerősíti hűbéreskűjét (*Ann. regni Francorum* a. 781 [RAU I. 40]), aminek fejében a Martell Károly által 725–728-ban elvett ingolstadti és lauterhofeni udvarházakat visszakapja; de ez már nem egy megújított barátságot megerősítő ajándék, hanem az addig tisztán személyes kapcsolatot felváltó vazallusi viszony dologi kifejezője (vö. REINDEL 1981, 174; DOPSCH 1999, 159). S bár Bajorország látszólag továbbra is független, ettől kezdve Nagy Károlynak döntő szava van a bajor belügyekben.

Az avarok azonnal érzékelik a megváltozott jogállást, s mivel veszélyeztetve látják nyugati határuk biztonságát és a bajorokkal korábban kialakított kapcsolatrendszerük szilárdságát, a diplomácia közvetett eszközei mellett közvetlen katonai nyomásgyakorlással is kifejezik aggodalmukat (az Enns-határ kialakulásáról részletesen ld. DEÉR 1965, 742–754; SZŐKE 2004, 182–184). S míg az alig pár évvel korábban, III. Tassilo kolostoralapítását Kremsmünsterben (777) egyáltalán nem tekintették ellenük irányuló agresszióknak (az alapító levél hitelességével kapcsolatban felmerült kifogásokról ld. DEÉR 1965, 746–747), most a határ menti felvonulással demonstrálják, hogy az Ennstól keletre fekvő térséget továbbra is tartós ellenőrzésük alatt kívánják tartani, még ha egyelőre *nihil nocuerunt*, azaz semmit nem is ártnak, s a határ biztosításán túl nem szándékoznak háborúba keveredni a szomszédal (hasonlóképpen GIESLER 1997, 16). Ezt a szándékot erősítik meg az avar kagán és jugurruus követei a Lippénél tartott birodalmi gyűlésen lefolytatott béketárgyalással, elismerve ezzel az aktussal egyúttal azt is, hogy a határt túloldalát többé nem a bajor, hanem a frank érdekszférába tartozónak tekintik (DEÉR 1965, 755).

Deér József nyomán Walter Pohl még egyértelműbben összeköti a fenti eseményeket, s olyan koncentrált avar akcióról beszél, ami — az Ennsnél kialakult *limes certus* megvédésére — egyszerre tartalmazza az avar fejedelmek békeajánlatát és fenyegetését is (POHL 1988a, 314).

Összefoglalóan tehát megállapíthatjuk, a 782. évi követjárás az első jele annak, hogy az avar kaganátus vezetői — még ha a források korábbi hallgatása azt a látszatot is kelti, hogy eddig Csapkerózsika-álmukat aludták — élénken figyelik a határaikon kívüli eseményeket, és a józan önvédelem reflexével reagálnak a mind félelmetesebben megerősödő új európai hatalom, a Karoling-birodalom most első ízben őket is megérintő expanziós politikájára. A Lippe menti béketár-

gyalások és a bajor határ megerősítése közötti szoros időbeli egybeesés azt a magyarázatot erősíti, hogy az avarok a bajor belpolitikában bekövetkezett változásokra reagálnak a diplomácia közvetett és a határ menti katonai demonstráció közvetlen fegyverével.

A kagán és jugurruus „kettőse”

Ez a politikai józanság annál inkább figyelemre-méltó, mert az avar kaganátus belső hatalmi szerkezete ekkor már korántsem olyan monolitikus, mint volt a korai avar időszakban. Az avar történelem végnapjaival foglalkozó történészek sora számára mellékes hírértékű, pedig a későbbi események tükrében döntő jelentőségű, hogy Nagy Károlyhoz nem csak a kagán, azaz a legfőbb avar méltóság, hanem a kagán és a jugurruus követei mennek tárgyalni. Van, aki ezt úgy értelmezi, hogy a kagán-jugurruus méltóságpár egy kazár típusú, szakrális kettős királyság uralkodóit jelzi az avaroknál, ezért a közös követküldés (ALFÖLDI 1933; DEÉR 1965, 758–763). Más szerint nincs szó a hatalom és vezetés ilyen megosztásáról a késő avar kori forrásokban (BÓNA 1984, 334), s vannak még szkeptikusabbak is (ERDÉLYI 1982, 197; POHL 1988a, 293–300; POHL 1988b, 271).

A sztyeppebi birodalmak életében nem ritka a hatalommegosztás, majd ennek következményeként a részterületek önállósodása, végül újabb birodalmak születése. A katonai és adminisztratív feladatok megosztását azok a hatalmas térségek válthatják ki, amelyek felügyeletét az uralkodó dinasztia egyre inkább önállósuló tagjai látják el. De siettetik az egyszemélyes hatalomgyakorlás megosztását az örökösödési kérdések, a számos feleségtől származó gyermek és a vérrokonok népes családjának hatalmi törekvései, esetleg a birodalmon belüli etnikai csoportok fölé helyezett helytartók elszakadási mozgalmi (ahogy erre az avarok esetében is találunk példát, vö. *Miracula Sancti Demetrii* II [5] 286: „*Ezek után külön népként kezelte őket* [ti. a 618 körül Illyricumban hadifogságba esett és avarokkal keveredett keresztény nép hatvan évvel későbbi utódait] *az avarok kagánja, s a nép* [ti. az avarok] *szokásának megfelelően vezetőt rendelt fölébük, név szerint Kubert*” [SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 220]), végül pedig az uralkodó dinasztia karizmájának gyengülése is (POHL 1988a, 294–295).

Általában a fenti okok egyike, esetleg több együttesen jellemzik a győzelmes birodalomalapítást követő időszakot, amikor az uralkodó dinasztia „sikertelensége” végül a hatalom kompromisszumos megosztásához, „kettős fejedelemség”-hez vagy oligarchikus vezetőréteg kialakulásához vezet (vö. DEÉR 1965, 761–762, honfoglaló magyar, besenyő és nyugati türk

példákkal), ahogy ez — a 680-as éveknél bizonyosan később — az avaroknál is bekövetkezik. 663 körül ugyanis még maga a kagán vezeti seregét Friaul ellen, amikor Grimoald, langobard király az ellene lázadó friauli Lupus herceggel szemben — elkerülendő a polgárháborút — az avar kagánt kéri meg, hogy vonuljon Friaulba. Ő ezt meg is teszi, s változatos kimenetelű, több napos csatában legyőzi a friauli herceget (*Paulus diaconus, Historia Langobardorum* V 18–21 [SZÁDECZKY-KARDOSS 1998 217]; DEÉR 1965, 759). És még 678 táján is csak az avar kagánt értesíti a bizánci császár arról, hogy békét kötött az arabokkal, miután azok hosszú évekig sikertelenül ostromolták Konstantinápolyt (a vonatkozó forrásokadatokat ld. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 221–222).

Míg a zsuán-zsuán eredetű *kagán* cím csak az ennek birtoklására jogosító karizmatikus klánból származó avar fejedelmet illeti meg (a kérdésről legutóbb részletesen DOBROVITS 2001 a korábbi szakirodalommal), a késői avar korban feltűnő *jugurru*s ebben az időben sehol másutt nem ismert méltóság. A kagán vagy kán utáni második fejedelmet az egyes sztyepei népeknél mindenütt másként nevezik — a kazároknál *bég* vagy *iša*, a bulgároknál *kapkán*, a türköknél *yabgu*, *šad ti-ör* kagán, s a magyaroknál *gyula* —, és ezek a méltóságnevek eltérő jelentésben más népeknél is megvannak. A *jugurru*s ellenben csak a Belső-Ázsiában a 9–13. században uralkodó mohamedán karahánidáknál kerül elő *juyruš* alakban (POHL 1988a, 299). Itt egy fokkal a *qayan* alatt áll, viselője közrendű emberek közül kerül ki, s a rangot idegen népből származó nem nyerheti el, bármily kiváló is; a rang leginkább az abbaszida vezírségnek felel meg (POHL 1988a, 297). S bár ennek a méltóságnak „tagadhatatlanul van valami szakrális jellege, a rendelkezésre álló források nem elegendőek ahhoz, hogy vele kapcsolatban szakrális, kettős királyságról beszéljünk” (LIGETI 1986, 146–147).

A kagán mellett feltűnő *jugurru*sról először 782-ben olvashatunk, amikor *Caganus et Iugurru*s, *princeps Hunorum* (*Ann. Laurissenses* a. 782 [MGH SS I. 162]) követeket küldenek Nagy Károlyhoz, utoljára pedig 796-ban, amikor alattvalóik megölik őket (*Ann. Laureshamenses* a. 796 [MGH SS I. 182]: *Chagan seu Iugurro [...] a suis occisis*). A két időpont között ugyan máskor nem említik őket együtt — ami különösen a 791. évi hadjárat után feltűnő —, a kettő között elég hosszú idő telik el ahhoz, hogy kettősükben az alkalmi hatalommegosztásnál szilárdabb hatalmi konstrukciót tételezzünk fel. A kompromisszumként létrejött „kettős hatalom” tartósságát érzékelteti, hogy első válságos helyzetében fellobbannak a harcok. A 795–796. években már az évkönyvekben is dokumentált, de feltehetően régebb óta dúló „polgárháború”-

ban övéi által meggyilkolt kagán és *jugurru*s után a megölt helyett új kagánt igen, *jugurru*s azonban már nem választanak — vagy ha igen, annak hatalma meg sem közelíti elődjét, beleolvad a *principes Hunorum* csoportjába.

Az első avar – frank fegyveres konfliktusok

788 mozgalmas év, nemcsak a bajor III. Tassilo fejedelemnek az ingelheimi birodalmi gyűlésen történő elítélése, hanem négy jelentősebb hadi esemény miatt is, amelyekről — éppen Tassilóval sejtetett összefüggésük miatt — részletesebben is beszámol az *Annales regni Francorum*. Az első háború a langobardok, nevezetesen a spoletói Hildebrand herceg és Beneventum hercege Grimoald, illetőleg a görögök között tör ki. Előbbiek megsegítésére Károly Wineghisust küldi ki, akivel együtt ki is vívják a győzelmet. Azután a még Itáliában tartózkodó frankok egy helyen, melynek a neve hiányzik a kéziratokból, az avarokkal is megütköznek, amiből utóbbiak csúfosan menekülve, győzelem nélkül térnek haza. Egy harmadik ütközetre a bajorok és avarok között az Ybbs-mezőn (*in campo Ibose*) kerül sor, ahol Károly király küldöttei (*missi*) Grahammanus és Audaccrus „néhány” frankkal vesznek részt, s ismét a frankok és bajorok győznek. Erre fel egy negyedik ütközetet az avarok kezdeményeznek, hogy az elszenvedett vereségért revánst vegyenek. Ám Károly király küldöttei újra fényes győzelmet aratnak, a menekülő barbárok között nagy vérfürdőt rendeznek, közülük sokan a Dunába vesznek. Mindezek után Károly király személyesen is Regensburgba megy és meghatározza a határokat és örgrófságokat (*finis vel marcas Baioariorum*), „hogy az Úr védelmében az avarokkal szemben sérthetetlenek legyenek” (*Ann. regni Francorum* a. 788 [RAU I. 54–56, magyarul: SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 274–275]; ugyanerről tömörebben Alcuinnál olvashatunk: *Alcuin, Epist.* 7 [SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 276]).

A birodalmi évkönyvíró az ütközetekről szóló beszámolóhoz végül hozzáfűzi, „mindezt Tassilo és gonosz felesége, az Istengyűlölő Liutberga tervezték el alattomosan” (*Ann. regni Francorum* a. 788 [RAU I. 54–56]). Mivel a harci események leírása előtt az évkönyvíró részletesen beszámol Tassilo elítéléséről — amiért legalábbis érdemes gyanúperrel élni, nem egyfajta utólagos magyarázattal, tendenciózus indoklással van-e dolgunk — Bóna István és Walter Pohl igaznak tartva a vádat úgy vélik, 788-ban egy széles anti-Karolyal ellenséges bajor nemesek, a beneventumi langobard hercegség, az adriai tengerparton a velencei öböltől Isztriaig érő érdekszférán át Bizánc és az avarok (BÓNA 1984, 338; POHL 1988a, 314). A

gondolat már a 19. századi történetíróknál is felmerült; voltak, akik nemcsak Tassilo és a görögök szövetségét tételezték fel, hanem egyenesen görög – avar – bajor – beneventumi szövetségről beszéltek (vö. ABEL–SIMSON 1888, 620, Anm. 3). A feltevést egyes források látszólag alá is támasztják (pl. *Ann. Laureshamenses* a. 788 [MGH SS. I. 33] és *Ann. Nazariani* a. 788 [MGH SS. I. 44]), de a birodalmi évkönyvek (*Ann. Laurissenses*, *Ann. qui dicuntur Einhardi*, *Einhardi Vita Karoli*) csak az avarokkal való szövetségről beszélnek, ezt olvassák Tassilo fejére, bár nyilvánvalóan nem lenne ellenükre ennél több váddal is illetni őt.

A helyzet tehát kétségtelenül nyugtalanítóan bonyolult: benne van egy nagy háború kirobbanásának lehetősége a „görögökkel”, ráadásul egy olyan „puskaporos” levegőjű terepen, mint Itália, s ehhez társul az élethalálharcát vívó Tassilo, továbbá a vele szövetséges avarok betörésének fenyegetése. Károly uralkodása kezdete óta soha nem volt még egyszerre ennyiféle veszélynek kitéve (ABEL–SIMSON 1888, 620). Ezért érdemes közelebről is megvizsgálni, mennyire megalapozott egy Károly ellenes nemzetközi koalíció lehetősége, sorra venni a lehetséges ellenfeleket, s ellenőrizni, valójában mi és hogyan is történt.

A feltételezett „koalíció” tagjai közül a bajorok igaz meggyőződés nélküli, csekély belső ellenállását Tassilo letaszításával hamar semlegesíti Károly, azokat pedig, akik továbbra is ellenségesek maradnak, számúzi. Azzal, hogy Károly a birodalmon belül a legközelebbi ellenséget, Tassilót teszi ártalmatlanná, az egyedül helyes utat választja. Ezzel az első nagy sikerrel a súlypontot a maga oldalára billentve megnyitja az utat a többi ellenséggel való leszámoláshoz (ABEL–SIMSON 1888, 620).

A langobardok és bizánciak közös koalícióba tömörülésének valószínűségét, megbízhatóságát és tartósságát Károly észak-itáliai jelenléte (774) óta a frankokhoz való viszonyuk is bonyolítja; s láthatjuk, hogy a feltételezett szövetségesek korábban sem zökkenőmentes viszonyát (MENGHIN 1985, 192–204) éppen most is katonai konfliktus terheli (kétségének ad hangot SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 274 is. Az itáliai bizánci uralomról OSTROGORSKY 2003, 170). Annak lehetősége azonban, hogy Tassilo és az avarok közvetlen kapcsolatban álltak a bizánciakkal, „belső okokból valószínű, hiszen Tassilo és az avarok tudhattak a görögök frankokkal szembeni nyíltan hangoztatott ellenséges terveiről, ami megerősíthette őket saját elhatározásukban” (ABEL–SIMSON 1888, 620), ennél többet és konkrétabbat azonban bizonyosan nem jelentett.

Bizonyos csak az, hogy az avarok szövetkeztek a bajorokkal; nem véletlen, hogy Tassilo ellen a birodalmi gyűlésen elhangzó konkrét vádban is *csak* a

hozzájuk küldött követséget említik fel (*Ann. regni Francorum* a. 788 [RAU I. 54]). Különös hangsúlyt ad a vádnak, hogy bajorok szájából hangzik el, hiszen ők ismerték a legjobban Tassilo terveit, s tudták, hogy az avarokkal kötött szövetség nem kohlomány, hanem valós alapja van. Tassilo számára nem meglepő, hogy a hozzá legközelebb állók, köztük feltehetően Arno, salzburgi püspök is vele szemben lépnek fel, ez történt már egy évvel korábban is (vö. ABEL–SIMSON 1888, 624).

Egy Nagy Károly elleni, tervszerűen összehangolt, „kétfrontos” avar támadásról, miként Walter Pohl feltételezi (POHL 1988a, 314), mégsem beszélhetünk. Nem indulnak egyszerre két irányból, részben a Duna mentén Bajorországra, részben pedig a volt langobard királyság előretolt bástyája, Friaul felé törő avar csapatok. Mi több, ezen harcok egyikének a célja nem függ össze a „bajor ügyel”, másikának pedig a kiöltője nem avar.

1) Mert mi is történik a feltételezett „déli fronton”. Itáliába Friaulon át Veronáig hatolva az avarok valóban betörnek és feldúlják a veronai Szt. Zénó kolostort. Erre egy 837. évi veronai oklevélben megőrzött híradás utal, miszerint „Pippin király idejében, amikor az még gyermek volt, a hunok nemzetsége, akiket avaroknak mondanak, sereggel támadt Itáliára” (*Codice diplomatico veronese* n. 147, idézi KRAHWINKLER 1985, 149, Anm. 187; ABEL–SIMSON 1888, 642 szerint az avarok ekkor elszenvedett veresége alapozza meg a frank uralmat Isztrián, bár hozzáfűzi, hogy ez biztosan csak Pippin 791. évi hadjáratától kezdve állítható). Nagy valószínűséggel ez az a sereg, amelyik aztán — talán még Verona környékén — összetalálkozik Wineghisus frankjaival is, és csúfos vereséget szenved el tőlük. Az avarok ekkor támadnak utoljára Itáliára; Ridolfus notarius híradása, mely szerint 797-ben „hunok” törtek be Bresciába, feltehetően hibásan keltezett, valójában a veronai történésekkel egyidős esemény lehet (*Ridolfus notarius, Historiola XX*; KRAHWINKLER 1985, 149, Anm. 187).

Szádeczky-Kardoss Samu forrásértelmezése szerint „a keletrómai fél nem formális szövetkezés eredményeként, hanem csak az avar támadások kínálta kedvező helyzetet kihasználva támadott a nomádokkal egyidejűleg a Nagy Károly fennhatóságát elismerő dél-itáliai langobardokra” (SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 274). Ám a Frank Birodalmi Évkönyv szerzője a langobard – bizánci fegyveres összecsapást egyértelműen korábbra teszi, mint az avarok felbuklását; következőképpen az ok-okozati összefüggés is éppen fordítottja a feltételezettnek. Nem sokkal szerencsésebb Bóna István értelmezése sem, aki szerint az avarok a beneventumi herceggel alkotnak közös frontot. Ebben az esetben ugyanis magyarázatra szorul, miért támad rájuk az ugyancsak a

beneventumiak oldalán harcoló Wineghisus (BÓNA 1984, 338; a korabeli itáliai viszonyokról MITCHELL 1999, 96–98).

Hogy világosabban lássuk, mi is zajlik ekkor Itáliában, érdemes egy kicsit mélyebben megismerni az eseményeket. A bonyolult történet Beneventummal és Spoletóval 758-ban kezdődik, amikor a Pippin király által 756-ban langobard trónra segített, korábban Aistulf király (719–756) istállómesteri (*comes stabuli*) tisztét betöltő Desiderius (KRAHWINKLER 1985, 134–135) megkísérli kiterjeszteni hatalmát nemcsak Spoleto és Beneventum hercegségeire, de Itália bizánci és pápai fennhatóság alatt álló területeire is. Ekkor a spoletói Alboin herceget, Róma és a frankok bizalmi emberét foglyul ejti, Beneventumban pedig az előzőtt Liuprand helyére saját bizalmasát, Arichist (II. Arighis, 758–787) teszi (CLASSEN 1965, 541). Utóbbi hamarosan önálló politikába kezd, és sikeresen terjeszkedik a bizánciaktól és langobardoktól szabadon hagyott déli területek felé, míg Desiderius a beneventumi és a bajor herceg, továbbá a frank király apósaként elég erősnek érzi magát ahhoz, hogy megpróbálja Rómát bekebelezni. A pápa segítségére siető Károly — akinek utolsó csepp a pohárban, hogy Desiderius Róma alá érve azt követeli Hadrianustól, hogy kenje fel elhunyt testvérének, Karlmann-nak a fiait frank királlyá (LÖWE 1987, 138) — nemcsak patricius Romanorumként, de saját elementáris érdekéből is 773 késő nyarán Pávia, a langobardok hivatali és pénzügyi központja alá vonul, s kilenc hónap ostrom után elfoglalja, amivel gyakorlatilag az egész királyságot meghódítja. Még tart az ostrom, amikor Károly Rómába megy, rájlesztve a pápára is, aki attól tart, hogy langobard helyett frank fennhatóság alá kerül. Most először áll frank király Róma kapui előtt, ami annyiszor zárva maradt a langobard királyoknak. Ez a király azonban *patricius Romanorum*, ezért a pápa e rangnak megfelelő ceremóniával fogadja. Pávia eleste után Károly felveszi a langobard királyi címet is, ettől kezdve használja az oklevelekben a *Carolus dei gratia rex Francorum et Langobardorum atque patricius Romanorum* formulát (CLASSEN 1965, 549–550). Károly győzelmének hatására a spoletóiak önként csatlakoznak Rómához, átveszik a római hajviseletet, hűséget esküsznek Hadrianusnak és a pápa egyetértésével Hildebrantot választják meg új hercegüknek (773–788) (CLASSEN 1965, 554). Amikor 775-ben Hadrianus egy nagy összeesküvést vél felfedezni, miszerint a beneventumi és a spoletói, a friauli és a toszkánai hercegek Desiderius bizánciakhoz menekült fiát, Adelchist szándékozzák a páviai trónra visszatenni, Rómát pedig a görögöknek alávetni (KRAHWINKLER 1985, 123–136), Károly gyors megjelenése Friaulban csírájában fojtja el azt.

787. augusztus 26.-án Arichis beneventumi herceg meghal, s energikus özvegye, Desiderius lánya, Adalperga a túsul adott trónörökösnek, Grimoaldnak a kiadásáról tárgyal Károllyal, amikor a pápa újabb összeesküvés hírére veszi. Arichis ugyanis pár hónappal halála előtt még a bizánciakkal egyezkedett, hogy aláveti magát nekik, ha cserébe *patriciusi* méltósággal tüntetik ki és megkapja a nápolyi fejedelemséget. Az insigneikkel érkező követek azonban már nem találják életben a fejedelmet. Ezért inti a pápa Károlyt, hogy ne adja Arichis fiának, Grimoaldnak (III. Grimald, 788–806) a beneventumi hercegséget, de ő másként dönt s nem is csalatkozik. Grimoald a spoletói Hildebranddal közös hadjáratban — annak a Károly által küldött Wineghisusnak (Winigisnek) a felügyelete és vezetése alatt, aki majd Hildebrandot követi a spoletói hercegi székben (ABEL–SIMSON 1888, 633) — megverik a szicíliai *patricius* és egy külön kiküldött *logothetos* vezette bizánciakat Calabriában. A hadjárat mérlege négyezer görög halott, köztük Johannes *sac-celarius*, a bizánci sereg egyik vezére, és ezer fogoly. Utóbbiak egyike Tarasios konstantinápolyi patriarcha testvére, Sisinnios, akit Károly csak tíz év múlva enged haza (a győzelemről még Grimoald síremlékén is megemlékeznek, vö. ABEL–SIMSON 1888, 633–635.) Ezzel a görög veszély jó időre elmúlik, Eirene és fia, VI. Konstantin között a trón körül kiújult harcok feledtetik az itáliai háborút (OSTROGORSKY 2003, 167). Adelchis visszatérésének reménye végleg szertefoszlik, konstantinápolyi patriciusként hal meg.

Grimoald, miután 791-ben elveszi VI. Konstantin császár sógornőjét, Evanthiat, igyekszik mindkét oldallal szemben megőrizni függetlenségét. Jellemző Nagy Károlyra, hogy felemásra sikerült nagy avar hadjárata után még 791 végén azzal küldi fiát, (Jámbor) Lajost Aquitániába, hogy gyűjtsön ott akkora sereget, amekkorát csak tud és igyekezzen Itáliába, testvére, Pippin megsegítésére, ahol a két testvér együttes erővel támad a beneventumi hercegségre és egy *castellumot* elfoglal (Vita Hludowici c. 6 [RAU I. 266–268]). Pippin 791–792, 793 és 800–801-ben vezetett hadjáratai sem tudják megakadályozni azonban azt, hogy Grimoald, apja nyomdokait követve, kiépítse az önálló beneventumi államot, s ott egy, a római, langobard és bizánci művészeti és szellemi áramlatokat egyesítő, gazdagon burjánzó kultúrát teremtsen (CLASSEN 1965, 560–561).

Mindezek alapján nyilvánvaló, hogy a 788. évi itáliai eseményekhez még áttételesen sincs köze a bajoroknak. Az itáliai avar akció aligha hozható összefüggésbe a bajor belügyekkel, a bajor uralkodó párnak pedig biztosan nem volt közvetlen haszna belőle. Az avarok itáliai feltűnése hagyományosan jó itáliai langobard kapcsolataik ismeretében már nem annyira

megmagyarázhatatlan, s nem kizárt, hogy a langobard királyi trón visszaszerzéséért folyó harcokkal függ össze — ezért állnak látszólag a bizánciak oldalán —, bár az is elképzelhető, hogy a háttérben a Károly elől az avarokhoz menekült előkelő langobard nemesek, köztük Aio húzódnak meg. Az avar sereg mozgásának iránya és Aio birtokai, melyek Friaul, Vicenza és Verona területén feküdtek, ugyanis feltűnően egybeesnek...

Aio birtokairól Nagy Károly 799. február 2.-án Aachenben kiállított, a birtokok visszaadásáról intézkedő okleveléből értesülünk (MGH Dipl. Kar. I. 187, magyarul: SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 268). Tanulságos Aio további élettörténete: a 9. század elején comesként jelen van egy törvényszéki gyűlésen Isztrián, 809-ben egy oklevélben szintén comesként három fia — Alboin, Agisclaf, Ingobert — között osztja meg vagyonát. Életpályája csúcán, 811-ben *Aio Langobardus de Foro Iuli* a bázeli Haito püspökkel és a toursi Hugo gróffal Nagy Károly követe Konstantinápolyban (*Ann. regni Francorum* a. 811. [RAU I. 96]), aminek eredményeként a következő évben szerződésben határozzák meg a frank- és bizánci birodalom közti befolyási szférát az Adria északi felén (CLASSEN 1965, 602–603; KRAHWINKLER 1985, 140–143).

2) Az avarok feltételezett „északi frontjával” kapcsolatban még több kétely merül fel. Itt ugyanis kezdettől fogva nem az avar a támadó fél, hiszen az a „kis” frank csapat, amelyet Károly király küldöttei (*missi*) vezetnek, már első alkalommal is mélyen az avarok háta mögött, az Ennstől több tíz kilométerrel keletebbre, az Ybbs Dunába szakadásánál ütközik meg az avar örökkel. Az elszenvedett vereség után érthető módon igyekeznek az avarok revánsot venni, „bosszút” állni. A frankok azonban, feltehetően még mindig avar területen (WOLFRAM 1987, 254 szerint talán még mélyebben keletre, a tulli mezőn, ezt a véleményét azonban semmiféle adattal nem támasztja alá) Grahammanus és Audaccrus vezetésével újabb, immár megsemmisítő győzelmet aratnak felettük. Walter Pohl szerint ez alkalommal főleg bajorokból áll a sereg *cum aliquibus Francis* (POHL 1988a, 314), ezt azonban sem az *Ann. regni Francorum* a. 788 beszámolója nem erősíti meg, sem a többi korabeli évkönyv; azokban csupán általánosságban a keresztények győzelméről esik szó. De Bóna István kijelentésének sincs írott forrásokon alapuló valóságtartama, miszerint „a támadó frank (utóbb *bajorra* „javított” [sic!]) sereg élén két *frank* kiküldött, megbízott Grahamann és Audaccar álltak” (BÓNA 1994, 70; kiemelés tőlem, SzBM).

Károly mindkét küldöttje a bajor – sváb arisztokrácia jeles képviselője. *Grahammanus*/Graman a határ közeli Traungauban birtokos, a salzburgi Arno püspökkel szoros rokonságban lévő nemzetség tagja, 788–791

között szerepel a forrásokban, *Audaccrus*/Otakar pedig a karantán területekért felelős, a Tegernseeből alapított st. pölteni kolostor donátora, szintén sok neves személyt adó, több kolostort alapító család tagja, köztük Gerolddal, az avar fegyvertől eleső első Karoling prefektussal is rokon, stb (WOLFRAM 1987, 254; WOLFRAM 1995, 212; POHL 1988a 314, Anm. 25–26). A két gróf 788-ban már a keleti határ védelmével megbízott *missi domni regis Caroli* (VÁCZY 1974, 1057, 58. j.). *Audaccrust* hamarosan *Chadolus*/Cadaloc váltja fel, akit 802-ben Graman utódjával, Goterammal együtt Guntio váránál az avarok(?) leölnek. Említésüknél nem véletlen a *comites et missi* kifejezés, mert mint grófok a határ közeli területeken illetékesek, mint királyi küldöttek pedig a király személyes megbízottjai (WOLFRAM 1995, 212).

Az „álnok” Liutbergával szövetséges avarok „kétfrontos harcának” teóriája tehát meglehetősen gyenge (re)konstrukció. 1994-ben már Bóna István is úgy látja, hogy „utólagosan konstruált frank vádaskodásokat nem számítva, nincs egyértelmű, igazolható adat egy ténylegesen megkötött avar – bajor katonai szövetségre, másrészt komolyabb bajor – avar ellentétekre sem” (BÓNA 1994, 68). Nem igaz az itáliai események ilyenén értelmezése, s még kevésbé áll ez a Duna menti összecsapásokra. Sőt, miután a tényleges harcokra már csak Tassilo elfogása és bíróság elé állítása után kerülhet sor, hiszen az avarokkal szembenálló fél hadvezérei Károly király bajor arisztokratából Karolinggá vált tisztségviselői (*missi*), ezek a harcok éppen hogy azt példázzák, milyen gyorsan sikerül a Karolinggá vált bajoroknak hűségüket egy Avaria ellenes expanzióban bizonyítani (WOLFRAM 1987, 254).

A bajor – avar szövetség erőpróbájára már csak azért sem kerülhet sor, mert előbb végez Tassilóval „a frankpárti egyházi és világi puccs” (BÓNA 1984, 338). Tassilo 787. október 3.-án, Lech mezején teszi megalázó hűségesküjét Károlynak. 788. július elején ítélik el az ingelheimi birodalmi gyűlésen, majd a halálos ítéletet kolostorba küldésre enyhítő királyi kegynek köszönhetően július 6.-án tonzúrázzák. Károly 788. október 25.-én, a határ szervezése céljából tett látogatást követően — ami, ha hihetünk az *Ann. regni Francorum* fent idézett beszámolójának, az avarokkal megvívott ütközet(ek?) után zajlik le — egy adománylevelet bocsát ki Regensburgban (SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 274–275). A fegyveres összecsapásoknak tehát július 6. és október 25. között kell lezajlani (ABEL–SIMSON 1888, 641). De Károly látogatását a határnál úgy beállítani, hogy „bár a túlerőben lévő frankok győzelmet arattak az avar határőrségek felett [...] októberben már védelemben rendezkedtek be az Ennstől nyugatra” illetve, hogy

„788 októberében Nagy Károly Regensburgban már a bajor határok védelmezéséről *kénytelen* rendelkezni” (BÓNA 1994, 68, 70; kiemelések tőlem SzBM) az avarok irányában elfogult túlzás. Egyetlen forrás sem utal arra, hogy a frankoknak különösebb félnivalója lenne az avaroktól. Nem védekező reakcióról van szó, hanem a Karolingok Bajorországban való berendezkedéséről, aminek természetes velejárója a határvédelem megszervezése. Károly tökéletesen tisztában lehet „kiküldöttei” katonai sikerének értékével, ezért nem „döntő bizonyíték” a 791-ben még mindig az Ennsnél húzódó *limes certus* arra, hogy „az avarok végül is sikerrel megvédték a Duna völgyet” (u.o.).

A 788. évi harcokat tévedés tehát az avarok „gyengécske intervenciójának” értelmezni, aminek következtében megromlik a kaganátus pozíciója és elveszítik kedvüket a további támadásokhoz (POHL 1988a, 315). Hiszen jószerevel arra sincs idejük, hogy megmutassák, miként viselkednének agresszorként, s semmit sem mutatnak meg valós haderejükből, vezetőik katonai képességéből és jövőbeli szándékából (korának történetírását hünen reprezentálja ABEL–SIMSON 1888, 642 véleménye, miszerint az avarok már ekkor bizonyítják alkalmatlanságukat a komoly ellenállásra, amit aztán Károly 791. évi nagy hadjárata még inkább megerősít). A Tassilóval kötött szövetség alapvetően önvédelmi jellegét mi sem bizonyítja jobban, mint az a passzivitás, ahogy a szövetséges bajor királyságban történeteket szemlélik. Láthatóan fel sem merül, hogy a bajor — pontosabban immár a Karoling — határokat fenyegető támadást készítsenek elő. Reakcióik az elmúlt évek frank lépéseire, mint a követküldés, a határ megerősítése, szövetséges keresése, nem az agresszió, hanem a védekezés megszokott, hagyományos megnyilvánulásai.

Az „avar kérdés” mégis akuttá válik, Károly királyt egyre többen sürgetik, hogy tűzze napirendre megoldását. Köztük van Alcuin, Károly tanítója és egyik fő tanácsadója, aki levélben kérdi, „...mit készül határozni király urunk az avarok ellenséges viselkedése (de Hunorum hoste) ügyében” (Alcuin Epist. 6. p. 31 [SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 277]). Ezért 790-ben Wormsban, illetve a kagáni udvarban sikertelen „egyezkedés (zajlik) közöttük országaik határaitól (de confiniis regnorum suorum), hogy mely területen legyenek azok” (Ann. qui dicuntur Einhardi a. 790; WOLFRAM 1987, 254; ez a vita azonban nem 788-ban vagy 790-ben, hanem már 782-ben elkezdődött, amikortól Nagy Károly döntő befolyásra tesz szert a bajor Kelet-politikában, vö. DEÉR 1965, 757).

Egyes vélekedések szerint a tárgyalásokon a frankok az új határt az Ennstől keletre az Ybbs-ig

szeretnék kitolni, ameddig a királyi *missi* vezette sereg 788-ban eljutott (POHL 1988a, 315). Mások szerint pusztán arról van szó, hogy Károly kelet felé szilárd határvonalat akar húzni, s ez csak az avarok rovására történhet (REINDEL 1981, 253), de van olyan vélemény is, hogy valójában Karinthia birtoklásáért folyik a harc (ABEL–SIMSON 1883, 11; ezzel szemben DEÉR 1965, 784–785). Utóbbi nézet szerint Károly nem az Enns és Bécsi erdő közötti „pusztaföldet” követeli az avaroktól, hanem az egykor bajor uralom alá jutott Karinthiát (VÁCZY 1971, 57). Csakhogy III. Tassilo bukása után nem kétséges, hogy Nagy Károly automatikusan örökölte az annak alárendelt népeket és területeket is, így Karinthiát is. Nem véletlen, hogy 791-ben Károly nem Karinthiára, majd azon keresztül keletre, hanem részben Észak-Itáliából, részben pedig a Duna mentén támad az avarokra (vö. még POHL 1988, 17, Anm. 94).

Hiába provokálják az avar felső vezetését, ők láthatóan nem igyekeznek magukra haragítani a frank uralkodót. Az Einhard-féle évkönyv következtetése, hogy „*e vetélkedés és vitatkozás volt az eredete és magja annak a háborúnak, amit utóbb (Károly) a hunok (avarok) ellen viselt*” (SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 277) egyértelműen spekulatív érvelés, utólagos magyarázat, a nyílt agresszió jól ismert kendőzése, a többi évkönyvírónál nem is találkozunk ezzel (GIESLER 1997, 17). Ehelyett az *Ann. regni Francorum*-nak a háború kitörésével egyidejű indoklásában hirtelen különös hangsúlyt kapnak az egyébként legfeljebb a távoli múltban elkövetett „nagy és elviselhetetlen gaztettek, melyeket az avarok a szent egyház és a keresztény nép ellen követtek el”. (*Ann. regni Francorum* a. 791 [RAU I. 58; SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 278]: *propter nimiam malitiam et intollerabilem, quam fecerunt Avari contra sacram ecclesiam vel populum christianum... ahol a propter nimiam malitiam et intollerabilem kifejezés nem a spontán tapasztalatra, hanem az avarokról szóló korábbi művekben, így pl. Paulus diaconusnál és Fredagarnál fellelhető irodalmi toposra vezethető vissza, vö. DEÉR 1965, 756–757). S ezt ismétli a 805 táján keletkezett, ugyancsak udvari szellemben íródott *Annales Mettenses priores*, amely szerint a háborút „*azok az igazságtalanságok (váltották ki), amelyeket az avarok a keresztény nép körében elkövettek*” (*Ann. Mettenses priores* a. 791 [MGH SS I. 78.]: *ut iniuriam, quam perpetraverunt Avari in populum christianum...*), miként a Pippin király 796. évi győzelmét megéneklő költemény is az antik időkől elkövetett számos gonoszsgót, a szentélyek és monostorok elleni támadásokat, az arany és ezüst szent edények elrablását stb. sorolja fel indokként (*Rhythmus de Pippini regis victoria Avarica**

[MGH Poet. Lat. I. 116], SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 292).

A támadó háború vallási igazolása az ágostoni *bellum iustum* tanítás szellemében Deér József szerint már a történeti tradíció második rétege, amit a 814–817 között átdolgozott frank évkönyvek és Einhard 830–836 között keletkezett *Vita Karoli*-ja állít előtérbe, míg a birodalmi évkönyvek eredeti változatában még a III. Tassilo és az avarok közötti szövetség és a határviták jelentik a háborús okot. De a vallási aspektus nyilvánvalóan jelen van már a kezdeteknél is, amit a háború bizonytalan kimenetelétől való félelem is motiválhat; ezért ezt a szempontot még erősebben hangsúlyozzák, mint a jóval tovább tartó, s egyébként szintén — jórészt — pogány szászok elleni háborúk esetében. Az uralkodó feladata, különösen a pogányokkal szemben, hogy mint *defensor ecclesiae* cselekedjék, amit az ókeresztény liturgia és a kora középkori uralkodói etika is előír, s amit a pápák

különösen hatásosan képviselnek a Karoling uralkodókkal szemben. A háború vallásos jellegét hangsúlyozza Károly majd 796-ban is, amikor az avar kincsekből elsősorban a pápának és birodalma egyházának ajándékoz. Viselkedésének propagandisztikus jellege félreismerhetetlen, amivel egyrészt a keresztény nyilvánosság felé a háború pogányellenességét hangsúlyozza, másrészt pedig a valóságosnál nagyobbak tünteti fel a barbár nép tényleges hatalmát és veszélyességét (DEÉR 1965, 727–731).

Ilyen előzmények után tehát bizonyosan nem éri váratlanul (BÓNA 1984, 338) és felkészületlenül az avarokat a hír, hogy Nagy Károly 791 nyarán Wormsból azért megy Regensburgba, hogy amilyen gyorsan csak lehet, hadjáratot szervezzen ellenük. A birodalom egész területéről várja ide a frank, alemann, szász, fríz, thüring, bajor, sőt szláv fegyverforgatókat (WOLFRAM 1987, 255).

Irodalom:

ABEL–SIMSON 1883

Abel, S.: *Jahrbücher des fränkischen Reiches unter Karl dem Großen. Bd. II (Fortgesetzt von Simson, B.)*. Leipzig 1883.

ALFÖLDI 1933

Alföldi A.: *A kettős királyság a nomádoknál*. In: Em-lékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik fordulójának ünnepére. Kiadásért felel: Domanovszky S. Budapest 1933, 28–39.

BÓNA 1984

Bóna I.: *A népvándorlás kor és a korai középkor története Magyarországon*. In: Magyarország története, I. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Főszerk.: Székely Gy. Budapest 1984, 265–373.

BÓNA 1994

Bóna I.: *Az Avar Birodalom végnapjai. Viták és új eredmények*. In: Honfoglalás és régészet. Szerk.: Kovács L. Budapest 1994, 67–75.

CLASSEN 1965

Classen, P.: *Karl der Große, das Papsttum und*

Byzanz. In: KARL DER GROSSE 1965, 537–608.

DEÉR 1965

Deér, J.: *Karl der Grosse und der Untergang des Awarenreiches*. In: KARL DER GROSSE 1965, 719–791.

DOBROVITS 2001

Dobrovits M.: *Az avar kérdés és az avar népnév az orhoni feliratokon*. In: A Kárpát-medence és a steppe. Szerk.: Márton A. Budapest 2001, 86–105.

DOPSCH 1999

Dopsch, H.: *Die Zeit der Karolinger und Ottonen*. In: Geschichte Salzburgs. Stadt und Land, Bd. I. Vorgeschichte, Altertum, Mittelalter. Hrsg.: Dopsch, H. Salzburg 1999, 157–228.

ERDÉLYI 1982

Erdélyi I.: *Az avarság és Kelet a régészeti források tükrében*. Budapest 1982.

GIESLER 1997

Giesler, J.: *Der Ostalpenraum vom 8. bis 11. Jahrhundert. Studien zu archäologischen und schriftlichen*

- Zeugnissen. Teil 2: Historische Interpretation. Frühgeschichtliche und provinzialrömische Archäologie.* Rahden 1997.
- KARL DER GROSSE 1965
Karl der Große, Lebenswerk und Nachleben. Bd. I. Hrsg.: Beumann, H. Düsseldorf 1965.
- HELLMANN 1965
Hellmann, M.: *Karl und die slawische Welt zwischen Ostsee und Böhmenwald.* In: KARL DER GROSSE 1965, 708–718.
- KRAHWINKLER 1985
Krahwinkler, H.: *Friaul im Frühmittelalter vom Ende des fünften bis in die Mitte des zehnten Jahrhunderts.* Wien 1985 (Diss. Dokt. masch.).
- LAST 1978
Last, M.: *Die Sachsenkriege Karls des Großen.* In: Sachsen und Angelsachsen. Ausstellungskatalog. Hrsg.: Ahrens, C. Hamburg 1978, 111–116.
- LIGETI 1986
Ligeti L.: *A pannóniai avarok etnikuma és nyelve.* MNy 82 (1986) 129–151.
- LÖWE 1987
Löwe, H.: *Deutschland im fränkischen Reich.* In: Handbuch der deutschen Geschichte Bd. 1: Frühzeit und Mittelalter. Hrsg.: Grundmann, H. München, 1987, 24–47.
- MENGHIN 1985
Menghin, W.: *Die Langobarden. Archäologie und Geschichte.* Stuttgart 1985.
- MGH SS
Monumenta Germaniae historica, Scriptores
- MITCHELL 1999
Mitchell, J.: *Karl der Große, Rom und das Vermächtnis der Langobarden.* In: 799. Kunst und Kultur der Karolingerzeit. Karl der Große und Papst Leo III. in Paderborn. Bd. III. Hrsg.: Stiegemann, C. – Wemhoff, M. Mainz 1999, 95–108.
- OSTROGORSKY 2003
Ostrogorsky, G.: *A bizánci állam története.* Budapest 2003.
- POHL 1988a
Pohl, W.: *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567–822 n. Chr.* München 1988.
- POHL 1988b
Pohl, W.: *Ergebnisse und Probleme der Awarenforschung.* MIÖG 96 (1988) 247–274.
- RAU I
Rau, R.: *Quellen zur karolingischen Reichsgeschichte. Teil I (Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters Bd. V). Die Reichsannalen, Einhard Leben Karls des Großen, zwei „Leben“ Ludwigs, Nithard Geschichten.* Darmstadt 1968–1987.
- REINDEL 1981
Reindel, K.: *Grundlegung: Das Zeitalter der Agilolfinger (bis 788). Politische Geschichte Bayerns im Karolingerreich.* In: SPINDLER 1981, 99–245, 249–349.
- SPINDLER 1981
Handbuch der bayerischen Geschichte. Bd. I. Das Alte Bayern. Das Stammesherzogtum bis zum Ausgang des 12. Jahrhunderts. Hrsg.: Spindler, M. München 1981.
- SZÁDECZKY-KARDOSS 1998
Szádeczky-Kardoss S.: *Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig.* Budapest 1998.
- SZÓKE 2004
Szóke B. M.: *A határ fogalmának változásai a korai középkorban (Adatok a Kerka-vidék kora középkori településtörténetéhez).* — *Changes in the concept of border in Early Medieval Period (Some data to the settlement history of the Kerka region).* ZsMúv 13 (2004) 177–192.
- VÁCZY 1974
Váczy P.: *A frank háború és az avar nép.* Századok 108 (1974) 1041–1061.
- WERNER 1965
Werner, K. F.: *Bedeutende Adelsfamilien im Reich Karls des Grossen.* In: KARL DER GROSSE 1965, 83–142.
- WOLFRAM 1987
Wolfram, H.: *Die Geburt Mitteleuropas. Geschichte Österreichs vor seiner Entstehung 378–907.* Wien–Berlin 1987.
- WOLFRAM 1995
Wolfram, H.: *Grenzen und Räume. Geschichte Österreichs vor seiner Entstehung.* In: Österreichische Geschichte 378–907. Hrsg.: Wolfram, H. Wien 1995.

The beginning of wars between Avars and Franks

In 791 Charles the Great launched his biggest military expedition against the Avars. The campaign was well planned and preceded by two important events. In 782 Avar ambassadors visited Charles at the headwaters of Lippe, where he held a diet; at the same time the Bavarian borders were reinforced. Subsequently, in 788, there were many clashes with the Avars along the Danube in Austria and Northern Italy.

The annals do not give an account of the reasons for the ambassadorial visit in 782 but several suggestions have been made. According to István Bóna, the Avar ambassadors visited Charles the Great because the king acted against the Avars' interest when he established relations with the Slavs. The Slavs lived in the east under fictive governance of the Avars. This situation became more complicated because the Sorabs, who lived between the Elb and Saal rivers, attacked Thuringia and the territory of the Saxons after the diet at Lippe. Moreover, they attacked the above mentioned territory not according to Charles' instruction but against his authorisation. Samu Szádeczky-Kardoss considered that the Frank attacks started from northern Italy and these campaigns were the reason for the Avar ambassador's visit, although Szádeczky-Kardoss could not provide a concrete background for the Frank attacks. This is because after 773–774 Charles occupied the territory of his ex-father-in-law, Desiderius. Then, between 775–776 at Friaul, he defeated the rebellion of Hrodgaud who revolted against the Franks. Lord Aio also actively participated in this rebellion and along with other high ranking notables he fled to the Avars. There is no information about military operation towards the Avars before the end of 780s'.

According to József Deér, the Avar ambassador's visit linked with the tension at the border at river Enns, where the Avars demonstrated their power by appearing there with a considerable army without causing any damage. The cause of the tension was that in the previous year in Worms, Tassilo III aith his fealty to Charles by providing twelve hostages. As a consequence, Charles had extensive influence over Bavarian internal politics. The Avars recognised the political shift and, because they considered their western border to be endangered, they demonstrated their power by sending an army. They aimed to show that the territory east from the river Enns was under their authority, even though *nihil nocuerunt*. This view is supported by Walter Pohl, who considered such Avar

action at *limes certus* along the Enns. This action of the Avar leaders can be viewed as a call for peace and a threat at the same time.

The ambassador's visit in 782 was the first sign that, although the historical sources implied otherwise, the leaders of the Avar khaganate were carefully monitoring the changing political relations outside their territory. The Avars reacted with rational self-defence against the increasingly powerful new European empire, the Carolingian, whose expansion affected their interest. The timing of the peace talks along the Lippe and the reinforcement of the Bavarian border implies that the Avars reacted in two ways: with indirect diplomacy and direct demonstration of their power.

The cautionary reaction of the Avars is understandable, because the internal politics of the khaganate was not as monolithic as in the earlier Avar periods, indicating a change in power relations within the Avar khaganate. This is demonstrated by the ambassadorial visit in 782 when amongst the ambassadors were not only the representatives of the *khagan*, which was a title of royal or imperial ranking, but the representatives of the *jugurrus* as well. Researchers who are concerned with the history of the end of the Avar empire have often paid insufficient attention to this although its importance can be seen in the light of later events.

Amongst the empires formed in the steppe, sharing of power was not uncommon and political power was often divided into administrative and military spheres. As a consequence territories became divided and autonomous, until new empires emerged. The characteristic of the later Avar khaganate is that the *khagan* (*qaān*), who originated in the juan juan, was held by a strong clan leader, whilst the office of *jugurrus* was unknown at that time. According to Lajos Ligeti, this division in power undeniably had sacral aspects, although the available information is not enough to assess the existence of sacral twin kings.

The *jugurrus* appears with *khagan* at the first time in 782 when *Caganus et Iugurrus, principes Hunorum* sent ambassadors to Charles the Great. The last appearance of the *jugurrus* title was in 796, when in a long and bloody civil war *Chagan seu Iugurro [...] a suis occisis*. Between these two dates the titles were not mentioned together, not even after the campaign in 791. The period between the two dates may imply that the sharing of power between the two titles was not temporary, but rather a permanent way of allocating power.

The writer of the annals of the Frank empire gave accounts of military incidents in 788 in Italy and at the Bavarian border. The annalist noted that the incidents *were insidiously planned by Tassilo and his evil wife Liutberga* (*Ann. Regni Francorum a. 788*). Many researchers consider that in 788 an extensive anti-Carolingian coalition was formed, although the only concrete accusation against Tassilo in the diet was that he sent ambassadors to the Avars (*Ann. Regni Francorum a. 788*). It seems to be an overstatement to assume that there was an organised Avar campaign against Charles the Great from two directions (Walter Pohl). There is no substantial evidence that the Avars launched two simultaneous campaigns along the Danube to Bavaria and towards Friaul, which was an outpost of the Langobards. Moreover, the aim of one of these campaigns does not correlate with "Bavarian affairs" and the other campaign was not initiated by the Avars.

The Italian campaign (Friaul) had no connection with the Bavarian internal affairs, and the Bavarian rulers did not profit directly from this campaign. The Avars traditionally had a good relationship with the Langobards, to the extent that they may have been involved in Langobard internal affairs. There is a possibility that the appearance of the Avars in Italy was connected with regaining of the throne for the Langobards. For this reason, the Avars seemingly supported the Byzantines. This further complicates the situation when one considers that amongst the rebels against Charles the Great there were Langobard nobles, one of whom was Aio who actually fled to the Avars. The direction of the Avar campaigns intriguingly coincided with Aio's lands which were situated within the area of Friaul, Vicenza and Verona.

There is more doubt about the assumed "northern campaign" of the Avars. Firstly, the Avars did not initiate this campaign. The aggressors were troops led by Charles' messengers (*missi*). The Frankish attack against the Avar guards took place where the Ybbs flows into the Danube, several tens of kilometres east from the border at Enns. This attack was followed by a victorious campaign within Avar territory, led by Grahammanus and Audacrus against the Avars who wanted to retaliate.

For this reason the Avar campaigns in 788 cannot be considered as "weak intervention" (Walter Pohl), resulting from a weakening of the Avar khaganate and their reduced appetite for further attacks. The alliance between the Avars and Tassilo was fundamentally made for self-defence against the Franks. This postulation would seem to be proven by their passivity towards events within the allied Bavarian kingdom. It

seems that the Avars did not plan campaigns against the Bavarian, to be more precise Carolingian, borders. Frankish politics made the Avars send ambassadors, reinforce their borders and establish alliances. These steps are not indicative of aggressive politics, but rather are traditional manifestations of self-defence.

It seems that it was a futile effort from the Franks to provoke the Avar leaders against the Frankish empire and the Avars did not want to anger Charles the Great. The assumption that the *source of the war of Charles the Great against the Huns (Avars) was originated in rivalry and contest between them* (*Ann. Qui dicuntur Einhardi, a. 790*) is speculative. This explanation was an *a posteriori* argument to camouflage the aggression of the Franks; other annalists do not mention this reason for the outbreak of war. Instead, the *Annales Regni Francorum* was speculating about the outbreak of war and unexpectedly, particular attention was given to actions that could have happened in the distant past such as the *big and unbearable villain actions that the Avars committed against the Holy Church and the Christians*.

According to József Deér, aggression, justified by religion in terms of Augustin's *bellum iustum*, is a secondary, retrospective historical tradition. Such justification was brought to the fore by Frank annals between 814–817 and by Einhard's *Vita Karoli* that was written between 830 and 836. The original versions of the annals wrote that the reason for the war was the alliance between Tassilo III and the Avars as well as disagreements about borders. The religious aspects of aggression were present from the beginning of the campaigns, which may have been motivated by fear of possible ambiguous results of the war. For this reason the religious aspects of the war were emphasised more strongly, than in the case of war against the mostly pagan Saxons, which was actually longer than that with the Avars. The role of the king was, especially against pagans, to act as *defensor ecclesiae*. This formula was prescribed by a liturgy of Christian antiquity and medieval ethics. Popes were especially expectant of such ethics from the Carolingian rulers. The religious aspect of the war also seems to be justified by Charles the Great's gesture towards the pope and his own empire's church in 796, when some of the Avar treasures were given to them. Such gesture was clearly propagandistic, because towards the Christians he firstly emphasised the anti-paganistic nature of war, and secondly, in order to justify the war, he purposefully exaggerated the power and threat of the Avars.

Translated by Eszter Kreiter

Kvassay Judit

Árpád-kori településnyomok Letenye vidékén

(Az M7 és M70 autópályák nyomvonalán 2003-ban végzett régészeti kutatások eredményei)

1. Bevezető

Zala megye délnyugati szélén, az M7 autópálya Sormás–Letenye közötti 20 kilométeres szakaszának, valamint az M70 gyorsforgalmi út Letenye–Tornyszentmiklós közötti 22 kilométeres szakaszának nyomvonalán, az 1999–2003. között végzett régészeti munkálatok (megelőző régészeti feltárások és leletmentő ásatások) keretében 26 lelőhely¹ kutatására került sor (1. kép). A kutatott lelőhelyek alig több mint harmadán — 9 helyszínen — kerültek elő Árpád-kori leletek. A 9 helyszín közül Letenye határában két, okleveles adatokból is ismert középkori település Árpád-kori részletei tárultak fel: Letenye–Lapuleveles-dűlőben az írott forrásokban *Csatár* néven említett település kovács-műhelykörzete (SZÁRAZ 2003, 184), Letenye–Hergyó-földeken pedig *Hergyó/Herjó* falu emlékei (MÜLLER–STRAUB 2003, 16–17).² Három helyen szórványosan bukkantak elő a tárgyalt korszak leletei: Muraszemenye–Aligvári-mezőn objektum nélkül, csak jellegzetes edénytöredékek (KVASSAY 2003, 194), Dobri–Alsó-mezőn (H. SIMON 2002, 196) és Becsehely–Alsóerdő-dűlőn (HORVÁTH 2004, 162) őskori objektumok között egy-egy Árpád-kori gödör került elő. A további négy lelőhelyen, Muraszemenye–Hosszú-dűlőn és Muraszemenye–Gály-parlagon³ (HORVÁTH 2004, 256), Letenye–Egyedután és Letenye–Korongi-táblán (KVASSAY 2004, 247–248) néhány objektumos Árpád-kori településnyomok mutatkoztak.⁴ Az alábbiakban ennek a négy leletmentő ásatásnak Árpád-kori objektumait és leleteit tesszük közzé.

2. A lelőhelyek leírása

2.1. Muraszemenye–Hosszú-dűlő

Muraszemenye–Alsószemenye településrésztől északkeletre, a Mura-folyó egykori kanyarulatai, valamint a Szentadorjáni-patak által közrefogott sík területen (1. kép: 0703. lelőhely), az M70 autótút építési munkálatai során előkerült objektumok leletmentő ásatását 2003. májusában dr. Horváth László és Tokai Zita Mária végezték. A kutatott területen három, egymástól 50–70 méteres távolságban elhelyezkedő csoportban (2. kép 1) 12 Árpád-kori gödört tártak fel.

1. objektum: sötétszürke, paticsos-faszenes betöltésű, 162 cm átmérőjű, 46 cm mély, amorf gödör (2. kép 2). Metszi a 6. objektumot. Leletek: edénytöredékek, agyaggolyó-töredékek (4. kép 7, 10).

2. objektum: szürkésbarna, enyhén faszenes-paticsos betöltésű, 160×85 cm-es, 15 cm mély, ovális gödör (3. kép 1). Leletek: edénytöredékek.

3. objektum: sötétszürke, enyhén paticsos betöltésű, 150 cm átmérőjű, 22 cm mély, amorf gödör (3. kép 2). Leletek: edénytöredékek, agyaggolyó-töredékek.

4. objektum: sötétszürke, paticsos-faszenes, 195×135 cm-es, amorf folt (3. kép 3), kibontása technikai okokból elmaradt.

5. objektum: fekete, faszenes-paticsos betöltésű, 250×196 cm-es, 38 cm mély, ovális gödör (3. kép 4). Leletek: edénytöredékek.

6. objektum: szürkésbarna betöltésű, 118×86 cm-es, 44 cm mély, amorf gödör (2. kép 2), keleti oldalát az 1. objektum ásásakor kissé megbolygatták. Leletek nélkül.

7. objektum: sötétbarna, faszenes-paticsos betöltésű, 215×125 cm-es, 26 cm mély, ovális gödör (3. kép 5). Leletek: edénytöredékek, örlőkő töredéke (4. kép 4).

8. objektum: sötétszürke, erősen faszenes, enyhén paticsos betöltésű, 340×230 cm-es, 24 cm mély, ovális gödör (2. kép 3). Leletek: edénytöredékek, agyag-golyó-töredékek (4. kép 1, 6, 8–9).

9. objektum: sárgásbarna, erősen faszenes-paticsos betöltésű, 150×86 cm-es, 26 cm mély, ovális, alján és keleti oldalán 15–28 cm vastagon, erősen átégett oldalú gödör (3. kép 6). Leletek: edénytöredékek.

10. objektum: sötétszürke, faszenes-paticsos, 190×150 cm-es, 10 cm mély, tojásdad alakú gödör (3. kép 7). Leletek: edénytöredékek.

11. objektum: sötétszürke, erősen faszenes-paticsos betöltésű, 230×190 cm-es, 58 cm mély, ovális — kovács(?) — gödör (3. kép 8). Leletek: edénytöredékek, ép és töredékes agyag-golyók, vassalak (4. kép 3, 5, 11–13).

12. objektum: sötétszürke, erősen faszenes-paticsos betöltésű, 206×156 cm-es, 56 cm mély, ovális — kovács(?) — gödör (3. kép 9). Leletek: edénytöredékek, agyag-golyó-töredékek (4. kép 2).

2.2. Muraszemenye–Gály-parlag

Muraszemenye-Alsószemenye településrésztől délkeletre, a Mura-folyó holtágára enyhén lejtő domboldalon (1. kép: 0702. lelőhely) 9 Árpád-kori gödör (5. kép 1) került feltárássra.⁵

1. objektum: szürkésbarna, enyhén faszenes-paticsos betöltésű, 160×70 cm-es, 24 cm mély, amorf gödör (5. kép 2). Leletek: edénytöredékek.

2. objektum: sötétbarna, enyhén faszenes-paticsos betöltésű, 100×80 cm-es, 18 cm mély, tojásdad gödör (5. kép 6). Leletek: edénytöredékek.

3. objektum: szürkésbarna, faszenes betöltésű, 95×90 cm-es, 15 cm mély, kerek gödör (5. kép 5). Leletek: edénytöredékek.

4. objektum: sötétszürke, erősen paticsos, közepén vékony rétegben faszenes betöltésű, 200×105 cm-es, 20 cm mély, ovális gödör (5. kép 4). Leletek: edénytöredékek (5. kép 10), állatsont.

5. objektum: sötétszürke betöltésű, 65×60 cm-es, 32 cm mély, kerek gödör (5. kép 3). Lelet nélkül.

6. objektum: sötétszürke, faszenes, erősen paticsos betöltésű, 180×135 cm-es, 18 cm mély, ovális gödör (5. kép 9). Leletek: edénytöredékek (5. kép 13–15), fenőkő, állatsont.

7. objektum: sötétszürke, enyhén faszenes-paticsos betöltésű, 100×95 cm-es, 15 cm mély, kerek gödör (5. kép 7). Leletek: edénytöredékek (5. kép 12), állatsont.

8. objektum: sötétszürke, faszenes-paticsos betöltésű, 125×115 cm-es, 28 cm mély, kerek gödör (5. kép 8). Leletek: edénytöredékek.

9. objektum: sötétszürke betöltésű, 65×60 cm-es, 32 cm mély gödör (5. kép 4). Leletek: edénytöredékek (5. kép 11), állatsont.

2.3. Letenye–Egyeduta

Letenye keleti szélén, Egyeduta városrésztől délre, a Mura-folyó széles völgye fölé meredeken magasodó domb oldalán (1. kép: 072. lelőhely), az M7 autópálya építése során előkerült lelőhelyen a leletmentő ásatás keretében rézkori, kora vaskori, római és Árpád-kori települések 92 objektumát tártuk fel (KVASSAY 2004, 247–248). A domb tetején sűrűsödő településjelenségek közül 5 gödör tartalmazott Árpád-kori leletanyagot (6. kép 1).

70. objektum: szürke, erősen faszenes-paticsos betöltésű, 140×92 cm-es, 35 cm mély, lekerekített sarkú téglalap alakú gödör (6. kép 2). Leletek: edénytöredékek, állatsont.

72. objektum: sötétszürke, faszenes-paticsos betöltésű, 170×150 cm-es, 40 cm mély, amorf gödör (6. kép 3). Leletek: edénytöredékek (6. kép 9–10, 12), állatsont.

83. objektum: sötétszürke, paticsos betöltésű, 106×98 cm-es, 20 cm mély, tojásdad alakú gödör (6. kép 4). Leletek: edénytöredékek (6. kép 6, 11), állatsont.

87. objektum: sötétszürke, erősen faszenes betöltésű, 140×80 cm-es, 60 cm mély, hosszúkás alakú gödör (6. kép 3). Leletek: edénytöredékek (6. kép 7), örlőkő-töredék, állatsont.

92. objektum: fekete, erősen faszenes betöltésű, 90 cm átmérőjű, 46 cm mély, kerek gödör (6. kép 5). Leletek: edénytöredékek (6. kép 8, 13), állatsont.

2.4. Letenye–Korongi-tábla

Letenye keleti szélén, Egyeduta városrésztől délkeletre, a Mura-folyó széles völgyét kísérő háton, az Egresi-csatornára lejtő domboldalon (1. kép: 071. lelőhely), az M7 autópálya építése során előkerült lelőhelyen 81 rézkori, bronzkori, római és Árpád-kori objektumot tártunk fel Straub Péterrel (KVASSAY 2004, 248).⁶ A 27 Árpád-kori település-jelenség három, egymástól 45–45 méterre fekvő csoportban helyezkedett el (7. kép 1).

2. objektum: a munkagépektől elnyesett Árpád-kori fazék darabjai, objektumfolt nélkül (7. kép 1).

4. objektum: világosbarna, faszenes-paticsos betöltésű aknakemence, azonos betöltésű előtérrel. Az északnyugat–délkeleti hossz tengelyű, ovális kemence sütőfelülete 130×100 cm-es volt, felmenő falát 60 cm hosszan lehetett megfigyelni. Boltozatának közepe beomlott. A sárga agyag altalajba vágott kemence

sütfelülete 3–5, oldala 10–15 cm vastagon, vörösre átégett. A kemence szája felé lejtő, 25–50 cm mély, szabálytalan ovális alakú előtér 280×220 cm-es (9. kép 1–2). Leletek: edénytöredékek (10. kép 3, 8); rúdvasból kalapált, másodlagosan megégett, rossz megtartású szög; állatsont.

5. objektum: világosbarna, faszenes-paticsos betöltésű, 100 cm átmérőjű, 8–14 cm mély, kerek gödör (7. kép 2). Leletek: edénytöredékek.

6. objektum: világosbarna, faszenes-paticsos betöltésű, 260×130 cm-es, 38 cm mély, ovális gödör (7. kép 3). Leletek: edénytöredékek, állatsont.

7. objektum: szürkésbarna, erősen faszenes betöltésű, 245×110 cm-es, 25 cm mély, ovális gödör (7. kép 6). Leletek: edénytöredékek, állatsont.

9. objektum: szürkésbarna betöltésű, 270×160 cm-es, 35–45 cm mély, amorf gödör (7. kép 7). Leletek: edénytöredékek (10. kép 5), állatsont.

10. objektum: szürkésbarna betöltésű, 160 cm átmérőjű, 20 cm mély, kerek gödör (7. kép 5). Leletek: edénytöredékek.

20. objektum: szürkésbarna, faszenes-paticsos betöltésű, 290×140 cm-es, 40 cm mély, ovális gödör (7. kép 9). Leletek: edénytöredékek, agyaggolyó-töredékek (10. kép 1, 10), állatsont.

27. objektum: sötétbarna, faszenes-paticsos betöltésű, 190×160 cm-es, 20 cm mély, ovális gödör (7. kép 8). Leletek: edénytöredékek, agyaggolyó-töredékek.

33. objektum: szürkésbarna, paticsos betöltésű, 135×112 cm-es, 15 cm mély, tojásdad gödör (7. kép 10). Leletek: edénytöredékek, agyaggolyó-töredékek.

34. objektum: szürkésbarna, faszenes-paticsos betöltésű, 175×146 cm-es, 20 cm mély, ovális gödör (8. kép 1). Leletek: edénytöredékek, állatsont.

35. objektum: szürkésbarna, faszenes-paticsos betöltésű, 172×92 cm-es, 22 cm mély, nyújtott ovális alakú gödör (8. kép 3). Leletek: edénytöredékek (10. kép 7), állatsont.

37. objektum: sötétbarna, faszenes-paticsos betöltésű, 305×238 cm-es, 36 cm mély, tojásdad gödör (7. kép 4). Leletek: edénytöredékek (10. kép 6), állatsont.

38. objektum: szürke, paticsos betöltésű, 238×195 cm-es, 18 cm mély, tojásdad gödör (8. kép 12). Leletek: edénytöredékek.

39. objektum: barna, közepén szürke, enyhén faszenes-paticsos betöltésű, 95×85 cm-es, 16 cm mély, tojásdad gödör (8. kép 4). Leletek: edénytöredékek.

40. objektum: sötétbarna, faszenes-paticsos betöltésű, 270×130 cm-es, 30 cm mély, ovális gödör (8. kép 6). Leletek: edénytöredékek, vaskés töredéke, állatsont.

41. objektum: sötétbarna, erősen faszenes, enyhén paticsos betöltésű, 192×110 cm-es, 18 cm mély, ovális gödör (8. kép 2). Leletek: edénytöredékek, agyaggolyó-töredékek (10. kép 10).

57. objektum: szürkésbarna, faszenes betöltésű, 318×220 cm-es, 32 cm mély, ovális gödör (8. kép 13). Leletek: edénytöredékek, agyaggolyó-töredékek, vas, állatsont.

58. objektum: sötétbarna betöltésű, 80×68 cm-es, körte alakú külső kemence. Alja 2, felmenő fala — amelynek 16 cm magas részletét lehetett megfigyelni — 15 cm vastagon égett át vörösre (9. kép 3–4). Előterét (76. objektum) részben a 75. számú késő rézkori gödörre ásták. Leletek: edénytöredékek.

59. objektum: szürkésbarna, faszenes betöltésű, 174×100 cm-es, 52 cm mély, ovális gödör (8. kép 7). Leletek: edénytöredékek, bronz gömbös csüngő-töredék.

60. objektum: fekete, faszenes-paticsos betöltésű, 310×280 cm-es, 34 cm mély, amorf gödör (8. kép 9). Leletek: edénytöredékek (10. kép 9), agyaggolyó-töredékek, fenőkö, kovakő, állatsont.

61. objektum: réteges betöltésű (felső 10 cm fekete, faszenes-paticsos, alatta szürkésbarna), 183×85 cm-es, 22 cm mély, ovális gödör (8. kép 5). Leletek: edénytöredékek, állatsont.

62. objektum: fekete, faszenes betöltésű, 270×230 cm-es, 35 cm mély, amorf gödör (8. kép 8). Leletek: edénytöredékek, agyaggolyó-töredékek, vas, kovakő, állatsont.

66. objektum: barna, faszenes-paticsos betöltésű, 211×190 cm-es, 34 cm mély, ovális gödör (8. kép 10). Leletek: edénytöredékek.

69. objektum: sötétbarna, faszenes-paticsos betöltésű, 185×150 cm-es, 22 cm mély, amorf gödör (8. kép 11). Leletek: edénytöredékek, agyaggolyó-töredékek.

74. objektum: réteges betöltésű (sötétbarna, faszenes-paticsos; alja fölött 15 cm vastag, szürke, keményre tömörült réteg, apró kavicsokkal, rózsaszínű hamus foltokkal), 160×74 cm-es, 60 cm mély, ovális akna-kemence. Boltozata 44 cm magasan megmaradt. A boltozat 15, az oldal 12, az alj 5–6 cm vastagon vörösre átégett (9. kép 5–7). Szürkésbarna, faszenes-paticsos betöltésű, 310×240 cm-es, 30 cm mély, ovális alakú előterét részben a 42. számú 9. századi gödörre ásták rá. Leletek: edénytöredékek (10. kép 2, 4), agyaggolyó-töredékek.

76. objektum: az 58. objektumszámú külső kemence előtere (9. kép 3). A szabálytalan ovális alakú előteret részben a 75. számú késő rézkori gödörre ásták, így csak egy 150×150 cm-es részletét lehetett megfigyelni. Az előtérben leletet nem találtunk.

3. Az objektumok értékelése

Az Árpád-kori falusi településekre jellemző építmények közül mindössze külső kemence került az ismertetett leletmentő ásatások során napvilágra. Mind a négy helyszínen erősen sérültek az objektumok az

útépítés földmunkáival. Muraszemenye határában, a Hosszú-földeken és a Gály-parlagon zömmel csak 15–25 centiméternyi alj-részek maradtak meg, ami majdnem teljesen lehetetlenné teszi az objektumok eredeti rendeltetésének megállapítását. Hosszú-földeken az objektumok zömmel erősen faszenes betöltése és a 11. gödörben talált vassalak alapján esetleg kovácstevékenységet feltételezhetünk. Letenye–Egyedután a néhány objektum — a bennük talált sok szerves anyag és állatsont alapján — feltehetően hulladék-gödör lehetett. Egyedül Letenye–Korongi-tábla lelőhelyen sikerült jelentősebb településrészletet megfogni az igen kedvezőtlen megfigyelési körülmények (a munkagépek időszakosan felvonulási útként használták a már lehumuszolt területet, még erősebben megtömörítve a rendkívül száraz nyári időjárás miatt amúgy is nehezen feltárható objektumok betöltését) ellenére is. A feltárt objektumok zömmel kisebb-nagyobb gödrök, amelyek a három szabadon álló kemence körül helyezkednek el. A két, hasonló, nagyméretű akna-kemence (071/4. és 071/74. objektum) jó állapotban maradt fenn, csak boltozatuk középső része omlott be. A harmadik, a körte alakú kemence (071/58. objektum) az előzőeknél kisebb és jóval gyengébben égett ki. Ez helyezkedett el a legmagasabban, így nem csak boltozata, de nagyrészt felmenő fala is megsemmisült.

4. A leletanyag

4.1. Edénytöredékek

Az edénytöredékek durva soványításúak, kézikorongon felépítettek, kívül-belül külön agyagréteggel simított felületűek, és a barna, valamint a szürke árnyalataira, foltosra kiégettek. A legáltalánosabb típus a főzőfazék (4. kép 2–7; 5. kép 11–15; 6. kép 6–13; 10. kép 1–4, 6–9). A nagyobb töredékek adataiból kikövetkeztethetően peremátmérőjük 14–25 centiméter között mozgott, és a kiegészíthető darabok, mint a Muraszemenye–Hosszú-dűlő 1. és 8. objektumából, valamint a Letenye–Korongi-tábla 37. objektumából előkerültek, alapján magasságuk ugyanekkora volt (4. kép 6–7; 10. kép 6). Ezek mellett a zömök fazekak mellett a letenyei lelőhelyeken (Letenye–Egyeduta, 92. objektum: 6. kép 13; Letenye–Korongi-tábla, 60. objektum: 10. kép 9) néhány nyúlánkbabb formájút is találtunk. A fazekak peremkiképzése rendkívül változatos. A leggyakoribb mégis az egyszerű, tölcésesen kifelé álló perem, amelynek szélét a váll felé lejtően ferdére levágták (4. kép 6, 7; 5. kép 10; 6. kép 6–8, 10, 12–13; 10. kép 3–4, 6–7, 9). A nyak rövid, erősen ívelt vagy épp csak törésvonal a perem és a jellegzetesen erősen domborodó váll között. A fazekak oldalát szintén változatos módon díszítették. A jellegzetes, az edény

egész testén, a nyaktól kiindulva, spirálisan körbefutó egye-nes vonalat (5. kép 15; 6. kép 7; 10. kép 3, 7) sok esetben a vállon hullámvonallal kombinálták (4. kép 4–5; 5. kép 13; 6. kép 11, 13; 10. kép 6). De a ferdén bevágott vonalakkából álló (6. kép 8; 10. kép 1–2) és a fogaskerékkel benyomott díszítés (4. kép 5; 5. kép 14) egyaránt megtalálható. Sok edény alján figyelhető meg a kereszt vagy küllő alakú fenékbélyeg (például: 10. kép 8; 4. kép 7a).

A főzőfazekaknál nagyobb méretű (a nagyobb töredékek alapján kikövetkeztetett peremátmérő 30 centiméter körüli), vastag falú, szintén fazék alakú, valószínűleg *tároló edények*hez tartozó töredékek is előkerültek, habár jóval kisebb számban. Nem csak alakjuk, de peremkiképzésük és díszítésük is megegyezik a főzőfazekakéval (4. kép 1; 5. kép 10; 10. kép 5). Csak a vastag fal és a nagyobb méret különbözteti meg azokat.

Szintén elenyésző a kisebb méretű (a peremátmérő 10 centiméter körüli), *asztali edények* száma, mint például a Letenye–Egyedután, a 72. gödör betöltésében talált darab (6. kép 9).

Mindössze egyetlen kúpos *fedő* apró peremtöredéke került elő Muraszemenye–Hosszú-dűlőben, a 11. gödör betöltésében.

A lelőhelyeken napvilágra került edénytöredékek anyaguk, készítmódjuk, arányaik, peremkiképzésük és díszítésük alapján a kora Árpád-korban, a 11–12. század fordulója és a 12. század első fele közötti időszakra keltezhetők.

4.2. Orsógomb

Az egyetlen, a korszakra jellemző, kisméretű orsógomb (1,5 cm magas, 2,2 cm átmérőjű) Muraszemenye–Hosszú-dűlőben, a 8. objektumból került elő (4. kép 8).

4.3. Agyaggolyók

A Zala megyei Árpád-kori lelőhelyek ezen különös tárgyai Muraszemenye–Hosszú-dűlőben és Letenye–Korongi-táblán több objektum betöltésében is előfordultak. Első említésük nyomán (MÜLLER 1971, 18) agyaggolyóknak nevezzük ezeket, habár a legritkább esetben szabályos gömb alakúak (KVASSAY 2003a, 143, 153). A legtöbb darab zsemlére emlékeztető, lapított gömb formájú, de amint azt a muraszemenyei és a letenyei példányok egyaránt illusztrálják (4. kép 9–13; 10. kép 10), szabálytalanul összenyomkodott 'krumpli', vagy akár kocka alakú is akad közöttük. Letenye vidékén, ugyanúgy, mint többi előkerülési helyükön, az edényekkel ellentétben nem kavicsos, hanem finom homokkal soványított agyagból gyúrták ezeket. Előkerülésük körülményei továbbra sem

világítják meg egyértelműen rendeltetésüket. A Zala megyében korábban talált hasonló leleteket elemezve felmerült, hogy valamiféle ipari tevékenység, legtöbb esetben vasmegmunkáláshoz — nem magához az olvasztáshoz vagy kovácsoláshoz, mert ezeknél a munkafolyamatoknál a nagy nedvességtartalmú agyagot nem használják⁷ — köthető megjelenésük (KVASSAY 2003a, 146–147). A muraszemenyei lelőhelyen mindhárom objektumcsoportban, sötét, faszenes betöltésű gödrökben találták az agyag-golyókat, a 11. gödörben vassalak kíséretében (ebből az objektumból került elő egyébként a legtöbb darab: 7 egész, és 49 töredék). Ez a lelőhely tehát beleillik a feltételezett használati körbe. Letenyén hasonlóképp, mind a három objektumcsoportban kerültek elő agyag-golyók. Az itt feltárt település-részleten azonban ipari tevékenység nyomát nem sikerült megfigyelni.

4.4. Fémek

Fém tárgyak csak Letenye–Korongi-tábla lelőhelyen kerültek elő, ott is csekély számban, ráadásul igen rossz megtartású, töredékes darabok.

A három kovácsoltvas késtöredékről (071/40, 57, 62. objektum) a rendeltetésén kívül csak annyi állapítható meg, hogy valószínűleg Árpád-kori darabok. Kovácsoltvas szög a 071/4. és a 071/62. gödörben, valamint egy töredékes példány az 071/57. gödörben volt. A 62. gödörben pedig a kés mellett egy vaspánt kis darabját, és néhány, alakatlan vaslemez-darabot találtunk.

A 071/59. gödör betöltéséből pedig egy bronz gömbös csüngő apró (még az 1 centimétert sem elérő) darabkája bukkant elő.

4.5. Kőeszközök

Ezt a leletípust három kopott fenőkö töredék (Muraszemenye–Hosszú-dűlő és Gály-parlag, valamint Letenye–Korongi-tábla) és két kézi malomkö töredéke (Muraszemenye–Hosszú-dűlő és Letenye–Egyeduta) képviseli.

5. Település-szerkezeti és történeti megfigyelések

Az M70 autót építését megelőző régészeti ásatások keretében Letenye határában két, az írott forrásokból is ismert Árpád-kori falu részletei kerültek feltárára. Mind Letenye–Lapuleveles-dűlőben (középkori neve: Csitár), mind Letenye–Hergyó-földeken (középkori neve: Herjó vagy Hergyó) több száz objektum jelezte az egykori települések helyét (SZÁRAZ 2003, 184. és MÜLLER–STRAUB 2003,

16). A két faluval szembeállítva, a leletmentő ásatásokon, nagyjából hasonló nagyságú területeken, néhány objektum mutatkozott csak. Egyeduta és Korongi-tábla lelőhelyek környezetében a földmunkálatokkal érintett területeken kívül is jól kivehető volt, a szántott területeken található edénytöredékek alapján, hogy a kutatott felületeken túlnyúlnak az Árpád-kori telepjelenségek. Letenye–Egyeduta esetében valószínűleg tekinthető, hogy a néhány objektum a középkori Egyeduta falu helyét, illetve az akkori halmaz-település egyik részét jelzi. A mára Letenyébe olvadt település az ásatási területtől ugyanis mindössze 500 méterre, északra helyezkedik el. A falu legkorábbi írásos említése 1363-ból ismert, és a következő évszázadokban is ritkán történik említés a Letenye mezőváros árnyékában mehúzódó kis községről (KERECSENYI–TÓTH 1992, 13). Korongot az írott forrásokban első ízben 1394, ben 'Kórun' alakban feltűnő településsel, illetve annak Árpád-kori előzményével azonosítjuk. Az oklevél leírása szerint Becsehely közelében, a Mura mellett feküdt, és ekkor a Szalók nemzetséghez tartozó Szentmártoni Anatal mester pereskedett érte (HOLUB 1933, 424). 1531-ben Letenye tartozékai közt írták össze, Egyedutával, Hergyóval és Csatárral együtt. Pusztulásának pontos ideje nem ismert, de valószínűleg a 16. század nyolcvanas éveinek végén történhetett, amikor a török támadások folytán átmenetileg Letenye is elnéptelenedett (KERECSENYI–TÓTH 1992, 15–16). Csatárhoz és Hergyóhoz hasonlóan ez után már nem települt újra, területe Letenye és Becsehely, kis részben Tótszentmárton határába olvadt, ahol emlékét a Korong-összetételű földrajzi nevek őrizték meg. A leletmentő ásatás minden bizonnyal a falu szélét, esetleg egyik kis településrészét érintette csak, és magja a kutatás helyszínétől északra kereshető, amint azt a szántásban megfigyelhető edénytöredékek is mutatják.

A két muraszemenyei lelőhelyet nem lehet egyértelműen valamelyik, az írott forrásokból ismert, elpusztult faluval azonosítani. A Hosszú-dűlőben talált objektumok esetleg képezheték az Árpád-kori Alsószemenye részét (Csatárhoz hasonlóan: elkülönült kovács-telepet), hiszen csupán mintegy 400 méterre, északkeletre helyezkednek el a mai falutól. Az írott forrásokban 1222-től kezdve szereplő Szemenye a Hahót nemzetség birtoka volt (HOLUB 1933, 737–739). Esetleg azok közé a Szemenye környéki, néhány jobbágys kis falu-kezdemények közé tartozhattak, mint például Kondorlaka, Peticzlakosa, Podalóc, Pondelek, Szablencz vagy Szeplőcz, amelyek nem fejlődtek községgé (HOLUB 1933, 637, 640, 642–643, 733, 814). Erre utalhat, hogy ezen a két lelőhelyen, a nagy felületek átkutatása ellenére is csak néhány településobjektum került napvilágra.

Jegyzetek:

- ¹ Muraszemenye–Gály-parlag és Letenye–Lapulevelés-dűlő esetében a megelőző régészeti feltárás és a leletmentés a lelőhely két különböző pontjára esett.
- ² A feltárások eredményeit az ásatók publikálják.
- ³ Ezúton is köszönöm a leletmentő ásatásokat végző dr. Horváth Lászlónak és Tokai Zita Máriának az anyag közlési jogának átengedését.
- ⁴ A 2004–2005-ben végzett munkálatok idején — elsősorban Nagykanizsa környékén — jelentősen megemelkedett az Árpád-kori lelőhelyek száma: 2005 végére a kutatót 36 helyszín felén kerültek elő ebből a korból származó településrészletek vagy leletek. A kutatások értékelése és a leletanyag feldolgozása folyamatban van.
- ⁵ A lelőhelyen 2001-ben végzett szondázó ásatás negatívnak bizonyult. Az M70 gyorsforgalmi út kivitelezési munkálatai során, a próbaszelvényektől 150 méterre, északnyugatra kerültek elő az ismertetett Árpád-kori objektumok (HORVÁTH 2004a).
- ⁶ Ezúton is köszönöm Straub Péternek, hogy az általa feltárt Árpád-kori objektumok közlési jogát átengedte.
- ⁷ Dr. Molnár Ferenc földtani szakértő, a Balatonmagyaródon 2003-ban előkerült vassalak-anyag vizsgálata kapcsán világított rá erre. Ez úton is köszönöm szíves szóbeli magyarázatát.

Irodalom:

HOLUB 1933

Holub J.: *Zala megye története a középkorban [III]. A községek története (kézirat)*. Pécs 1933.

HORVÁTH 2004

Horváth L.: *Becsehely, Alsóerdő-dűlő; Muraszemenye–Hosszú-dűlő; Muraszemenye–Gály-parlag*. RégKut 2003 (2004) 162; 256.

HORVÁTH 2004a

Horváth L.: *703 Muraszemenye–Gály-parlag*. In: Régészeti feltárások az M7–M70 autópálya tervezett nyomvonalán. Összefoglaló jelentés az 1999–2003-ban végzett feltárásokról (kézirat). Szerk.: Horváth L. – Frankovics T. Becsehely 2004, 10.

H. SIMON 2002

H. Simon K.: *Dobri, Alsó-mező*. RégKut 1999 (2002) 195–196.

KERECSENYI–TÓTH 1992

Kerecsényi E. – Tóth O.: *Letenye története*. Letenye 1992.

KVASSAY 2003

Kvassay, J.: *Muraszemenye, Aligvári-mező*. RégKut 2001 (2003) 194.

KVASSAY 2003a

Kvassay J.: *Árpád-kori leletek Nagykanizsa–Billa*

lelőhelyen (Egy különleges tárgytypus: az agyag-golyók Zala megyei lelőhelyei). — *Funde aus der Arpadenzeit auf dem Fundort Nagykanizsa–Billa (Ein besonderer Gegenstandstyp Tonkugeln – Fundorte im Komitat Zala)*. ZalMúz 12 (2003) 143–153.

KVASSAY 2004

Kvassay J.: *Letenye, Egyeduta; Letenye, Korongitábla*. RégKut 2003 (2004) 247–248.

MÜLLER 1971

Müller R.: *Régészeti terepbejárások a göcseji „szegek” vidékén és településtörténeti tanulságaik*. — *Archäologische Bodenforschungen im göcsejer 'Szegek' Gegend und ihre siedlungsgeschichtliche Lehren*. Zalaegerszeg 1971.

MÜLLER–STRAUB 2003

Müller R. – Straub P.: *701 Letenye–Hergyó-földek*. In: Régészeti feltárások az M7–M70 autópálya tervezett nyomvonalán. Összefoglaló jelentés az 1999–2003-ban végzett feltárásokról (kézirat). Szerk.: Horváth L. – Frankovics T. Becsehely 2004, 16–17.

SZÁRAZ 2003

Száraz Cs.: *Letenye, Lapulevelés-dűlő*. RégKut 2001 (2003) 184.

Árpáadian Age settlement-remains in the surroundings of Letenye

(Results of the archaeological survey of 2003 along the motorways M7 and M70)

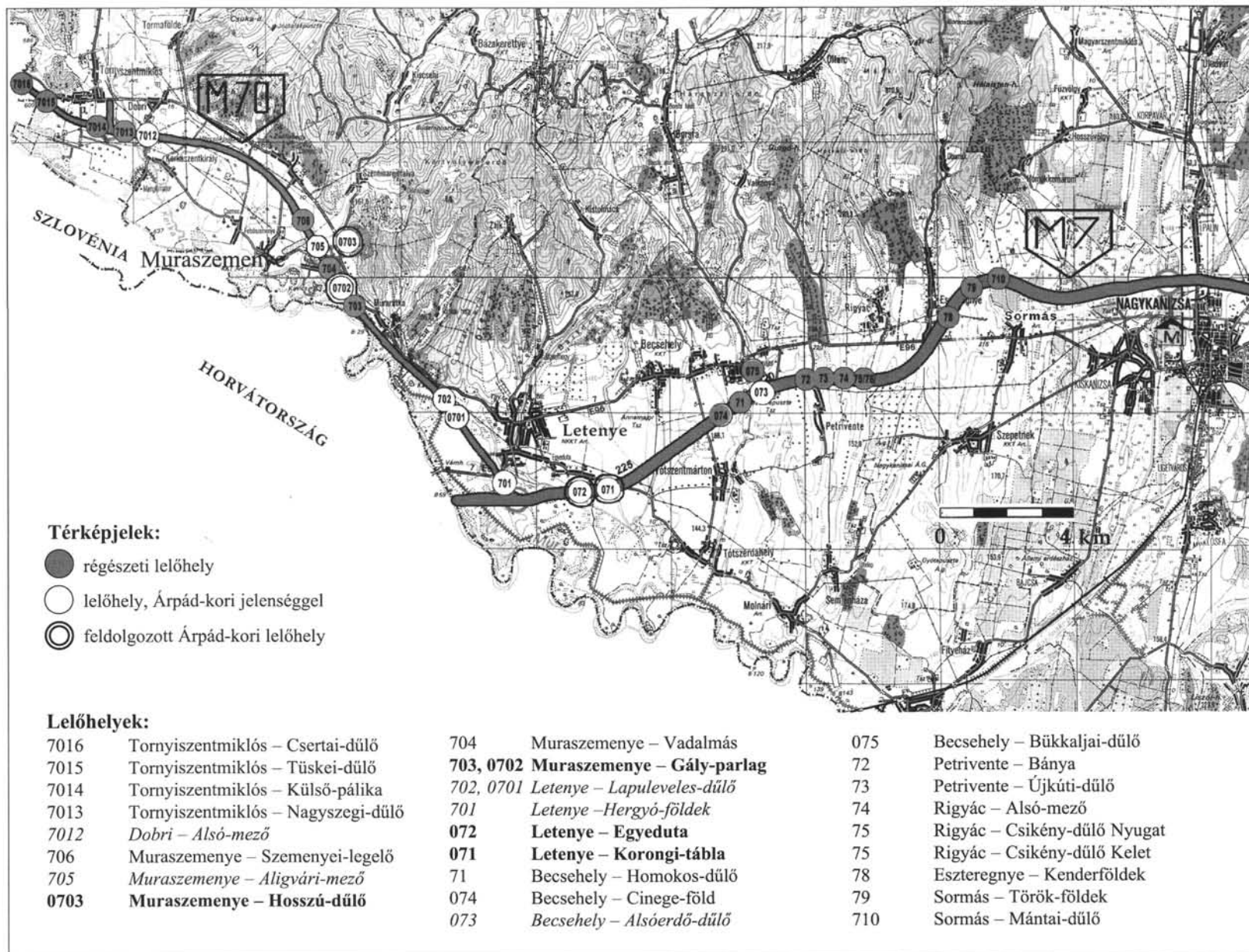
In the Southwest area of Zala County, in the surroundings of Letenye, 26 archaeological sites were surveyed between 1999 and 2003, in connection with the construction of the M7 and M70 motorways (Fig. 1). One third of the surveyed sites, 9 places showed up Árpáadian Age finds. In the area of Letenye, at Lapuleveles-dűlő and at Hergyó-földek, parts of Árpáadian Age villages — known from written documents also — were revealed. At each of the sites called Dobri-Alsó-Mező, Muraszemenye-Aligvári-mező and Becsehely-Alsóerdő-dűlő a single Árpáadian Age pit came to light among prehistoric objects. At further four sites (Muraszemenye-Hosszú-földek and Gályparlag, Letenye-Egyeduta and Korongi-tábla) parts of Árpáadian Age settlements were found during the rescue excavations in 2003. The present paper elaborates the material of the latter localities.

The outlining of the excavated settlement-features and the comprehensive analysis of the finds follow the

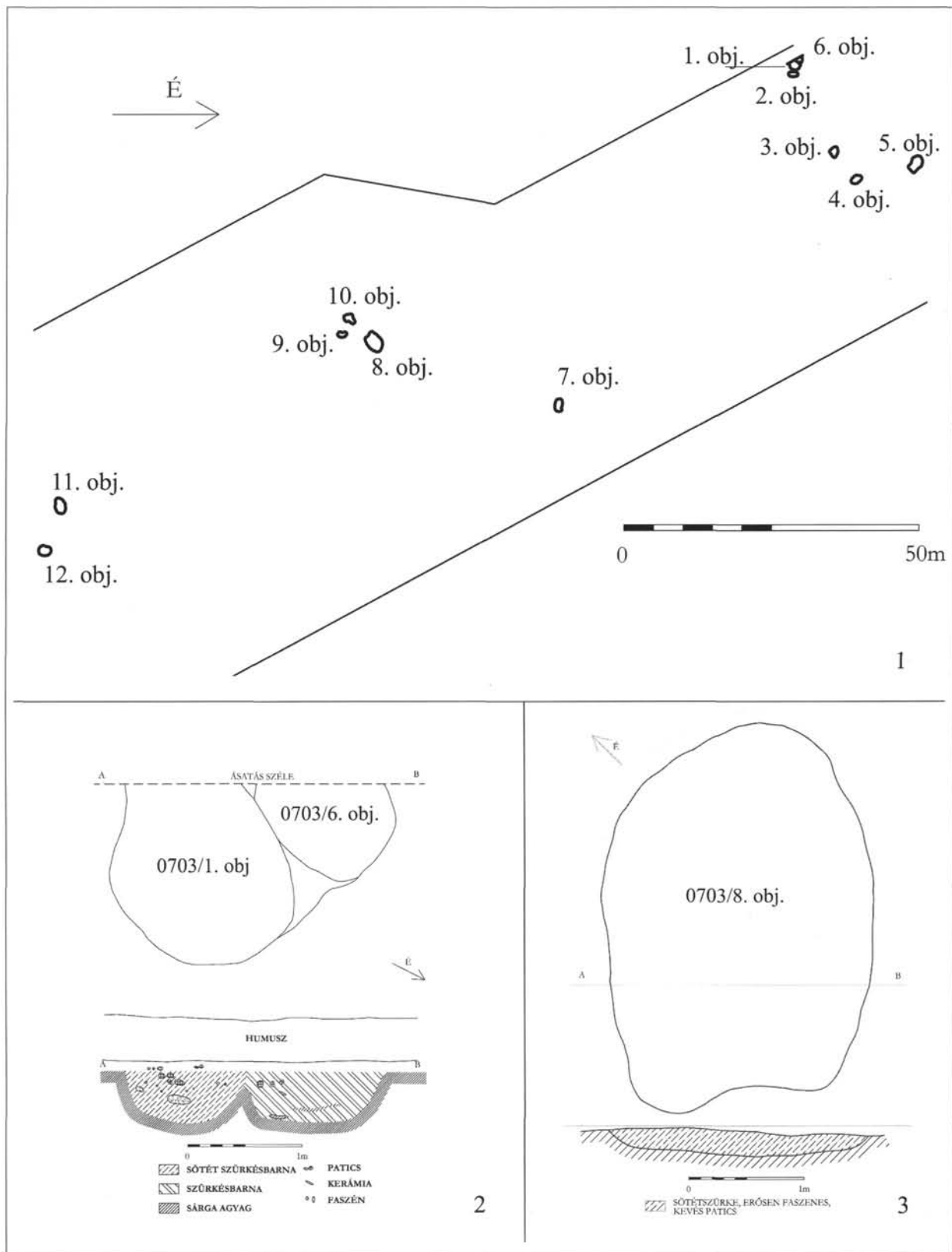
presentation of the geographical surroundings of the sites and the description of the objects. Three outdoor-ovens represented the structures characteristic of Árpáadian Age rural settlements at the rescue excavations. The determination of the other objects' function is uncertain. The revealed typical ceramics — providing most of the finds — can be dated to the period between the turn of the 11–12th centuries and the first half of the 12th century.

The sites, investigated in the vicinity of Letenye, can be identified with the villages Egyeduta and Kórun, known from written sources. The features in Muraszemenye, formed of few objects can be defined as the traces of such village-initiatives, populated only by a couple of serfs, that hadn't developed into a village. Written documents preserved the names of several settlements of this kind in the surroundings of Muraszemenye.

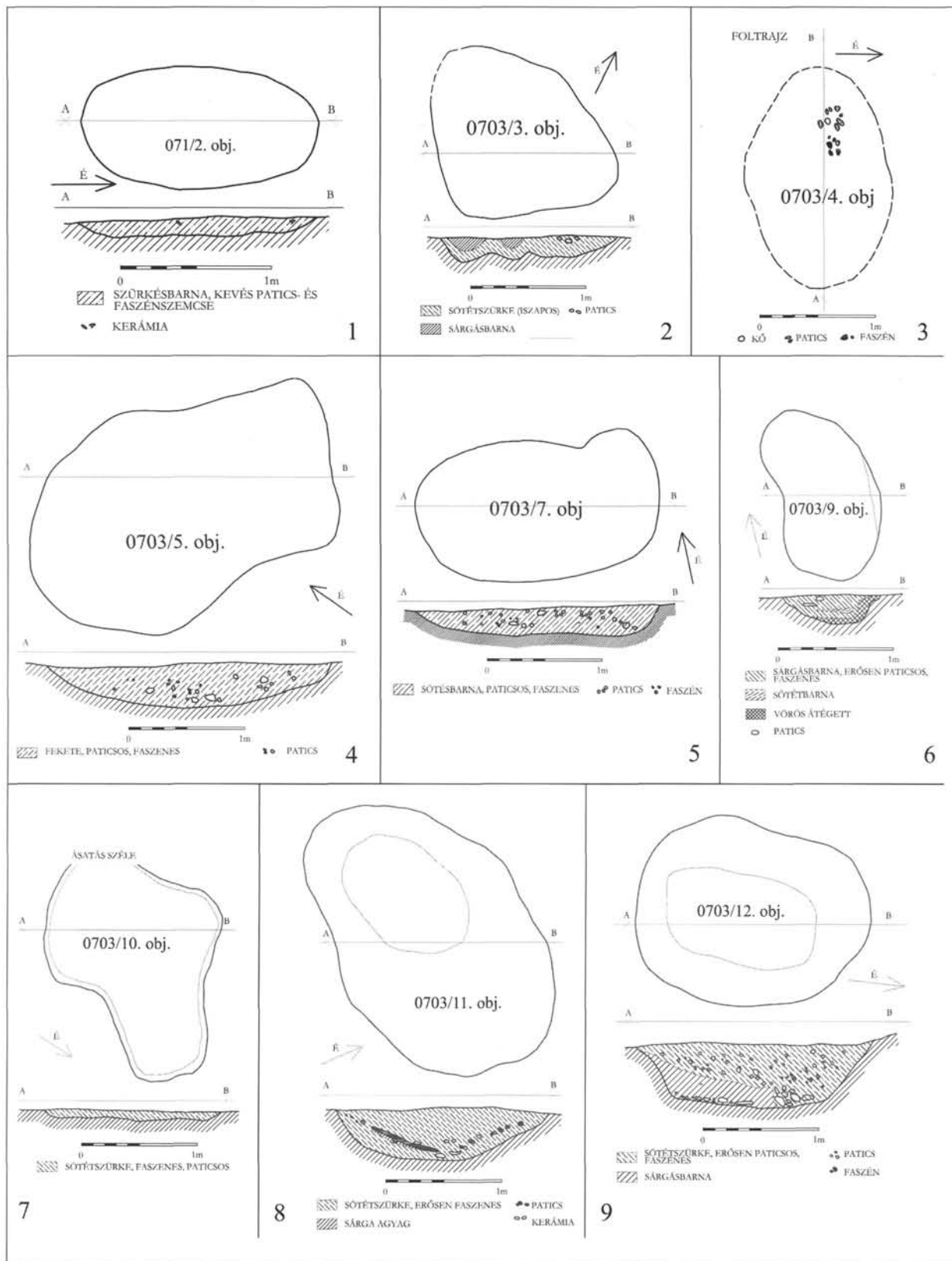
Translated by Judit Kvassay

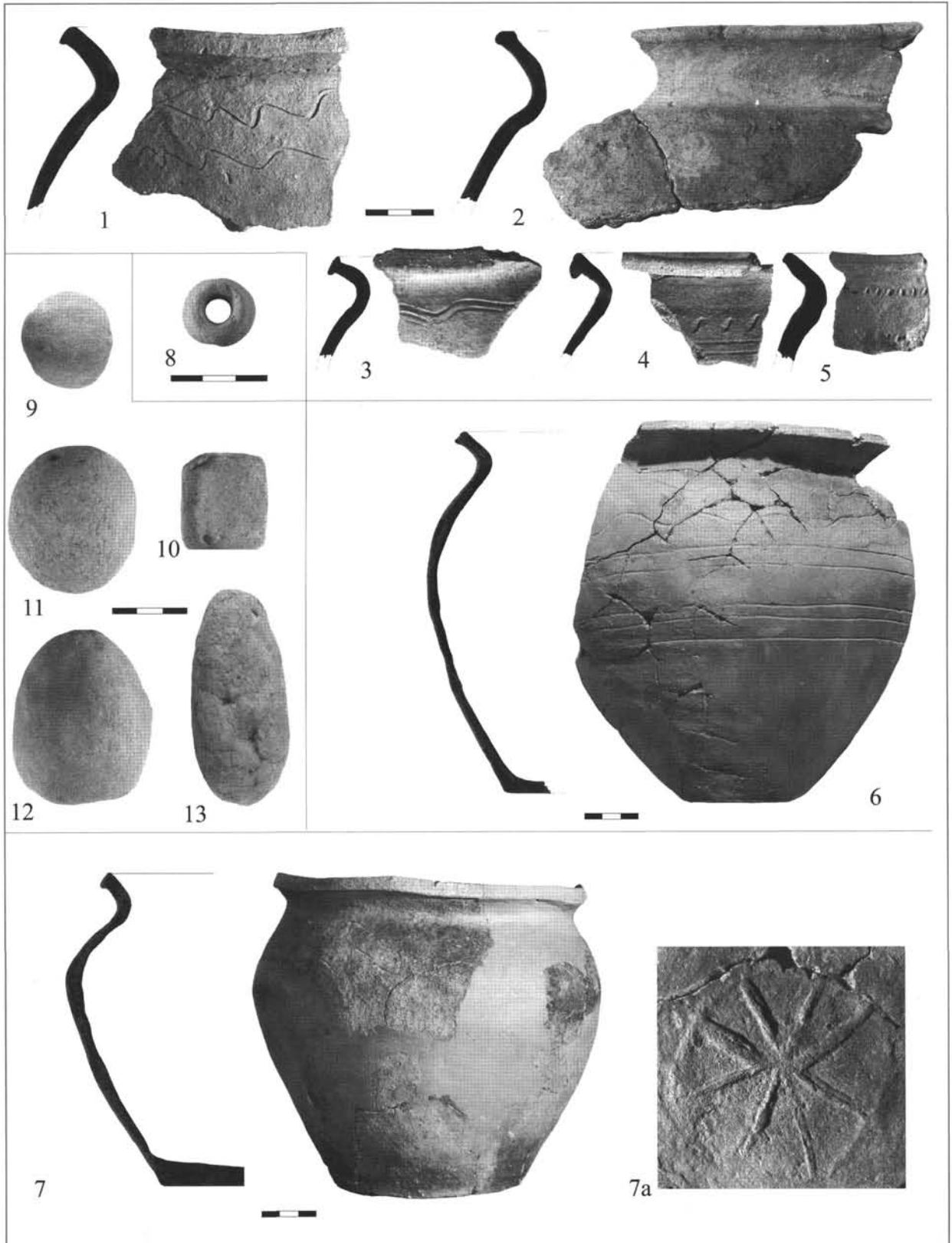
1. kép: Az M7 autópálya Zala megyei, Sormás-Letenye szakaszán és az M70 autót nyomvonalán kutatott régészeti lelőhelyek

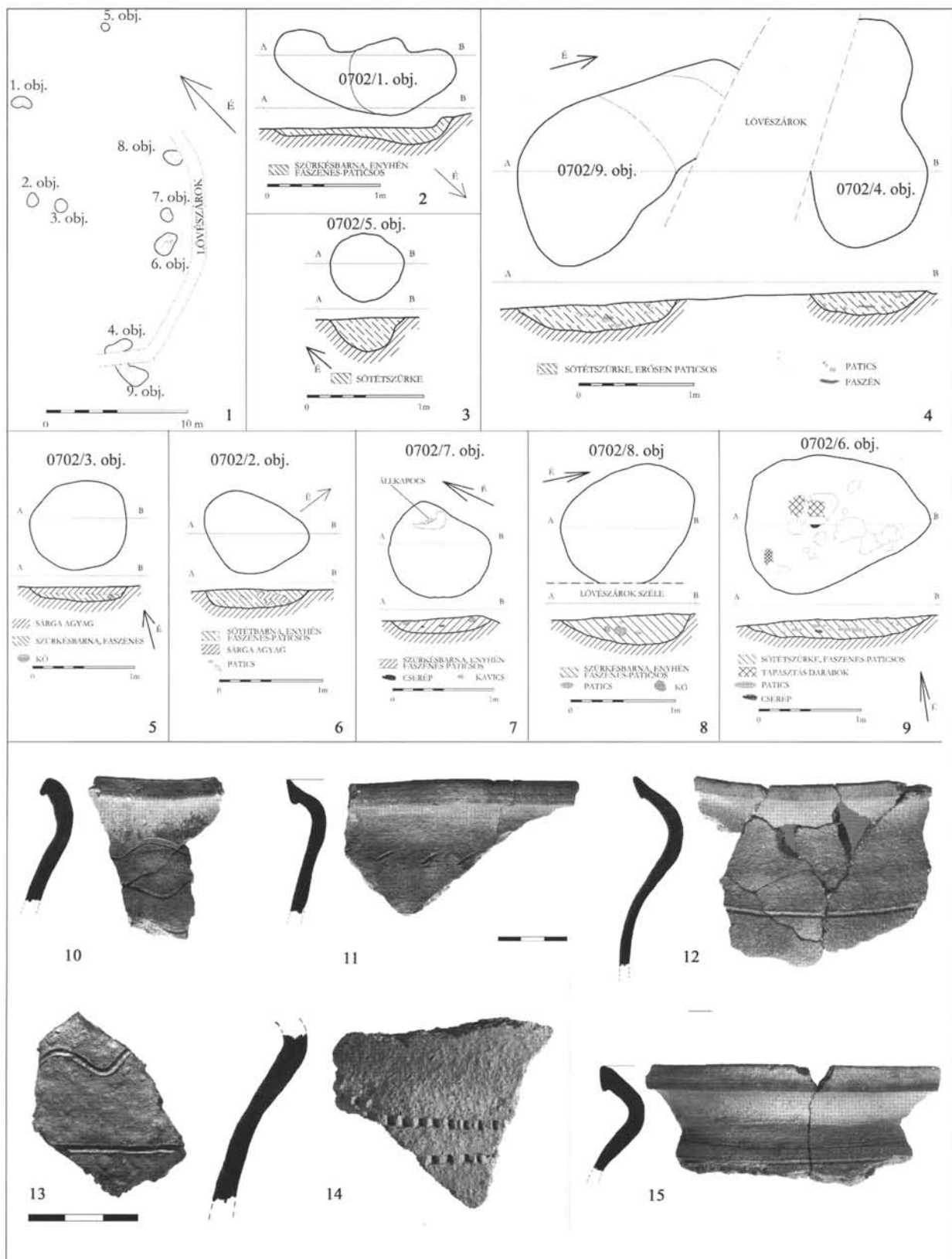
2. kép: Muraszemenye–Hosszú-dűlő (0703) 1: Ásatási alaprajz; 2–3: Objektumok alap- és metszeteirajzai

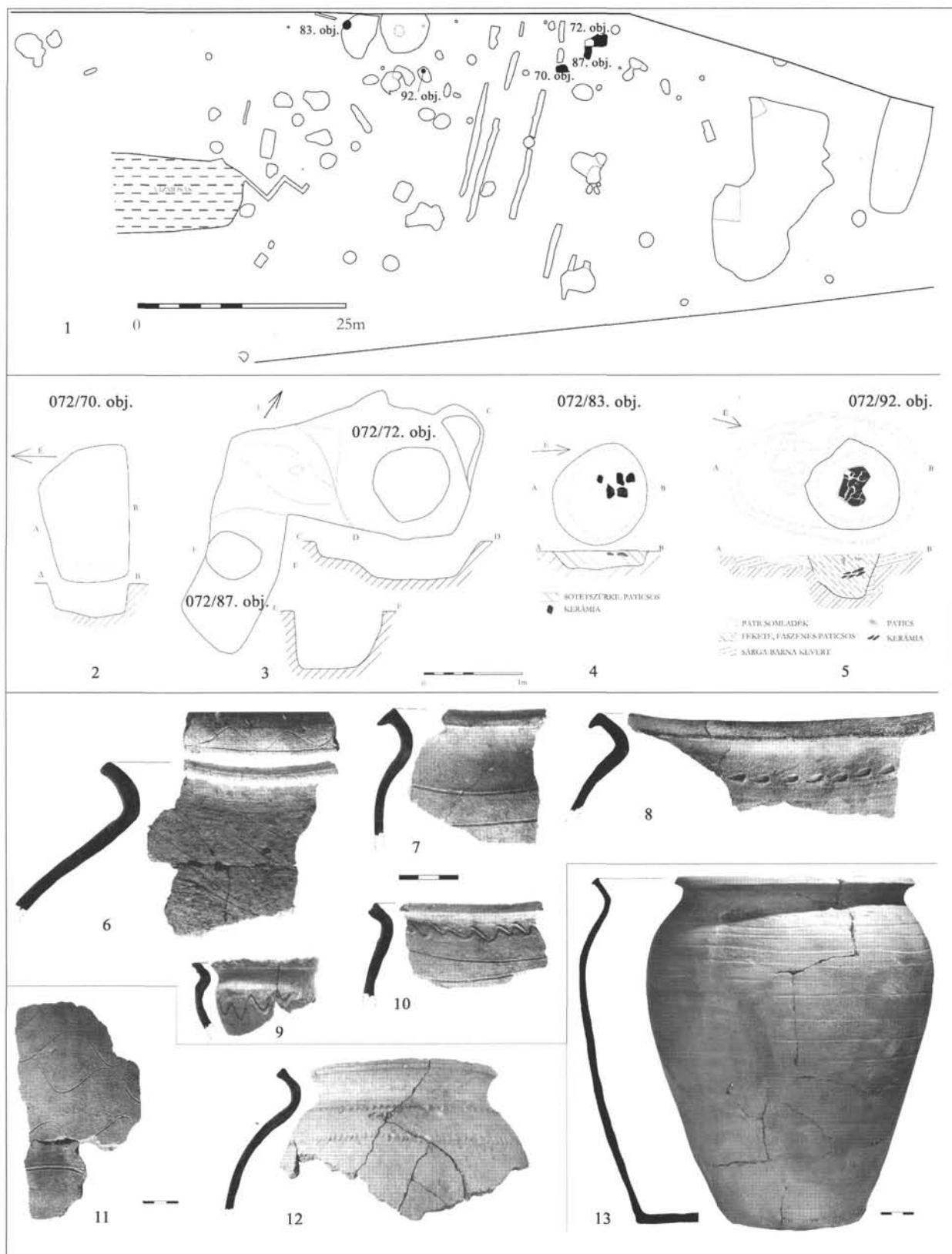
3. kép Muraszemenye–Hosszú-dűlő (0703) 1–9: Objektumok alap- és metszetrajzai

4. kép: Muraszemenye–Hosszú-dűlő (0703) kerámialeletek 1–7: Fazéktöredékek; 8: Orsógomb; 9–13: Agyaggolyók

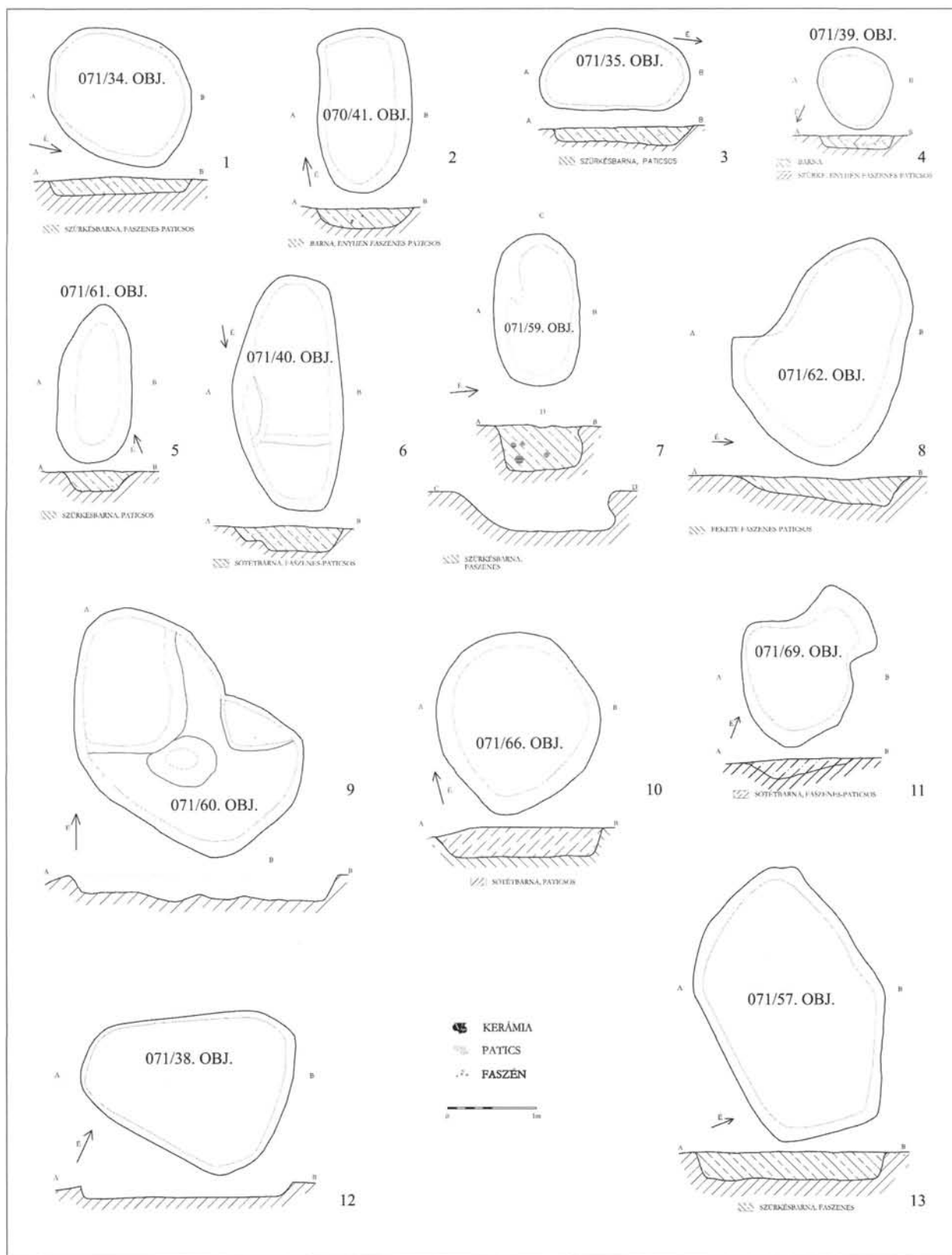
5. kép: Muraszemenye–Gály-parlag (0702) 1: Ásatási alaprajz; 2–9: Objektumok alap- és metszetrajzai; 10–15: Fazéktöredékek

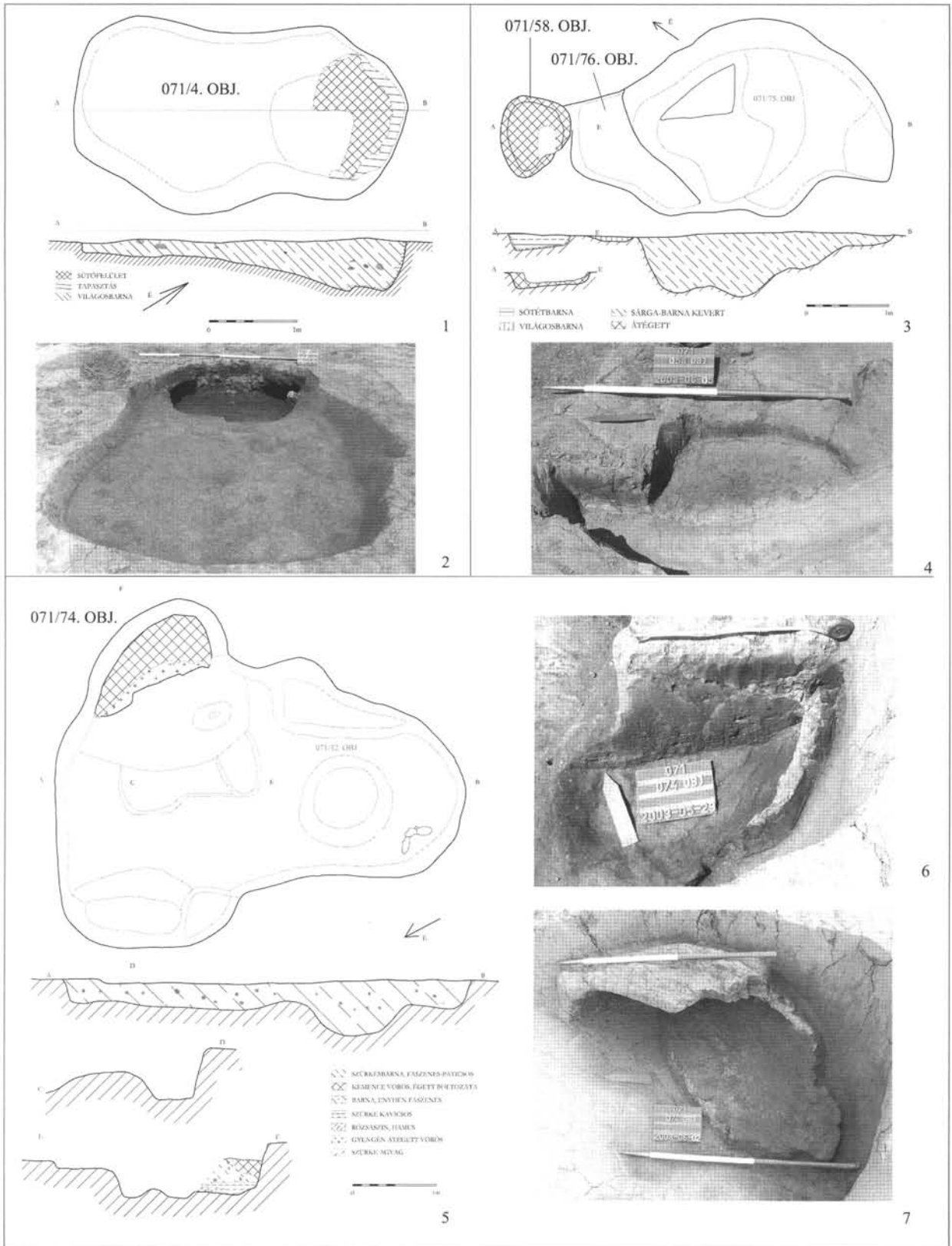
6. kép: Letenye–Egyeduta (072) 1: Ásatiási alaprajz; 2–5: Objektumok alap- és metszetrajzai; 6–13: Fazéktörödékek

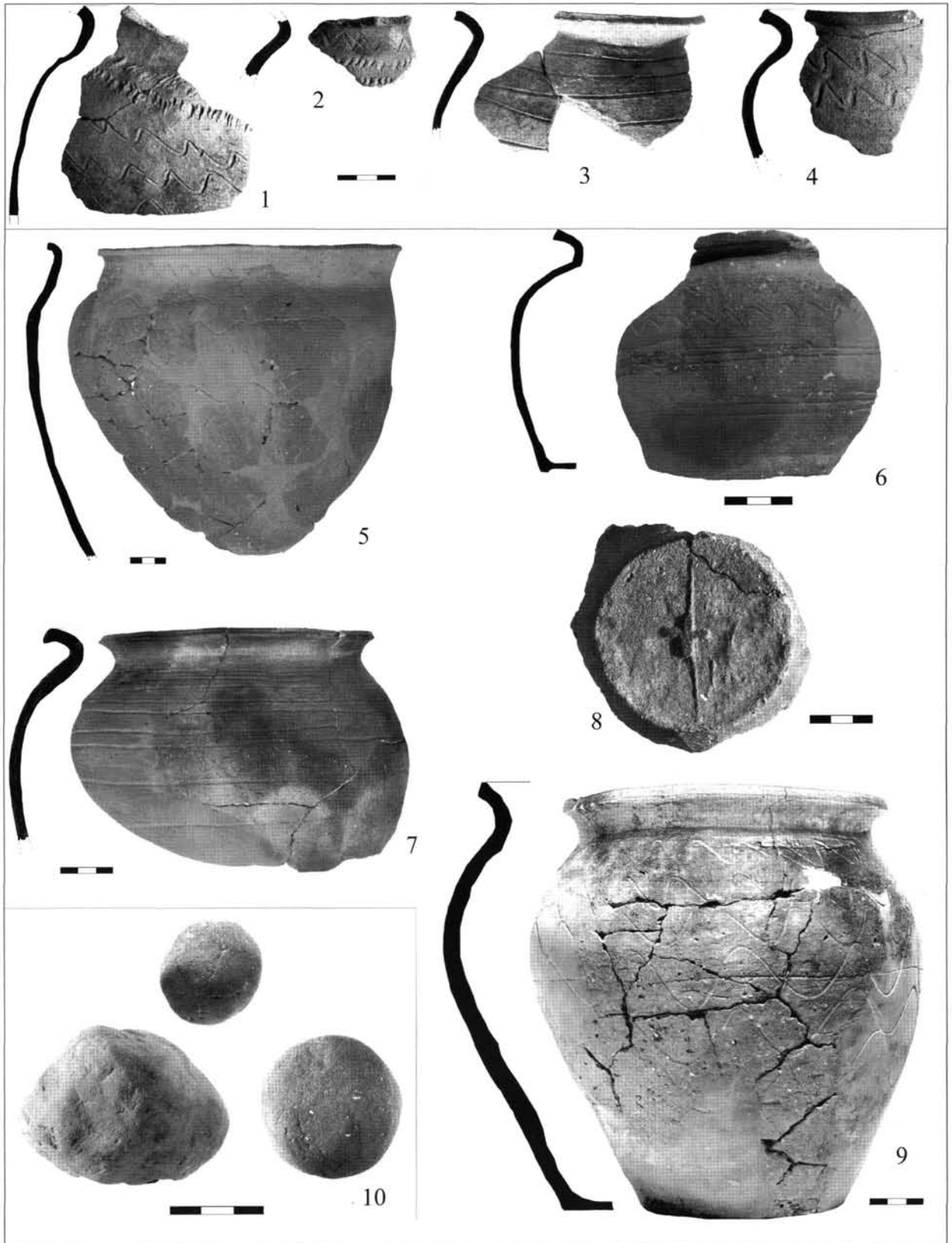
7. kép: Letenye–Korongi-tábla (071)1: Ásátási alaprajz; 2–10: Objektumok alap- és metszterrajzi

8. kép: Letenye–Korongi-tábla (071) 1–13: Objektumok alap- és metszetrajzai

9. kép: Letenye-Korongi-tábla (071) 1–7: Kemencék fotói, alap- és metszetrajzai

10. kép: Letenye–Korongi-tábla (071) kerámialeletek 1–9: Fazéktöredékek; 10: Agyaggyölyök

Gyulai Ferenc

Archaeobotanikai kutatások a Balaton környékén

Bevezetés

A Balaton környéke archaeobotanikai szempontból az ország egyik legjobban kutatott részének számít. A neolitikumtól a késő középkor időszakáig több mint negyven Balaton környéki régészeti lelőhelyről származnak magvak és termések. A Keszthely környékén folytatott ásásokon már a múlt század végén elkezdődött a növényi maradványok gyűjtése. Elsőként Csák Árpád figyelt fel gabonamaradványokra a fenékpusztai római kori castrum területén. Hozzáértés híján azonban senki nem foglalkozott az előkerült magvakkal. Pedig ekkor már Deininger Imre (1844–1918), aki Keszthelyen volt igazgató, növényi maradványok feldolgozásával kezdett foglalkozni, megalapozva a magyar archaeobotanika tudományát. Ezt követően csak az 1940-es években tett „rövid kirándulást” erre a tudományterületre az akkor nagy elismertségnek örvendő Magyar Királyi Vetőmagvizsgáló Állomás, mikor is Balaton környékéről származó magleletet vizsgált. Az alább bemutatásra kerülő negyvenkét lelőhely növénytani leletanyagának feldolgozása elsősorban Füzes (Frech') Miklós (1931–1997) nevéhez fűződik, aki, mint a Balatoni Múzeum munkatársa, 1959-től haláláig foglalkozott a megye régészeti lelőhelyeinek növénytani kutatásaival. A 80-as évek közepétől az archaeobotanikai feldolgozó munkába a szerző és tanítványai is bekapcsolódtak.

Anyag és módszer

Az archaeobotanika (syn. palaeo-ethnobotanika, karpológia) a növényleletek, növényi eredetű termékek meghatározásával, valószínűsítésével foglalkozik. Fő vizsgálati területe a növénytermesztés, illetve a vegetáció története. Figyeli az ember és a növényvilág kapcsolatát, az ember gazdasági tevékenységét. A kultúrnövények maradványainak meghatározásán túl nyomon kíséri a vad fajok kultúrfajokká válását, a

növénytermesztés és földművelés elterjedését. Mindamelllett értékeli a különböző korokból származó növényábrázolásokat, a növénykivadulásokat, a társadalomtudományi ágaknak a növényekre vonatkozó adatait. Segítségével a későbbi korok esetlegesen meglévő epigráfiai és ikonográfiai adatait is ellenőrizni tudjuk. A növényleletekből következtetünk az egykori kultúrák embereinek növénytermesztési és növénytani ismereteire, gazdálkodására, táplálkozási szokására, környezetére. Így válik az archaeobotanika az őskori életmód megismerésének egyik fontos eszközévé.

Az archaeobotanika a pollenanalízissel szemben elsősorban az emberi tevékenység hatására a talajba került növényi makrofossziliákat — magvak és termések — tanulmányozza. A leletanyagban természetesen nincs jelen az egykori vegetáció valamennyi tagja, akár társuláskarakter fajok is hiányozhatnak. A talajba került diasporák számos tényező miatt egymáshoz képest különben sem maradnak fenn egyformán: függ az egyes növényfajok maghozamától, a magvak ellenállóképességétől — keményhéjúság —, a termés/mag terjesztésének módjától, a növényfaj éghajlati igényétől, stb. A régészeti feltárások objektumaiban — hulladék-réteg, hulladék-gödör, fekáliagödör — elsősorban az egykori szántóföldi növénytársulás fajainak maradványai fordulnak elő: a gabonatermés egy része/maradványa a hozzá tartozó gyomflórával, olykor — főként kutak, csatornák esetében — az egykori természetes környezetből származó fajok magjai is megtalálhatók. Az elmúlt évtizedek eredményei a pollenanalitikára alapozva születtek meg, de napjainkban intenzívebb a magvak és termések vizsgálata, s ez utóbbi nagyon fontos a fosszilis növénytársulások meghatározásánál.

A földbe került növényi részek viszonylag ellenállóbb része a mag és a termés. Ezek edafikus, klimatikus és biotikus tényezők hatására fennmaradhatnak: tözegesedhetnek, ritkán nehézfém ionok hatására konzerválódhatnak, habarcsokba záródhatnak, vagy

extrém száraz körülmények — pl. sírkamrák — passzíválják őket. Ha a kultúrmaradványok lera-kódásuk óta folyamatosan vízborítás alatt állnak — cölöpépítmények, kutak —, úgy a magvak/termések minden részletükben fennmaradnak, mert a levegőtől elzárt (anaerob) környezetben a mikrobiális lebomlás akadályozott. Leggyakrabban azonban elszenült állapotban fordulnak elő (SÁGI-FÜZES 1966). A konzerválódás különbözőségét a leletek anyagának eltérő felépítése, talajtani és klimatikus tényezők, emberi tevékenység okozhatja, de a lelet kora is befolyásolja. A preparálást és a feldolgozást ennek megfelelően különböző módszerekkel kell végezni. A makroleletekhez tapadva gyakran mikroletek (pollen, spóra) is fennmaradhatnak. Meghatározásukkal a speciális előképzettséget igénylő palynológia foglalkozik.

Földrajzi- és klímaviszonyaink közepette a régészeti korokból származó növényi maradványok leginkább karbonizált állapotban maradnak fenn. Ez lehet természetes szenesedés vagy tűz általi szenülés. A Magyar Értelmező Szótár (1962) nem tesz különbséget a két fogalom között, mások (SÁGI-FÜZES 1966) azonban megkülönböztetik a természetes szenesedést — nyomás, hőmérséklet, időtartam együttes hatása — a tűz általi szenüléstől, pl. pörkölés. Régészeti korokból származó növényleleteknél ez utóbbival kell számolnunk (NOVÁKI 1983).

A régészeti korokból származó szenült magvak nem természetes szenesedés következményeként, hanem tűz által szenültek meg. Ez lassan és kíméletesen történt. A tűz általi szenülés tüzelés, telepégés, főzés, sütés hatására következhetett be.

Az archaeobotanikai leletek java részben „valódi” vagy „direkt” növényi leletek: magvak és termések. Ezek részben szándékosan — pl. készletezés, telep-hulladék, telepégés utáni takarítás, rituális szertartások, temetés során —, részben véletlenül kerültek a talajba. Természeti tényezők hatására — szél, víz, állatjáratok, stb. — megint csak növényi részek kerülhetnek a talaj mélyebb részeibe. A „direkt” növényleletek az egykori növény valamely szerve vagy annak része, melyek többé-kevésbé megőrizték külső alakotani jegyeiket, ritkábban szövettani felépítésüket, és összehasonlítható vizsgálatok elvégzésére alkalmasak.

Az „indirekt” vagy „nem valós” növényleletek úgy keletkeznek, hogy a beágyazó anyagba került magvak és termések különböző behatásra kioldódnak, kiégnek, esetleg mikroorganizmusok megemésztik őket. Ennek következtében csak negatív képük marad fenn. Közös tulajdonságuk, hogy fennmaradásuk emberi tevékenységhez köthető. Alakjuk szerint megkülönböztetjük a lenyomatot, a negatívot és a kitöltést. Lenyomatról akkor beszélünk, ha az közel sík kiterjedésű — pl. levél —, negatívról akkor, ha az eredeti szerv a tér

minden irányába jelentős kiterjedéssel bír — pl. mag, termés —, kitöltésről — „kömag” vagy „kőbél” — pedig akkor, ha a lenyomat vagy negatív belsejében az idők folyamán valamilyen más anyag — pl. só — rakódott le, és ott megszilárdult (FÜZES 1990). A lenyomatok vizsgálata mind külföldi, mind a magyarországi gyakorlatban megegyező módon: lenyomatról szilikongumival/szilikonkaucsuk készített „pozitív” segítségével történik.

A két csoport rendszerint együtt fordul elő. A kerámia-töredékek, paticsok — égett agyagtapasztás töredékek — gondos átvizsgálásával számos növényi lenyo-matra bukkanhatunk. A paticsok aprózásával számuk tovább növelhető.

Az archaeobotanikus munkája már a mintavétel pillanatában elkezdődik. Ezt követi az iszapolás. Az iszapolásnál alkalmazandó berendezések megtervezésénél, illetve használatánál mindig figyelembe kell venni a mintavételek számát és nagyságát, a lelőhely típusát — száraz vagy nedves talajú-e — és nem utolsósorban az ásatásra rendelkező álló anyagi keretet.

A laboratóriumba került, már kiiszapolt és kiszárított mintákból a sztereo binokuláris mikroszkóp alatt kiválogatott magvakat és terméseket morfológiai bélyegeik alapján határozzuk meg. Az azonosításhoz határozókönyveket és cikkeket is felhasználunk, mégis eredményeinket minden esetben recens anyaggal kell egybevetni.

A mag- és termésleletek feldolgozásánál a morfológiai vizsgálatok döntő jelentőséggel bírnak, függetlenül a leletek konzerválódásától. Saját tapasztalataink szerint is hangsúlyozzuk, hogy bár az azonosításhoz határozókönyveket és cikkeket is felhasználunk, mégis eredményeinket minden esetben recens anyaggal kell egybevetni, szükség esetén modellkísérleteket is végezni kell. A morfológiai bélyegek ugyanis az idő függvényében és konzerválódásuk mértékében is megváltozhatnak. Véleményünk szerint nem csupán területenként változhat valamelyik határozóbélyeg, hanem ugyanazon az elterjedési területen/areán belül az idő függvényében sem marad változatlan.

További nehézséget okoz, hogy e valós növényleletek színe, felületi mintázottsága az idők folyamán és a konzerválódástól függően is változik, ami zavaró. Másrészt a kémiai és biokémiai változások következtében vizsgálati anyagaink felpuffadtak, arányaikban torzultak, felületük károsodott, korrodálódott.

A minták feldolgozásának eredményeként választ kaphatunk a réteg keletkezésére, a szántóföldi növénytermesztés színvonalára, a természet és gyűjtögetett növények arányára, a gyomnövények terjedésére, az aratás magasságára, az egykori környezetre és klímára vonatkozó kérdésekre.

Az archaeobotanikai meghatározásokat követően az egyik legfontosabb kérdés, hogy mennyire lehet az adott település egykori környezetét rekonstruálni? Az e kérdésre választ kereső minőségi kiértékelés alapja éppen a növényi taxonoknak, a fajok elterjedésének és a növénytársulásoknak az ismerete. A növénytakaró vizsgálatánál a növények együttéléséből létrejövő növénytársulásokból indulunk ki. Jobb híján a fajok mai együttélési viszonyaiból következtetünk az elmúlt idők növénytársulásaira. A recens növénytársulások az élőhely szerint jól elkülönülnek. Egy élőhely ökológiai jellemzésére így legjobban a társulás, mint növényso-ciológiai alapegység szolgál. A mai társulások létrejötté hosszú fejlődés eredménye. Éppen ezért nem alkalmazhatók a régmúlt időkre. Munkánkat megnehezíti, hogy a régészeti objektumokban a különböző növénytársulások maradványai az egykori emberi tevékenység hatására keverten fordulnak elő.

Bár sikerrel következtetünk a régészeti korok környezetére, mégis az egykoron élt növénytársulások rekonstrukciója szinte megoldhatatlan feladatnak tűnik. Bizonyos, hogy az idők folyamán a növénytársulások változnak. További nehézséget jelent, hogy a leletanyagban nincs jelen az egykori vegetáció valamennyi tagja, akár társuláskarakter fajok is hiányozhatnak. A talajba került diasporák különben sem maradnak fenn egyformán. Minél több objektumot — házak padlózata, hulladékretegek, tároló, hulladék és fekália gödrök, árkok, kutak, ciszternák, stb. — vizsgálunk meg egy lelőhelyen, annál nagyobb az esély, hogy a kultúrnövények és a hozzájuk tartozó gyomfajok mellett előbb-utóbb a lelőhely egykori természeti környezetből származó fajok magjaira és terméseire is rábukkanunk.

A mezőgazdaság történetével kapcsolatban már sokan tettek megjegyzéseket, de csak kevesen foglalkoztak vele kellő mélységben, s még kevesebben a régészeti leletek alapján. Az archeobotanikai leleteket pedig csak alig néhányan vették figyelembe. Pedig ezek tanúsága szerint a Balaton térségében a neolitikum óta folyamatos a növénytermesztés. Szükségesnek ítéltük tehát, hogy a legújabb archaeobotanikai eredményeket felhasználva, kísérletet tegyünk a Balaton térségének növénytermesztés-történeti ismertetésére.¹

Eredmények

Az alább bemutatásra kerülő 42 Balaton környéki lelőhely különböző régészeti korszakokra oszlik: a neolitikumtól a késő középkorig bezárólag (1. kép). A különböző régészeti korok lelőhelyei jól illeszkednek a Balaton évezredes partvonalváltozásaihoz. A lelőhelyek korok szerinti megoszlása nem egyenletes.

Legtöbb a középső neolitikumból (9) és a római korból (9) származik, valamivel kevesebb (6) a késő népvándorlás korából (1. táblázat). A lelőhelyeken összeségében 169 növényfajt találni, ami meglehetősen nagy szám (2. kép; 2. táblázat). Sajnos, különösen ami a régebbi feldolgozásokat illeti, nem mindenütt találni pontos adatokat arra vonatkozóan, hogy az adott lelőhelyen hány darab magja/termése került elő az illető fajnak. A rendelkezésre álló számszerű adatokat figyelembe véve összesen több mint 194 ezer magot számláltunk össze. Ezek eloszlása közel sem egyenletes: 96 % jut a késő népvándorlás korára, 2 % a késő bronzkor időszakára, míg az összes többi korszakra a fennmaradó 2 % (3. kép).

A Balaton környékén eddig előkerült legkorábbi növényi maradvány a neolitikum korai időszakából származik. Kéthely-Falu területén, a Starčevo-kultúra telepén talált agyagoltár töredéken látható lenyomatokat vizsgálva Füzes Miklós arra a következtetésre jutott, hogy az agyag soványításához egykoron gabona, talán búza(?) (*Triticum* sp.) csépléséből visszamaradt ún. lángpelyva-frakciót használtak (FÜZES 1990). Külön érdekesség, hogy az agyagoltár szemei a tönke (*Triticum turgidum* subsp. *dicocum*) csupasz szemtermésének lenyomatait formázzák (4. kép).

A neolitikum középső időszakából már jóval több növényi maradvány ismert. A Vonaldízes Kerámia Kultúra dunántúli csoportjának leletanyaga szorosan kapcsolódik a Nyugat- és Közép-Európára kiterjedő kulturális régióhoz. A növényanyag nagyobbik része kerámiatöredékben, paticsok belsejében talált lenyomatok meghatározásából származik.

1966-ban az Alsópáhokot Felsőpáhokkal összekötő új közút építése során Alsópáhok-Kátyánalja dülönnek nevezett részén a Dunántúli Vonaldízes Kerámia népességének fiatalabb időszakához tartozó egyik gödör átvágásakor paticsokat gyűjtöttek (MRT 1966, 1/20. lelőhely). A gödör aljáról származó paticsok felületén gabonafélék szemterméseinek lenyomatai voltak: alakoré (*Triticum monococcum* subsp. *monococcum*), tönkéé, kölesé (*Panicum miliaceum*).

A Balatonszárszó-Gönye dülön talált szórvány cserepek egyikén (FÜZES 1991) a kerámiakészítéshez egykoron az agyag soványítójaként felhasznált ún. lángpelyva-frakció pelyva és toklászleveleinek lenyomatait öntötte ki.

Balatonszentgyörgy határából az országúthoz vezető közút közelében ugyancsak a Vonaldízes Kerámia Kultúra dunántúli csoportjához tartozó cserepeket találtak, melyek 1990-ben a tapolcai Városi Múzeum gyűjteményébe kerültek. A cserepek felületén Füzes Miklós elsősorban alakor kalászka és villa lenyomatokat és lángpelyva-frakció maradványokat talált (FÜZES 1990).

Fenekpusztán, a római castrum Vámház felé eső részén 1963-ban a Dunántúli Vonaldiszes Kerámia népesség kései szakaszához tartozó gödröket tártak fel (MRT 1966, 1/20. lelőhely). Az itt talált cseréptöredékeken számos alakortól és tönkétől származó lenyomatot regisztráltak (FÜZES 1990).

1990-ben Hegyesd-Ágói dűlőről cserepek kerültek a tapolcai Városi Múzeum gyűjteményébe. Az egyik cserép törésfelületén csupasz árpa (*Hordeum vulgare* var. nudum) szemtermésének lenyomata volt felismerhető (FÜZES 1991).

1965-ben a Keszthely-Zsidi út mentén az ott épülő építőipari telephelyen a DVK népességének kései ún. „zselízi” időszakába tartozó gödröket találtak. A cserepeken szórványként alakor szemtermés lenyomata volt megfigyelhető (FÜZES 1990).

Magángyűjtőtől származott az a Kéthely-Sziget lelőhelyen talált idol lábtöredék, melynek törési felületéből mogyorót (*Corylus avellana*) formázó zárvány került elő (FÜZES 1991). Ugyanitt hatsoros árpa (*Hordeum vulgare* subsp. *hexastichum*) és nád (*Phragmites australis*) lenyomatatos cserepek is előkerültek.

1987–1989 között a Sági Károly és Töröcsik Zoltán vezette ásatáson Tapolca-Plébánia kertben egy római fal alapozása alatt a DVK népességének legrégebbi szakaszához tartozó réteg bontásából származó kerámiaanyag átnézése során (FÜZES 1990) alakor és tönke szemek, kalászorsó tag töredékek, pelyvalevelek lenyomatait találta.

Direkt vagy valós maglelet eddig mindössze egyetlen lelőhelyről származik. A zánkai vasútállomás átépítése során 1964-ben több neolitikus gödröt metasztették át. Ásatásra ugyan nem került sor, de dokumentálták a látottakat a régészeti topográfiai számára (MRT 1966, 60/10. lelőhely). A gödrök egyikéből vett tapasztástöredékeket Füzes Miklós vizsgálta meg (P. HARTYÁNYI–NOVÁKI–PATAY 1968). Váratlanul sokféle gabona szenült maradványai kerültek elő: ép alakor és tönke szemtermések (*caryopsis nuda*), cséplésből származó szenült villa (*furca bicornis*) töredékek, kétsoros(?) árpa csupasz és pelyvás szemtermések (cf. *Hordeum vulgare* subsp. *distichum*). Ez a lelőhely a köles, a közönséges búza (*Triticum aestivum* subsp. *vulgare*) és a törpe búza (*T. ae.* subsp. *compactum*) szemterméseinek eddig ismert legkorábbi „valós” Kárpát-medencei előfordulásai. A paticskokban igen sok lenyomat volt. A lenyomatok kiértékelésének eredményeit is figyelembe véve az itt élők legfontosabb gabonái a pelyvás tönke és az alakor voltak. A lenyomatok között Füzes Miklós felismerni vélte még a tönköly és a vad alakor (*Triticum monococcum* subsp. *boeoticum*) kalászkáit is.

Az egykori fenékpusztai Nádgazdaság agyagbányájában és a Vízügyi Hivatal területén a Balatoni

csoportozó kemencét és gödröt tártak fel Kalicz Nándor vezetésével. Itt ugyan sem magvakat, sem azok lenyomatát nem találták meg, de a két lelőhelyről származó faszeneket Füzes Miklós tölgyvel (*Quercus* sp.) azonosította. Radiokarbon-datálás szerint az előző lelőhelyről származó faszenek kora Kr.e. 2940 ± 80 év, míg az utóbbi Kr.e. 2840 ± 80 év (QUITTA–KOHL 1969).

A késő neolitikum időszakából mindössze egy magleletünk van a Balaton környékéről, az is lenyomat formájában került elő. A tapolcai Városi Múzeum gyűjteményébe a már említett Balatonszentgyörgyről néhány lengyeli kultúrához tartozó edénytöredék is bekerült. Az egyik töredék belső felületén Füzes Miklós szilikongumival tönke villát öntött ki (FÜZES 1990).

A rézkor időszakából mindössze egy lelőhelyről származnak növényi maradványok. Habár a keszthelyi Balatoni Múzeum kitelepítés alatt álló értékes régészeti gyűjteménye szinte teljes egészében megsemmisült a második világháború végén egy légitámadás során, mégis valami kevés régészeti anyag megmaradt Keszthelyen. Közöttük gabonamaradványok is voltak. Ezeket még Csák Árpád gyűjtötte 1905-ben Fenékpusztán, az erőd területén, és rézkoriaknak határozta meg. A fent vázolt körülmények miatt datálását csak feltételesen fogadjuk el, továbbá azt sem tudjuk, hogy a rézkor melyik időszakából származnak. A háborús pusztításokat átvészelt maglelet feldolgozásra került (FÜZES 1990). Megállapítása szerint az itt élők elsősorban pelyvás búzákat, mindenek előtt alakort és tönkét termesztettek. Szórványként más gabonaféle szemtermése is előfordult: tönköly (*Triticum aestivum* subsp. *spelta*), csupasz árpa, rozs (*Secale cereale*). Amennyiben a lelőhely keltezése helytálló, úgy ez a rozs legkorábbi Kárpát-medencei előfordulása. Az itt talált gabonafélék között szokatlanul sok gyommag volt: konkoly (*Agrostemma githago*), gabona rozsnok (*Bromus secalinus*), meddő rozsnok (*Bromus sterilis*), fajra nem azonosítható rozsnok (*Bromus spec.*), fehér libatop (*Chenopodium album*), bujdosó mák (*Papaver dubium*).

A növényleletekben gazdag Duna-menti középső bronzkori földvárakkal szemben a Nyugat-Dunántúlról csak egyetlen olyan lelőhellyel rendelkezünk, ahol magvak is voltak. Balatonboglár-Szárszó lelőhelyen folytatott ásatáson Draveczy Balázs 1966-ban olyan tárolóedényt talált, amelyben magvak voltak: 50 cl tönke, 20 cl alakor, némi mezei rozsnokkal (*Bromus arvensis*) és konkollyal elegyesen. Egy kökény csonthéjat is meghatározott innen P. Hartyányi Borbála (P. HARTYÁNYI–NOVÁKI 1974).

A késő bronzkor időszaka két lelőhellyel — Szigliget, Balatonmagyaród — képviselteti magát.

Szigliget-Szabadság utcában árokásás során az urnásíros kultúrához tartozó cserepeket találtak (HORVÁTH 1974). Az egyik hordó lakú edény fenéktörredékén Füzes Miklós tönköly kalászka lenyomatát identifikaálta (FÜZES 1990).

1987-ben Balatonmagyaród-Hídvépuszta halom-síros-kultúra telepének feltárása során, egy hulladékgyűjtő alján szerves maradványokat, többek között magvakat találtak. A maradványok korát az előkerült cserépmaradványok alapján Horváth László régész K.re. 1200 körülre keltezi. A késő bronzkori hulladékgyűjtőből kiiszapolt szerves eredetű anyagokat ételmaradványokkal azonosítottuk: borsó (*Pisum sativum*), cicorencse (*Vicia ervilia*), szegletes lednek (*Lathyrus sativus*) magvak és köles kásarögök (GYULAI 1996). Ezek az ételmaradványok közel egy időben, ha nem egyszerre kerültek a gödörbe (5. kép). Talán már a főzés-sütés során odaétek vagy valami más módon, esetleg más tárgyakkal együtt égtek meg. A leletegyüttesből Takács István archaeozoológus jónéhány, a sütés nyomait magán viselő csontot határozott meg (halak, kisebb méretű madarak). A feldolgozás során számos, egykor összetartozó, finoman porózus, kisebb-nagyobb szenült töredéket is találtunk. Az archaeobotanikai feldolgozások, Max Währen makroszkópos és Benno Richter mikroszkópos elemzései, valamint Csapó János műszeres analitikai vizsgálatai — makro- és mikroelem, aminosav és zsírsavelemzések — arra a végkövetkeztetésre vezettek, hogy itt sütőipari lisztminőségű búza- és köleslisztből, sertészsír felhasználásával készült szamócatorta maradványával van dolgunk. A balatonmagyaródi bronzkori „szamócatorta“ fontos kultúrtörténeti emlékünkhöz (6. kép). Európa egyik legrégebbi finomsüteménye bepillantást enged az őskori ember mindennapi életébe.

A kora vaskor időszakából — Hallstatt kor — már több, igaz csak szórvány növénylelettel rendelkezünk: Siófok-Balatonszéplak kora vaskori gödrének átégett rétegéből Füzes Miklós néhány szem kölest és árpát gyűjtött, Keszthely-Dobogó kora vaskori tapasztás-törredékében árpa lenyomatát azonosította (P. HARTYÁNYI–NOVÁKI–PATAY 1968). Keszthely-Vadaskert lelőhelyen 1960-ban a kora vaskor C időszakába tartozó hamvasztásos sírban átégett kender (*Cannabis sativa*) és mogyoró termése került elő (Füzes Miklós meghatározása). Ezekből a leletekből csak az említett növényfajok jelenlétére következtethetünk, de a növénytermesztés színvonalára semmiképpen sem.

A magyarországi kelta leletanyagból nem ismert szőlőműveléshez kapcsolható eszköz. A földműveléssel, növénytermesztéssel összefüggésbe hozható eszközanyag egyébként is szerény, s mennyisége nem erősíti meg a kelták általánosan elfogadott magas szintű földművelő kultúráját (MÜLLER 1982).

Hasonló következtetések levonását sugallták a korábbi kelta kori ásatások archaeobotanikai vizsgálatai. Pl. Balatonyörök-Zsöllelőháti dűlő lelőhelyen talált kelta (La-Te'ne C/D) kori cserepekben Füzes Miklós szenült tönke szemet talált (FÜZES 1991). Ezekből a gabonák vonatkozásában különösen szerény, inkább csak szórvány jellegű kelta kori növényleletekből sem lehetett jelentős mértékű földművelésre következtetni (NOVÁKI 1975). Ezt a látszólagos ellentmondást azonban az elmúlt évek régészeti-növénytanai vizsgálatokkal kiegészített telepeltárásai feloldották.

Fenekpusztán, az Erdélyi István vezette 1980. évi magyar-szovjet ásatáson egy kelta korra datált gödör kibontása során 60 cm vastag fekete hamus réteget találtak. Takács István innen jelentős mennyiségű halcsont maradványt és mintegy fél liter fekete, hamus anyagot gyűjtött. Az állatsontok meghatározását Bartosiewicz László fejezte be. A csontok között megtalálható volt a ponty, de nemesebb halak is, mint pl. a csuka. Az archaeozoológiai, makroszkopikus és mikroszkopikus elemzések, továbbá a műszeres analitikai vizsgálatok — makro- és mikroelem, aminosav és zsírsavelemzések — arra a végkövetkeztetésre vezettek, hogy a halcsontokkal teli feketés-szürkés hamus rétegben halétel maradványai voltak (GYULAI 1998a).

Az Erdélyi István 1981. évi fenépusztai ásatásán gyűjtött és kiiszapolt kelta kori, jelentős mennyiségű szenült gabonát tartalmazó minták feldolgozása még tart. Előzetes vizsgálataink szerint a nagy mennyiségű szenült magvak között legtöbb a tönköly, de találni benne tönkét és alakort is. Ugyanerre a megállapításra jutottak Zamárdi-Kútvolgyi dűlő La-Te'ne kori lelőhelyének feltárása során is (DÁLNOKI–JACOMET 2002). Az egyik gödörből vett kiiszapolt mintában viszonylag sok szenült mag került elő: legtöbb a tönköly, kevesebb a tönke és az alakor. Előfordult még a közönséges búza és a rozs, valamint a fajra nem azonosított zab (*Avena* sp.) is. A Kárpát-medence régészeti korszakai közül a kelta kor az egyetlen olyan időszak, amelyben a tönkölyt ha nem is nagy mértékben, de kétségtelenül önállóan termesztették.

Az olyan Balaton környéki római kori lelőhelyek száma, ahol növényletről is tudomásunk van, közel egy tucat, de ez mégis nagyon alacsony szám, ha az elmúlt száz év során az itt feltárt római kori lelőhelyekre gondolunk. Ráadásul ezek nagy része szórvány, egyedi lelet, és csak néhány esetben mondhatjuk azt, hogy szisztematikus mintavétel eredményeként — pl. Fenépuszta — születtek (FÜZES 1978). A lakosság és az itt állomásozó katonaság élelmiszer szükségletének kielégítését elsősorban a gabona jelentette. Ezért sem meglepő, hogy a mag- és termésmaradványok döntő részét a gabonafélék szemtermései teszik ki.

A római kori növénytermesztésben bekövetkezett legfontosabb változást a gabonafélék összetételének módosulásában látjuk. A talaj agrotechnikai állapotával és tápanyagellátottságával szemben kevésbé igényes, ellenálló, de viszonylag alacsony hozamú pelyvás búzák átadták helyüket a nagyobb hozamú, de minden tekintetben igényesebb csupasz búzáknak. A pelyvás szemtermésű alakor csak szórványként fordul elő: pl. fenékpusztai castrum, de csak kis mennyiségben. A korábbi korok másik kedvelt pelyvás búzáját, a tönkét azonban továbbra is természetítették: pl. Fenékpusztá.

A késő császárkorra a legfontosabb kenyérgabonává a közönséges búza és a rozs vált. Szemterméseiket minden lakórétegben jelentős mennyiségben találni meg: Kékkút 2. sz. bazilika, Fenékpusztá. A Keszthely környéki leletekben — Fenékpusztá, Keszthely-Mosóház, Keszthely-Vadaskert — a közönséges búza mellett feltűnik az ugyancsak csupasz szemtermésű törpe búza is. A rozsnak az élelmezésben betöltött jelentőségét mutatják a földmintákban talált viszonylag nagyobb mennyiségű szénült rozsszemek.

A kölest is fogyasztották, bár mennyisége, csakúgy, mint jelentősége, elmaradt a közönséges búzától és a rozstól. Szénült semeit megtalálták Nemesvámos-Balácapusztá feltárása során is.

A Nemesvámos-Balácapusztán az 1. század utolsó harmadában épült díszes villa még a 4. században is lakott volt (B. THOMAS 1964). Rhé Gyula, aki 1904–1912 között több ízben végzett itt ásatást, az I. épület északi sarkában lévő, 19. számú padló nélküli helyiségben egy mésszel épült vakolt medencét tárt fel. Az egykori deszkabélés nyomait magán viselő medence elszenesedett kölessel és búzával volt tele (LACKÓ–RHÉ 1912). Az épület falának vakolatában búza-, rozs- és árpaszalmát találtak.

Az árpa a korábbi korokhoz képest jóval kevesebb helyen és kisebb mennyiségben fordul elő: Fenékpusztá, Nemesvámos-Balácapusztá. A római korra az árpa kezdi elveszíteni „kenyérgabona” jellegét, ráadásul a rómaiak körében nem terjedt el a sörvívás szokása.

Archaeobotanikai szempontból az egyik legjobban kutatott római kori lelőhely Keszthely-Fenékpusztá. A 18. század óta ismert római kori erődített telep/castrum területén az első tudományos igényű régészeti feltárással 1883-ban került sor Lipp Vilmos vezetésével, amely kisebb szünetekkel 1901-ig tartott. Sajnos ebből az időből nem ismert növényi lelet. Ellenben Csák Árpád 1899–1908 közötti ásatásaiból kb. 80 cm³ mag maradt fenn (MRT 1966). Ezek Füzes Miklós meghatározása szerint alakor, tönke, törpe búza, árpa szemtermések voltak (HARTYÁNYI–NOVÁKI–PATAY 1968). Az 1970-ben elkezdett, a Sági Károly vezette ásatás során, az erőd déli kapuja előtt tömegében is jelentős — több mázsányi! — és

sajnos csak töredékében feldolgozott szénült maglelet került elő. Füzes Miklós vizsgálatai szerint a fenékpusztai késő római kori mag- és termésmaradványok döntő többségét gabonafélék teszik ki, ezek közül is első helyen a csupasz árpa áll. Valamivel kevesebb a közönséges búza és a rozs. Ezt követi a gyér számban előforduló köles. A sor az abrakzabbal (*Avena sativa*) zárul.

1993-ban, a fenékpusztai erőd északi erődkapujánál, a Müller Róbert vezette ásatáson jelentős mennyiségű római kori növénytani anyagot gyűjtöttünk. Előzetes vizsgálataink szerint az itt talált kultúrfajok lényeges eltérést nem mutatnak a Dunántúl római korra jellemző növényfajaihoz képest: a korábbi korok pelyvás búzafajai, az alakor és a tönke csak nyomokban fordul elő, szerepüket teljes egészében átvette a fejlettebb agrotechnikát igénylő csupasz szemtermésű közönséges búza és a törpe búza. Jelentős mennyiségben található meg a rozs és a köles. Az árpa nem volt túl gyakori. Főzeléknövényeik a borsó, lencse és lóbab voltak. Az itt élők táplálkozásuk változatosabbá tétele érdekében a környezetükben előforduló vadon termő gyümölcsöket is fogyasztották.

Keszthely-Dobogó késő római temetőjének sírburkoló tégláiban Füzes Miklós árpakalász és veteményborsó (*Pisum sativum*) hüvelyének lenyomatát identifikálta (HARTYÁNYI–NOVÁKI–PATAY 1968).

Az az általános megfigyelés, mely szerint a magas színvonalú növénytermesztés fejlett konyhakerti kultúrát feltételez, a pannoniai növényleletekre különösen érvényesnek tűnik. A magyarországi római kori ásatásokon valamennyi fontosabb, ebben a korban előfordult hüvelyes magját megtalálni: pl. Keszthely-Dobogón sudár borsó (*Pisum elatius*). A Fenékpusztán feltárt castrum égési rétegéből — Kr.u. 455 — a lencse kismagvú (*Lens culinaris* subsp. *microsperma*) változata mellett már megjelent a nagymagvú (*L. culinaris* subsp. *macrosperma*).² Keszthely-Dobogó késő római temetőjének feltárásai során egyik sír burkolatának tégláján veteményborsó hüvelyének lenyomata látszott (HARTYÁNYI–NOVÁKI–PATAY 1968).

Mind ez ideig még nem kerültek elő fűszernövények maradványai, bár az írott és ikonográfiai források alapján Pannonia területén is magas szintű étel- és italkultúrát tételezünk fel.

A római korban a gyomnövényfajok száma tovább bővült, ami önmagában is a növénytermesztés erősödésére utal. A római korban számos új gyomfaj jelentkezett. A betakarítási módnak megfelelően — vas sarló, talajszinthez közeli aratás — ezek általában alacsony szárú gyomok voltak.

A kékkúti 2. sz. bazilika feltárása során a természet gabonafélék között meglepően sok gyomfaj és az egykori természetes környezetből származó növényfaj magja került elő: konkoly, puha rozsnok (*Bromus*

mollis), szöszös bükköny (*Vicia villosa*), nagy bojtorján (*Arctium lappa*), keresztes galaj (*Galium cruciata*), csinos lórom (*Rumex pulcher*), réti lórom (*Rumex obtusifolius*), fodros lórom (*Rumex crispus*), tavi lórom (*Rumex hydrolapathum*). Előkerülésük körülményeiből arra következtetünk, hogy ezek a gabonafélék tisztítási maradácai voltak, melyeket elégettek.

A fenékpusztai erőd fent már ismertett 19. század végi ásatásának gabonamaradványai között Füzes Miklós több gyomnövény magját találta meg: konkoly, rozsnok, apró szulák, libatop. A római kori gyommagvizsgálatok akkor tették a legnagyobb szolgálatot, amikor az 1970-es években a castrum égési rétegében talált nagy mennyiségű gabonáról el kellett dönteni, hogy azok helyben természetek voltak, vagy importból származtak-e? Füzes Miklós, megvizsgálva a gyér számban található gyommagvak faji összetételét, import gabonára következtet. Megítélése szerint az olyan gyomfajok, mint a konkoly, légyfógó (*Myragrum perfoliatum*), sömörje (*Neslea paniculata*) eredendően mediterrán elterjedésűek, így nagyon valószínű, hogy a Fenékpusztán talált gabonafélék is arról a vidékről származnak. Ez annak ellenére így van, hogy a keszthely-fenékpusztai hát lösszel borított felszíne a hajdani erdőségek kiirtása után nagyon is alkalmas lehetett a növénytermesztésre.

Étkezésük változatosabbá tétele és vitaminigényük kielégítése céljából a természet fajok mellett a természeti környezetben előforduló gyümölcsöket is fogyasztották. Nem kétséges, hogy a fenékpusztai erődben előkerült mogyoró csonthéjtöredékek és a molyhos tölgy (*Quercus pubescens*) makkjai helyben gyűjtögetett növényektől származnak.³

Mai gyümölcs és szőlőkultúránk római alapokra épül. Ez annak ellenére így van, hogy a leletanyag alapján a római hódítást megelőzően Dunántúl pannon-illír lakosainál már bizonyos fokú gyümölcs-termesztést valószínűsíthetünk. A régészeti- és archaeobotanikai leletek tanúbizonysága szerint a 3–4. századi római villagazdaságok kertjeiben fejlett gyümölcs- és szőlőtermesztés folyt. A rómaiak által meghonosított gyümölcsök a Római Birodalom bukása után sem pusztultak ki Pannonia területéről.

Diótermesztésünket a rómaiak alapozták meg (SÁGI-FÜZES 1967). A római korból több diólelet (*Juglans regia*) utal — helyi(?) — termesztésére. A balatonberényi római temető egyik sírjában dió csonthéjának darabjait és rekeszfalát, Fenékpusztán csonthéj töredékeit találta meg Füzes Miklós.

A barack (*Prunus persica*) termesztését is a rómaiak honosították meg. A római kori Pannoniából a barack már több lelőhelyről ismert. Füzes Miklós is megtalálta szenült csonthéját a fenékpusztai erőd feltárása közben. A fenékpusztai római castrum feltárásán talált

kerti berkenye (*Sorbus domestica*) magokból Füzes Miklós azt a következtetést vonta le, hogy az erőd az 5. század köze-péneke egyik kora őszen pusztult el, mivel ennek a fának a termése szeptember vége – október közepe táján érik.

A szilvát is kedvelték: Balatonberény 4. századi római temetőjének egyik sírjából kerti szilva (*Prunus domestica* cf. *oconomica*) csonthéja került elő. Alaktani hasonlóság miatt benne a mai Besztercei szilva őse ismerhető fel (SÁGI-FÜZES 1967). A nemes szilva csonthéjának lenyomatát öntötték ki Keszthely-Mosóház római temető egyik sírkamrájának habarcsából, mely lószemű szilvának határozható meg (P. HARTYÁNYI-NOVÁKI-PATAY 1968).

A balatonberényi késő római sírban talált körte (*Pyrus domestica*) termése Sági Károly és Füzes Miklós leírása (SÁGI-FÜZES 1967) szerint nagyon hasonlít az „árpával érő körtéhez”, bár az a kocsányhoz illeszkedő „kupacs” részénél rövidebb és tompább annál. Ugyanakkor hasonlóságot mutat az itáliai freskók körte ábrázolásához.⁴

Füzes Miklós véleménye szerint a Pannoniában élők bővelkedtek mediterrán eredetű élelmiszerekben. Véleményét többek között a fenékpusztai erődben talált kút iszapjából kimosott olajfa (*Olea europaea*) csonthéjdarabkaira és az itt talált füge (*Ficus carica*) csonthéjas magjára alapozza.

A leírásokból és ikonográfiai ábrázolásokból tudjuk, hogy a rómaiak szívesen természetek kertjeikben különböző fajú és fajtájú gyümölcsöket. Talán erre utal a Keszthely-Dobogó késő római temetőjének egyik sírburkoló téglájában talált mogyoró csonthéj és mandula (*Prunus amygdalus*) zöld, pelyhes burka/exocarpiuma (SÁGI-FÜZES 1967).

Számos régészeti bizonyíték van arra, hogy Pannoniában is magas szintű agrotechnikával művelték a szőlőt (MÜLLER 1982). A Balaton-felvidék már akkor is szubmediterrán jellegű klímája erre különösen kedvező viszonyokat teremtett. Történelmi tény, hogy az 1. század végén Domitianus császár rendeletben tiltotta meg a provinciákban a szőlőtelepítést és termesztést. Probus római császár halálát pedig túlzott szőlőtelepítési kedve okozta Pannoniában (RAPAICS 1940). A pannoniai borok állítólag túl szárazak voltak, és nem tartoztak a kedveltek közé.

Az írásos és ikonográfiai források, eszközeleletek sugallta fejlett pannoniai szőlőtermesztést csak néhány lelet támasztja alá. Füzes Miklós a fenékpusztai erődben ugyan nem talált túl sok szőlőmaradványt, mégis teljes bizonyossággal állította róluk, hogy azok helyi termesztésből származnak, hiszen a szőlőmagok mellett kocsánydarabok és venyige töredékek is előkerültek.

A gazdag római kori magleletekkel szemben a Balaton környéki népvándorlás kori növényleletek

sokkal gyérebbek. Ráadásul a növényleletek egy része — pl. Szegeerdő — archaeobotanikai feldolgozás hiányában örökre elveszett.

A Pannonián átvonult langobárdok nagyállattartók voltak és az Itália felé tartó útjuk során a velük vonuló népek biztosították gabonaszükségletüket. Növénytani hagyatékuk mindössze Vörs-Tótok dombja 6. századi langobárd temető egyik sírjában talált búzaszalma töredékekre és néhány lennel (*Linum usitatissimum*) azonosított textillyenomatra korlátozódik (FÜZES 1963).

A késő népvándorlás kor egyik legjelentősebb etnikuma az avarság volt. A Kárpát-medencébe beköltözött avarság életmódja még közel sem tisztázott. A népes temetőkkel szemben jóval kevesebb telepük ismert. Az avarsághoz köthető növényleletek szórvány jellegűek. Sajnos az utóbbi évtizedek nagyszámú temető és telepfeltárásai csak részben egészültek ki átfogó régészeti növénytani vizsgálatokkal.

Vörs-Papkert lelőhelyen, a Költő László vezette 1994. évi ásatáson az egyik csontvázas avar sírban talált szenült karpológiai leletet közönséges búzára és borsóra válogattuk szét. A valószínűleg rituális céllal a sírba került maradványok egyúttal bizonyítékot jelentenek arra nézve, hogy az itt élt avarok a genetikailag legfejlettebb hexaploid szintű csupasz szemtermésű közönséges búzát termesztették.

Fenekpuszta 6–7. századi temetőjének három sírjában borszölő magvakat és egykoron a holttest alá tett szalmából visszamaradt közönséges búzaszemeket találtak (FÜZES 1963). Sajnos nincs etnikumhoz kötve Sopron 5–6. századi lelőhelyének anyaga, pedig itt jelentős mennyiségű és fajokban gazdag gabonafélék szemtermései, hüvelyes növények magjai kerültek elő (P. HARTYÁNYI–NOVÁKI–PATAY 1968).

A jutasi és ösküi, a Fettich Nándor és Rhé Gyula által feltárt avar temetőkből faszenesedett és nehézfém ionok átjárta szövetdarabkákat kerültek elő, melyek anyagát nagyobb részben lennel, egy esetben gyapottal (*Gossypium spec.*) azonosították (FÜZES 1964). Ez azonban csak a textilek anyagára vonatkozik, mert a rosnövény is származhatott importból.

A 830-as évektől különösen Dél-Somogy és a Kis-Balaton térségének erdős-dombos vidékein már hasonló kultúrájú keresztény avar és szláv népességek éltek (CS. SÓS 1985; VÁNDOR 1986; MÜLLER et al. 1989; KÖLTŐ et al. 1996). A régészeti leletanyag szerint a népvándorlás kor végének időszakában — 9. század — a Dunántúlon élt avarok és szlávok mindennapi használati tárgyai hasonlónak váltak, a növénytani leleteikből pedig letelepült, egységes mezőgazdasági kultúrával rendelkező népesség képe bontakozik ki (GYULAI 1994).

A magyarországi archaeobotanikai kutatás egyik legjelentősebb növénytani leletanyaga a késő népván-

dorlás kori Fonyód-Bélatelepről, Horváth Béla 1964. évi ásatásából származik (GYULAI–HERTELENDI–SZABÓ 1992). A C¹⁴-es vizsgálatok szerint a cölöpépítmények kora a 7. század második fele és a 9. század vége közötti időszakra tehető. A leletanyag mennyiségét, minőségét, de különösen faji összetételét tekintve hazánk egyik legnagyobb archeobotanikai lelete. Az itt talált 64 növényfaj 181 ezer magjának és termésének feldolgozásával meglehetősen éles képet nyerünk a honfoglalást megelőző időszak növényismeretéről, növénytermesztéséről, gyümölcsfogyasztásáról, kertészeti- és szőlőkultúrájáról. A növényi makromaradványok tanúsága szerint a cölöpépítmények lakói élénk mezőgazdasági tevékenységet folytattak. Nem specializálódtak egyetlen növény termesztésére, hanem széles vertikumban gabona, konyhakerti növény, gyümölcs és szőlőtermesztést folytattak. Mindez önellátásra utal.

A telep lakóinak fő terménye: az árpa, közönséges vagy vetési búza, törpe búza, köles, rozs és az abrakzab voltak (7–11. képek). Az árpák közül termesztésben volt a csupasz árpa, toklászos kétsoros árpa, csakúgy, mint az ugyancsak toklászos hatsoros árpa (12–13. képek). A szórványként előforduló alakor szem valamelyik termesztett gabona „gyomnövénye” lehetett (14. kép).

Meglepő a konyhakerti növények alacsony faj- és magszáma — csak lencse és borsó —, hiszen mai felfogásunk szerint termelékeny szántóföldi növénytermelés csak ott alakulhatott ki, ahol megfelelő szintű konyhakerti termesztés is párosult vele (15. kép). Itt azonban erről szó sem lehet. Sokkal inkább valamiféle sajátos termesztési, illetve táplálkozási szokást vélünk benne felfedezni.⁵

A gyümölcsfajok alapján jelentős mértékű gyümölcsfogyasztásra következtetünk. A telep lakói ilyen irányú igényeik egy részét gyűjtögetésből, másik részét termesztésből fedezték. A kökény (*Prunus spinosa*), mogyoró, vadalma (*Malus silvestris*), bizonyos vadkörte fajok (pl. magyar körte), egybibés galagonya (*Crataegus monogyna*), földi bodza (*Sambucus ebulus*) termései és magjai gyűjtögetésből származhattak, talán még a cigánymeggyé (*Prunus cerasus* subsp. *acida*) és a fojtóska vagy kerti berkenyéné is. A telep életében a Nagyberék vidékét még sekély vizű és iszapos aljú mocsár borította, ahol valószínűleg tömegesen tenyészett a sulyom (*Trapa natans*), amit élelmük kiegészítésére gyűjtögettek, amint azt mi is megtaláltuk. A dió, cseresznye (*Prunus avium*), szilva, kajszai (*Prunus armeniaca*), barack és szőlő (*Vitis vinifera* subsp. *vinifera*) maradványok szerint a rómaiak által meghonosított nemes gyümölcsök uralmuk elmúltával sem pusztultak ki Pannonia területéről. A szőlőművelést, gyümölcsster-

mesztést az itt élők a fonyódi Várhegy nyugati lejtőin végezheték. Ugyanis a Nagyberek mocsara lecsapolásának befejezése előtt (1914) mezőgazdasági művelésre nem volt alkalmas. A metrikus adatokból — magvak hosszúsága, szélessége és magassága — arra következtetünk, hogy az előbb említett gyümölcsöknek már több alakköre — fajtája(?) — volt, csakúgy, mint a közönséges búzának és a rozsnak.

Egyedülálló a Monília gomba (*Monilia fructigena*) jellegzetes tüneteit — a pedunculus körül körkörös moniliapárnákat (körkörös zónázottságú sporodochiumok) — magán viselő kajszii gyümölcsmúmia-lelet (GYULAI 1988). Borsósizsik (*Bruchus pisorum*) és gabonaszizsik (*Calandra granaria*) okozta kártétel nyomokat is találtunk.

A gyomnövények magas száma (19 faj) is gabona-termesztésre utal. Gyógynövény felhasználással is számolhatunk. Ezeket a környéken gyűjtögethették. Az igen sok fehér libatop mag felveti annak a lehetőségét, hogy ezt valami módon — pl. liszté őrölve — fogyasztották. Néhány kimutatott faj természetes színezékként is számba jöhet: közönséges párlófű (*Agrimonia eupatoria*), tejtöltő galaj (*Galium verum*), dió, vadalma, erdei mályva (*Malva silvestris*), kökény, földi és fekete bodza (*Sambucus nigra*).

Az eredeti flóraalkotók magjai és termései is jelentős számban fordulnak elő (29 faj). A flóraelemek/areatípusok tanulmányozása alapján megállapítható, hogy a terület vegetációja európai, eurázsiai jellegű volt, tekintélyes mediterrán hatással színezve. Az areatípusok elemzése alapján kijelenthetjük, hogy a lelőhely egykori környezetében az eurázsiai fajok domináltak. Ezen belül erős szubmediterrán hatás érzékelhető. Mindez arra utal, hogy akkortájt a mainál valamivel melegebb volt. A Hertelendi Ede által végzett radiokarbon datálásokat, mely a telep életét a 7–9. századok felmelegedő időszakára teszi, így klíma-ökológiailag is bizonyítottak látjuk.

Az ásítás tótörténeti szempontból is jelentős, mert egy hosszan tartó vitát zárt le véglegesen, bebizonyítva, hogy a Balaton vízállása közvetlenül a honfoglalást megelőző időszakban, illetve a honfoglalás korában a mainál alacsonyabb volt. A Fonyód-Bélatelepen feltárt települési réteg 103,4 m A.f. szinten feküdt. Mivel jelentős mennyiségű gabonát tároltak itt, a talajszintnek teljesen száraznak kellett lennie. A telep tözeggel fedett szigeten létesült, s figyelembe véve a talaj kapillaritását, a települési szintnél alacsonyabb — 102,4 m A.f. — körüli vízszintet kell feltételeznünk.⁶

Ugyancsak 9. századi a Zalaváron 1994-ben talált növénytani leletanyag (GYULAI 1998b). Az évtizedeken keresztül folyó zalavári ásítások történetében

először került sor növényi makromaradványok — magvak és termékek — gyűjtésére és iszapolására. Ekkor a Ritoók Ágnes és Szőke Béla Miklós vezette ásítás alkalmával a Kis-Balaton területéhez tartozó Zalavár-Várszigeten épülő parkoló helyét tárták fel. A leletanyag szerint a 9. századi Karoling grófi központot kevert összetételű, köznép lakta. A legtöbb mag/termés az egyik „kút” betöltéséből, valószínűleg fával bélelt tároló veremből került elő. Faji összetételét tekintve hazánk eddig ismert szenült fajokban leggazdagabb — 103 növényfaj! — növénytani lelet-együttese került elő innen. A kimutatott fajok magjainak/terméseinek számát tekintve a leletanyagot a kultúrnövények és azok gyomfajai uralják. A késő népvándorlás kori sokféle gabona: köles, hatsoros árpa, közönséges búza, zab, vadon termő gyümölcs: galagonya, szeder (*Rubus caesius*), szamóca (*Fragaria vesca*), som (*Cornus mas*), és kultúrgyümölcs: cseresznye, meggy (*Prunus cerasus*), szilva, barack, kajszii, körte, dió, szőlő mellett meglepően kevés főzelék-növény: lencse, borsó és csicsereiborsó (*Cicer arietinum*) magját találtuk meg. Lehet, hogy táplálkozásukban tovább éltek a hüvelyesek fogyasztását háttérbe szorító steppei szokások? Az itt élők olaj/rost-növénye a len volt. A gasztronómia történetéhez fontos adalékkal szolgálnak az itt talált szenült kása/kenyér töredékek. Az itt talált szenült fokhagymagerezdek (*Allium sativum*) az egyik legkorábbi fűszernövény-leletünk. A nagyszámú termesztett gyümölcs: dió, őszibarack, kerti szilva és borszőlő maradványokban újfent bizonyítékot látunk arra nézve, hogy a római korban Pannoniába került nemes fajok továbbra is termesztésben maradtak, így azok nagy valószínűséggel megérték a honfoglalást.

Az őszi vetésű, vagy gabonagyomtársulás (*Secalietea*) fajai helyben termesztett őszi gabona gazdanövény(ek)re utalnak. Meglepően magas az egykori környezetből bekerült növényfajok száma is. Ezek nagy részét gyűjtögetett, gyümölcsként fogyasztott növények, vitaminokban gazdag vadgyümölcsök teszik ki: mogyoró, húsos som, kökény, hamvas szeder. Az ún. termőhely szerinti ökológiai csoportosítás szerint a telep környezete változatos volt. A telephez egészen közel nagy kiterjedésű nyílt víz volt, a szélen nádassal. A növényi szukcesszió következő tagja a magassásos volt. Nem messze erdők voltak. Valószínűleg a közeli liget-erdőben gyűjtögették a vadalmát és a vackort vagy vadkörtét (*Pyrus achras*). Az itt lakók állataikat legelőn tartották. Szántóföldjeiket pedig irtással vették birtokba. A taposásos gyomtársulások tagjainak száma igen magas, következésképpen a település mérete sem lehetett elhanyagolható.

A népvándorlás viharai bár nagyon visszavetették a római alapokra épült villagazdálkodást, mégis ha töredékesen is, de bizonyos hagyományok tovább-

éltek. Elsősorban a szőlő- és gyümölcsstermesztési ismeretek vészelték át ezeket a zavaros évszázadokat. Így nem meglepő, hogy a Balaton környékéről a népvándorlás korából több borszőlőleletet is ismerünk: borszőlő magokat találtak Fenékpusztá 6–7. századi és Balatonszentgyörgy 9. századi temetőjének egy-egy sírjában, az utóbbinál kajsi csonthéjának társaságában (P. HARTYÁNYI–NOVÁKI–PATAY 1968; MRT 1966). Főnyed-Szegerdő 9. századi telep leégett házána falából szőlővenyige-darabot mutattak ki (SÁGI–FÜZES 1967). Ugyancsak 9. századi az a diólelet, amely Keszthely-Halászcserda lelőhelyről került elő (P. HARTYÁNYI–NOVÁKI–PATAY 1968).

A feltételezések szerint a 10. század elején a Balaton környékére érkező honfoglaló magyarság Keszthely környékén gyümölcs- és szőlőstermesztési kultúra hagyatékával találkozhatott. Sajnos a honfoglalás korából a Balaton környékéről még nem került elő maglelet. Ennek az lehet az oka, hogy a honfoglalás idejéből elsősorban temetők ismertek, ahol növényleletek csak ritkán szoktak előfordulni.

A honfoglalás utáni időszakból már több növénylelet ismert (P. HARTYÁNYI–NOVÁKI–PATAY 1968; P. HARTYÁNYI–NOVÁKI 1974). Ezek szerint a letelepedés és a növénytermesztésre való áttérés a Dunántúlon és az északi ország részben gyorsabban ment végbe. A megszilárduló feudális magyar királyság dinamikusan fejlődő mezőgazdaságot eredményezett. Egyre inkább csak a biztos termést jelentő, magas agrikultúrát igénylő kultúrnövényeket termesztették. Talán ezzel van összefüggésben, hogy Keszthely-Halászcserda 10–11. századi településének egyik házában szentült gabonaszemeket találtak (MRT 1966).

A növénytermesztés fokozatos térhódítását mutatják a palynológia eredményei is. A cereáliák pollenjei a Balaton környékén a honfoglalás korának idején tovább növekedtek (ZÓLYOMI 1980). A 8. századtól a 11–12. század végéig a gabonapollenek mennyisége hétszeresére növekszik. A libatopfélék (*Chenopodiaceae*) pollenjeinek növekedése a települések számának emelkedésével, illetve a meglévők bővülésével hozható összefüggésbe. Az ide tartozó fajok ott fordulnak elő, ahol az emberi tevékenység és/vagy az állattartás következtében a talaj nitrogén tartalma megemelkedik. A kétszeresére növekedő nem fa pollenek az irtás-gazdálkodással kapcsolatosak. A nyír pollenek növekedése az erdők irtása miatti lassú degradációval hozható összefüggésbe. Mindezek egyenes következményei az erdőterületek irtásának, a szekundér steppék kialakulásának. A steppei vegetáció fokozatos térhódítására utal, hogy a 800-as évektől az 1100-ig tartó időszakban az üröm (*Artemisia* sp.) pollenjeinek mennyisége az előző időkhöz képest kétszeresére növekedett.

Az Árpád-kori szőrvány gyümölcsleletek, így a Keszthely-Halászcserda 10–11. századi település egyik házában talált dió csonthéj töredékek tanúbizonysága szerint, ha nagyon korlátozottan is, de a nemesebb gyümölcsöket is termesztették (P. HARTYÁNYI–NOVÁKI–PATAY 1968). A vadon termő gyümölcsök jelentőségét mutatja, hogy a Tihany-Barátlakások 1942. évi feltárása során egy, a 11–13. századra keltezett kriptaszerű üregben fekvő csontváz koponyája alatt és egy másik, talán az egykoron ott élt remeték éléskamrájául szolgált helyiségben nagy mennyiségű, a Magyar Királyi Vetőmagvizsgáló Állomás meghatározása szerint fekete bodza csonthéjas magjait találták meg (DARNAY–DORNYAI 1942).

Ugyancsak Árpád-korinak bizonyultak a Kvassay Judit által 2003-ban feltárt Balatonmagyaród–Alsókolon dűlő régészeti objektumai is. Az egyik gödör betöltéséből vett mintát feldolgozva meglepően sok növényfaj maradványa került elő. A kultúrnövények magas száma változatos gazdálkodásra utal. Valamennyi, az Árpád-korban termesztett gabonaféle előfordul itt: árpa, közönséges búza, zab, rozs, köles. A közönséges búza kalászorsó tag töredékekből helyi cséplésre következtetünk. Ételmaradvány-töredékek mutatják, hogy a gabonát feldolgozták: őrölték, majd kását/kenyeret sütöttek belőle. A magas szintű gabonatermesztéshez jól illenek a konyhakerti növények: mindenekelőtt a nagymagvú lencse. A len is fontos olaj/rostonövénye lehetett az itt élőknek. A mintában talált gyomnövények magas száma indirekt módon is növénytermesztéssel hozható összefüggésbe. A gyomfajok termőhelyi igényei alapján őszi vetésű gabonagyomokra (*Secalietea*) és tavaszi vetésű gabona, vagy kapás gyomokra (*Polygono-Chenopodietalia*) különíthetők el. A kimutatott gyomnövények általában magas növésűek. Ebből következően valószínűleg sarlóval, a gabonaszár cca. kétharmad magasságában arattak. Néhány ún. romtalajok taposásos gyomtársulásához tartozó növényfaj magját — pl. fehér libatop — is megtaláltuk. Ilyen ruderalis gyomtársulásokat találunk minden olyan emberi behatásnak kitett területen — árkok, utak mentén, töltésoldalakon, parlagon, épületek környékén —, ahol a talaj nitrogénben gazdag, esetleg trágyázott.

Habár a leletanyagban talált egykori vegetációelemek száma környezeti rekonstrukcióhoz mindenképpen kevés, néhány következtetést mégis levonhatunk a lelőhely egykori környezetére vonatkozóan. Az egykori Kis-Balaton nedves/mocsaras területeiről — illetve akkor még Kis-Balaton sem létezett! — származnak a különböző sásmakkok. A telephez közel rét is volt, amelynek voltak átlagos vízellátottságú, de nedvesebb részei is.

A magyarországi középkori gabonatermesztés felendülésnek a török uralom vetett véget. Az ország

háromfelé szakadása, az állandó háborúskodás nem kedvezett a növénytermesztésnek. Az ugaron maradt területek nagysága növekedett, a termelés ingadozott. Számos településen szűnt meg az élet. A török kori pusztulásrétegek növénytanilag a Balaton környékén is viszonylag jól kutatottak. A 16. században elpusztult pogányszentpéteri kolostor növénymaradványai — Müller Róbert ásatása, 1967 — között igen sok közönséges búza és rozs, azaz „kétszeres” volt (FÜZES 1972). A két gabonaféle együttes termesztése jellemző volt a magyarországi középkorra. Már az Árpád-korban elterjedt volt a búza és a rozs együttes termesztése. Abajdocnak (abenác, abajdos), „kétszeres”-nek, „triticum mixtum”-nak, „cerealiam

promiscum”-nak is nevezték. I. László király arról rendelkezett, hogy a tizedet ne elegyes gabonában, hanem külön vegyék: „In annona vero commixtum non accipiat, sed separatim”. A búzát és a rozst nem utólag keverték össze, hanem így is vetették.

A török kor végi felszabadító háborúk felmorzsolták a mezőgazdasággal foglalkozó falulakó magyarság nagy részét. A gabona- és gyümölcsstermesztés csak a török uralom elmúlásával a 18. századra szilárdult meg. Tért hódítottak az Újvilág növényei: a 17. század végén tűnik fel a „törökbúza” (kukorica) és a tök, a 18. században a dohány, a burgonya és a bab. Ez a korszak azonban már kívül esik az archaeobotanikai kutatások területén.

Jegyzetek:

- 1 A fajok/fajták leírásánál MANSFELD 1986 nevezékτανát, ZOHARY és HOPF 1988 archaeobotanikában elfogadott nevezékτανát, valamint a legújabb Nemzetközi Botanikai Nevezékταν Kódex (Tokyo Code, 1993) útmutatásait, míg a magyar megfelelőiknél SOÓ és KÁRPÁTI 1968 és PRISZTER 1986 elnevezéseit használtuk.
- 2 Füzes Miklós szóbeli közlése.
- 3 Füzes Miklós tájékoztatása, nem közölt adatok.
- 4 A fejlett római kereskedelemnek köszönhetően import gyümölcsök előfordulásával is számolnunk kell. Füzes Miklós szóbeli közlése szerint a Fenékpusztta területén folytatott ásatások során szenült kávészemet (*Coffea arabica*) talált. Sajnos a lelet hollétééről nincs tudomásunk.
- 5 V.ö. a kora Árpád-kori lelőhelyek gazdag gabona és szegényes hüvelyes leleteivel.
- 6 A mai vízszint 104,1 m A.f.

Irodalom:

- B. THOMAS 1964
B. Thomas, E.: *Römische Villen in Pannonien*. Budapest 1964.
- CS. SÓS 1985
Cs. Sós Á.: *Zalavár a középkorban*. Zalaegerszeg 1985.
- DARNAY-DORNYAI 1942
Darnay-Dornyai B.: *Ásatás a tihanyi Barátságok közt 1942-ben*. BalSzem 1 (1942).
- DÁLNOKI-JACOMET 2002
Dálnoki, O. – Jacomet, St.: *Some aspects of Late Iron Age agriculture based on the first results of an archaeobotanical investigation at Corvin tér, Budapest, Hungary*. VHaA 11 (2002) 9–16.
- FÜZES 1963
Füzes M.: *A vörsi longobard temető növényleletei*. VMMK 1 (1963) 311–340.
- FÜZES 1964
Füzes M.: *A jutasi és ösküi avarkori temetők növényleletei*. VMMK 2 (1964) 437–458.
- FÜZES 1972
Füzes M.: *Előzetes jelentés az 1967. évi pogányszentpéteri kolostor-ásatás XVI. század eleji gabonaleletéről*. In: A nagykanizsai Thúry György Múzeum Jubileumi Évkönyve. Nagykanizsa 1972, 285–290.
- FÜZES 1978
Füzes M.: *Egy római katonai expedíció növényi bizonyítékai*. ÉÉT 25 (1978) 787–790.

FÜZES 1990

Füzes M.: *A földművelés kezdeti szakaszának (neolitikum és rézkor) növényleletei Magyarországon (Archaeobotanikai vázlat)*. TVMK 1 (1990) 139–238.

FÜZES 1991

Füzes M.: *A Dunántúl korai növénytermesztése és növényleletei. A Starčevo kultúra és a „Tapolcai csoport”*. BMT 1 (1991) 267–362.

GYULAI 1988

Gyulai, F.: *Obst- und Weinfunde aus der Árpádenzeit (10. Jahrhundert)*. In: Fonyód-Bélatelep am Balaton. Der prähistorische Mensch und seine Umwelt. Festschrift für Udelgard Körber-Grohne. Stuttgart 1988, 395–402.

GYULAI 1994

Gyulai F.: *A Kárpát-medence haszonnövényei a 9–10. században*. In: Honfoglalás és régészet. Szerk.: Kovács L. Budapest 1994, 247–258.

GYULAI 1996

Gyulai F.: *Balatonmagyaród-Hídvégpuszta késő bronzkori település növényleletei és élelmiszermaradványai. — Die Pflanzenfunde und Lebensmittelreste aus der spätbronzezeitlichen Siedlung von Balatonmagyaród-Hídvégpuszta*. Zalmúz 6 (1996) 169–195.

GYULAI 1998a

Gyulai, F.: *The study of organic remains from the Celtic period site of Keszthely-Fenekpuszta*. In: Man and the Animal World. Studies in Archaeozoology, Archaeology, Anthropology, and Palaeolinguistics. In memoriam Sándor Bökönyi. Red.: Anreiter, P. – Bartosiewicz, L. – Jerem, E. – Meid, W. Budapest 1998, 275–283.

GYULAI 1998b

Gyulai F.: *A Kis-Balaton térségének archaeobotanikai kutatási eredményei. — Archaeobotanical Investigation in the region Kis-Balaton*. In: A Kis-Balaton térségének magasabbrendű növényzetével kapcsolatos kutatási eredmények. Magyar Hidrológia Társaság és a NYUVIZIG konferenciája. Keszthely (1998) 17–24.

GYULAI-HERTELENDI-SZABÓ 1992

Gyulai, F. – Hertelendi, E. – Szabó, I.: *Plant remains from the early medieval lakeshore settlement Fonyód-Bélatelep. — Lake Balaton, Hungary with especial emphasis on the history of fruit cultivation in Pannonia*. VHaA 1 (1992) 177–184.

HORVÁTH 1974

Horváth L.: *Őskori hordó alakú edény Szigligetről*. ArchÉrt 101 (1974) 55–63.

KERESZTESI 1981

Keresztesi Z.: *A Balaton kiterjedése i.e. 1000-tól napjainkig*. Bendefy E. által meghatározott balatoni vízszintváltozási görbe legjellemzőbb egykori tartós vízszintje, valamint az 1:25 000 részletes térképek adatainak felhasználásával szerkesztette Keresztesi Z. (1966). In: Tavunk a Balaton. Natura. Szerk.: Illés I. Budapest 1981, 246.

KÖLTŐ et al. 1996

Költő L. – Müller R. – Szentpéteri J. – Szőke B. M.: *Kelet és Nyugat határán*. In: Évezredek üzenete a láp

világából. Régészeti kutatások a Kis Balaton területén (1979–1992). Szerk.: Költő L. – Vándor L. Kaposvár–Zalaegerszeg 1996, 104–143.

LACKÓ–RHÉ 1912

Lackó D. – Rhé Gy.: *Balácsa*. 45 (1912).

MANSFELD 1986

Mansfeld, R.: *Verzeichnis landwirtschaftlicher und gärtnerischer Kulturpflanzen (ohne Zierpflanzen) I–IV*. Berlin–Heidelberg–New York–Tokyo 1986.

MRT 1966

Bakay K. – Kalicz N. – Sági K.: *Magyarország Régészeti Topográfiaja I. Veszprém megye régészeti topográfiaja. A keszthelyi és a tapolcai járás*. Budapest 1966.

MÜLLER 1982

Müller R.: *A mezőgazdasági vaseszközök fejlődése Magyarországon a késővaskortól a törökkor végéig. — Die Entwicklung der eisernen Agrargeräte in Ungarn von der Späteisenzeit bis zum Ende der Türkenherrschaft*. Zalaegerszeg 1982.

MÜLLER et al. 1989

Von der Ur- und Frühgeschichte bis zum Ende der Türkenkriege. Red.: Müller, R. Mannheim 1989.

NOVÁKI 1975

Nováki, Gy.: *Die Geschichte des Pflanzenbaus in Ungarn von der Neusteinzeit bis zum Beginn des Mittelalters*. AgrSzem 17 (1975)

NOVÁKI 1983

Nováki Gy.: *Régészeti és palaeoethnobotanikai adatok a „gabonásvermek” kérdéséhez*. MMMK (1981–1983) 1983, 57–94.

P. HARTYÁNYI–NOVÁKI–PATAY 1968

P. Hartyányi B. – Nováki Gy. – Patay Á.: *Növényi mag- és termésleletek Magyarországon az újkőkortól a XVIII. századig I*. MMMK (1967–1968) 1968, 5–85.

P. HARTYÁNYI–NOVÁKI 1974

P. Hartyányi B. – Nováki Gy.: *Növényi mag- és termésleletek Magyarországon az újkőkortól a XVIII. századig II*. MMMK (1973–1974) 1974, 23–73.

PRISZTER 1986

Priszter Sz.: *Növényneveink*. Budapest 1986.

QUITTA–KOHL 1969

Quitta, H. – Kohl, G.: *Neue Radiocarbonaten zum Neolithicum und zur frühen Bronzezeit Südosteuropas und der Sowjetunion*. ZAM 3 (1969) 223–255.

RAPAICS 1940

Rapaics R.: *A magyar gyümölcs*. Budapest 1940.

SÁGI–FÜZES 1966

Sági K. – Füzes M.: *A régészeti-növénytan alapelemei és néhány módszertani kérdése. — The fundamentals of archaeobotany and some methodological problems*. MMF 5 (1966).

SÁGI–FÜZES 1967

Sági K. – Füzes M.: *Régészeti és archaeobotanikai adatok a pannoniai kontinuitás kérdéséhez*. AgrSzem 9 (1967) 79–97.

SOÓ 1964–1985

Soó R.: *A magyar flóra és vegetáció rendszertani-*

- növényföldrajzi kézikönyve. [I] Budapest 1964; [II] Budapest 1966; [III] Budapest 1968; [IV] Budapest 1970; [V] Budapest 1973; [VI] Budapest 1980; [VII] Budapest 1985.
- SOÓ-KÁRPÁTI 1968
Soó R. – Kárpáti Z.: *Növényhatározó I-II*. Budapest 1968.
- VÁNDOR 1986
Vándor L.: *Régészeti kutatások a Kis-Balaton térségében*. Zalaegerszeg 1986.
- ZÓLYOMI 1980
Zólyomi, B.: *Landwirtschaftliche Kultur und Wandlung der Vegetation im Holozän am Balaton*. *Phytocoenologia* 7 (1980) 121–126.

Archaeobotanical researches around Lake Balaton

The environment of Lake Balaton is one of the oldest cultivated areas of the Carpathian-Basin. According to archaeobotanical finds, farming has been continuous here since the Neolithic. The picture drawn is the result of the last one hundred years archaeobotanical research. The majority of finds are plant remains such as seeds and crops, the remainder being impressions. It was Miklós Füzes (Frech') (1931–1997) who, as a member of The Balaton Museum, collected all the botanical data from the archaeological sites of Zala County from 1959 until his death. In the mid 1980's the author and his students began assessment of archaeobotanical remains.

The 42 archaeological sites around Lake Balaton represent different archaeological periods from the Neolithic to the end of the late Middle Ages. The majority of the sites are dated to the Neolithic and Roman periods although the late Migration period is also relatively well represented. The sites yielded 169 botanical species, which is a considerably high number. Unfortunately, the older publications do not always provide accurate information on the number of seeds/crops of a particular species from the sites. Where such data was available, some 194 000 seeds were assessed. However, the distribution of the seeds/crops between the periods is not equal: 96% belong to the late Migration Period, 2% to the Bronze Age and 2% to other periods.

The earliest archaeobotanical finds from the Balaton area can be dated to the early Neolithic. Starčevo ceramic finds and the figurine of Kéthely exhibited impressions of emmer seeds and remains of cereal winnowing. The middle Neolithic period is con-

sidered to be rich in terms of seeds and crops. The finds of the Transdanubian Linear Pottery Culture (Alsópáhok-Kátyánalja dűlő, Balatonszárszó-Gönye dűlő, Balatonszentgyörgy, Fenékpusztá-Vámház, Hegyesd-Ágói dűlő, Keszthely-Zsidi út, Kéthely-Sziget, Tapolca-Plébániakert, Zánka-Vasútállomás) show close relations with the Western and Eastern cultural zones. The majority of the information on botanical remains derives from impressions in pottery and daub and the number of actual seeds is very low. In spite of that, the identification of plant remains provides a picture of a farming community harvesting einkorn and emmer. Moreover, developed varieties of seeds which have higher genetic stage also appeared in small number, such as club wheat, maybe spelta, millet and pulses could also be recognised. The increased number of cereal-furrow weeds is also indicative of the growing importance of farming. Imprints of matting and reed stem indicate that people also used plants from their immediate natural environment.

In spite of the small number of plant remains it can be suggested that farming that emerged in the Neolithic was also practiced in the late Copper Age, although not as intensively (Fenékpusztá). The Bronze Age is characterised by a general increase in the number of cultivated plants (Balatonboglár-Szárszó, Szigliget-Szabadság street, Balatonmagyaród-Hídvégpusztá) and it is considered that this tendency is also evident around Balaton.

During the Iron Age the most characteristic cereals that had been cultivated since the Neolithic, were einkorn and emmer, such as at Keszthely-Dobogó, Keszthely-Vadaskert and Balatonszéplak. In the

Carpathian-Basin the Celtic period is the only one when spelta was grown in increased amount separately from other cereals (Fenekpuszta).

The majority of the sites in the Balaton area that represent plant remains belong to the Roman period such as Nemesvámos-Balácapuszta, Balatonberény, Fenékpuszta, Keszthely-Dobogó, Keszthely-Mosóház, Keszthely-Vadaskert, Kékkút. According to the rich seed and crop finds of the Roman Period, there was a fundamental change in farming. Breadwheat and rye, which require longer growing-season and advanced agricultural methods, came to the fore. Cultivated fruits also appeared and spread, and Pannonia also had a flourishing grape-growing tradition.

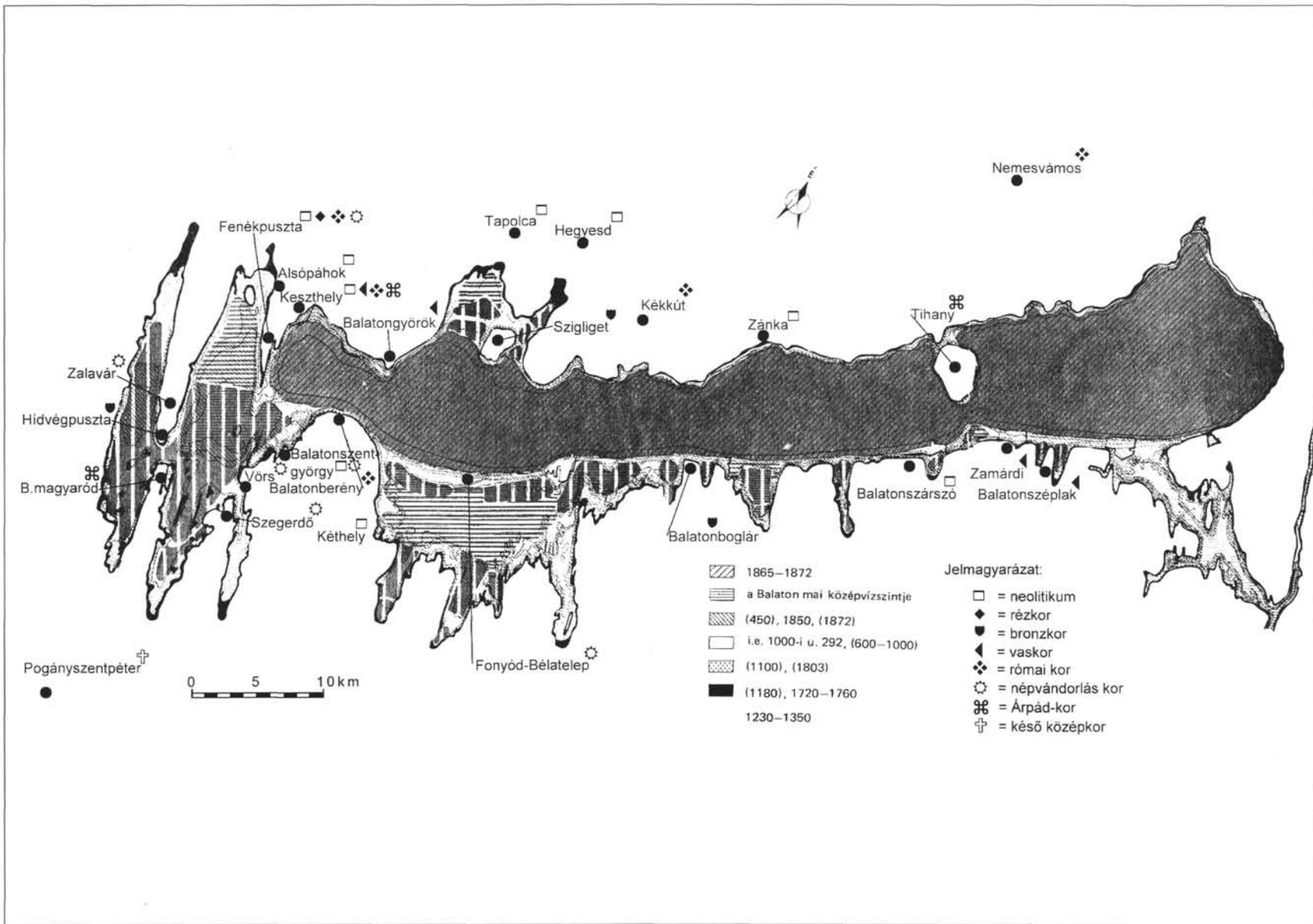
By the time of the Migration Period the intensity of farming decreased. Grape and fruit cultivation, however, survived through this chaotic period (Vörs-Tótok dombja, Vörs-Papkert, Balatonszentgyörgy, Szegerdő). The sites within the examined area that represent the late Migration Period (Fonyód-Bélatelep, Zalavár) are very rich in archaeobotanical remains. These finds suggest similar populations that chose their living environment according to the same criteria and had a diverse farming and gardening culture.

According to the archaeobotanical finds, the Hungarian conquest took place earlier in Transdanubia than in the Great Hungarian Plain (Keszthely-Halászcserda). During the developing feudal system there was an increase in growing nutritive autumn cereals. A developing knowledge of gardening and grape cultivation can also be recognised. At the same time gathering of wild fruits was also practiced (Tihany-Barátlakások). The written sources of the period directly correlate with the archaeobotanical

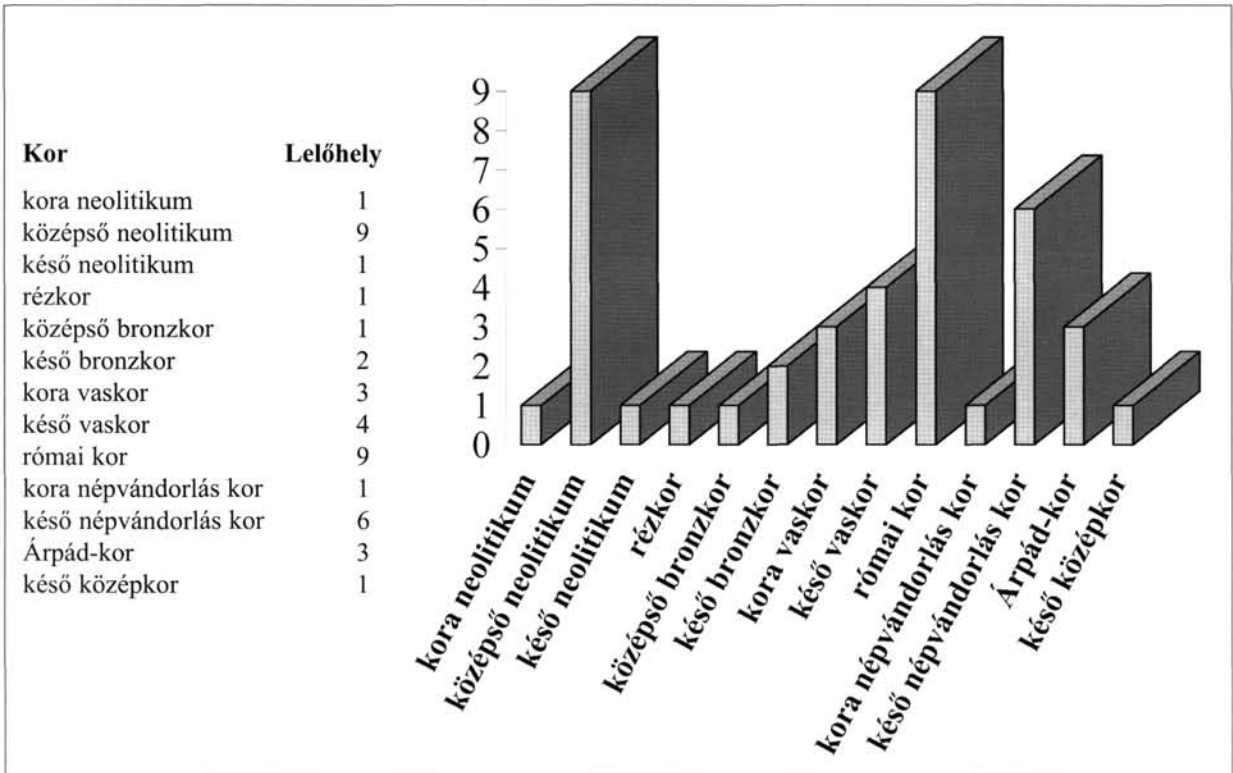
finds. The types and amounts of plant remains suggest a rapidly progressing medieval agricultural system (Balatonmagyaród-Alsókolon dűlő). The archaeobotanical remains from sites in the Balaton region suggest that from the Hungarian conquest to the Ottoman occupation agriculture showed similar, unbroken patterns. Outside influences, such as Moravian-Frank agricultural knowledge, although undoubtedly affected Hungarian agricultural knowledge but they cannot be recognised with reassuring certainty. The possible assimilation of Avar agricultural tradition also has to be considered. The centralised feudal system integrated both knowledge and diverse populations living in the Carpathian Basin. Feudal obligations, corvée, trade, outside influences, establishment of demesnes, religion, rising of literacy were all contributed to the wide spread of agricultural knowledge and seeds to different parts of the country. The needs of the developing towns increased the cultivation of cereal, fruits and vegetables. This is the period when the export of meat and wine commenced.

The development of the medieval agricultural system was ended by the Ottoman occupation. According to the archaeobotanical finds from destruction layers from the Ottoman period (Pogányszentpéter monastery), the agriculture of this period can be characterised by precaution and subsistence and as a result a mixed cultivation (*abajdóc*, *Triticum mixtum*) of bread wheat and rye. Cereal and fruit cultivation only increased after the end of the Ottoman occupation. This period, however, is outside the scope of our archaeobotanical research.

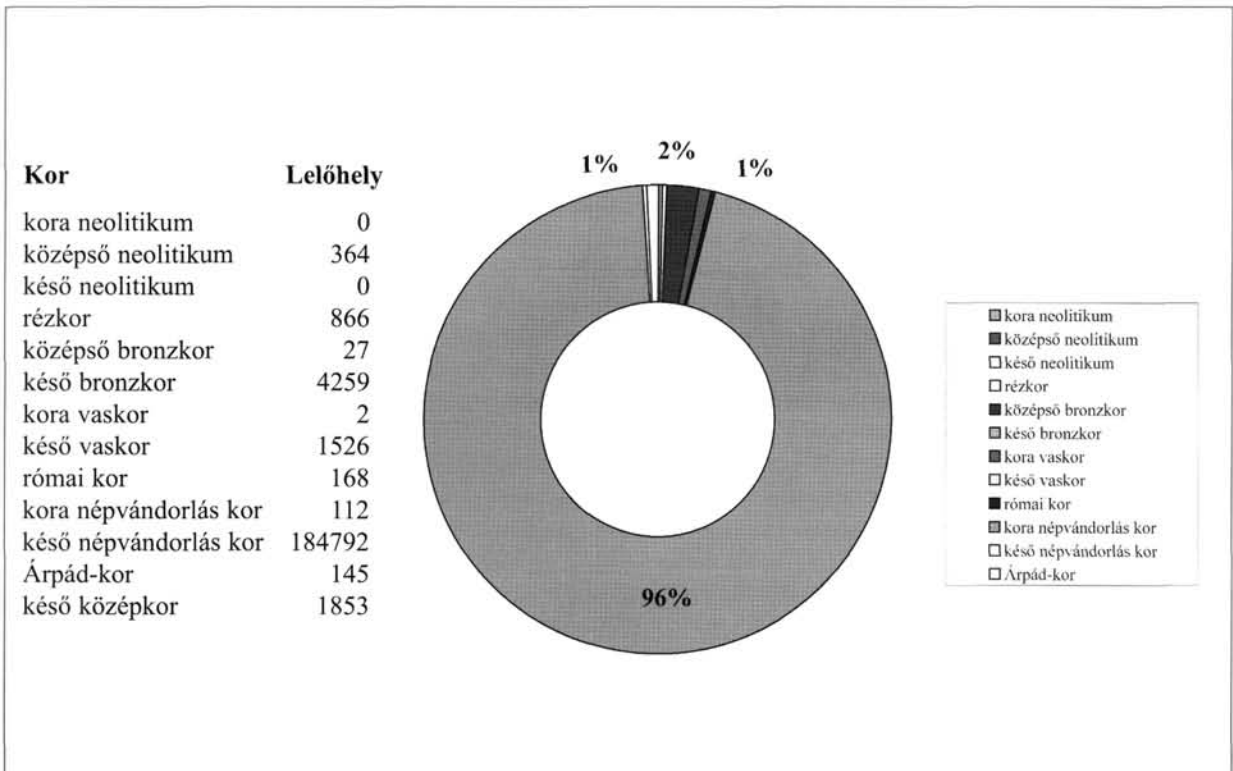
Translated by Eszter Kreiter

1. kép: Régészeti-növénytanai lelőhelyek a történelmi Balaton mentén (KERESZTESI 1981 nyomán, kiegészítve) – Archaeobotanical remains along Lake Balaton

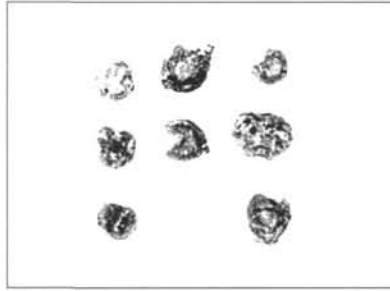
2. kép: A Balaton környéki archaeobotanikai lelőhelyek megoszlása
Distribution of archaeobotanical finds around Lake Balaton

3. kép: A Balaton környéki lelőhelyek magjainak megoszlása
Distribution of seeds from archaeological sites around Lake Balaton

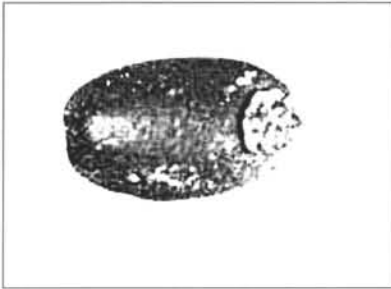
4. kép: Agyagoltár Balatonszentgyörgyről – Clay altar from Balatonszentgyörgy

5. kép: Köleskása maradványa Hídvégpusztáról – Remains of millet porridge from Hídvégpuszta

6. kép: Szamócatorta maradványa Hídvégpusztáról – Remains of strawberry cake from Hídvégpuszta

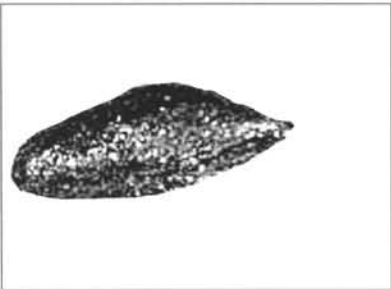
7. kép: Vetési búza Fonyód-Bélatelepről – Bread wheat from Fonyód-Bélatelep

8. kép: Törpe búza Fonyód-Bélatelepről
Club wheat Fonyód-Bélatelep

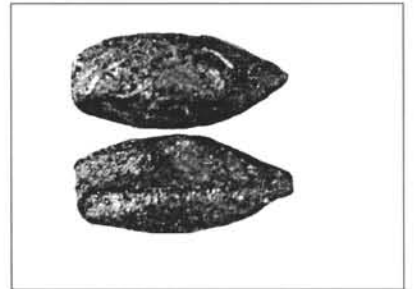
9. kép: Köles Fonyód-Bélatelepről
Millet from Fonyód-Bélatelep

10. kép: Rozs Fonyód-Bélatelepről
Rye from Fonyód-Bélatelepeől

11. kép: Zab Fonyód-Bélatelepről
Oat from Fonyód-Bélatelep

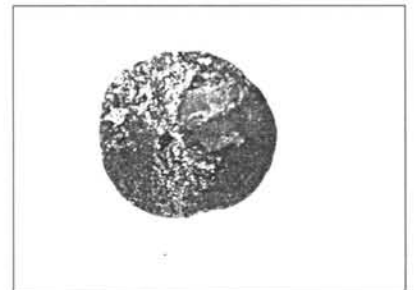
12. kép: Kétsoros árpa Fonyód-Bélatelepről – Two-row barley from Fonyód-Bélatelep

13. kép: Hatsoros árpa Fonyód-Bélatelepről – Six-row barley from Fonyód-Bélatelep

14. kép: Alakor Fonyód-Bélatelep
Einkorn from Fonyód-Bélatelepről

15. kép: Lencse Fonyód-Bélatelepről
Lentil from Fonyód-Bélatelep

Korszak	Kora neolitikum	Középső neolitikum	Középső neolitikum	Középső neolitikum	Középső neolitikum
Lelőhely	Kéthely-Falu	Alsópáhok-Kátyánalja dűlő	Balatonszárszó-Gönye dűlő	Balatonszentgyörgy	Fenekpuszta-Vámház
Kultúra, kor	Starčevo	Dunántúli Vonaldíszes Kerámia	Dunántúli Vonaldíszes Kerámia	Dunántúli Vonaldíszes Kerámia	Dunántúli Vonaldíszes Kerámia
Objektum	agyagtárléka töredék	patiosok	lenyomatok cserepeken	cserepek	cserepek
Mintaszám	szórvány	szórvány	szórvány	szórvány	
Ásató, év		1966		1990	Sági Károly 1963
Meghatározta	Füzes Miklós	Füzes Miklós	Füzes Miklós	Füzes Miklós	Füzes Miklós
Irodalom	Füzes 1990	Füzes 1990	Füzes 1991	Füzes 1990	Füzes 1990
Korszak	Középső neolitikum	Középső neolitikum	Középső neolitikum	Középső neolitikum	Középső neolitikum
Lelőhely	Hegyesd-Ágói dűlő	Keszthely-Zsidi út	Kéthely-Sziget	Tapolca-Plébániakert	Zánka-Vasúti bevágás
Kultúra, kor	Dunántúli Vonaldíszes Kerámia	Dunántúli Vonaldíszes Kerámia (Zselizi)	Dunántúli Vonaldíszes Kerámia	Dunántúli Vonaldíszes Kerámia	Dunántúli Vonaldíszes Kerámia
Objektum	lenyomatok gúla alakú nehezeken	cserepek	idol lábtöredék, cseréptöredékek	edénytöredékek	tapasztástöredékek gödrökből
Mintaszám	szórvány	szórvány	szórvány		
Ásató, év	1990	Sági Károly 1965		Sági Károly–Töröcsik Zoltán 1987–1989	Horváth László–Kalicz Nándor–Sági Károly 1964
Meghatározta	Füzes Miklós	Füzes Miklós	Füzes Miklós	Füzes Miklós	Füzes Miklós 1964
Irodalom	Füzes 1991	Füzes 1990	Füzes 1991	Füzes 1990	Füzes 1990, 1991
Korszak	Késő neolitikum	Rézkor	Középső bronzkor	Késő bronzkor	Késő bronzkor
Lelőhely	Balatonszentgyörgy	Keszthely-Fenekpuszta	Balatonboglár-Szárszó	Szigliget-Szabadság u. 15.	Balatonmagyaród-Hídvégpuszta
Kultúra, kor	Lengyel	bizonytalan		Umasiros	Halomsiros (Kr.e. 1200)
Objektum	cserepek		tárolóedény	gödör	verem
Mintaszám	szórvány			szórvány	I
Ásató, év	1990	Csák Árpád 1905	Draveczky Balázs 1966		Horváth László 1987
Meghatározta	Füzes Miklós	Füzes Miklós	P. Hartyányi Borbála	Füzes Miklós	Gyulai Ferenc 1988–1989
Irodalom	Füzes 1990	P. Hartyányi–Nováki–Patay 1968	P. Hartyányi–Nováki 1974	Horváth 1974, Füzes 1990	Gyulai 1996
Korszak	Kora vaskor (Hallstatt)	Kora vaskor (Hallstatt)	Kora vaskor (Hallstatt)	Késő vaskor (La Tène)	Késő vaskor (La Tène)
Lelőhely	Keszthely-Vadaskert	Balatonszéplak	Keszthely-Dobogó	Zamárdi-Kütvölgyi dűlő	Balatongyörök-Zsollehatni dűlő
Kultúra, kor	Kora vaskor C			kelta (La-Tène C/D)	kelta (La-Tène C/D)
Objektum	hamvasztásos sír	gödör	meszelt tapasztástöredék	gödör	cserepek
Mintaszám	I	I	I	I	I
Ásató, év	Sági Károly 1960				
Meghatározta	Füzes Miklós	Füzes Miklós	Füzes Miklós	Dálnoki–Jacomet 2002	Füzes Miklós
Irodalom	Bakay–Kalicz–Sági 1966	P. Hartyányi–Nováki–Patay 1968	Bakay–Kalicz–Sági 1966	Dálnoki–Jacomet 2002	Füzes 1991
Korszak	Késő vaskor (La Tène)	Késő vaskor (La Tène)	Római kor	Római kor	Római kor
Lelőhely	Keszthely-Fenekpuszta I.	Keszthely-Fenekpuszta II.	Nemesvámos-Balácapuszta	Balatonberény	Keszthely-Fenekpuszta I.
Kultúra, kor	kelta	kelta	1–4. sz.-i villa rustica	4. sz.	késő római erődített telep
Objektum	gödör	gödör	mésszel vakolt deszkabéléses medence alján	sír	
Mintaszám	I	I	I	I	
Ásató, év	Erdélyi István 1980	Erdélyi István 1981	Rhé Gyula 1904–1912	Sági Károly 1965	Csák Árpád 1899–1908
Meghatározta	Gyulai Ferenc 1996	Gyulai Ferenc		Füzes Miklós	Füzes Miklós
Irodalom	Gyulai 1998a	Feldolgozás alatt	P. Hartyányi–Nováki–Patay 1968	Sági–Füzes 1966	P. Hartyányi–Nováki–Patay 1968

1. táblázat: A Balaton környéki archaeobotanikai maradványokat tartalmazó lelőhelyek – Archaeological sites with archaeobotanical finds around Lake Balaton

Korszak	Római kor	Római kor	Római kor	Római kor	Római kor
Lelőhely	Keszthely-Fenekpuszta II.	Keszthely-Fenekpuszta III.	Keszthely-Dobogó	Kékkút	Keszthely-Vadaskert
Kultúra, kor	5. sz. közepe	4-5. sz.	késő római temető		
Objektum	D-i erődkapu rétegei	É-i erődkapu rétegei	sír burkoló téglá	villa rustica	
Mintaszám		52	1	9	
Ásató, év	Sági Károly 1970	Müller Róbert 1993	Sági Károly 1955-1962	Sági Károly 1965	
Meghatározta	Füzes Miklós	Gyulai Ferenc 1994	Füzes Miklós	Füzes Miklós	Füzes Miklós
Irodalom	Füzes 1978	Publikálatlan	Sági-Füzes 1967	Sági-Füzes 1967; P. Hartványi-Nováki-Patay 1968	Sági-Füzes 1967
Korszak	Római kor	Kora népvándorlaskor	Késő népvándorlaskor	Késő népvándorlaskor	Késő népvándorlaskor
Lelőhely	Keszthely-Mosóház	Vörs-Tótok dombja	Keszthely-Fenekpuszta	Zalavár-Vársziget parkoló	Fonyód-Bélatelep
Kultúra, kor		langobárd, 6. sz.	6-7. sz. temető	9. sz.-i avar település	9-10. sz.-i avar-szláv település
Objektum	sírkamra habarcsa	sírok	sírok (holttest alá tett szalmából)	verem/kút	cölöpépítmény
Mintaszám	1	37	3	5	16 szelvényből
Ásató, év	1967	Sági Károly 1958-1961	Sági Károly	Szöke Béla Miklós 1994	Kralovanszky Alán 1964
Meghatározta	Füzes Miklós	Füzes Miklós	Füzes Miklós	Gyulai Ferenc 1997	Gyulai Ferenc 1984-1985
Irodalom	P. Hartványi-Nováki-Patay 1968	Füzes 1963	Sági-Füzes 1967	Gyulai 1998b	Gyulai-Hertelendi-Szabó 1991
Korszak	Késő népvándorlaskor	Késő népvándorlaskor	Késő népvándorlaskor	Kora Árpád-kor	Kora Árpád-kor
Lelőhely	Balatonszentgyörgy	Szegerdő	Vörs-Papkert	Keszthely-Halászcserda	Tihany-Barátlakások
Kultúra, kor	temető		avar kor	10-11. sz.-i település	11-13. sz.-i remetelakások és templom
Objektum	sír		48. sír	ház kemencetapasztása	kriptareg. lakóhelyiség
Mintaszám	1		1	1	2
Ásató, év	Sági Károly	Sági Károly	Költő László 1984	Sági Károly 1964	Darnay-Dornyai Béla 1942
Meghatározta	Füzes Miklós	Füzes Miklós	Gyulai Ferenc 1996	Füzes Miklós	M. Kir. Vetőmagvizsgáló Állomás
Irodalom	Bakay-Kalicz-Sági 1966	Sági-Füzes 1967	Publikálatlan	Sági-Füzes 1966	P. Hartványi-Nováki-Patay 1968
Korszak	Árpád-kor	Késő középkor			
Lelőhely	Balatonmagyaród-Alsókolon dülő	Pogányszentpéter-Kolostor			
Kultúra, kor		16. sz.			
Objektum	gödör	verem			
Mintaszám	1	5			
Ásató, év	Kvassay Judit 2003	Müller Róbert 1967			
Meghatározta	Gyulai Ferenc 2003	Füzes Miklós 1968			
Irodalom	Publikálatlan	Füzes 1972			

1. táblázat: A Balaton környéki archaeobotanikai maradványokat tartalmazó lelőhelyek – Archaeological sites with archaeobotanical finds around Lake Balaton

Latin név	Magyar név	Maradvány	Állapot	Kora neolitikum		Középső neolitikum								Késő neolitikum		Rézkor	Középső bronzkor	Késő bronzkor
				Kr.e. 6000-5300	Kr.e. 5300-4700													
				Kéthely-Falu	Alsópáhok-Kányanajla dűlő	Balatonszárszó-Gönyve dűlő	Balatonszéknig-Órgy	Fenekpuszta-Várház	Hegycsod-Agóti dűlő	Keszthely-Zsidi út	Kéthely-Sziget	Tapolca-Példmáskert	Zánka-Vasút bevágás	Balatonszéknig-Órgy	Keszthely-Fenekpuszta	Balatonboglár-Szárszó	Szigliget-Szabadbag u. 15.	Balatonmagg-aród-Hírvégypuszta
Agrimonia eupatoria L.	közönséges párfőfű	makk	lenyomat															
Agrostemma githago L.	konkoly	mag	szenült												133		8	
Agrostemma githago L.	konkoly	toktermés	szenült												1			
Agrostemma githago L.	konkoly	toktermés	lenyomat															
Allium sativum L.	fokhagyma	sarj- s. frókhagyma gerezd	szenült															
Anagallis arvensis L.	mezei tüközem	mag	szenült															
Arctium lappa L.	nagy bojtorján	kaszat	szenült															
Arctium tomentosum Mill.	pókhálós bojtorján	kaszat	nem szenült															
Aristolochia clematitis L.	farkasalma	mag	nem szenült															
Astragalus glycyphylus L.	édeslevelű csüdfű	mag	szenült															
Atriplex patula L.	terebelyes laboda	mag	szenült															
Avena fatua L.	hétla zab	pelyvás szem (cum caryopse corticata)	szenült														1	
Avena sativa L.	abrák zab	csupasz szem (caryopsis nuda)	szenült															
Avena sativa L.	abrák zab	pelyvás szem (cum caryopse corticata)	szenült															
Avena spec.	zab	szem töredék	szenült															
Ballota nigra L.	fekete peszterce	makkocskák	szenült															
Bidens cernua L.	bökölő farkasfű	kaszat	nem szenült															
Brassica campestris L. (syn. Brassica rapa L. subsp. campestris)	vadkáposzta	mag	szenült															
Bromus arvensis L.	mezei rozsnok	pelyvás szem (cum caryopse corticata)	szenült													18		
Bromus mollis L.	puha rozsnok	csupasz szem (caryopsis nuda)	szenült															
Bromus secalinus L.	gabonarozsnok	csupasz szem (caryopsis nuda)	szenült											32				
Bromus sterilis L.	meddő rozsnok	pelyvás szem (cum caryopse corticata)	szenült															
Bromus sterilis L.	meddő rozsnok	csupasz szem (caryopsis nuda)	szenült												1			
Bromus spec.	rozsnok	csupasz szem (caryopsis nuda)	szenült												21			
Bromus spec.	rozsnok	pelyvás szem (cum caryopse corticata)	szenült															
Calamintha acinos (L.) Clairv. (syn. Satureja acinos (L.) Schlecht)	parlagi pereszlény	makkocskák	szenült															
Cannabis sativa L.	kender	makk	nem szenült															
Carex elata All. / gracilis Curt. (-Typ)	zsombék/éles sás	makk	szenült															
Carex flava L. / pendula Huds.	sárga/lecsúngó sás	makk	szenült															
Carex hirta L.	borzas sás	makk	szenült															
Carex silvatica Huds.	erdei sás	makk	szenült															
Carex vulpina L.	róka sás	makk	szenült															
Carex vulpina L. / muricata L. Typ.	róka/sulymos sás	makk	szenült															
Carex tricarpetal	sás	háromlélű makk	szenült															
Caryophyllaceae	szegfűféle	tok	nem szenült															
Cerealia	gabonafélé	szem töredék	szenült															
Cerealia	gabonafélé	pelyvalevél (gluma)	lenyomat										6					
Cerealia	gabonafélé	toklászlevél (palea)	lenyomat										2					
Cerealia	gabonafélé	pelyva és toklászlevelek (lángpelyva)	lenyomat		x		x				xx							
Cerealia	gabonafélé	levél (folium)	lenyomat										2					
Cerealia	gabonafélé	száresomó (nodus)	lenyomat										1					
Cerealia	gabonafélé	szártag (csomóköz) (intermedium)	lenyomat										3					
Cerealia	gabonafélé	szalmaszár töredék a nodusszal	szenült															
Corinth minor L.	szepplőlapu	makkocskák	szenült															
Chenopodium album agg.	fehér libatop	mag	szenült											15				
Chenopodium ficifolium Sm.	fügelevelű libaperej	mag	szenült															

2. táblázat: Mag és termésleletek a Balaton környékéről – Seed and crop finds around Lake Balaton

Latin név	Magyar név	Kora vaskor (Hallstatt)			Késő vaskor (La Tène)			Római kor			Kora népvándorlás kor			Késő népvándorlás kor			Árpád-kor		Késő középkor																			
		Kr.e. 900-500			Kr.e. 500-0				0-476				476-568	568-896			1000-1301		XVI. sz.																			
		Keszthely-Vadaskert	Balatonszéplak	Keszthely-Dobogo	Zamárdi-Kún-olig v. dídő	Balatonugy-örök-Zsolélehat dídő	Keszthely-Fenekpuszta I.	Keszthely-Fenekpuszta II.	Nemesnyamos-Balakpuszta	Balatonberény	Keszthely-Fenekpuszta I.	Keszthely-Fenekpuszta II.	Keszthely-Fenekpuszta III.	Keszthely-Dobogo	Kékkút	Keszthely-Vadaskert	Keszthely-Mozsház	Vöröslótok-őmőmbia	Keszthely-Fenekpuszta	Zalaán-Vársziget parkoló	Fonyód-Bélatelep	Balatonszétegy-ögy	Szegedő	Vöröspapkeri	Keszthely-Halászsárda	Tihany-Barrathlakások	Balatonmogy-örök-Alsókolom dídő	Pogány-szentpeter-Kolostor										
<i>Agrimonia eupatoria</i> L.	közönséges párlófü																																					
<i>Agrostemma githago</i> L.	konkoly										x				3				42																			
<i>Agrostemma githago</i> L.	konkoly																			211																27		
<i>Allium sativum</i> L.	fokhagy ma																		2																			
<i>Anagallis arvensis</i> L.	mezei tikszem																		2																			
<i>Arctium lappa</i> L.	nagy bojtorján														1																							
<i>Arctium tomentosum</i> Mill.	pókháló bojtorján																				4																	
<i>Aristolochia clematitis</i> L.	farkasalma																				1																	
<i>Astragalus glycyphyllos</i> L.	édeslev élű csüdű																			3																		
<i>Atriplex patula</i> L.	terebélyes laboda																			2																		
<i>Avena fatua</i> L.	hűla zab																		2	21																		
<i>Avena sativa</i> L.	abrakzab											x									317																	
<i>Avena sativa</i> L.	abrakzab																				1																	
<i>Avena spec.</i>	zab				1																																	
<i>Ballota nigra</i> L.	fekete peszterce																				1																	
<i>Bidens cernua</i> L.	bököló farkasfog																					1																
<i>Brassica campestris</i> L. (syn. <i>Brassica rapa</i> L. subsp. <i>campestris</i>)	vadkáposzta																					1																
<i>Bromus arvensis</i> L.	mezei rozsnok												1								3																	
<i>Bromus mollis</i> L.	puha rozsnok																				7																	
<i>Bromus secalinus</i> L.	gabonatorozsnok																					2	2															
<i>Bromus sterilis</i> L.	meddő rozsnok																																					
<i>Bromus sterilis</i> L.	meddő rozsnok																																					
<i>Bromus spec.</i>	rozsnok										x																											
<i>Bromus spec.</i>	rozsnok																																					
<i>Calamintha acinos</i> (L.) Clairv. (syn. <i>Satureja acinos</i> (L.) Schleehe	parlagi peresdény																																					
<i>Cannabis sativa</i> L.	kender		1																																			
<i>Carex elata</i> All. / <i>gracilis</i> Curt. (-Typ)	szombék/éles sás																				3																	
<i>Carex flava</i> L./pendula Huds.	sárga/lecsungó sás																																					
<i>Carex hirta</i> L.	borzas sás																				6																	
<i>Carex silvatica</i> Huds.	erdei sás																				1																	
<i>Carex vulpina</i> L.	róka sás																				2																	
<i>Carex vulpina</i> L./maricata L. Typ.	róka/sulyos sás																																					
<i>Carex tricarpetal</i>	sás																					1																
Caryophyllaceae	szegfűféle																																					
<i>Cerealia</i>	gabonaféle				2																																	
<i>Cerealia</i>	gabonaféle																																					
<i>Cerealia</i>	gabonaféle																																					
<i>Cerealia</i>	gabonaféle																																					
<i>Cerealia</i>	gabonaféle																																					
<i>Cerealia</i>	gabonaféle																																					
<i>Cerealia</i>	gabonaféle																																					
<i>Cerealia</i>	gabonaféle																																					
<i>Cerealia</i>	gabonaféle																																					
<i>Cerinth minor</i> L.	szepiólapu																																					
<i>Chenopodium album</i> agg.	fehér libatop																																					
<i>Chenopodium ficifolium</i> Sm.	fügelev élű libaparcj																																					

2. táblázat: Mag és termésleletek a Balaton környékéről – Seed and crop finds around Lake Balaton

Latin név	Magyar név	Maradvány	Állapot	Kora neolitikum	Középső neolitikum								Késő neolitikum	Rézkor	Középső bronzkor	Késő bronzkor		
				Kr.e. 6000-5300	Kr.e. 5300-4700	Kr.e. 4700-4300	Kr.e. 4300-3000	Kr.e. 1600-1300	Kr.e. 1300-900									
				Kéthely - Falu	Alsópáhok, Kút, anajlia dűlő	Balatonárszói-Gönye dűlő	Balatonszentgyörgy	Fenekpuszta-Vámház	Hegyvid-Ágoston dűlő	Keszthely-Zsáid út	Kéthely-Sziget	Topolca-Pélemlékert	Zánka-Vasút bejárás	Balatonszentgyörgy	Keszthely-Fenekpuszta	Balatonboglár-Szárszó	Szigliget-Szabadság u. 15.	Balatonmagyarórod-Híd végpuzta
<i>Chenopodium hybridum</i> L.	pokolyar libatop	mag	szenült															
<i>Chenopodium polyspermum</i> L.	sokmagú libatop	mag	szenült															
<i>Chenopodium spec.</i>	libatop	mag töredék	szenült															
<i>Convolvulus arvensis</i> L.	apró v. folyondárszálak	mag	szenült															
<i>Convolvulus arvensis</i> L.	apró v. folyondárszálak	mag	nem szenült															
<i>Cornus mas</i> L.	húsos som	csontihej	szenült															
<i>Cornus sanguinea</i> L.	veresgyűrű som	csontihej	szenült															
<i>Coronilla varia</i> L.	tarka koronafű	mag	szenült															
<i>Corylus avellana</i> L.	mogyoró	makkhéj töredék	szenült															
<i>Corylus avellana</i> L.	mogyoró (hosszú kás)	makkhéj töredék	nem szenült															
<i>Corylus avellana</i> L.	mogyoró	makkhéj töredék	zárvány?															
<i>Corylus avellana</i> L.	mogyoró	makkhéj töredék	zárvány?								1							
<i>Crataegus monogyna</i> Jacq.	egy bibés galagonya	csontihej	nem szenült															
<i>Digitaria ischaemum</i> (Schreb.) Muhlentb.	apró ujjasmuhar	csupasz szem (caryopsis nuda)	szenült															
<i>Digitaria sanguinalis</i> (L.) Scop	pirók ujjasmuhar	csupasz szem (caryopsis nuda)	szenült															
<i>Echinocloa crus-galli</i> (L.) P. B.	közönséges kakaslábű	csupasz szem (caryopsis nuda)	szenült															
<i>Eleocharis palustris</i> agg.	mocsári csetkaka	makk	szenült															
<i>Euphorbia palustris</i> L.	mocsári kutyatej	mag	szenült															
<i>Fallopia convolvulus</i> (L.) A. Löve	szulákkeserűfű	makkocskák	szenült															
<i>Fallopia dumetorum</i> L. (syn. <i>Bilderdykia dumetorum</i> (L.) Dum.)	sóvény keserűfű	makkocskák	szenült															
<i>Festuca cf. pratensis</i> Huds.	réti csekesz	csupasz szem (caryopsis nuda)	szenült															
<i>Galium aparine</i> agg.	ragadós galaj	félkaszat	szenült															
<i>Galium cruciata</i> L.	keresztes galaj	félkaszat	szenült															
<i>Galium mollugo</i> L.	közönséges galaj	félkaszat	szenült															
<i>Galium spurium</i> L.	gyanús galaj	félkaszat	szenült															
<i>Galium verum</i> agg.	tejló galaj	félkaszat	szenült															
<i>Gossypium spec.</i>	gyapot	vászonz töredék	fémsók konzerválta															
<i>Heliotropium europaeum</i> L.	európai kunkor	makkocskák	szenült															
<i>Hibiscus trionum</i> L.	varjúmák	mag	kalcinálódott															
<i>Hordeum murinum</i> L.	egérárpa	pehelyvász szem (cum caryopse corticata)	szenült															
<i>Hordeum vulgare</i> L. subsp. <i>distichum</i> Zoh.	kétsoros árpa	pehelyvász szem (cum caryopse corticata)	szenült															
<i>Hordeum vulgare</i> L. subsp. <i>distichum</i> Zoh. var. <i>nudum</i>	csupasz kétsoros árpa	csupasz szem (caryopsis nuda)	szenült									2		1				
<i>Hordeum vulgare</i> L. subsp. <i>distichum</i> Zoh. var. <i>nudum</i>	csupasz kétsoros árpa	csupasz szem (caryopsis nuda)	lenyomat									1						
<i>Hordeum vulgare</i> L. subsp. <i>hexastichum</i> Zoh.	hatsoros árpa	pehelyvász szem (cum caryopse corticata)	szenült															
<i>Hordeum vulgare</i> L. subsp. <i>hexastichum</i> Zoh.	hatsoros árpa	pehelyvász szem (cum caryopse corticata)	kalcinálódott															
<i>Hordeum vulgare</i> L. subsp. <i>hexastichum</i> Zoh.	hatsoros árpa	kalászorsó tag (artus rachis)	lenyomat								1							
<i>Hordeum vulgare</i> L.	árpa	pehelyvász szem (cum caryopse corticata)	szenült										1					1
<i>Hordeum vulgare</i> L.	árpa	pehelyvász szem (cum caryopse corticata) (apró)	szenült															
<i>Hordeum vulgare</i> L.	árpa	pehelyvász szem (cum caryopse corticata)	lenyomat										4					
<i>Hordeum vulgare</i> L.	árpa	toklászlevél	lenyomat															
<i>Hordeum vulgare</i> L.	árpa	kalász	lenyomat			x						1						
<i>Hordeum vulgare</i> L.	árpa	szalmaszár töredék a nodusszal	nem szenült															

2. táblázat: Mag és termésleletek a Balaton környékéről – Seed and crop finds around Lake Balaton

Latin név	Magyar név	Kora vaskor (Hallstatt)		Késő vaskor (La Tène)		Római kor		Kora népvándorlás kor		Késő népvándorlás kor		Árpád-kor		Késő középkor	
		Kr.e. 900-500		Kr.e. 500-0		0-476		476-568		568-896		1000-1301		XVI. sz.	
Chenopodium hybridum L.	pokolvar libatop	Keszthely-Vadaskert													
Chenopodium polyspermum L.	sokmagvú libatop	Balatonszéplak													
Chenopodium spec.	libatop	Keszthely-Dobogo													
Convolvulus arvensis L.	apró v. folyondárszülák			Zamádi-Kút völgyi dűlő											
Convolvulus arvensis L.	apró v. folyondárszülák			Balatonsziget-Zsoliehatú dűlő											
Cornus mas L.	húsos som			Keszthely-Fenekpuszta I											
Cornus sanguinea L.	veresgyűrű som			Keszthely-Fenekpuszta II											
Coronilla varia L.	tárka koronafű			Nemesvámos-Balacapuszta											
Corylus avellana L.	mogyoró			Balatonszerény											
Corylus avellana L.	mogyoró (hosszúakás)			Keszthely-Fenekpuszta I											
Corylus avellana L.	mogyoró			Keszthely-Fenekpuszta II											
Corylus avellana L.	mogyoró			Keszthely-Fenekpuszta III											
Crataegus monogyna Jacq	egy bibés galagonya			Keszthely-Dobogo											
Digitaria ischaemum (Schreb.) Muhlent	apró ujjasmuhar			Kékut											
Digitaria sanguinalis (L.) Scop	pirók ujjasmuhar			Keszthely-Vadaskert											
Echinocloa crus-galli (L.) P. B.	közönséges kakaslábű			Keszthely-Mosoház											
Eleocharis palustris agg	mocsári csetkaka														
Euphorbia palustris L.	mocsári kutyatej														
Fallopia convolvulus (L.) A. Löve	szulákkeserűfű														
Fallopia diuturnum L. (syn. Bilderdykia diuturnum (L.) Dum.)	sövénykeserűfű														
Festuca cf. pratensis Huds	rétű csekesz														
Galium aparine agg	ragadós galaj														
Galium cruciata L.	kereszt galaj														
Galium mollugo L.	közönséges galaj														
Galium spurium L.	gyanús galaj														
Galium verum agg	tejtöltő galaj														
Gossypium spec.	gyapot														
Heliotropium europaeum L.	európai kunkor														
Hibiscus trionum L.	varjúmák														
Hordeum murinum L.	egérárpa														
Hordeum vulgare L. subsp. distichum Zoh	kétsoros árpa														
Hordeum vulgare L. subsp. distichum Zoh. var. nudum	csupasz kétsoros árpa														
Hordeum vulgare L. subsp. distichum Zoh. var. nudum	csupasz kétsoros árpa														
Hordeum vulgare L. subsp. hexastichum Zoh	hatsoros árpa														
Hordeum vulgare L. subsp. hexastichum Zoh	hatsoros árpa														
Hordeum vulgare L. subsp. hexastichum Zoh	hatsoros árpa														
Hordeum vulgare L.	árpa														
Hordeum vulgare L.	árpa														
Hordeum vulgare L.	árpa														
Hordeum vulgare L.	árpa														
Hordeum vulgare L.	árpa														
Hordeum vulgare L.	árpa														
Hordeum vulgare L.	árpa														

2. táblázat: Mag és termésleletek a Balaton környékéről – Seed and crop finds around Lake Balaton

Latin név	Magyar név	Maradvány	Állapot	Kora neolitikum		Középső neolitikum										Késő neolitikum		Rézkor	Középső bronzkor	Késő bronzkor		
				Kr.e. 6000-5300	Kr.e. 5300-4700																	
				Keszthely-Falu	Alotópáhok-Katy-analja dűlő	Balatonszársó-Gönyve dűlő	Balatonszénegő-örög	Fenekpuszta-Vámház	Hegyvadász-Agócs dűlő	Keszthely-Zsádi út	Keszthely-Sziget	Tapolca-Péblánikert	Zánkai-Vasúti bevégás	Balatonszénegő-örög	Keszthely-Fenekpuszta	Balatonboglár-Szárszó	Szigliget-Szabadság u. 13.	Balatonmagganód-Hídvégpuszta				
Hordeum vulgare L. var. nudum	csupaszárpa	csupasz szem (caryopsis nuda)	szemelt																			
Hordeum vulgare L. var. nudum	csupaszárpa	csupasz szem (caryopsis nuda)	lenyomat																			
Hypericum perforatum L.	közönséges orbáncfű	mag	szemelt																			
Iris pseudacorus L.	sárga nőszirom	mag	nem szemelt																			
Juglans regia L.	dió	hosszúka, középnagy ép termés	nem szemelt																			
Juglans regia L. cf. var. connata	kődió	ép csonthéj	nem szemelt																			
Juglans regia L. cf. var. oblonga Hort.	hosszúka dió	ép csonthéj	nem szemelt																			
Juglans regia L. cf. var. durissima	kemény héjú dió	ép csonthéj	nem szemelt																			
Juglans regia L. cf. var. rotunda	közönséges gombolyó dió	ép csonthéj	nem szemelt																			
Juglans regia L.	dió	csonthéj (+ töredék)	szemelt																			
Juglans regia L.	dió	csonthéj (+ töredék)	nem szemelt																			
Lamium amplexicaule L.	bársnyós áracsalán	makkocská	szemelt																			
Lathyrus cicera L.	csicséri borsó	mag	szemelt																			
Lathyrus cf. hirsutus L.	borzas lednek	mag	szemelt																			
Lathyrus sativus L.	szegletes lednek vagy szegzesborsó	mag	szemelt																		37	
Lathyrus spec.	lednek	mag	szemelt																			
Lens culinaris Medic. ssp. microsperma Bar.	kismagvú lencse	mag	szemelt																		4	
Lens culinaris Medic. subsp. macrosperma Bar.	nagy magvú lencse	mag	szemelt																			
Lens culinaris Medic.	lencse	mag	szemelt																			
Linum usitatissimum L.	házi len	mag	szemelt																			
Linum spec.	len	textília töredék	fémölerakódás konzerválta																			
Linum/Cannabis spec.	len/kender	háncsrost (textília töredék)	fémölerakódás konzerválta																			
Lychnis flos-cuculi L.	rétű kakukkszegfű	mag	szemelt																			
Lotus corniculatus agg.	szarvas kerep	mag	szemelt																			
Malus silvestris agg.	vadalma	mag	szemelt																			
Malus silvestris agg.	vadalma	almatermés	nem szemelt																			
Malva neglecta Wallr.	papsajt mályva	mag	szemelt																			
Malva silvestris L.	erdei mályva	mag	szemelt																			
Malva spec.	mályva	mag	szemelt																			
Medicago lupulina L.	kömös lucerna	mag	szemelt																			
Melampyrum arvense L.	mezei csomolya	mag	szemelt																			
Melampyrum barbatum W. et K.	szakállas csomolya	mag	szemelt																			
Melilotus albus Desr.	fehér somlóró	mag	szemelt																			
Mercurialis annua L.	egy nyár v. hashajtó székfű	mag	szemelt																			
Myragrum perforiatum L.	légyfogó	mag	szemelt																			
Myosotis palustris agg.	mocsári nefelejcs	makkocská	nem szemelt																			
Neslea paniculata (L.) Desv.	sömörje	becőke	szemelt																			
Olea europaea L.	olajbogyó	csonthéj töredék	szemelt																			
Oxalis acetosella L.	erdei madársóska	mag	nem szemelt																			
Panicum miliaceum L.	köles	csupasz (hántolt) szem	szemelt										5								660	
Panicum miliaceum L.	köles	csupasz (hántolt) szem	lenyomat										2									
Panicum miliaceum L.	köles	csupasz (hántolt) szem	kalcinálódott																			
Panicum miliaceum L.	köles	pehelyes szem (cum caryopse corticata)	szemelt																			

2. táblázat: Mag és termésleletek a Balaton környékéről – Seed and crop finds around Lake Balaton

Latin név	Magyar név	Maradvány	Állapot	Kora neolitikum		Középső neolitikum							Késő neolitikum	Rézkor	Középső bronzkor	Késő bronzkor		
				Kr.e. 6000-5300	Kr.e. 5300-4700									Kr.e. 4700-4300	Kr.e. 4300-3000	Kr.e. 1600-1300	Kr.e. 1300-900	
				Kékhely-Fabu	Alóspáhok-Katy-anajja dűlő	Balatonszársó-Gönye dűlő	Balatonszentgyörgy	Fenekpuszta-Vámház	Hegyvidék-Agói dűlő	Keszthely-Zsádi út	Kékhely-Sziget	Tapolca-Pfőbányaker	Zánk-Vasuti levélgás	Balatonszentgyörgy	Keszthely-Fenekpuszta	Balatonboglár-Szárzó	Szigliget-Szabadság u. 15	Balatonmáriafürdő-Hídépvaszta
Panicum miliaceum L.	köles	pelyvás szem (cum caryopse corticata)	lenyomat															
Papaver dubium L.	bujdosó mák	mag	szenült												1			
Papaver cf. rhoeas L.	pipacs	mag	szenült															
Papaver somniferum L.	mák	mag	szenült															
Papilionaceae	pillangósvirágú	mag	szenült															2614
Phleum pratense L.	mezeli komócsin	csupasz szem (caryopsis nuda)	szenült															
Phragmites australis (Cav.) Trin.	nád	szár töredék a sarkezdeményvel	szenült															
Phragmites australis (Cav.) Trin.	nád	levél (folium)	lenyomat															
Phragmites australis (Cav.) Trin.	nád	szártag (csomóköz) (internodium)	lenyomat															
Phragmites australis (Cav.) Trin.	nád	buga töredék (panicula fragm.)	lenyomat							x								
Pisum sativum L.	veteményborsó	mag	szenült															678
Plantago lanceolata L.	lándzsás útifű	mag	szenült															
Poa cf. annua L.	nyári perje	csupasz szem (caryopsis nuda)	szenült															
Poa spec.	perje	pelyvás szem (cum caryopse corticata) töredék	szenült															
Poaceae	pázsitfűféle	csupasz szem (caryopsis nuda) töredék	szenült															
Poaceae	pázsitfűféle	nodus a szárral	szenült															
Poaceae	pázsitfűféle	szalma	lémsók konzerválta															
Poaceae	pázsitfűféle	pelyvával	lenyomat								xx							
Poaceae	pázsitfűféle	szárcsomó (nodus)	lenyomat															
Poaceae	pázsitfűféle	szártag (csomóköz) (internodium)	lenyomat									1						
Poaceae	pázsitfűféle	szalmaszár (culmus)	lenyomat															
Poaceae	pázsitfűféle	levél (folium) töredék	lenyomat			x						1						
Polygonum amphybium L.	vidra keserűfű	makkocska	nem szenült															
Polygonum aviculare agg.	porcsin v. madárkeserűfű	makkocska	szenült															
Polygonum lapathifolium L.	lapulevelű keserűfű	makkocska	szenült															
Polygonum lapathifolium L.	lapulevelű keserűfű	makkocska	nem szenült															
Polygonum minus Huds.	keskenylevelű keserűfű	makkocska	szenült															
Polygonum mite Schrank	szelíd keserűfű	makkocska	szenült															
Polygonum mite Schrank	szelíd keserűfű	makkocska	nem szenült															
Polygonum persicaria L.	baracklevelű keserűfű	makkocska	szenült															
Polygonum spec.	keserűfű	makkocska	szenült															
Potentilla reptans L.	indás pumpó	aszmag	szenült															
Prunus amygdalus Batsch.	mandula	a termés zöld pelyhes burka (exocarpium)	nem szenült															
Prunus armeniaca L.	kajszi	csonthéj	nem szenült															
Prunus armeniaca L.	kajszi	gyümölcs mómia	nem szenült															
Prunus avium L.	madáreresznye	csonthéj	szenült															
Prunus avium L. cultae	nemes cseresznye	csonthéj	nem szenült															
Prunus avium L.	madár/nemes cseresznye	kocsány	szenült															
Prunus cerasus L. subsp. acida (Dum.) Dost.	cigány meggy	csonthéj	nem szenült															
Prunus domestica L.	termesztett szilva	csonthéj	szenült															
Prunus domestica L.	termesztett szilva	gyümölcs mómia	szenült															
Prunus domestica L. ssp. oeconomica	lőszemű szilva	csonthéj	lenyomat															
Prunus mahaleb Mill.	saj- v. török meggy	csonthéj	szenült															
Prunus mahaleb Mill.	saj- v. török meggy	csonthéj	nem szenült															
Prunus padus L.	szelnic meggy	csonthéj	nem szenült															

2. táblázat: Mag és termésleletek a Balaton környékéről – Seed and crop finds around Lake Balaton

Latin név	Magyar név	Kora vaskor (Hallstatt)			Késő vaskor (La Tène)			Római kor			Kora népvándorlás kor			Késő népvándorlás kor			Árpád-kor		Késő középkor														
		Kr.e. 900-500			Kr.e. 500-0			0-476			476-568			568-896			1000-1301	XVI. sz.															
		Keszthely-Vadaskert	Balatonszéplak	Keszthely-Dobogó	Zamárdi-Kún-olgy-i dűlő	Balatonig-örök-Zsilleházi dűlő	Keszthely-Fenekpuszta I.	Keszthely-Fenekpuszta II.	Nemesvámos-Balacapuszta	Balatonberény	Keszthely-Fenekpuszta I.	Keszthely-Fenekpuszta II.	Keszthely-Fenekpuszta III.	Keszthely-Dobogó	Kékkút	Keszthely-Vadaskert	Keszthely-Misóházi	Vörö-Tótok dombja	Keszthely-Fenekpuszta	Zalaú-Városgát parkoló	Fonyód-Bételep	Balatonszéplak-örög	Szeged	Vörö-Papkert	Keszthely-Halászcsereda	Tihany-Batallakások	Balatonmagyaróvár-Alföldön dűlő	Pogány szentpéter-kölestör					
<i>Panicum miliaceum</i> L.	köles																																
<i>Papaver dubium</i> L.	bujdosó mák																																
<i>Papaver cf. rhoeas</i> L.	pipacs																																
<i>Papaver somniferum</i> L.	mák											2									1												
Papilionaceae	pillangósvirágú																																
<i>Phleum pratense</i> L.	mezei komócsin																				1												
<i>Phragmites australis</i> (Cav.) Trin.	nád																				1												
<i>Phragmites australis</i> (Cav.) Trin.	nád																																
<i>Phragmites australis</i> (Cav.) Trin.	nád																																
<i>Pisum sativum</i> L.	veteményborsó												1								4	1			2								
<i>Plantago lanceolata</i> L.	lándzsás útifű																				2												
<i>Poa cf. annua</i> L.	nyári perje																				4									3			
<i>Poa spec.</i>	perje																														1		
Poaceae	pázsitfűféle																				9												
Poaceae	pázsitfűféle																				3												
Poaceae	pázsitfűféle																	5															
Poaceae	pázsitfűféle																																
Poaceae	pázsitfűféle																																
Poaceae	pázsitfűféle																																
Poaceae	pázsitfűféle																																
<i>Polygonum amphibium</i> L.	vidra keserűfű																																
<i>Polygonum aviculare</i> agg.	porcsin v. madárkeserűfű											2									88	3											
<i>Polygonum lapathifolium</i> L.	lapulevelű keserűfű																				4									2			
<i>Polygonum lapathifolium</i> L.	lapulevelű keserűfű																																
<i>Polygonum minus</i> Huds.	keskenylevelű keserűfű																				1												
<i>Polygonum mite</i> Schrank	szelíd keserűfű																				1										3		
<i>Polygonum mite</i> Schrank	szelíd keserűfű																																
<i>Polygonum persicaria</i> L.	baracklevelű keserűfű											1																					
<i>Polygonum spec.</i>	keserűfű																																1
<i>Potentilla reptans</i> L.	indás pimpó																				1												
<i>Prunus amygdalus</i> Batsch.	mandula													1																			
<i>Prunus armeniaca</i> L.	kajszi																																
<i>Prunus armeniaca</i> L.	kajszi																																
<i>Prunus avium</i> L.	madár-cseresznye																				1												
<i>Prunus avium</i> L. cultae	nemes cseresznye																																
<i>Prunus avium</i> L.	madár/nemes cseresznye																																
<i>Prunus cerasus</i> L. subsp. <i>acida</i> (Dum.) Dost.	cigány meggy																																
<i>Prunus domestica</i> L.	termesztett szilva																																
<i>Prunus domestica</i> L.	termesztett szilva																				6												
<i>Prunus domestica</i> L. ssp. <i>oceanica</i>	lószerű szilva																																20
<i>Prunus mahaleb</i> Mill.	saj- v. török meggy																																
<i>Prunus mahaleb</i> Mill.	saj- v. török meggy																				4												
<i>Prunus padus</i> L.	szőlinc meggy																																

2. táblázat: Mag és termésleletek a Balaton környékéről – Seed and crop finds around Lake Balaton

Latin név	Magyar név	Maradvány	Állapot	Kora neolitikum	Középső neolitikum							Késő neolitikum	Rézkor	Középső bronzkor	Késő bronzkor			
				Kr.e. 6000-5300	Kr.e. 5300-4700								Kr.e. 4700-4300	Kr.e. 4300-3000	Kr.e. 1600-1300	Kr.e. 1300-900		
				Kéthely-Falu	Alsópáhok-Kátsinája dűlő	Balatonszársó-Göny e dűlő	Balatonszécsény-08gy	Fenekpuszta-Vámház	Hegyesd-Agócs dűlő	Keszthely-Zsidó út	Kéthely-Sziget	Tapolca-Plébániakert	Zánkai-Vasúti bejárat	Balatonszécsény-08gy	Keszthely-Fenekpuszta	Balatonboglár-Szárzók	Szigliget-Szabadság u. 15.	Balatonmagas-4004-Híd-égypuszta
<i>Prunus persica</i> (L.) Batsch	őszibarack	ép csonthéj	nem szentült															
<i>Prunus persica</i> (L.) Batsch	őszibarack	ép csonthéj, gomb alakú	nem szentült															
<i>Prunus persica</i> (L.) Batsch	őszibarack	ép csonthéj, tojásdad alakú	nem szentült															
<i>Prunus persica</i> (L.) Batsch	őszibarack	ép csonthéj, visszás tojásdad alakú	nem szentült															
<i>Prunus persica</i> (L.) Batsch	őszibarack	csonthéj + töredék	szentült															
<i>Prunus persica</i> (L.) Batsch	őszibarack	csonthéj + töredék	nem szentült															
<i>Prunus spinosa</i> agg.	kökény	csonthéj	szentült													I		
<i>Prunus spinosa</i> agg. (kerek)	kökény	csonthéj	nem szentült															
<i>Prunus spec.</i>	szilvaféle	csonthéj töredék	szentült															
<i>Prunus spec.</i>	szilvaféle	csonthéj töredék	nem szentült															
<i>Pyrus achras</i> (Gaertn.) Stohr (syn. <i>P. pyrastrer</i> (L.) Burgsdorf	vadkörte (vackor)	mag	szentült															
<i>Pyrus communis</i> L.	nemes körte	gyümölcs	szentült															
<i>Pyrus cf. magyarica</i> Terpo	magyar körte	termés múmia	nem szentült															
<i>Pyrus spec.</i>	körte	mag	szentült															
<i>Pyrus spec.</i>	körte	termés	nem szentült															
<i>Pyrus spec.</i>	körte	kocsány	nem szentült															
<i>Ranunculus flammula</i> L.	béka boglárka	mag	szentült															
<i>Ranunculus repens</i> L.	küszög boglárka	mag	szentült															
<i>Raphanus raphanistrum</i> L.	repesényretek	mag	szentült															
<i>Rhamnus cathartica</i> L.	varjútóvis	csonthejas mag	szentült															
<i>Rhamnus cathartica</i> L.	varjútóvis	csonthejas mag	nem szentült															
<i>Rubus fruticosus</i> agg.	szeder	csonthejas mag	szentült															
<i>Rumex acetosa</i> L.	mezei sóska	makk	szentült															
<i>Rumex acetosella</i> agg.	juhsóska	makk	szentült															
<i>Rumex conglomeratus</i> Murr.	murvás lórom	makk	szentült															
<i>Rumex hydrolapathum</i> Huds.	tavi lórom	makk	szentült															
<i>Rumex hydrolapathum</i> Huds.	tavi lórom	makk	nem szentült															
<i>Rumex obtusifolius</i> L.	régi lórom	makk	szentült															
<i>Rumex cf. pulcher</i> L.	csinos lórom	makk	szentült															
<i>Rumex sanguineus</i> L.	erdei lórom	makk	szentült															
<i>Rumex spec.</i>	lórom	makk	nem szentült															
<i>Salvia pratensis</i> L.	mezei zsálya	makkocska	szentült															
<i>Sambucus ebulus</i> L.	gyalogbodza	csonthejas mag	szentült															
<i>Sambucus ebulus</i> L.	gyalogbodza	csonthejas mag	nem szentült															
<i>Sambucus nigra</i> L.	fekete bodza	csonthejas mag	nem szentült															
<i>Sambucus spec.</i>	bodza	csonthejas mag töredék	nem szentült															
<i>Saponaria officinalis</i> L.	szappanfű	mag	szentült															
<i>Schoenoplectus lacustris</i> (L.) Palla	tavi káka (csuha)	makk	szentült															
<i>Scorzonera humilis</i> L.	alacsony pozdor	kaszat	nem szentült															
<i>Secale cereale</i> L.	rozsa	csupasz szem (caryopsis nuda)	szentült											2				
<i>Secale cereale</i> L.	rozsa	"nagy, rövid" csupasz szem (caryopsis nuda)	szentült															
<i>Secale cereale</i> L.	rozsa	"hosszúkás, apró" csupasz szem (caryopsis nuda)	szentült															
<i>Secale cereale</i> L.	rozsa	szalmaszár töredék a nodusszal	nem szentült															

2. táblázat: Mag és termésleletek a Balaton környékéről – Seed and crop finds around Lake Balaton

Latin név	Magyar név	Maradvány	Állapot	Kora neolitikum	Középső neolitikum							Késő neolitikum	Rézkor	Középső bronzkor	Késő bronzkor			
				Kr.e. 6000-5300	Kr.e. 5300-4700									Kr.e. 4700-4300	Kr.e. 4300-3000	Kr.e. 1600-1300	Kr.e. 1300-900	
				Kéthely-Falu	Alsópáhok-Katy-analja dűlő	Balatonszárszó-Göny-e dűlő	Balatonszentgyörgy	Fenekpuszta-Vámház	Hegyesd-Agósi dűlő	Keszthely-Zadi út	Kéthely-Sajóget	Taposca-Plebániakert	Zanka-Vasúti beálgás	Balatonszentgyörgy	Keszthely-Fenekpuszta	Balatonboglár-Sárszó	Szigliget-Szabadság u. 15.	Balatonmagyaróvár-Híd-éjpuszta
<i>Secale cf. silvestre</i> Host	vadrozsa	csupasz szem (caryopsis nuda)	szentelt															
<i>Setaria italica</i> (L.) P. B.	olasz muhar	csupasz szem (caryopsis nuda)	szentelt															
<i>Setaria italica</i> (L.) P. B.	olasz muhar	toklászós szem	szentelt															
<i>Setaria lutescens</i> (Weigel) Hubbard	fakó muhar	csupasz szem (caryopsis nuda)	szentelt															
<i>Setaria lutescens</i> (Weigel) Hubbard	fakó muhar	toklászós szem	szentelt															
<i>Setaria verticillata</i> (L.) R. et Sch.	ragadós muhar	csupasz szem (caryopsis nuda)	szentelt															
<i>Setaria viridis</i> (L.) P. B.	zöld muhar	toklászós szem	szentelt															
<i>Setaria viridis</i> (L.) P. B.	zöld muhar	csupasz szem (caryopsis nuda)	szentelt															
<i>Setaria viridis</i> (L.) P. B.	zöld muhar	csupasz szem (caryopsis nuda)	nem szentelt															
<i>Setaria viridis</i> (L.) P. B. / <i>verticillata</i> (L.) R. et Sch.	zöld/ragadós muhar	csupasz szem (caryopsis nuda)	szentelt															
<i>Solanum dulcamara</i> L.	ebeszőlő csucsor	mag	szentelt															
<i>Solanum nigrum</i> L.	fekete csucsor	mag	szentelt															
<i>Sorbus domestica</i> L.	kerti berkenye v. fajtóska	mag	nem szentelt															
<i>Sorbus domestica</i> L.	kerti berkenye v. fajtóska	mag	szentelt															
<i>Stachys annua</i> L.	tarlóvirág	makkocska	szentelt															
<i>Stachys arvensis</i> L.	tarlóvirág	makkocska	szentelt															
<i>Stellaria graminea</i> L.	réti csillaghúr	mag	szentelt															
<i>Stellaria holostea</i> L.	olocsány csillaghúr	mag	szentelt															
<i>Stellaria media</i> agg.	tyúkúr	mag	szentelt															
<i>Tetragonolobus maritimus</i> (L.) Roth (syn. <i>Lotus siliquosus</i> L.)	bárony kerep	mag	szentelt															
<i>Teucrium chamaedrys</i> L.	sarlós gamandor	makkocska	szentelt															
<i>Tilix platyphyllos</i> Scop.	nagylevelű hárs	termés	nem szentelt															
<i>Trapa natans</i> L.	sulyom	makk	szentelt															
<i>Trifolium arvense</i> L.	tarlóhere v. here-hura	mag	szentelt															
<i>Trifolium hybridum</i> L.	korcs here	mag	nem szentelt															
<i>Trifolium pratense</i> (L.) Kellch	vörös here	mag	szentelt															
<i>Triticum aestivum</i> L.	közönséges búza	csupasz szem (caryopsis nuda)	szentelt															
<i>Triticum aestivum</i> L.	kenyérbúza	csupasz szem (caryopsis nuda)	nem szentelt															
<i>Triticum aestivum</i> L.	kenyérbúza	kalászsorsó-tag	szentelt															
<i>Triticum aestivum</i> L. subsp. <i>compactum</i> (Host) MacKey	törpe búza	csupasz szem (caryopsis nuda)	szentelt										23					
<i>Triticum aestivum</i> L. subsp. <i>compactum</i> (Host) MacKey	törpe búza	csupasz szem (caryopsis nuda) "erősen compactoid"	szentelt															
<i>Triticum aestivum</i> L. subsp. <i>compactum</i> (Host) MacKey	törpe búza	csupasz szem (caryopsis nuda) "basalis részén lekerekített"	szentelt															
<i>Triticum aestivum</i> L. subsp. <i>vulgare</i> (Vill.) MacKey	közönséges búza	csupasz szem (caryopsis nuda)	szentelt															
<i>Triticum aestivum</i> L. subsp. <i>vulgare</i> (Vill.) MacKey	közönséges búza	"egyenletesen ovális, lapos" csupasz szem (caryopsis nuda)	szentelt															
<i>Triticum aestivum</i> L. subsp. <i>vulgare</i> (Vill.) MacKey	közönséges búza	"csirapajzs fele oblósen kiszélesedő" csupasz szem (caryopsis nuda)	szentelt															
<i>Triticum aestivum</i> L. subsp. <i>vulgare</i> (Vill.) MacKey var. <i>hostianum compactoides</i>	közönséges búza	csupasz szem (caryopsis nuda)	lennyomat															
<i>Triticum aestivum</i> L. subsp. <i>vulgare</i> (Vill.) MacKey var. <i>hostianum compactoides</i>	közönséges búza	csupasz szem (caryopsis nuda)	lennyomat															
<i>Triticum aestivum</i> L. subsp. <i>vulgare</i> (Vill.) MacKey var. <i>hostianum compactoides</i>	közönséges búza	kalászsorsó-tag	lennyomat															

2. táblázat: Mag és termésleletek a Balaton környékéről – Seed and crop finds around Lake Balaton

Latin név	Magyar név	Maradvány	Állapot	Kora neolitikum		Középső neolitikum										Késő neolitikum		Rézkor	Középső bronzkor	Késő bronzkor				
				Kr.e. 6000-5300	Kr.e. 5300-4700																			
					Kéthely-Falu		Alisóphok-Katy-analja dűlő	Balatonszársó-Gönye dűlő	Balatonszentgyörgy	Fenekpuszta-Vámház	Hegyvidék-Agóti dűlő	Keszthely-Zsidi út	Kéthely-Sziget	Tapolca-Plebánkert	Zánkai-Vasóti beálgás		Balatonszentgyörgy		Keszthely-Fenekpuszta		Balatonboglár-Szárszó		Szigliget-Szabadság u. 15.	Balatonmagas-mod-Híd-égnusza
<i>Triticum aestivum</i> L. subsp. <i>spelta</i> (L.) Thell.	tönkőly	kalász/ka (spiculum)	lenyomat												1								1	
<i>Triticum aestivum</i> L. subsp. <i>spelta</i> (L.) Thell.	tönkőly	esüpasz szem (caryopsis nuda)	szentült															1						
<i>Triticum aestivum</i> L. subsp. <i>spelta</i> (L.) Thell.	tönkőly	furca bicornis (villa)	szentült															1						
<i>Triticum aestivum</i> L. subsp. <i>spelta</i> (L.) Thell./dicoccum	tönkőly/tönke	esüpasz szem (caryopsis nuda)	szentült																					
<i>Triticum monococcum</i> L. subsp. <i>boeoticum</i>	vad alakor	kalász/ka (spiculum)	lenyomat												5									
<i>Triticum monococcum</i> L. subsp. <i>boeoticum</i>	vad alakor	furca bicornis (villa)	lenyomat												9									
<i>Triticum monococcum</i> L. subsp. <i>monococcum</i>	alakor	esüpasz szem (caryopsis nuda)	szentült												8		5		20 cl					
<i>Triticum monococcum</i> L. subsp. <i>monococcum</i>	alakor	esüpasz szem (caryopsis nuda)	lenyomat						3	3														
<i>Triticum monococcum</i> L. subsp. <i>monococcum</i>	alakor	pelyväs szem (cum caryopse corticata) (kalász/ka)	lenyomat			x							2	5										
<i>Triticum monococcum</i> L. subsp. <i>monococcum</i>	alakor	furca bicornis (villa)	szentült											1			503							
<i>Triticum monococcum</i> L. subsp. <i>monococcum</i>	alakor	furca bicornis (villa)	lenyomat						x					5										
<i>Triticum monococcum</i> L. subsp. <i>monococcum</i>	alakor	pelyväslevél (gluma)	lenyomat											3										
<i>Triticum monococcum</i> L. subsp. <i>monococcum</i>	alakor	kalászorsó-tag (artus rachis)	lenyomat											3										
<i>Triticum monococcum</i> /dicoccum	alakor/tönke	furca bicornis (villa) fragmentum	szentült																					
<i>Triticum turgidum</i> L. subsp. <i>dicoccum</i> (Schr.) Thell.	tönke	esüpasz szem (caryopsis nuda)	szentült												11		47 ml		50 cl					
<i>Triticum turgidum</i> L. subsp. <i>dicoccum</i> (Schr.) Thell.	tönke	pelyväs szem (cum caryopse corticata)	szentült															1						
<i>Triticum turgidum</i> L. subsp. <i>dicoccum</i> (Schr.) Thell.	tönke	furca bicornis (villa)	szentült															101						
<i>Triticum turgidum</i> L. subsp. <i>dicoccum</i> (Schr.) Thell.	tönke	esüpasz szem (caryopsis nuda)	lenyomat	2						3														
<i>Triticum turgidum</i> L. subsp. <i>dicoccum</i> (Schr.) Thell.	tönke	pelyväs szem (cum caryopse corticata) (kalász/ka)	lenyomat																					
<i>Triticum turgidum</i> L. subsp. <i>dicoccum</i> (Schr.) Thell.	tönke	furca bicornis (villa)	lenyomat			x	3						1	24	x									
<i>Triticum turgidum</i> L. subsp. <i>dicoccum</i> (Schr.) Thell.	tönke	pelyväslevél (gluma)	lenyomat											4	7									
<i>Triticum turgidum</i> L. subsp. <i>dicoccum</i> (Schr.) Thell.	tönke	toklás/levél (palea)	lenyomat											2										
<i>Triticum spec.</i>	büza	esüpasz szem (caryopsis nuda)	szentült												12									
<i>Triticum spec.</i>	büza	pelyväs szem (cum caryopse corticata) (kalász/ka)	lenyomat											2	1									
<i>Triticum spec.</i>	büza	esüpasz szem (caryopsis nuda)	lenyomat											1										
<i>Triticum spec.</i>	büza	szem	lenyomat											4										
<i>Triticum spec.</i>	büza	pelyväslevél (gluma)	lenyomat												4	13								
<i>Triticum spec.</i>	büza	toklás/levél (palea)	lenyomat												3									
<i>Triticum spec.</i>	büza	pelyväs és toklás/levél (lángpelyva)	lenyomat	x	x	x	x																	
<i>Triticum spec.</i>	pelyväs büza	furca bicornis (villa) fragmentum	szentült											1										
<i>Triticum spec.</i>	büza	furca bicornis (villa)	lenyomat												3									
<i>Triticum spec.</i>	büza	kalászorsó-tag (artus rachis)	lenyomat												2									
<i>Triticum spec.</i>	büza	szalmaszár töredék a nodusszal	nem szentült																					
<i>Triticum spec.</i>	büza	arista	fémök																					
<i>Typha cf. angustifolia</i> L.	keskenylevelű gyékény	levél (folium)	lenyomat											2										
<i>Vicia angustifolia</i> L.	vetési bükköny	mag	szentült																					1
<i>Vicia ervilia</i> (L.) Willd.	cicorfenőse	mag	szentült																					261
<i>Vicia grandiflora</i> Scop.	szenves bükköny	mag	szentült																					

2. táblázat: Mag és termésleletek a Balaton környékéről – Seed and crop finds around Lake Balaton

Latin név	Magyar név	Kora vaskor (Hallstatt)		Késő vaskor (La Tène)		Római kor		Kora népvándorlás kor		Késő népvándorlás kor		Árpád-kor		Késő középkor XVI. sz.															
		Kr.e. 900-500		Kr.e. 500-0		0-476		476-568		568-896		1000-1301																	
		Keszthely-Vadaskert	Balatonszéplak	Keszthely-Dobogó	Zamáti-Kin olgyi dűlő	Balatongyörök-Zsollehtár dűlő	Keszthely-Fenekpuszta I.	Keszthely-Fenekpuszta II.	Nemesvámos-Balacpuszta	Balatonberény	Keszthely-Fenekpuszta I.	Keszthely-Fenekpuszta II.	Keszthely-Fenekpuszta III.	Keszthely-Dobogó	Kékkút	Keszthely-Vadaskert	Keszthely-Mosóház	Vörö-Tótok dombja	Keszthely-Fenekpuszta	Zalaár-Várzsiget parkoló	Fonyód-Bélatelep	Balatonszentgyörgy	Szeged	Vörö-Papkert	Keszthely-Halászcsárda	Tihany-Barátklakok	Balatonmagnyaróka-Alutókolon dűlő	Pogány-szentpéter-Kolontor	
<i>Triticum aestivum</i> L. subsp. <i>spelta</i> (L.) Thell.	tönköly																												
<i>Triticum aestivum</i> L. subsp. <i>spelta</i> (L.) Thell.	tönköly			450																									
<i>Triticum aestivum</i> L. subsp. <i>spelta</i> (L.) Thell.	tönköly																												
<i>Triticum aestivum</i> L. subsp. <i>spelta</i> (L.) Thell./dicoccum	tönköly/tönke			44																									
<i>Triticum monococcum</i> L. subsp. <i>boeoticum</i>	vad alakor																												
<i>Triticum monococcum</i> L. subsp. <i>boeoticum</i>	vad alakor																												
<i>Triticum monococcum</i> L. subsp. <i>monococcum</i>	alakor			28				x			8										2								
<i>Triticum monococcum</i> L. subsp. <i>monococcum</i>	alakor																												
<i>Triticum monococcum</i> L. subsp. <i>monococcum</i>	alakor																												
<i>Triticum monococcum</i> L. subsp. <i>monococcum</i>	alakor																												
<i>Triticum monococcum</i> L. subsp. <i>monococcum</i>	alakor																												
<i>Triticum monococcum</i> /dicoccum	alakor/tönke																												
<i>Triticum turgidum</i> L. subsp. <i>dicoccum</i> (Schr.) Thell.	tönke			169	x			x		7	9										6								
<i>Triticum turgidum</i> L. subsp. <i>dicoccum</i> (Schr.) Thell.	tönke																												
<i>Triticum turgidum</i> L. subsp. <i>dicoccum</i> (Schr.) Thell.	tönke																												
<i>Triticum turgidum</i> L. subsp. <i>dicoccum</i> (Schr.) Thell.	tönke																												
<i>Triticum turgidum</i> L. subsp. <i>dicoccum</i> (Schr.) Thell.	tönke																												
<i>Triticum turgidum</i> L. subsp. <i>dicoccum</i> (Schr.) Thell.	tönke																												
<i>Triticum turgidum</i> L. subsp. <i>dicoccum</i> (Schr.) Thell.	tönke																												
<i>Triticum spec.</i>	búza							xxx		3																			
<i>Triticum spec.</i>	búza																												
<i>Triticum spec.</i>	búza																												
<i>Triticum spec.</i>	búza																												
<i>Triticum spec.</i>	búza																												
<i>Triticum spec.</i>	búza																												
<i>Triticum spec.</i>	pelyvás búza																												
<i>Triticum spec.</i>	búza																												
<i>Triticum spec.</i>	búza																												
<i>Triticum spec.</i>	búza							x																					
<i>Triticum spec.</i>	búza																												
<i>Typha cf. angustifolia</i> L.	keskenylevelű gyékény			768																									
<i>Vicia angustifolia</i> L.	vetési búkköny																												
<i>Vicia ervilia</i> (L.) Willd.	cicorfenese																												
<i>Vicia grandiflora</i> Scop.	szennyves búkköny																												

2. táblázat: Mag és termésleletek a Balaton környékéről – Seed and crop finds around Lake Balaton

Latin név	Magyar név	Kora vaskor (Hallstatt)			Késő vaskor (La Tène)			Római kor			Kora népvándorlás kor		Késő népvándorlás kor		Árpád-kor		Késő középkor																			
		Kr.e. 900-500			Kr.e. 500-0				0-476				476-568	568-896			1000-1301	XVI. sz.																		
		Keszthely-Viadaskert	Balatonszéplak	Keszthely-Dobogó	Zamárdi-Kút ölygyűjtő	Balatongyőri-örök-Zsillehátú dűlő	Keszthely-Fenekpuszta I.	Keszthely-Fenekpuszta II.	Nemesvámos-Balácapuszta	Balatonbénye	Keszthely-Fenekpuszta I.	Keszthely-Fenekpuszta II.	Keszthely-Fenekpuszta III.	Keszthely-Dobogó	Kékút	Keszthely-Viadaskert	Keszthely-Mosóház	Vöröskő dombja	Keszthely-Fenekpuszta	Zalaár-Vásziget parkoló	Fonyód-Beltelep	Balatonszentgyörgy	Szeged	Vöröspapka	Keszthely-Halászsáda	Tihany-Barátkások	Balatonmáriafürdő-Alsókolon dűlő	Pogány-szentpéter-Kolostor								
Vicia hirsuta (L.) Gray	borzas búkköny																																			
Vicia tetrasperma (L.) Schreb	négy magvú búkköny																																			
Vicia villosa Roth	szőszös búkköny												3																							
Vitis vinifera L. subsp. vinifera (Gmel.) Hegi	bortermő szőlő										X																									
Vitis vinifera L. subsp. vinifera (Gmel.) Hegi	bortermő szőlő																																			
Vitis vinifera L. subsp. vinifera (Gmel.) Hegi	bortermő szőlő																																			
Vitis vinifera L. subsp. vinifera (Gmel.) Hegi	bortermő szőlő																																			
Vitis spec	szőlő																																			
Xanthium strumarium L.	bojtórján szerbtóvis																																			
Indet	nem meghatározott																																			
Gabonakása																																				
Kéleskása																																				
Halleves																																				
Szamócatorta																																				
Virágbimbó																																				
Rágcsáló ürtelek																																				
Rügy																																				
Rügyalap																																				
Gomba szklerotium																																				
Megjegyzés:																																				
X = nincs számszerű adat																																				
XXX = sok, XX = kevés, X = szörvány																																				

2. táblázat: Mag és termésleletek a Balaton környékéről – Seed and crop finds around Lake Balaton

Petánovics Katalin

Régészet és néprajz – költészet és valóság*

Az Alsó- és Felsőzsidből 1943-ban Várvölgy néven egyesülő község hosszan nyújtózik a Nagylázhegy nyugati lábánál, a Zsidi medence közepén.¹ Lakói többnyire szegény emberek voltak — három-hat család is lakott egy-egy portán — közülük sokan hat-hónapos munkára szegődtek különböző uradalmakba, vagy nyaranta részesaratónak álltak. Télen a férfiak fát vágtak az erdőn, így biztosították a családjuk kenyerét, megélhetését.

Szegénységük ellenére, vagy éppen azért, mindig reménykedtek valami csodában, amely egyszer csak rájuk talál, és jobbá teszi az életüket. Az 1920-as években Amerikából hazatelepült falubelijük azt mesélte, hogy odakinn egy jósnő kérdésére, hogy honnan való, azt felelte: nem is meri megmondani, mert olyan szegény helyről jött! De a jósnő más véleményen volt: Nem szegény község az, mert a hegyek mind tele vannak értékekkel, pénzzel, s majd „üdőbe ráakannak.”²

A jósnőnek — úgy tűnik — igaza volt, hiszen számos régészeti lelet került a felszínre véletlenül (DORNYAY-VIGYÁZÓ 1934, 279; MRT 1966, 165–166; NOVÁKI-SKERLETZ 1991). A falu rácsodálkozott a földből előkerülő kincsre, s azonnal elindult a szóbeszéd, mint egy hosszú lánc, szemet szembe, történetet történetbe fűzve. Míg az archeológusok a tudomány szabályai szerint meghatározták a tárgyak korát, nevét, rendeltetését, addig az emberek az évek múltával elszakadtak a tényektől, s lelkükben, gondolkodásukban költészetté vált a valóság.

A magyar hiedelemmonda katalógusban külön egységet alkotnak a kincs mondák, melyeknek egyik alcsoportja az *ellenség elől elrejtett kincs*. Az ellenség — mint a dolgozatból is kiderül — gyakran a *török*, az elrejtők pedig ebben az esetben a *szerteszek* (BIHARI 1980, 125–126). Európa szerte számtalan történet szól az elásott értékekről, amelyek után nemcsak a szegények kutattak, hanem egyetlen társa-

dalmi réteg sem maradt közömbös a mondák titokzatos kincsei iránt (PÓCS 1990, 683).

A hiedelmekben jártasak tudják, hogy a földbe rejtett arany hét évenként „fölveti magát, úgy tisztul”, s aki meglátja és megleli, gazdag és szerencsés lesz.³

Szinte nincs falu, ahol kincsmondát ne ismernének, s ne próbáltak volna kutatni utána. Jószerivel a szegénységből való kitörés egyetlen módját látták benne, hogyne kíséreltek volna meg mindent a megszerzése érdekében.⁴

Reményeiket, álmaikat táplálták a saját falujukban és máshonnet hallott történetek is. Jól tudták, hogy az emberek évezredek óta folyvást menekültek, s mindig abban reménykedtek, hogy a veszedelem elmúltával majd visszatérnek, ezért rejtették el legföltettebb vagyontárgyaikat. De többségük soha nem jött vissza. A föld viszont hűséges volt: magához ölelte, őrizte amit rábíztak mindaddig, amíg elérkezett az „üdő”, hogy valaki megtalálja azt.

A nép az előkerült leletek többségét — bármilyen korból származzanak is — a török időkre datálja. Ez történt annak a bronzkor végi – koravaskori kincsleletnek az esetében is, amelyet „felsőzsidai kincsleletként” ismer a régészeti irodalom (MRT 1966, 166).

A korabeli Keszthelyi Hírek című újság részletesen beszámolt a lelet előkerülésével kapcsolatos tudnivalókról. Eszerint 1926. február 8.-án Szi Keserű József a községi erdőben fát ásott, s közben egy fekete korszó fordult ki a földből, mely szétmállott, s ottmaradt az edény tartalma, a 14 darabból álló aranyelet (1. kép). A gazdának február 18.-án dolga akadt a városban, így hát magával hozta a talált tárgyakat, s bevitte Löwy Pál ékszerészhez, aki megerősítette, hogy az általa 217 gramm súlyúnak mért aranyelet 22 karátos, s becslése szerint aranyértéke mintegy 8–10 millió korona. Az ékszerész elkísérte Szi Keserű Józsefet a fősolgabíróságra, ahol jegyzőkönyv készült az esetről, s mint talált tárgyat,

megőrzésre átvették tőle. Február 28.-án már arról olvashatunk, hogy a csendőrség nyomozása eredményeként még a hivatalba került „8 grammnyi trébelt aranylemez és aranyfonál, egy díszített rézedény maradványai és a fekete korsó épségben maradt darbjai.” A nyomozás megállapította, hogy a lelet pontos helye a felsőzsidi községi erdő Nagylázhegy nevű erdőrésztetének 344. számú magaslata, „amely helytől északkeletre 2 kilométernyi távolságra egy régi templom és kolostor romjai vannak.” Továbbá a cikk felhívta a keszthelyi illetékesek figyelmét, hogy „minden erejükkel legyenek azon, hogy a lelet Keszthelyen maradjon a Balatoni Múzeumban”, ugyanis a Nemzeti Múzeum élte a kiválasztási jogával, s kérte, hogy a leletet a pénzügyminisztériumba, az edénytöredékeket pedig hozzájuk küldjék fel. Egy év múlva, 1927. december 4.-én még egyszer visszatért az újság az eseményre, hírül adva, hogy a lelet értékét 8.106,560 koronában állapították meg. Ennek egyharmadát — 2.702,150 koronát — Szi Keserű József kapta meg, ugyanennyit adtak a tulajdonos felsőzsidi Erdőbirtokosságnak, a harmadik harmadrész a kincstártartóval, s a tárgyak feldolgozásra a Nemzeti Múzeumba kerültek.⁵

A felsőzsidi kincsletről 1928-ban jelent meg az első tudományos ismertetés.⁶ Ezzel véget ér az aranylelet hivatalos/hiteles krónikája, s kezdődik a hagyomány, ahogy azt az emlékezet és a képzelet kiszínezve megőrizte.

1992-ben várvölgyi néprajzi gyűjtéseim alkalmával találkoztam Keszi Lajosné Szi Keserű Terézzel, aki nyolc éves volt, amikor az édesapja megtalálta az aranyat. Így idézi fel a történetet: „A Láz tető községi tulajdon vót, a gazdáknak vót ott erdőjoga.⁷ Minden évben kaptunk álló fát. Ha igen nagy vót, akkor több ember kapta meg ... közösen vették ki és elosztottak rajta. Mert igen nagy fák vótak abban az erdőben. Kinek mennyi erdőjoga vót, aszerint. Akkor ... a fákat tövestől szokták kiásni. Szóval az egész tuskóját. És akkor rábukkantak. Még emlékszem rá, pedig gyerek vótam, hát a húszas években vót. A vége felé. Nem tudom pontosan megmondani. *Körülbelül egy hatvan cm magas kancsó vót. De negyven (cm) biztos ... Még arra is emlékszem, hogy olyan sötét liláskék vót a külseje, a belseje meg fehér ... benne ekkora tallérok (a tenyerén rajzol egy kört)*⁸ – hát annak mondták régen – arany, ... egy jó csomó. Meg összevót tekercsőve egy nagy csomó nem drót... de hasonló, és az is arany vót. Nagy csomóba. Amennyi belefért abba a kancsóba. Sok ember vót (ott) aztán eláruták. Vagyis az én szüleim se akarták eltitkóni, de ők találták, meg a fiútestvéreim. Azok má nagyok vótak, én későn születtem. Mikor kivették, mindenki, aki ázni segített, látta, és megmondták a csendőröknek. Másnap má

gyűttek érte a csendőrök, és el is vitték. Kaptunk három millió koronát érte ... Az egyik bátyám Pesten vót katona, egyszer bement a Nemzeti Múzeumba, úgy tudjuk, hogy ott van ... Ki vót rakva, és oda vót írva az én apám neve. Rágyütt, hogy hisze ő is ott vót segített, mikor találták ... (Mit gondol, ki ásta el a kincset?) Hát régi, igen régi lehetett, mer annyira benőtte minden, meg azok között a nagy gyökerek között vót, az is mind átfonta már.”⁹

A Nagyláztetőhöz vezető utat ma is sokan nevezik Kis lénia vagy *Arany álé út*-nak, s úgy tudják, hogy a Szi Keserű család *arannyal telt fazekat talált itt az 1900-as években a lénia készítésekor. Az aranyat értékesítették, s ebből fizették ki az adósságukat.*¹⁰

Albert János szerint „Keserű Józsi bácsiék találtak egy kiló aranyat, amit bevitték a Balatoni Múzeumba. Ezér a kiló aranyér Keserű Józsi bácsi kapott egy pár ökröt.”

Már a Keszthelyi Hírlap is megemlítette, hogy a lelőhely közelében, tőle mintegy két kilométerre egy régi templom és kolostor romjai vannak. „A Nagylázhegy hatalmas bazalttömegének keleti meredek sziklafalai alatt ... nagy erővel előtörő, kitünő vízü forrás ... felett, igen szép szálerdőben omladozik Uzszaszentlélek pálos kolostor és templom romja. Szébb, csendesebb, áhitatrakeltőbb helyet messze vidéken kellene keresnünk. Egykor jámbor szerzetesek szent hajléka, ma az elhagyatottság szomorú tanyája; csak nagyritkán látogatja meg a vallás és a természet szent helyeit kedvelő turista.” – írta róla Dornay Béla, aki megörökítette az épületegyüttes alaprajzát is.¹¹ Sajnos, a kolostor ma egyáltalán nem látogatható, mert a kőbánya területére esik, és csak az igazgatóság külön engedélyével lehet megtekinteni (2. kép).

Az egyetlen magyar alapítású középkori pálos szerzetesrend mindig nagy hangsúlyt fektetett a szigorú csendre, a bűnbánó életmódra, ezért a világtól való elhúzóást kereste, s kolostorait erdőkben, elmélkedésre alkalmas gyönyörű természeti környezetben építette fel.¹² Zala megyében is számos kolostoruk volt (GUZSIK-FEHÉRVÁRY 1981, 33).

Szentlélekuzsáról 1333-ban értesülünk először (KOVACSICS-ILA 1988, 378), de valószínű, hogy a 14. században alapították (KISBÁN 1938, 94). 1520 körül számos pálos kolostor elnéptelenedett, de Uzszaszentlélekben a pálosokat ferences szerzetesek váltották föl, akik „1547-ben az ezen a vidéken végbemenő sok rablás miatt hagyják el véglegesen” az uzsai kolostort (TAKÁCS-PFEIFFER 2001, [I] 34; MOLNÁR 1972, 301).

A falu lakói szerint a *Szentlélekbe vörösbarátok* laktak. Hogy miért vörösbarátok és melyik szerzetesrendhez tartoztak, azt nem tudják. A közeli szentmiklósi kolostorban ugyancsak vörösbarátok éltek,

akikről a vállusiak azt tartották, hogy gonosz indulatúak voltak, mert az arra járó férfiakat és nőket elfogták, börtönbe zárták és megkínózták. Mások szerint a törökök lefejezték a barátokat, akik a mai napig „éjjelenként azon a tájon bolyonganak” (PETÁNOVICS 1991, 115).

A zsidiek a szentléleki barátokról jobb véleménnyel vannak. Úgy hallották, hogy gazdálkodtak, földet műveltek és állatokat tartottak. „Állítólag a csordájuk lejárt a Pusztamezző alá, a Barát rétre, ahun a patakok folynak. Ott legetettek és itattak, meg kaszátkák a szénának valót, és onnét hordták föl a kolostorba.”¹³ (Jakócs Imre és Tóth Imréné közlése). A tetőn hatalmas öreg tölgyek árnyékában vízgyűjtő tavak sorakoztak egymástól kisebb nagyobb távolságra, amelyek mára már eltűntek, csak a nevükben élnek. Egyiket Barát tónak hívják, mert a vörösbarátok itt is szokták az állataikat itatni. 1992-ben még volt benne némi kis víz a dagonyázó vaddisznók örömére (3–4. kép).

Tudomásuk szerint a barátoknak a Szebikei tetőn nagy szőlőjük is volt. Gyermekkorukban de később is gyakran elmentek oda, s megnézték megvan-e még a csigáskút, az épületromok,¹⁴ és él-e még a barátok fákra kúszó kivadult szőlője. „Édesanyám sokszor eszokta mondani, hogy a barátok elfalazták a pincéjüket a törökök elü. A Szebike erdőnő van egy elfalazó forma kü. A barátoknak ott van a borok, de hejába. A pincébe ... A hordó má elpilledt, a bor ágyat csinát magának.” (Oó Ferencné közlése).¹⁵ Elgondolkodva jegyzi meg, hogyha azt valamikor kibontják, „ott még mi minden lehet! Mer a föld mélyébe még sok minden van, sok mindent rejt!” Másoknak az erdős mesélte, hogy „ott ... földalatti barlangok vannak, és arrul lehet észrevenni, hogy amikor a szekér áthalad rajtuk, a föld zuhog.” (Jakócs Imre közlése).

Vannak, akik szerint a Szebike tetőn vár volt, és innét ostromolták a török időben a Tátikát.¹⁶

A Nagylázhegy egy részét *Törökirtásnak* nevezik. Ez a név megmozgatta az emberek fantáziáját. Egyesek nem tudják, hogy a törökök irtották-e ki a magyarokat, vagy a magyarok a törököket? De a név ehhez az eseményhez kötődik, mert ott vezet a *Szalavári út*, s az a *törökök útja* volt, s ott volt a harc. (Kozmabognár Györgyné közlése). Mások viszont tudni vélik, hogy Rezi ostromakor a magyarok itt irtották ki a menekülő törököket.

Korábban, a *törökvilág előtt a Szalavári út a barátok útja volt*. „Úgy tudom, így hallottam a régiektől, hogy ... Zalavárban van egy kolostor vagy annak a maradványa ... itt Szentlélekbe is van kolostor, és ezek — a barátok — ezen az uton tartották egymás között a kapcsolatot, itt jártak össze még a békés időkbe. Azér mondják Szalavári utnak.” (Szi Ferenc Kálmán közlése).

Albert János egyedülálló történetet mesélt. „Ezt a részt *Törökirtásnak* nevezték. Mikor az aranyat találták, akkor má erdő vót ott, de korábban irtás vót. *Ott vót egy török falu*. Azér annak a neve török irtás. *Mer azok irtották ki ott az erdőt annak idején, hogy falut telepítsenek oda*. Hát 150 évig itt benn vótak a törökök ... Mikor a törökök elmentek, akkor a falu is elment.” Szerinte a vörösbarátok jóval a törökök előtt már itt laktak, s előlük menekülve ásták el az aranykincsüket.¹⁷

Nem mindenki emlékszik rá, hogy milyen háború volt, de „a szentléleki barátok a kelyhet oda rejtették egy fának a tövébe, és azt találták meg, amikor a fát kivágták.” „Az én mamám 73-ban halt meg, akkor vót 71 éves, és őneki fiatal korában vót ez a kehely lelet. A Lázon vót. A barátok rejtették el.”¹⁸

Még egy utolsó variáció a kincsleletre, de ez már nem a törökökhöz kapcsolódik. „A vörösbarátok ott laktak a Szentlélekbe ... Még megvót a rom. A kolostor romja. Ott vót egy nagyon jó hidegvízű forrás ... *Ahogy emenekütek, széllettek, elásták a miseruhát. Amikor a huszas-harmincas években ott fát vágtak, akkor előkerült az egyik gyökerénél egy szép miseruha. Pestre vitték a múzeumba. Akkoriban kétszáz pengőt kapott a Keserű Jóska érte.*” Kérdésemre hogy mikor menekültek el a vörösbarátok, talán a török időkben, határozott nemmel válaszolt. „*Nem, hanem második József alatt. Az 1700-as években vót.*”¹⁹

Beszélgetés közben eszükbe jutott, hogy a Zsöllyén a szőlőforgatásnál lépcsők kerültek elő, s egy emberi csontváz. Sokan jöttek oda, hogy megnézzék, és azt mondták, hogy valamikor kriptá lehetett. Nem szóltak róla senkinek, mert „nem vót mellette semmi, csak lépcsők, meg a kifaragott kőből kriptá. Abba vót a halott. Út is ment ara keresztül ... Hogy mikori, azt nem tudjuk, de út vót, láccott a forgatásná. Má nincs meg, mer régen beütöttük szőlőve. Meg ahogy forgattuk a földet, cserépedén maradványok vótak ara mindenfelé.” (Hauk Józsefné közlése).

Nem volt értékesíthető melléklet a halott mellett, így hát nem érdekelte őket, csak a tulajdonos meg a szőlőszomszédok emlékeztek rá.

A földrajzi nevek között szerepel egy *Pénzvermi düllő* nevű szántó, amely az alsózsidi faluvégen, a tapolcai úthoz közel fekszik. Pesty Frigyes is közli 1864-ben *Pénzverem* névvel és hozzáfűzi, hogy a „nevét az ottani pénz ásásrul vette.”²⁰ A régészeti topográfia a lelőhely megjelölése nélkül írja, szintén Pestyre hivatkozva: „Zsid község előljáráóságának 1864. évi jelentése „*Pénzverem szántóföld*” elnevezést tüntet fel (MRT 1966, 166).

A föld tulajdonosa, Tóth János így tájékoztatott: „A mi földünk vót a *Pénzvermi düllő*. Azt mondták, hogy királyi birtok vót valamikor ere ez az alsózsidi

rész, és ott pénzt ástak el. De mi nem tuggyuk, hogy ki és milyen pénzt ástott el, és azt se tuggyuk, ki találta meg.” Felesége azt állítja, hogy ők mindig így emlegették: „Emegyünk a *Pénzverembe*.” Férje szerint ha beszéltek a földről, azt mondták: „Pénzvermi düllő.” Senki nem tudja már a hozzá fűződő történetet, de mivel beszélő név, mindenki sejti, hogy valamikor a 19. század folyamán pénzt találhattak ott.

Az idősebbek közül néhányan hallottak arról is, hogy a templom „építésekor is találtak ott elásott pénzt.” Úgy vélik, hogy ezt is a törökök elől rejthette el a plébános. De mivel ebből senkinek nem volt haszna a faluban, és semmiféle élményük nem fűződött hozzá, nem is foglalkoztak vele.

A *Historia Domusban* Fekete Gergely zsidó plébános a következőket írta a leletről: „A templom restaurálásakor a szentélyben a lecke oldalon a szentély fala mellett elásva pénzleltre bukkantak a munkások. 231 db ezüst, háromféle nagyságban egy cserépbögrében, melyet egy kőlap takart, voltak elhelyezve. Az érmék között vannak Ferdinánd-félék, amelyek 1627-ben kerültek ki a pénzverdéből ... A pusztulás eszerint 1627 után következhetett be.”²¹

Dornyay szerint „Zsidó a török alatt (1632) a rezi nahiehoz tartozott. Ekkortájt a törökök elől áshatták el a templomának földjébe azt a 231 drb. ezüstérmét ... melyet restaurálásakor (1901) találtak” (DORNYAY-VIGYÁZÓ 1934, 229).

Nem régészeti leletről szól ugyan az alábbi kis történet, mégis ide kíváncsodik, mert pénzzel, s a kifogyhatatlan képzelettel kapcsolatos. A pénzleletek után kérdezgetve Oó Ferencné elmondta, hogy a nagyszüleit éjjelenként sokat zaklatták a betyárok, hogy adjanak nekik ennivalót, mert gyakran megfordultak a zsidó erdőkben, s ott „nagy odvas fába rejtették a lopott pénzt. Elfogták őket, vagy mi történt velek, uhhogy a pénz a faoduba maradt. Az oroszok benzint öntöttek egy ilyen öreg fába, és meggyújtották, és bennégett a pénz. Olvatt, főt ki, annyi vót benne. Nem mostanyi üdőbe dugták oda pénzt. Má Isten tuggya mikor. Régen. Nagyon régen.”

Egészen más jellegű régészeti emlék a bazaltkövekből emelt *Ördögekűek*. Olyan jellegzetes és feltűnő kőhalmaz, hogy szinte mindenki felfigyelt rá. Pesty Frigyes helynévgyűjteményében *Ördögekűek*ként szerepel: „... egy nagy völgyben rettentő halom kő úgy látszik mintha oda hordva lett volna.” A Zala megyei földrajzi nevek gyűjteményében két variációt olvashatunk a kőhalmossal kapcsolatban. Az egyik tréfás-játékos elemekkel magyarázza a kövek ottlétét, a másik ésszerű indokot keres. És ez a kétféle szemléletmód a mai napig él a falu emlékezetében.

1. Az *ördögökkel* hordatták össze az erdőben lévő köveket. Az *ördög* répaszekéren hordta a követ, a

szekér itt összetört a teher alatt, s az *ördög* itt hagyta a köveket (5–8. kép).²²

„Ott vannak az *Ördögekűek* a Basznya gödörné — ez egy vízmosásos árok — meg a Szapoca találkozásánál. A mamánk, meg mások is tudták ezt, ők mesélték, hogy az *ördögök* vitték répaszekéren a küjet, fő vót rakva. Mikor ott mentek föl a dombnak, fölértek, ott összetörött a szekérnek a répakereke, és oda lefót az a sok kő.” (Jakócs Imréné közlése).

„Az *Ördögekűek* egy óriási körbe rakott kőhalom. Azt mondják, hogy sokkal nagyobb vót, de amikor a 22-es harckocsi utat építették, Hadiutnak is mondjuk, akkor ideállítottak egy hatalmas rakodógépet, és a kőhalom egy részét elhordták. Ez valóságos kőhegy vót. Ez má csak a maradványa. Mind egy medence, olyan az egész. Köralakú. Föld nincs közte. Egésszen magassan vót fölhalmozva a kő, amíg a katonák az utépitéshez el nem hordták. A papám is ere szokta szállítani a fát, és mindig fét, hogy itt a küekné összetörök a szekér kereke” (Füle Szilveszter közlése).²³

Szi Ferenc Kálmán öregmamája és öregpapája azt mesélte annakidején, „hogy ezt a kőhalmot az *ördögök* hordták ide répaszekéren. Répából vót a szekér kereke. Ugye a répa gömbölyű, és elvágva éppen megfelelet keréknek. Eddig birta az utat, itt má összetörött, és a kő ide borút.”

A megkérdezettek közül volt aki így válaszolt: „Aaa, az csak mese lehet, hogy az *ördögök* répaszekéren hordták oda a küet.” (Kozmabognár Györgyné közlése).

2. A Vörös-föld-tető a barátok szántóföldje volt, onnan hordták ide a köveket, hogy az itt levő völgyet azzal feltöltsék, s így bejárhassanak a faluba kerülő nélkül.²⁴

Albert János úgy hallotta, hogy a Vörösföldtető — mely nevét a vörös színű földjétől kapta — valamikor művelt terület, a vörösbarátok szántóföldje volt. Az irtáskor és a föld művelésekor előkerült köveket összeszedték, és egy helyre hordták. Ebből lettek az *Ördögekűek*.

Az első pillantásra is feltűnő, és mesterségesen összerakott kövek eredetére a falu a maga módján természetfeletti okot keresett.

Mivel nem általános, hanem egyedi jelenséghez fűződő mondáról van szó, ezért ezt a típust a néprajzi szakirodalom helyi eredetmondaként határozza meg. Az *ördög* szerepeltetése egyúttal a történet hiedelemmondához való tartozását is jelöli.²⁵

A rövid „elbeszélésnek” van egy tréfás-, az *ördög* ostobaságára utaló színezete, hiszen mindenki tudja — az *ördögön* kívül — hogy a répa csak formájában hasonlít a kerékre, de szállításra alkalmatlan. Hogy mikor keletkezhetett a népi magyarázat, nem tudjuk, de az adatközlők nagyszüleikre való hivatkozása és

Pesty Frigyes 1864-ben megjelent közlése azt jelenti, hogy a 19. században már közismert lehetett. Ma is bárkit megkérdezzük, szinte kivétel nélkül mindenki hallott róla.

Dornay Béla viszont a külszíni jelek nyomán felismerte, hogy itt egy nagykiterjedésű őskori földvárról és annak védelmére összehordott kőtorlaszról van szó. Részletesen tárgyalja, hogy az érdeklődő turista miként jut a felsőzsidai temetőtől az Ördögeküekig, majd megindokolja a falusiak, s a kirándulók számára érthetetlen kötömeg eredetét. „A kocsit jobb és bal oldalán tört bazaltkőből álló, óriási bazalttorlasz, mely az egész Kis- és Nagylázhegyet bekerítő óriási, korai vas-korszakbeli földvárnak a kapuja lehetett és az ősemlék védelmi szempontból hordta ide össze ezt az óriási kőtorlaszt” (DORNYAY-VIGYÁZÓ 1934, 255). Még egy rajzot is készített róla (9. kép).

A régészeti topográfia Dornay közlését figyelmen kívül hagyta, s a lelőhelyet nem említi (MRT 1966, 165–166).

Nováki Gyula mintegy harminc éve tudott a lelőhelyről, s 1991-ben részletes ismertetést és leírást adott róla. Megállapításainak rövid summázata szerint a későbronzkori telep a teljes fennsíkot magába foglalta, területe kb. 160 ha volt. A telep és a hozzávezető út védelmét két rövid, de nagyméretű sánc jelentette, amelyeknek a megközelítését még nagy-kiterjedésű kőhalmaz is nehezítette. A telep bejárata az Ördögeküeknél volt. A Kislázhegy nemcsak a természet által jól védett telephely volt, de előnyét még a tetőn lévő tavak is biztosították (NOVÁKI-SKERLETZ 1991, 156–157).

Amit Dornay Béla és Nováki Gyula külső megfigyelések alapján sejtett, azt sikerült Müller Róbertnek 2003. novemberében megkezdett, s azóta is folyó ásásával bizonyítania és pontosítania, jóllehet a hatalmas telephely nagyobb részét a kőbánya teljesen megsemmisítette. „Ez azért is sajnálatos, mert jelentőségében ehhez mérhető későbronzkori telep Dunántúlon csak egy van, Velem” – válaszolta Müller Róbert az ásással kapcsolatos kérdésekre. „A mindössze egy éves feltárás alatt ötven kilogramm bronz került elő, ami nemcsak tömegét, de egyedülálló leleteit figyelembe véve is ritkaságnak számít. Ilyen külön-

leges lelet a várvölgyi Apollónak nevezett kis szobrocska, egy pitykékből, tutulusokból, fűzfaalakú csüngőből és egy asztragallos övveretből álló kisebb bronzlelet, vagy egy bronzkovács kilenc darabból álló szerszámkészlete egy csomóban.” És természetesen az 1926-ban előkerült arany kincslelet is az itt lakók valamelyikének a tulajdona volt.

„Mindez azt mutatja, hogy a település népessége komoly kereskedelmi kapcsolatot folytatott, és folyamatosan itt lakott — mert az élethez nélkülözhetetlen víz rendelkezésükre állt — ellentétben más, ismert magaslati telephelyekkel, amelyeket csak veszély idején használtak, egyébként a hegy lábánál mindenütt megvan az igazi lakóhelyük.”²⁶

„Az előkerült leletek alapján már tudjuk, hogy a telepet nem az egész urnamezős időszakban lakták, hanem csak a negyedik periódus végén és az ötödik periódusban. Virágkorát a Krisztus előtti kilencedik századra lehet keltezni.”

Érdeklődéseimre, hogy miért laktak a magaslatokon és miért ástak el ennyi értéket, Müller Róbert azt felelte, hogy ez igen mozgalmas időszak volt Dunántúl történetében. Nagy támadások, törzsi harcok nehezítették az emberek életét. Ezért emelték a kőtorlaszokat, az Ördögeküek most kb. három méter magas dombjait, amelyekből az eltelt három ezer év alatt bizonyára sok leomlott már.²⁷ Régi adatközlőim közül megkérdeztem néhányat, hogy tudnak e az ásatásról.²⁸ Igen, a faluban hallottak róla, de nem nézték meg. Müller Róbert szerint csak a polgármesternő és a falu művelődésszervezője járt kint egy iskolai osztállyal.

Ez a magatartás nem szokatlan. Az ásatás tudományos munka, idegenek végzik, a leleteket elviszik, senki nem látja. A közösség számára nincs érdekesége, izgalma, váratlansága, egyszóval nincs közvetlen élményük, ami megmozgatná, találgatásra ösztönözné a fantáziájukat.

A mondanéppődéshez egyébként is évek, évtizedek kellene, amikor a konkrét valóság nem gátolja már a szájról szájra szálló történetek sokszínű valóságát.

De az Ördögeküeket féltik, és szeretnék, ha megmaradnának, mert azt magukénak érzik, akárcsak a keletkezéséről szóló mondát.

Jegyzetek:

- * Az ünnepelttel, dr. Müller Róberttel 1970 óta együtt dolgoztunk a Balatoni Múzeumban. Közösén terveztünk, gondolkodtunk, vitatkoztunk a múzeum működéséről, örültünk, ha valami jól sikerült, s bánkódtunk ha nem. Most éppen Várvölgyön vezet ásatást, ahol én az elmúlt évtizedben a korábbi régészeti leletekkel kapcsolatban mondákat gyűjtöttem. Ezzel a kis tanulmánnyal — mely szép példája a régészet és néprajz, költészet és valóság összefonódásának — kívánok egészséggel, derúvel, humorral, lendülettel és alkotókedvvel megáldott sok-sok évet szeretettel és barátsággal.
- 1 Nevét attól a Vár-völgytől kapta, mely Keszthelytől húzódik észak felé a Rezi és Tátika vára irányába (DORNYAY-VIGYÁZÓ 1934, 230; KISS 1980, 682).
 - 2 Az Amerikából hazatelepült falubeli neve Bába Erzsébet, aki — többek között — ezt is sokszor elmesélte (Óó Ferencné közlése).
 - 3 A kincs hét évenként, vagy másik változat szerint hét évenként az éjféle mise idején mutatja meg magát. Néhány példát is elmondtak szemtanúkra hivatkozva, hogy állításukat igazolják. Pl. ismerősük szobájának lesüllyedt sarkában, vagy az egyik adatközlő apja a Rezi vár alatt látta a lángot (Szabó Jenőné, Óó Ferencné közlése). Az elrejtett kincs jeleiről ír PÓCS 1990, 683; BIHARI 1980, 125. Vajkai Aurél egyenesen régészeti leletekre utalva írja (VAJKAI 1939, 193), hogy „... az ősrégészeti leletek után kutatva hallom jelentésüket a kincset eláruló, többször felcsapó kék lángról (ezért ott kutattak is a kincs után).”
 - 4 Zalavárban 1759-ben még per is lett a kiásott, s közben eltűnt kincs miatt. Az esetet közli TAKÁCS 1972, 516–518.
 - 5 Keszthelyi Hírlap 1926. február 21. és február 28., valamint 1927. december 4-i híradása.
 - 6 „A lelet 14 aranyhuzal gyűrűből, 6 db díszített aranylemezkekből, illetőleg azok töredékeiből és egy gombolyag vékony aranszalagból áll” (TOMPA 1928, 202–207).
 - 7 Láz: kis darab szántóföld a hegyekben, irtvány, irtásföld (MNYTESZ 1970, [II] 730). Erdőjog: Az úrbéri birtokrendezés alkalmával elkülönített erdőilletőség paraszti hasznélvezete, amely annyi részre oszlott, ahány jog volt a faluban. Az erdőket csak az előírt rendtartás szerint lehetett használni (MNL 1977, [I] 717).
 - 8 Hat darab vékony arany lemezkorong. A legnagyobb lemez átmérője 45 mm (TOMPA 1928, 207).
 - 9 Beszélgetésünk után fénymásolatban elvittem neki Tompa Ferenc cikkét a leletek illusztrációjával.
 - 10 ZMFN [II] Keszthelyi járás 1986, 50.
 - 11 Dornay megjegyezte, hogy Hencz Antal 1877-ben még elég jól felmérhette a romot (DORNYAY-VIGYÁZÓ 1934, 280). 2000-ben Thúry László kutatta, ásta a kolostort.
 - 12 A szomszédos Vállus község Szt. Miklósról nevezett erdőrészeiben szintén pálosok telepedtek le. Az alapfalak csekély maradványai a hatvanas években még láthatók voltak (MRT 1966, 164).
 - 13 Pesty Frigyes 1864-ben kiadott földrajzi helynévgyűjteményében szerepel a Barát rét. „Ez régi időben valami féle Barátoké volt” — írja. a ZMFN 1986, [II] 49.
 - 14 Pesty szerint „Győri káptalan birtoka, ebben fekszik egy cselédlakás is.” Az erdész szerint pásztortanya volt, birkaaklok és pásztorlakás. ZMFN 1986, [II] 47.
 - 15 A néphagyomány szerint a Tátika vár alatt lévő pincében ugyancsak hejájában maradt meg a bor (BÁLINT 1989, 15–37).
 - 16 Vö. ZMFN 1986, [II] 47. Elég néhány épületmaradvány, hogy a nép képzelete hajdanvolt barátok rejtett pincéjét vagy éppen várat képzeljen a helyébe.
 - 17 Török, tatár elől elrejtett kincs országosan ismert mondatípushoz tartozik (BIHARI 1980, 125).
 - 18 Többen is emlékeztek arra, hogy hallottak a kehely előkerüléséről (Hauk Józsefné, Tóth Imréné, Csanádi Ferencné közlése).
 - 19 Az adatközlő Tóth János homályosan emlékezett rá, hogy II. József a szerzeteseket üldözte, és siettükben rejtették el az értékes miseruhát. Valójában II. József 1782-ben hozott rendelete szerint feloszlatta azokat a férfi és női kolostorokat, amelyeknek tagjai nem foglalkoztak oktatással, betegápolással vagy a tudományok művelésével (MTK 1982, [II] 592).
 - 20 ZMFN 1986, [II] 52.
 - 21 Historia Domus é.n. 16.
 - 22 ZMFN 1986, [II] 50.
 - 23 A kőhordás tényét Nováki is megerősíti: „Az elmúlt ... 35 év alatt több ízben is jártunk itt, és sajnos azt tapasztaltuk, hogy a kőből, mivel könnyen hozzáférhető, időnként nagy mennyiséget szállítanak el, még a közelmúltban is. Így a kőhalmaz eredeti alakját nem ismerjük A nyugati sánc alját már elérte a kőszedés, azt kb. 25 m hosszán meg is bontották ...” (NOVÁKI-SKERLETZ 1991, 156).
 - 24 ZMFN 1986, [II] 50. Valójában a Vörösföldtetőn soha nem volt kő.
 - 25 NAGY 1988, 103–107.
 - 26 A közelben — tíz-húsz kilométer távolságon belül — hasonló terepen épített földvárak voltak a Tátikán, Halápon, Csobáncon, Szentgyörgyhegyen, Badacsonyan (NOVÁKI-SKERLETZ 1991, 156–157).
 - 27 Köszönöm Müller Róbert szíves szóbeli közlését a most folyó ásatásáról, és hálás vagyok, hogy a rendelkezésemre bocsátotta Szakács Géza ásatási technikus Ördöggövekről készített felvételeit, akinek ezért külön

köszönettel tartozom. Köszönöm Megyerné Fabi Margitnak szíves számítógépes segítségét.

- 28 Köszönöm a várvölgyiek segítőkész adatközlését, különösen Füle Szilveszter és Szi Ferenc Kálmán áldozatkészségét, akik végigjárták velem a várvölgyi határt. Név szerint: Albert János (1912), Csanádi

Ferencné (1929), Füle Szilveszter (1923), Hauk Józsefné (1929), Jakócs Imre (1926), Jakócs Imréné (1935), Keszi Lajosné (1918), Kozmabognár Györgyné (1926), Óó Ferencné (1923), Szi Ferenc Kálmán (1939), Tóth Imréné (1923), Tóth János (1926).

Irodalom:

BÁLINT 1989

Bálint I.: *Barangolás a 750 éves Zalaszántón és környékén. Tátika I.* Zalaszántó 1989, 15–37.

BIHARI 1980

Bihari A.: *Magyar hiedelemmonda katalógus.* Budapest 1980.

DORNYAY-VIGYÁZÓ 1934

Dornyay B. – Vigyázó J.: *Balaton és környéke részletes kalauza.* Budapest 1934.

GUZSIK-FEHÉRVÁRY 1981

Guzsik T. – Fehérváry R.: *Eltűntnek hitt pálos kolostorhelyek Zala megyében. — Als verschollen gehaltene Pauliner Klosterstätten im Komitat Zala.* ZslGyűjt 16 (1981) 33–49.

KISBÁN 1938

Kisbán E.: *A magyar pálosrend története I–II.* Budapest 1938.

KISS 1980

Kiss L.: *Földrajzi nevek etimológiai szótára.* Budapest 1980.

KOPPÁNY 1972

Koppány T.: *Középkori templomok és egyházas helyek Veszprém megyében II. — Mittelalterliche Kirchen und Kirchdörfer im Komitat Veszprém II.* VMMK 11 (1972) 213–241.

KOVACSICS-ILA 1988

Kovacsics J. – Ila B.: *Veszprém megye helytörténeti lexikona I–II.* Budapest 1988.

MNYTESZ 1970

Magyar Nyelv Történeti-Etimológiai Szótára II. Budapest 1970.

MTK 1982

Magyarország Történeti Kronológiája II (1526–1848). Budapest 1982.

MOLNÁR 1972

Molnár I.: *A magyarországi pálosok „Zöld Kódex”-*

ének Veszprém megyei regesztái. — Die sich auf das Komitat Veszprém beziehenden mittelalterlichen Regesten des „Grünen Kodexes.” VMMK 11 (1972) 301–312.

MRT 1966

Bakay K. – Kalicz N. – Sági K.: *Veszprém megye régészeti topográfiája. A keszthelyi és tapolcai járás.* MRT 1. Budapest 1966.

NAGY 1988

Nagy I.: *Eredetmagyarázó monda.* MagyNép 5 (1988) 102–129.

NOVÁKI-SKERLETZ 1991

Nováki Gy. – Skerletz I.: *Várvölgy – Kis-Lázhegy későbronzkori földvára.* ZslMúz 3 (1991) 155–163.

PETÁNOVICS 1991

Petánovics K.: *Az elfeledett örökség.* Budapest 1991.

PÓCS 1990

Pócs É.: *Az egyéni boldogulás mágiája.* MagyNép 7 (1990) 681–684.

TAKÁCS-PFEIFFER 2001

Takács I. – Pfeiffer J.: *Szent Ferenc fiai a veszprémi egyházmegyében a 17–18. században I–II.* Pápa–Zalaegerszeg 2001.

TAKÁCS 1972

Takács L.: *Kinczsásó történet 1759-ből.* Ethn 83 (1972) 516–518.

TOMPA 1928

Tompa F.: *Újabb szerzemények a Nemzeti Múzeum őskor gyűjteményében.* ArchÉrt 42 (1928) 202–207.

TÖRÖK 1977

Török K.: *Erdőjog.* Budapest 1977, 717.

VAJKAI 1939

Vajkai A.: *Cserszegtomaj.* NépÉrt 21 (1939) 170–204.

ZMFN II.

Zala Megye Földrajzi Nevei II. A keszthelyi járás. ZslGyűjt 24 (1986) 46–52.

Archaeology and Ethnography – Poetry and reality

The aim of this paper is to give an account of ethnographic legends, and their relation with archaeological finds, found on the outskirts of villages. The legends that are discussed in this paper are centred around two main finds:

1: In 1926 during tree removal 14 pieces of gold treasure were found and dated to the end of the Bronze Age although the locals believe it is connected with the nearby ruins of a Barnabite monastery and the Turkish destruction.

2: A pile of stones which the locals call 'Devils' stones'. This man-made structure protected the road which led to a Late Bronze Age settlement and its gate.

In the catalogue of Hungarian myths the treasure legends comprise a separate unit with a subcategory of „legends about treasures, which were hidden from the enemy“.

In the outskirts of Várvölgy (previously Zsid) village in the winter of 1926, during the removal of a dead tree, 14 pieces of 22 carat gold comprising 210,46 gramm came to light in a clay pot. Near the archaeological site of Nagylázhegy in Uzsaszentlélek there are ruins of a Barnabite monastery and a church. The Barnabites fled in about 1520, and Franciscans took over but shortly after they also left because of harassments and robberies.

Locals call the friars „red fraters,“ because it is believed that beside their clerical duties they did farming as well. This belief is maintained through the place names of Barát rét (Frater field) and Barát tó (Frater lake). Locals believe that the fraters who escaped from the Turks bricked up their wine cellars, and the wine was left „in its own bed,“ and it is still there. Moreover, the fraters also concealed golden treasure in the stump of a tree.

The myth construction around the gold treasure took different directions. Some believe that it was 1 kg gold and the finder received a pair of oxen. Others say that from the price of the pot full with gold the finder repaid his debts. It is also believed by some that a golden cup was hidden, and according to the last version, an expensive vestment was hidden under the ground and the founder received 200 pengő.

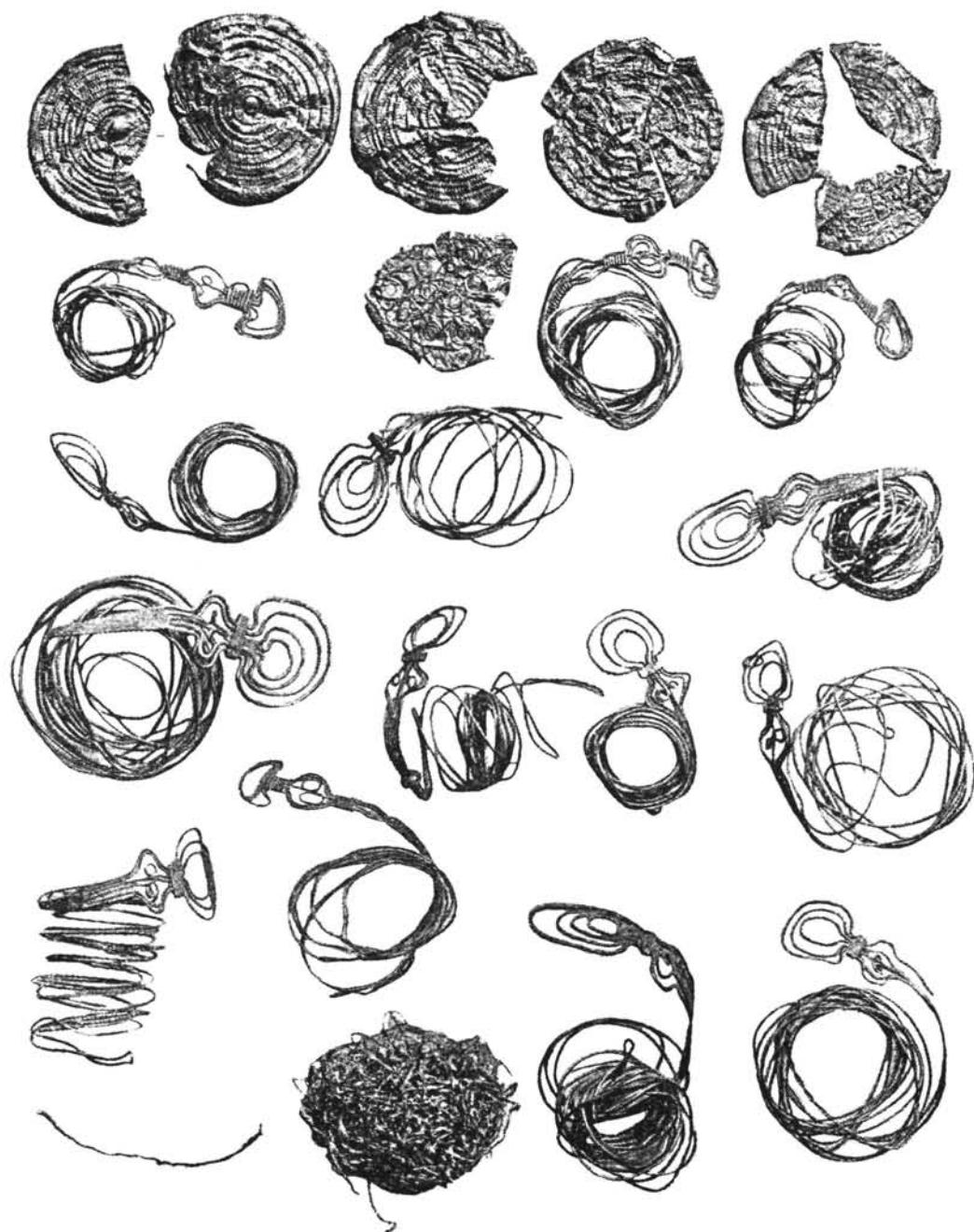
A part of Nagyláztető is called Törökirtás (Turk clearing) which used to be a Turkish village. The Turks

cleared the forest, hence 'Turk-clearing', and stayed there for 150 years until the Otoman occupation of Hungary came to an end. Others argue, that this was the place where Hungarians 'cleared' the Turks and the place-name celebrated the important event of military triumph.

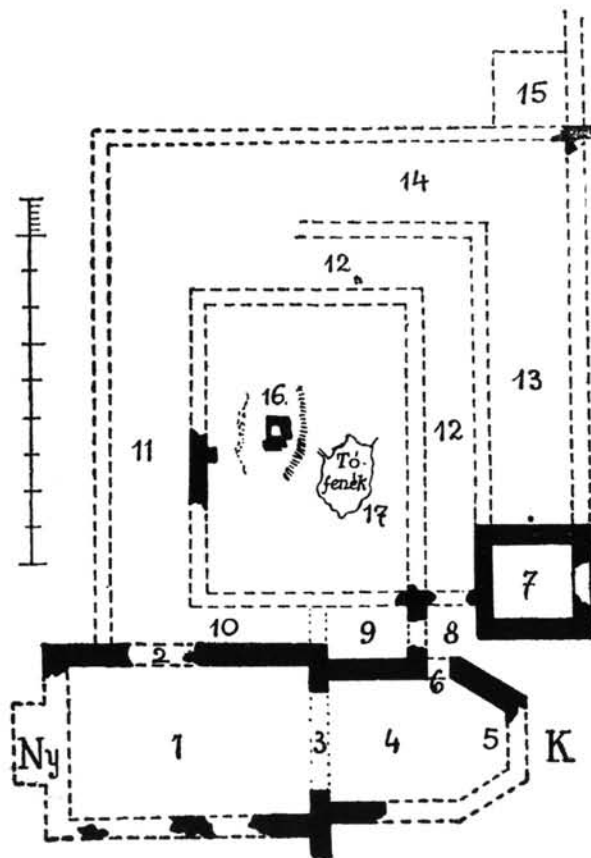
Two hoards are known from the area. One of them was most probably found in the 19th century and the incident was retained through a place name of Pénzevermi which refers to a place where coins were made. The second was found in 1901 when a pot with 231 silver coins was revealed during restoration of a church. This treasure was hidden by a vicar who buried the treasure next to the wall of the presbytery. Intriguingly, the villagers did not ascribe these events to any epoch and they did not attach any myth to these events either.

A completely different archaeological find is the Ördöggövek (Devils' stones) which is clearly a man-made structure. Two main myths describe its origin. One considers that devils were carrying the stones by cart, which broke; and the stones fell off and remained as they are today. The second explanation is more reasoning and considers that location of Vörösöldtető (Red plateau) used to be the plough-land of „red fraters.“ During clearing and ploughing the stones that were found were put in one place which became Devils' stones. According to the available literature on the subject, the myth has a local origin. The appearance of the devil's role in the story indicates that it belongs to historical-belief myths. According to archaeological research the whole area of the plateau was the second biggest continuously occupied Bronze Age settlement in Transdanubia. The settlement and the road that lead to it were protected by two extensive ramparts. There was an extensive pile of stones that made the approach difficult. Today the height of the Devils' stones is about 3 metres and used to protect the gate of the settlement. The excavation started in 2003 and within one year 50 kg of bronze came to light. This is unique both in terms of the amount and types of object. The gold that was found in 1926 also belonged to the inhabitants of this settlement, which was in its glory in the 9th century BC.

Translated by Eszter Kreiter

1. kép: A felsőzsidi kincslet (ArchÉrt 1928, 205) – Hoard from Felsőzsid

2. kép: Uzsaszentlélek: pálos kolostor és templom alaprajza (DORNYAY-VIGYÁZÓ 1934, 280)
Uzsaszentlélek: Outline of Barnabite monastery and church

3. kép: A Barát-tó (Fotó: Petánovics K. 1992)
Lake Barát

4. kép: A Barát-tó öreg fái (Fotó: Petánovics K. 1992)
Old trees of Lake Barát

5. kép: Az Ördögeküek (Fotó: Szakács G. 2003)
Devils' stones

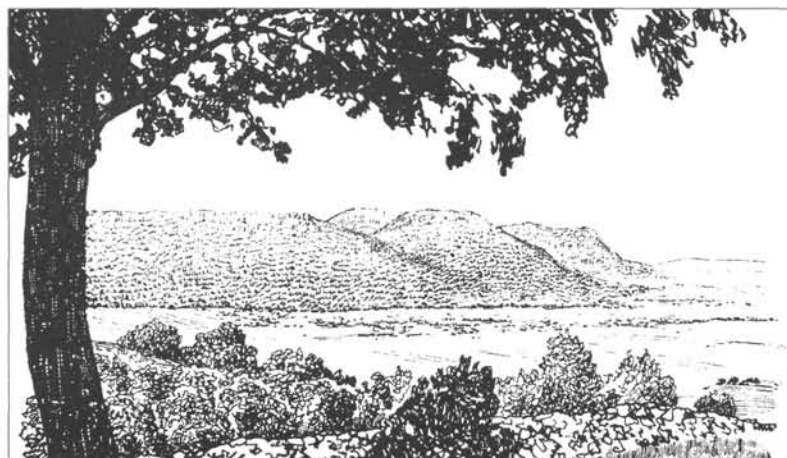
6. kép: Az Ördögeküek (Fotó: Szakács G. 2003)
Devils' stones

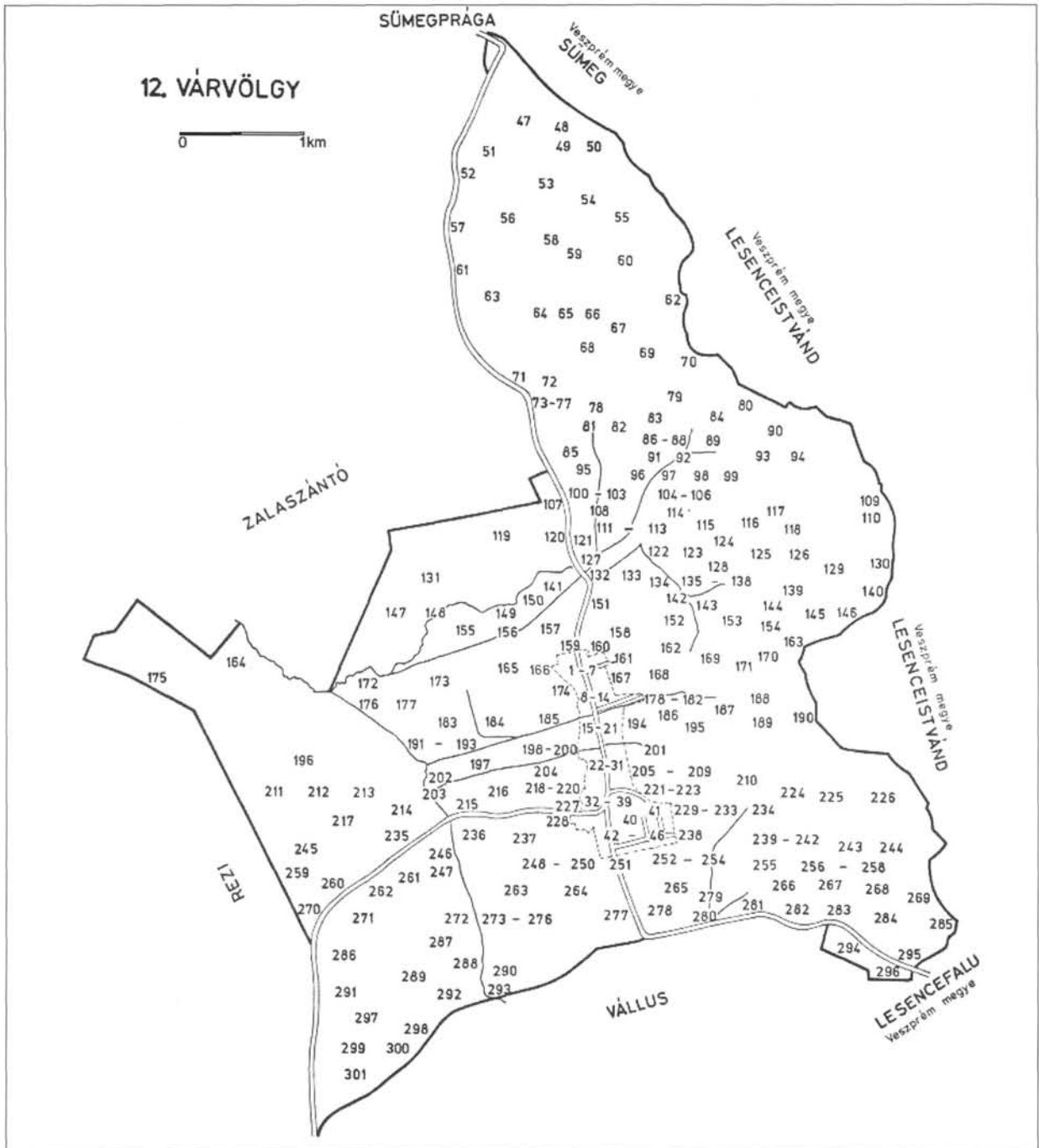
7. kép: Az Ördögeküek (Fotó: Szakács G. 2003)
Devils' stones

8. kép: Az Ördögeküek (Fotó: Szakács G. 2003)
Devils' stones

9. kép: Kilátás az Ördögeküről Rezivár felé (DORNYAY-VIGYÁZÓ 1934, 250)
View from Devils' stones towards Rezi castle

50	Sikló	129	Vörösöd-tető
58	Szebike-tető	130	Barát-tó (volt tó)
83	Pusztamező	139	Török-irtás
91	Zsöllye	144	Arany álé út vagy Kis lénia
94	Vég-tó (volt tó, ma bányaterület)	145	Csuhi-tó
112	Barátrét	146	Gyékenyes-tó
118	Méházi-tó (egy része már bányaterület)	163	Ördögekük
125	Szalavári út	170	Kis-Basznya gödör
126	Láz-tető	265	Pénzvermi dülő

10. kép: A dolgozatban szereplő lelőhelyek (ZMFN 1986, [II] 48) – Map of Várvölgy with archaeological sites

Visy Zsolt

Verespatak aranya*

Az erdélyi Érchegység gazdag aranylelőhelyein már a bronzkorban olyan mértékben aknázták ki a térség lakosai a felszíntől követhető aranyereket és a patakok, folyók aranytartalmát, hogy gazdagságuk közmondásos lehetett a környező népek szemében, a régészeti leletek pedig egyértelműen bizonyítják ezt (VÉKONY 1986, 25). Erdély Hérodotosz által említett, név szerint elsőként ismert népe, a szkíta agathürszoszok¹ is ennek az aranynek köszönhették fényűző, gondtalan életüket, de a sor joggal folytatható a dákokkal, akik a Krisztus előtti és utáni első évszázadok idején ugyancsak bőségesen merítettek az erdélyi Érchegység szinte hihetetlen aranybőségéből. Amikor a rómaiak Traianus vezetésével két hadjáratban leigázták Decebal király népét, az áruló dák főember, Bikilis révén hozzájutottak a gondosan elrejtett óriási arany-kincs egy részéhez.² Az elrejtett értékek nagyságára utal az is, hogy szórványos, de hiteles források alapján negyvenezernél is több Lysimachos-aranyérem került elő 1543-ban a Sztrigypatakban (TÉGLÁS 1896–1898). A nemrégiben aprólékos munkával rekonstruált eseménysor arra vall, hogy Fráter György halálában is szerepet játszhatott az alvinci kastélyban őrzött kincslelet, amely ezután örökre eltűnt (MAKKAY 1994; MAKKAY 1995).

A 18–19. században számos antik viasztábla került elő Verespatak római bányajárataiban (1. kép), amelyek méltán keltettek világszerte feltűnést (PÓLAY 1972).³ A viasszal bevont, szabványos méretű, eredetileg kettesével vagy hármával egymáshoz kapcsolt fatáblákon ugyanis olyan feliratokat lehetett olvasni, amelyek a Kr. u. 2. század első felében (Kr. u. 139–167) létrejött adásvételi szerződések és egyéb jogi ügyleteket rögzítettek. Mivel keltezéssel is ellátták ezeket az okmányokat, a legkésőbbi szerződés dátuma, 167. május 29. alapján meg lehetett állapítani, hogy az ebben az évben kitört markomann háború idején rejtették el őket Alburnus Maior bányásztelepülés lakosai.

Az a tény, hogy a tulajdonosaik által elrejtett szerződések a verespataki László-, Jánk-, Katalin-,

Simon-bányákban maradtak, arra vall, hogy Alburnus Maior Dél-Balkánról betelepített illyr bányászai — *Pirustae, Baridustae, Sardeates, Ansi* és mások — meghaltak vagy elmenekültek, településük pedig elpusztult (TÓTH 1986, 83). Alburnus Maior aranykincsét és a bányatelepülést egy kis méretű *numerus castellum* katonasága biztosította Abrudbányán (GUDEA 1997, 39). A 40 x 50 méteres, egy periódusú palánktáborban végzett egyetlen ásatás nem adott elegendő támpontot a keltezéshez és a helyőrség meghatározásához, de az építési mód alapján feltehetően a 2. század első felére tehető. Az itt állomásozó csekély létszámú katonaság nem tudta megakadályozni a bányavidék feldúlását és kirablását. Az aranybányászat csak a markomann-szarmata háború (167–180) lezárása után indulhatott meg újra.

Az Alburnus maiori aranybányák kényszerű leállása komoly pénzügyi gondokat okozhatott Rómának. Moesia Superiorban Marcus Aurelius nyitott a korábbiak mellé egy újabb bányát Kosmaiban, amelyre nézve a legkorábbi adat a pannoniai (Solva) *cohors I Ulpia Pannoniorum* átmeneti idehelyezése legkésőbb 168-ban a bányavidék védelmére (MÓCSY 1975, 216). Később egyéb auxiliáris egységek vették át a bányavidék védelmét (GUDEA 2001, 33). Itt, és a többi moesia bányában elsősorban ezüstöt és ólmot, kisebb részben rezet, aranyat és más fémeket bányásztak (DAVIES 1935, 209). Nem véletlen, hogy hatékony intézkedések történtek a Moesia területén fekvő bányavidékek védelmére, hiszen erre a háború idején nagy szükség volt.

Egyéb adatokkal is rendelkezünk arra nézve, hogy Róma nemcsak katonailag, hanem gazdaságilag is nehéz helyzetbe került a háború elején. A válságot még Lucius Verus halála is fokozta, így 169-ben a támadó hadjárat megindítása előtt Marcus Aurelius arra kényszerült, hogy Traianus forumán császári magántulajdonba tartozó értéktárgyakat árverezzen el.⁴ Már korábban is feltűnt, hogy a katonai diplomák rendszeres kiadásában 167 után egy hosszabb szünet mutatkozik, időközben megduplázódott mennyiségük

alapján azonban már az is nyilvánvaló, hogy ez a szünet nemcsak létezik, hiszen előtte és utána egyaránt újabb példányok növelték a statisztikai biztonságot, hanem az is, hogy a szünet minden bizonnyal a 167. május 5-én Pannonia Inferiorban állomásozó segédcsoportoknak kiadott diploma után⁵ kezdődött, és tizenegy éven át tartott (ROXAN–HOLDER 2003, 377–378). Az első soron következő, biztosan keltezett katonai diplomát 178. március 23-án adták ki a Britannia, illetve Lycia Pamphilia segédcsoportjaiból leszerelt katonáknak.⁶ A tizenegy éves szünet tehát pontosan a markomann-szarmata háború legnehezebb idejére tehető, amikor ugyan kétségtelenül voltak sorozások és elbocsátások, de immár csaknem biztosra vehető, hogy az utóbbiak nem jártak bronzból készített elbocsátó okmányok kiosztásával. Mivel a polgárjogot és a *conubium* jogát ekkor is megadta a császár, amiről a veteránnak hiteles okirattal kellett rendelkeznie, hogy polgári életében semmilyen hátrány sem érje, feltehető, hogy ezeket nem bronzlemezre, hanem fatáblára írták. Ez önmagában nem jelent meglepetést, hiszen már rendelkezünk viasszal borított fatáblára írt hiteles katonai elbocsátó okmánnyal.⁷ Ebből az időszakból ugyan nem maradt meg ilyen okmány, de ez nem zárja ki egykori meglétüket, hiszen más módon aligha lehetne áthidalni a bronzdiploma mentes éveket.

A fentiekből kézenfekvően adódik a következtetés, hogy a római birodalmat gazdaságilag is megrázta a nagy dunai háború, és ebben nem kis szerepet játszott a minden bizonnyal teljesen elpusztított verespataki bányavidék. Az elrejtett, de tulajdonosai által és a római korban soha elő nem vett, pontosan a háború kitörése előtt elrejtett viasztáblák a bányásztelepülés és lakóinak teljes pusztulását bizonyítják, a kieső arany, ezüst és egyéb fém termelése pedig súlyos következményekkel járt az amúgy is válságos helyzetbe került birodalomra nézve. Ennek lehetett a következménye a Kosmaj-hegyi bányák megnyitása, tehát nem kell Mócsy András véleményét követve valamelyik, 168-at megelőző évre gondolnunk. Nem meglepő, hogy a határ közelében fekvő, és éppen ezért az ellenséges támadásoknak erősen kitett bányákat immár erős és állandó helyőrségek védelmezték. A válság másik következménye — és egyben a súlyos helyzet bizonyítéka — Marcus kényszerű és példátlan árverése, amellyel a megindítandó támadó hadműveletek költségeit teremtette elő. A császár győzelme és diadalmenete után visszavásárolta⁸ értékeit azoktól, akik hajlandók voltak azokat visszaszolgáltatni, de ennek idejét nem tudjuk, csak azt, hogy erre legkorábban 175-ben kerülhetett sor.

Népvándorláskori és kora középkori aranybányászatra nincsenek adatok, de a Magyar Királyság ismét megindította az arany kitermelését, amely részben az

elhagyott római bányajáratok felújításával és új aknáknak nyitásával, részben pedig az aranymosás fellendítésével folytatta az értékes fém kinyerését. Különös lendületet vett a bányászat Károly Róbert idején. 1327-ben megjelent rendelete érdekeltté tette a földesurakat a bányászatban, mivel egyrészt a bányaművelés területén szabadon használhatták földjeiket, másrészt az *urbura* egyharmada őket illette meg (BERTÉNYI 1987, 76). Ekkor indult meg a magyar aranypénzverés (GEDAI 1991, 8). Sok feljegyzés és az Arany-, Aranyos- kezdetű helynevek, köztük a szláv Zalatna neve őrzi ennek az aranybányászatnak az emlékét a Veres- és Aranyos-patak mentén, amely az Érchegység vizeit vezeti a Marosba. Ugyanerre utalnak e helynevek románra fordított megfelelői is. Az aranybányászat a középkor későbbi századaiban és az újkorban folyamatos volt (2. kép).

Természetes, hogy a trianoni döntést követően a román állam is intenzíven folytatta a nemesfém kitermelését. Verespatak/Roşia Montana, a csinos, műemlékekben is bővelkedő kisváros román és magyar, négy egyházhoz tartozó lakói tovább élték részben hagyományos életüket, a város múzeuma pedig a helyi aranybányászás történetének a bemutatására szakosodott. A bejárat előtt Alburnus Maior római feliratos oltárai és sírkövei sorakoznak (3. kép). Innen lehetett és lehet bejárni egy több száz méter hosszú római bányajáratot, ami azonban a föltárt járatoknak csak a kisebb része. A régészek feltevése szerint a bányajáratok akár 90 százaléka még teljesen ismeretlen. A bányászat különösen a hetvenes évektől kezdve öltött óriási méreteket. A hegyek megmozgatásával járó bányaművelés nagy sebeket ejtett a tájon, jó néhány antik bányajárat semmisült meg. A politikai változás után a termelés ellankadt, a munkanélküliség riasztó méreteket öltött.

Noha már az eddigi művelés is jelentős károkat okozott az ókori és középkori bányajáratok rendkívüli örökség-állományában, a néhány évvel ezelőtt kezdeményezett újabb terv minden eddigi mértéket felülmúlóan avatkozik bele a természeti és az ember által létrehozott környezet életébe. Az újabb bánya nemcsak a még csak részben feltárt helyszíneket szemelte ki, hanem Verespatak/Roşia Montana városának területét és a meddőhányóit is. A várost 2000 lakójával az antik Alburnus Maior rommezejére telepítené át, csupán a műemléki védelem alatt álló főtér és egy templom maradna a helyén. A bányászat külszíni fejtéssel és cián-tartalmú medencében való kinyeréssel történne, tehát még arra sem lenne lehetőség, hogy fontosabb épületeket, idővel megismert vagy feltárt régészeti műemlékeket meg lehessen őrizni. A bányatársaság által finanszírozott ásatások két kötetben megjelentetett (DAMIAN 2003–2004), egyébként gondos

régészeti munkára valló tanulmányai inkább csak arra alkalmasak, hogy megmutassák Alburnus Maior régészeti leletekben, szentélyekben, feliratos emlékekben való gazdagságát, de arra semmiképpen sem, hogy ennek alapján a még át sem vizsgált hatalmas területet feltártnak lehetne tekinteni.

Romániában és világszerte élénk tiltakozás folyik a természet és a műemlékek károsításával járó bányaművelés megkezdése ellen. Ennek és annak ellenére, hogy a román-kanadai vegyes vállalat nem rendelkezik környezetvédelmi engedéllyel, 2003 nyarán mégis kísérleti robbantások és más munkálatok kezdődtek meg, amelyek már több római bányajáratot megsemmisítettek. A hazai környezetvédők a nemzetközi környezetvédelmi csoportokkal karöltve tiltakoznak a terv megvalósítása ellen. Kocsis Tibor „Új Eldorádó” cím alatt nagyhatású dokumentumfilmet⁹ készített a Verespatakot fenyegető tervről és kihatásairól. A Román Tudományos Akadémia elítélte a tervet és annak átgondolására hívta fel a kormányt. A kulturális értékek pusztulásával is járó terv elleni romániai tiltakozó mozgalom vezéralakja Ioan Piso professzor. Alföldy Géza professzor egy aláírásgyűjtő mozgalom élére állt. A tiltakozáshoz 2003 nyaráig 1039 régész, ókortörténész, muzeológus és műemlékes szakember csatlakozott világszerte. Többen fordultak tényekkel alátámasztott levelekben a kulturális miniszterhez, és számos írás született a tiltakozás jegyében.¹⁰

Nemzetközi szervezetek is bekapcsolódtak a tiltakozó mozgalomba. Az ICOMOS 2001–2002. évi beszámolójában a Román Nemzeti Bizottság már beszámolt a fenyegető veszedelemről.¹¹ 2002. decemberében az ICOMOS közgyűlése tárgyalta Verespatak ügyét és kemény hangú határozatot hozva felkérte az összes hazai és külföldi szervezetet, döntéshozót e fontos régészeti és műemléki helyszín megőrzésére, az idevonatkozó törvények és szabályzatok gondos betartására (VISY 2002). 2003 nyarán Mounir Bouchenaki, az UNESCO helyettes főigazgatója levélben támogatta Roşia Montana polgármesterét

tiltakozásában. Adrian Nastase román miniszterelnök több nyilatkozatában arról biztosította a helybelieket, hogy miniszterelnöksége idején semmilyen visszafordíthatatlan változás nem történik. A kísérletinek nevezett robbantásokkal azonban ez sajnos bekövetkezett, ráadásul 2004 nyarán a román kormány csökkentette a Verespatakon régészeti védelem alatt álló területet.¹² Az ICOMOS 2003. októberének utolsó napjaiban a zimbabwei Victoria Falls-ban tartott közgyűlése e sorok írójának a kezdeményezésére ismételten napirendre tűzte a Verespatak és Alburnus Maior régészeti emlékeinek és műemlékeinek a pusztulásához vezető bányászati terv ügyét. A kedvezőtlen fejlemények, illetve a késlekedő védelmi intézkedések miatt a közgyűlés ismételten kifejezte aggodalmát a küszöbön álló pusztítások miatt, a nemzeti és a nemzetközi közösség sürgős beavatkozását kérte, és felajánlotta szakmai támogatását a román hatóságoknak az Európa és a világ öröksége számára fontos helyszín megmentésére. 2004. szeptemberében az ICAHM¹³ foglalt hasonlóan állást Lyonban tartott értekezletén, amelyet megküldött a román kultuszminiszternek.

Valóban, a verespataki/Roşia Montana-i római bányatelepülés, de különösen a római bányajáratok a bennük talált és még található kivételes értékű leletekkel egyedülálló együttest alkotnak, és a helyszín mint ilyen, méltó akár a világörökségi rangra is (VISY 2004). Bízunk benne, hogy a felelős kulturális hatóságok ebben látják a térség hosszú távú fejlesztő erejét, és nem a néhány év alatt kimerülő, és a minden értéket elpusztító külszíni fejtéssel sivar pusztaságot, esetleg végzetes természeti katasztrófát eredményező aranybányászatban. Ez, a nyersanyag-kitermelést megfelelő keretek között tartó, a kulturális örökség rangját és szerepét, nemkülönben térségformáló gazdasági erejét is felismerő döntés lenne az igazán helyes, hosszú távon is kifizetődő olyan döntés, amely a város és a környék lakóinak az igazi felemelkedést meghozná.

Jegyzetek:

* A PAB Régészeti Munkacsoportjának 2004. március 19.-én Keszthelyen a Balatoni Múzeumban tartott munkaiülésén elhangzott előadás kibővített változata.

¹ Hérodotos IV 104: „Az agathürszoszok minden embernél jobban kedvelik a fényűzést, és teleaggatják magukat arany ékszerekkel” (MURAKÖZY 1989, 304). Ld. ehhez SZÁDECZKY 1983, 98–100!

² Kriton: *Getica. Fragm.Gr.Hist. IIB*, 931 (Izvoare privind istoria Romîniei I. Bucureşti 1964, 506); Cassius Dio, LXVIII 14 (Izvoare privind istoria Romîniei I. Bucureşti 1964, 694–696).

³ CIL III. 924–959 (Inscr. Dac. Rom. I. Bucureşti 1975, 165–256).

⁴ SHA Marcus 21, 9; 17, 4–5. Ld. ehhez BIRLEY 1977,

- 291–292!
- 5 Az ez utáni időre, legkésőbb 168-ra keltezhető diplomák kivétel nélkül olyanok, amelyek keltezésének ez az év csupán a felső határa, így nyomós ellenérvként nem hozhatók fel. Sokkal inkább az a valószínű, hogy ezek időbeli felső határát 166-ra vagy 167-re kell tenni.
- 6 RMD 184, 293, 294; illetve CIL XVI 128.
- 7 ROXAN 1994, 337–338 (Domitianus); ROXAN–HOLDER 2003, 612–613 (122. január 4).
- 8 SHA Marcus 17, 5.
- 9 Díszbemutatójára Budapesten az Uránia Filmszínházban került sor 2004. szeptember 21-én.
- 10 Ld. egyebek mellett Visy Zs.: Verespatak (Alburnus Maior) kálváriája. Múzeumi Hírlevél XXV/6, (2004) 200–202!
- 11 ICOMOS Romania – The Cultural Landscape of Roşia Montana village. In: Dumbaru, D. – Burke, Sh. – Harrington, J. – Petzet, M. – Ziesemer, J.: *Heritage at Risk. International World Report 2001–2002 on Monuments and Sites in Danger*. München 2001, 168.
- 12 A széleskörű tiltakozás hatására 2005-ben visszaállították a régészeti védettséget.
- 13 International Council of Archaeological Heritage Management. Az ülésen magyar képviselőként e sorok írója számolt be az újabb fejleményekről. A határozat szövege: The ICOMOS International committee on Archaeological Heritage Management (ICAHM) expresses its concern with the conservation and management of the Roman mining complex at Roşia Montana (Alburnus Maior). Environmental impacts associated with the current mining venture require an exceptionally high level of monitoring and control. Ongoing archaeological heritage management must focus upon an encompassing mitigation process that ensures the conservation of both the built heritage as well as the archaeological sites of significance as an integrated cultural landscape. – Brian Egloff, President ICAHM, Willem Willems, Vice-President (Europe) ICAHM.

Irodalom:

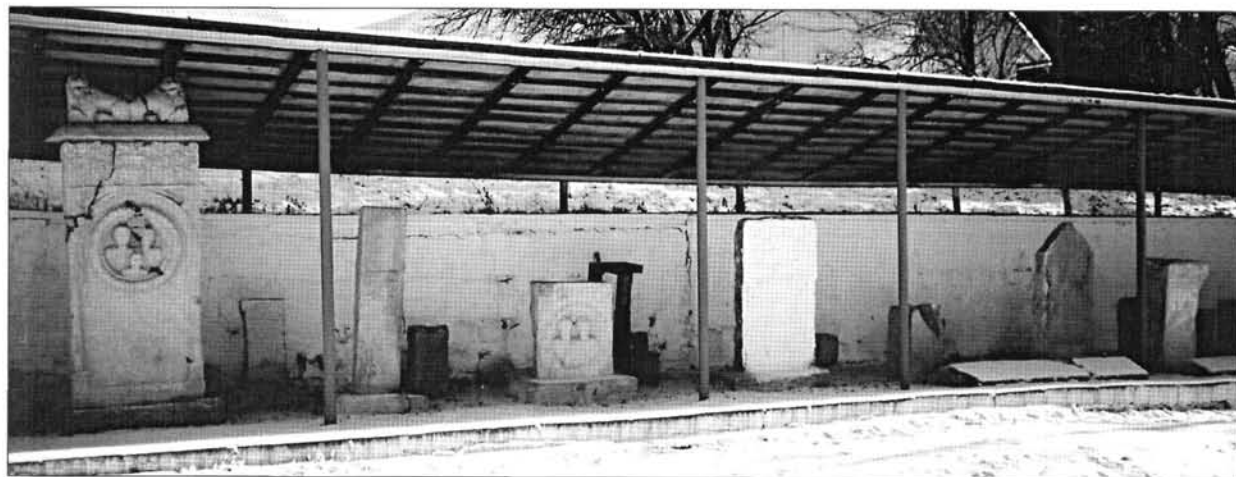
- BERTÉNYI 1987
Bertényi I.: *Magyarország az Anjouk korában*. Budapest 1987.
- BIRLEY 1977
Birley, A.: *Mark Aurel*. München 1977.
- DAMIAN 2003–2004
Damian, P. (Ed.): *Alburnus Maior I–II*. Bucharest 2003–2004.
- DAVIES 1935
Davies, O.: *Roman Mines in Europe*. Oxford 1935.
- GEDAI 1981
Gedai I.: *Magyar uralkodók pénzeiken*. Budapest 1991.
- GUDEA 1997
Gudea, N.: *Der dakische Limes. Materialien zu seiner Geschichte*. JRGZM 44 (1997) 1–113.
- GUDEA 2001
Gudea, N.: *Die Nordgrenze der römischen Provinz Obermoesien*. JRGZM 48 (2001) 1–118.
- MAKKAY 1994
Makkay, J.: *The Treasures of Decebalus*. SpecNov 10 (1994) 151–215.
- MAKKAY 1995
Makkay J.: *Decebál kincsei*. Századok 129 (1995) 967–1032.
- MÓCSY 1975
Mócsy, A.: *Pannonia and Upper Moesia*. London–Boston 1975.
- MURAKÖZY 1989
Muraközy Gy.: *Hérodotosz: A görög-perzsa háború*. Budapest 1989.
- PÓLAY 1972
Pólay E.: *A dáciai viaszostáblák szerződésai*. Budapest 1972.
- ROXAN 1994
Roxan, M.: *Roman Military Diplomas III*. London 1994.
- ROXAN–HOLDER 2003
Roxan, M – Holder, P.: *Roman Military Diplomas IV*. London 2003.
- SZÁDECZKY 1983
Szádeczky-Kardoss S.: *Az agathürszoszok kora*. In: Szeged története I. Szerk.: Kristó Gy. Szeged 1983, 98–100.
- TÉGLÁS 1898–1898
Téglás G.: *Decebál király kincse*. In: Hunyad megyei Történeti és Régészeti Egylet Évkönyve 9 (1896–1898) 3–11.
- TÓTH 1986
Tóth E.: *Dácia római tartomány*. In: Erdély története I. Szerk.: Makkai L. – Mócsy A. Budapest 1986, 46–106.
- VÉKONY 1986
Vékony G.: *Erdély őskora*. In: Erdély története I. Szerk.: Makkai L. – Mócsy A. Budapest 1986, 13–32.
- VISY 2003
Visy, Zs.: *Heritage at Risk in Roşia Montana. ICOMOS Resolution 20 on Roşia Montana (Madrid, 5 December 2002)*. In: *Heritage at Risk. International World Report 2002/2003 on Monuments and Sites in Danger*. Hrsg.: Dumbaru, D. – Burke, Sh. – Harrington, J. – Petzet, M. – Ziesemer, J. München 2003, 175–176.
- VISY 2004
Visy, Zs.: *World Heritage. Some Considerations about Hungary and the Carpathian Region*. In: *Orbis antiquus. Studia in honorem Ioannis Pisonis*. Cluj–Napoca 2004, 920–923.

1. kép: Római bányajárat a Verespatakon

2. kép: 17. századi kőzúzó vízimalom a verespataki Bányászati Múzeumban

3. kép: Római köemlékek a verespataki Bányászati Múzeumban

Rövidítések jegyzéke – List of abbreviations

AA	Amino Acids (Wien–New York)
Acta AntHung	Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest)
ActaArch	Acta Archeologica (Křbenhavn)
Acta ArchHung	Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest)
Acta Biol	Acta Universitatis Szegediensis. Acta Biologica (Szeged)
Agria	Agria. Az Egri Múzeum Évkönyve (Eger)
AgrSzem	Agrártörténeti Szemle (Budapest)
AlbReg	Alba Regia. Annales Musei Stephani Regis (Székesfehérvár)
AndL	Accademia Nazionale dei Lincei (Roma)
Antaeus	Antaeus. Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest)
AnthrAnz	Anthropologischer Anzeiger (München)
AnthrKözl	Anthropológiai Közlemények (Budapest)
AntTan	Antik Tanulmányok (Budapest)
AntTard	AntTard (Turnhout)
APeA	Acta Praehistorica et Archaeologica (Berlin)
ArchAust	Archaeologia Austriaca (Wien)
ArchÉrt	Archaeologiai Értesítő (Budapest)
ArchIug	Archaeologia Iugoslavica (Beograd)
ArchKorr	Archäologisches Korrespondenzblatt (Mainz)
ArchKözl	Archaeologiai Közlemények (Budapest)
ArchMed	Archeologia Medievale (Firenze)
ArchÖst	Archäologie Österreich (Wien)
ArkStud	Arkéologiske Studier (Křbenhavn)
Arrabona	Arrabona. A Győri Xántus János Múzeum Évkönyve (Győr)
BarbSzemle	Barbarikumi Szemle (Szeged)
BayVor	Bayerische Vorgeschichtsblätter (München)
BBÁMÉ	A Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve (Szekszárd)
BonnJahr	Bonner Jahrbücher (Bonn)
BMT	Bibliotheca Musei Tapolcensis (Tapolca)
BRGK	Bericht der Römisch-Germanischen Kommission (Frankfurt am Main)
BudRég	Budapest Régiségei (Budapest)
BzdL	Berichte zur deutschen Landeskunde (Trier)
Carinthia	Carinthia (Klagenfurt)
ComArchHung	Communicationes Archaeologicae Hungariae (Budapest)
CSHA E	Cleveland Studies in the History of Art (Cleveland)
Dacia	Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne (Bucarest)
DDTS	Dunántúli Dolgozatok Történettudományi Sorozat (Pécs)
DMÉ	A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve (Debrecen)
Dolgozatok	Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából (Kolozsvár); Dolgozatok a Szegedi Tudományegyetem Régiségtudományi Intézetéből (Szeged)
ESA	Eurasia Septentrionalis Antiqua (Helsinki)

Ethn	Ethnographia (Budapest)
EurAnt	Eurasia Antiqua (Berlin)
ÉÉT	Élet és Tudomány (Budapest)
FBBW	Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg (Stuttgart)
FGSMÖ	Forschungen zur Geschichte der Städte und Märkte Österreichs (Linz)
FolArch	Folia Archaeologica (Budapest)
FzUF	Forschungsberichte zur Ur- und Frühgeschichte (Wien)
Gallia	Gallia. Fouilles et Monuments Archéologiques en France Métropolitaine (Paris)
GCBI	Godišnjak Centra za Balkanološka Ispitivanja Akademije Nauka i Umjetnosti Bosne i Hercegovine (Sarajevo)
Germania	Germania. Anzeiger der Röm.-Germ. Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts (Mainz)
Gesta	Gesta. International Center of Medieval Art (New York)
GZ	Gäste Zeitung (Hévíz)
Hévíz	Hévíz. Művelődési és művészeti folyóirat (Hévíz)
História	História (Budapest)
HOMÉ	A Herman Ottó Múzeum Évkönyve (Miskolc)
HumanBiol	Human Biology (Detroit)
IKMK	Az István Király Múzeum Közleményei (Székesfehérvár)
JADA	Journal of the American Dental Association (Chicago)
JAMÉ	A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve (Nyíregyháza)
JdÖAI	Jahreshefte des ÖAI (Wien)
JfAuC	Jahrbuch für Antike und Chr. (Münster)
JHVSU	Jahresbericht des Historischen Vereins für Straubing und Umgebung (Straubing)
JJÉ	A Jászberényi Jászmúzeum Évkönyve (Jászberény)
JoRS	Journal of Roman Studies (Ann Arbor)
JotWI	Journal of the Warburg Institute (London)
JÖBG	Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft (Wien)
JPMÉ	A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve (Pécs)
JRGZM	Jahrbuch des Römisch- Germanischen Zentralmuseums (Mainz)
KJb	Kölner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte (Köln)
LIMC	Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae (Zürich-München)
MAGW	Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft (Wien)
Materijali	Materijali (Zagreb)
MagyMúz	Magyar Múzeumok (Budapest)
MagyNépr	Magyar Néprajz (Budapest)
MFMÉ	A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve (Szeged)
MFMÉ – StudArch	A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica (Szeged)
MIA	Materialy i Issledovaniâ po Arheologii SSSR (Moskva)
Minerva	Minerva (Washington-London)
MIÖG	Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung (Wien)
MittArchInst	Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften (Budapest)
MKCsM	Múzeumi kutatások Csongrád megyében (Szeged)
MKHLS	Mitteilungsblatt der Korrespondenten der Historischen Landeskommission für Steiermark (Graz)
MMF	Múzeumi Módszertani Füzetek (Budapest)
MMMK	A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei (Budapest)
MNy	Magyar Nyelv (Budapest)
MonAnt	Monumenti Antichi (Roma)
MÖAG	Mitteilungen der Österreichischen Arbeitsgemeinschaft für Ur- und Frühgeschichte (Wien)
MRT	Magyarország Régészeti Topográfiája (Budapest)

MUMOSZ	MUMOSZ (Debrecen)
NépÉrt	Néprajzi Értesítő (Budapest)
NumKözl	Numizmatikai Közlöny (Budapest)
OA	Opuscula Archaeologica (Zagreb)
PamArch	Památky Archeologické (Praha)
Pannonia	Pannonia (Pécs)
PdravZbornik	Pdravski Zbornik (Koprivnica)
PoBSaR	Papers of British School at Rome (London)
Poročilo	Poročilo (Ljubljana)
Prilozi	Prilozi. Instituta za arheologiju u Zagrebu (Zagreb)
Rad	Rad Vojvodanskih Muzeja (Novi Sad)
RevArch	Revue Archéologique (Paris)
RégFüz	Régészeti Füzetek (Budapest)
RégKut	Régészeti kutatások Magyarországon (Budapest)
RGA	Reallexikon der Germanischen Altertumskunde (Berlin–New York)
RömQuart	Römische Quartalschrift (Rom–Freiburg)
SA	Sovetska Arheologi (Moskva)
Sargetia	Sargetia. Acta Musei Devensis (Deva)
Savaria	Savaria (Szombathely)
SlovArch	Slovenská Archeológia (Bratislava)
SMASH	Studia Musicologica Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest)
SMK	Somogyi Múzeumok Közleményei (Kaposvár)
Somogy	Somogy (Kaposvár)
SpecNova	Specimina Nova Dissertationum ex Institutis Historicis Universitatis Quinqueecclesiensis de Iano Pannonio Nominatae (Pécs)
SPFFBU	Sborník Praci Filosofické Fakulty Brněnské University (Brno)
Századok	Századok (Budapest)
Starinar	Starinar (Beograd)
StudAlb	Studia Albanica (Tirana)
StudCom	Studia Comitatus (Budapest)
ŠtZv	Študijné Zvesti Archeologického Ústavu SAV (Nitra)
SzIKMK	A Szent István Király Múzeum Közleményei (Székesfehérvár)
SzMMÉ	A Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve (Szolnok)
Tisicum	Tisicum (Szolnok)
TVMK	A Tapolcai Városi Múzeum Közleményei (Tapolca)
VAMZ	Vjesnik Arheološkog Muzeja u Zagrebu (Zagreb)
VHaA	Vegetation History and Archaeobotany (Berlin)
VHV	Veröffentliche Historische Verlag (Heilbronn)
Vjesnik	Vjesnik Arheološkoga Društva (Zagreb)
VMMK	A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei (Veszprém)
VSz	Vasi Szemle (Szombathely)
WA	World Archaeology. A publication of the Archaeological of Amerika (New York)
WAB	Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland (Eisenstadt)
WMMÉ	A Wosinsky Mór Megyei Múzeum Évkönyve (Szekszárd)
WPZ (Kiss cikk)	Wiener Prähistorische Zeitschrift (Wien)
ZalGyjút	Zalai Gyűjtemény (Zalaegerszeg)
ZalMúz	Zalai Múzeum (Zalaegerszeg)
ZAM	Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters (Köln)
ZVK	Zeitschrift des deutschen Vereins für Kunstgeschichte (Berlin)

